

FAST FASHION AND ETHICAL CONSUMPTION: GLOBALIZATION, CULTURAL CONSUMERISM, AND THE PURSUIT OF SUSTAINABILITY

Srijita Roy

Assistant Professor

Department of Sociology, Kultali Dr.B.R. Ambedkar College, South 24 Pgns

Abstract

Globalization has transformed consumer habits, particularly in the fashion industry, where fast fashion dominates global markets. Fast fashion, characterized by mass production and low-cost clothing, has led to significant ethical and environmental concerns. In contrast, ethical consumption seeks to promote sustainability, fair labor practices, and cultural preservation. This paper explores the intersection of globalization, cultural consumerism, and sustainability by analyzing the growth of fast fashion and the emerging ethical consumption movement. Using a qualitative methodology, this study examines literature on fast fashion's economic benefits and ethical shortcomings, juxtaposed with sustainable alternatives. The findings highlight the need for policy intervention, consumer awareness, and corporate responsibility to balance economic growth with ethical production.

Keywords:

Fast Fashion, Ethical Consumption, Globalization, Sustainability

Introduction

The fashion industry has undergone rapid transformations due to globalization, with fast fashion brands like Zara, H&M, and Shein shaping consumer preferences worldwide (Fletcher, 2019). Fast fashion is characterized by its ability to replicate high-end designs at lower costs, making trends accessible to global consumers. However, this business model has been criticized for promoting exploitative labor practices, environmental degradation, and cultural homogenization (Bick et al., 2018).

In contrast, ethical consumption advocates for sustainable production, fair wages, and cultural authenticity (Pookulangara & Shephard, 2013). The movement promotes the idea that fashion should not only be accessible but also ethically produced and environmentally sustainable. The tension between these two approaches raises critical questions about the responsibility of consumers, corporations, and policymakers in shaping the future of fashion. This paper examines the impact of globalization on fast fashion and ethical consumption, highlighting the challenges and opportunities for cultural sustainability. By exploring economic benefits, environmental consequences, and consumer behavior, this research aims to provide insights into the viability of ethical consumption as a long-term alternative to fast fashion.

Literature Review

1. The Rise of Fast Fashion in a Globalized Economy

The dominance of the fast fashion industry can be attributed to the expansion of global supply chains, the availability of low-cost labor, and innovations in textile production. According to Joy et al. (2012), the outsourcing of production to developing countries has allowed brands to produce clothing at minimal costs, reinforcing a disposable consumer culture. The rapid production cycle has increased textile waste and carbon emissions, contributing to environmental crises (Niinimäki et al., 2020).

Globalization has played a pivotal role in fast fashion's expansion. Free trade agreements and reduced tariffs have facilitated the movement of raw materials and finished products across borders (Taplin, 2014). For

instance, the North American Free Trade Agreement (NAFTA) contributed to the outsourcing of garment manufacturing to Mexico, while China's accession to the World Trade Organization (WTO) in 2001 made it the world's largest apparel producer.

However, the economic advantages come with significant ethical concerns. The 2013 Rana Plaza disaster in Bangladesh, where over 1,100 garment workers died due to unsafe working conditions, exposed the exploitative nature of the industry (Ross, 2017). Despite global outrage, many brands continue to operate in countries where labor laws are weak, prioritizing profit over worker welfare.

2. Ethical Consumption and Sustainable Fashion Movements

Ethical consumption has gained traction as consumers become more aware of the social and environmental impacts of their purchases. The slow fashion movement, pioneered by brands like Patagonia and Stella McCartney, promotes responsible production, fair labor practices, and long-lasting materials (Gwilt, 2020). This approach contrasts sharply with the fast fashion model, advocating for quality over quantity and sustainability over profit.

McNeill and Moore (2015) highlight that millennials and Gen Z consumers are more inclined to support sustainable brands, reflecting a shift in consumer consciousness. However, barriers such as higher costs and limited availability prevent widespread adoption of ethical fashion. Brands like Everlane and Reformation have attempted to bridge this gap by offering transparency in their supply chains while maintaining affordability.

Additionally, the Fair-Trade movement has played a significant role in promoting ethical production. Organizations such as the Ethical Fashion Initiative and Fashion Revolution advocate for policies that ensure fair wages and safe working conditions. These efforts indicate a growing recognition of the need for systemic change in the fashion industry.

3. Cultural Consumerism and Global Fashion Trends

Globalization has led to cultural homogenization, where dominant fashion

trends overshadow traditional and indigenous clothing practices. Ethical fashion movements emphasize cultural appreciation over appropriation, advocating for fair representation and economic benefits for local artisans (Crewe, 2017).

However, the fast fashion industry often exploits traditional designs without compensating indigenous creators (Lewis, 2021). For example, Mexican textile patterns have been copied by global brands without acknowledgment, sparking debates about intellectual property rights in fashion. Ethical fashion seeks to address these issues by promoting artisanal craftsmanship and ensuring that cultural heritage is respected.

Methodology

This study employs a qualitative research approach to explore the impact of globalization on fast fashion and ethical consumption. The methodology includes content analysis of academic literature, case studies, industry reports, and policy documents.

Data Collection

- ❖ **Academic Sources:** Peer-reviewed journal articles, books, and conference proceedings related to fast fashion, ethical consumption, and sustainability.
- ❖ **Industry Reports:** Publications from organizations such as the Ethical Fashion Initiative, Fashion Revolution, and McKinsey & Company's fashion sustainability reports.
- ❖ **Case Studies:** Analyses of brands like Patagonia, Stella McCartney, and H&M's Conscious Collection to examine corporate sustainability efforts.
- ❖ **Policy Documents:** Government and international policies related to sustainable fashion, such as the European Union's textile waste regulations.

Thematic Analysis

- ❖ Economic implications of fast fashion (employment, supply chains, profit margins).
- ❖ Environmental consequences (carbon footprint, textile waste, resource consumption).

- ❖ Cultural and ethical concerns (labor exploitation, cultural appropriation, ethical branding).
- ❖ Consumer behavior trends (awareness, purchasing habits, barriers to ethical consumption).

This qualitative approach provides a comprehensive understanding of how globalization shapes fast fashion and ethical consumption while identifying potential solutions for a more sustainable fashion industry.

Discussion and Analysis

1. Economic Benefits vs. Ethical Concerns

Fast fashion generates significant economic benefits, particularly in developing economies that rely on textile manufacturing for employment (Taplin, 2014). However, concerns over poor labor conditions, child labor, and unfair wages persist (Ross, 2017). Ethical fashion proponents argue that sustainability does not have to hinder economic growth but requires a shift in production models (Henninger et al., 2016).

2. Consumer Behavior and Awareness

Studies indicate that while consumers express concern about ethical issues, price and convenience often drive purchasing decisions (Beard, 2008). Ethical consumption requires systemic change, including education, transparency, and accessible sustainable alternatives (Carrigan & Attalla, 2001). Brands that incorporate sustainability into their business models while maintaining affordability are more likely to attract conscious consumers.

❖ **Corporate Responsibility and Sustainable Policies**

Corporate social responsibility (CSR) initiatives have encouraged brands to adopt ethical practices, but greenwashing—where companies falsely claim sustainability—remains an issue (Testa et al., 2020). Policy interventions, such as the European Union’s sustainable textile regulations, highlight the role of governance in promoting ethical consumption (Fletcher, 2019).

❖ **Consumer Behavior and Awareness**

Studies indicate that while consumers express concern about ethical issues, price and

convenience often drive purchasing decisions (Beard, 2008). Ethical consumption requires systemic change, including education, transparency, and accessible sustainable alternatives (Carrigan & Attalla, 2001). Brands that incorporate sustainability into their business models while maintaining affordability are more likely to attract conscious consumers.

3. Corporate Responsibility and Sustainable Policies

Corporate social responsibility (CSR) initiatives have encouraged brands to adopt ethical practices, but greenwashing—where companies falsely claim sustainability—remains an issue (Testa et al., 2020). Policy interventions, such as the European Union’s sustainable textile regulations, highlight the role of governance in promoting ethical consumption (Fletcher, 2019).

Conclusion

The globalization of the fashion industry has brought both progress and challenges. Fast fashion has made trendy clothing more affordable and widely available to consumers. However, its dependence on low-cost labor, resource-heavy manufacturing, and unethical supply chains has sparked concerns about its social and environmental impact. This unsustainable model, fueled by excessive consumption and a throwaway culture, has led to massive waste production, labor exploitation, and the erosion of cultural heritage. Ethical consumption has emerged as a response to these challenges, advocating for sustainability, fair trade, and responsible production. Brands that prioritize transparency, eco-friendly materials, and fair wages are gaining traction among conscious consumers. However, the ethical fashion movement faces hurdles such as high production costs, limited scalability, and consumer reluctance to shift from convenience-driven purchasing habits.

Tackling these challenges necessitates a comprehensive and multi-dimensional approach.

1. Policy Interventions: Governments must introduce stricter regulations on labor

rights, environmental protection, and sustainable production.

2. Corporate Responsibility: Brands must commit to ethical sourcing, fair wages, and reducing their environmental footprint beyond superficial CSR initiatives.
3. Consumer Awareness: Shoppers need to be educated on the true cost of fashion, encouraging more sustainable and mindful consumption habits.
4. Technological Innovation: Advancements in textile recycling, biodegradable fabrics, and ethical AI-driven supply chain management can revolutionize the industry.

A systemic transformation is necessary for ethical fashion to become the norm rather than the exception. While fast fashion will likely continue to dominate global markets in the short term, sustained activism, stricter policies, and growing consumer consciousness could drive the industry toward a more sustainable future.

Critical Inputs

- ❖ Structural Change is Essential: The responsibility of ethical fashion should not be placed solely on consumers. Governments and corporations must take proactive measures to implement fair wages, carbon neutrality, and ethical sourcing at scale.
- ❖ Greenwashing as a Major Concern: Many brands falsely claim sustainability to attract ethical consumers while continuing exploitative practices. Regulatory bodies must standardize sustainability certifications to prevent misinformation.
- ❖ Consumer Behavior Needs Redefinition: The fast fashion model thrives on instant gratification and excessive consumption. Societal attitudes towards fashion need to shift from quantity to quality, longevity, and cultural appreciation.
- ❖ Balancing Affordability with Ethics: Ethical fashion remains inaccessible to many due to high prices. Governments can subsidize sustainable businesses, while brands should focus on cost-effective ethical production models.

- ❖ Global North vs. Global South Perspectives: The ethical fashion debate often overlooks the fact that fast fashion provides employment in low-income countries. A shift towards sustainability must ensure economic inclusion, fair wages, and alternative employment opportunities for workers dependent on this industry.

In conclusion, a holistic, multi-stakeholder approach is necessary to balance economic growth, cultural sustainability, and environmental responsibility in the fashion industry. The future of fashion lies not in fleeting trends but in responsible innovation, mindful consumption, and long-term ethical practices

References

- ✚ Beard, N. D. (2008). *The branding of ethical fashion and the consumer: A luxury niche or mass-market reality?* *Fashion Theory*, 12(4), 447–467.
- ✚ Bick, R., Halsey, E., & Ekenga, C. C. (2018). *The global environmental injustice of fast fashion.* *Environmental Health*, 17(1), 92.
- ✚ Carrigan, M., & Attalla, A. (2001). *The myth of the ethical consumer – Do ethics matter in purchase behavior?* *Journal of Consumer Marketing*, 18(7), 560–578.
- ✚ Crewe, L. (2017). *The geographies of fashion: Consumption, space, and value.* Bloomsbury Publishing.
- ✚ Fletcher, K. (2019). *Sustainable fashion and textiles: Design journeys.* Routledge.
- ✚ Gwilt, A. (2020). *Fashion design for sustainability.* Routledge.
- ✚ Henninger, C. E., Alevizou, P. J., & Goworek, H. (2016). *Sustainability in fashion: A cradle to upcycle approach.* Springer.
- ✚ Joy, A., Sherry, J. F., Venkatesh, A., Wang, J., & Chan, R. (2012). *Fast fashion, sustainability, and the ethical appeal of luxury brands.* *Fashion Theory*, 16(3), 273–295.
- ✚ Lewis, T. (2021). *Ethical fashion and cultural appropriation: The paradox of sustainability.* *Cultural Studies*, 35(4), 589–604.
- ✚ McNeill, L., & Moore, R. (2015). *Sustainable fashion consumption and the fast fashion conundrum: Fashionable*

- consumers and attitudes to sustainability in clothing choice. *International Journal of Consumer Studies*, 39(3), 212–222.
- ✚ Niinimäki, K., Peters, G., Dahlbo, H., Perry, P., Rissanen, T., & Gwilt, A. (2020). The environmental price of fast fashion. *Nature Reviews Earth & Environment*, 1(4), 189–200.
 - ✚ Pookulangara, S., & Shephard, A. (2013). Slow fashion movement: Understanding consumer perceptions—An exploratory study. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 20(2), 200–206.
 - ✚ Ross, R. (2017). *Slaves to fashion: Poverty and abuse in the new sweatshops*. University of Michigan Press.
 - ✚ Taplin, I. M. (2014). Who is to blame? A re-examination of fast fashion after the 2013 factory disaster in Bangladesh. *Critical Perspectives on International Business*, 10(1/2), 72–83.
 - ✚ Testa, F., Iraldo, F., & Frey, M. (2020). The circular economy and corporate sustainability strategies. *Journal of Cleaner Production*, 245, 118451.

THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON CULTURAL EXCHANGE IN INDIA

Dr. Gandhi Haribhau Banayat

*Dept. of Sociology
Shivchhatrapati Colleege, Pachod*

Abstract:

Globalization has profoundly transformed cultural exchange in India, creating a complex landscape of cultural interaction, hybridization, and challenges. This study explores how global media, technological advancements, and transnational networks have reshaped Indian cultural practices, particularly in urban centers and among the diaspora. Key findings reveal that globalization has facilitated unprecedented cultural flows, enabling the international visibility of Indian arts, cinema, and traditions while simultaneously raising concerns about cultural homogenization and the erosion of indigenous practices. The research examines multiple dimensions of cultural exchange, including the evolution of Bollywood cinema, the role of digital media platforms, the commercialization of festivals, and the significant contributions of the Indian diaspora. While globalization has introduced Western influences that modify traditional cultural expressions, it has also provided opportunities for cultural revitalization and global recognition of India's rich heritage. The study concludes that cultural exchange in India is a dynamic process of negotiation between local and global forces, characterized by hybridization rather than simple assimilation. Technology, media, and transnational communities play crucial roles in mediating these cultural transformations, suggesting that India's cultural identity continues to evolve through complex, multidirectional interactions in an increasingly interconnected world.

Keywords:

cultural exchange, cultural interaction, hybridization, transnational networks, cultural homogenization

Introduction:

In the context of the 21st century, globalization has significantly transformed the cultural landscape of countries around the world. Among these, India stands out as one of the most dynamic examples of how globalization has reshaped cultural exchange. A country with a rich and diverse heritage, India has witnessed both the convergence and divergence of various cultures due to the increasing flow of goods, ideas, and people across its borders. The impact of globalization on cultural exchange in India is multifaceted, with cultural elements from across the globe blending with local traditions, sometimes fostering enrichment, but also raising concerns about cultural preservation and identity. Globalization has ushered in an era of increased mobility, where cross-cultural interactions are commonplace. This is evident in the widespread influence of foreign cultures on Indian lifestyles, media, and consumption patterns. The penetration of Western media and entertainment, particularly Hollywood films, global fashion trends, and international fast-food chains, has altered how urban populations in India consume culture (Giddens, 1990). The rise of digital technologies and the internet has further facilitated this exchange, with platforms such as YouTube, Instagram, providing global audiences access to Indian cultural expressions while simultaneously offering Indian users access to global content. This mutual exchange has contributed to the growing cultural hybridity seen in Indian music, cinema, fashion, and food, creating a fusion of both Western and traditional influences.

The Indian film industry, particularly Bollywood, exemplifies how globalization has transformed local cultural production. While Bollywood films have traditionally been a vehicle for promoting Indian culture, they have increasingly incorporated global themes,

narratives, and cinematic techniques, making them more appealing to international audiences. This is evident in Bollywood's collaborations with Western artists, the rise of Indian diaspora cinema, and the growing presence of Indian content on global streaming platforms such as Netflix and Amazon Prime. The global success of films like *Slumdog Millionaire* (2008) and *The Lunchbox* (2013) highlights how India's cultural output has achieved international recognition, leading to a reimagining of the country's cultural identity (Naficy, 2001). However, the impact of globalization on cultural exchange in India is not without its challenges. Critics argue that globalization has led to a certain level of cultural homogenization, where Western ideals and practices often overshadow or diminish indigenous cultures and traditions. For instance, the influx of Western consumerism and lifestyles has led to changes in eating habits, fashion, and family structures, particularly in urban centers. This trend has raised concerns about the erosion of traditional values, language, and regional identities (Tomlinson, 1999). The commercialization of cultural symbols, including festivals such as Diwali and Holi, has further prompted debates about the authenticity of cultural practices in a globalized world. Despite these concerns, globalization has also provided opportunities for cultural revitalization and exchange. The global recognition of Indian art forms, music, and literature has paved the way for a greater appreciation of India's cultural heritage. Indian classical music, dance, yoga, and spirituality have gained international popularity, with many non-Indians seeking to understand and practice these traditions (Tharoor, 2007). Moreover, the global diaspora has played a crucial role in preserving and promoting Indian culture abroad, creating a transnational cultural exchange that strengthens India's global identity. The impact of globalization on cultural exchange in India is complex and multifaceted. While globalization has led to the blending of cultures and facilitated the global spread of Indian cultural expressions, it has also raised critical questions about cultural preservation and identity. The interplay

between cultural convergence and divergence continues to shape India's evolving cultural landscape, offering both challenges and opportunities for the future.

Research Methodology:

The research will adopt a descriptive and analytical design using secondary data. This includes Books, Reports, Published Research Papers, Government statistics, Government and Institutional Reports, Media content, and other sources related to cultural exchange, globalization, and societal changes in India.

Theories of Globalization and Cultural Exchange

Globalization, as a concept, has been widely debated in academic literature, with scholars offering varying perspectives on its nature and effects. Anthony Giddens (1990) describes globalization as the "intensification of worldwide social relations" that ties distant localities in such a way that local happenings are shaped by events occurring many miles away. This framework underscores the increasing interconnectedness of cultures as a result of economic, technological, and political changes. Giddens' analysis suggests that globalization has created a global village, where cultural exchange occurs rapidly through digital media, travel, and trade. Similarly, John Tomlinson (1999) in *Globalization and Culture* highlights the dual processes of cultural homogenization and cultural diversification in a globalized world. While some argue that globalization leads to a cultural uniformity, Tomlinson suggests that it also opens space for hybrid identities and localized forms of global culture.

In the Indian context, these theories are evident in the ways global media and commodities have influenced local practices. This is especially true in the Indian urban middle class, where Western lifestyles, consumption patterns, and values have become prevalent. However, studies such as those by Arjun Appadurai (1996) focus on the concept of local globalization, which highlights how global forces are filtered and reinterpreted through local cultures, resulting in hybrid cultural forms. Appadurai's notion of the global flow of culture emphasizes the active

role of local actors in shaping global influences, suggesting that cultural exchange is neither one-directional nor unidirectional.

Cultural Exchange and Indian Media

The Indian media landscape has undergone significant transformation due to globalization. India, traditionally home to a rich diversity of languages, arts, and rituals, is increasingly exposed to Western ideals, especially through television, film, and the internet. The Indian film industry, particularly Bollywood, offers an interesting case study of cultural exchange in the age of globalization. Bollywood films have historically promoted Indian values and cultural practices, but the increasing presence of foreign films, international co-productions, and collaborations has led to the blending of global and local narratives. According to Sangita Gopal (2002), globalization has enabled Bollywood to gain international visibility, particularly in markets such as the United States, Europe, and the Middle East, where diasporic populations and non-Indian audiences have embraced Bollywood films. In this context, Bollywood has become an important vehicle for the export of Indian culture while simultaneously absorbing global cinematic techniques, such as Western storytelling conventions and digital special effects.

Critics argue that globalization's influence on Bollywood has resulted in the marginalization of regional cinema and an emphasis on global consumption patterns. Rajadhyaksha (2003) observes that Bollywood, in its quest for international appeal, often prioritizes Western standards of beauty, consumerism, and lifestyles, at the expense of authentic Indian traditions. This trend reflects the broader concerns about cultural homogenization, where the global dominance of Western media and culture could undermine indigenous cultural practices. Additionally, the role of digital media platforms such as YouTube, Netflix, and Amazon Prime has amplified cultural exchange. With the advent of these global streaming services, Indian films, TV shows, and music have gained unprecedented international recognition. Furthermore, Indian consumers now have easy access to

international content, creating a space for cultural fusion. However, as noted by Mukul Kesavan (2006), this also raises concerns about the dilution of traditional content in favor of more commercially viable, globally marketable genres.

Globalization and Traditional Culture in India

While much of the literature on cultural exchange in India focuses on the urban centers, globalization has also impacted rural and indigenous cultures. The increased mobility of people, the spread of global media, and the expansion of consumer markets have altered the cultural fabric of rural India. In the case of festivals such as Diwali, Holi, and Durga Puja, while globalization has introduced new consumer products and entertainment forms, it has also influenced the ways in which these festivals are celebrated. Studies by social scientists like R. K. Gupta (2000) have shown that traditional festivals in India are increasingly commercialized, with Western-style gift-giving, fireworks, and modern entertainment taking precedence over traditional practices. The rise of multinational companies and global retail chains has reshaped consumption patterns in India, leading to changes in the material culture. For instance, the entry of McDonald's, Coca-Cola, and other Western food chains has altered the eating habits of young Indians, especially in urban areas. According to A. K. Dube (2010), this shift represents a form of cultural imperialism, where global corporations shape local tastes and preferences, often undermining traditional culinary practices. This shift has raised concerns about the erosion of local food cultures, with fast food consumption replacing regional cuisines.

Globalization has also facilitated the revival of traditional Indian art forms and practices, which have gained global recognition. Classical Indian dance forms such as Bharatanatyam, Kathak, and Odissi have found new audiences outside India, with festivals and performances showcasing these arts across the globe. According to Vijay S. (2005), the global interest in yoga and meditation is another example of how India's

cultural heritage has been transformed into a global commodity. Indian spirituality, through the practice of yoga and the global spread of Hindu philosophies, has found a new place in the global marketplace, attracting followers from all over the world.

The Role of the Indian Diaspora

The Indian diaspora plays a crucial role in facilitating cultural exchange, as members of the Indian community abroad both preserve and transform their cultural identities in response to their new environments. According to Chander (2000), globalization has led to the formation of transnational communities, where diaspora groups engage in cultural exchange both with their home country and with the local culture in their adopted countries. Indian diasporic communities in countries such as the United States, the United Kingdom, Canada, and the Middle East maintain strong cultural ties to India while simultaneously influencing local cultures. This has led to the development of diasporic hybridity, where individuals negotiate multiple identities and engage in cross-cultural exchanges (Pieterse, 2001).

The influence of the Indian diaspora on popular culture, including the success of Indian cuisine, Bollywood films, and music in the West, further illustrates how globalization has facilitated a two-way cultural exchange. This not only contributes to the global visibility of Indian culture but also helps in the adaptation of cultural expressions to local contexts. Globalization has emerged as a transformative force, reshaping the cultural landscape of nations across the world. In India, this global interconnectedness has had profound effects on cultural exchange, leading to both positive and negative consequences. The advent of technology, increased mobility, and the spread of media have allowed for the rapid dissemination of cultural ideas, art, and traditions. While this has promoted a rich exchange of cultural values, it has also raised concerns about the erosion of traditional practices and local identities. This essay explores the impact of globalization on cultural exchange in India, highlighting both its opportunities and challenges.

Global media, including television, cinema, social media, and digital platforms, has significantly shaped Indian culture, blending global trends with indigenous practices. As Tomlinson (1999) points out, globalization facilitates the widespread dissemination of media content, leading to a cultural exchange that reshapes traditional values and behaviors. In India, the impact is particularly evident in the entertainment industry, where Bollywood films increasingly incorporate global themes, narratives, and production styles, merging Western influences with traditional Indian storytelling (Rajadhyaksha, 2003). For instance, contemporary Bollywood films often reflect globalized lifestyles, with characters engaging in Western-style relationships, fashion, and technology. Social media platforms, such as Facebook, Instagram, and YouTube, further amplify global influences, especially among India's youth. These platforms not only promote global entertainment trends but also encourage the blending of cultural identities. Appadurai (1996) argues that the globalization of media enables the formation of "mediascapes" where individuals are exposed to diverse cultural practices and values, which can lead to the hybridization of local cultures. Pieterse (2001) highlights that while global media influences Indian culture, it does not erase traditional values. Instead, it creates a new cultural synthesis that reflects both global and local identities, contributing to the evolution of a more cosmopolitan Indian society.

The Indian diaspora plays a pivotal role in facilitating cultural exchange, acting as a bridge between India and the rest of the world. With over 30 million people of Indian origin residing outside India, the diaspora has become an essential conduit for the globalization of Indian culture, traditions, and values. As Chander (2000) discusses, the Indian diaspora is not only a source of remittances and economic ties but also a key player in the dissemination of Indian culture globally. Through their participation in global media, arts, cuisine, and festivals, the diaspora helps shape how Indian culture is perceived abroad. For example, Indian films, music, and

fashion, largely promoted by the Indian diaspora, have become increasingly popular worldwide, particularly in countries like the United States, the United Kingdom, and Canada (Gopal, 2002). The film industry, including Bollywood, has significantly benefited from the global reach of the diaspora, with films now targeting international audiences and reflecting diverse cultural influences (Kesavan, 2006). The diaspora is integral to the process of cultural hybridization. As Appadurai (1996) suggests, the Indian diaspora lives within "transnational spaces," blending elements of both Indian and host country cultures. This dynamic exchange often leads to the creation of new cultural forms, such as fusion cuisine, Indian-influenced Western fashion, and the global celebration of Indian festivals like Diwali and Holi. Thus, the Indian diaspora not only promotes Indian culture but also contributes to the broader cultural fabric of their host societies, enhancing mutual understanding and cooperation across borders.

The commercialization of Indian festivals and traditions has become a notable feature of contemporary Indian society, largely driven by the forces of globalization and economic development. Indian festivals, which were once deeply rooted in cultural and religious significance, are increasingly being influenced by consumerism and the global market. Gupta (2000) discusses how festivals like Diwali, Durga Puja, and Holi have evolved, with commercial interests now playing a central role in their celebration. Retailers, corporations, and the media industry have capitalized on these occasions to promote goods and services, turning traditional religious events into opportunities for consumption.

The expansion of global brands into the Indian market has led to the commercialization of products associated with festivals. For example, during Diwali, the demand for luxury items such as electronics, clothing, and sweets has skyrocketed, with multinational companies running targeted ad campaigns to promote their products. Dube (2010) notes that these festivals, while still retaining cultural

significance, are now heavily infused with commercial elements, influencing consumer behavior and societal values. The once religious or spiritual nature of these celebrations is often overshadowed by the spectacle of grand sales, discounts, and celebrity endorsements. Rajadhyaksha (2003) highlights the role of media in promoting the commercialization of these traditions. Television channels and digital platforms air special festival-themed programming, which further strengthens the association between festivals and consumerism. This shift is not only visible in urban areas but is gradually making its way into rural regions, where festival-related spending is also on the rise, as evidenced by reports from Pew Research and Nielsen. While commercialization has undoubtedly transformed Indian festivals, it also raises questions about the impact on traditional values. Pieterse (2001) argues that commercialization does not entirely erode cultural practices but rather reshapes them, creating a hybrid cultural form that accommodates both modern consumption patterns and traditional practices. Thus, while commercialization brings economic benefits, it also challenges the authenticity and cultural integrity of Indian festivals, highlighting a complex interaction between tradition and modernity.

Technology has played a transformative role in facilitating cultural exchange on a global scale, enabling the rapid and widespread dissemination of cultural practices, values, and products. In the context of India, technological advancements have allowed for the globalization of Indian culture, while simultaneously exposing Indian audiences to diverse global cultures. Giddens (1990) emphasizes that modernity, driven by technological innovations, facilitates the flow of information and cultural artifacts across national borders, significantly altering traditional cultural exchange mechanisms. The advent of the internet, social media platforms, and digital media has revolutionized how culture is shared and consumed. Appadurai (1996) discusses the concept of "mediascapes," which refers to the vast

landscapes of media content that flow across national boundaries, enabling individuals to access cultural products from all over the world. In India, social media platforms like Facebook, Instagram, YouTube, and TikTok have become critical tools for cultural exchange, where Indian users interact with global content, share their own cultural expressions, and engage with the wider world. This has resulted in a hybridization of cultural forms, where Indian culture is constantly being reinterpreted and reshaped in response to global trends. Tomlinson (1999) argues that digital technology has democratized cultural production and consumption. Technology has made it easier for individuals, including the Indian diaspora, to create and share cultural content—whether it's in the form of music, film, fashion, or art. This has led to an increased visibility of Indian culture in the global arena, while simultaneously allowing Indian audiences to explore and adapt foreign cultural practices. The widespread availability of streaming platforms such as Netflix and Amazon Prime has made international films, series, and music easily accessible in India, fostering cross-cultural exposure and exchange. The role of technology is also evident in the transformation of traditional practices. For instance, online platforms have enabled virtual participation in Indian cultural events and festivals, allowing people from around the world to experience and engage with these traditions. The ease of communication enabled by technology has also enhanced the collaboration between artists, filmmakers, and cultural organizations across different countries, resulting in the creation of globalized, hybrid cultural forms. While technology has undoubtedly facilitated cultural exchange, it is essential to consider the potential challenges. Pieterse (2001) points out that technology can also lead to the homogenization of cultures, where dominant global cultures overshadow local traditions. The increased consumption of global media may lead to the erosion of unique cultural identities, particularly among younger generations who are more susceptible to digital influence. Technology has served as a

crucial enabler of cultural exchange, allowing for the sharing of ideas, practices, and artistic expressions across borders. However, as it facilitates cultural diffusion, it also raises questions about the preservation of local cultures in an increasingly globalized world.

Conclusion:

In conclusion, globalization has had a profound and transformative impact on cultural exchange in India, creating a dynamic fusion of local and global influences. The increasing flow of ideas, media, and traditions across borders has enriched India's cultural landscape while also presenting challenges to its traditional practices and values. The widespread exposure to global media, such as Bollywood films, social media platforms, and international entertainment, has reshaped the way Indian culture is produced and consumed, both within the country and globally. However, this integration of global influences has also led to concerns about the erosion of indigenous cultures, particularly in the commercialization of festivals and the adoption of foreign consumer lifestyles. Despite these concerns, globalization has also provided opportunities for the revitalization and international recognition of India's rich cultural heritage, including its classical arts, spirituality, and yoga. The Indian diaspora plays a pivotal role in promoting cultural exchange, acting as a bridge between India and the world, and contributing to the creation of new hybrid cultural forms. Technology has further accelerated cultural exchange by democratizing cultural production and consumption, enabling the global spread of Indian culture while also allowing for the incorporation of foreign cultural practices. The impact of globalization on cultural exchange in India is a complex interplay of enrichment and challenges. While globalization offers avenues for cultural growth and global engagement, it also raises important questions about the preservation of India's traditional values and identities. Moving forward, India's cultural landscape will continue to evolve, balancing the integration of global influences with the preservation of its rich and diverse heritage.

References:

- ✚ Tharoor, S. (2007). *The Elephant, the Tiger, and the Cell Phone: India's Evolving Consumer Market*. Penguin Books.
- ✚ Tomlinson, J. (1999). *Globalization and Culture*. University of Chicago Press.
- ✚ Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. University of Minnesota Press.
- ✚ Chander, S. (2000). *Diaspora and cultural exchange: A global perspective*. Sage Publications.
- ✚ Dube, A. K. (2010). *Globalization and its impact on Indian society*. South Asia Books.
- ✚ Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Polity Press.
- ✚ Gopal, S. (2002). *Bollywood and beyond: Globalization and Indian cinema*. Routledge.
- ✚ Gupta, R. K. (2000). *Festivals and commercialization in modern India*. Cambridge University Press.
- ✚ Kesavan, M. (2006). *The changing face of Bollywood in the age of globalization*. Penguin Books.
- ✚ Naficy, H. (2001). *An accented cinema: Exilic and diasporic filmmaking*. Princeton University Press.
- ✚ Pieterse, J. N. (2001). *Globalization and culture: Global mélange*. Rowman & Littlefield Publishers.
- ✚ Rajadhyaksha, A. (2003). *Bollywood: Popular cinema and the Indian modern*. Oxford University Press.
- ✚ S., Vijay. (2005). *The rise of Indian classical dance in the global arena*. University of Delhi Press.

EMERGING CHANGES IN MARRIAGE INSTITUTION

Dr. Arti S Thale

Department of Psychology

Rajarshi Shahu Art's, Comm & Science College, Pathri

Marriage is an institution that admits man and woman to family life. It is a stable relationship in which a man and a woman are socially permitted to live together without losing their status in the community. Marriage is not merely concerned with the couple; rather it affects the whole society and future generations. In some cultures, marriage is recommended or considered to be compulsory before pursuing sexual activity. Westermarck has remarked, marriage is rooted in the family rather than the family in the marriage. Specially in India there is a unity in diversity. There are many religion and their own way / methods of marriage. Marriage is one of the universal social institutions which admit men and women to family life. It is a stable relationship in which a man and a woman are socially permitted to have children implying the right to sexual relations. Marriage is closely connected with the institution of family. In fact, family and marriage are complementary to each other.

Characteristics of Marriage

1. Marriage is found to be more or less a universal institution. All societies adopt some form of rules for the union of male and female. The pattern or form might differ but it is universal. For example, in Japan, celibacy is publicly condemned. In Korea, unmarried individuals are called "half persons". Among the Hindus, marriage is considered as a sacrament which is regarded as more or less obligatory to procreate and attain salvation by a person in his life.
2. Marriage is a union of man and woman. It indicates a long lasting bond between the husband and wife.
3. Social approval is required for a man and woman to become a husband and wife to exercise the functions.
4. Marriage gets its social recognition through some form of civil or religious

ceremony. The ceremony has its own rites, rituals, customs, formalities etc. that might differ from society to society.

5. Marriage unites the man and woman as husband and wife. It permits them to perform certain rights, duties and support each other and their children.

Functions of Marriage

1. Marriage is a powerful instrument in regulating the sex life of man. It prohibits certain types of sex relations also. For example, father and daughter, mother and son, brother and sister etc. This kind of prohibition is called incest taboo.
2. Marriage is a social approval / hallmark for getting involved in sexual relations of procreation and thus leads to the establishment of the family.
3. Marriage creates mutual understanding and cooperation between the husband and wife as a couple to perform the household tasks.
4. Marriage provides economic cooperation.
5. Marriage contributes for emotional and intellectual support.

Types of Marriage is an institution of society which can have very different implications in different culture. Based on the culture and nature of economic activities the marriage type varies. Monogamy and polygamy are the main forms of marriage found around the world. Monogamy refers to one man marrying one woman at a time. Polygamy is the type in which a man or woman has more than one spouse. There are two main forms found in polygamy. They are (i) Polygyny and (ii) Polyandry

Companionate marriage The term companionate marriage is used to refer the marriage of two persons on the understanding that as long as there are no children they live together. In this form, the marriage may be dissolved simply by mutual consent.

In modern marriages people expect more gratification from marriage than they had in

the past. It is not enough for the husband to be a decent man providing livelihood for his wife and children but also be an educated person, good home maker and share love with the wife. Similarly, the husband expects his wife not only to be a good home-maker but also be educated, share economic burden and share love. Both married partners want their own special interests and activities are continued and respected.

According to Psychology now a day there are many types of marriages are existing. There are so many reasons which are responsible for breaking old or traditional types of relationships goals.

1. **Starter Marriage-** A starter marriage is a first marriage that lasts five years or less and ends without the couple having any children together. In this marriage most probably chances of love marriage are increased due to coeducation system or working profession like corporate world or the world of acting profession there is agreement condition to not to have child for some period, workplaces are far away from ones or partner's place. As today's youth is less patient this marriage breaks later. In this marriage due to workload, demands of professions the doesn't conceive child.
2. **Companionship Marriage** is based on two spouses having mutual interests, and each believes in the equality of each partner. They see their roles as interchangeable. In the Indian cultural from long period this kind of marriages are existing.
3. **Parenting Marriage** is a marriage in which you and your spouse no longer have a romantic connection (so, according to our traditional love-based marriage model, you'd want to split up), but you choose to stay together to raise your children together
 Safety marriage one where each partner feels safe to be who they are, to say what they need, and knows deep down that they are respected by their partner. Safety does not mean there will never be conflict in a

relationship – there will be as we are all human and none of us are perfect.

4. **Living Alone Together Marriage** Couples living apart together (LAT) have an intimate relationship but live at separate addresses. It includes couples who wish to live together but are not yet able to, as well as couples who prefer to (or must) live apart, for various reasons
5. **Open Marriage** Open marriage is a form of non-monogamy in which the partners of a dyadic marriage agree that each may engage in extramarital sexual or romantic relationships, without this being regarded by them as infidelity, and consider or establish an open relationship despite the implied monogamy of marriage.
6. **Covenant Marriage** A covenant marriage is an arrangement where marrying spouses agree that their marriage will last for the rest of their lives. However, it does provide for a divorce in a limited number of situations.

As now a day many changes takes place in the family institution. There are so many reason behind it. Youth is at the place where they think that they should live together in the form of live in relation instead of getting married. Means they are considering marriage is as a compulsion or restriction. Due to that compulsion marriages break. Because everybody wants freedom, males and females both are earning so they are economically independent. And when there is a sense of independency everybody in the marriage is thinks responsibility as a restriction. This is one of the reason of changing marriage institution. Secondly education then job then promotion or transfer for high packages or separate living due to job is one of the reason of delayed pregnancy or not to having kids. As we see youth is blindly following glamorous world or TV star. If these stars are not getting married or not having kids and yet they are happy then why not, we. For example, in Marathi film industry Umesh Kamat and Priya Bapat, Prarthana Behere, in Bollywood Salman Khan etc. This is how family or marriage institutions has been changed gradually.

Reference: -

- ✚ *The Institution of Marriage: Betrayal of Sacred Trust – B. Y. Stuart*
- ✚ *Marriage and Family In India Trends And Emerging Challenges – Edited Jasmeet Sandhu*
- ✚ *Religion and Marriage In Indian Society – Edited By Usha Sharma*

WOMEN EMPOWERMENT AND SEXUAL HARASSMENT AT WORK PLACES: ISSUES AND CHALLENGES

Dr. Harsha Suryawanshi

Associate Professor

Shri Shivaji Law College, Parbhani

Abstract-

Collapse of joint family system, rise of liberal economy, pleasure of economic independence, increasing needs of family, urbanization, migration are some of the reasons responsible for women employment individually or jointly. Employment of women is not new even then their issues and problems are unanswered to some extent. One of such problem of working women is about their sexual harassment at work places which is more prominent with feminine work force than masculine one. Hence, this issue needs to be dealt in. Insecurity of employment due to liberalization makes the problem severe and not only problem but its expression and subsequent solutions. While resolving old problems, new problems creep up for which new solutions need to be searched. In India, before 2013, there was legislative vacuum regarding sexual harassment at work places and answer was in Vishakha case from 1996 and till then the problem remained unresolved. Issues of sexual harassment at work places are dealt by Committees constituted but the dealing is more procedural than substantive and hence women workforce still face challenges. Hence, sexual harassment has hampered women empowerment to large extent.

Key words-

Sexual, harassment, workplace, empowerment

Introduction-

Uniqueness of feminine employment is problems encountered by women of sexual harassment. Women are the most vulnerable group who can become easy prey of harassment. Patriarchal society rarely accepts women at work place and wants that her voice be crushed in this regard. 'But for sex' doctrine is equally protuberant in employment as many discriminatory practices are prevalent there and one such practice is sexual

harassment of women. It is said that when you cannot defeat a woman, character assassination is the only and mostly adopted way to defeat her. Patriarchy presupposes dominance of men specially at power position where decisions are taken and women empowerment at such places is highly unacceptable. The phrase 'glass ceiling' describes the situation very well and is also accepted worldwide. All these circumstances have led to sexual harassment of women at work places. In India, till 1997, there was absolute legislative vacuum to prevent sexual harassment which was filled by guidelines directed by the Apex Court in Vishakha case. It took more than a decade to fill this vacuum and the Prevention of Sexual Harassment of Women at Work Places (Protection, Prohibition and Redressal) Act, 2013 after the Nirbhaya case. However, by this time many women became victims of sexual harassment and this has been one of the prominent barriers in working women. After coming into force of the Act, in its first year around 161 cases were reported in companies and the number increased to 1160 in 2022-23 with drop during COVID-19 period.¹ However, this data is based on cases reported by companies listed with SEBI and the data with unlisted companies might be larger than this. Similarly, there is rise in reporting of cases under POSH Act, 2013 in all sectors. Present research work attempts to search reasons of sexual harassment at workplaces and preventive measures.

Aims and Objectives-

Proportion of working women is increasing day by day due to awareness of education among women. This is also welcome move since they constitute around half of the population, it is advisable that they shall also become earning population leading families and ultimately society to better economic

strata. However, instances of sexual harassment cause them to move back some steps and this disturbs the women mentally, physically, emotionally and financially. Present study has following aims and objectives-

1. To study the reasons for sexual harassment at workplaces.
2. To search effects of sexual harassment at workplaces.
3. To find out ways to minimize instances of sexual harassment at workplaces.
4. To suggest ways to create awareness among people about sexual harassment at workplace.

Research Methodology-

Present research study is based doctrinal methodology to analyse the legal problem and its solution. The researcher shall analyse legal sources such as statutes, cases, regulations to evaluate relevance, credibility, and trustworthiness of present research. The doctrinal methodology shall encompass legal analysis, its history, its working in contemporary era and its development in future.

Significance of Topic-

To strengthen economy, earning by women shall play pivotal role. Not only this, economic independence of women protects them from domestic exploitation but at the same time they are vulnerable to sexual harassment. Therefore, their participation in employment is essential and for this workplace shall be safe for them and there lies the need of POSH Act. It is necessary to evaluate the efficacy of the Act.

Area of Research-

Present research work shall investigate feminine jurisprudence to study the gender specific aspects of employment along with human rights as right to livelihood is an integral part of right to life. The research work also encompasses constitutional provisions regarding special provisions for women. Research also contemplates study of provisions in substantive and procedural criminal laws.

Hypothesis-

Issue of sexual harassment at workplaces is alarming due to multiple reasons such as non-reporting of cases due to traditional mind set, reporting of cases due to misunderstandings and misconceptions among people. Hypothesis for present research is-

- a. Awareness about sexual harassment at work places needs to be enhanced among employers and employees.
- b. Provisions for prevention, prohibition, and redressal of sexual harassment at work places needs to be strengthened for thorough women empowerment.

Sexual harassment at work places-

Sexual harassment of women is not new to the civilized society rather it has become more severe now days. Remarkable instance of normalization of sexual offence is the factum that marital rape is not offence even today. In offences of sexual harassment of women, legal offenders are men but social offenders are women that is traditional attitude of society towards victims of sexual harassment was questioning the victims only. Common sayings of the society were blaming to the victims only and thus men offenders used to be safe while women standing in shoes of accused persons. Vaginal chastity is dominant feature of patriarchal society wherein sexual offences against women used be equivalent to her death and hence such cases remained unreported for a long time. Further with developments in feminine world, concept of vaginal chastity became fade and voice was raised against sexual offences against women.

In view of circumstances described above, sexual harassment of women at workplaces can be examined with some more facets and these can be discussed as reasons behind sexual harassment at work places as below² -

1. Culture of discrimination
2. Privilege and power
3. Tolerance of abuse based on unequal gender relation
4. Other power dynamics
5. Expectation of impunity.

Besides above causes, following circumstances too play role-

1. Violence and male-perception
2. Economics of women's work

3. Discrimination as a form of workplace control

Impact of Sexual Harassment at Workplace-

Impact of sexual harassment has two aspects, impact on workplace and impact on victims of harassment. Impact on workplace comprises decreased productivity, increased turnover rates, damaged reputation, and legal liabilities for employers.³ As regards impact of workplace sexual harassment on women is concerned, it can take a toll on women's physical and mental health, limit their job choices, reduce prospects for career development and even force them out of the workforce. These negative effects compound over time, reducing women's life time earnings and contributing to both the gender and retirement wage gaps.⁴

Legislative Control of Sexual Harassment at Workplace-

In India, Art. 15(3) permits the State to make special provisions for women and children and there lies the constitutional base for special provisions or laws for women. Art. 39 (e) of the Constitution directs the State that the health and strength of workers, both man and women are not abused and health and strength of workers infers mental health and strength. This implies that workplaces shall be safe environment free from sexual harassment. However, until 2013, there was no legislative provisions to prevent sexual harassment at workplaces and this vacuum was occupied by the famous Vishakha case in 1996. The Supreme Court issued guidelines to various States and Union Territories to implement the guidelines of Vishakha case in *Medha Kotwal Lele vs. Union of India*.⁵ Prior to 1996, sexual harassment at workplaces was not specifically included in major substantive criminal law that is IPC and was dealt under regular provisions such as S. 375, 352, 342, 341, 509, etc. but these provisions were found inadequate to deal with sexual harassment at workplaces. The provisions of IPC did not deal with prevention and most importantly redressal.

The Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013-

The POSH Act, 2013 specifically deal with cases or instances of sexual harassment at workplaces of women and is in consonance with Art. 14, 15 and 21 of the Constitution of India.⁶ The POSH Act, 2013 is also an attempt to effectuate the Convention on Elimination of All Forms of Discriminations Against Women⁷ ratified by Government of India in 1993. However, even after ratification, it took around two decades for India to bring the law into existence and one can assume the ignorance of legislature in this regard and it is only after the Nirbhaya case, the Act was taken up seriously.

The Act deals with three important issues, prevention, prohibition, and redressal of sexual harassment at workplaces. The Act defines sexual harassment at workplace meaning any unwelcome act or behaviour (directly or impliedly) namely,

- (i) Physical contacts and advances; or
- (ii) A demand or request for sexual favours; or
- (iii) Making sexually coloured remarks; or
- (iv) Showing pornography; or
- (v) Any other unwelcome physical, verbal, or non-verbal conduct of sexual nature;⁸

Here the section expects that any act or conduct may amount to sexual harassment if it is of sexual nature.

Judicial Approach to Sexual harassment at Workplace-

The Supreme Court while dealing with sexual harassment at workplaces expressed, "Sexual harassment in any form at the work place must be viewed seriously and the harasser should not be allowed to escape from the clutches of law. We say so because the same humiliates and frustrates a victim of sexual harassment, more particularly when the harasser goes unpunished or is let off with a relatively minor penalty."⁹

In *Nagaram Balakrishna vs. State of AP*, the accused officer handed over cell phone forfeited during investigation containing sexual material to subordinate women officer. Complaint of sexual harassment at workplace was made, however, the High Court refused to hold this act amounting to sexual harassment at workplace.¹⁰

Prevention, Prohibition, and Redressal of Sexual Harassment at Workplaces-

S. 3 of the POSH Act prevents sexual harassment of women at workplace and imposes responsibility on the employer to constitute Internal Complaints Committee to receive complaints of sexual harassment of women at workplace and such Committee shall assist the victim in writing complaint if its not in writing followed by conducting inquiry.

Sections 11 to 13 of the 2013 Act deal with inquiry into complaint where it provides a mechanism for redressal of complaints of sexual harassment at workplace.

Now, sexual harassment at workplace shall constitute misconduct as part of service rules for which disciplinary action can be taken against respondent¹¹ that is employee alleged to have committed sexual harassment. Victim may ask for transfer of respondent employee or may seek leave and refrain from work.

PSOH Act-Issues-

Traditional patriarchal form and mind set of society is primarily responsible for sexual offences against women and unless this does not change, issues relating to sexual harassment at workplaces shall not stop. Recent struggle by women wrestlers against the president of the wrestling association of India is glaring example of gross negligence towards sexual harassment of women. One of the major causes of sexual harassment at workplace is privilege of power. Showing power of having it as privilege by male and tolerance to it by female in patriarchal society is quite common.

Need of employment is not restricted to economic only, it is need of intellect. Hard work that is poured in acquiring educational qualifications also make women to accept employment and show their capability. Well known reason behind secondary status of women is their economic dependency and now to prevent this, women tend to become independent for which employment is essential. These reasons make the women show reluctance in complaining against sexual harassment at first instance and this encourages the offenders to take further steps.

Casual approach of governments of State and Union Territories in effectuating the POSH Act has been pointed by the Supreme Court in some cases and this approach also has become issue for concern. Me too movement has thrown light on dark sides of world that is in lime light.

POSH Act-Challenges-

Awareness of people about POSH Act is key challenge in prevention of sexual harassment at workplaces. Patriarchal mind set of victimising the victims of sexual offences is another challenge before the working class. Ignorance by employers in throwing spirit in implementation of the Act is another hindrance in the POSH Act. It is not only awareness of male but there is need to create awareness among women and give them clear understanding to differentiate acts of sexual nature and not with sexual nature because many times rude behaviour, strict language by senior officials are misconceived as acts of sexual nature.

Conclusions and Suggestions-

In view of views by Supreme Court, there is need by the government to implement strictly provisions of POSH Act along with awareness about sexual harassment at work places needs to be enhanced among employers and employees.

Ineffective execution of the POSH Act may defeat the objects of the Constitution and human rights. Women empowerment does not only mean economic independence but it must be prefixed by right to honour which is affected by instances of sexual harassment of women at workplaces. For this, provisions for prevention, prohibition, and redressal of sexual harassment at work places needs to be strengthened.

Referances

- ✚ <https://thewire.in/labour/posh-act-cases-risen-decade-data-india-inc>
- ✚ www.un.org accessed on 6th February 2025
- ✚ www.360training.com accessed on 8th February 2025
- ✚ www.aauw.com accessed on 8th February 2025
- ✚ <http://indiankanoon.org/doc/48293767/>
- ✚ *Objects of the POSH Act, 2013*

✚ *Supra*
✚ *S. 2(n) POSH Act, 2013*
✚ *Union of India vs. Dilip Paul*

✚ <http://indiankanoon.org/doc/169417967/>
✚ <http://indiankanoon.org/doc/162304878/>
✚ *POSH Rules, 2013*

ELECTORAL REFORMS IN INDIA: ISSUES AND CHALLENGES

Mr. Rajesh Jagannath Nandnaware

*Research Scholar, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University
 Chh. Sambhajinagar*

Abstract:

India is the largest democracy in the world. Election is the key feature of the democratic society. India being one of the democratic countries has adopted Parliamentary democracy in post 1947 era after partition and freedom from Britishers. The core ideas of the Indian constitution are bedrock of Indian democracy believes in the people and their Political and Fundamental rights. It is in this context this Research paper studies the Importance of Elections in representatives and Parliamentary democracy. It studies the Importance of Electoral Reforms in India and Issues and Challenges related to it. As free and fair Elections are fundamental basis for success of any democracy. Thus various committees were formed and laws have been passed over the period of time for the mechanism of free and fair elections and Electoral reforms in India. India stands as a model for many Emerging democracies around the world. Free and fair elections are the hallmark of a well functioning democracy. While we are justifiably Proud of our democracy. There are a number of areas which need to be strengthened for us to realize the true potential of a well functioning democracy. Electoral reforms in India are the need of the hour and the Government of India as well as Election Commission will have to make Positive changes in it.

Keywords:

Elections, Democracy, Political Party, Election Commission, Electoral reforms, Fundamental Rights, Model Code of Conduct

Introduction:

The Election Commission of India is a permanent and an independent body established by the Constitution of India directly to ensure free and fair Election in the country. One of the most Important features of

our democratic framework is 'Elections' which are held at a systematic period of time. The purpose of electoral reforms is to introduce free and fair electoral system for accompanying impartial elections. Election are the backbone of our democratic system that confers the right to elect our representatives and such a system of governance is expected to ensure the welfare of the common citizens. Political parties are indispensable in parliamentary democracy. Article 324 of the Constitution provides that the power of superintendence, direction and control of election to parliament, state legislatures, the office of President of India and the office of Vice-President of India shall be vested in the election commission.

India has the distinction of being the largest democracy of the world and Election form the integral part of it. Democracy can function only upon this faith that elections are free and fair and not manipulated. They are effective instruments of asserting popular will. The elections are not being held in an ideal condition because of the enormous amount of money required to be spent and large muscle power needed for winning the elections. There is no denial to this fact that the electorate is not only vast in India but also quite diverse that reflects in plurality of caste, religion, language, region, etc. of its social variety. The Indian political system when we measure the success stories of Indian democracy have over all emerged positive over the decades but that does not mean there are no loopholes in the system over all. Many committees have been formed to carry out electoral reforms but their recommendations have not been implemented properly, Former Chief Election Commissioner T.N. Seshan did a lot of good work regarding Electoral reforms during his tenure. Some of the key reforms are explained below.

1. Prohibiting liquor distribution during election and more importantly for 2 to 3 days before the date of election.
2. Misuse of government machinery T.N. Seshan prohibited the use of governmental cars and people who work for the government etc. Should not be used by the ruling party to conduct political campaigns.
3. To curb electoral fraud and voter influence the Election Commission recommended that the 'Model Code of Conduct' for all political parties in effective period.
4. Boot capturing, Lowering of voting Age, Prohibition of Arms, Electronic Voting Machines (EVMs), Elector's photo Identity card (EPIC), Listing of Names of candidates, Prohibition of the sale of Liquor, Restrictions Imposed on Exit polls, Voting through postal Ballot, Increase in security Deposit, Introduced NOTA Option on EVMs as well as VVPAT machine for transforming Electoral process.

Electoral Reforms in India:

The preamble of Indian constitution aims to provide 'Political Justice' to the people of India without any differences. However, when the criminal elements are becoming a part of the legislature, then securing any form of justice, is a hollow promise of the governments. All recent committees on politics and electoral reform have observed the criminalization in Indian political system almost unanimously. Criminalization of politics has many forms, but perhaps the most alarming among them is the significant number of elected representatives with criminal charges pending against them. The topic of electoral reforms has been taken up by numerous government committees in the recent past, including but not limited to

1. Tarkunde Committee, 1974
2. Dinesh Goswami Committee, 1990
3. Vohra Committee on the Nexus between Crime & Politics, 1993
4. Indrajit Gupta Committee on state funding of Elections, 1998

5. Election Commission of India Report on proposed Electoral Reforms, 2004

All these committees and report in detail talked about the electoral reforms in India, and based on the recommendations made by the above Committees and Commissions, various reforms have been introduced in our electoral system, election machinery and election process.

Indian Electoral Politics: Issues & Challenges

There are numerous issues in the Indian electoral process which directly or indirectly influence the electoral politics.

1. Money and muscle power
2. Casteism
3. Communalism
4. Lack of moral values
5. Misuse of Government Machinery

The some important recommendations of these committees that they put forth in front of Election Commission of India to tackle the growing obstacles of conducting elections, First and foremost the report suggest that the money power in elections must be controlled and eliminated once for all because it set bad priority in democracy. There must be financial transparency in political parties so that the money that comes from other sources cannot be used harm the democracy. The practice of misuse of caste and religion for electoral gains must be avoided. The use of religion, caste, community, tribe and any other form of group identity for electoral gain or for gathering political support should be banded for the large good of society. Caste system in Indian political system is deeply rooted. Almost every Politician doing work only for making money and thinking only for themselves. There is lack of ideology and morality in the mind of Politicians. They are doing only such things which is beneficial for them, that is why electoral reforms are the need of the hour to strengthen Indian democracy. There is a need to make transparent and strong laws regarding electoral reforms. The highest Supreme court of India has also given directions or guidelines regarding electoral reforms.

Research Methodology

The study work mostly used a review technique to address the Electoral Reforms in India : Issues and Challenges. The primary source of data used to conduct the study was Secondary data. This study has assessed a number of Publications, including books, Websites, Magazines, journals, research paper and newspapers.

Conclusion :

The Election Commission has brought a number of creditable electoral reforms to strengthen democracy and improve the fairness of elections but still corrupt and criminal practices have taken place in the elections at several places. Political parties should be neat and clean in this matter. The main problem is not lack of laws, but lack of strict implementation of these all laws and regulations. In order to eradicate these unfair practices in election, there is a need to strengthen the hands of Election Commission and institutional powers to achieve the objectives as enshrined in the constitutions

and reported by the different committees from time to time it must be the endeavours of all the stakeholders including Government at national and state level, election commission of India, law commission etc. to implement such proposals on electoral reforms on which consensus emerges, from time to time so that the people of India can cherish the real meaning of democracy.

References :

- ✚ LAXMIKANTH M. *INDIAN POLITY*, McGraw Hill Education, Chennai, 2017
- ✚ Kashyap C. Subash, *Our Parliament*, National Book Trust, New Delhi, 1999
- ✚ Austin Granville, *The Indian Constitution, Cornerstone of a Nation*, Oxford Publication, 1966
- ✚ *Background paper on Electoral Reforms*, Legislative department, Ministry of Law and Justice, Government of India & Election Commission of India, 2010
- ✚ *Constitution of India*, Government of India, New Delhi

SOCIAL WORK INTERVENTIONS IN MATERNAL HEALTH: A QUALITATIVE APPROACH

Mufid Gulab Baig*

Research Student

Dr. Babasaheb Ambedkar college of Social Work, Morane, Dhule (Maharashtra) 424002

Dr. Vishnu Ramdas Gunjal**

Principal

Abstract

Maternal health is a critical area of public health that significantly impacts women, families, and communities. Social work interventions play a vital role in improving maternal health outcomes by addressing socio-economic barriers, providing emotional support, and advocating for policy changes. This paper explores the various social work strategies used in maternal health, including community-based programs, advocacy, counselling, and healthcare navigation. Using qualitative insights from existing literature, it highlights the importance of holistic, culturally sensitive approaches to maternal health care.

Keywords

Maternal health, social work, intervention, women's health, community-based care, advocacy

Introduction

Maternal health encompasses the health of women during pregnancy, childbirth, and the postpartum period. While medical advancements have improved maternal health outcomes globally, significant disparities remain, particularly among marginalized populations. Socioeconomic factors, lack of access to healthcare, and cultural barriers contribute to high maternal morbidity and mortality rates.

Social workers, positioned at the intersection of healthcare and community services, play a crucial role in supporting pregnant women, particularly those from vulnerable backgrounds. Through advocacy, education, and direct intervention, social work professionals contribute to better maternal health outcomes. This paper examines the various ways social work interventions enhance maternal health, drawing from

qualitative literature rather than quantitative data.

The Role of Social Work in Maternal Health

Social workers in maternal healthcare settings engage in a variety of roles, including case management, advocacy, education, and psychosocial support. They work in hospitals, community health centres, non-governmental organizations (NGOs), and policy-making bodies to improve maternal health outcomes.

1. Psychosocial Support for Pregnant Women-

Pregnancy is a life-changing event that can bring emotional and psychological challenges, including anxiety, depression, and stress. Social workers provide essential mental health support through: Counselling services for expectant mothers experiencing prenatal anxiety and depression Support groups for pregnant women to share experiences and reduce feelings of isolation. Trauma-informed care for women with a history of abuse or adverse childhood experiences Studies have shown that emotional well-being during pregnancy is crucial for both maternal and fetal health. Social workers help women navigate emotional distress and ensure they receive the psychological support needed.

2. Community-Based Interventions-

Community-based interventions are essential in addressing maternal health disparities. Social workers develop and implement programs that: Provide maternal education on prenatal nutrition, breastfeeding, and infant care Facilitate access to healthcare services for women in remote or underserved areas Organize peer mentoring programs where experienced mothers support first-time mother One example of a successful community-based initiative is India's Accredited Social

Health Activist (ASHA) program, where community health workers support pregnant women by providing maternal education and linking them to healthcare services. Social workers play a crucial role in training and supervising such health workers.

3. Addressing Socioeconomic Barriers-

Maternal health is closely linked to socioeconomic conditions. Women from low-income backgrounds often face barriers such as:

Inability to afford prenatal care

Lack of transportation to healthcare facilities

Poor nutrition due to food insecurity

Social work interventions focus on:

Connecting women with financial assistance programs for maternal care Providing referrals to food security programs such as government-sponsored nutritional programs

Advocating for policies that improve maternal health benefits for low-income women

In many developing countries, conditional cash transfer programs have improved maternal health by incentivizing prenatal visits and hospital deliveries. Social workers play a key role in helping women access these benefits.

4. Advocacy for Maternal Health Rights-

Social workers engage in advocacy efforts to promote maternal health rights and policies. This includes: Lobbying for improved maternal healthcare policies at national and local levels Fighting against discrimination faced by pregnant women in workplaces Raising awareness about maternal mortality and the importance of quality care For example, in many countries, social workers have been instrumental in advocating for extended maternity leave policies, ensuring that women have adequate time for postpartum recovery.

Challenges in Social Work Interventions for Maternal Health

While social work interventions significantly improve maternal health, challenges persist, including: Limited resources and funding for maternal health programs Cultural resistance to certain interventions, especially in

patriarchal societies Workforce shortages, with not enough trained social workers in maternal health settings Addressing these challenges requires stronger collaboration between healthcare systems, policymakers, and social work institutions.

Case Studies of Effective Social Work Interventions

1. Brazil's Bolsa Família Program- The Bolsa Família program, a conditional cash transfer initiative in Brazil, has improved maternal and child health outcomes by requiring pregnant women to attend prenatal check-ups. Social workers help women enroll in the program and ensure they receive necessary healthcare.

2. The Nurse-Family Partnership (NFP) in the U.S.- The NFP program connects first-time mothers with registered nurses and social workers, providing home visits and support throughout pregnancy and early motherhood. Studies have shown that this intervention reduces preterm births and improves maternal mental health.

3. India's Janani Suraksha Yojana (JSY)- The scheme focuses on the poor pregnant woman with special dispensation for states having low institutional delivery rates namely the states of Uttar Pradesh, Uttaranchal, Bihar, Jharkhand, Madhya Pradesh, Chhattisgarh, Assam, Rajasthan, Orissa and Jammu and Kashmir. While these states have been named as Low Performing States (LPS), the remaining states have been named as High performing States (HPS). Tracking Each Pregnancy: Each beneficiary registered under this Yojana should have a JSY card along with a MCH card. ASHA/AWW/ any other identified link worker under the overall supervision of the ANM and the MO, PHC should mandatorily prepare a micro-birth plan.

This government-led initiative provides financial incentives for institutional deliveries. Social workers play a vital role in educating women about its benefits and ensuring they have access to maternal healthcare facilities.

Future Directions and Recommendations

To strengthen social work interventions in maternal health, the following steps are recommended:

1. Increase investment in maternal health programs, particularly in low-income communities
2. Train more social workers specializing in maternal health care
3. Enhance collaboration between healthcare providers and social workers to create integrated care models
4. Use technology to improve maternal health outreach, such as telehealth counselling and mobile health applications

Conclusion

Social work interventions are essential in addressing maternal health disparities and improving outcomes for women, particularly those from vulnerable backgrounds. By providing psychosocial support, advocating for better policies, and facilitating access to healthcare, social workers contribute significantly to maternal well-being. However, challenges such as funding shortages and cultural barriers must be addressed to enhance

the effectiveness of these interventions. Future efforts should focus on strengthening social work training, increasing community-based programs, and leveraging technology to improve maternal health services.

References

- ✚ *Dominelli, L. (2002). Feminist Social Work Theory and Practice. Palgrave Macmillan.*
- ✚ *Heise, L., Ellsberg, M., & Gottmoeller, M. (2019). A global overview of gender-based violence. The Lancet, 385(9977), 1567-1575.*
- ✚ *Kabeer, N. (2005). Gender equality and women's empowerment: A critical analysis of the third Millennium Development Goal. Gender and Development, 13(1), 13-24.*
- ✚ *UNFPA (2020). The State of World Population Report 2020. United Nations Population Fund.*
- ✚ *WHO (2018). Violence against women prevalence estimates, 2018. World Health Organization.*

ANCIENT INDIAN EDUCATION SYSTEM

Dr. Keshav Ambadas Lahane

Head & Associate Professor

Department of History, Rajarshi Shahu College Pathri

Knowledge, enlightenment and acquisition of knowledge were of special importance in Indian culture, education was considered the third eye of man. Vedic Jainism, Buddhism and Hinduism had given a high place to knowledge. There is no sacred thing in the world as knowledge in the Gita. Various methods of acquiring knowledge were prevalent in ancient India. Among them, Vedic and Buddhist education systems were prominent. Indians considered the goal of their education to be knowledge, personal development and protection of social heritage. The creation of education systems and educational complexes was initially seen in the Vedic period and its flourishing and expansion is seen in the Buddhist period.

Main objectives of education

The ancient education system was based on high-quality human values. Its foundation was religion, spirituality and its main objective was to create an ideal man and society. Religious ethics and good conduct were the roots of the ancient Indian education system. The Vedic and Buddhist education systems had cultivated these values. In ancient education, physical education was given priority, yet spiritual and moral values dominated it. Therefore, it was the fruit of the Indian education system that an Indian person could become virtuous and advanced. The ideal objectives of the ancient education system can be stated as follows.

1. Cultivation of character

The main objective of education was to create a good character. Compared to other countries, religions, cultures and other systems in the world, the Indian system had given more priority to moral values. Since knowledge is useless without morals, the ultimate goal of education was to create a righteous and character-rich man and society.

2. All-round development of personality

The ultimate goal of Indian education was the all-round development of man. Physics will

make life rich and easy, but spiritual and religious education will cultivate the mind, intellect, emotions, tendencies and thoughts, and they will gain stability. Also, the virtues of restraint will increase and moral values and character will increase. In that regard, it was an important role of ancient educationists to provide physical and spiritual education to students, which means all-round development of personality. And they created education.

3. Preservation and conservation of culture

The main objective of education during this period has been to preserve and conserve cultural heritage. The education system of the Vedic period was no exception to this. Preservation and conservation of national and social culture through education was a very important task of the then education system.

4. Progress in the field of art

Ancient education included architecture, sculpture, painting, music, dance, drama and metal work etc. Knowledge of those arts was imparted through the vocational education institutions of the Industrial Union and through some education centers. There were color schools and dance schools in the palaces and temples. Artists were given royal patronage in the royal court and such artists worked to impart knowledge of art. Many artists taught their own children as well as other students through the Gurukul system. The emergence of skilled artists and the inclusion of art in education led to the flourishing of various arts in ancient times.

5. The rise of language, philosophy, literature

Various religious leaders established educational institutions and created philosophical literature and branches for the spread of religion. Numerous learned scholars composed valuable books. As a result, Sanskrit, Pali, Magadhi, Tamil and Prakrit languages developed. Since Vedic, Jain and

Buddhist religions complemented each other in terms of high-quality philosophy, education and literature, valuable philosophy, literature and science flourished through education.

Gurukul Education System

One of the main features of the ancient Indian education system was the Gurukul education system. Scholars, ascetics and sages, lived in a forest far from human habitation, building a hut, which was called an ashram. In the Gurukul education system, a student who was studying at a Gurugrahi, located far from his home, was called an Acharya Kulvasi. It is clear from the scriptures that students should enter the Gurukul through the Upanayana Sanskar and acquire knowledge of various subjects. The teachers who taught were called Gurus and the students were called Shishyas. It is seen that this Guru-Shisha tradition had a high place in the Indian education system.

1. Guru-Shisha Relationship

The Guru-Shisha relationship was intimate. Since the Guru was the spiritual father of the disciple, the Guru was given more respect than the mother and father. The Gurugrahi provided free accommodation, food and teaching facilities to the students. Even though the Guru's strict discipline and punishment were feared, the Guru's wife took care of the disciple as if he were her own child.

2. Uniform of students

At this time, students preferred to live simply and think high. They used to carry things like dhotar, uparana, harinajin and danda kamandalo with them. These were their daily tools. In short, this was the uniform of all students.

3. Curriculum

In India, the Vedas are considered to be the source of all knowledge. Therefore, the Vedas had an important place in the curriculum. During the Vedic period, the composition of the Vedas was continuous. The education of children began from the time they were in school. Later, after learning Dhanopath, Unhadi Sutras, Ashtadhyayi etc., more grammar was studied with the help of books like Mahabhashya, Vakyapradeep etc. In general, students were taught the study of Shabdaviyaalankaran, Shilp Sthan Vidya,

Chitikaviya, Mhutu Vidya, and Atma Vidya. The curriculum also included philosophy, Buddhist scriptures such as Vedas, Vedangi, Sanyamayoga etc. Astrology and medicine, military sciences and various arts were taught. We see that everyone is given appropriate education according to their caste.

4. Student duties

While studying at the Guru's house, the disciple had to do household chores. It was mandatory for him to wash his own clothes, gather firewood for cooking, wash the dishes, keep the ashram's grounds and grounds clean. It was mandatory to follow the rules, not to consume unwholesome food, and to behave politely with fellow disciples and to obey the Guru's orders.

5. Samavartan

After completing his education, each student used to offer Gurudakshina in the form of gold, plants, cows, land, villages and other wealth according to his deeds for liberation from the yoke of knowledge and the Guru. The Guru also declares that the student's education has been completed in the best possible way at the forefront of the Ashram. At this time, the Guru and the disciple would give Gurudakshina at least one cow. This ceremony is called Samavartan ceremony. During this graduation ceremony, the Guru was instructed to love his disciple, Satyabrayan Priya, in these words, how to behave with society and relatives.

Ancient Universities

Ancient universities were born in the caves and Bihar system. During the Vedic civilization, there was a system of providing education through the Gurukul system. But after the rise of Buddhism, universities that imparted knowledge were established from large monasteries. In reality, monks used to stay in monasteries during the rainy season and did teaching, contemplation and so on. Thousands of students started learning religion from such monasteries. These monasteries later transformed into Buddhist courses in big cities. And magnificent buildings were built from them. Thus, we see that the ancient Indian Buddhist university was created

through the residence and study center of the monks during the rainy season.

1. Taxila

A famous university in ancient India Details This city was the capital of the ancient Gandhara country. This place was previously in India and is currently near Rawalpindi in Pakistan. The city of Taxila and the university are mentioned in the Ramayana, Mahabharata and Jataka. It is believed that some of the sons of Bharata founded the city of Taxila and named it after his son Taksha. This university existed for about twelve hundred years, from the eighth century BC to the fourth century AD. Initially, this place was a center of Vedic culture and politics. But in later times, it became a major center of Buddhist enlightenment. Hundreds of students from India and West Asia studied here. Scholars like Kautala and influential princes like Chandragupta are students of this university.

2. Nalanda University

This was a famous Buddhist education center in India and the world. This university was established on the initiative of the Gupta emperors Samudragupta and Kumar Gupta. It flourished during the reign of Harshvardhan. Harshvardhan had donated 100 villages for the expenses of the university. The people of this village directly donated food, water, and other goods to the university. In the past, the city of Nalanda is located 40 miles east of Patna in the state of Bihar and the university was located there. Ten thousand students were studying there. The entrance examination of this university was very tough. A book called Dharma Maya Yoga was found here. Its three uses were Ratnadeep Ratna Sagar and Ratna Ranjak. It contained lakhs of books. Debates, discussions, questions and answers and seminars were held day and night in various halls of the university. Students from all over the world used to come to study from this university. In addition to the dam, logic, philosophy, grammar, medicine and philosophy of numbers were also prepared to be taught in Nalanda University. Dharmapala Chandrapala Nagarjuna Gunamani became great scholars in this university. This

university was later destroyed by Bakhtyar Khilji in the 13th century.

3. Vikramshila

The Devpal king of Bengal established the Vikramshila University in the 8th century in Bagalpur district, where Buddhist Tantric knowledge was especially studied. Shriraj Dipankar Tathagata Rakshit Abhyankar Berochan Ratnakar were famous teachers of Shanti University.

4. Vallabhi University

Vallabhai University was established in Gujarat in the 7th century. This university was the center of the sect. Vallabhi was the capital of Maitri Kanchi. Therefore, like Nalanda, the king of this university, Ghedira Dabla Sthirmati and Gunamati are famous as the Chancellors of Vallabhi. Here too, those who wish to get admission will have to give an entrance exam. Tears flow from the eyes of those who fail in the entrance exam. They always give generous kisses that will be like mud. Six thousand students were studying in this university at a time. The curriculum here included flexible subjects such as mathematics, economics, archery, taxation, etc. Students who graduated from this university would have been able to gain great positions of authority in the kingdom of Vallabhbhai.

Defects in the ancient Indian education system

When the ancient Indian education system is critically analyzed, it has its advantages as well as disadvantages, which can be stated as follows.

- 1. Greater importance to religion-** In the ancient Indian education system, it seems that religion was given priority. In this, idealism was cultivated over practicality, more emphasis was placed on spirituality and less importance was given to scientificity.
- 2. Women were deprived of education-** In the early Rug Veda, women were given the right to education along with men. Over time, women's education and freedom were denied. Women did not have the opportunity to learn in Gurukul.

3. **Secular subjects were rejected-** At this time, religious subjects were given priority over secular subjects in the curriculum. Since most of the teachers were priests, their outlook was religious. Various Puranas had a place of honor in the curriculum. On the contrary, subjects like history, economics, mathematics, political science were neglected. As a result, they did not develop.
4. **Narrow view of Western knowledge-** Indian scholars had done remarkable work in the field of knowledge science. But at the same time, they did not accept the progress made in the field of knowledge science abroad. Here, due to their egoism and narrow thinking, we could not assimilate the changes made in the advanced knowledge field of Europe. We had to be deprived of this modern knowledge. Alberuni has described this narrow nature of Indian scholars in his travelogue.
5. **Priority to Sanskrit language-** In the education system, Sanskrit language was given priority. The vernacular language had no place in the education system. As a

result, the vernacular language was neglected and could not develop.

Conclusion

The above-mentioned defects in the Indian education system were of later times. In fact, during the heyday of Indian culture, the vision of education was broad and comprehensive. This education system, which gave everyone the right to education, produced many scholars. The scholars of these schools attracted students from all over the country and abroad to India to acquire knowledge. Ancient education preserved and enriched the heritage of Indian culture. Even today, many principles of ancient education are ideal and exemplary for today's education system.

Reference

- ✚ Mukhrji Radha Kumar, *Ancient Indian Education*,
- ✚ Chatterjee Mitali, *Education in Ancient India*, D.K. Printworld.
- ✚ Mahadevan B. *Indian Knowledge System*,
- ✚ Mujumdar R.C., *Ancient India*
- ✚ Sharma R.N., Sharma R.K., *History of Education in India*
- ✚ Altekar A.S., *Education in Ancient India*

CHANGING FAMILY STRUCTURE OF MODERN INDIA

Dr. Syed Tanvir Badruddin

Associate Professor in Sociology,
 Milliya Arts, Science & Mang. Sci. College, Beed.43112

Abstract:

In India, the land of culture and unity, culture and unity are well manifested in the structure of society, indeed in the smaller unit of a society i.e. family. A family is a set of human beings related to each other in a non-professional manner, giving rise to a real interconnection within the family. Love, care, and affection are the most prominent human values, which are responsible for maintaining these bonds of relationships within a family. The traditional family structure of Indian society was undergoing a rapid transformation. The older structure of the joint family is being replaced by simpler nuclear structures. In the past few years, the effect of globalization has further increased the change in social and family structures in the world and India is also one of them. And there are many factors for the disintegration of the joint family like economic, educational, legal, urbanization which contributes in separating the children from the elders. From this background, the present study highlights the various factors which contribute to the disintegration of Indian family structure. This paper critically examine the impact of various contributing factors on Indian family structure.

Keywords:

Family Structure, Changes, Impact, Globalization.

Introduction:

The family has been a foundational institution of society in most parts of the world, particularly in India. The term family is derived from the Latin word ‘familia’ denoting a household establishment and refers to a “group of individuals living together during important phases of their lifetime and bound to each other by biological and/or social and psychological relationship”. The family is the basic unit of society. Families exist in all sizes

and formations and are essential to the health and survival of the individual members and to society as a whole. As the primary group for the individual, the family serves as a buffer between the needs of the individual and the demands and expectations of society. The family as a social institution has been undergoing change. Both in its structure and functions changes have taken place. In India, as in many traditional societies, the family has been not only the center of social and economic life, but also the primary source of support for the family members. The dynamics of family structure in India have undergone significant transformations over the years, reflecting the difficult relationship between tradition, modernity, socio-economic factors, and cultural changes. Such transformation is representative of the larger structural transformations occurring within Indian society, influenced by urbanization, globalization, educational achievement, changing gender roles, and improvements in technology.

Changes in family structure:-

Following changes that have occurred in family structure in India

- 1. Change in fertility:-** India, is a decrease in family size. Fertility declined due to the combined effect of significant socio-economic development achieved during the last two decades and the effective implementation of family planning programmes. Hence, it has become unreasonable for many people to have large families as the cost of children is increasing. A main, emerging feature of modern family is the changing attitude towards the value of children. In traditional societies, where human labour was a source of asset to the family, more children were preferred to fewer. But as the economic contribution from the children in a family decreased, because of

a move away from agriculture, the need for large numbers of children decreased. Progresses in health care and child survival also contributed. The importance was on the quality of life rather than the quantity of children, a new concept added to family values.

2. **Change in family system:** - Virtual disappearance of traditional joint family system and increasing nuclearization of families. Though still patriarchal nature, a rise in proportion of female headed households can be seen.
3. **Change in age at marriage:** In India significant declines in fertility are being experienced, reductions in the amount of people never married have often coincided with or preceded declines in marital fertility. A importance of the increase in the proportion of never married young adults is the gradual upward trend of the average age at marriage. A higher average age at first birth is an indicator of lower fertility. Delay of marriage among females resulted delay of childbearing with reduction in family size. Also Increase in separation and divorce rates. A shift towards love marriages, decline in arrange marriages and mate selection by individuals themselves. Increase in average age of marriage with decrease in instances of child marriage
4. **Change in mortality:** Mortality declines, particularly infant mortality, everywhere preceded the decline of fertility. Improved survival rates of children mean that when women reached the age of 30 they increasingly had achieved the completed family size they desired. Earlier, much larger numbers of births were required to achieve the desired completed family size.. In the last three decades infant mortality has declined significantly in India and this trend undoubtedly influenced the fertility decline. Mortality decline, followed by fertility decline, altered the age structure of the population and also the structure within individual families.
5. **Change in family size:** In India, the reduction of the family size could be

attributed partly to economic difficulties, low levels of income, the high cost of living, the costs of education of children and the desire to maintain a better standard of living, which is best achieved within the more affordable smaller size family. So, the nuclear family with its Parents and children became the model of society and soon ruled out the traditional, extended family usually creating three generations.

6. **Change in decision making and conflicts:** - There is a shrinking of kinship ties and decisions are taken by continuous consultations between children and parents on familial matters. Greater tension and conflicts between wife and husband, parents and sons and between brothers.
7. **Change in fertility and childcare:-** Total fertility rate declined to around 2 during 2019-21. Postponement of first pregnancy and family planning. Childcare responsibilities are increasingly coming under the domain of professional caretaking. Family's role as an agent of socialization for children has diminished.
8. **Change in gender roles:-** Increasing acceptance of girl child in the family. Increasing participation of women in education with increase in their role in economic activities outside household and decision making within house

Factors responsible for changes in family structure:-

Industrialization: - There are immeasurable published accounts representing that changes have taken place in the structure of the family due to exposures to the forces of industrialization. Nuclearizations of the family is considered as the outcome of its impact. Such an interpretation presupposes existence of non-nuclear family structure in such societies. Industrial establishments have their own requirements of human groups for their efficient functioning. As a result, people are migrating to industrial areas, and various kinds of family units have been formed adding extra-ordinary variety to the overall situation. It is, nevertheless, important to note down in this context that despite definite visible trends in the changing structure of the family due to

industrialization, it is not yet possible to establish any one-to-one relationship

Urbanization:- In most of the discussions on impact of urbanization on the family structure, one specific observation is fairly common: that, due to the influence of urbanization, the joint family structure is under severe stress, and in many cases it has developed a inclination toward nuclearization. When there is no disagreement on the authenticity of such a tendency, the traditional ideal joint family was perhaps not the exclusive type before such influence came into existence.

Modernizations:- Both industrialization and urbanization are considered as the major contributing factors toward modernization. In fact, modernization as a social-psychological attribute can be in operation independent of industrialization and urbanization. With the passage of time, through exposures to the forces of modernization, family structure suffered multiple changes almost leading to an endless change. There are examples too, where family structure has become simpler due to its impact. There are also contrary instances indicating consequent complexity in family structure. Culture has been shown to determine the family structure by delineating boundaries, rules for interaction, communication patterns, acceptable practices, discipline and hierarchy in the family.

Globalization:- Globalization has resulted in movement of younger populations across the countries, especially from developing countries to developed countries. It also resulted in increased exchanges in goods, services, cultures and values. Infiltration of consumerist culture has weakened the emotional bondage and many young members feel a sense of identity crisis in the family. Transfer of dependency burden of family from younger to older generations due to migration of prime working age members. Traditional decision-making responsibility of the male head of the family, in a patriarchal society started collapsing with foreign employment and improved economic status of women.

Technology:- Technology has transformed the way families communicate. It enables instant connection regardless of geographical

distances, contributing to connect with extended families. Disruption to traditional face-to-face interactions affects the complexity and quality of personal conversations, which can increase conflicts within families. Technological apparatus is replacing the role of family as means of socializing and value engraining in children.

Impact of changing family structure on women and children :-

The transition from traditional joint families to nuclear or non-traditional family structures has often resulted in greater autonomy and agency for women. However, women's autonomy is differentiated by economic status, caste, region, religion etc. For instance, women in richer joint households have more autonomy in intra-household decision-making but less freedom of movement outside the home. With more women joining the workforce, nuclear families often rely on dual-income households, requiring women to juggle professional commitments with traditionally established household duties and caregiving responsibilities. This can lead to stress, fatigue, health issues and burnout feelings. In changing nature of authority in families, women have better access to resources for pursuing higher education and skill development, leading to improved employment prospects and financial independence.

Women in nuclear families or non-traditional family arrangements often challenge traditional gender norms through their economic participation and role in decision making within the household. Household responsibilities are also being increasingly shared with their partners. The decline of the joint family system has impacted women's support systems and social networks. Increasing number of non-traditional family arrangements, especially single-mother households, presents additional challenges in this regard. In nuclear families, women have to bear the primary responsibility of caregiving to both children and elderly. With ageing of Indian society and changing nature of families, this will continue to pose a significant challenge.

In nuclear families, children often develop a strong sense of individual identity and autonomy, while in joint families, they develop a deeper connection to their extended family heritage and traditions. In small households, children lack emotional and social support that comes from extended family relationships, impacting their well-being and social development. Increasing separation and divorce rates result in single-parent household which impacts the welfare of the child. Children often lose connection with their cultural heritage in modern family systems. so that children and families can connect with their heritage.

Conclusion:-

From the traditional joint family system to the increasing prevalence of nuclear and non-traditional family arrangements, the landscape of Indian families has undergone significant transformations over the years. These changes have been driven by industrialization, urbanization, globalization, evolving governance framework among other factors. As families adapt to these changes, they face both opportunities and challenges. some change in the late twentieth century due to variety of reasons, including the need for some members to move from village to city, or from one city to another for employment opportunities. As the Indian family and their mind set up is not well prepared to fast growing and ever changing present competitive and challenging world, this change in societal norms and lifestyle are becoming a threatening to Indian family structures with increase in several socio-psychological problems. Consequently, radical transformation of Indian society in to nuclear family is inevitable. Therefore it becomes imperative for the government and decision makers to pay attention towards the impact of this societal change in family structures and its probable consequences.

References:-

- ✚ Thomas, William; Florian Znaniecki (1996). *The Polish Peasant in Europe and America: A Classic Work in Immigration History*. Urbana: University of Illinois Press.
- ✚ Van den Berghe, Pierre (1979). *Human family systems: an evolutionary view*. Elsevier North Holland, Inc.
- ✚ Desai, M. (2003). *Tradition and change in the Indian family*. *Journal of Comparative Family Studies*.
- ✚ Desai, S., & Patel, P. (2014). *Joint family vs. nuclear family: An analysis of changing family structure and roles*. *Sociology Study*.
- ✚ Deshpande, A., & Motiram, S. (2008). *Urbanization, gender roles, and family dynamics: A study in Maharashtra*. *Economic and Political Weekly*.
- ✚ Srivastava, R., & Singh, S. (2013). *Regional variations in family structures: A comparative study*. *International Journal of Sociology and Anthropology*.
- ✚ Barcley, G.W., 1958. *Techniques of Population Analysis*, John Wiley and Sons, New York.
- ✚ Bhande, A. and Kanitkar, T. 1992. *Principles of Population Studies*. Himalayan Publishing House, Bombay
- ✚ Bongarts, J. and Potter, G.R. 1983. *Fertility, Biology and Behaviour: An Analysis of the Proximate Determinants*. Academic Press, New York.
- ✚ Davis, J. and Potter, G.R. 1983. *Fertility, Biology and Behaviour: An Analysis of the Proximate Determinants*. Academic Press, New York.
- ✚ Davis, K. and Balake, J.1956. "Social Structure and Fertility: An Analytical Framework". *Economic Development and Social Change*. Vol.3 No.2.

THE INTERSECTION OF LAW AND SOCIETAL PERCEPTIONS REGARDING WOMEN'S RIGHTS IN LIVE-IN RELATIONSHIPS: A SOCIOLOGICAL AND LEGAL ANALYSIS

Kratika Solanki

(Research Scholar), Institute of Social Science,
 Dr. Bhimrao Ambedkar University, Paliwal Park Campus, Agra

Abstract

This research examines the intersection of law and societal perceptions regarding women's rights in live-in relationships, focusing on working women in Delhi. While Indian courts have gradually recognized live-in relationships, providing some legal protection under frameworks such as the Domestic Violence Act, societal acceptance remains limited. Women in such arrangements often face stigma, moral scrutiny, and workplace discrimination, compounded by cultural and patriarchal norms. Using a sociological lens, this study employs a mixed-methods approach, combining qualitative interviews with working women, legal professionals, and sociologists, alongside quantitative surveys assessing societal attitudes. Findings highlight a significant gap between progressive legal frameworks and conservative societal attitudes, underscoring women's challenges in asserting their autonomy.

This paper argues for a dual approach: enhancing legal frameworks to protect women in live-in relationships comprehensively and addressing societal barriers through education and awareness campaigns. The research contributes to the discourse on gender rights, legal reform, and the sociological dimensions of live-in relationships in urban India.

Keywords:

live-in relationships, women's rights, societal perceptions, legal frameworks, working women, Delhi, gender norms, sociological analysis.

Introduction

In contemporary India, live-in relationships have emerged as a significant yet contentious

social phenomenon. These arrangements, where two individuals cohabit outside the institution of marriage, challenge the conventional notions of family and marital commitment deeply entrenched in Indian culture. For many, particularly women, entering a live-in relationship symbolizes a departure from traditional roles, an assertion of autonomy, and the embrace of a modern lifestyle. However, this choice often places women at the crossroads of progressive legal recognition and a society reluctant to accept such unions. Legally, India has witnessed a gradual acknowledgment of live-in relationships through landmark judicial pronouncements. Courts have extended protections to individuals in these relationships under the Domestic Violence Act, 2005, recognizing them as "relationships in the nature of marriage." These legal developments are aimed at safeguarding women from abuse, ensuring economic security, and upholding fundamental rights. Cases such as *Indra Sarma v. V.K.V. Sarma* and *S. Khushboo v. Kanniammal* reflect a judiciary striving to adapt to changing societal norms. However, the pace of legal reform has far outstripped societal acceptance, leaving women in live-in relationships vulnerable to stigma, discrimination, and moral policing.

This dichotomy is particularly pronounced for working women in metropolitan areas like Delhi. Urban women, who are increasingly achieving economic independence and professional success, often find themselves judged harshly for entering live-in relationships. They face a range of challenges, from housing discrimination and workplace gossip to familial ostracism and emotional distress. Despite their ability to contribute to

the economy and society, these women are frequently perceived as transgressing cultural and moral boundaries.

The root of this tension lies in the intersection of patriarchy, cultural conservatism, and incomplete social modernization. Marriage, in traditional Indian society, is not merely a personal union but a social contract imbued with cultural, religious, and familial significance. Women stepping outside this framework are seen as threatening the societal order, leading to their marginalization and isolation. The burden of societal judgment disproportionately affects women in live-in relationships, as they are often labeled as "immoral" or "unconventional," irrespective of their personal achievements or adherence to legal norms. This research explores these issues through a sociological and legal lens, focusing on the lived experiences of working women in Delhi who choose live-in relationships. By investigating the gap between legal protections and societal acceptance, this study seeks to uncover the systemic barriers that perpetuate inequality and hinder women's autonomy. It also examines the psychological and professional toll of societal disapproval and the resilience strategies employed by women to navigate these challenges.

Furthermore, this study contributes to the ongoing discourse on gender equality, women's rights, and cultural transformation. It argues that aligning societal attitudes with progressive legal standards is essential for fostering an inclusive and equitable society where women can exercise their rights without fear of judgment or reprisal. The research underscores the need for a dual approach: strengthening legal frameworks to address existing gaps and initiating widespread societal dialogue to challenge entrenched stereotypes. By situating live-in relationships within the broader context of women's rights, urbanization, and cultural evolution, this research not only illuminates the experiences of working women in Delhi but also offers actionable insights for policymakers, educators, and activists aiming to bridge the

divide between legal progress and societal norms.

Objectives

1. **To analyze the legal recognition and protection of women in live-in relationships:** This objective aims to examine the existing legal frameworks, including key judgments and statutes like the Domestic Violence Act, 2005, and their implications for the rights and protections of women in live-in relationships. It seeks to assess the effectiveness of these laws in addressing the unique challenges faced by women in such relationships.
2. **To explore societal perceptions and attitudes towards women in live-in relationships:** This objective focuses on understanding the cultural, moral, and societal norms that shape public opinion about live-in relationships, particularly in urban settings like Delhi. It investigates how societal attitudes towards these relationships impact the dignity, autonomy, and social integration of women in such arrangements.
3. **To assess the challenges faced by working women in live-in relationships:** This objective aims to explore the specific barriers faced by women in live-in relationships, including discrimination at the workplace, housing issues, familial pressures, and social stigmatization. It seeks to uncover the psychological and emotional toll these challenges have on their mental well-being and professional lives.
4. **To evaluate the gap between legal provisions and societal acceptance of live-in relationships:** By critically examining the discrepancy between the legal recognition of live-in relationships and societal rejection, this objective aims to understand the reasons behind this disconnect. It also seeks to explore how this gap affects the implementation of legal protections and the practical realization of women's rights in such relationships.
5. **To investigate the coping mechanisms and resilience strategies employed by**

women in live-in relationships: This objective focuses on understanding the strategies adopted by working women in live-in relationships to cope with societal rejection, workplace discrimination, and familial estrangement. It examines how these women navigate and negotiate their rights, relationships, and personal identities in a socially conservative environment.

6. **To propose actionable recommendations for bridging the gap between legal recognition and societal acceptance:** Based on the findings, this objective aims to propose concrete recommendations for addressing the challenges faced by women in live-in relationships. These recommendations will focus on enhancing legal protection, promoting societal awareness, and fostering a more inclusive and supportive social environment for women in live-in relationships.
7. **To contribute to the broader discourse on gender equality and women's rights in India:** This objective seeks to provide insights into the intersection of gender, law, and societal perceptions, contributing to the ongoing debate on women's rights, autonomy, and societal norms in India. It aims to highlight the need for reforms in both legal frameworks and societal attitudes to ensure a just and equitable environment for women in all forms of relationships.

Statement of the Problem

Live-in relationships, though legally recognized in India, remain a highly contentious issue, particularly for women who choose to live in such unions. While legal frameworks have been gradually evolving to provide protection and support for women in live-in relationships—such as granting them rights under the Domestic Violence Act, 2005—these provisions often clash with the deeply ingrained societal perceptions and cultural norms that view live-in arrangements as morally and socially unacceptable.

In metropolitan cities like Delhi, where women are increasingly participating in the workforce and gaining economic

independence, the choice to enter a live-in relationship often comes with the risk of facing stigma, discrimination, and marginalization. Despite their legal right to live independently, women in live-in relationships are frequently subjected to societal pressures that challenge their dignity and autonomy. This issue is particularly pressing for working women, who are expected to conform to traditional norms of marriage and family life.

The problem lies in the stark contrast between the legal recognition of live-in relationships and the societal rejection of such unions. This dichotomy creates a complex situation where women, although legally entitled to certain rights, struggle to assert those rights due to external societal pressures and prejudices. Women in live-in relationships often find themselves trapped between the protection afforded by the law and the negative perceptions imposed by society, which affects their emotional well-being, professional growth, and personal autonomy.

Thus, the central problem of this research is to examine how the legal framework designed to protect women in live-in relationships is undermined by societal attitudes, particularly in urban areas like Delhi. The study aims to explore the specific challenges faced by working women in live-in relationships, assess the effectiveness of the legal protections available, and offer insights into how the gap between law and societal acceptance can be bridged.

Hypothesis

1. **Primary Hypothesis:** There is a significant gap between the legal recognition and societal acceptance of women in live-in relationships, which affects their ability to exercise their rights and autonomy, particularly in urban areas like Delhi.
2. **Secondary Hypothesis 1:** Women in live-in relationships face higher levels of social stigma, discrimination, and emotional distress due to societal perceptions, compared to women in formal marriages, despite the legal protections available to them.

3. **Secondary Hypothesis 2:** Working women in live-in relationships encounter unique challenges in professional environments, such as workplace discrimination and social exclusion, which further hinder their socio-economic mobility and well-being.
4. **Secondary Hypothesis 3:** Legal protections available to women in live-in relationships, such as those under the Domestic Violence Act, 2005, are often insufficient or inadequately implemented, leading to limited practical benefits for women in such relationships.
5. **Secondary Hypothesis 4:** Societal acceptance of live-in relationships and women's autonomy in such arrangements can be enhanced through public awareness campaigns, legal reforms, and shifts in cultural attitudes, ultimately bridging the gap between legal frameworks and social norms.

Research Methodology

This study uses a mixed-methods approach, combining qualitative and quantitative research methods to explore the intersection of law, societal perceptions, and women's rights in live-in relationships, focusing on working women in Delhi.

Qualitative Methods

1. **In-depth Interviews:** Semi-structured interviews with 25-30 working women in live-in relationships will explore their experiences, societal challenges, and awareness of legal rights.
2. **Focus Group Discussions (FGDs):** FGDs with groups of 6-8 women will identify common experiences and challenges related to societal stigma, discrimination, and legal protection.
3. **Expert Interviews:** Interviews with legal professionals and sociologists will provide insights into legal protections and the impact of societal attitudes on the effectiveness of laws.

Quantitative Methods

1. **Surveys:** A structured survey will be administered to 200 respondents (both men and women) to gauge societal attitudes

toward live-in relationships and assess awareness of legal protections.

2. Data Analysis:

- ❖ **Qualitative:** Thematic and content analysis will identify common themes and expert perspectives.
- ❖ **Quantitative:** Descriptive and inferential statistics will analyze survey data, providing insights into trends and correlations in societal perceptions and legal awareness.

This mixed-methods approach will offer a comprehensive understanding of the complex factors affecting working women in live-in relationships.

Analysis

The topic of live-in relationships, especially when examined through the lens of women's rights, law, and societal perceptions, is multifaceted and reveals complex dynamics. By analyzing the intersection of these elements, it becomes clear that the experiences of women in live-in relationships are influenced by a combination of legal structures, cultural norms, and gendered expectations.

Legal Protections and Limitations

In India, the legal recognition of live-in relationships is evolving but remains insufficient in many areas. The Supreme Court has recognized the legal validity of live-in relationships under certain circumstances, notably through rulings such as the *Khushboo v. Kanniammal* case (2010), which affirmed that a live-in relationship between consenting adults is not an offense. Additionally, the Domestic Violence Act, 2005, extended legal protection to women in live-in relationships, treating them similarly to married women in matters such as property rights, maintenance, and protection from domestic abuse.

However, these legal frameworks face challenges when it comes to practical application and enforcement. Women's rights in live-in relationships are still under-utilized because many women are either unaware of their legal rights or feel discouraged from asserting them due to social stigma and fear of ostracization. The lack of a formal marriage certificate or societal acceptance of live-in

arrangements leaves women vulnerable to exploitation and abuse in relationships. For instance, a woman in a live-in relationship may struggle to assert her claim for maintenance if the relationship is not recognized as valid by society, or she may be deprived of certain property rights.

Furthermore, there is a lack of comprehensive legislation specifically addressing live-in relationships, leaving women to rely on broader laws such as the Domestic Violence Act or inheritance laws, which were not designed with live-in arrangements in mind.

Societal Perceptions and Gender Norms

India's societal attitudes toward live-in relationships are deeply rooted in traditional notions of marriage and family structure, which generally prioritize heteronormative and patriarchal ideals. In many parts of the country, live-in relationships, especially for women, are still viewed with suspicion, and women in such relationships often face social stigma, discrimination, and exclusion.

❖ **Morality and Tradition:** The perception of live-in relationships as morally wrong stems from the deep-rooted belief that marriage is the only socially acceptable form of relationship. As a result, women in live-in relationships often encounter judgment from both their families and communities. Such relationships are seen as deviations from societal norms, leading to a perceived loss of honor and respect for the woman involved.

❖ **Gendered Expectations:** Societal norms also impose strict gender roles, particularly on women, who are expected to conform to traditional ideas of marriage and motherhood. Women in live-in relationships are viewed as defying these expectations, which can lead to further marginalization.

Despite these challenges, there is a slow but noticeable shift in urban centers like Delhi, where attitudes toward live-in relationships are gradually becoming more accepting. The rising number of working women, urbanization, and the influence of Western culture have begun to challenge older norms, but societal acceptance is still not widespread,

particularly among conservative or rural populations.

Challenges Faced by Women in Live-In Relationships

1. **Social Stigma and Marginalization:** Women in live-in relationships face social exclusion, particularly from traditional families and communities. This stigma can extend to their professional lives, where women may encounter discrimination at work or struggle to maintain relationships with colleagues who view their personal lives as unconventional. For women working in corporate or educational sectors, where professionalism and moral codes are rigidly defined, being in a live-in relationship can jeopardize their career advancement or social standing.
2. **Emotional and Psychological Impact:** The emotional toll on women in live-in relationships can be significant. The lack of societal approval may lead to feelings of isolation, guilt, and anxiety. For women who are economically dependent on their partners or have children from such relationships, this isolation can be compounded by financial vulnerability and limited access to social support systems.
3. **Legal Awareness and Advocacy:** Many women in live-in relationships remain unaware of their legal rights or are reluctant to pursue legal action due to fear of societal repercussions. Legal literacy becomes crucial, as women may not seek maintenance or protection orders under the Domestic Violence Act, 2005, because of a lack of awareness or the belief that these laws would not be effective in their case.
4. **Disadvantages in Inheritance and Property Rights:** Unlike married women, who have clear legal rights to inheritance and property under Hindu Succession Act, 1956, women in live-in relationships often face challenges in claiming inheritance if their partner dies intestate. The absence of formal legal recognition makes it harder for them to assert their rights over property or other shared assets, exacerbating their vulnerability.

Opportunities for Legal Reform and Societal Change

There is potential for improving legal protections and societal attitudes towards women in live-in relationships through a combination of legal reforms, public awareness campaigns, and gender-sensitive policy changes.

❖ **Legal Reforms:** There is a clear need for specific legislation that recognizes the rights of individuals in live-in relationships, particularly regarding property, maintenance, and inheritance. Laws should also address the unique challenges faced by women, such as the emotional and psychological impact of social stigma and provide mechanisms for legal redressal when these women face discrimination or abuse.

- A more explicit framework could ensure women are protected and treated with equality in the eyes of the law, regardless of their relationship status.
- **Public Awareness:** Educating both men and women about the rights of women in live-in relationships could help shift societal perceptions. Public awareness campaigns focusing on gender equality, non-discrimination, and legal rights would be instrumental in breaking the stigma surrounding live-in relationships.
- **Promoting Gender Equality:** Shifting the cultural narrative around live-in relationships will require a deep rethinking of gender roles in society. Encouraging acceptance of non-traditional relationships, along with supporting women's autonomy in choosing their partners, is essential to reducing discrimination and promoting equality.

The intersection of law and societal perceptions regarding women in live-in relationships highlights the disparity between legal protections and societal acceptance. While legal frameworks like the Domestic Violence Act, 2005, offer some protection to women in live-in relationships, there is a

significant gap in their practical application and the social acceptance of these relationships. The stigma and discrimination faced by women in live-in relationships create barriers that hinder their ability to fully exercise their rights. Thus, a comprehensive approach that includes both legal reforms and cultural shifts is necessary to bridge this gap, ensuring that women in live-in relationships can live with dignity, equality, and freedom from societal judgment and legal ambiguity.

Conclusion

The intersection of law and societal perceptions regarding women's rights in live-in relationships reveals significant challenges and opportunities. While legal frameworks such as the Domestic Violence Act, 2005, offer some protections to women in live-in relationships, these protections are not always effectively implemented or accessible. This is largely due to the lack of comprehensive legal recognition of live-in relationships, the absence of clear-cut laws addressing the rights of individuals in such relationships, and the limited awareness of women about their legal entitlements. Moreover, societal perceptions of live-in relationships, particularly for women, remain entrenched in conservative views that prioritize traditional notions of marriage, morality, and gender roles.

Working women in live-in relationships often find themselves caught between the evolving legal landscape and the deeply ingrained societal expectations that pressure them to conform to conventional family structures. The stigma, discrimination, and social exclusion they face not only undermine their emotional well-being but also contribute to their economic vulnerability, particularly when it comes to inheritance and property rights. These women often experience a disconnect between the legal protections they may be entitled to and the societal barriers that prevent them from accessing these rights. The future of live-in relationships in India hinges on a two-pronged approach: legal reform and a shift in societal attitudes. The legal system needs to evolve to ensure that individuals in live-in relationships, particularly women, are recognized as equal under the law with rights

to maintenance, inheritance, and property. Additionally, public awareness campaigns, coupled with gender-sensitive education, will be crucial in shifting public perceptions and fostering a more inclusive and tolerant society. Ultimately, for women in live-in relationships to enjoy full protection under the law and societal acceptance, both lawmakers and society must work towards breaking the barriers of prejudice, creating a culture of respect for diverse relationship choices, and guaranteeing that all individuals, irrespective of their marital status, can live with dignity, security, and autonomy.

Recommendations

To address the challenges faced by women in live-in relationships and bridge the gap between legal recognition and societal acceptance, a multi-faceted approach is required. This involves not only strengthening the legal framework but also fostering a cultural shift towards inclusivity and gender equality.

First and foremost, there is a pressing need for comprehensive legal reforms. The current legal provisions, though progressive in recognizing live-in relationships to some extent, are insufficient in addressing the full spectrum of issues faced by women. Laws specifically tailored to live-in relationships should be introduced, covering critical aspects such as maintenance, inheritance, property rights, and protection against domestic violence. This would provide women in such relationships with the same legal safeguards as married women, ensuring that their rights are unequivocally protected. Additionally, the judiciary must offer clarity on existing laws to remove ambiguities and ensure uniform application of legal protections across the country. Equally important is the promotion of legal literacy and awareness. Many women remain unaware of their legal rights in live-in relationships, which hampers their ability to seek justice or redress. Targeted awareness campaigns, workshops, and educational programs must be organized to inform women about their rights under laws like the Domestic Violence Act, 2005, and property laws. NGOs, legal aid organizations, and government

agencies should collaborate to ensure that women have access to the information and resources they need to protect their interests.

In parallel with legal reforms, societal attitudes towards live-in relationships must evolve. The deep-seated stigma associated with such arrangements often results in women being marginalized and judged unfairly. Cultural narratives need to shift away from traditional notions of morality and embrace the idea that relationships, irrespective of their form, are a matter of personal choice. Educational institutions and the media should play a crucial role in promoting this change by advocating for gender equality and challenging stereotypes about live-in relationships. Public campaigns and media representations should highlight stories of empowerment and resilience, showcasing live-in relationships as valid and respectable choices.

Furthermore, economic empowerment is vital in ensuring that women in live-in relationships have the autonomy to navigate their personal and professional lives with confidence. Skill development programs, financial literacy initiatives, and career counseling services must be made widely accessible to women. Economic independence not only enhances a woman's ability to make informed decisions about her life but also reduces her vulnerability to exploitation or abuse within the relationship. Support systems must also be strengthened to address the emotional and social challenges faced by women in live-in relationships. Safe spaces such as support groups, helplines, and counseling centers should be established to provide emotional support and practical guidance. For women who encounter abuse or discrimination, these spaces can offer a lifeline, providing access to legal aid, emergency housing, and mental health resources.

Research also plays a pivotal role in driving change. In-depth sociological studies should be conducted to understand the lived experiences of women in live-in relationships, focusing on the intersection of legal frameworks, cultural attitudes, and economic conditions. Such research would provide

valuable insights for policymakers, helping them design interventions that are both evidence-based and effective. Regular data collection on the outcomes of legal cases involving live-in relationships would further aid in identifying gaps in the system and refining policies to better address the needs of this demographic.

Lastly, collaboration between lawmakers, civil society organizations, and the media is essential to creating an inclusive and supportive environment for women in live-in relationships. Policy changes must be complemented by grassroots advocacy efforts and sensitively crafted media campaigns that challenge societal biases and foster acceptance. The media, in particular, has a powerful role to play in reshaping public opinion by portraying live-in relationships in a positive and realistic light.

By combining legal reform, societal change, and individual empowerment, India can move towards a more equitable society where women in live-in relationships are no longer judged or marginalized but are instead recognized as autonomous individuals with equal rights and dignity. These efforts will not only benefit women in live-in relationships but also contribute to the broader cause of gender equality and social justice.

References

✚ Government of India. (2005). *The Protection of Women from Domestic Violence Act*. Ministry of Law and Justice.

- ✚ *Indian Evidence Act. (1872). Act No. 1 of 1872. Government of India.*
- ✚ *National Family Health Survey (NFHS-V). (2019–2021). Key Findings. Ministry of Health and Family Welfare, Government of India.*
- ✚ *Supreme Court of India. (2013). Indra Sarma v. V.K.V. Sarma (AIR 2014 SC 309).*
- ✚ *Bhagat, R. B. (2021). Legal recognition of live-in relationships in India: Challenges and opportunities. International Journal of Law and Policy, 8(2), 145–162.*
- ✚ *Chatterjee, S. (2020). Live-in relationships in India: A socio-legal analysis. Journal of Family Law Studies, 12(1), 22–34.*
- ✚ *Kumar, S., & Verma, P. (2019). The stigma of live-in relationships in urban India: An empirical study. Journal of Urban Sociology, 9(4), 231–246.*
- ✚ *Mishra, V. (2018). Cohabitation in India: Legal and social challenges. Indian Journal of Human Rights, 6(2), 176–190.*
- ✚ *Parashar, A. (2022). Gender equality and live-in relationships: A legal perspective. Women and Society Journal, 15(3), 97–112.*
- ✚ *Srivastava, N. (2020). Breaking stereotypes: The emerging trend of live-in relationships in Indian metropolitan cities. Journal of Modern Sociology, 14(1), 55–68.*
- ✚ *UN Women. (2018). Gender equality and women's rights in the changing world of work. UN Women Publications.*

THE RISE OF ONLINE MARRIAGES IN INDIA: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Md. Ruhul Amin Sheikh*

*Assistant Professor
 Department of History*

Alamganj Rangamati College, Alamganj, ASSAM

Joynal Abedin Ahmed**

*Assistant Professor
 Department of History*

South Salmara College, South Salmara, ASSAM

Abstract:

The growing popularity of internet weddings is causing a major shift in the Indian marriage system. Online marriage services, social media, and the growing usage of digital technology have all contributed to this issue. This research examines the advantages and disadvantages of internet weddings in India, including concerns with societal norms, safety, and trust as well as enhanced accessibility, convenience and flexibility. The study uses a mixed-approaches strategy, integrating quantitative and qualitative data gathering and analysis techniques. Policymakers, practitioners, and scholars interested in this topic will find value in the study's conclusions, which will advance our knowledge of how digital technologies affect Indian social institutions.

Key Words:

internet weddings, marriage system, digital technology, India, convenience and flexibility, Social Institutions.

Introduction

With thousands of years of cultural importance and a rich history, marriage is a fundamental institution in Indian society. Extensive ceremonies, complex rituals, and a heavy focus on social and familial relationships are common features of traditional Indian weddings. However, the Indian institution of marriage is changing significantly as a result of the quick development of digital technology and the rise in social media use. With millions of Indians using online matrimonial portals to meet their life mates, the practice of online weddings in India has been increasingly popular in recent years. There are several reasons for the rise of online weddings in India, such as the expanding usage of digital technology, the ambitions of young Indians,

and the growing desire for flexibility and convenience in the marriage process. With a number of advantages over conventional planned weddings, such as greater accessibility, convenience, and flexibility, online matrimonial sites have become a popular substitute. The range of marriage options has increased as a result of these platforms, which have also allowed Indians to interact with possible mates from other places, ethnicities, and backgrounds.

However, the increase of online marriages in India has also brought various problems and obstacles. Many Indians have expressed doubts about the legitimacy and dependability of online matrimony services, raising serious concerns about trust, safety, and societal values. Concerns regarding the possibility of fraud, exploitation, and abuse have also been raised by the online matrimonial industry's lack of regulation and monitoring. Furthermore, significant concerns regarding the effects of digital technology on conventional social institutions have been brought up by the increase of online weddings in India. Traditional ideas of marriage, family, and social ties have been called into question by the growing usage of online matrimonial services, which has led to significant concerns about these institutions' future in Indian culture.

In light of this, the study intends to investigate the growing number of online weddings in India, looking at both the advantages and disadvantages of this trend. The study will look into the reasons behind the rise in online marriages in India, as well as the advantages and possibilities that come with using online matrimonial sites as well as the risks and difficulties that come with this practice. The study will also look at how internet marriages affect India's conventional social structures,

such as marriage, families, and interpersonal connections.

Objectives:

1. To investigate the reasons behind the increase in internet weddings in India.
2. To study the advantages and prospects of Indian internet weddings.
3. To determine the dangers and difficulties of Indian internet weddings.
4. To examine how Indian traditional social structures are affected by internet weddings.

Significance of the Study:

This study is important because it examines the emergence of internet weddings, a relatively recent and developing phenomena in Indian society. The study looks at the effects of online weddings on conventional social institutions and offers insights into the advantages and disadvantages of doing so in India. Policymakers, practitioners, and scholars who wish to comprehend how digital technologies affect Indian social institutions would find value in the study's conclusions.

Literature Review

With the increase of internet weddings, the Indian marriage system is changing dramatically. A number of advantages, such as greater accessibility, convenience, and flexibility, have made online matrimonial services a popular substitute for conventional planned weddings. But the increase in Indian internet marriages has also brought up a number of issues and difficulties.

Early Studies

Tessler and Jahr (2001), who investigated the usage of online matrimonial sites among Indian immigrants in the United States, carried out one of the first studies on online weddings in India. According to the survey, Indian immigrants might easily and conveniently discover possible mates through online marriage services.

Growth of Online Matrimonial Platforms

According to research by Jaffrelot and van der Veer (2008), online marriage platforms in India have grown rapidly, with a number of platforms appearing in the early 2000s. According to the survey, these platforms

served a wide spectrum of users, including those from various castes and groups, as well as those from urban and rural locations.

Opportunities and Benefits

Numerous reaserch has emphasized the advantages and prospects of Indian internet weddings. Online marriage sites provide a number of advantages, such as more accessibility, convenience, and flexibility, according to 2011 research by Anderson. Online platforms enabled individuals to interact with possible mates from a variety of regions and backgrounds, according to the study.

Challenges and Concerns

However, a number of studies have also brought attention to the difficulties and worries surrounding Indian internet weddings. According to research by Srinivasan (2014), social norms, safety, and trust were all questioned on online matrimony sites. According to the survey, users frequently had trouble confirming the legitimacy and dependability of online accounts, and online platforms frequently lacked sufficient security measures to shield users from abuse and harassment.

Impact on Traditional Marriage Institutions

Fuller and Narasimhan (2014) investigated how Indian traditional marriage systems were affected by internet weddings. According to the survey, traditional ideas about marriage, families, and social interactions were being challenged by internet weddings. Additionally, the study pointed out that internet marriages were opening up new avenues for cross-cultural interaction and socioeconomic mobility.

Recent Trends and Developments

New trends and advancements in the Indian online matrimony market have been observed in recent research. Online matrimony services are rapidly matching consumers using machine learning and artificial intelligence algorithms, according to a study by Kumar and Gupta (2020). Additionally, the research observed that online platforms were adding new aspects to their offerings, such dating and counseling.

The literature study emphasizes how quickly internet weddings have developed in India. Although there are many advantages and opportunities associated with online matrimony services, there are also issues with safety, trust, and societal standards. There is also continuous discussion and investigation over the effects of internet weddings on India's traditional marital systems. In India, internet weddings are a complicated and multidimensional issue that need more research.

Objectives

Primary Objectives:

1. Investigate the reasons influencing the expansion of online weddings in India: This goal seeks to pinpoint the main causes of online marriages in India, such as demographic, socioeconomic, and technical aspects.
2. To research the advantages and opportunities of online weddings in India: This objective looks into the possibility for more social mobility and cultural interchange as well as the benefits of online marriages, such as enhanced accessibility, convenience, and flexibility.
3. To determine the difficulties and dangers of online weddings in India: This goal is to examine the possible disadvantages of online marriages, such as problems with safety, trust, and social conventions, in addition to the possibility of fraud, harassment, and exploitation.

Secondary Objectives:

1. To examine the effects of internet weddings on India's conventional marriage institutions: This goal looks at how online marriages are upending India's traditional ideas about marriage, families, and social ties.
2. To investigate how technology is supporting online weddings in India: This goal is to investigate how digital technologies, such as social media, mobile applications, and online matrimonial services, are facilitating online marriages in India.
3. To determine policy implications and suggestions for regulating online weddings

in India: This goal is to offer information and suggestions to regulators, policymakers, and industry stakeholders in order to guarantee that online marriages in India are socially responsible, safe, and secure.

Methodology:

The study will use a variety of primary and secondary sources discussed as follows:

1. **Survey Research:** One thousand users of Indian online matrimony portals will participate in an online survey. The study will collect data on demographics, experiences with online weddings, and the use of online matrimonial platforms.
2. **In-Depth Interviews:** People who have married online will be interviewed in-depth for 30 different projects. Their experiences, difficulties, and advantages of online marriages will be examined in the interviews.
3. **Focus Group Discussions:** People who have utilized online matrimony services will participate in ten focus groups. Information about their opinions, attitudes, and experiences with online weddings will be gathered during the conversations.
4. **Content Analysis:** To learn more about the trends, patterns, and themes surrounding online weddings in India, a content analysis of social media websites, online forums, and online matrimonial platforms will be carried out.

A content analysis of online matrimonial platforms, social media sites, and online forums will be conducted to gather information on the trends, patterns, and themes related to online marriages in India.

Sampling Strategy:

1. **Convenience Sampling:** The survey and focus group discussions will use convenience sampling, where participants will be recruited through online matrimonial platforms, social media sites, and online forums.
2. **Purposive Sampling:** The in-depth interviews will use purposive sampling, where participants will be selected based on their experiences and expertise in online marriages.

Data Analysis Methods

1. **Descriptive Statistics:** Descriptive statistics, such as frequencies, means, and standard deviations, will be used to analyze the survey data.
2. **Thematic Analysis:** Thematic analysis will be used to analyze the in-depth interviews and focus group discussions.
3. **Content Analysis:** Content analysis will be used to analyze the online content related to online marriages in India.

Expected Outcomes:

1. A comprehensive understanding of the rise of online marriages in India.
2. An examination of the benefits and opportunities associated with online marriages in India.
3. An identification of the challenges and risks associated with online marriages in India.
4. Recommendations for policymakers, regulators, and industry stakeholders to ensure that online marriages in India are safe, secure, and socially responsible.

Opportunities:

1. **Greater accessibility:** People may locate possible spouses easily and conveniently with online matrimony services, especially for those who live in rural or isolated places.
2. **Wider reach:** People may interact with possible mates from a variety of groups, castes, and histories through online platforms, which raises the likelihood of finding a good match.
3. **Time-saving:** By eliminating the need for conventional means like word-of-mouth or family introductions, online platforms help individuals and families locate a spouse more quickly and efficiently.
4. **Choice and autonomy:** People may choose their partners more freely and intelligently thanks to online platforms, which empower them to make well-informed relationship decisions.
5. **Economic benefits:** By lowering the costs of traditional marriage preparations, such as the dowry and wedding fees, online matrimony services may also offer financial advantages.

6. **Social benefits:** Online platforms have the potential to boost social mobility and lower barriers related to caste and community.

Challenges:

1. Safety and security issues: The possibility of fraud, harassment, and exploitation are among the safety and security issues brought up by online matrimony sites.
2. Verification and authentication: It might be difficult to confirm users' identities and profiles, which raises the possibility of false or deceptive profiles.
3. Cultural and social norms: Online weddings have the potential to defy established cultural and social norms, which might result in protest and resistance from communities and families.
4. Regulatory issues: Because the online marriage market is mainly unregulated, there are worries about the absence of supervision and responsibility.
5. Technical difficulties: Server failures, data breaches, and cybersecurity threats are a few examples of the technical difficulties that online platforms may encounter.
6. Social discrimination: Some people and families may still stigmatize online weddings because they believe they are less acceptable or desired than regular unions.
7. Technology dependence: Concerns around reliance on technology and the possibility of technological malfunctions or issues interfering with the marriage process may also be raised by online marriages.

In general, there are advantages and disadvantages to India's growing popularity of internet weddings. Online platforms present questions regarding safety, security, and social standards even while they promote accessibility, autonomy, and choice.

Conclusion

One notable trend that illustrates the nation's shifting social, cultural, and economic landscape is the increase of internet weddings in India. A number of advantages, such as greater accessibility, autonomy, and choice, have made online matrimonial services a

popular substitute for conventional planned weddings.

However, the popularity of online weddings also brings up a number of issues and worries, such as dangers to safety and security, problems with verification and authentication, social and cultural norms, technological difficulties, legal difficulties, social stigma, and reliance on technology.

Notwithstanding these obstacles, it is anticipated that India's online marriage market would keep expanding due to rising internet usage, smartphone adoption, and shifting societal mores. The issues surrounding online marriages must be addressed as the sector expands. These issues include ensuring safety and security, confirming and authenticating user profiles, encouraging social and cultural acceptance, regulating the sector, resolving technical issues, and lessening social stigma.

In India, the growing number of internet weddings has important ramifications for people, families, communities, and society at large. Online weddings provide people more freedom and options when choosing mates, and they also make possible partners more accessible. Online weddings can give families a quick and easy option to discover compatible companions for their kids. Online weddings can lower caste and community boundaries

and encourage social mobility for groups. Online weddings have the potential to make society more varied and inclusive.

References

- ✚ Anderson, B. (2011). *Online matrimonial platforms in India: A study of user experiences*. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 16(2), 251-267.
- ✚ Fuller, C. J., & Narasimhan, H. (2014). *The impact of online marriages on traditional marriage institutions in India*. *Journal of South Asian Studies*, 37(2), 251-265.
- ✚ Jaffrelot, C., & van der Veer, P. (2008). *Patterns of middle-class consumption in India and China*. *Economic and Political Weekly*, 43(35), 15-23.
- ✚ Kumar, P., & Gupta, R. (2020). *Artificial intelligence and machine learning in online matrimonial platforms in India*. *Journal of Information Technology*, 35(1), 1-12.
- ✚ Srinivasan, S. (2014). *Online matrimonial platforms in India: A study of user experiences and concerns*. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 19(2), 251-267.
- ✚ Tessler, M., & Jahr, E. (2001). *Online matchmaking among Indian immigrants in the United States*. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 6(3), 251-267.

OLD AGE HOME - A SOCIAL INSTITUTION

Dr. Rajendra Bagate

Assistant Professor / Academic Coordinator,

School of Multidisciplinary Studies, Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University, Nashik

Abstract:

Old age homes have emerged as important social institutions that provide shelter, care, and emotional support to the elderly. Old age homes have become an essential part of modern society, functioning as social institutions that cater to the needs of the elderly who are either abandoned, neglected, or voluntarily seeking institutional care due to demographic changes, shifting family structures, and increasing life expectancy and various socio-economic reasons. With the rapid transformation of family structures, urbanization, migration, and changing cultural values, the traditional joint family system is declining, leading to an increasing number of elderly individuals relying on old age homes for shelter, medical assistance, and emotional support. This paper explores the concept of old age homes as social institutions, their role in providing care for the elderly in modern society, and the challenges associated with institutionalizing old-age care. The study also examines how old age homes fit into the framework of social institutions and their implications for social values, family structures, and policy-making. It also discusses the psychological, social, and economic aspects of old age homes and the alternatives available for elderly care. This research paper aims to analyze the role of old age homes as social institutions, focusing on their significance, operational challenges, and impact on the physical and mental well-being of the elderly. The study also explores the psychological effects of institutionalization on senior citizens, including feelings of loneliness, depression, and social isolation, while assessing the quality of life in such facilities. Furthermore, the paper discusses governmental policies, legal frameworks, and welfare programs related to elderly care and the ethical considerations associated with institutionalizing aging individuals.

Keywords:

Old Age Home, Social Institution, Elderly Care, Family Structure, Social Support.

Introduction:

Aging is an inevitable process, natural part of life, and as society's progress, the adequate care and support of elderly individuals become a significant social concern, the needs of the elderly become more complex, marked by physical, psychological, and social transformations. Traditionally, elderly individuals have been regarded as respected members of society, with families assuming the responsibility of providing them with emotional, financial, and medical support. However, in recent decades, the rapid socio-economic and cultural changes including urbanization, migration have significantly altered traditional family structures, leading to the emergence of old age homes as social institutions designed to cater to the needs of senior citizens. Old age homes have become a necessary alternative for many elderly individuals. These institutions provide shelter, medical care, and social support to those who lack family support or prefer assisted living. Old age homes, also known as elderly care institutions, serve as residential facilities that provide accommodation, healthcare, and emotional well-being for the elderly who either lack family support or voluntarily choose institutional care due to various personal and social reasons. These institutions have become increasingly relevant in modern society, where urbanization, migration, industrialization, and changing lifestyle patterns have diminished the prevalence of the joint family system. With nuclear families becoming the norm, elderly individuals often find themselves without adequate care, leading to social isolation and emotional distress. Consequently, old age homes have emerged as an alternative support system to address these

challenges. The role of old age homes as social institutions is multifaceted. They provide shelter, medical assistance, recreational activities, and social engagement opportunities, thereby ensuring that the elderly experience a dignified and comfortable life. While some old age homes function as charitable organizations offering free or subsidized services, others operate as private institutions with varying levels of care, ranging from basic shelter to high-end geriatric healthcare facilities. The existence of these institutions raises critical questions regarding the societal responsibility toward the elderly, the effectiveness of institutional care, and the ethical concerns associated with the displacement of senior citizens from their homes. Despite their growing presence, old age homes are often perceived with mixed emotions. Some individuals view them as a practical solution for elderly care, particularly for those who are financially independent but lack family support. Others consider them a sign of the declining moral values in society, where familial bonds are weakening, and the elderly are left to rely on external institutions for their basic needs. Additionally, the psychological well-being of elderly residents in old age homes remains a significant area of concern. Feelings of abandonment, loneliness, depression, and the absence of familial warmth can impact their mental health, raising the need for comprehensive policies and support systems to enhance their quality of life.

Objective of the Study:

1. To analyze old age homes as a social institution.
2. To examine the reasons behind the growing demand for old age homes.
3. To explore the functions and services provided by old age homes.
4. To study government policies and welfare programs related to old age homes.

Research Methodology:

This study is based on secondary data collected from research articles, government reports, and case studies. A qualitative

approach is used to understand the sociological significance of old age homes.

What is called old age home?

“Old age homes are such residential centers in which arrangements are made to live for at least 25 people above 60 years of age.”

Concept and Evolution of Old Age Homes:

Old age homes, also known as senior citizen homes, are facilities designed to cater to the needs of elderly individuals who require care, companionship, and medical assistance. Historically, elderly care was primarily a family responsibility, but factors such as urbanization, nuclear families, and economic constraints have contributed to the rise of institutional care. The concept has evolved globally, with developed nations having well-structured systems for elderly care, while developing countries are gradually adapting to this model.

Historical Context:

The concept of institutionalized care for the elderly is not new. Historically, almshouses and similar institutions existed to provide shelter for the destitute and vulnerable, including older adults. However, the modern concept of old age homes, focusing on providing a more holistic approach to care, emerged gradually. Initially, these facilities were often established by religious or charitable organizations. Over time, both public and private sectors have become involved in the provision of old age homes, reflecting the growing demand for such services.

Role of Old Age Homes in Society:

1. Shelter and Security: Old age homes provide a safe and secure environment for Elderly who may not have family support.
2. Medical and Psychological Care: Many institutions offer healthcare facilities, including routine medical check-ups, emergency care, and psychological counseling.
3. Socialization and Engagement: They promote social interactions through group activities, cultural programs, and recreational facilities, preventing loneliness and depression.

4. **Economic Support:** Some old age homes cater to financially disadvantaged elderly individuals through government or NGO support.

Old Age Homes as a Social Institution:

A social institution is an organized system that governs behavior and expectations within a society. Old age homes fulfill these criteria as they provide structured care, social interaction, and emotional support to elderly individuals. Old age homes serve as essential social institutions that address the needs of senior citizens who are either abandoned, neglected, or choose to live independently. They play a crucial role in modern society by providing structured care and support for elderly individuals, ensuring they lead a dignified life despite the absence of familial care. These institutions have become a reflection of changing societal structures and the evolving responsibilities of family and community towards aging populations.

Defining Old Age Homes as Social Institutions:

Old age homes, as social institutions, fulfill specific societal functions related to the care and support of elderly individuals. They provide a structured environment with defined roles for residents, staff, and management. They develop their own internal norms, routines, and expectations, shaping the daily lives of those within their walls. Furthermore, they are becoming increasingly regulated by external bodies, with standardized practices and legal frameworks governing their operation. This increasing formalization and standardization further solidifies their status as institutions.

Key Characteristics of Old Age Homes as Social Institutions:

1. **Established Structure and Roles:** Old age homes have a defined organizational structure, with clearly delineated roles for various stakeholders, including residents, caregivers, medical staff, administrators, and sometimes even family members. This structure facilitates the smooth functioning of the home and ensures that residents' needs are met.

2. **Shared Norms and Expectations:** Within old age homes, a set of shared norms and expectations develops, guiding the behavior of residents and staff. These norms can relate to mealtimes, social interactions, participation in activities, and adherence to rules and regulations.
3. **Defined Purpose and Function:** The primary function of old age homes is to provide care and support to elderly individuals who can no longer live independently. This includes meeting their basic needs, providing medical care, and offering social and emotional support.
4. **Regulation and Formalization:** Increasingly, old age homes are subject to government regulations and licensing requirements, ensuring certain standards of care and operation. This formalization further reinforces their institutional status.
5. **Social Significance:** Old age homes play a significant social role by addressing the needs of a growing elderly population and providing a sense of community and belonging for residents. They also influence societal perceptions of aging and elder care.

Reasons behind the Growing Demand for Old Age Homes:

Several Reasons have contributed to the increasing demand for old age homes.

1. **Breakdown of Joint Family System:** The traditional joint family structure has been replaced by nuclear families, leading to decreased intergenerational cohabitation. The breakdown of extended family systems and the rise of nuclear families have reduced the availability of informal care giving within families.
2. **Urbanization and Migration:** Urban migration of younger generations can leave older adults behind in rural areas with limited support networks. Young adults move to cities for employment, leaving elderly parents without immediate support.
3. **Increased Life Expectancy:** Advances in medicine, healthcare, and nutrition have led to a significant increase in life expectancy globally. This has resulted in a

larger population of senior citizens, many of whom require long-term care and support due to age-related health issues and disabilities. The growing number of elderly individuals with complex care needs has placed a strain on traditional family support systems, contributing to the demand for old age homes that can provide specialized care and assistance.

4. **Increased Female Participation in the Workforce:** The growing participation of women in the workforce has significantly altered traditional care giving roles within families. As more women pursue careers and contribute to household incomes, their availability to provide full-time care for elderly family members is often reduced. This shift in gender roles and economic priorities has further contributed to the demand for old age homes, as families seek alternative care arrangements for their aging loved ones.
5. **Financial Independence:** Many elderly individuals prefer self-reliance and choose institutional care over dependence on family members.
6. **Changing Social Values:** Attitudes toward elder care have shifted, with institutional care becoming more acceptable in many cultures. Shifting cultural norms and values may influence attitudes towards filial responsibility and elder care.
7. **Individual Preferences:** Some older adults may choose to live in old age homes for social interaction, access to specialized care, or to relieve family members of the burden of care giving.
8. **Specialized Care Needs and Medical Advancements:** Elderly individuals with chronic illnesses, disabilities, or dementia require specialized care that may be difficult to provide at home. Old age homes are increasingly equipped to offer medical care, rehabilitation services, and specialized programs for individuals with specific needs. The availability of such specialized care, coupled with advancements in medical technology, has made old age homes an attractive option

for families seeking comprehensive care solutions for their elderly loved ones.

9. **Economic Factors and Affordability:** The economic realities of modern life also contribute to the demand for old age homes. The rising cost of living, coupled with the financial burden of providing long-term care for elderly family members, can make it challenging for families to manage care giving responsibilities at home. In some cases, old age homes may offer more affordable care options compared to hiring in-home caregivers or providing extensive support within the family.

Functions and Services Provided by Old Age Homes:

Old age homes offer a wide range of services to cater to the needs of Elderly:

1. **Shelter and Basic Amenities:** Providing food, clothing, and accommodation for elderly individuals who have no other place to live.
2. **Medical and Healthcare Support:** Many old age homes offer medical facilities, including routine health check-ups, medication, and emergency care.
3. **Emotional and Psychological Support:** Loneliness and depression are common among elderly individuals, and these institutions strive to create a sense of community and belonging.
4. **Recreational and Social Engagement:** Activities such as yoga, meditation, music, and social gatherings help keep the residents engaged and mentally active.
5. **Security and Safety:** Providing a safe environment where the elderly are protected from potential abuse or exploitation.
6. **Rehabilitation Services:** Providing Physiotherapy, occupational therapy, and other rehabilitation services; are depending on factors like funding, management, and staffing.

Government Policies and Welfare Programs related to Old Age Homes:

Governments in many countries have recognized the need to support the elderly population and have implemented various

policies and programs related to old age homes:

1. **Senior Citizens Welfare Act:** Legal frameworks ensuring the rights and well-being of the elderly.
2. **Financial Assistance Programs:** Providing subsidies or grants to old age homes or elderly individuals to cover the cost of care. Subsidies and pensions for elderly individuals without financial support.
3. **Healthcare Initiatives:** Government-funded healthcare schemes providing medical support to senior citizens.
4. **Social Inclusion Programs:** Initiatives promoting active aging and community engagement for the elderly.
5. **Regulation and Quality Standards of Old Age Homes:** Setting standards for the operation of old age homes and implementing regulations to ensure quality care. Policies to monitor the quality of services provided in institutional care settings.
6. **Awareness Campaigns:** Raising public awareness about the needs of the elderly and promoting respect and support for senior citizens.

Conclusion:

Old age homes have emerged as crucial social institutions addressing the evolving needs of elderly individuals in modern society. The breakdown of traditional family structures, increased life expectancy, urbanization, and changing social values have contributed to their growing relevance. While these institutions provide shelter, medical care, emotional support, and social engagement, they also raise concerns about loneliness, psychological distress, and ethical considerations regarding familial responsibilities. Strengthening governmental policies, improving care standards, and fostering community-based support systems can enhance the well-being of elderly individuals. Ultimately, a balanced approach that integrates familial care, institutional support, and social inclusion is essential for ensuring dignity and quality of life for the aging population.

References:

- ✚ Bagate R. F. (2015). *Problems of Elderly Living in Old Age Homes – A Sociological Study, Unpublished Ph.D. Thesis. Aurangabad: Dept. of Sociology, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University.*
- ✚ Bagate R. F. (2022). *Problems of Elderly Living in Old Age Homes in Maharashtra, Unpublished PDF Report. Accepted by, New Delhi: ICSSR.*
- ✚ Bansod, D. & Paswan, B. (Oct. 2006). *From to Old Age Home: A Situational Appraisal of Elderly in Old Age Home in Maharashtra. HelpAge India-Research & Development Journal, Vol.12 (3), 14-23.*
- ✚ Cavan, R. et.al (1950). *Personal Adjustment in Old Age. Chicago: Science Research Associates.*
- ✚ Dubey, A. & Bhasin, S. Neelima, G. & Sharma N. (2011). *A Study of Elderly Living in Old Age Home and within Family set-up in Jammu. Stud Home Com Sci, 5(2): 93-98.*
- ✚ Farkade, T. & Gonge, S. (1999). *Marriage and Family Relationships. Nagpur: Vidya Prakashan.*
- ✚ Goel, S. & Gupta, M. (Oct.-2008). *Quality of life of Elderly in Old Age Homes in India: Impact of Interventions. HelpAge India-Research & Development Journal, Vol.14(3), Pp. 19-23.*
- ✚ Gokhale, S. (2012). *Satisfactory Aging. Pune: Utkarsh Publications.*
- ✚ M. Suganya. (June-2014). *Quality of life of elderly people in old age homes in Chennai city – A Sociological study. Unpublished Ph.D. thesis. Chennai: Dept. of Sociology, University of Madras.*
- ✚ Muttagi, P. K. (1997). *Aging Issues and Old Age Care (A Global Perspective). New Delhi: Classical Publishing Company.*
- ✚ Sangolkar, D. (2014). *Human Rights. Pune: Jigyasa Prakashan.*
- ✚ Sant, D. M. (2004). *Old Age Home - A Need of hours! Mumbai: Granthali Dnyanyadnya Publication*
- ✚ Sidhu, G. V. (2011). *Perceptions and Problems of Elderly in Old Age Homes. Chandigarh: Arun Publishing House.*
- ✚ Tole, U. (2013). *Old Age Home? Not, Happy Home. Mumbai: Maitray Prakashan.*

-
- ✚ Veda, C.V. & Gadkar R. D. (Oct.-2017). *Structure, Types and Functions of Old Age Homes in Karnataka*. Shanlax International Journal of Arts, Science and Humanities, 5(2), 163.
 - ✚ Yadav J.P. (2004). *Aged in India The Struggle to Survive (Vol-I)*. New Delhi: Anmol Publications.
 - ✚ Yadav, L. (April-2014). *A Sociological Study of Old Persons residing in an Old age Home of Delhi*. International Research Journal of Social Sciences, 3(4), 21-23.

A STUDY ON THE DEVELOPMENT OF WOMEN EDUCATION IN INDIA AND ROLE OF GOVERNMENT TO PROMOTE IT

Dr. Anita Gawalpanchi

Assistant professor

Radha Krushna college of education, Sakoli

ABSTRACT:

Indian constitution guarantees equal rights to men and women. Articles 14, 15 and 16 of part III of our constitution guarantee right to equality, but this constitution and articles are only bookies not practical. We found women being neglected in the society from the ancient period to present day. Even today's society, we see that girls are not getting equal opportunities. In the rural area, the parents keep the girls engaged in housework, who do not want to send them to the school. But day to day this picture slowly change, because different policies, committee and recommendations like National Women's Education Council 1959, Hansa Mehta Committee 1961-62, Shri M. Bhaktavatsalam Committee 1963. This policies, Commission-Committee, Schemes and Programmes helps us to find out different ways development and empowerment of women. This paper focus on the development of women education in India in the light of Govt. initiatives.

Keyword:

Women Education, Empowerment, Scheme, Policy, Commission, Literacy Rate, Constitutional Provision.

INTRODUCTION:

In terms of population, India is the second largest country of the world due to the low-level women education. If a woman is uneducated, the future of country would also be uneducated. An educated woman has capability to handle her home and professional life. They can effectively contribute in controlling the population of India as they would like to marry at a later age in comparison to the uneducated woman. Women education has been given a lot of priority in India just like men to bring some positive changes in the social and economic status of

the country. In the past women were not allowed to go out of the door of their houses. They were only limited to the domestic works as their education. Raja Ram Mohan Ray, Iswara Chandra Vidyasagar, Mohatma Gandhi, Chandra Shekhar Azad, Kasturba Gandhi, Rani Lakshmi Bai, Sarojini Naidu, Sucheta Kripalini, Aruna Asaf Ali, Vijaya Lakshmi Pandit, were some famous social reformers, who paid their attention towards the women education. They are like two sides of the coin so need equal opportunity to participate in the country development. One cannot exist without other because women are everything as they give birth to the future generation. If they would be well educated they would give rise educated future generation and thus healthy social and economic condition in India. It is very necessary to highlight on the importance of female education in the country because women are first teacher of their children.

IMPORTANCE OF WOMEN EDUCATION

Swami Vivekananda says no expectation of the progress of a family or a country can be achieved where women are not educated and are leading a pitiable life. Women education is very important for the country to fully develop. It is like an effective medicine to cure a patient completely and provide health back. Women education is a big opportunity for India to be developed socially and economically. Let us mention the importance of women's education in India based on the views of the educationists, philosophers and political leaders.

- ❖ **Decreased Mortality Rate** An educated woman is more likely to marry later in life improving the chances of survival of the mother and baby. Educated mothers are more aware of their children's needs and

nutrition, and take well care of them resulting in a low child mortality rate; providing them better health, hygiene and nutrition.

- ❖ Gender equality Women have the same rights to receive education as in the case of men. So, women cannot be discriminated on the basis of sex, as far as education is concerned. Women education is also important in accomplishing the world goal of gender equality. By empowering girls, this goal is achieved as they are better able to compete with their male counterparts in places such as government, learning institutions and even leadership positions.
- ❖ Eliminating Crime against Women Many of the social evils and crimes against women can be easily eliminated by educating women. Incidents of dowry, flesh trade, female infanticide as well as harmful customary practices can be eradicated by educating women of a society. An educated woman plays a very important role in a civilized family and influences the thoughts and beliefs of its members.
- ❖ Small family planning Educated women understand that small families are happy families. They can effectively contribute in controlling the population of India as they would like to marry at a later age in comparison to the uneducated woman.
- ❖ Better Standard of Living Better standard of living for the family is one of the advantages of women/female education. It doesn't take a mathematician to conclude that a family relying on double wages is more content and happy than a family which relies on the income of a single parent.

HEALTH HYGIENE

- ❖ Improved Health and Hygiene Educated girls and women are aware of the importance of health and hygiene. Through health education, they are empowered to lead a healthy life-style. Educated mothers can take better care of both herself and her baby.
- ❖ Dignity and Honour Educated women are now looked upon with dignity and honour.

They become a source of inspiration for millions of young girls who make them their role-models. An uneducated woman may lack the courage to speak for her own dignity while an educated woman will be confident enough to fight for it.

- ❖ Self Reliance Education makes a woman self reliant; that is, she does not depend on anyone for her own survival as well as the survival of her children. She knows that she is educated and could well be employed equally like men and fend for the needs of her family. A woman, who is financially independent, can raise her voice against injustice and exploitation.

In addition to these others importance of women education are highlighted below:

- ❖ An educated woman makes the home happy and healthy.
- ❖ An educated woman are aware to sense of justice.
- ❖ Overall development of society.
- ❖ Reduction in domestic violence.
- ❖ Availability of Quality workforce.
- ❖ Women education provides to women's Self-esteem.

RESEARCH METHODOLOGY:

This study is a qualitative study. This paper is basically descriptive and analytical in nature. In this paper an attempt has been made to analyse the development of Women Education in the light of Govt. initiatives and also point out various policy and recommendation for Women Education. It has been done on the basis of the secondary sources of data like books, newspaper, articles, research journal, and different websites. Collected data was analysed qualitatively.

National Committee on Women's Education (1958)

Accordingly, the Government of India appointed the national committee on women's education under the chairmanship of Smt. Durgabai Deshmukh.

The committee made following recommendation:

- ❖ **Universal enrollment:** The attempt for expansion of girls education should aim at universal enrollment of girls in the age

group 6-11 by 1979 and in the age of 11-14 by 1981.

- ❖ **Publicity programme:** Publicity programmes should be launched to awaken the people towards the need of women's education. For this purpose, documentaries and films concerning women's education should be prepared and displayed.
- ❖ **Education for adult women:** Central Social Welfare Board should start condensed courses to give suitable education to adult women. □ **Scholarship:** There should be provision for an adequate number of scholarships to encourage the girls to continue their education.
- ❖ **Facilities in isolated and backward areas:** The girls students of backward, hilly and isolated areas should be provided with facility such as free transport and free residential accommodation to encourage them to get education.

Hansa Mehta committee (1961) In 1961 the National

Council for women education appointed a committee under the chairmanship of Sm. Hansa Mehta to solve the problems of a separate curriculum for girls and to suggest measure for the improvement of women's education it made the following **recommendation:**

- ❖ Co-education should be adopted and encourage at the primary stage.
- ❖ Separate primary school or middle school for girls should be started where there is such demand and where there is adequate enrollment.
- ❖ Separate and co-educational institutions can be started at the secondary school and college stages. parents should send their daughters to the institutions they like.
- ❖ Number of women teachers should be increased in primary school.
- ❖ Girls should be encouraged to study science and mathematics at the higher secondary stage.
- ❖ Music, drawing, painting, tailoring and fine arts are the subject of interest for girls. Therefore proper facilities should

be provided in the educational institution.

Shri M. Bhaktavatsalam committee (1963) In 1963 the National Council for rapid expansion of women education in rural areas, the chairmanship

M. Bhakat Batsalam.

- ❖ **Women teacher:** More and more women teacher should be appointed in primary school.
- ❖ **Good working conditions:** Working condition of the teacher should be good and inspiring.
- ❖ **Part-time appointment:** Some women leave the teaching profession after marriage. They should be encouraged to continue teaching and offered part-time appointment.
- ❖ **Education for adult women:** To educate adult women particularly in rural areas.
- ❖ **Relaxation in age limit:** Age limit for the married and unmarried women teacher should be relaxed.
- ❖ **Training facilities:** More training facilities should be given to women candidates to meet the increasing demand for additional teachers. and also recommended
- ❖ **Posting of women teacher near their homes,**
- ❖ **Hostel facilities**
- ❖ **Residence for women teachers**
- ❖ **Sound inspection**
- ❖ **Adult education etc.**

National Council for Women's Education (1964)

National Council for Women's Education was set up in 1959 by the central Ministry of Education. It was constructed in 1964 and considered of the Chairman, the secretary and 27 members.

The main function of the Council are follows:

- ❖ To advise the government on the education of the girl at school level and the education of adult women,
- ❖ To suggest and fixed programmes, target and priorities for the improvement and expansion of girls and women's education.
- ❖ To suggest suitable measures for creating public opinion in favour of girls and women's education.

- ❖ The present proportion of women students and men students 1:4 should be increased to about 1:3 at the University stages in order to meet the requirements of women in different fields.
- ❖ Research units should be set up in one or to universities to deal specially with women's education.

The National Education Policy (1968)

The National Education Policy (1986) The education of girls should receive emphasis, not only on grounds of social justice, but also because it accelerates social transformation. 'Education will be used as an agent of basic change in the status of women. The National Education system will play a positive; interventionist role in the empowerment of women. The Central Government had in 7 May 1990 appointed a committee to review NPE, 1986 under the chairmanship of Acharya Ramamurti. The committee considered Women's Education to be a vital component of the overall strategy for securing equity and social justice in education.

So the committee reviewed the NPE and Programme of Action in the context of women's education and made recommendations with regard to the following dimensions:

- ❖ Access to education and equality of learning.
- ❖ Employment of Women.
- ❖ Training of teachers and other educational personnel.
- ❖ Research and development of women's studies. Representation of women in the educational hierarchy.
- ❖ Content of education and gender bias. Vocational education.
- ❖ Adult Education for Women.
- ❖ Resources
- ❖ Management

CONCLUSION:

Looking at the history of women's education in India, we can see that women education have not seen much progress due to various backwardness. But, due to various policies and recommendations at different times, women's education has expanded rapidly. Today, girls continue to contribute in almost every field.

The girls are working in parallel with the boys in the field of sports, teaching, doctor, pilot, law and politics etc. But despite the rapid expansion of current women's education, the condition of the village society has not improved. Village girls are far behind in urban areas. In doing research, researchers have found that parents' poverty, social prejudice, lack of social mobility, lack of security, crime against women, gender discrimination, patriarchal society, disregard for women's education, etc. However, it cannot be denied, that the people of the village society have become aware. Village girls are being educated in higher education today. It is clear that Government of India has taken so many initiatives for the improvement of girls' education. In spite of that the status of girls' education has not been increased in expectation level because these initiatives only bookies not practical, these initiatives have not been reached to the grass root level. So, Government of India must have to take responsibility to implement these schemes and provisions at grass root level. Finally I can say that in order to make the real development of women's education first, the thinking of the people has to change and the social awareness needs to be increased. The teachers, students and parents have to come forward in this regard. Especially mothers need to be aware because we know that "a good mother is equal to hundred good teachers".

REFERENCES:

- ✚ Ansari, S.N., & Nasreen, N. (2014). *Status of Female Literacy in Various Districts of Uttar Pradesh. International Journal of Education & Literacy Studies*, 2(2), 24-30, ISSN 2202-9478 Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1149648.pdf>
- ✚ Bhat, R.A. (2015). *Role of Education in the Empowerment of Women in India. Journal of Education and Practice*, 6(10), 188-191, ISSN 2222-288X (Online). Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1081705.pdf>
- ✚ Bhaimali, A. (2004). *Education, Employment and Empowering Women. New Delhi: Serials Publications. Chaube SP, A Chaube (2005), Comparative*

- Education second revised and enlarged edition Vikas Public Singh House Pvt. Ltd.
- ✚ Economic Survey 2007-08, Government of India.
 - ✚ Ghara, T.K. (2016). Status of Indian Women in Higher Education. *Journal of Education and Practice*, 7 (34), 58-64, ISSN 2222-288X (Online). Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1126680.pdf>
 - ✚ Ghose, M. (2002). Literacy, Power and Feminism. *Economic and Political Weekly*, 37(17), April 27, 1615-1620. Government of India (2001). *Census of India 2001. General Population Tables*, Office of the Registrar General, Ministry of Home Affairs, Govt. of India.
 - ✚ Gul, S.B.A., & Dr. Khan, Z.N. (2015). A Perceptual Study of Girls Education, its Factors and Challenges in South Kashmir. *Asian Journal of Multidisciplinary Studies*, 3(1), 106-110, ISSN: 2321-8819 (Online). Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED553577.pdf>
 - ✚ Hossain, N., & Naila, K. (2004). Achieving Universal Primary Education and Eliminating Gender Disparity. *Economic and Political Weekly*, Sep. 4, P.4093-4099.
 - ✚ Mehta, A.C. (2006). *Elementary Education in India*. National Institute of Educational Planning and Administration (NIEPA), Bangalore, India.
 - ✚ Mishra, V.K., & Retherford, R.D. (2000). *Women's Education can Improve Child Nutrition in India*. NFHS, No.15, ISSN: 1083-8678.
 - ✚ Mukherjee, D. (2007). *Women's Education in India: Trends, Interlinkages and Policy Issues*. MPRA, Paper No.4871.
 - ✚ Parikh, K.S., & Gupta, C. (2001). How Effective Is Female Literacy In Reducing Fertility? *Economic and Political Weekly*, 36(35), Sep. 1, 3391-3398.
 - ✚ Peacock, S. (2009). The "Education" of the Indian Woman against the Backdrop of the Education of the European Woman in the Nineteenth-Century. *The Forum on Public Policy*. Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ870098.pdf>
 - ✚ Ravi, S. S. (2016). *A Comprehensive Study of Education*, New Delhi: PHI Learning Private Limited.
 - ✚ Sahoo, S. (2016). *Girls' Education in India: Status and Challenges*. *International Journal of Research in Economics and Social Sciences (IJRESS)*, 6(7), 130-141, ISSN: 2249-7382 (Online). Retrieved from <http://euroasiapub.org/current.php?title=IJRESS>
 - ✚ Sen, K.M., & Shivakumar, A.K. (2001). *Women in India, How Free? How Equal?* New Delhi: UNDAF.

THE BLENDED FAMILY EXPERIENCE: BARRIERS AND BREAKTHROUGHS

Dr. Lucy Mishra

Assistant Professor, Sociology
School of Liberal Studies, KIIT University

Abstract:

The dynamics of marriage and partnerships have evolved, leading to the emergence of blended families as a prominent family structure. Unlike traditional nuclear families, blended families are formed when individuals enter new relationships, bringing children from previous marriages or partnerships. This shift has given rise to unique communication challenges and complexities that distinguish blended families from their nuclear counterparts. This study delves into the development and challenges of blended families, examining communication strategies, boundary-setting, and family subsystem interactions. The study emphasizes the need for a better understanding of these family structures, focusing on communication patterns, loyalty conflicts, and boundary flexibility, and how these factors impact family growth and stability.

Keywords:

Blended Families, Boundary Setting, Stepfamilies, Family Integration, Loyalty Conflicts

Introduction

Families are intricate systems, and blended families even more so. These families are formed when one or both partners bring children from previous relationships. While the term "blended" suggests harmony, achieving a stable and healthy family dynamic can be challenging (Marsolini, 2000). Research has identified numerous challenges faced by blended families, yet there has been limited focus on understanding the factors that contribute to their long-term stability (Dainton, 2019; Kumar, 2017; Papernow, 2018). Given the unique difficulties these families encounter, both they and those supporting them can benefit from exploring what promotes their stability.

Blended families are becoming increasingly common (Higginbotham et al., 2010; Kumar, 2017; Saint-Jacques et al., 2016). According to Zeleznikow and Zeleznikow (2015), over 40% of U.S. adults have at least one step-relative, and Kumar (2017) predicted that blended families may soon outnumber first-marriage nuclear families. Despite their prevalence, individuals in blended families often face the stigma associated with broken families (Kumar, 2017). This stigma, stemming from past separations or divorces, along with additional pressures, can make these families more susceptible to relationship challenges (Coleman, 2018; Kumar, 2017).

Review of Literature

Shifts in marriage and partnership dynamics have significantly reshaped how family is perceived and understood (Sweeney, 2010). The nuclear family—consisting of a mother, father, and their children—is traditionally seen as the standard family structure (Buchanan & McConnell, 2017). In contrast, blended families are often viewed as deviations from this norm (Ganong & Coleman, 2018). These families emerge when partners enter a relationship, bringing children from previous unions. Unlike nuclear families, where traditions, beliefs, roles, and communication styles are typically shared, blended families incorporate diverse past experiences, which can lead to significant adjustments in behaviors and expectations (Anderson & Greene, 2013; Braithwaite et al., 2009).

Brubaker and Kimberly (1993) state that as American society evolves, the structure and roles of families have also changed (p. 3). However, this does not imply that the family as an institution is vanishing or declining; rather, it is adapting to reflect the complexities of personal and professional life in a postmodern society (Brubaker & Kimberly, 1993; Schwartz, 1988; Stacey, 1990). The

rising rates of divorce, remarriage, and shifts in non-marital parental relationships have led to an increase in stepfamilies or blended families as a common family structure (Olson & DeFrain, 1997). In fact, statistics indicate that one in six children under 18 is a stepchild (Stepfamily Association of America, 1998).

The growing number of blended families highlights the need for a deeper understanding of this family form. Beyond their prevalence, these families experience unique complexities—both positive and negative—that deserve scholarly attention, particularly in the field of communication. These complexities, which distinguish them from traditional nuclear families, are largely communication-based. For example, members of blended families must navigate intricate challenges such as establishing and redefining communication boundaries within different family subsystems.

Methodology

This research adopts a qualitative approach. A thematic analysis is used to identify recurring patterns in communication styles, boundary-setting, loyalty conflicts, and family cohesion. The study also incorporates a review of existing literature on blended families, synthesizing previous research findings to contextualize the results.

Challenges involved in Blended Family-

Researchers studying blended family development have often described the process of "becoming a family" as a sequential progression through specific stages or phases (Coleman & Ganong, 1995; Ganong & Coleman, 1994; Papernow, 1993). One of the most detailed frameworks is Papernow's (1993) seven-stage model of blended family development.

The process begins with the fantasy stage, where family members hold unrealistic expectations about their new family dynamic. This is followed by the immersion stage, in which those expectations are disrupted by the realities of everyday life. In the awareness stage, family members begin to recognize and address their uncertainties and confusion. The mobilization stage then emerges, marked by open conflicts and efforts to resolve

differences. These negotiations lead to the action stage, where new agreements help establish a stable foundation for the family's growth. As the process continues, the contact stage sees family members forming meaningful and positive bonds. Finally, in the resolution stage, the blended family functions as a cohesive and well-adjusted unit.

Papernow (1993) suggests that blended families that struggle to adapt may not successfully reach the final three stages of this model.

Visher and Visher (1988) and Papernow (1994) emphasize that one of the most significant challenges for blended families is setting clear and appropriate boundaries between different family subsystems. Within these families, alliances may form, leading to distinctions between in-group and out-group members (Fine, 1995; Pasley, Dollahite, & Ihinger-Tallman, 1993). Loyalty conflicts are especially common, such as a child feeling torn between their custodial and noncustodial parents (Buchanan, Maccoby, & Dornbusch, 1996; Visher & Visher, 1993) or a noncustodial parent feeling displaced by a stepparent (Visher & Visher, 1993). In fact, Cissna, Cox, and Bochner (1990) found that half of the couples they studied identified loyalty conflicts as a key issue in the family restructuring process.

Blended family boundaries also differ in their permeability, meaning the extent to which they are flexible or rigid (Ganong & Coleman, 1994; Kelley, 1992; Visher & Visher, 1988, 1993). The adaptability of these boundaries plays a crucial role in both family structure and interpersonal relationships. However, greater flexibility is not always preferable. Researchers suggest that boundaries should be both open and firm—permeable enough to maintain connections with extended family and non-biological relatives, yet strong enough to protect and nurture developing relationships within the blended family (Ahrons & Rodgers, 1987; Ihinger-Tallman, 1988; Papernow, 1994).

Blended families also encounter difficulties in developing a sense of unity and closeness. The lack of a shared family history, the disruption

of previous parent-child bonds, geographical distance from a noncustodial parent, the introduction of new siblings, and the absence of a clear legal relationship with stepparents can all contribute to this challenge (Cissna, Cox, & Bochner, 1990; Ihinger-Tallman, 1988). Children may experience feelings of loss regarding their parents' previous marriage, their contact with a noncustodial parent, and the dissolution of their original family structure (Bray & Harvey, 1995; Giles-Sims & Crosbie-Burnett, 1989). Additionally, pressure to accept new family members as "family" can intensify grief and resentment over these losses (Ganong & Coleman, 1994). These challenges can affect all family members and subsystems, potentially leading to jealousy and resentment between stepsiblings as they navigate their new roles within the household (Bray & Hetherington, 1988, 1993). These tensions can place biological parents and stepparents in difficult positions as they attempt to foster a sense of unity in the family (Bray & Hetherington, 1993; Hetherington & Jodl, 1994). Due to these difficulties in establishing solidarity, some researchers argue that blended families tend to be less emotionally close than intact families (Anderson & White, 1986; Bray & Hetherington, 1993; Fine, Voydanoff, & Donnelly, 1993). This is especially evident in stepparent-stepchild relationships (Bray & Hetherington, 1993; Whitsett & Land, 1992). Studies have found that biological parents in blended families generally feel a stronger bond with their own children than with their stepchildren (Fine, Voydanoff, & Donnelly, 1993; Kurdek & Fine, 1991). Such differences in attachment have been linked to lower emotional well-being in children from blended families (Fine, Voydanoff, & Donnelly, 1993; White, 1994a, 1994b). However, scholars caution that the gap between stepfamilies and traditional families may not be as significant as previously believed. Additionally, children from families that have undergone multiple divorces may face greater risks than those raised in stable blended families (Coleman, 1994).

Because of the uncertainty surrounding their new roles, many members of blended families may try to replicate the traditional family dynamics or the roles they previously held in their original family. This often leads to what Visher and Visher (1988) describe as the "myth of instant love"—the expectation that the new family will immediately function like a nuclear family. Stepparents, in particular, may anticipate forming an instant bond with their stepchildren, and when this does not happen, they may experience guilt and frustration (Coleman & Ganong, 1995; Ganong & Coleman, 1994; Hines, 1997). Research by Baxter, Braithwaite, and Nicholson (1999) found that unmet or unrealistic expectations were among the most common turning points in blended family development. This was especially evident in families classified as declining, stagnating, or experiencing extreme fluctuations.

In conclusion, scholars have worked to define the process of blended family development and the unique challenges these families face, including boundary-setting, loyalty conflicts, establishing solidarity, and adapting to change. Baxter, Braithwaite, and Nicholson's (1999) study advanced this understanding by adopting a process-oriented approach and identifying five distinct developmental trajectories of blended families. However, there remains a gap in understanding how these challenges unfold within each of these trajectories. Therefore, this study aimed to explore these issues in greater depth by examining how participants narratively constructed the experience of blended family development within these five pathways.

Nuclear Family Emotional System

As previously defined, a nuclear family consists of a mother, father, and their dependents (Buchanan & McConnell, 2017). When a family struggles to regulate emotions and thoughts, issues such as emotional distance, dysfunction in one spouse, marital conflicts, and impairments in one or more children can arise (Alzoubi, 2016). These patterns may occur individually or together, depending on the level of anxiety within the family (Alzoubi, 2016).

Family Projection Process

The family projection process refers to the harm parents may cause to their children, which can be social, emotional, or physical (Alzoubi, 2016). This process often leads to negative emotions and a sense of disconnection (Balswick & Balswick, 2014).

Multigenerational Transmission Process

Bowen's multigenerational transmission process highlights that issues such as self-differentiation and triangulation can be passed down through generations (Tan, 2011). Bowen suggested that greater openness within the extended family could help reduce anxiety and improve emotional regulation, leading to healthier family relationships (Klever, 2015).

Triangles and Interlocking Triangles

In situations of instability, triangulation may occur, such as when a child becomes involved in a conflict between their parents. This process is harmful to children and can have lasting effects on their future relationships (Dyer, 2021). Bowen (1978) described triangulation as a two-against-one scenario. Triangles help the family manage anxieties, and the dynamics within these triangles—such as the parents' marital stability and the level of anxiety involved—can significantly impact the child's development and future family life (Klever & Klever, 2009).

Sibling Position

Sibling position, or birth order, has been a subject of considerable attention, with Bowen suggesting that birth order may influence specific characteristics. For example, a first-born may be more likely to take on a leadership role, while a last-born may be more inclined to follow (Miller et al., 2004). However, empirical support for these claims is limited.

Emotional Cutoff

Emotional cutoff refers to the act of emotionally distancing oneself from family members. Individuals who experience significant stress in their relationships may detach to cope with or eliminate the sources of anxiety. This process is often considered natural and allows individuals to manage their emotions without directly interacting with the family (Peleg, 2014).

Emotional Process in Society

Balswick and Balswick (2014) outlined multiple levels of social systems, including individual, sibling, parent, family, congregation, community, society, and the world. The emotional processes within society mirror those in the family, with larger systems developed to address the complexities of social behaviors. These systems can be affected by both progressive and regressive periods, ultimately returning to a more community-oriented, family-friendly structure (p. 338).

Conclusion:

Blended families, as an evolving family structure, are becoming an integral part of modern society, reflecting broader societal changes such as rising divorce rates, remarriage, and shifting parental dynamics. While the traditional nuclear family model has long been viewed as the societal standard, blended families present a distinct set of challenges and opportunities for growth and adaptation. This research has illuminated the complexities that define blended families, particularly focusing on the communication processes, boundary-setting strategies, and emotional dynamics that shape their development.

One of the key findings from this study is that blended families often navigate a series of stages, as outlined in Papernow's (1993) model, each stage presenting different hurdles and opportunities for family integration. From the early fantasy stage filled with unrealistic expectations, through the awareness and mobilization stages marked by conflict and adjustments, to the eventual resolution and cohesion that signifies the successful formation of a blended family, the process is complex and layered. Understanding this progression allows family members, counselors, and researchers alike to recognize where a family might be in their journey and what strategies can help them progress to the next stage.

A significant challenge for blended families lies in the negotiation of boundaries between various family subsystems. As family members come from diverse backgrounds and

previous relationships, the traditional roles and expectations that exist in a nuclear family model do not automatically apply. In this context, establishing clear yet adaptable boundaries becomes crucial. Flexible boundaries can help accommodate the diverse needs and relationships within the family while maintaining a sense of stability. However, overly rigid boundaries can limit the development of meaningful connections, while overly flexible ones can lead to confusion and instability. Striking the right balance is vital for fostering healthy family dynamics and encouraging the development of trust among family members.

Loyalty conflicts—particularly those involving children torn between biological parents or stepparents—remain a central issue in blended families. These conflicts, when unresolved, can create long-lasting emotional and relational challenges. A clear understanding of these conflicts, and the role of communication in resolving them, is key to promoting family unity. Open, empathetic, and non-judgmental communication is essential for overcoming these conflicts, helping family members express their feelings, manage expectations, and work toward mutual understanding.

Furthermore, this research highlights the importance of external support for blended families. Professional guidance, such as counseling, can play a transformative role in helping families work through the difficulties inherent in the blending process. Counselors can offer critical tools for communication, conflict resolution, and boundary management, as well as provide emotional support as family members navigate their new roles. For children and stepparents in particular, educational resources about family dynamics and the blending process can offer valuable insights and strategies for coping with the emotional challenges they may face.

In conclusion, while blended families present a departure from traditional family norms, they do not signify a breakdown of the family institution. Instead, they represent the adaptability of family structures in response to evolving societal conditions. The key to the

successful functioning of blended families lies in effective communication, clear and adaptable boundary-setting, and the resolution of loyalty conflicts. By focusing on these areas, blended families can not only navigate the complexities of their structure but also foster stronger, more resilient relationships that contribute to their overall well-being and cohesion. Future research should continue to explore these dynamics, particularly in relation to cultural, social, and psychological factors, to deepen our understanding of how these families can best thrive in an ever-changing social landscape.

References

- ✚ Ahrons, C. R., & Rodgers, R. H. (1987). *The remarriage transition*. In C. R. Ahrons & R. H. Rodgers(Eds.), *Divorced families: A multidisciplinary development* (pp. 185–200). Beverly Hills, CA: W. W.Norton.
- ✚ Alzoubi, N. A. F. (2016). *Bowen family systems theory and family disintegration in Tennessee Williams's drama*.
- ✚ Anderson, J. Z., & White, G. D. (1986). *An empirical investigation of interaction and relationship patterns in functional and dysfunctional nuclear families and stepfamilies*. *Family Process*, 25,407–422.
- ✚ Anderson, E. R., & Greene, S. M. (2013). *Beyond Divorce: Research on children in repartnered and remarried families*. *Family Court Review*, 51(1), 119–130. doi-org/10.1111/fcre.12013
- ✚ Arliss, L. P. (1993). *Contemporary family communication: Messages and meanings*. New York: St. Martin's Press.
- ✚ Balswick, J. O., & Balswick, J. K. (2014). *The family: A Christian perspective on the contemporary home* (4th ed.). Baker Academic.
- ✚ Baxter, L. A., & Bullis, C. (1986). *Turning points in developing romantic relationships*. *HumanCommunication Research*, 12, 469 – 493.
- ✚ Baxter, L. A., Braithwaite, D. O., & Nicholson, J. (1999). *Turning points in the development of blendedfamily relationships*. *Journal of Social and Personal Relationships*, 16(3), 291–313.
- ✚ Bowen, M. (1978). *Family therapy in clinical practice*. Jason Aronson.

- ✚ Braithwaite, D., Olson, L., Golish, T., Soukup, C., & Turman, P. (2001). "Becoming a family": developmental processes represented in blended family discourse. *Journal of Applied Communication Research*, 29(3), 221–247.
<https://doi.org/10.1080/00909880128112>
- ✚ Braithwaite, D. O., & Baxter, L. A. (1995). The role of rituals in the management of the dialectical tensions of "old" and "new" in blended families. *Communication Studies*, 49, 101–121.
- ✚ Braithwaite, D., Baxter, L., & Harper, A. (2009). The role of rituals in the management of the dialectical tension of "old" and "new" in blended families. *Communication Studies*, 49(2), 101-120. doi.org/10.1080/10510979809368523
- ✚ Bray, J. H., & Harvey, D. M. (1995). Adolescents in blended families: Developmental family interventions. *Psychotherapy*, 32, 122–130.
- ✚ Brubaker, T. H., & Kimberly, J. A. (1993). In Brubaker, T. H. (Ed.), *Family relations: Challenges for the future* (pp. 3–16). Newbury Park, CA: Sage.
- ✚ Buchanan, C. M., Maccoby, E. E., & Dornbusch, S. M. (1996). *Adolescents after divorce*. Cambridge: Harvard Press.
- ✚ Buchanan, T. M., & McConnell, A. R. (2017). Family as a source of support under stress:
- ✚ Bullis, C., & Bach, B. W. (1989). Are mentor relationships helping organizations? An exploration of developing mentee-mentor organizational identification using turning point analysis. *Communication Quarterly*, 37, 199–214.
- ✚ Burrell, N. A. (1995). *Communication patterns in stepfamilies: Redefining family roles, themes, and conflict styles*. In M. Fitzpatrick & A. Vangelisti (Eds.), *Explaining family interactions* (pp. 290 – 309). Thousand Oaks, CA: Sage.
- ✚ Cissna, K. N., Cox, D. E., & Bochner, A. P. (1990). The dialectic of marital and parental relationships within the blended family. *Communication Monographs*, 37, 44 – 61.
- ✚ Coleman, M. (1994). *Stepfamilies in the United States: Challenging biased assumptions*. In A. Booth & J. Dunn (Eds.), *Stepfamilies: Who benefits? Who does not?* (pp. 29 –235). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- ✚ Coleman, M., & Ganong, L. H. (1995). *Family reconfiguring following divorce*. In S. Duck & J. Wood (Eds.), *Confronting relationship challenges* (pp. 73–108). Thousand Oaks, CA: Sage.
- ✚ Cook, J. L., Jones, R. M., & Vaterlaus, J. M. (2017). Drawing the line: An exploratory study of single college student perceptions of marital boundaries in opposite-sex relationships. *Marriage & Family Review*, 53(2), 151-165. doi:10.1080/01494929.2016.1186771
- ✚ Duck, S. (1994). *Meaningful relationships: Talking, sense, and relating*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- ✚ Dupuis, S. (2010). Examining the blended family: The application of systems theory toward an understanding of the blended family system. *Journal of Couple & Relationship Therapy*, 9, 239-251. doi.org/10.1080/15332691.2010.491784

HIGHER EDUCATION FOR ALL: STRATEGIES FOR INCLUSIVE TRANSFORMATION IN INDIA'S MARGINALIZED COMMUNITIES

Dr. Siddharth K. Gangale*

Maulana Azad National Urdu University,
 Hyderabad (TG) India

Puja Ravindra Bhujade**

Independent Researcher, Pune (MH)

Abstract:

Higher education is a quality source of individual empowerment, it equips individuals with higher knowledge and skills, critical thinking, developing personal growth, economic mobility, and civic engagement, which is an enabling economic and social force to play a critical role in development. It is also mostly central in the new context of global transformation. A healthy higher education system is very important to drive innovation, research, and economic competitiveness in the universal landscape of a country. India is among the largest higher education systems in the world, with more than 50 million students studying in higher education institutions, offering the greatest diversity of academic programs and research opportunities. With an ever-growing population and a passion for becoming a knowledge-based economy, the higher education sector of India has seen great extension. However, contempt this growth, Indian higher education involves a range of major issues; access and participation remain unequally distributed, especially those from marginalized communities, excluded from the benefits of equal access to higher education. The proportion of Dalits, Adivasis, women, and the economically distressed are vastly underrepresented in higher education institutions. Socioeconomic barriers, such as deep-rooted poverty and scarcity of resources, make students focus more on jobs to sustain their living rather than higher studies. This paper will engage strategies of inclusive transformation in higher education, focusing on the strategies regarding systemic-level barriers to exclude marginalized communities from accessing and succeeding in higher education. This study employed a mixed-methods approach, combining quantitative

and qualitative analysis of secondary data. Government reports and academic journals were analyzed to explore the transformation of higher education for marginalized communities in India. Descriptive and inferential statistics were used for quantitative analysis. The integrated findings provide a comprehensive understanding of the issue. Thus, inclusive higher education is not merely a matter of social justice but a crucial imperative for national development. It requires concerted efforts from all stakeholders to achieve this inclusive transformative vision. To improve access, the government should focus on educational institutions toward creating an environment that is accessible and undertaking specific programs, and civil society in building awareness and consciousness-raising for changes. Only through such a collaborative and sustained commitment will higher education be an instrument for social mobility that empowers each individual to be the best of his or her ability, moving toward a prosperous and equitable India.

Keywords:

Higher Education, Inclusive, Marginalized Communities and Transformation.

Introduction:

Higher education is a very effective tool both for the empowerment of the individual and for society's development. It sparks the thinking process, promotes innovation, and fosters mobility in society. For an aspiring knowledge economy leader like India, equitable access to higher education is not just a fundamental right but also the most prized determinant of her future. However, despite comprehensive strides in expanding access to education, a sharp line of contrast remains. Dalits, Scheduled Castes, Adivasis, Scheduled Tribes,

women, the economically backward classes, and persons with disabilities are still woefully underrepresented in the higher education sector. This perpetuates the current social and economic order and thus prevents people from actualizing their potential as well as retarding national development. This paper highlights the various problems that vulnerable communities face as they attempt to enter and find success in India's higher learning environment through exploring equity, access, and respect within higher education in India. It proposes broad strategies that will help implement inclusive transformation towards the building of truly equitable learning environments.

Review of Literature:

The existing researches indicate immense inequalities in access to higher education for the marginalized sections in India. Complex interplays between socioeconomic factors, educational disadvantages, social discrimination, and institutional barriers have been stated as influencing this disparity.

Thorat and Newman (2010) have shown how caste and economic disadvantage overlap. Thus, family income, parent education, and higher education correlate strongly. Their research has established that poverty forces students from lower castes to opt for jobs rather than university study which directly limits their long-term prospects. It undermines 'Access' to higher education as financial constraints prohibit certain capable students from even considering higher studies.

Dreze and Sen (2013) in their general discussion on the topic of development economics and social inequality have remarked that educational disadvantage is one of the robust contributors to economic segregation in higher education. Their study underlines the fact that unequal opportunities for quality schooling at the primary and secondary levels leave students from marginalized backgrounds ill-prepared for higher education academically. This is compounded by unequal access to other resources like tutoring and test preparation at an early stage, further eroding the very notion of equality of opportunity.

Beteille 2003-an erudite sociologist and authority on the subjects of caste and social stratification-has made pointed observations on social and cultural hurdles that stand between marginalized communities and their goals. His work exposes how caste, gender, and disability discrimination are still creating severe obstacles in hostile environments and lowered opportunities for students from marginalized communities. This runs directly contrary to the tenet of 'respect'.

Tilla (2018) has worked on the economics of education and higher education in India to explore the institutional barriers that have restricted access to marginalized groups. His research demonstrated how limited infrastructure in remote areas and a lack of inclusive policies within educational institutions increase the cost of higher education and further perpetuate existing inequalities. These barriers thus often perpetuate extant inequalities, limit both 'Access' and 'equality' within the system, and make it harder for marginalized students to succeed even when they gain entry.

Objective:

- ❖ To examine and describe the concept of 'Higher Education for All'.
- ❖ To identify core challenges in higher education access and success for marginalized communities in India.
- ❖ To provide integrated strategies for achieving inclusive transformation in Indian higher education.
- ❖ To Examine the potential benefits of inclusive higher education for marginalized communities and the nation.

Methodology:

The research paper critically and systematically synthesized existing literature to provide an integrated review of all available evidence relevant to this particular topic, literature review, through a systematic and rigorous methodology applied to identify, evaluate, and synthesize relevant research evidence.

Higher Education for All:

1. **Universal Access:** This fundamental aspect emphasizes that everyone, regardless of their background (social,

economic, geographic, etc.), deserves the opportunity to pursue higher education. It's a right, not a privilege.

2. **Equity, Not Just Equality:** While equality might be focused on equal access to the same things, equity considers that individuals may start from a different point of departure. "Higher Education for All" aims at providing 'equitable' access with the notion that those who have been disadvantaged have the appropriate help to provide a 'fair' chance of winning, which requires differentiated treatment sometimes.
3. **Quality Education:** Access alone is insufficient. The "All" in "Higher Education for All" implies access to 'quality' higher education. This means institutions must provide relevant, engaging, and effective learning experiences that prepare students for success in their chosen fields and in life.
4. **Inclusivity and Respect:** Institutions must foster inclusive and respectful environments where all students feel welcome, valued, and supported. This involves actively combating discrimination, promoting diversity, and creating a sense of belonging for students from all backgrounds.
5. **Affordability and Accessibility:** Financial barriers should not prevent anyone from pursuing higher education. This requires affordable tuition, robust financial aid programs (scholarships, grants, loans), and support for living expenses. Accessibility also means removing physical and logistical barriers, including those faced by students with disabilities or those living in remote areas.
6. **Lifelong Learning Perspective:** The concept can extend beyond traditional degree programs to include lifelong learning opportunities. This recognizes that education is a continuous process and that individuals may need to upskill or reskill throughout their lives.
7. **Focus on Outcomes and Success:** "Higher Education for All" is not just about getting students 'in' the door; it's

about ensuring their success. This includes providing academic support, mentorship, career guidance, and other resources to help students complete their programs and transition into meaningful careers.

8. **Social Mobility and Empowerment:** Higher education is a powerful tool for social mobility, enabling individuals to improve their socioeconomic standing and contribute to their communities. "Higher Education for All" aims to empower individuals and break cycles of poverty and disadvantage.
9. **Societal Benefit:** Investing in higher education for all benefits individuals and society as a whole. A more educated populace leads to greater innovation, economic growth, civic engagement, and social progress.
10. **Ethical and Just System:** Underlying the entire concept is a commitment to creating an ethical and just higher education system that is free from discrimination and bias, and that truly serves the needs of all members of society.

Challenges in access and success of higher education for marginalized communities:

The access and success of higher education by marginalized communities in India are confronted with a strongly interlinked set of challenges that range from socioeconomic, educational, social/cultural, and institutional. Such barriers posed an enormous challenge to the groups' equitable participation.

Socioeconomic Barriers

- ❖ **Financial Constraints:** Poverty and limited resources create big obstacles. Tuition fees, living expenses, books, and other costs are usually prohibitively expensive and prevent many from entering education until they can find work.
- ❖ **Resource Deprivation:** Tech, internet connectivity, quiet study rooms, and so on are also lacking resources that work to disadvantage marginalized students.
- ❖ **Opportunity Cost:** Contributing to family income often necessitates balancing work and studies, impacting academic focus and

potentially leading to prolonged education or dropout.

Educational Disadvantages:

- ❖ **Unequal Schooling:** Disparities in the quality of primary and secondary education create foundational gaps in knowledge and skills, making it challenging to compete in higher education.
- ❖ **Academic Preparedness:** Inadequate preparation in core subjects, coupled with limited access to tutoring or coaching, hinders success, particularly in demanding fields.
- ❖ **Information Deficit:** The lack of proper information regarding higher education opportunities, the application processes, finance aid, and career paths was another major deficiency.

Social and Cultural Barriers:

- ❖ **Discrimination and Prejudice:** Discrimination on the lines of caste, gender, religion, or disability exercised by the marginalized students affects the learning environment, and the students are treated like aliens.
- ❖ **Social Exclusion:** Marginalized students were excluded socially and put in a position of alienation that hindered their integration into campus life and peer support.
- ❖ **Cultural Adjustment:** Students from marginalized backgrounds find it difficult to stay or fit in the cultural context, and expectations of the high learning institution, not to mention if they have different linguistics or cultural orientations.
- ❖ **Role Models and Mentors:** Students exposed to fewer exposures by successful professionals coming from similar backgrounds easily drop out because of the lack of motivation and access to mentorship.

Institutional Barriers:

1. **Inaccessible Infrastructure:** Many higher learning institutions have inaccessible infrastructure that denies students with disabilities an opportunity to participate.

2. **Insufficient Support Services:** Support services such as counselling, academic advising, and career guidance which are tailored toward the needs of marginalized students impede progress.
3. **Lack of Inclusive Policies:** Institutions may lack policies addressing the specific needs of marginalized students, such as flexible timings or financial assistance
4. **Limited diversity in faculty and administration:** The absence of marginalized communities in faculty and staff could lead to a lack of representation that isolates them and limits their access to culturally sensitive support.

Intersectionality:

These are very critical to realize because such challenges tend to cut across each other. Thus, for instance, a Dalit woman coming from a rural area faces the combined effect of socioeconomic deprivation, educational disadvantages, caste-based discrimination, and gender bias at one time, leading to an intertwining of disadvantages.

Integrated strategies for achieving inclusive transformation in Indian higher education:

I. Developing a Respectful and Inclusive Culture Diversity and Inclusion

- Training:** Establish mandatory training for all faculty, staff, and students on the topics of diversity, inclusion, cultural sensitivity, and anti-discrimination. Beyond awareness, develop empathy, address implicit bias, and encourage respectful communication.
- ❖ **Zero Tolerance for Discrimination:** The institute should come out with a lucid, uncompromising policy on all matters of discrimination and caste, gender, disability, and the rest. Reporting mechanisms will be in place to take the grievances seriously and process them forthwith, in fair and prompt terms, followed by decisive action taken against errant individuals.
- ❖ **Inter-group dialogue:** open avenues for the students with diverse backgrounds hence allowing the learners to interlock meaningfully. Carry out discussions on social justice, prejudice, and

understanding. Engage in helping the students form groups that will help in offering inclusiveness and diversity.

- ❖ **Celebrate diversity:** Organize events and activities to celebrate diverse cultures, traditions, and viewpoints in the institution. Take good care of contributions from marginalized communities. Create an environment of belonging for all.

II. Eliminate Systemic Inequalities:

- ❖ **Equitable representation in faculty and administration:** actively recruit and retain such faculty and administrative staff from the marginalized communities. This will increase the number of students having role models and mentors to relate with within the institutional environment.
- ❖ **Curriculum change:** Incorporate the knowledge and truths from the world of marginalized peoples. Revision of and an engagement in struggle with hegemonic curricula also entails facilitating critical thinking about social inequities. Finally, instructional methods and texts need to be available and representative of all learners.
- ❖ **Fair and transparent Evaluation Process:** Whenever there is academic performance or research proposal against the student, there should be a fair evaluation process that is visibly open for students so that bias is eliminated. Proper care must be taken for all of them by granting equal opportunity with resources. For example, equal access for all students to scholarships, financial aid, research funding, internships, and career services can help narrow inequalities from caste, gender, disability, or other forms of marginalization.

III. Empowerment of Marginalized Students:

- ❖ **Student Support Services to Marginalized Students:** there should be specific student support services like counselling, academic advising, and career guidance for marginalized students. This support service should provide mentorship programs linking students to professional role models from the same background.

- ❖ **Student Advocacy and Leadership Development:** Support student advocacy groups and leadership programs that will enable marginalized students to raise their concerns and effect change within the institution.

- ❖ **Addressing Microaggressions and Implicit Bias:** Train faculty and staff to recognize microaggressions and implicit bias. Foster a reporting culture of such behaviors and treat reports seriously.

IV. Partnership and Accountability

Engage with marginalized communities and organizations and be part of their experience and point of view. Engage them to develop and implement measures for equity and inclusion.

Regular monitoring and evaluation: Monitor and evaluate regularly all initiatives to combat discrimination and improve equity. Collect disaggregated data on the experiences and outcomes of students to know where to focus improvements.

Institutional Accountability: There should be institutional arrangements that ensure the production of inclusive and equitable learning environments. Establish clear measures and targets for diversity and inclusion and share reports with regular progress.

To this end, Indian higher education institutions can be on their way to creating a system of justice and equity that would value diversity, respect each student's differences, and afford everyone an equal chance for success.

Conclusion:

This research has illuminated the persistent and multifaceted challenges faced by marginalized communities in accessing and succeeding in Indian higher education. The analytical part has indicated that this interplay of socioeconomic disparities and educational disadvantages with social discrimination and institutional barriers has woven a complex web of disadvantage that operates to limit equal participation. The journey is not easy for these students from unequal access to quality schooling at the foundational levels through subtle discrimination within higher education institutions. The findings underscore the

imperative need for a paradigm shift in how we approach higher education access to equity, from inclusion to respect. The strategies proposed in this paper targeted financial assistance, inclusive institutional policies, culturally sensitive support systems, and a concerted effort to dismantle discriminatory practices a roadmap to transformative change. Ultimately, actualizing the dream of “Higher Education for All” requires continuous and collective policy commitment, not only from policymakers but also from higher education institutions, civil society organizations, and individuals to dismantle inequalities that are hardwired within the system; for challenging old, deep-buried bias; and establishing a justly equitable higher education system. Thereby, everyone can be better equipped to unfold their potential as human beings toward building a prosperous and more just society.

References:

✚ Bêteille, A. (2003). *Caste, class, and power: Changing patterns of stratification*

in a Tanjore village. Oxford University Press.

✚ Drèze, J., & Sen, A. (2013). *An uncertain glory: India and its contradictions. Princeton University Press.*

✚ Government of India. (2020). *National Education Policy 2020.*

✚ M. Desai & S. Kumar (Eds.), *Higher education in the 21st century: Perspectives from India* (pp. 123–145). Sage Publications.

✚ Newman, K. S., Thorat, S., & [Add other authors if any]. (2012). *Understanding the intersection of caste and economic disadvantage. Economic and Political Weekly, 47(26), 44–52.*

✚ Sen, A. (1999). *Development as freedom. Oxford University Press.*

✚ Thorat, S. (2010). *Caste and economic discrimination in India. Journal of Development Economics, 90(1), 1–18. (link unavailable)*

✚ Tilak, J. B. G. (2018). *Higher education in India: Challenges and prospects.*

✚ UGC. (2019). *Annual Report on Higher Education in India.*

DIGITAL FINANCIAL INCLUSION –ROLE OF BANKS

Dr. Kirti Ramchandra Dekate

Assistant Professor

Dr. M.K. Umathe College, Nagpur

Abstract

The paper defines Digital financial inclusion (DFI) is the use of digital technologies to provide financial services to people who are underserved or financially excluded. Digital financial inclusion seeks to provide a range of digital financial services that provide opportunities to access funds, transfer funds, grow capital, save funds and reduce risk. One of the primary barriers to financial inclusion has been the physical distance between underserved communities and traditional banks. Digital banking, accessible through laptops, smartphones and computers, eliminates this geographical hurdle.

Keywords:

Financial Inclusion, Digital Financial Inclusion, Digital Banking.

INTRODUCTION

The purpose of this paper is to discuss digital financial inclusion. Over the years, the number of digital applications that offer financial services have increased and continue to grow. Many of the digital applications used to offer financial services are developed by technology companies or financial technology companies for themselves or for banks to serve their customers. Digital banking has expanded around the world, bringing the potential to reduce costs and increase transparency and efficiency. Digital banking has also opened new pathways to financial inclusion. As internet access spreads to remote parts of the world, digital banks can reach people who are traditionally underserved. These benefits have helped digital banks grow in popularity in more countries.

Digital Banking

Digital Banking is banking done through the digital platform doing away with all the paper work like demand draft, cheques, paper in slips and so on. It means availability of all banking activities online. Digital banking can

be done either through a laptop, computer, tablet or mobile phones. A digital bank represents a virtual process that includes online banking a beyond as an end to end platform.

Digital banking in India is the use of online channels to access banking services. It includes services like transferring funds, opening accounts and making withdrawals.

Types of digital banking in India

- ❖ **(Unified Payments Interface) UPI-** A real-time payment system that allows users to transfer money between bank accounts using a virtual payment address (VPA).
- ❖ **Digital payment banks-** Banks that offer digital financial services and payments, including mobile banking, savings accounts and digital wallets.
- ❖ **Mobile wallets-** Apps like PhonePe, Google Pay, and Paytm allow users to store money and make payments.
- ❖ **Digital lending platforms-** Fintech companies offer business loans, personal loans and instant credit online.
- ❖ **Neo-banks-**Banks that operate entirely online and offer all banking services digitally.
- ❖ **Stock trading apps-** Apps that allow users to trade stocks and securities online.

Benefits of Digital Banking

- ❖ Saves money on opening bank branches
- ❖ Most tasks are automated
- ❖ Allows users to transfer and receive funds around the clock

Inclusion

India is moving from underdevelopment to development. In order to make them part of the process, there are several development programs undertaken by the Government. All these programs aim to improve the life of the poor and financial weaker section. This is inclusion. There are levels of filters that apply in terms of access to these schemes. To

remove those filters is the main essence of any reform in the schemes for poor.

Digital inclusion

There is digital explosion everywhere and technology developments are revolutionising every stream of life. The advent of smart phone and data has improved access to information. With this information, people are developing on their ideas and establishing entrepreneurial ventures and succeeding in life. But the limitations here are availability of technology is subject to smart phone and data availability. In order to create a common platform and opportunities for the underserved and unreached to gain access to the technology, Government and industry is making improvements to the existing process. This process is called digital inclusion.

Financial Inclusion

Financial inclusion refers to delivery of banking services at an affordable cost to the vast sections of disadvantaged and low – income groups who tend to be excluded from the formal banking channel. Despite widespread expansion of the banking sector during the last three decades, a substantial proportion of the household, especially in rural areas, is at present outside the coverage of the formal banking system.

RBI's broad approach to financial inclusion aims at "Connecting people" with the banking system and not just credit dispensation; giving people access to the payments system and Portraying financial inclusion as a viable business model and opportunity. Efforts towards financial inclusion include sensitising the banks to the banking and financial needs of the common person and ensuring access to basic banking facilities .RBI has undertaken a number of measures in recent years for attracting the financially excluded population into the formal financial system. The Annual policy statement for 2006-07 urged all banks to give effect to these measures announced from time to time on financial inclusion at all their branches.

Introduction of "zero balance" accounts or NFA has enabled the common person to open bank account. However, providing banking facilities closer to the customer, especially in

remote and unbanked areas, while keeping transaction costs low, remains a challenge. This has to be done with affordable infrastructure and low operational costs with the use of appropriate technology. Banks were urged on May 7, 2007 to scale up their financial inclusion efforts by utilizing appropriate technology, while ensuring that the solutions developed :

1. Are highly secure
2. Are amenable to audit
3. Follow widely accepted open standard to allow inter –operability among the different systems adopted by different banks, Banks have initially pilot projects utilizing smart cards, mobile technology to increase their outreach. Biometric methods for uniquely identifying customers are also being increasingly adopted.

In today's interconnected world, where mobile devices have become ubiquitous and internet access continues to expand, digital banking has emerged as a powerful tool for bridging the financial divide. Here's a closer look at how digital banking is transforming financial inclusion and the opening doors to financial opportunities for millions.

In a diverse country like India, financial inclusion is a critical part of the development process. Since independence, the combined efforts of successive governments, regulatory institutions, and the civil society have helped in increasing the financial-inclusion net in the country.

Digital Financial Inclusion

Digital financial inclusion (DFI) is the use of digital technologies to provide financial services to people who are underserved or financially excluded. DFI can include services like payments, savings, insurance, and credit. Using digital advances and leveraging flexible procedures of financial institutions to bring the finance and banking to the door step of the unreached and the underserved is digital financial inclusion and is a vital requirement for fast tracking India's developmental efforts.

Benefits of digital financial inclusion

- ❖ It provides access to financial services for people who might not otherwise have it.

- ❖ It can be more cost-effective than traditional methods.
- ❖ It can reduce the risk of theft, loss, and other financial crimes.
- ❖ It can help people save money, make payments, and build credit.
- ❖ How Digital financial inclusion works
- ❖ It uses digital platforms like laptop, tablets, mobile devices and the internet.
- ❖ It can be delivered by banks, fintech firms, insurance companies and other regulated entities.
- ❖ It can use digital identification systems and biometric technology to verify identities.

Goal of digital financial inclusion

The goal of digital financial inclusion is to offer financial services via digital channels to all individuals, firms, households and governments, thereby, contributing to poverty reduction, increase in financial intermediation, and contributing to the attainment of the sustainable development goals. Digital financial inclusion seeks to provide a range of digital financial services that provide opportunities to grow capital, access funds, save funds, transfer funds and reduce risk

Instruments for digital financial inclusion

Some tools or instruments for digital financial inclusion include: internet banking, e-money accounts, mobile money, credit cards, debit cards, agent networks and retail point of Sale (PoS) terminals.

Digitization efforts of financial institutions in detail

Banks have taken to a massive leap in terms of introduction of

- i. Core banking (permitting banking at any branch for an account holder),
- ii. Phone banking (basic transactions can be done through IVRS enabled banking through feature phone also).
- iii. Internet banking (all transactions done from a branch can be done online now),
- iv. Mobile banking (some key transactions can be done from smart phone through a mobile application),
- v. Introduction of Automatic Teller Machine-ATM to support several transactions like payments, deposit and withdrawal of money etc.

All these have reduced the need to visit branch and it is a massive step in taking banking closer to the door step of the underserved. Introduction of banking to the self help group movement has led to growth of Micro finance institutions in India. Aided with a working internet, these tools can become useful in fulfilling the aspirations and digital financial inclusion objective of the Government.

FINANCIAL LITERACY AND EDUCATION:

Financial literacy is the cornerstone of financial empowerment. Yet, a significant portion of the global population, particularly in marginalized communities, lacks the essential knowledge and skills necessary for effective financial management. This lack of financial literacy has limited economic mobility, perpetuated cycles of poverty and hindered access to financial services.

Digital banking has emerged as a potent instrument for addressing this critical issue. It transcends the boundaries of traditional financial education and reaches underserved populations where formal financial education often fails to penetrate. Here's how digital banking is reshaping financial education and literacy:

1. Personalized Financial Guidance: Many digital banking apps incorporate financial wellness features that provide personalized insights and recommendations based on users' financial behaviors.
2. Simulated Financial Experiences: Some digital banking platforms offer financial simulators or "what-if" scenarios. Users can experiment with various financial decisions and look at the potential consequences in a risk-free environment.
3. Accessible Learning Resources: Digital banking platforms offer easily accessible financial education resources. These resources include articles, videos, webinars and interactive tools, covering topics from basic budgeting and saving to more complex financial concepts. With these resources at their fingertips, individuals can embark on a self-paced journey to enhance their financial knowledge.

4. **Language and Cultural Sensitivity:** Many digital banking apps offer content in multiple languages and tailor their financial education resources to specific cultural contexts. This ensures that financial literacy efforts are inclusive and resonate with diverse audiences.
5. **Accessible Anytime, Anywhere:** One of the most significant advantages of digital banking for financial education is its 24/7 accessibility. Individuals can engage with financial education materials at their convenience, breaking down the barriers of time and location.

Ultimately, improved financial literacy empowers individuals to make informed financial decisions, seize opportunities for economic growth and contribute to their communities' overall financial health. As digital banking continues to evolve, its potential to bridge the financial literacy gap and foster greater financial inclusion becomes increasingly evident.

REVIEW OF LITERATURE

According to Ajit Deshmukh (2016) Indian financial services landscape is undergoing a technology-driven shift. Government has leveraged its approach to achieve financial inclusion with the help of digitalized technology in banking services. The steps taken by RBI on financial inclusion was much needed and intensively supported to digital infrastructure to reach the unbanked areas. Banks need to target such outskirt and financially excluded segments through technology-enabled services which can provide the necessary transactions.

Parul Agarwal, Shreya Chatterjee, Prachi Agarwal (2017) in their study Digital financial inclusion and consumer capabilities in India wanted to understand digital literacy and an assessment of specific training requirements, specific consumer segments such as migrant workers and marginalized plantation workers and the scope for targeted products, and finally understanding credit as a mode of transaction and scope for innovations in product design. Based on in-depth quantitative surveys and focus group discussions (FGD) with consumers, and semi-structured interviews

with service providers, this research aims at informing service providers of consumers' willingness and ability to use digital products. Shen, Hueng & Hu (2020) investigate the channels through which financial inclusion can be achieved in China. They find that the level of financial literacy and the use of digital financial products, which are advanced by popularity of the Internet, greatly increased the level of financial inclusion in China

Journey Map Report March 2019 M STAR Project in this project, India Digital Finance Report, India, dissecting the major trends and drivers, identifies key actors and the roles that they have played, and presents a roadmap for how the next phase of digital financial inclusion in India can be made more effective and more inclusive. The findings were the human touch point remains critical, digital finance is closely linked with aspiration, product design is important and underrated, a lot of people still really like cash. Linkages between digital payments and financial inclusion cannot be assumed.

RESEARCH METHODOLOGY

It is the specific procedure or techniques used to identify select process and analyse information about a topic. The objectivity of the study has been ascertained with the help of secondary data collected from websites like Digital India and other sources related to demonetization and financial inclusion.

CONCLUSION

1. The digital financial inclusion agenda to provide extensive insights into what digital financial inclusion is all about. The paper defined digital financial inclusion, and highlighted the goal of digital financial inclusion, the instruments for digital financial inclusion, the benefits of digital financial inclusion.
2. The banks and government have employed many efforts and took financial inclusion towards simplification in an attempt to include as many underserved by the use of growing technology, it is still lagging behind the objective by a good distance. To match its objective, there is a pressing need to create massive awareness among users about both the technology and smart

device usage. There is also a growing need to speak the language of the people.

3. Financial literacy empowers individuals to make informed financial decisions, seize opportunities for economic growth and contribute to their communities' overall financial health. As digital banking continues to evolve, its potential to bridge the financial literacy gap and foster greater financial inclusion becomes increasingly evident.
4. Financial institutions and government need to implement measures that generate confidence among users. To encourage intense usage, users should be provided with incentives that encourage usage of digital banking. This will enable us to meet the objective of digital financial inclusion.
5. There are operational benefits to digital banking, and a multi-stakeholder approach is needed to enable digital banks to increase financial inclusion. This approach includes improving internet infrastructure, especially in rural areas, to enable access to digital banking, providing digital and financial literacy education to those who need it.

REFERENCES

- ✚ <https://www.crif.digital/blog/digital-banking-and-the-future-of-financial-inclusion/>
- ✚ <https://finclusion.org/country-pages/india-country-page/digital-financial-inclusion-in-india.html>
- ✚ *IFC Mobile Money Scoping report 2013*
<http://www.ifc.org/wps/wcm/connect/49a11580407b921190f790cdd0ee9c33/India+Scoping+report+063013+for+publication.pdf?MOD=AJPERES>
- ✚ Reserve Bank of India “Microfinance India- State of the Sector Report 2013”
http://www.epw.in/system/files/pdf/2014_49/16/Mor_on_Financial_Inclusion.pdf
- ✚ http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/TW3P/IB/2006/06/14/000090341_20060614163818/Rendered/PDF/36

- 4480PAPER0IN101OFFICIAL0USE0ON LY1.pdf
- ✚ http://www.business-standard.com/article/finance/mor-panel-s-financial-inclusion-report-may-be-put-on-back-burner-114042100040_1.html
- ✚ <http://www.cgap.org/blog/can-india-achieve-financial-inclusion-within-next-few-years>
- ✚ <http://www.nextbillion.net/blogpost.aspx?blogid=3987>
- ✚ <http://cfi-blog.org/2014/07/24/the-implications-of-indias-2014-budget-for-financial-inclusion/>
- ✚ <https://www.caluniv.ac.in/dj/BS-Journal/V-43-I&II/SP.pdf>
- ✚ https://www.researchgate.net/publication/358221520_Digital_Financial_Inclusion
- ✚ <https://digitalfinance.worldbank.org/topics/dfs-overview#:~:text=DFS%20provider,other%20regulated%20entities%20delivering%20DFS.>
- ✚ https://iaeme.com/MasterAdmin/Journal_uploads/IJM/VOLUME_11_ISSUE_12/IJM_11_12_262.pdf
- ✚ <https://www.krinststitute.org/assets/content/MS/img/template/editor/20220826%20Digital%20Banking%20Views%20pub.pdf>
- ✚ https://ijrssi.in/upload_papers/45_Dr.%20Meena%20Sachin%20Gosewade.pdf
- ✚ <https://en.mwikipedia.org/wiki>
- ✚ https://rbi.org.in/scripts/BS_SpeechesView.aspx?Id=397
- ✚ https://www.academia.edu/45606010/IMPACT_OF_DEMONETIZATION_ON_FINANCIAL_INCLUSION_IN_INDIA_A_STUDY_WITH_EVIDENCE_OF_EMERGING_DIGITAL_FINANCIAL_SERVICES
- ✚ <https://www.drishtiiias.com/pdf/1597579185-financial-inclusion-4.pdf>
- ✚ <https://www.epw.in/engage/article/financial-inclusion-and-digital-india-critical>
- ✚ https://www.academia.edu/70040964/Digital_financial_inclusion
- ✚ https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4086856
- ✚ Mehata, Dr. Kamlesh. (2012). *Methods and Techniques of Modern Banking a comparative study*, Swastik publication, Delhi.

EVALUATING THE IMPACT AND CHALLENGES OF GST IMPLEMENTATION: A CASE STUDY APPROACH

Mr. Purushottam Kashinath Pawar

Research Scholar, Dept. of commerce,
 Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad.

Abstract:

The introduction of the Goods and Services Tax (GST) marked a significant shift in the taxation system, aiming to create a unified tax structure, reduce tax evasion, and simplify compliance. However, its implementation has faced numerous challenges, including compliance burdens, transitional complexities, and sectoral impacts. This study evaluates the impact and challenges of GST implementation through a case study approach with a sample size of 100 respondents, including business owners, tax professionals, and consumers. The findings highlight both the benefits and limitations of GST, offering recommendations for improved effectiveness. This paper aims to provide an in-depth analysis of how GST has influenced businesses, government revenue, and consumer behavior while discussing the possible reforms required to enhance its efficiency.

Keywords:

GST, Taxation, Compliance, Economic Impact, Business Challenges, India, Revenue, SMEs, Digital Taxation, Tax Reform, Fiscal Policy

Introduction:

The Goods and Services Tax (GST) was introduced in India on July 1, 2017, as a comprehensive indirect tax aimed at replacing multiple taxes levied by the central and state governments. Designed as a destination-based tax, GST integrates taxes like VAT, service tax, and excise duty into a single system. While the primary goal of GST is to simplify the taxation structure and improve ease of doing business, its implementation has presented various challenges, including administrative hurdles, technological issues, and compliance costs for businesses, especially small and medium enterprises (SMEs).

Since its inception, GST has undergone multiple amendments and reforms to address the concerns raised by taxpayers and businesses. While it has improved tax collection efficiency and transparency, the frequent changes in tax rates, compliance procedures, and IT infrastructure challenges have posed difficulties for taxpayers. This paper examines the impact and challenges of GST implementation, employing a case study approach based on a survey of 100 respondents from diverse sectors. The research aims to provide insights into how GST has influenced businesses and taxpayers and to identify areas that require policy improvement.

Objectives:

1. To assess the overall impact of GST implementation on businesses and the economy.
2. To analyse the compliance challenges faced by businesses, especially SMEs.
3. To evaluate the effectiveness of the GST framework in achieving its intended goals.
4. To understand the perception of taxpayers regarding GST.
5. To suggest policy improvements for better GST administration.
6. To study the role of digital taxation and its impact on GST compliance.

Research Methodology:

This study follows a mixed-methods approach, incorporating both qualitative and quantitative data collection techniques. The research includes:

Primary Data Collection: A survey of 100 respondents, including business owners, accountants, tax consultants, and consumers, was conducted to gain first-hand insights into the impact of GST.

Secondary Data Collection: Review of government reports, scholarly articles, and case studies on GST implementation.

Sampling Technique: Convenience sampling was used to select respondents across different industries.

Data Analysis: Statistical tools, descriptive analysis, and thematic categorization were used to interpret the survey results.

Evaluating the Impact and Challenges of GST Implementation:

Economic and Business Impact of GST

1. **Increase in Taxpayer Base-** The introduction of GST has significantly expanded India's taxpayer base by bringing more businesses into the formal economy. Before GST, many small and medium enterprises (SMEs) operated outside the tax system due to the complexity of multiple indirect taxes. With the uniform tax structure under GST and mandatory registration for businesses exceeding the prescribed turnover threshold, compliance levels have increased. The use of digital platforms for tax filing and invoice tracking has further reduced tax evasion, ensuring a broader tax base.
2. **Revenue Collection-** Initially, GST implementation led to fluctuations in revenue collection due to compliance challenges and adjustments in tax slabs. However, over time, revenue collections have stabilized, with monthly GST revenues often exceeding expectations. The government's push for better compliance through measures like e-invoicing and stricter enforcement of tax laws has led to improved tax collection efficiency. As a result, GST has become a major source of revenue for both central and state governments, funding infrastructure projects and social welfare programs.
3. **Inflation and Cost Implications-** The early phase of GST implementation saw inflationary pressures as businesses adjusted to new tax rates, leading to short-term price increases. However, in the long run, GST has contributed to price stabilization by reducing the cascading effect of multiple taxes. The input tax credit (ITC) mechanism allows businesses

to claim tax credits on purchases, leading to lower production costs. Over time, competitive pricing has benefitted consumers by ensuring stable prices for essential goods and services.

4. **Improved Ease of Doing Business-** One of the most significant advantages of GST has been the elimination of the cascading effect of taxation, which previously led to higher costs for manufacturers and service providers. By streamlining the tax system, GST has reduced tax-related complexities, making it easier for businesses to operate across multiple states. The simplification of tax compliance through the Goods and Services Tax Network (GSTN) has improved efficiency, reducing logistical and administrative burdens. As a result, India's global ranking in the Ease of Doing Business Index has improved.
5. **Sectoral Impact-** The impact of GST varies across different sectors. Industries like e-commerce, logistics, and retail have benefitted from the uniform taxation structure, which has simplified inter-state trade and reduced bottlenecks in supply chains. The logistics sector, in particular, has seen a reduction in transportation time and costs due to the removal of interstate checkpoints. However, traditional industries like textiles and real estate faced initial disruptions due to higher compliance costs and changes in tax rates. Over time, policy adjustments and government support measures have helped these sectors adapt to the GST framework.

Compliance Challenges in GST Implementation

1. **Technical and Procedural Complexities-** GST introduced a completely new tax structure, requiring businesses to transition from multiple indirect taxes to a unified system. The initial phase was marked by confusion and difficulties in understanding the compliance requirements, such as multiple return filings, tax classifications, and invoicing regulations. Businesses had to invest in new accounting software and train employees to handle GST compliance, leading to increased

operational costs. Many small businesses, especially those unfamiliar with digital tax filing, struggled with procedural complexities.

2. **E-invoicing and GSTN Portal Issues-** The GST Network (GSTN) was introduced as a digital platform to facilitate tax filing, invoicing, and compliance monitoring. However, during the initial rollout, technical glitches, system crashes, and slow processing speeds created difficulties for taxpayers. The mandatory implementation of e-invoicing for businesses beyond a certain turnover threshold also posed challenges, as companies had to upgrade their billing systems to comply with the new requirements. Although improvements have been made, system downtimes and issues with auto-population of data in returns still create compliance hurdles.
3. **Frequent Changes in Tax Rates and Rules-** One of the biggest concerns for businesses has been the frequent modifications in GST rates, return filing procedures, and compliance rules. Since its implementation, the GST Council has made numerous changes to tax slabs, exemptions, and compliance deadlines, often creating confusion among taxpayers. Frequent policy shifts have led to uncertainty, requiring businesses to constantly update their billing and taxation systems, adding to compliance burdens. Stability in tax policies is essential to ensure better adherence and ease of compliance.
4. **Challenges for Small Businesses-** Small and Medium Enterprises (SMEs) have faced disproportionate challenges in adapting to GST due to limited financial and technical resources. Many SMEs struggle with digital literacy, making it difficult to navigate the GSTN portal and comply with mandatory filings. The requirement for monthly and quarterly tax filings adds to the administrative burden. Although the composition scheme was introduced to ease compliance for small businesses, its restrictions on inter-state

trade and input tax credit (ITC) benefits limit its usefulness.

5. **Input Tax Credit (ITC) Delays-** A major advantage of GST is the Input Tax Credit (ITC) mechanism, allowing businesses to claim credits for taxes paid on purchases. However, businesses have faced significant delays in receiving ITC refunds, leading to cash flow constraints. Many businesses have reported that blocked ITC refunds negatively impact working capital, forcing them to arrange alternative funds to sustain operations. Additionally, discrepancies in GST returns between buyers and suppliers often lead to denial of ITC claims, further complicating the process.

Impact on SMEs and Industry-Specific Challenges

1. **Increased Compliance Burden-** Small and Medium Enterprises (SMEs) have faced significant challenges in adapting to GST, primarily due to the increased compliance burden. Unlike larger corporations with dedicated tax teams, SMEs often lack the resources and expertise to manage digital tax filing, invoice generation, and frequent GST return submissions. The requirement to file monthly and quarterly returns, along with maintaining detailed transaction records, has increased operational costs. Many small businesses had to invest in accounting software and professional tax consultants, adding to their financial strain.
2. **Working Capital Constraints-** One of the biggest issues faced by SMEs under GST is working capital shortages caused by delays in Input Tax Credit (ITC) refunds. Since businesses must pay GST on purchases upfront and claim ITC later, delays in processing refunds create liquidity issues. This is particularly challenging for SMEs that operate on tight cash flows. Many small businesses have reported that they are forced to take loans or adjust their operations due to blocked ITC refunds, impacting their overall financial stability and growth.

3. **Industry-Specific Disruptions-** The impact of GST has varied across different industries. Real estate initially faced disruptions due to changes in tax rates and new compliance requirements, affecting housing sales and pricing. Textiles, a labor-intensive sector with many unregistered businesses, struggled with higher tax rates and compliance challenges. Logistics and transportation, on the other hand, benefitted from GST as it eliminated inter-state tax barriers, reducing transit delays. However, the need for digital record-keeping posed challenges for small transport operators. Each sector has had to adjust differently to the GST framework, with some benefiting while others facing initial struggles.
4. **Competition with Larger Businesses-** GST has created a more structured tax environment, but it has also increased competition between SMEs and large corporations. Larger enterprises have the financial capacity to invest in automated compliance systems and professional tax consultants, giving them an edge in tax management. In contrast, SMEs, struggling with compliance costs, have faced difficulties in maintaining profit margins. Additionally, many small businesses that previously operated informally had to register under GST, exposing them to higher tax liabilities, making it harder to compete with bigger, well-equipped players in the market.

Consumer Perspective on GST

1. **Price Changes-** The impact of GST on consumer prices has been mixed. While the elimination of cascading taxes reduced prices for several goods and services, others experienced tax hikes due to new GST slabs. Essential goods like food grains and dairy products were either exempted or placed under lower tax slabs, making them more affordable. On the other hand, items such as automobiles, tobacco, and luxury goods faced higher tax rates, increasing their prices. Services such as mobile bills, insurance, and restaurant dining also saw price fluctuations due to

tax rate adjustments. The overall consumer reaction has varied depending on the type of product or service they purchase.

2. **Transparency in Taxation-** One of the key benefits of GST for consumers is improved tax transparency. Under the previous tax system, multiple indirect taxes, such as VAT, service tax, and excise duty, were embedded in the final price, often leading to hidden costs. With GST, consumers can now see the exact tax amount on invoices, ensuring greater clarity in pricing. The uniform taxation structure has reduced discrepancies in tax rates across states, making it easier for consumers to understand and compare prices. However, there are still concerns about unethical profiteering, where some businesses have not passed on tax benefits to consumers.
3. **Consumer Awareness-** Despite GST's impact on daily expenses, many consumers remain unaware of how GST affects pricing and their purchasing power. A lack of awareness leads to confusion, especially when businesses fail to clearly display GST charges. Some consumers mistakenly assume that GST is an additional tax rather than a replacement for multiple previous taxes. The government has made efforts to educate the public through awareness campaigns, but misconceptions persist. Enhancing consumer education through better labeling, receipt breakdowns, and public awareness initiatives can help bridge this knowledge gap.

Conclusion:

The implementation of GST has brought about significant structural changes in the Indian taxation system, improving transparency and compliance while posing challenges related to digital infrastructure, procedural complexities, and compliance costs. Despite initial hurdles, GST has streamlined tax administration and enhanced revenue collection. However, further reforms, simplifications in tax filing, and stability in tax policies are needed to optimize its benefits. Policymakers should focus on addressing SMEs' concerns, ensuring timely refunds, and enhancing digital infrastructure

for seamless compliance. Additionally, greater consumer awareness programs can help taxpayers understand the benefits of GST more effectively.

References:

- ✚ *Government of India (2021). GST Annual Report. Ministry of Finance.*
- ✚ *Gupta, S. (2020). The Impact of GST on Indian Economy. Journal of Taxation and Policy Studies, 15(3), 45-67.*
- ✚ *Sharma, R. (2019). Compliance Challenges in GST: A Business Perspective. Economic Review Journal, 20(2), 78-94.*
- ✚ *World Bank (2022). The Global Impact of GST and Indirect Taxation Reforms. World Bank Publications.*
- ✚ *Kumar, A. & Singh, P. (2021). Digital Taxation and GST: Emerging Trends. Indian Journal of Business Studies, 18(1), 101-119.*

ROLE OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS (PPP) IN EDUCATION.

Dr. (Adv) Saurabh B. Shukla

Assistant Professor.

Dr M.K. Umathe College, Nagpur

Abstract:

In India, Public-Private Partnership (PPP) practice has been adopted in all the major sectors, i.e., social and commercial infrastructure, energy, communication, transport and water sanitation. It is no longer confined to the development of roads, airports and railways and so on but has also been expanded to the human development sectors particularly education and health. The expansion of PPP Model in education sector will be a step forward towards the achievement of improved learning outcomes. Since the implementation of Right of Children to Free and Compulsory Education (RTE), Act 2009 in India which provides for free and compulsory education to every child till the completion of elementary education, the quality of education has been decreased.

However, doubts linger regarding PPPs potentially exacerbating educational inequalities, challenging competition, and privatizing the sector. Clear policies and safeguards are imperative to address these concerns. In sum, this research underscores the transformative potential of PPPs in realizing the Right to Education, while advocating for greater awareness, policy refinement, and equitable outcomes to ensure quality education for all in India.

Though, the Act was enacted to provide equitable education of good quality but teaching and learning have fallen further. This paper presents the concept of Public-Private Partnership and also evaluates its progress in school education in India

Keywords:

Education, Privatization, Partnership, India's Education Landscape, Quality Education Access.

Introduction

Education is essential for the allround development of individuals as well as of

society. It generates employment and income for the impoverished masses. It also improves health and reduces poverty for the development of individuals. Moreover, it contributes towards technology advancement and innovation, and produces skilful human resource for the overall development of the society. Education is a basic human right recognized under Article 21A of the Constitution of India. Thus, the government has an obligation for ensuring the availability of affordable education for every child. The enactment of the Right of Children to Free and Compulsory Education (RTE) Act in the year 2009 was a step to ensure free education for all children from 6 to 14 years of age. The RTE Act has resulted into the increased enrolment of children into the schools throughout the Country. Unfortunately, it hampered the quality of education imparted in the schools. Conceptual Framework of Public-Private Partnership (PPP) Generally, PPP is not a privatization.

While higher education is considered a 'public good,' relying solely on market forces or community initiatives may not ensure social equity and efficiency. In this context, governments are collaborating with private entities to deliver education services, aiming to overcome the limitations of both public and private education. PPPs create a framework for government involvement with non-government organizations, both profit and non-profit, in delivering education services while ensuring quality, transparency, and accountability. In India, the twelfth five-year plan introduced the Right to Education, ensuring quality education for children aged 6-14, regardless of their background. PPPs play a significant role in funding public schools through vouchers, stipends, subsidies, and grants, even in countries where privatization is

restricted. This approach extends beyond traditional sectors, now encompassing education, including elementary education, health, and poverty reduction activities. There is a difference between PPP and privatization. When the absolute responsibility of an asset or enterprise is permanently transferred to private sector, it is called as privatization. On the other hand, the ownership of the asset in Public-Private Partnership is continued to be maintained by the public sector which is also engaged in partnership with a private sector. Basically, a contractual arrangement between public and private sector is known as PPP.

To understand PPPs in the context of the Indian education ecosystem, let us consider:

- Importance of PPPs in education
- Preferred PPP models
- Success stories examples of PPPs in education

Importance of PPP in education:

PPPs play a crucial role in the context of Indian education ecosystem due to the following reasons:

- ❖ **Bridging the quality and infrastructure gap:** PPPs can bridge quality and physical infrastructure deficit by using underutilized school infrastructure across India especially, in major metropolitan areas such as Mumbai, Delhi, Kolkata, Chennai, Bengaluru, Pune and Ahmedabad. For new infrastructure, PPPs ensure that public resources are optimally utilized and infrastructure is developed at a faster pace, improving access to well-equipped schools.
- ❖ **Increasing access to education:** India has a high dropout rate at the secondary school. Now that the Government's efforts have made access at the elementary level nearly universal, the focus now needs to shift towards increasing learning outcomes and higher enrolments at secondary and in higher education. PPPs can increase Gross Enrolment Ratio (GER) at secondary levels by inculcating vocational trainings, industry partnerships, skill development for better employability and livelihood. PPPs can also play a vital role in expanding access to education,

particularly for marginalized segments and under-served regions by supporting infrastructure for schools in remote places, scholarship and educational initiatives specifically for these groups; thereby ensuring education reaches every child, regardless of their socio-economic background or geographical location.

- ❖ **Augmenting teaching quality and methodologies:** Private sector participation brings fresh perspectives, innovative teaching methodologies, and technology integration to education. Through PPPs, schools and colleges can benefit from the private sector's expertise in curriculum development, teacher training, pedagogy and instructional design. This leads to enhanced teaching quality, better learning experiences, and improved academic outcomes.
- ❖ **Industry alignment and innovation:** PPPs encourage the integration of industry-relevant skills and vocational training, bring industry expertise, connections and increases internship and placement opportunities, allowing educational programs to align with evolving job market requirements. This collaboration equips students with practical skills, enhances employability, and contributes to the country's economic growth by producing a skilled workforce.
- ❖ **Risks and rewards sharing:** PPPs distribute risks and rewards between the public and private sectors. Governments can transfer financial and operational risks to private partners thereby reducing the burden on public finances. At the same time, private partners can be incentivized through revenue-sharing models or performance-based contracts, aligning their interests towards operational excellence.

Types of PPP models in education:

India has experimented with various PPP models. Implementation of these models vary on parameters such as ownership of institutes, infrastructure, types of teachers, type and extent of aid, operating model and so on. Some prominent forms of PPPs are as follows:

- ❖ **School Infrastructure Initiative:** Here private partner builds, owns and operates (BOT) school infrastructure and government pays a fee for these services to the private players.
- ❖ **Capacity Building:** Government pays the private partner for provision of specific support or services like teacher training, curriculum building, textbook provision, sports etc.
- ❖ **Purchase of Educational Services:** Government sponsors students to attend private schools through financial aids.
- ❖ **Voucher-like Programmes:** Government provides vouchers to parents to pay school of their choice. The reservation of 25% of seats in private schools for Economically Weaker Sections (EWS) under #RTE2009 is an example of this.
- ❖ **School Operations and Management:** Private player manages day-to-day operations of public schools which are publicly owned and funded.

Success stories in PPP model

Although PPP projects are not very popular in the education sector unlike that of energy, road, physical infrastructure or tourism projects, there are some examples of PPP in Education that have seen success:

- ❖ **Atal Tinkering Labs:** The Atal Innovation Mission, a flagship initiative of the Indian government, promotes PPPs in education through #AtalTinkeringLabs. Private partners collaborate with schools to provide mentorship, infrastructure, and industry connections, fostering a spirit of innovation.
- ❖ **Model Schools:** Private partners invest in infrastructure development, teacher training, and technology integration, enabling schools to offer quality education.

Ampersand Group has played a crucial role as PPP in the Operations and Management of government schools in Punjab.

- ❖ **Early Childhood Care and Education:** The Brihanmumbai Municipal Corporation and Ampersand Group public-private partnership has given a veritable facelift to over 575 #Balwadis in the city. With a structured curriculum, #phygital

(digital and non-digital) learning resources, multilingual content with integrated assessments, use of local materials for teaching aids, these Balwadis students have shown substantial improvement in their #language, #literacy and #communication skills, along with #cognitive, #sensory and #perceptual development.

Studies show that a strong foundational-level learning environment goes a long way in enabling the school-readiness of young children and the increase by 100% in enrollments at a school-entry level is a valid testimony to it. PPP can be a wonderful tool to bridge the gap between government, private service providers and industry requirements. However, it requires determination and a long-term vision. Successful implementation of PPPs in education requires overcoming challenges such as funding models, equitable access, quality assurance and regulatory frameworks. Balancing private player's interests with social objectives and ensuring accountability are also essential considerations. Regular #stakeholder consultations, sharing of best practices, and knowledge exchange forums can address these challenges. Altogether, Public-Private Partnerships (PPP) have emerged as a powerful catalyst for the Indian education ecosystem. By leveraging the strengths of both sectors, PPPs are expanding access, enhancing learning outcomes, fostering innovation, and preparing students for the challenges of the future. As India strives to provide inclusive, equitable and quality education to all its citizens, PPPs will continue to play a pivotal role.

Conclusion

The recent documents insist on fast expansion of higher education institutions with due emphasis on private sectors responsibilities in it. However, the public sector must come forward to provide leadership to well-motivated private institutions for strengthening quality of the system. The private system must be open to promote quality educational practices by involving innovators and the researchers who may be

working in the public sector. They must extend material support to the government system since they avail a lot of government subsidies and benefits to provide higher education programmes. The industrialists must come forward to promote research activities and infrastructure support in the government institutions of higher learning. There must be collaborative ventures between higher education institutions and the industries in conducting the research and development activities aiming at improving productivity and meet the need of the outer community.

Continuous communication and networking of different kinds of government and nongovernment institutions shall strengthen the journey for quality higher education in the country. Besides linkage of public institutions with private institutions, immediate steps should be taken for networking and collaboration of public institutions i.e. among government semi government universities and colleges and research institutions. Collaboration and co-operation should be the motto of development of higher education rather than encouraging competition among institutions of higher education. It can be concluded that in the era of globalization and ICT there should be more scope for sharing the material and manpower resources, academic programmes, learning materials and providing multiple alternative opportunities to the students for higher education not only at state/ national level but also at international level.

There are many models of private and public sector participation in education, but we should choose according to our needs and

circumstances. We have to address the challenges in the field of education through multi-layered approaches and imaginative solutions. The use of private capital with public money does not mean that the government has lost its responsibility to provide good education, but it means that we are trying a more efficient and just method.

Limitations of the Study :-

Due to the nature of research questions and the limited use of data evidence, this research was based on largely qualitative research methods. The evidence discussed in this research provides the key knowledge for further PPP-related research. It is possible to enlarge the current research in project-specific research. PPP proposals approval methods, and stakeholder management issues are for future research topics. 8

Reference:-

- ✚ Mathur, S., *Public-private partnership for municipal water supply in developing countries Lessons from Karnataka, India, Urban Water Supply Improvement Project. 2017, 56-62.*
- ✚ Mukherji, R., "The State, Economic Growth and Development in India", *India Review, 8(1), 2009, 81-106.*
- ✚ Nikolaev, I. A. & Bochkov, O. S., "Public-Private Partnership in the Russian Federation: economic contents and legal support. *Real estate and investments*", *Legal Regulation, 3, 2017, 21-32.*
- ✚ Mathur, S. (2017). *Analysis of Critical Risk Factors in implementation of Public Private Partnership road projects in A.P.*
- ✚ *Research Journal of Social Science & Management, 6(12),5-16.*

FOSTERING ENGAGEMENT IN NEW HIRES THROUGH INDUCTION WITH AN OB PERSPECTIVE

Ms. Gayatri S. Bute*

Research Scholar

Department of Business Management,

RTMNU, Nagpur

Dr. Mubina Saifee**

Associate Professor Jhulelal Institute of Technology

Jhulelal Institute of Technology, Nagpur

Abstract:

In the new century, where the corporate landscape is changing rapidly, it is crucial to develop engagement in new hires for long-term productivity and retention as well as cultural alignment. This study explores the role of induction programs through the lens of Organizational Behavior (OB), emphasizing motivation theories, socialization strategies, and leadership influence in modern onboarding processes. The study also explores innovative onboarding practices, including digital tools, virtual reality, and AI-driven solutions, to create a more immersive and adaptive induction experience. The findings show the importance of personal, structured induction programs to a resilient and engaged workforce in the new world century.

Keywords:

Employee Engagement, Induction, Organizational Behavior, Digital Onboarding, Motivation, Virtual Reality.

Introduction to Employee Induction

The 21st-century work revolution has fundamentally reshaped the nature of employability, demanding a workforce that is agile, digitally savvy, and capable of continuous learning. In this era of rapid technological advancements, globalization, and shifting workplace dynamics, organizations face the dual challenge of attracting top talent and ensuring their long-term engagement and productivity (World Economic Forum, 2020). The induction process is that critical juncture in the journey of new hires when they will be uniquely aligned with evolving skill requirements, expectations, and aspirations in terms of better delivery for the demands placed by the modern workplace. However, traditional onboarding programs usually do not deliver

well on these needs, which are more characterized by procedural compliance instead of much engagement and employability (Cappelli, 2008).

Induction programs in the Human Resource Management aspect, therefore, should be made modern enough for this 21st century. A critical part of HRM's role involves onboarding: design experiences to orient new employees within the culture and arm them to survive an unstable and ever-changing job market. By incorporating principles such as lifelong learning, digital literacy, and career resilience into induction processes, HRM can create a foundation for sustained employee engagement and adaptability (Ashforth & Saks, 1996).

1. **Definition and Importance-** Induction is the systematic process by which new employees are inducted into an organization. It involves a set of activities aimed at acquainting employees with the company culture, values, policies, and operational procedures. The primary purposes of induction are: Facilitating Smooth Transition: Helping new hires acclimate to their roles and the organizational environment (Klein & Weaver, 2000).

- **Building Engagement:** Creating a sense of belonging and commitment from the outset (Saks, 2006).
- **Enhancing Role Clarity:** Ensuring employees understand their responsibilities and performance expectations (Bauer et al., 2007).
- **Promoting Cultural Alignment:** Aligning new hires with the organization's mission, vision, and values (Ashforth & Saks, 1996).

2. **Benefits for Organization and New Hires**

- i. Improved Retention:** Induction programs that work dramatically lower the turnover rate since early engagement and commitment to work are increased to new employees. Properly welcomed and supported employees are more likely to remain within the organization in the long run (Allen & Meyer, 1990).
- ii. Increased Productivity:** A well-structured onboarding process helps new hires understand their roles and responsibilities quickly, enabling them to contribute to organizational goals sooner. This reduces the time it takes for employees to reach full productivity (Bauer et al., 2007).
- iii. Enhanced Employer Brand:** A positive onboarding experience strengthens the organization's reputation as an employer of choice. Satisfied new hires are likely to share their positive experiences, attracting top talent in the future (Cappelli, 2008).
- iv. Stronger Organizational Culture:** Induction programs that focus on cultural integration enable new hires to be better aligned with the organization's values, norms, and mission. This leads to a more cohesive and unified workforce, which can foster collaboration and innovation (Klein & Weaver, 2000).
- v. Cost Savings:** By reducing turnover and speeding up time-to-productivity, effective onboarding programs lower recruitment and training costs, thus giving a good return on investment (Bauer et al., 2007).

Benefits for New Hires

- i. Confidence and Clarity:** Induction programs give the new recruits an explicit understanding of their roles, responsibilities, and performance expectations that enhance their confidence and reduce anxiety (Saks, 2006).
- ii. Social Integration:** Induction helps the new employees establish relationships with their colleagues and managers, which increases a sense of belonging and teamwork. Social integration is essential for long-term job satisfaction (Ashforth & Saks, 1996).
- iii. Skill Development:** Induction programs generally involve training and

development, equipping new employees with the knowledge and skills necessary to perform their jobs effectively (Bauer et al., 2007).

- iv. Job Satisfaction:** A good onboarding experience helps new hires be more satisfied with their jobs in general, as they are motivated and engaged at work (Allen & Meyer, 1990).
- v. Career Growth:** New employees are aligned with organizational goals and career pathways made clear, setting the stage for long-term professional development and growth (Cappelli, 2008).

3. Impact on Culture and Productivity

Induction programs are highly important in building organizational culture and productivity. New hires are put into the values and norms of the company through induction, hence a cohesive and aligned workforce (Klein & Weaver, 2000). This cultural integration enhances collaboration but also drives innovation because employees feel empowered to contribute their unique perspectives (Bauer et al., 2007).

From a productivity perspective, a well-designed induction program reduces the time it takes for new employees to reach their full performance capacity. Clear guidance resources, and support reduce the learning curve and maximize output from employees (Saks, 2006). Engaged employees are also more likely to go beyond what is required in their job and contribute to overall organizational success (Allen & Meyer, 1990).

Theoretical Foundations of Organizational Behavior

Organizational Behavior (OB) provides a strong theoretical basis on how individuals, groups, and structures interact within an organization. It is a vital factor in the design of appropriate induction programs that encourage engagement, productivity, and cultural alignment. Ob areas of OB theory relevant to onboarding include motivation theories, organizational culture and leadership, and socialization and team dynamics.

1. Motivation Theories

- a. Maslow's Hierarchy of Needs:** Maslow's theory posits that individuals are motivated

by a hierarchy of needs, ranging from basic physiological needs to self-actualization. In the context of induction, organizations must address new hires' foundational needs (e.g., job security, fair compensation) before fostering higher-level motivations such as belonging, esteem, and personal growth (Maslow, 1943).

- b. **Herzberg's Two-Factor Theory:** Herzberg identified two sets of factors influencing employee motivation: hygiene factors (e.g., salary, job security) and motivators (e.g., recognition, achievement). Effective onboarding programs should ensure that hygiene factors are met while also providing opportunities for new hires to experience motivators, such as meaningful work and career development (Herzberg, 1966).

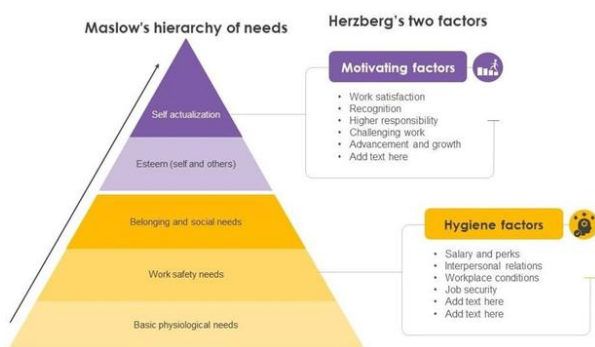

Figure: Maslow And Herzbergs Hygiene Theory of Motivation

- c. **Self-Determination Theory (SDT):** SDT emphasizes the importance of autonomy, competence, and relatedness in fostering intrinsic motivation. Induction programs that empower new hires, provide skill-building opportunities, and foster social connections can enhance motivation and engagement (Deci & Ryan, 1985).

2. Organizational culture and leadership

- a. **Schein's Model of Organizational Culture:** Edgar Schein's model highlights three levels of organizational culture: artifacts (visible structures and processes), espoused values (stated goals and philosophies), and underlying assumptions (unconscious beliefs and perceptions). Induction programs should aim to align

new hires with these cultural elements, ensuring they understand and internalize the organization's core values and norms (Schein, 1985).

- b. **Transformational Leadership:** Transformational leaders inspire and motivate employees by creating a shared vision, fostering innovation, and providing individualized support. During onboarding, leaders play a critical role in modeling organizational values and building trust with new hires (Bass & Avolio, 1994).
- c. **Servant Leadership:** Servant leaders prioritize the needs of their employees, fostering a culture of empowerment and collaboration. This leadership style can be particularly effective during induction, as it helps new hires feel valued and supported (Greenleaf, 1977).

Socialization and team dynamics

- a. **Organizational Socialization Theory:** Socialization is the process through which new hires acquire the knowledge, skills, and behaviors needed to perform their roles effectively. Van Maanen and Schein (1979) identified six socialization tactics (e.g., collective vs. individual, formal vs. informal) that influence how newcomers adapt to their roles. Effective induction programs use these tactics to facilitate smooth transitions and cultural integration.
- b. **Tuckman's Stages of Group Development:** Tuckman's model outlines the stages of team development: forming, storming, norming, performing, and adjourning. During onboarding, new hires often join existing teams, and understanding these stages can help managers facilitate smoother integration and collaboration (Tuckman, 1965).
- c. **Social Identity Theory:** This theory explains how individuals derive their sense of self from their membership in social groups. Induction programs that emphasize team-building activities and shared goals can help new hires develop a strong sense of belonging and identity within the organization (Tajfel & Turner, 1979).

Understanding Employee Engagement

Employee engagement refers to the degree to which employees are emotionally invested in, motivated by, and committed to their work and organization. Engaged employees are not only satisfied with their jobs but also feel a sense of purpose and alignment with organizational goals. Key characteristics of engaged employees include:

- **Emotional Commitment:** A strong emotional attachment to the organization and its mission.
- **Discretionary Effort:** Willingness to go above and beyond their formal job requirements.
- **Alignment with Values:** A deep connection with the organization's culture and values.

Engagement is often measured through surveys and assessments that evaluate factors such as job satisfaction, motivation, and organizational commitment (Kahn, 1990).

Figure : Employee Engagement

Drivers and impact on performance

Employee engagement is a multifaceted construct influenced by several key drivers, including meaningful work, supportive leadership, career development opportunities, work-life balance, organizational culture, and recognition and rewards. These factors collectively shape employees' emotional and psychological investment in their work and organization. For instance, meaningful work

fosters a sense of purpose, while supportive leadership builds trust and open communication, creating an environment where employees feel valued and empowered (Kahn, 1990; Bass & Avolio, 1994). Career development opportunities and work-life balance further enhance engagement by addressing employees' aspirations for growth and their need for a healthy balance between professional and personal life (Greenhaus & Allen, 2011). A strong organizational culture that emphasizes inclusivity and shared values helps employees feel a sense of belonging, and recognition and rewards validate their contributions, reinforcing positive behaviors (Herzberg, 1966). The impact of employee engagement on performance is well-documented and significant. Engaged employees demonstrate higher productivity, as they are willing to go beyond their formal job requirements and put in discretionary effort to achieve organizational goals (Harter et al., 2002). This increased productivity translates into better business outcomes, such as higher profitability and operational efficiency. Engagement also plays a critical role in improving retention rates, as employees who feel connected to their work and organization are less likely to leave, reducing turnover costs and preserving institutional knowledge (Saks, 2006). Furthermore, engaged employees contribute to a culture of innovation by sharing creative ideas and solutions, driving the organization's competitive advantage (Shuck & Wollard, 2010). Their commitment to delivering high-quality work enhances customer satisfaction, leading to stronger client relationships and loyalty, which are essential for long-term organizational success (Harter et al., 2002).

The Role of Induction in Building Engagement

1. **Integration with OB Principles-** The integration of Organizational Behavior (OB) principles into induction programs is essential for fostering employee engagement and ensuring long-term organizational success. OB theories provide a robust framework for understanding how motivation,

socialization, and value alignment influence employee behavior and performance. By incorporating these principles into onboarding processes, organizations can create a more effective and meaningful induction experience for new hires.

2. **Motivation and socialization in induction-** Motivation theories, such as Maslow's Hierarchy of Needs (1943) and Herzberg's Two-Factor Theory (1966), highlight the importance of addressing both intrinsic and extrinsic factors to engage employees. During induction, organizations can apply these theories by ensuring that new hires' basic needs, such as job security and fair compensation, are met while also providing opportunities for recognition, achievement, and personal growth. For example, highlighting how their roles contribute to the organization's mission can instill a sense of purpose and intrinsic motivation. Socialization, a core OB concept, refers to the process through which new hires adapt to their roles and the organizational culture. Van Maanen and Schein's (1979) socialization tactics, such as collective vs. individual and formal vs. informal approaches, can be used to design induction programs that facilitate smooth transitions. Structured onboarding activities, mentorship programs, and team-building exercises help new hires build relationships, understand cultural norms, and integrate into the workplace effectively.
3. **Aligning values with organizational goals-** Aligning new hires' values with organizational goals is critical for fostering engagement and commitment. Schein's (1985) model of organizational culture emphasizes the importance of embedding core values and assumptions during the onboarding process. Induction programs should communicate the organization's mission, vision, and values clearly, helping new hires understand how their work contributes to broader objectives. This alignment not only enhances engagement

but also strengthens organizational culture by creating a shared sense of purpose.

Transformational leadership principles (Bass & Avolio, 1994) can further support this alignment by inspiring new hires to embrace organizational values and goals. Leaders who model desired behaviors and communicate a compelling vision during induction can foster trust and commitment among new employees.

4. **Designing an Effective Induction Program-** Designing an effective induction program requires a strategic combination of orientation, training, and mentorship. By addressing the informational, developmental, and social needs of new hires, organizations can create a seamless onboarding experience that fosters engagement, productivity, and cultural alignment. This approach not only benefits new employees but also strengthens the organization's overall performance and retention rates.
 - i. **Orientation-** The induction process begins with orientation, designed to familiarize new hires with the organization's culture, values, policies, and procedures. It gives a general overview of the company's mission, vision, and goals, so the employees understand their roles in relation to the greater good. Orientation also introduces new employees to the key members of the team, workplace norms, and organizational resources, making them feel a part of the group and minimizing anxiety at the initial stages (Klein & Weaver, 2000). A well-planned orientation program ensures that new hires have a good onboarding experience by creating a positive attitude right from the first day.
 - ii. **Training-** Training is part of induction as it equips the new employee with the relevant skills and knowledge to perform in the role appropriately. This will include job-specific training, like technical skills and tools, but also broader organizational processes and requirements for compliance. Effective training programs are designed to meet the needs of new hires, with interactive and hands-on

learning methods that increase engagement and retention of information (Bauer et al., 2007). Training should also focus on the organization's values and expectations, which will reinforce cultural alignment and create a sense of shared purpose.

- iii. **Mentorship-** Mentorship is a powerful tool to support new hires in their transition into the organization. It matches new employees with experienced mentors, who provide them with a trusted resource for guidance, feedback, and support. Mentors guide new hires in navigating the organizational culture, building relationships, and addressing challenges that accelerate integration and reduce the time it takes to reach full productivity (Allen et al., 2004). Mentoring also creates a connection and belonging, both being essential for any long-term engagement and retention.

Innovative Practices in Induction

As organisations shift to the changing world of work, innovative induction practices become more significant. These involve the use of technology in the onboarding process to make it more engaging, efficient, and effective. Some of the key innovations include virtual onboarding, e-learning, and the use of AI and VR.

Use of Technology

1. Virtual Onboarding and E-Learning:

Virtual onboarding has become a buzzword, especially in remote and hybrid work environments. It is the process of using digital platforms to perform orientation, training, and socialization activities. Video conferencing tools, such as Zoom or Microsoft Teams, allow new hires to interact with colleagues and leaders, participate in virtual tours, and attend online orientation sessions. This approach ensures that remote employees feel connected and informed, regardless of their physical location (Bersin, 2020).

E-learning supplements online onboarding by offering fresh employees the materials to undergo training modules, videos, and interactive content. This enhances the flexibility and personalization of a learning

experience for its employees while even adding gamification elements such as quizzes and badges (Kapp, 2012).

2. **AI and VR in Induction:** AI is transforming induction by automating administrative work, personalizing onboarding experiences, and offering real-time support. For instance, AI-driven chatbots can answer new employees' questions, guide them through the onboarding process, and remind them about completing tasks. This takes pressure off HR teams and ensures an easy onboarding experience (Davenport & Ronanki, 2018). Virtual reality is the other cutting-edge technology induction employs. Virtual reality is enacted to recreate the work environment in real life so that new recruits can experiment with tasks, explore virtual office space, and experience simulation-based training scenarios. An example of this is when a new employee at a manufacturing firm can use virtual reality to learn safety procedures or act in the operation of machinery in a risk-free manner. The approach produces faster learning and confidence (Bailenson, 2018).

Measuring the Impact of Induction on Engagement

A successful induction program must be measured against employee engagement and organizational outcomes. Key measurements include employee feedback, satisfaction, retention, time-to-productivity, and performance tracking. Measurement allows for better insights into what's working and what's not with onboarding initiatives.

1. Employee Feedback and Satisfaction -

Feedback from new employees is an essential activity to measure the success of induction programs. Surveys, focus groups, and one-on-one interviews can be used to collect information on employees' onboarding experiences. The questions should concentrate on the clarity of role expectations, the quality of training, the effectiveness of mentorship, and the general satisfaction with the induction process (Saks, 2006). High levels of

satisfaction point to the achievement of employees' needs, whereas constructive feedback would identify gaps and opportunities for enhancement.

2. **Retention Rates-** Retention is one of the indicators of the long-term effect of induction programs. High turnover rates among new hires may indicate that the onboarding process is not engaging employees or integrating them into the organizational culture. Over time, retention rates can be used to measure whether the induction programs are helping organizations build commitment and reduce early attrition (Allen & Meyer, 1990).
3. **Time-to-Productivity-** Time-to-productivity is the time taken by new hires to become productive in their roles. A good induction program should reduce the learning curve by giving clear guidance, resources, and support. Tracking this metric helps organizations evaluate the efficiency of their onboarding processes and identify strategies to accelerate new hires' contributions (Bauer et al., 2007).
4. **Performance Tracking-** Basic performance metrics, including goal achievement, quality of work, and innovation, provide an anchor measure for the effects of induction on employee engagement and productivity. A cycle of regular performance reviews and objective performance assessments enables an organization to identify whether new hires are meeting expectations and contributing toward organizational goals. High performance among recently hired employees reflects that the induction process is properly preparing those employees to be possessed of the skills and motivation necessary to succeed (Harter et al., 2002).

Challenges and Solutions in Induction

While induction programs are crucial for integrating new hires, they often face several challenges that can hinder their effectiveness. The challenges require innovative solutions to ensure a seamless and engaging onboarding experience.

- **Common Challenges**

1. **Personalization Issues** - The biggest challenge in induction is the lack of personalization. Generic onboarding programs may not be able to address the unique needs, roles, and learning styles of individual employees. This can lead to disengagement and a slower transition into the organization (Bauer et al., 2007).
2. **Information Overload-** New hires are often bombarded with a large volume of information during induction, ranging from company policies to role-specific details. This can overwhelm employees, making it difficult for them to retain critical information and feel confident in their new roles (Klein & Weaver, 2000).
3. **Technology Limitations-** Whereas technology has changed the face of induction, its usage is not problem-free. Among other things, user experience might be terrible, tools needed are not accessible, and technical hitches can disturb the induction process and make a new hire frustrating (Davenport & Ronanki, 2018).

- **Solutions**

1. **Tailored Induction Programs** - To solve personalization issues, organizations should develop role-specific induction programs that expose new employees to what is specific to their roles. At the same time, this can extend to the use of learning paths and one-on-one mentorship. With recognition of the employee's background and expected improvement, an organization can provide an onboarding experience more within meaning and appeal (Saks, 2006).
2. **Continuous Engagement** - Induction programs must adopt a gradual approach to combating information overload by spreading out information delivery over time. This would allow new employees to absorb and apply knowledge over time. In addition, making the learning interactive, such as through quizzes, discussions, and hands-on activities, can make the learning experience more engaging and increase retention of information (Kapp, 2012).

3. Improved Use of Technology-

Organizations can seem to overcome technological constraints by investing in user-friendly platforms and ensuring new hires receive the appropriate tools and support. While AI-powered chatbots can offer real-time assistance, for instance, VR can offer an immersive training experience. Feedback from regular assessments by employees helps point out the technical or other issues that can be subsequently addressed to ensure a sound onboarding process (Bailenson, 2018).

The Future of Employee Induction

The future of employee induction is poised to be shaped by technological advancements, evolving workplace dynamics, and a growing emphasis on personalization and employee experience. As organizations adapt to remote and hybrid work models, virtual onboarding will become increasingly prevalent. Digital platforms, such as video conferencing tools and e-learning systems, will enable organizations to deliver seamless onboarding experiences to employees regardless of their location. These tools will not only enable orientation and training but also help build social relationships through virtual team-building activities and mentorship programs. Artificial intelligence and virtual reality will turn the induction process even more disruptive by providing personalized learning paths, immersive trainings, and immediate support from AI-powered chatbots. This will make onboarding much more engaging, efficient, and effective while catering to the wishes of a tech-savvy workforce.

Another important trend with the future of induction is based on personalization and continuous engagement. Organizations move away from this one-size approach to onboarding programs, adapting induction experiences with the unique requirements, roles, and preferences for individual employees in the organization. This will comprise customized learning modules, role-related resources, as well as varied onboarding calendars. Continuous engagement will play a critical role. Induction programs will now be extended well beyond the initial weeks to offer

continuous support, feedback, and development opportunities to employees. Fostering an environment of continuous learning and growth, organizations ensure that new employees stay engaged and motivated throughout their tenure. In the future, induction will primarily focus on the well-being of employees and how they can fit into the work culture. Organizations will design onboarding programs that address the holistic needs of new hires, including their mental health, work-life balance, and sense of belonging. Inclusive practices, such as cultural sensitivity training and diverse mentorship programs, will ensure that all employees feel valued and supported from day one. Adopting this trend can help organizations develop induction programs that not only enhance employees' engagement and productivity but also potentially enhance the employer brand and competitive advantage in an ever-changing and diversified workforce.

Reference

- ✚ Ashforth, B. E., & Saks, A. M. (1996). *Socialization tactics: Longitudinal effects on newcomer adjustment*. *Academy of Management Journal*, 39(1), 149-178.
- ✚ Cappelli, P. (2008). *Talent on demand: Managing talent in an age of uncertainty*. Harvard Business Review Press.
- ✚ World Economic Forum. (2020). *The future of jobs report 2020*. Retrieved from <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2020>
- ✚ Allen, N. J., & Meyer, J. P. (1990). *Organizational socialization tactics: A longitudinal analysis of links to newcomers' commitment and role orientation*. *Academy of Management Journal*, 33(4), 847- 858.
- ✚ Bauer, T. N., Bodner, T., Erdogan, B., Truxillo, D. M., & Tucker, J. S. (2007). *Newcomer adjustment during organizational socialization: A meta-analytic review of antecedents, outcomes, and methods*. *Journal of Applied Psychology*, 92(3), 707-721.
- ✚ Klein, H. J., & Weaver, N. A. (2000). *The effectiveness of an organizational-level orientation training program in the socialization of new hires*. *Personnel Psychology*, 53(1), 47-66.

- ✚ Saks, A. M. (2006). *Antecedents and consequences of employee engagement. Journal of Managerial Psychology, 21(7), 600-619.* Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1994). *Improving organizational effectiveness through transformational leadership.* Sage Publications.
- ✚ Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior.* Plenum Press.
- ✚ Greenleaf, R. K. (1977). *Servant leadership: A journey into the nature of legitimate power and greatness.* Paulist Press.
- ✚ Herzberg, F. (1966). *Work and the nature of man.* World Publishing.
- ✚ Maslow, A. H. (1943). *A theory of human motivation. Psychological Review, 50(4), 370-396*
- ✚ Schein, E. H. (1985). *Organizational culture and leadership.* Jossey-Bass.
- ✚ Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). *An integrative theory of intergroup conflict.* In W. G. Austin &
- ✚ Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33-47). Brooks/Cole.
- ✚ Tuckman, B. W. (1965). *Developmental sequence in small groups. Psychological Bulletin, 63(6), 384-399.*
- ✚ Van Maanen, J., & Schein, E. H. (1979). *Toward a theory of organizational socialization. Research in Organizational Behavior, 1, 209-264.*
- ✚ Bass, B.M., & Avolio, B.J. (1994). *Improving organizational effectiveness through transformational leadership.* Sage Publications.

GENDER SENSITIVITY AND INCLUSION IN NEP 2020: PROGRESS OR MERE POLICY?

Dr. Revannath Kale

Dept. of Sociology

R. B. Attal College Georai, Dist. Beed

Introduction

Education serves as a powerful tool for social transformation, and gender sensitivity and inclusion are integral to achieving equitable and just societies. Historically, education systems worldwide have been shaped by gendered norms, often reinforcing stereotypes and limiting opportunities for marginalized genders. However, modern educational frameworks emphasize gender inclusivity, aiming to create learning environments where all students—regardless of gender identity—have equal access to opportunities, resources, and support.

Introduction to NEP 2020 and Its Stance on Gender Inclusion

India's National Education Policy (NEP) 2020 represents a landmark reform aimed at overhauling the country's education system. Among its key objectives is the promotion of equitable and inclusive education, with a particular focus on bridging gender gaps. The policy acknowledges that marginalized groups, including girls, transgender individuals, and children from socio-economically disadvantaged backgrounds, require targeted interventions.

Objective:

1. To understand gender sensitivity and inclusion in nep 2020.
2. Find out challenge of implications of gender sensitivity and inclusion in nep 2020.

Data collection:

A secondary data collection method has been used for the research paper. Like as a reference books, magazines, internet etc.

Key gender-inclusive provisions of NEP 2020 include:

- Gender Inclusion Fund (GIF): Aimed at supporting states in implementing strategies for gender-equitable education.

- Focus on Foundational Literacy and Numeracy (FLN): Ensuring early education access for all genders, reducing dropout rates among girls.
- Elimination of Gender Bias in Curriculum: Encouraging gender-sensitive content and pedagogical practices.
- Inclusion of Transgender Students: Recognizing transgender identities and ensuring equal opportunities for them in education.
- Increased Female Representation in Teaching and Leadership: Strengthening policies to encourage more women in academic and administrative leadership roles.

While NEP 2020 presents a progressive vision, its success depends on effective implementation and addressing systemic barriers such as lack of infrastructure, societal attitudes, and teacher training. This paper critically examines whether NEP 2020 represents true progress in gender sensitivity and inclusion or remains a policy with limited real-world impact.

NEP 2020 and Gender Sensitivity: Policy Provisions

The National Education Policy (NEP) 2020 marks a significant shift in India's approach to education, emphasizing equity, inclusion, and gender sensitivity. Recognizing the systemic barriers that have historically hindered equal access to education, the policy introduces targeted reforms aimed at bridging gender gaps and creating a more inclusive learning environment. These provisions acknowledge the multi-layered challenges faced by girls, transgender students, and other marginalized gender identities, while also attempting to reform pedagogy, infrastructure, and vocational training.

1. Key Gender-Sensitive Reforms in NEP 2020 Gender Inclusion Fund (GIF)

Objective: Financial support for states to promote gender-inclusive education, focusing on girls and transgender students from marginalized backgrounds.

Key Features:

- Funds for gender-sensitive infrastructure (sanitation, safety, digital access).
- Support for SC/ST/OBC and minority girls to reduce dropouts.
- State-level flexibility for context-specific implementation.

Challenges:

- Lack of clear monitoring mechanisms.
- Slow implementation and awareness among schools.

2. Increased Focus on Girl Child Education

Objective: Improve enrolment, retention, and transition rates for girls, especially in STEM and higher education.

Key Features:

- Targeted reintegration of out-of-school girls.
- Expansion of scholarships and financial incentives.
- Mentorship programs for STEM careers.

Challenges:

- Social norms (early marriage, gender stereotypes) hinder progress.
- High dropout rates after secondary education.
- Infrastructure gaps in rural schools.

3. Gender-Sensitive Curriculum and Teacher Training

Objective: Eliminate gender biases in education materials and ensure inclusive classroom practices.

Key Features:

- Textbook reforms to remove stereotypes and highlight female role models.
- Teacher training on gender sensitivity.
- Gender-equitable pedagogy, promoting equal participation.

Challenges:

- Lack of clear enforcement strategies.
- Resistance from conservative institutions.
- Inconsistent training among educators.

Provisions for Inclusion of Marginalized Groups in NEP 2020

NEP 2020 prioritizes equity and inclusion, expanding beyond previous policies to address gender minorities, SC/ST/OBC girls, and the digital divide. While promising, implementation challenges persist.

1. Focus on Gender Minorities (Transgender Students)

Objective: Ensure equal educational opportunities and eliminate discrimination.

Key Provisions:

- Recognition of transgender students in school records.
- Gender-neutral policies, safe spaces, and anti-discrimination measures.
- Inclusive curriculum and teacher sensitivity training.

Challenges:

- Lack of clear implementation strategies.
- Limited awareness among educators.
- High dropout rates due to social stigma.

2. Bridging the Gender Digital Divide

Objective: Improve digital access for girls and marginalized communities.

Key Provisions:

- Digital infrastructure expansion in rural areas.
- Digital literacy training for girls and women.
- Inclusive e-learning content for diverse groups.

Challenges:

- Persistent gender gap in internet access.
- Affordability barriers for low-income families.
- Lack of gender-sensitive digital content.

Implementation Challenges and Gaps in Gender Sensitivity and Inclusion Under NEP 2020

Despite NEP 2020's progressive vision, implementation faces structural, cultural, and resource-based barriers, limiting its effectiveness at the state and district levels.

1. Lack of Clear Implementation Guidelines

Objective: Ensure smooth policy execution with clear, actionable steps.

Challenges:

- Absence of a uniform national framework, leading to inconsistent implementation.

- Inadequate gender-sensitivity training for teachers.
- Unclear funding allocation for Gender Inclusion Fund (GIF).

2. Structural and Cultural Barriers

Objective: Overcome gender stereotypes and promote inclusive education.

Challenges:

- Persistent societal biases discouraging girls from STEM and leadership roles.
- Resistance to gender-sensitive teaching methods and comprehensive sexuality education.
- Gender-based violence and harassment in schools, with weak enforcement of policies.

Bridging the Gap

Without clear execution plans, adequate funding, and strong accountability, NEP 2020's gender-inclusive reforms risk being symbolic rather than transformative.

IV. Policy Recommendations and the Way Forward

1. Strengthening Implementation Mechanisms

Objective: Ensure effective execution of gender inclusion policies.

Key Actions:

- Conduct regular gender audits and establish a Gender Inclusion Index for accountability.
- Develop uniform state guidelines and district-level task forces for policy execution.
- Strengthen the Gender Inclusion Fund (GIF) with targeted allocation and independent audits.

2. Capacity Building for Teachers and Administrators

Objective: Equip educators with gender-sensitivity skills.

Key Actions:

- Mandatory training for teachers on gender-inclusive pedagogy and unconscious bias.
- Increase female leadership in education through quotas, mentorship, and rural incentives.

- Revise curricula to remove gender stereotypes and integrate stories of women leaders.

3. Encouraging Community Participation

Objective: Foster local engagement in gender-sensitive education.

Key Actions:

- **Parental awareness programs and community monitoring of school initiatives.**
- **Public-private partnerships for scholarships, mentorship, and digital literacy.**
- **Student-led gender clubs and peer mentorship programs to promote equity.**

Conclusion: Progress or Mere Policy?

The National Education Policy (NEP) 2020 presents a progressive vision for gender sensitivity and inclusion in the Indian education system. However, the true measure of its success lies in its implementation and impact rather than its policy intent alone. This section summarizes the key findings, evaluates the actual progress made, and assesses whether NEP 2020 is a step toward genuine change or remains a well-intentioned but ineffective framework.

1. Summary of Key Findings

The research highlights several notable advancements and persistent challenges in the pursuit of gender-inclusive education under NEP 2020.

A. Key Achievements of NEP 2020 in Gender Sensitivity

- Introduction of the Gender Inclusion Fund (GIF) to support marginalized groups.
- Emphasis on girl child education with targeted programs for SC/ST/OBC and minority girls.
- Integration of gender-sensitive curriculum and teacher training to challenge biases.
- Recognition of gender minorities (transgender students) as a focus group for inclusive education.
- Encouragement of vocational training and STEM participation for girls.

B. Persistent Challenges in Implementation

- Lack of clear execution strategies and state-level monitoring mechanisms.
- Deep-rooted cultural and societal barriers affecting gender sensitivity in schools.
- Inadequate infrastructure and safety measures, especially in rural areas.
- Limited access to higher education and employment opportunities for women.
- Slow adoption of digital inclusion initiatives, widening the gender digital divide.

2. Final Assessment: Progress or Mere Policy? A. Is NEP 2020 a Step Forward?

NEP 2020 acknowledges and addresses historical gender disparities more explicitly than previous policies. However, its progressive vision, NEP 2020 lacks a concrete roadmap to tackle:

- On-ground execution challenges, especially in rural and marginalized communities.
- Resistance from deeply ingrained gender norms in families and schools.
- Bridging the gender digital divide to ensure equal access to education technology.

B. The Path Ahead

To move from policy to practice, India must:

- Strengthen enforcement and accountability mechanisms.
- Ensure adequate funding and infrastructure support.
- Promote gender-sensitivity training for educators and communities.
- Foster collaboration between governments, NGOs, and private sectors to accelerate change.

Final Thought

NEP 2020 has laid a strong foundation for gender-inclusive education, but the real test lies in its implementation. Will it lead to a transformed education system or remain another policy on paper? The answer depends on collective efforts from policymakers, educators, communities, and stakeholders to translate vision into reality.

References:

- ✚ *National Education Policy 2020 – Ministry of Education, Government of India.* Retrieved from <https://www.education.gov.in>
- ✚ UNESCO (2021). *Gender in Education: A Review of Policies and Practices.* Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org>
- ✚ World Bank (2020). *Closing Gender Gaps in Education: A Policy Approach.* Retrieved from <https://www.worldbank.org>
- ✚ National Commission for Women (2021). *Gender Sensitivity in Indian Schools: Challenges and Recommendations.* Retrieved from <https://ncw.nic.in>
- ✚ ASER Report (Annual Status of Education Report), 2022. *Gender Parity in Indian Classrooms.* Retrieved from <https://www.asercentre.org>
- ✚ OECD (2020). *The Role of Teachers in Gender-Inclusive Education.* Retrieved from <https://www.oecd.org>
- ✚ UNICEF India (2021). *Barriers to Girls' Education in Rural India.* Retrieved from <https://www.unicef.org/india>
- ✚ NITI Aayog (2022). *Women's Economic Participation and Higher Education Access in India.* Retrieved from <https://www.niti.gov>
- ✚ Pratham Education Foundation (2021). *The Digital Gender Divide in Indian Education.* Retrieved from <https://www.pratham.org>

DISINTEGRATION OF FAMILY: DISREGARD OF PARENTS IN NATSAMRAT

Dr. J. D. Pardeshi

Associate Professor, Department of English
 Yeshwantrao Chavan College, Sillod, Tq. Sillod Dist. Chh. Sambhajinagar

Introduction:

Natsamrat is Marathi-language drama film which was released in 2016. It was directed by Mahesh Manjrekar. It explores the emotional and psychological complexities of an elderly theatre actor, Ganpatrao Belwalkar (which was played by versatile actor Nana Patekar in the movie), who struggles with the consequences of his devotion to his career and the emotional neglect meted out to him by his children. The central theme of the movie is the emotional indifference and disregard shown by the children to their parents especially in their old age. The portrayal of this disregard serves as a powerful commentary on modern societal tendencies towards aging parents and the disintegration of familial dynamics in contemporary world. This paper undertakes to explore the theme of parental neglect in Natsamrat by analyzing the emotional turmoil faced by the protagonist as his relationship with his children becomes stretched. Natsamrat serves as a reflection of broader societal issues, such as the devaluation of parental wisdom and the changing nature of familial relations in modern days.

Objectives:

1. To study the Marathi film Natsamrat carefully
2. To highlight the central theme of the film
3. To analyze the film as a narrative of neglect of ageing parents

Hypotheses:

This research paper attempts to prove the validity of the following hypotheses:

1. The film Natsamrat depicts the pathetic plight of ageing parents
2. There are certain reasons for disintegration of family in the film
3. The fictitious narrative of Natsamrat is increasingly becoming the fact

Research Methodology:

This research paper is secondary research of interpretative nature. The movie Natsamrat is studied, analyzed and interpreted by using descriptive, argumentative and critical method. The disregard of elderly people in the film is studied and interpreted to arrive at a conclusion of the research inquiry.

Ganpatrao Belwalkar's Role as a Parent:

Ganpatrao Belwalkar is a respected theatre actor who has dedicated his entire life to his craft. However, as he reaches old age, he is forced to confront the isolation and neglect that comes with the sacrifices he made throughout his life. His children, who were once the focus of his love and care, are now indifferent to him, pursuing their self-interests instead of looking after their parents' emotional needs.

In the movie, Ganpatrao's sacrifice for his children is evident when he looks back at the years he spent in theater and how it impacted his family life. He raised his children with love and care, but as they grew older, they distanced themselves from him, prioritizing their own careers and aspirations. Ganpatrao's wife Kaveri is more practical and accompanies him through thick and thin. She tolerates her children's neglect with patience. After being abandoned by their children, they are subjected to emotional aloofness and disregard in their senile days.

The Rejection of Traditional Values:

Natsamrat accurately portrays the rapid degradation of traditional family values. The children, once nurtured and supported by their father, view him as a burden as they are engrossed with their own lives. The movie presents this transformation as a consequence of societal changes, such as the rise of materialism and the growing emphasis on individual interests. The lack of respect for elders demonstrated by children showcases how society has shifted away from the

reverence once given to the parents. The emotional neglect is poignantly depicted when Ganpatrao's son, Makrand, despite being financially secure, shuns his filial responsibilities. Notwithstanding his father's years of sacrifices, his children are too absorbed in their own lives to acknowledge their father's emotional and familial needs.

The Sense of Isolation:

The sense of isolation keeps hunting the protagonist Ganpatrao Belwalkar who undergoes a physical and mental downfall after retirement. His children show disregard to his emotional and familial needs of affection, respect and empathy. This abandonment creates a sense of emotional isolation that is further worsened by his physical frailty. The film highlights Ganpatrao's silence and helplessness in the twilight years of his life. The traditional joint family system, which provided more space for elderly people, is now almost replaced by nuclear families where older people are left alone, both physically and emotionally.

The Changing Nature of Family Relationships:

Natsamrat portrays a significant shift in family dynamics, especially in relation to elderly parents. Ganpatrao's children demonstrate a lack of empathy and filial responsibility. They represent the changing attitudes toward aging parents in modern society, where the filial duty of caregiving is often ignored in favor of personal advancement. Ganpatrao is confronted with the stark reality that his son, Makrand, has no intention of looking after him in his old days. This moment is pivotal in the film, as it highlights how the pursuit of self-interest and individual goals has led to disregard of the older generation. The film critiques this shift, pointing out that while children once revered their parents, the changing socio-economic structure of contemporary India has eroded this respect.

Parental Disregard and its Consequences:

The emotional consequences of parental disregard are explored deeply in Natsamrat. Ganpatrao's life falls apart as he is confronted with the feelings of betrayal, loneliness, and helplessness. His emotional breakdowns

depict the inner turmoil of an elderly person who has been deprived of the affection and respect they deserve after years of sacrifice. The movie poignantly highlights the impact of neglect on an elderly person's mental health. Ganpatrao's once-proud persona as a stage actor is overshadowed by his emotional suffering. As the film progresses, the audience is led to sympathize with Ganpatrao's plight and recognize the moral failure of his children. The neglect of Ganpatrao illustrates the broader issue of how elderly people are often neglected by their own families in society.

Societal Reflection and Commentary:

Natsamrat addresses a broader societal issue—the erosion of family values and respect for elders. The film critiques modern society wherein mutual respect and affection among family members is replaced by self-interest and materialism which in its turn has ushered in a breakdown of the traditional joint family system.

The film brings to the fore the harsh reality of neglect of elderly people in society at large. It reflects a time when familial responsibilities have been superseded by personal success, material wealth, and career advancement. In the case of Ganpatrao, his children's disregard for him symbolizes the breakdown of the traditional bonds between parents and children, a breakdown that is becoming increasingly common and all pervasive in modern India.

Psychological and Emotional Impact on Parents:

Ganpatrao experiences emotional trauma due to the indifference of his children. This neglect is not only physical but also psychological. His desire for affection and respect from his children becomes a source of immense pain. This abandonment manifests in his worsening mental health which leads to a sense of worthlessness and aloofness. His inability to cope with the emotional void created by his children's disregard reminds the impact of family neglect on the mental health of old people.

Need for Societal Changes:

The movie highlights the lack of institutional structures to support ageing parents in Indian

families. The absence of strong social support systems for elderly people, in terms of healthcare, welfare, and emotional support, remains a pressing issue in many parts of India. Natsamrat implicitly critiques this gap, pointing out that elderly people should be supported by some kind of institutional structures. The film brings to light the often-hidden struggles of elderly parents who are abandoned by their children and ignored by society. It serves as both a critique of modern family dynamics and a wake-up call to action for societal change. The physical, emotional and social implications of neglect explored in the movie are not only reflective of individual family crises but also of larger societal issues, calling for more empathy, care, and due respect for elderly people. Natsamrat highlights the need for a return to values of care, respect and filial duty. It is a powerful reminder that while children may grow up and leave home, the emotional needs of ageing parents should never be neglected and society must take greater responsibility in making sure that they are treated with affection and dignity.

Conclusion:

Natsamrat effectively portrays the disregard of parents in a modern society that prioritizes self-interest over family bonds. Through the emotional journey of Ganpatrao Belwalkar, the film brings out the disintegration of traditional familial values and highlights the

pathetic emotional condition of the elderly parents. It calls for a reconsideration of how we treat our parents, particularly in their old days. Through Ganpatrao's pain, the audience is challenged to reflect on their own treatment of aging parents and the importance of giving affection, respect, and empathy to our parents in their senile days when they badly need it. Natsamrat is more than just a film about an aging actor, it is a reflection of a cultural shift in familial dynamics and societal values. The fictitious story of Ganpatrao is increasingly assuming the form of reality in our society. The film is not just a personal story but a larger societal commentary on the need for compassion and care for the aging population in contemporary social milieu in India.

References:

- ✚ Manjrekar, M. (Director). (2016). *Natsamrat [Film]*. Viacom18 Motion Pictures.
- ✚ Shirvadkar, V. (1970). *Natsamrat (Play)*.
- ✚ Jain, P. (2014). *Aging in Modern India: Sociological Perspectives on Elder Care*. New Delhi: Sage Publications.
- ✚ Ghosh, P. (2018). *Modernity, Family, and Aging: A Study of Elderly Care in Indian Society*. *Journal of Social Welfare*, 12(3), 123-135.
- ✚ Sharma, M. (2015). *The Changing face of Family Structures in Modern India*. *Indian Journal of Sociology*, Vol.62, no.1,34-56.

SOCIAL CHANGE AND SOCIAL TRANSFORMATION

Swapna P. Gaikwad

Librarian, Rajarshi shahu arts and sci college Waluj.Ta. Gangapur Dist. Chha. Sambhajinagar.

Abstract;

The paper highlighted social change and Social Transformation Naturally, relationship between social transformation and social change. main objective learn about the concept of social transformation. try to understand the theoretical round of the concept of social Transformation early sociology, concepts of evaluation and -ogress. social transformation is a board concept to indicate social dynamics. The ideas conveying meaning of evaluation, modernisation and revolution, the concept of transformation.

Keywords;

social change, Social transformation.

Introduction;

social change is a phenomenon that is constantly encountered in our daily lives. This is the society we live in is itself changing all the time. The concept of social transformation is very closely linked to social change. Sometimes the two terms are used interchangeably. sociologists have been trying to answer and explain, in main, three basic questions of social Change First, the question of whether social change to society, modern sociology helps us understand and provide with explanation the complex set of changes that societies experience in the process of human history.

There are a number of ways in which Social change has been understood and deboned it can be attributed to differences in pierce Pitons and perspective of the concept and variation in labelling weight age to the idea and nature of social change. It is generally agreed among sociologist theft the focus in the discourse of Social change is the aspect of occurrence of significant alterations in the organisation and/or structure and Functions of social libel rather than the regular, short term and predictable reoccurrences. Sociologists define social change as changes in human

interactions and relationships that transform cultural and social institutions.

These changes occur over time and often have Profound and long-term consequences for society

social change;

Change means differentiation in anything observation over sometime. if we feel that there come alteration we call it changes. it this change is in contest to social structure. institution etc. i-e. Social context then it is Social change.

According Fictor; change means variations From pre vious state or mode of existence.

change is an universal Phenomena ile it is a law of native. Theres always a change in nature Society is a part of nature and so society also changes and static society is unthinkable. Society is on the wheel of charge, which may occur boro due to various Factors (like dermo graphy, ideas etc. If there is any change in Technology etc there's change in society) out the change varies in speed and Farm. In some places the change is hapid wherease in other places it may be slow. These day due to instriation and urbanization the change is rapid as compared to earlier times. The Farm may be economic, Political, Social (instriation) religious (instiation), Change in any part of society affects all the other parts of society. An individual is the Fundamental unit of society and •thers change in the life of the individual which is called evolutionary process of social change

Definitation of Social Change;-

Crinsberg, by social change I understand a change in the social structure. Kingsley Doris; By social change is meant miy such alternations as occur in social organization i. e- the structure and Functions of society.

Merril and Elbridge; social change means, that large no. of persons are engaging in activities that differ from those which they or their immediate fore-Fathers engaged In some time before.

Gillin and Gillin social changes are variations From the accepted mode of life, whether due to allegation in geographical condition, in cultural equipment, composition of the Population or ideologies and whether brought about by diffusion or inventions within the group" **Jones:** social change is a term used to describe Variations in or modification of any aspect of Social Process, social patterns, social interaction or social organization.

M-D. Jenson - Describes - social change as modification in ways of doing and thinking of people.

characteristics of social change;.

social change is universal or it is an essential law. change with different in speed and Form simple Society. social change is change in community. social change generally changes indirection. These are three patterns of social change.

Factors of social change

Demographic Factors;- Portmantua plays an imp ordain role in society it there is change in the composition of pop se is change in these society by composition we mean the structure i. e serration Sex ratio. For balance in Society the sex ratio should be 1:1 and if there is change in the ratio there is change in society if there are more Females than the status and position goes down.

Natural Factors Now native affect Society- National Calamities, Floods, epidemics affairs society in Its social relationships to Structure. people become selfish as during scarcities they are more bothered Feeding themselves.

Technology Factors: Mechanization and social change-machines bring about this gave Woman the chance to work gave rise to woman's tib.

Unemployment and such problems arose there affected cottage industries.

Cultural factors; write about concept of cultural tag by w .R.. rugburn book - Social chrematistic change He says material and non-material change, usually non-material cope up with material changed and gives rise to cultural lag. Change in values ideas and custom's changes society In handbook of Sociology, he said if may so happen that material education, ionization etc. it is due to

change in the production system change in technology because it is due to change in technology theta tee change in production that's why his theme is called techno-logical data, change in production sister Productive relation and labourers

Social Transformism.

What is social Transformism: Social transpr motion re repens to the process of change in institutionalized relationships, norms. Values, and hierarchies over time, it is the manner in which society changes due to economic growth, science, technology glial innovations, and war or political upheavals. Social Tranformatim. What is sosial Transfermatim: Social transpor mation re repens to the process of change in institutionalized relationships, norms.

Values, and hierarchies over time, as it is the manner in which society changes due to economic growth, science, technology glial innovations, and war or political upheavals. Social Transformation implies a Fundamental Change in society, which can be contrasted with social changed viewed as gradual or incremental Changes over a period of time social change has been the subject of a good part of sociology From Ibn Khaldun of the Fourteenth century to Immanuel wate Wallerstein in the twenty first century.

Sociology of development is a filed of study in social logy that primarily deals with issues of development and change in what is euphemistically called the global South, or in the past as developing countries. Studies of social transformation encompass a wide range of institutional and cultural changes in society threes throughout history.

Although the idea of social change is more of less universal, sometimes there are disagreements on the directionality of change as with the mocha nismus of change.

one delimitation of social transformation is the process by which an individual alters the socially ascribed-Social status of their parents into a socially achieved status for themselves. However, another definition refers to large scale social change as in cultural reforms or transformations.

Social Transformation in Individual; This is different from social reproduction and social mobility-because instead of looking at the intergenerational mobility of the meat measure of the changes in social status which occur from the parents to the children's generation, Social transformation Focuses on how an individual can alter the class culture to which they feel aligned. Social transformation is considered an interpret-Sonal negotiation because it requires that the individual have their social position be validated by others for transformation.

Transformation in social system: social Transfer motion in this countered requires a shift in collective consciousness of a society local, State, national or global-so that reality is refined by consents. Social transformations are such when they sustain over time where attitudes and values are held in a completely new countered based upon different assumptions and beliefs. Culture and Globalization; Today, Social transformation is evidenced by two significant concepts, namely culture and globalization. culture reefs to the distinct way of life of a particular group of people. it differs from me society to another depending on their geographical locations, literacy levels, advancements in technology, and political environments, culture includes the belts, morals, laws, Customs, and art related to society.

Conclusion:-

Social change and social transpiration are central concepts in sociology, Shaping how societies evolve and adopt overtime. Social change involves gradual shifts in the Structure and functions and of a society, affecting relationships, norms, values and cultural Patterns social Transformation highlights radical, rapid shifts that redefine entire ways of life. Recognizing these distinctions helps us better navigate and soften influence the dynamic Processes shaping our world.

References

- ✚ Acharya, Hemlata. 1974 *changing Role of Redio Religious specialis in Nasik- The Pilgrim city in ed. Rao, m.s. A. An urban sociology in India: Reader and source book, orient Longman, New Delhi.P.P. 391-403.*
- ✚ Chughtai, Ismat. (2004) *Tiny's Granny in conterm porary Indian Short stories; series] Sahitya Akademi, New Delhi.*
- ✚ Dube, Leela. 2001. *Anthropological Exeplora -tions in Gender: Intersecting Fields.*
- ✚ Durkheim, Emile. 1956 *Education and sociology. Pathak, Avijit, 2002. Social Implications of schooling: knowledge, pedagogy and conscios-ness. Rainbow publishers, Debt Delhi.*
- ✚ Shah, A.m. 1958 *Family in India: Critical Essays. orient Longman, Hyderabad.*
- ✚ Singh Yogendra, 1993 *Social change in India: crests and Resilience. Har - Anand publications, New Delhi.*

WOMEN WITH DISABILITIES: GENDER, CASTE AND DISABILITY (A SOCIOLOGICAL INQUIRY)

Dr. Jaysing Singal

Post-Doctoral Fellow, ICSSR, New Delhi

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati Sambhajnagar, Maharashtra IN

Introduction:

The intersection of gender, caste, and disability forms a highly intricate societal framework that significantly affects the lives of women with disabilities. Whether viewed from an international perspective or within the context of India, these women endure multiple layers of discrimination. They suffer the tyranny of low expectations and face compound disadvantages across numerous sectors of society. As a direct result, they encounter a very different and mostly inferior quality of life when compared to not only men but also to non-disabled women. Stories from their lives speak to the stark difference in opportunities and outcomes experienced by women with disabilities. Quite simply, they don't get a fair deal (Ghosh, 2016; Pimo, 2017). Intersectionality is a concept and an analytical framework that comes out of Black feminist thought, with its roots in work by scholars such as Kimberlé Crenshaw. The term signifies the interaction of multiple social identities and the attendant power relations and forms of oppression that exist in society. Intersectionality, then, is a framework for understanding how multiple bases of marginalization can affect people's lives. It is a way to describe the experience of people at the "intersections" of two or more identities that are marginalized and how those compound identities make the experience of oppression even more severe than might be experienced by any one of those single identities.

Women with Disabilities: A Statistical Vies on the World and India

Women with disabilities form a considerable yet frequently ignored segment of the population worldwide, including in India. The World Health Organization (WHO) estimates that around 15% of the global population lives with some disability, and a notable number in

this group are women. Disabilities affect people in all societies, but in low- and middle-income countries especially, women with disabilities are at a notable disadvantage. The last census in India (in 2011) showed that about 2.68% of the population is disabled, and of this percentage, about 56% are women (Surjan & Gautam, n.d.). This hidden figure of disability reveals a significant proportion of people who are already struggling in many ways. Among disabled persons, we see a striking pattern in more ways than one. Women are already a marginalized group in society. Adding a layer of disability makes their situation much worse.

Women with disabilities endure more poverty, unemployment, and social isolation than men with disabilities. They navigate a very different and much harsher world than their male counterparts. Worldwide, disabled women are more likely to live in a situation of violence, or to have been victims of violence, than other women are. Living in a world of more violence and discrimination is a common experience for women with disabilities (Meekosha et al., 2020). This is even truer for a woman who is both disabled and a member of a minority group. In India, the already intense stigma attached to disability and the strident enforcement of traditional gender roles create a kind of whammy effect; the stigma and the prioritization of male needs mean that women with disabilities are often denied their basic rights to education and to health services (Ghai, 2015).

Examining the role of caste in Indian society makes clear why, for example, people with disabilities and members of lower castes are often doubly or triply marginalized. And the dynamics of poverty, too, factor into the equation. People with disabilities are as likely to be poor as they are to be of any particular caste, religion, or minority group. In fact, the

World Bank estimates that one in five of the world's poorest people has a disability (Acharya et al., n.d.). Disabled women have a very low status in India, not only because of their disability but also because of their gender. In a society that values women less than men, disabled women are a particularly disadvantaged group. The rising number of women living with some form of disability has not gone unnoticed in India.

Intersectionality of Gender and Disability:

The intertwining of gender and disability highlights a complex web of social disadvantages, hitting especially hard on women with disabilities. This intertwining makes the traditional understandings of both gender and disability—each a category of its own—seem very inadequate. When gender and disability merge in one life, they tend to do more than add; they multiply. And the multiplication happens in a set of social structures that make up "the matrix of domination" (Surjan & Gautam, n.d.). For instance, women with disabilities are far less likely than their non-disabled sisters to be found in the workplace. A 2002 study in the United States found employment rates for non-disabled women to be 60 percent but for disabled women to be just 20 percent. The World Health Organization tells us that hearing loss leads to significant barriers to employment (Marshall, n.d.). The combination of masculinity and colonialism compounds the sorts of problems that ideology can produce in the newly independent states of the Global South. Already by the 1950s, women with disabilities could find both individual and collective spaces of resistance (Parekh). Yet, in stark contrast to this powerful upsurge of resistance, many states chose a path of developmentalism. They believed they could simultaneously modernize and uplift their countries. Much like the colonial powers before them, they saw the majority of their citizens as a problem to be fixed. In the cloak of "improvement," they opted for narratives of ability/difference and masculinity/femininity. States seemed to say: "There is one way to be 'abled,' and it is 'our' way." And: "There is one way to be 'feminine,' and it is 'our' way."

The virtually invisible women we need to talk about here are the intersectional ones—"the doubly damned," as you were saying a moment ago. Sure, some of them can now be found in the workforce. But you'd be hard-pressed to discover them in the leadership echelons, at the decision-making tables, where we need them to be. And the policies that affect them are, no doubt, mostly written by the men who don't have a clue what their lives are really like.

Caste Discrimination and Access to Resources:

Caste discrimination greatly affects the ability of women with disabilities to tap into resources, especially in societies where the caste system not only dictates interpersonal relations but also creates hierarchies in opportunity. When a family's socioeconomic status is decided by its position in the caste hierarchy, there are serious implications for women with disabilities, few of whom are born with the proverbial silver spoon or even reach for one. For example, a Dalit (so-called "untouchable") woman with a disability experiences maternal healthcare not just through the barriers erected by her disability (and those are many) but also through the barriers erected by a society that still largely believes in untouchability (Meekosha & Soldatic, 2020).

In several instances, attempts to assist disabled individuals through policy measure do not take into account the particular ways in which their lives are affected by caste. The problem, as many scholars have noted, is that most of the existing theoretical and policy frameworks are not equipped to understand the lives and experiences of disabled individuals from marginalized castes (Acharya, 2021). Hence, they continue to confront a multitude of hurdles that prevent them from accessing the sort of life opportunities available to "normal" individuals. Ignorance among service providers regarding the precise requirements of disabled women from underprivileged castes worsens the situation. There's a significant chance that frontline healthcare providers, who themselves may harbor biases because of their "soft skill" training—or lack

thereof—might be unwilling to "treat these patients" with the same dignity and respect as other patients (Groce et al., 2019). This fundamental breakdown in the system causes a multifaceted set of problems, the most serious of which is that these women might not even seek out healthcare in the first place.

Policymakers must take an intersectional perspective to tackle the disparities faced by women, especially those existing at the confluence of gender, disability, and caste. This viewpoint is essential because it allows for a comprehensive understanding of the nuances that shape the lives of these women. Across the three axes of oppression—gender, disability, and caste—are unique and powerful sets of dynamics. Each is a potential site for discrimination and exclusion, and each demands attention and redress.

Societal Perceptions of Disabled Women:

The way society sees women with disabilities is shaped by intertwined stereotypes and cultural narratives that keep them on the margins. These women experience a kind of double discrimination because of their gender and their disabilities. This makes for a twofold societal bias that works against them. Women with disabilities are often seen as less than because of both their gender and their disability. And this affects the way society deals with them, seeing them as little more than objects with which to do the work of their value system. The view of disabled women as a problem or a burden, rather than as equals, makes them more invisible even within the fabric of our so-called progressive and inclusive society. It is little wonder, then, that the self-worth is low among most of the disabled women with whom we interact.

Society's perception can show up in various areas, notably in work, healthcare, and education. For employment, it's pretty clear that a lot of employers have old-fashioned ideas about what people can and can't do. They especially harbor such ideas about women with disabilities. This makes it hard for disabled women to even get a foot in the door, much less a place at the table. In healthcare, a lot of negative ideas about disabled women seem to be in the heads of

healthcare providers themselves. Disabled women during pregnancy are a notable example; providers find it hard to believe that a disabled woman would even want a child, much less be able to care for it. This clouds the kind of care they get and, I imagine, if you're a disabled woman in this kind of situation, it could make for a pretty lonely and isolating experience.

The blend of gender and disability urgently calls for a societal rethink regarding narratives that involve women with disabilities. Accuracy in this area is critical. The Rate Set for disabling stereotypes of the already disabled is part and parcel of a systemic problem that exists not just in our society but across numerous cultures worldwide. These narratives, half-truths, and outright lies go on for a long time. They affect untold numbers of individuals who likely are not as aware of them and their implications and contexts as those for whom knowing them is part of a professional undertaking—even as we note the effects on the professionals themselves.

Impact of Gender Roles on Disability:

Disability profoundly influences gender roles, making them even more intricate. It tends to reinforce the expectations that society traditionally has of men and women, but also to confuse them. Women with disabilities, for instance, are often perceived as less capable or more dependent than their non-disabled peers. This perception can marginalize them twice over in the discourses of gender and disability. When those women are also of a group traditionally seen as nurture-prone or caregiving, their societal expectation is doubled. They are seen as even more likely to be in need of some nurturance or care themselves (and, perversely, as completely capable of giving nothing back).

When disability intersects with other social identities, such as race or class, the potential for marginalization expands significantly. This is especially true for women, who often serve as the face of disability in representations that are not only gendered but also raced and classed. "Dalit," Meekosha tells us, "is a self-chosen descriptor for people previously called 'Untouchables.'" Using the term "Dalit" in her

work, she draws attention to the compounded discrimination faced by Dalit women with disabilities and the harsh conditions under which they live. Despite the 1996 enactment of India's Persons with Disabilities Act, Dalit women with disabilities remain without meaningful access to education and employment. Representation of them in the disability rights movement itself diēnra is minimal (Meekosha, 2011). The representation of disabled women in media and popular culture frequently reinforces harmful stereotypes, which in turn amounts to a denial of agency. Many of the media narratives where these stereotypes proliferate function to keep women with disabilities "in their place." The kinds of stories told about these women seem to preclude any serious roles in society that require self-advocacy. When media pair the ideas of woman and disability together, the end result seems to almost always be a negative connotation. Not everything is as it appears. Perusing the media, one might think disabled women were a wholly weak group: dependent, asexual, and incompetent.

Policy Frameworks For Inclusion:

To tackle the many-sided difficulties that women with disabilities encounter, especially in environments where gender and caste intersect, an inclusive policy framework is indispensable. Policy solutions must be built on a deep understanding of women's unique experiences of disability and on an encompassing appreciation of diversity. Otherwise, we risk marginalizing disabled women yet again, this time within the context of disability itself. International structures, such as the CRPD, have pointed the way forward. They have in fact provided comprehensive tools for implementing gender-sensitive policies, for keeping gender equality at the center of disability policies. But, as with all international conventions, the real test of their worth is in the national roll-out, at ground level. Unfortunately, the progress at home is what our disabled sisters and brothers are waiting for, with many disabled still left by the policy wayside, if even that close (Williams, 2013).

Take India, for example. Yes, we have the RPWD Act 2016 and its predecessor, the PWD Act 1995. Certainly, eons better than nothing, but still nowhere near a rights-based disability law. It's a halfhearted attempt at best; a disaster on some counts. In fact, 'rights' doesn't even come close to defining it. And as for the 'C' word, well, the lawmakers and our civil society collaborators just decided to forget that one. It's just too messy, isn't it, to talk about 'caste' when we're supposedly legislating for 'rights'? In the RPWD, as well as in the PWD Act, there is no mention of caste and how it can compound the barriers faced by Dalit women with disabilities. Acharya, 2020, underscores the importance of intersectional analysis in policy formulation. And yet, that is something that is distinctly lacking. The training of public service providers should be geared to the kind of sensitivity that the Dalit women with disabilities experience. After all, one point of intersectionality is that these individuals encounter not just one, but multiple whammies. And when those multiple whammies hit, the one place that they might go for help is the public service. But if public service providers can't see those whammies, they're not going to be much help. If we're to have some hope of helping people who find themselves on the many receiving ends of intersectionality to achieve some degree of equity, we need public service worker training programs that allow intersectionality to be seen.

A full-scale policy framework is needed to give not only access but also—straightforwardly—loud and clear—dignity and agency to women with disabilities across many different kinds of sociocultural backgrounds. And these are what we have to address when breaking down the barriers that have kept and in many places still do keep women in those situations. That's a big part of my reason for writing this book—a book that I hope will push forward efforts in the direction of the equitable access to and presence in public life of women with disabilities. Because that presence, especially a presence with

agency, is the basic foundation of any kind of equality these days.

Empowerment Through Community Support Systems:

Supporting women with disabilities involves more than just addressing their immediate physical and mental health needs. It requires recognizing and dealing with the multitude of ways in which they can be discriminated against. It is by not just one, but many, intersecting systems of oppression that a woman with a disability may be living her life. Three of the most powerful of these systems are gender, caste, and disability. When disabled women attempt to access the "good life"—a world of dreams and aspirations that, for too long, has been the province of the nondisabled—they run headlong into these three most intransigent systems.

Community support offers more than just resource access; it nurtures skills for self-advocacy, especially among women. Engaging with supportive networks, many women find themselves more confident in expressing needs and desires. These settings are wellsprings of encouragement but also serve as platforms for exercising collective power in democratic societies. A power that transforms demands into realities, especially when the women are "lawyers" themselves in the realm of public reason. Indeed, the women interviewed made a request for me to write these narratives in the form of a public document that might serve both as a form of public reason and a demand for justice. Aside from this, I still hold deep respect for the kind of individual empowerment observed in these narratives. There's nothing like working hand in hand with courageous women to enable one to see beyond the oppressive structures of our world.

Engaging in the work of empowering individuals within the community automatically translates to a form of social change. Any kind of advocacy with regard to policy reform would seem to be the very opposite of the "oppressive structures" mentioned above. As the narratives worked out by many of the oppressed/marginalized figures in our communities and societies

through the ages tell us, the reason that the "oppressive structures" can be overcome is that those structures are in and of themselves weak, or at least weak in comparison to the "very opposite of oppressive structures"—meaning something in the nature of half a community or so that can be mobilized and can work to achieve shared goals.

Conclusion:

Women with disabilities encounter a complex array of difficulties that stem from the intersection of gender, caste, and disability. These layered experiences call for a holistic sociological intervention to unravel the root causes and mitigate the effects. The statistical landscape presents a disturbing picture. The combination of gender and disability leads to a kind of double jeopardy. This is further magnified in India by the added dimension of caste, with "lower" caste families and individuals with disabilities experiencing a much greater degree of destitution (World Bank, 2011). Working from an intersectional viewpoint undoubtedly allows a far better understanding of these women's lives; however, gaining that understanding is only the beginning of the pathway to action.

What is reality like for poor, disabled "lower caste" women in India? Dr. Renu Addlakha, a senior fellow at the Centre for Women's Development Studies in New Delhi, works on precisely this question. She—a disabled woman, within the same broad normative framework of assumptions—suggests that research itself can act as a tool for empowerment if it thoroughly embraces the "nothing about us without us" slogan of the disability rights movement.

The impact of "disability's gender trouble," as some scholars have called it, requires a rethinking of traditional notions of gender and a reevaluation of what men and women are typically expected to do in society. How do you really create an inclusive society? You can't expect people with disabilities to be "included" into their societies, to become their best selves, if we still see them as societal burdens or stereotypes. How do we change that? For the most part, it comes down to laws and policies and the work of allies in the civil

rights, women's rights, and now the disability rights movements. However, most societies are still far from figuring out how to include women with disabilities as equal partners in their communities.

At the same time, few support systems are in place that offer alternative pathways to the simple and simplistic narratives of dependency and need. The crude, all-too-familiar stories feel almost like pacts we willingly make, through some kind of shared consensus, about how things really are. But we might ask why the alternative stories are in such short supply, how disabled women might come to inhabit these and be served by them, and where the countless narratives of strength, skill, and savvy that the sisters in our chosen families and the allies in our communities are certainly capable of producing might find their way into public places.

References

- ✚ Surjan, P., & Gautam, A. (2025). [PDF] *Gender And Disability: A Study With Special Reference...* Retrieved from <https://www.granthaalayahpublication.org/Arts-Journal/ShodhKosh/article/download/2779/2494/17847>.
- ✚ Groce, N. (2007). [PDF] *Chapter 10 Gender, Disability and the Postcolonial Nexus.* Retrieved from https://globalhealth.emory.edu/includes/documents/parekh_chapter-10.pdf.
- ✚ Meekosha, H. (2021). *Disability, Caste, and Intersectionality: Does Co-Existence of ...* - MDPI. Retrieved from <https://www.mdpi.com/2673-7272/1/3/17>.
- ✚ Mapuranga, B. (2006). *What the Hell are You? An Intercategorical Analysis of Race ...* Retrieved from <https://sjdr.se/articles/10.1080/15017410600831309>.
- ✚ Nasir, L. (2024). *Intersectionality of Disabled People through a Disability Studies ...* Retrieved from <https://www.mdpi.com/2075-4698/14/9/176>.
- ✚ Erevelles, N. . (2016). *Girlhood Studies and Disability in India in - Berghahn Journals.* Retrieved from <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/girlhood-studies/9/1/ghs090110.xml>.
- ✚ Mobley, M. B. A. I. A. (2018). [PDF] *Work in the Intersections: A Black Feminist Disability Framework.* Retrieved from <https://www.buffalo.edu/content/dam/www/genderin/Black%20Feminist%20Disability%20Framework.pdf>.
- ✚ Rathi, B. M. (2021). *Philosophical Reflections on Rendering of Disability and Gender in ...* Retrieved from <https://www.epw.in/engage/article/philosophical-reflections-rendering-disability-and>.
- ✚ Groce, Nora (2017). *Healthcare provider's attitude towards disability and experience of ...* Retrieved from <https://reproductive-health-journal.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12978-017-0330-5>.
- ✚ Acharya, T. (2025). [PDF] *Women with disabilities and policy problems in Nepal.* Retrieved from <https://www.rehabilitationjournals.com/intellectual-disability-Journal/article/8/2-1-2-900.pdf>.
- ✚ (2016). (PDF) *Gender and Disability: A Review of Available Literature.* Retrieved from https://www.academia.edu/114148006/Gender_and_Disability_A_Review_of_Available_Literature

MARRIAGE TO LIVE- IN- RELATIONSHIP: A TRANSFORMING APPROACH IN INDIA

Dr. Rupasi Das

*Professor, Dept. Of Sociology,
 Sir Sayyed College, Chatrapati Sambhaji Nagar.*

Abstract :-

Marriage is an important social institution prevailing all over the world. In India this institution owes highest respect as two people of different sex, family background come together to start a family together. Hindu marriage is considered as a "sacrament". The married couple are bound to be with each other for fulfilment of some basic desires and the aims of Hindu life, Such as Dharma, Artha, kaam and ultimately moksha. Marriage is a social event which has religious sanctioning to it. Indian marriage system is very ancient in nature and widely accepted. In the modern days, live-in-relationships are well in Trend. After the supreme courts judgement in favour of it, many young people prefer live in relationships over marriage. This paper gives special attention to describe the transformation of the ageold marriage institution to the modern days Live in relationships in its all prospectives.

Keywords :-

Marriage, Live-in-relationships, Transformation, Approaches

Objectives :-

This research paper is developed keeping in view two major objectives:-

Firstly, To explore the journey of marriage as an institution to its changing nature of live in relationships.

Secondly, To identify the basic changes of the main institution of marriage.

Methodology :-

For the current study, the methodology used is qualitative in nature. This study focuses to find out the changes in marriage institution and acceptance of live in relationships as an alternative to it. To find out minute details of both marriage and live- in-relationships. Secondary resources of data has been used for this study, and a conclusion has been drawn at

the end. Secondary sources of data used for this research paper was taken into consideration, are the articles published in newspaper, research articles of different journals and some books are being reviewed .

Introduction :-

Marriage is an age old institution . It is the union between a man and a woman with social and families sanctioning to it. This process is accomplished by several rituals and ceremonies. In Hindu religion marriage is one of the Sanskaras. It is important to study the sociology significance of marriage before studying the traditional and modern approach to it. Marriage is considered to be the most deepest and complex human relationships. To enter into a marriage, social sanctioning is at most needed. This is the union of two persons of opposite sex to indulge into a sexual relationship to lead a family life and have their own children after some civil and religious ceremonies. To quote Dr. Sarvepalli Radhakrishnan (the former President of India) " Marriage is not a Mire convention, but an implicit condition of human society . It is an institution diverse for the expression and development of love. It's purpose is not only the generation and nurturing of children but also the enrichment of the personality of the husband and wife through the fulfilment of their need for a permanent comradeship in which each may supplement the life of the other and both may achieve completeness".

Concept of Marriage :- Every individual has to go through 4 purusharth during his lifetime. Dharma, Artha, kaam and moksha.

Dharma :- The individual has to lead a religious life throughout his life time. To perform different religious works and to be on a right path is a target set for him throughout life.

Artha :- To satisfy many of the economic activities he has to earn his livelihood with

honesty and dedication. He has to take care of the family with his earning till the time he can work .

Kaam :- To satisfy his sexual desire he has to get married and expand his family with social sanctioning . He has to take care of the wife in all ups and downs and vice versa.

Moksh:- this is the ultimate goal of all individuals to get salvation. The soul desires for moksha and the individual works hard to reach the ultimate goal .

While discussing more about marriage, it is a primary relation of all human beings. Major functions of marriage are categorised into ;

1. Gratification

2. Social control

It gratifies biological (sex satisfaction) psychological (love , affection and belongingness) and economic needs (food , clothing and shelter) of the individuals. They show some kind of morality to each other . It controls the sexual evils in the society. Sociologically it is observed that individuals has to pass through many roles during his lifetime . Family is the place where every relations raised. Father , mother , Son , daughter, brother, and sister, etc. the person prepares himself or herself to fit into all the positions whenever needed and training is being given from time to time by the parents, and the counselling of elders, etc.

Live in relationship in India :- live in relationship termed as domestic cohabitation denotes a scenario where two persons romantically reside together without formalising their union through marriage . In this arrangement, the unmarried couple share a common house and engage in consensual sex relationship. They restrict themselves from legalizing their relations under matrimonial vows. In this arrangement, the couple enjoys the cohabitation and collaborative decision making. Share household duties and responsibilities. They enjoy the autonomy of dictate their lifestyle choices without any external interference. Live in relationships gives the couple a chance to assess mutual compatibility and commitment levels before considering the prospects of matrimonial commitment.

In modern India live in relationships seen during mid 70s. Which changed in the landmark case of Badri Prasad vs. Deputy director of consolidation in 1978 where the supreme court declared these relationships as valid if the requisites of a valid marriage such as mental capacity , age of parties , free consent, prohibited degree of relationship etc are satisfied . The court emphasizes the cohabitation is protected under article 21 of the constitution of India . This landmark decisions strength in the existence of live in relationships and encouraged human beings to exercise their personal choices . This is not during the mid 70s. Live in relationships came into existence in India. It was an ageold practice, in vedic period and in medieval period too. Gandharv Vivah represents the forms of marriage where the couples opted for collaborating without seeking societal approval or performing formal rituals. It was restricted during the Mughal and British colonial era with laws discouraging relationships outside marriage. Today the practice is prevalent among the young generation, often seen as a means to elevate societal pressure and responsibilities . Such relationships are accepted in bigger cities while rural India is yet to accept this. Live in relationships has some loopholes and need to overcome this smoothly. The national commission for women on 30th June 2008 recommended to the ministry of women and child development that the definition of wife under section 125. Code of criminal procedure 1973 section 144 of Indian penal code.

Malimath committee : - Justice malimath committee was set up in the year 2000 by the supreme court. Aim to address gaps in maintenance rights for women in secondary relationships with married men. This committee suggested amendments in the original draft of section 125 in the year 2003.

Right to maintenance and property:- in the case of Abhijeet becaset versus state of Maharashtra 2009, the supreme court observed that a woman is not required strict formal marriage to claim maintenance under section 125 . This means a woman in a live in relationship also can play maintenance as the

wife in a marriage. The supreme court also observed that the couple who lives under living relationships to be considered as husband and wife and any child of them will be considered as legitimate .

Advantages of living relationship :- every relationship Passion Pro and cons. Here are some prose listed out

1. Enhance compatibility testing .
2. Improved communication .
3. Financial benefits
4. Emotional support
5. Greater freedom
6. Learning together
7. Trial run for marriages

Challenges of living relationship:-

1. Difference in expectations
2. Conflict overshadow responsibilities
3. Commitment fears
4. Balancing personal space and time
5. Social pressure and judgement
6. Parental concerns
7. Separation challenges

Conclusion:-

the evolution of societal norms around marriage and live in relationships in India reflects a significant cultural shift that challenges traditional paradigms. As more individuals enhance live in arrangements as a viable alternative to conventional marriage , it becomes evident that this relationships of a

unique opportunities for personal growth , mutual understanding, and partnership based on equality. This transforming approach allows couples to navigate the complexities of modern life while fostering emotional and financially independence living relationships serves As a testing ground for compatibility , building a foundation of trust , commitment . This not only empowers individuals to make choices and reserminate with their values, but also encourages a broader acceptance of diverse relationship structure .

References :-

- ✚ kaur, R (2019) *live -in relationships in India: an Emerging Trend, Journal of families studies, 45- 60.*
- ✚ Chaudhary, N.(2020). *Changing Attitude towards Marriage and Cohabitation in India, South Asian journal of Social studies, 103- 120*
- ✚ Mishra R. (2021) *Cohibition versus marriage an Indian prospective, Indian journal of gender studies, 301- 317*
- ✚ Saha A (2022), *The rise of liberation ships in India: challenges and opportunities, International journal of Sociology and Anthropology, 215- 230*
- ✚ Rao V. (2023) *love, Marriage and live in Relationship: A new Era of Indian Relationships, Journal of contemporary Asia, 88- 104*

HEALTH ISSUES OF ADOLESCENT GIRLS IN RURAL AREA (Special reference to Phulambri Taluka)

Dr. Manjusha Motiram Nalgirkar

Professor & HOD, Sociology Department

Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya, Phulambri, Tq-Phulambri, Dist- Aurangabad

Abstract

In India most of the women from urban & rural area face huge social, economic and cultural barriers to have for lifelong good health. India's 70% of the population still live in rural areas. In this rural area there are health issues of women. Especially adolescent girls are always neglected. Due to poor economic condition, gender discrimination and son preference, nutritional needs are neglected for adolescent girls in rural area. In this research paper we studied mainly health issues like height, weight & BMI, hemoglobin level, common health problem, study problems, mental health problems.

Keywords:

Health, Issues, Adolescent girl, rural area.

Introduction:

Adolescents are tomorrow's adult population and their health and well-being are crucial. In most of the developing countries in the world nutrition initiatives have been focusing only on children and women. But neglecting adolescents specially girls. The term "Adolescence" comes from the Latin word 'adolescere' that means "to grow" or "to grow to maturity". It is a period, of life which occurs. There is mental, physical, emotional and social growth. This period is also called as "the period of storm and stress" between childhood and adulthood.¹

In India most of the women from urban & rural area face huge social, economic and cultural barriers to have for lifelong good health. India's 70% of the population still live in rural areas. In this rural area there are health issues of women. Especially adolescent girls are always neglected. Due to poor economic condition, gender discrimination and son preference, nutritional needs are neglected for adolescent girls in rural area. If their nutritional need does not meet, they are likely

to give birth to undernourished children, thus transmitting under nutrition to future generation.² Unfortunately, assessment of health issues of adolescent girls has been the last explored area of research particularly in rural area. So it is essential to take surveys and research on health issues of adolescent girls in rural areas. So researcher selects the topic "Health Issues of Adolescent Girls in Rural Area (Special reference to Phulambri Taluka)

Research Methodology:

An exploratory research method has been used for this research.

Objectives:

- ❖ To evaluate the health issues of adolescent girls in rural area.
- ❖ To suggest the recommendation based on Study findings.

Area of Research & Sample Selection:

This research is limited to Phulambri Taluka. Phulambri Taluka is situated at north of Aurangabad at a distance of 26 kms. For the present research, Purposive sampling method has been use. In Phulambri Taluka 92 villages are located. Out of 92 villages 20 was selected by simple random sampling. We choose 200 Adolescent Girl respondents from these 20 villages (10 Adolescent Girls from each village).

Data collection:

For primary data collection we will use structured questionnaire. In secondary source the Published Books, Articles from referred Journals, Magazines, Article Books, related Websites and Research Paper published in academic journals etc. has been taken into consideration.

Data Analysis:

Data collected by structured questionnaire of 200 adolescent girl respondents is analyzed by following variables. The present research paper is the discussion on the health issues of adolescent girls in Phulambri Taluka. We

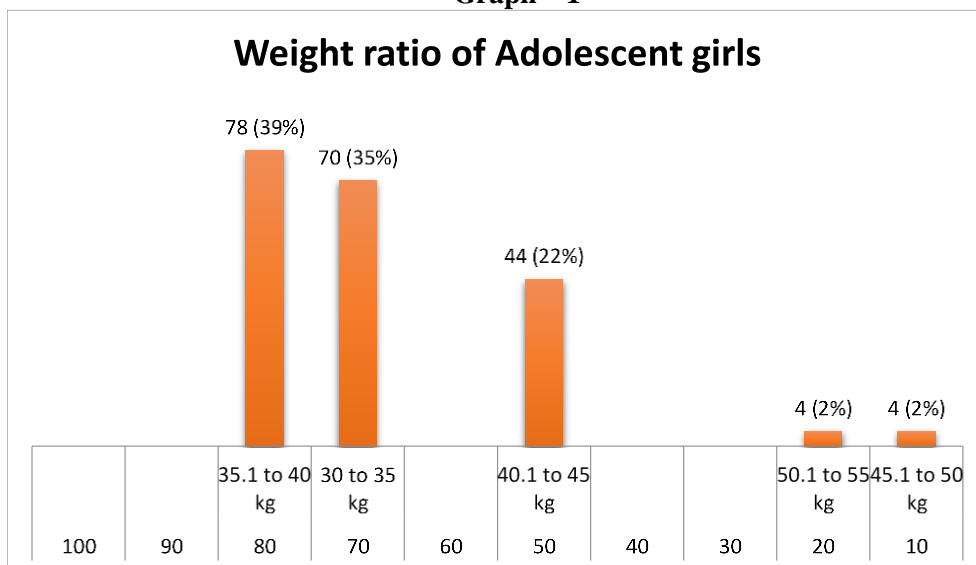
studied mainly health issues like height, weight & BMI, hemoglobin level, common health problem, study problems, mental health problems.

1. Height: - The respondent was made to stand towards wall without footwear with the feet parallel and with heels, shoulders and occupant touching the wall, hands hanging by the sides. The head was held comfortably up right and marked and measured with measuring tape. After measuring all respondents' height, we found that majority 140 means 70% of adolescent girls having height between 4 to 5 feet. Remaining 30% of girls have height between 5.1 to 6 feet. In present research

we found that average height means 4 feet to 10 inches of the adolescent girls is 148 cm. According to the health consultant the standard height for 13 year girl must be 156 cm (means above 5 feet) and standard height for 16 years girl must be 167 cm. It means majority 70% of adolescent girls do not have proper growth in their height.

2. Weight: - A portable weighing machine was used to record the weight of the girls. Girls were instructed to stand on the weighing machine with light clothes and without footwear, looking straight and weight was recorded. After recording all respondents' weight, we get the following data shown in graph.

Graph – 1

Above graph indicates that, out of 200 adolescent girls majority 78 means 39% of girls have weight between 35.1 to 40 kg. Below that 35% of girls have weight between 30 to 35 kg. 22% of girls have weight between 40.1 to 45 kg. Very few 4% of girls have weight over 45 kg. It means average 74% of girls have average 35 kg weight.

In present research 80% of adolescent girls are from 13 to 15 years age group and remaining 20% of girls are from 16 to 19 years age group. According to the health consultant, the standard weight for 13 years girls is 45 kg and

standard weight for 16 years girls is 53 kg. It means 192 means 96% of adolescent girls in this research are under weight.

BMI (Body Mass Index): -

The body mass index (BMI) was calculated by the following standard formula:

$$BMI = \text{Weight (Kg)} / \text{Height (m}^2\text{)}$$

The body mass index estimated from the height and weight measurements of individuals is widely accepted measure of nutritional status. The body mass index (BMI) as suggested by WHO classification is as follows.

Table No. – 1

Nutritional Grade Based on BMI

Sr. No.	BMI	Nutritional / Grade	Number of
---------	-----	---------------------	-----------

			adolescent girls
1	<16.00	Severe thinness	60 (30%)
2	16.60 – 16.99	Moderate thinness	40 (20%)
3	17.00 – 18.49	Mild thinness	64 (32%)
4	<18.50	Under weight	06 (03%)
5	18.50 – 24.99	Normal	26 (13%)
6	25.00 – 29.99	Pre-obesity	-
7	30.00 – 34.99	Obesity class-I	-
8	35.00 – 39.99	Obesity class-II	04 (02%)
			200 (100%)

The table no.6 showed that out of 200 adolescent girls’ majority 170 means 85% of adolescent girls are under weight (<18.50 BMI). It means these girls are thin and their thinness is divided into three grades severe thinness, moderate thinness, mild thinness shown were (30%, 20% and 32%) respectively in above table. None of the girls was found to be obese and 2% girls are overweight. Only 26 means 13% adolescent girls were normal.

Blood Haemoglobin level:-

Haemoglobin plays an important role in the body, as it is the protein in red blood cells (RBCS) that carries oxygen from the lungs to the tissues of the body. Haemoglobin also helps in the transportation of carbon dioxide and hydrogen ions back to the lungs. As per WHO expert group haemoglobin below 12 g/dl is considered anaemic for adolescent girls. In present research we found the following results according to haemoglobin level.

Table No. – 2 Blood Haemoglobin level

Hemoglobin Level	No. of Girls	Percentage
Below	172	86%

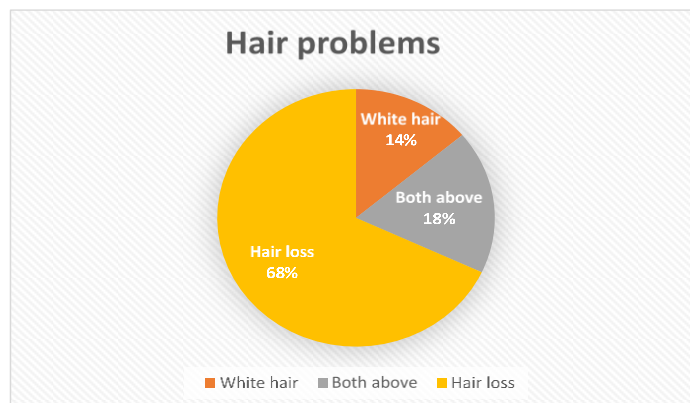
12g/dl		
12g/dl & above	28	14%
Total	200	100%

Above table indicates that, out of 200 adolescent girls in Phulambri Taluka most of the 172 means 86% of girls have below 12g/dl haemoglobin level. It means they have anaemia. Various studies carried out in India shows that iron deficiency is the major cause for anaemia. This is a serious condition. Only 14% of adolescent girls have normal range (12g/dl and above) of haemoglobin level.

Hair problems: -

According to health experts, most common hair problems in adolescent girls are hair loss, dandruff and white hair. These hair problems create due to poor nutrition, over styling, hormonal changes and deeper medical condition. In present study we found that out of 200 adolescent girls 144 means 72% of girls have hair problems. Common hair problems are shown in following diagram.

Diagram – 1

Above diagram indicates that, out of 144 adolescent girls, majority 98 means 68.06% of girls have hair loss problems and 13.8% of

girls have white hair problem. Remaining 26 means 18.06% of girls have (hair loss and white hair) both problems.

Eye problems: -

When we study the eye problems in adolescent girls, we found that in present study out of 200 girls'. Only 83 means 44% of girls have eye problems, in which 36 means 40.30% of girls have blurred vision problem. 38 means 43.18% of girls have itchy eyes & tears problem. Remaining 15.92% girls have dark circles under the eyes due to some stress.

It means number of eye problems girls are lesser as compared to number of hair problem girls.

Problems faced while studying: -

In present research all (200) adolescent girls study regularly. When we asked them how many hours they studied every day, then they gave following answers:

Table No. – 3 Study hours

Hours	Numbers	Percentage
1	36	18%
2	84	42%
3	34	17%
4	46	23%
Total	200	100%

Above table shows that, out of 200 adolescent girls' majority 42% of girls study for 2 hours every day. Below that 23 of girl's study for 4 hours every day. Remaining 18% & 17% girls study every day for 1 hour & 3 hours respectively. It means every day average study time of adolescent girls are 2.5 hours.

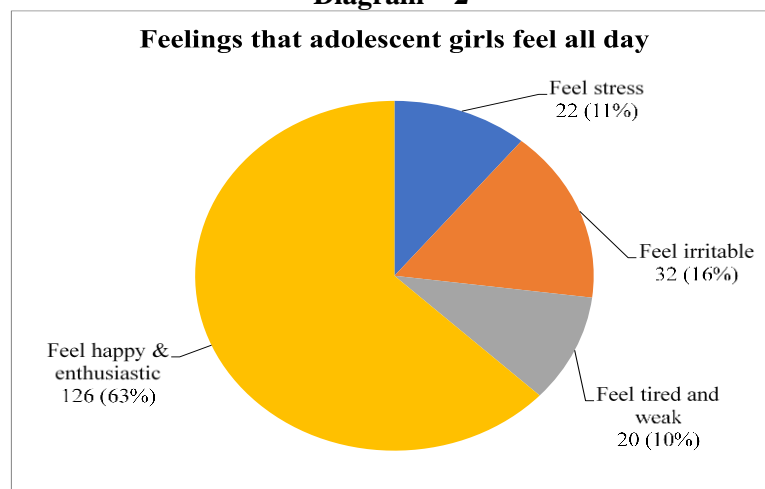
When we asked them if they faced problem while studying, then only 114 means 57% of girls said that they faced problems while studying and remaining 86 mean 43% of girls said that they did not face problems while studying. When we study those which problems they faced while studying. We got only two types of problems that are majority 80 means 70.17% of girls have understanding problem (Don't understand properly) 34 means 29.83% of girls have lack of concentration problem. It means in present research above 50% of adolescent girls have lack of concentration & understanding problems in their study. It may occur due to poor nutrition and improper physical and mental growth.

Mental Health: -

Adolescent is an important period of girls for developing and maintaining social and emotional habits important for mental well-being. For these adolescent girls have to adopt healthy sleep patterns, take regular exercise, develop coping, problems solving interpersonal skills and learning to manage emotions. According to WHO depression is one the leading cause of illness and disability among adolescents. It also promotes suicide cases in adolescents all over the world.

In present research when we asked adolescent girls how they felt all day, then they gave following answers:

Diagram – 2

majority 126 means 63% of girls feel happy & enthusiastic all day. It means that, their mental health is good. 32 means 16% of girls feel irritable all day. 11% of girls feel stress all day

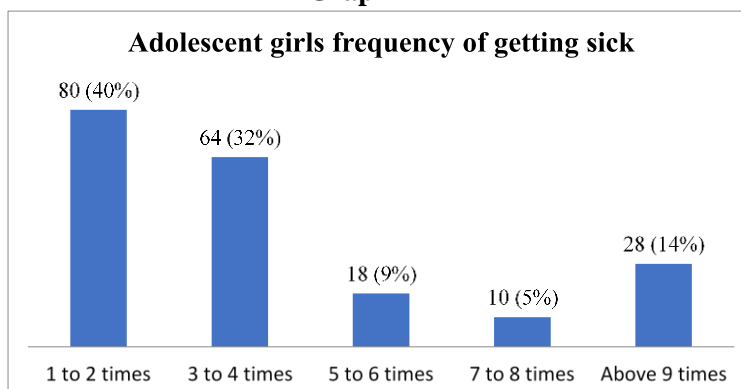
and remaining 10% of girls feel tired and week all day. It means in present study 37% girls may have some mental health problems.

Recurrent illness: -

When we asked adolescent girls how many times in a year they fell sick. Then adolescent

girls gave following answers shown in graph:

Graph – 2

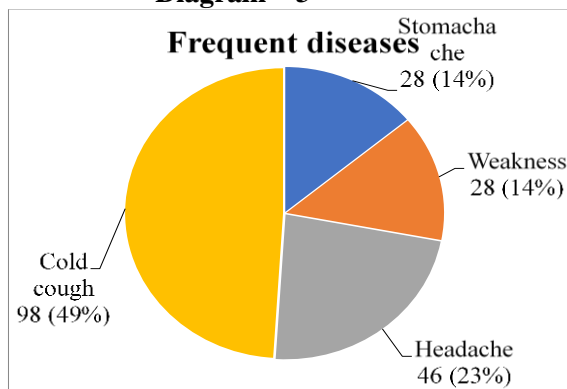
Above graph shows that, out of 200 adolescent girls 80 means 40% of girls get sick 1 to 2 times in a year. Below that 32% of girls sick fall 3 to 4 times in a year. 9% and 5% of girls sick for 5 to 6 times & 7 to 8 times respectively. Remaining 28 means 14% of girl fall sick for above 9 times in a year. Though

the percentage of these girls is less but the frequency of getting sick is more in numbers.

Frequent illness in adolescent girls: -

In present study we found frequent illness in all adolescent girls. They suffer by following diseases:

Diagram – 3

Above diagram indicates that out of 200 adolescent girls, majority 98 means 49% of girls suffer by cold cough, below that 46 means 23% of girls suffer by headache frequently. Remaining 28 means 14% each of girls suffer by weakness & stomach-ache respectively. It means in present research adolescent girls do not have any serious disease. They have very common health diseases which may occur due to lack of proper diet, water drinking habit and exercise habit etc.

Remedies to cure the diseases: -

When we asked the adolescent girl's what kind of remedies they used to cure the diseases. Then they answered that, majority

124 means 62% of girls went to the hospital and take treatment. 54 means 27% of girls take medicine from medical shop. Remaining 11% of girls use home remedies to cure the diseases.

It means 62% of girls use proper way to cure the diseases. But remaining 3% of girls practice of taking medicines from medical shop and use of home remedies may be harmful to their health which may be helpful to other diseases create in their body cause other health issues.

Recommendations:

- ❖ Provision of nutritional counselling are needed both for married and unmarried adolescent girls.

- ❖ Every school and college in rural areas need to organize small term and long term nutrition programs so that the quality of health of adolescent girls can be improved.
- ❖ Parents and society need to change their gender biased attitudes towards adolescent girl's health.
- ❖ Schools, colleges and NGOs should take initiative to create awareness among parents about the health issues and inclusion of all nutrients in the diet of adolescent girls in rural areas.
- ❖ To solve the problem of anaemia in adolescent girls it is very important to start iron supplements for the girls before adolescent period which can store the iron for present as well as future demands.
- ❖ Expert doctors should provide information on how to provide nutritious food and health care to girls through parent

meetings and student meetings in every school and college in rural areas.

- ❖ Diet and health programs should be extended to every village and to all sections of the society through NGOs.
- ❖ Need of nutrition education to improve their knowledge on health, importance of nutrition, diet sources, and requirement of nutrients during this period of life, in community can contribute toward reducing the prevalence of various health issues.

Reference:

- ✚ Choudhari Archana. 2018. Adolescent Health: Present status and Its Related Programmes in India. Ajanta, volume-II, Issues-IV. P-52-57.
- ✚ Mulugeta et-al. 2009. Nutritional status of adolescent girls from rural communities of Tigray, Northern Ethiopia. *Ethiop.J. Health Dev.* Vol. 23 pp-5-11.

GEOLOGICAL HAZARDS AND THEIR ROLE IN RESHAPING RURAL SOCIAL STRUCTURES IN MAHARASHTRA"

Pathrikar Pramod B.

Head Dept. of Geology

Rajarshi Shahu Arts, Commerce & Science collage Pathri Tq. Phulambri Dist. Chhatrapati Sambhajinagar

Abstract:

This research investigates the intricate relationship between geological hazards and the transformation of rural social structures in Maharashtra, India. Maharashtra, with its diverse geological setting, experiences a range of hazards, including earthquakes, landslides, floods, and droughts. This study examines how these hazards impact rural communities, focusing on their influence on social dynamics, economic activities, and demographic patterns. The research explores the differential vulnerability of various social groups to these hazards, considering factors such as caste, class, gender, and access to resources. It analyzes the coping mechanisms adopted by rural communities, including traditional knowledge systems and community-based disaster preparedness strategies. Furthermore, the study investigates the role of governmental policies and interventions in mitigating the impacts of geological hazards and fostering community resilience. By understanding the complex interplay between geological hazards and social structures, this research aims to inform policy recommendations that promote sustainable rural development and enhance community resilience in the face of environmental challenges.

Keywords:

Geological hazards, rural social structures, social dynamics, economic impact, demographic change, community-based strategies, government policies.

Introduction:

Geological hazards have long influenced human settlements and social structures, particularly in regions with diverse and dynamic landscapes. Rural communities in Maharashtra display varying degrees of

vulnerability to geological hazards based on their geographic location, economic status, and social hierarchies. Marginalized groups, including landless laborers, tribal populations, and women, often face disproportionate risks due to limited access to resources and institutional support. In response, rural societies have developed traditional coping mechanisms and indigenous knowledge systems to mitigate the effects of these hazards. However, rapid environmental changes, population growth, and climate variability have challenged the effectiveness of these strategies, necessitating external interventions.

This research explores the dynamic relationship between geological hazards and rural social structures in Maharashtra, analyzing how natural disasters trigger socio-economic transformations. It examines community adaptation strategies, the role of government policies, and the effectiveness of disaster preparedness programs. By highlighting the evolving nature of rural resilience, this study aims to provide insights that contribute to sustainable rural development and disaster risk reduction policies. Understanding the social implications of geological hazards is crucial for designing inclusive and community-centered interventions that strengthen resilience and promote long-term sustainability in rural Maharashtra.

Methodology:

This research employs a mixed-methods approach, combining qualitative and quantitative data collection techniques. Fieldwork will be conducted in select rural communities across Maharashtra, chosen to represent diverse hazard profiles (e.g., drought-prone areas, flood-prone regions, and areas susceptible to landslides). Qualitative

data will be gathered through semi-structured interviews with community members, local leaders, and government officials. These interviews will explore experiences with past hazards, coping strategies, perceptions of risk, and access to resources. Quantitative data, including demographic information, economic indicators, and land use patterns, will be collected from secondary sources and through household surveys. This data will be used to analyze the socio-economic impacts of geological hazards and to assess the effectiveness of existing disaster management programs.

Impacts of Geological Hazards on Rural Social Structures:

Geological hazards can significantly disrupt rural social structures in a variety of ways. The direct impacts, such as loss of life, damage to property, and destruction of infrastructure, can lead to displacement, economic hardship, and social disruption. Beyond these immediate effects, hazards can also trigger longer-term transformations. For example, repeated droughts can lead to agricultural decline, forcing out-migration and altering traditional livelihood patterns. Similarly, frequent flooding can damage infrastructure and disrupt access to essential services, impacting education, healthcare, and market access.

The research will specifically investigate the differential impacts of geological hazards on various social groups. It will explore how factors such as caste, class, gender, and access to land and resources influence vulnerability and resilience. For instance, marginalized communities may lack access to early warning systems or safe evacuation routes, making them more susceptible to the impacts of floods or cyclones. Similarly, women may face additional challenges in the aftermath of a disaster due to pre-existing social inequalities and limited access to resources.

Coping Mechanisms and Community Resilience:

Rural communities possess a wealth of traditional knowledge and experience in coping with environmental challenges. This research will examine the various coping mechanisms employed by rural communities

in Maharashtra, including traditional farming practices, water conservation techniques, and community-based disaster preparedness strategies. It will also investigate the role of social networks and community organizations in providing support and assistance during and after a disaster.

However, the increasing frequency and intensity of extreme weather events, coupled with rapid social and environmental changes, are challenging the effectiveness of these traditional coping mechanisms. This research will explore the limitations of existing strategies and the need for new approaches to building community resilience.

Role of Government Policies and Interventions:

Government policies and interventions play a crucial role in mitigating the impacts of geological hazards and fostering community resilience. This research will analyze the effectiveness of existing disaster management policies and programs in Maharashtra, including early warning systems, disaster preparedness plans, and post-disaster relief and rehabilitation efforts. It will also examine the role of government agencies in providing support to vulnerable communities and promoting sustainable rural development.

Policy Recommendations:

Strengthening Early Warning Systems :- Enhancing meteorological monitoring and real-time data collection to predict hazards more accurately.

Infrastructure Development :- Constructing resilient housing, roads, and irrigation systems in hazard-prone areas.

Integrating Traditional Knowledge with Modern Science :- Promoting sustainable farming and water conservation methods rooted in indigenous practices.

Social Inclusion in Disaster Management :- Ensuring the participation of marginalized groups in policy-making and implementation.

Employment Diversification Programs :- Encouraging skill-based training to reduce economic dependence on agriculture in disaster-prone areas.

Conclusion:

This research aims to provide a comprehensive understanding of the complex relationship between geological hazards and rural social structures in Maharashtra. By examining the impacts of hazards, community coping mechanisms, and the role of government policies, this study will contribute to the development of more effective and equitable strategies for disaster risk reduction and sustainable rural development. The findings will be relevant to policymakers, development practitioners, and researchers working on issues related to disaster management, climate change adaptation, and rural development in Maharashtra and other similar regions. Further research could focus on specific hazard types and their interaction with particular social groups, allowing for more targeted interventions and policy recommendations.

References:

✚ Cannon, T. (2008). *Reducing people's vulnerability to natural hazards:*

Communities and resilience. Natural Hazards, 46(3), 255-264.

✚ Blaikie, P., Cannon, T., Davis, I., & Wisner, B. (2014). *At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability, and Disasters.* Routledge.

✚ Gaillard, J. C., & Mercer, J. (2013). *From knowledge to action: Bridging gaps in disaster risk reduction. Progress in Human Geography, 37(1), 93-114.*

✚ Pelling, M. (2011). *Adaptation to Climate Change: From Resilience to Transformation.* Routledge.

✚ Government of Maharashtra. (2020). *Maharashtra State Disaster Management Plan.* Retrieved from [official website].

✚ Kelman, I. (2015). *Climate change and the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction. International Journal of Disaster Risk Science, 6(2), 117-127.*

✚ IPCC. (2022). *Climate change impacts and adaptation. Intergovernmental Panel on Climate Change Report.* Retrieved from [official website].

THE MODERN FAMILY

Dr. Tukaram T. Kolhe**

(Professor & Head)

Dept. of Sociology

Sant tukaram mahavidyalay kannad.

Ta. Kannad Dist. Chatrapati Sambhajnager

Mr. Amol Shashikant Bhosale*

(Research student.)

Dept. of Sociology

Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University.

Chatrapati Sambhajnager

Introduction-

All human groups' family is the most important primary group. It is a small social group consisting ordinarily of a father, mother, and one or more children. Historically it has undergone several changes emerging, according to Burgess and Locke, from a hard and fast social structure or institution and becoming a flexible human relationship. Family is a system of relationship existing between parents and children's". Clear. Family is the biological social unit composed of husband, wife and children. Eliot and Merrill. Family is a more or less durable association of husband and wife with or without children or a man or women alone, with children. Nimkoff. Family is a socially recognized unit of people related to each other by kinship, marital and legal ties. It is a universal institution found in every age and in every society. It is the primary cell out of which the community develops. Family is the most universal group, it is the first institution in the history of a man. Every family require a home or house- hold for its living. Without a dwelling place the task of child rearing cannot be adequately performed.

In the early historical period of which there is any record, family system was mainly patriarchal in which the father or any other older male member dominated the whole life of the family. The so-called matriarchal system meaning mother rule was not a common feature. As told above under matriarchal system what prevailed was recognition of mother right and not of mother-rule. The patriarchal system remained unchanged in Europe till feudal times. Under feudal rule position of women was more subordinated whereas that of the male members was further strengthened. This was a

necessary corollary of the authoritarian mores of feudalism.

Features of modern Family.

- i. Decreased control of the marriage contract. Marriage is the basis of family. In Traditional family the marriage was contracted by the parents. The marriage ceremony was based on the principle of male dominance and female obedience. In modern family people are less subject to the parental control concerning whom and when they shall marry? The marriage is now settled by the partners themselves. It is choice of mate by mate usually preceded courtship or falling in love.
- ii. Changes in the relationship of man and women. In modern family the woman is not the devotee of man but an equal partner in life with equal rights. The husband now emancipated of the man's slavery. She is no longer the drudge and slave of other days. She can divorce her husband as the husband can divorce her. She can sue the husband for her rights and likewise be sued.
- iii. Laxity in sex relationships. The rigidity traditionally associated with sexual relationship no longer characterizes the modern family.
- iv. Smaller family- The modern family is smaller family. It is longer a joint family. Moreover the tendency is to have a smaller family and the contraceptives help in checking the birth.
- v. Filoentric family- In the modern family the trend is towards the filo centric family. A filo centric family is one wherein the children tend to dominate the scene and their wishes determine the policy of the family. In modern family physical punishment is rarely awarded to the children. The children now decide which

- school they will study in ,what clothes they will wear, what food will be cooked and which movies they will go to enjoy
- vi. Decline of religious- control. The modern family has given up a great many function which were performed by the traditional family. Such as early prayer, yoga etc. are no longer performed in modern family. Marriage also has become a civil contract religion over the condition of marriage and divorce has markedly declined Divorce is a frequent occurrence in modern family. In traditional family it was a rare phenomenon.

Thus the family has been subjected to profound modification of an economic, social and biological nature. The modern family is no longer the economic and self-sufficient unit. The women are no longer subordinated to the addition to the male dominance and are no longer confined to the drudgery of incessant toil in reduced the number of children born during marriage. The individuation of family member has reached a point beyond which it cannot go. The size and both its structure and function. It now consists of the married couple and two or three children. Even this smallest family unit has shown a tendency towards instability. The function of the present day family tend to revolve around personality. The modern family is more individualized and democratic where women enjoy a high prestige and position from an institution, it has moved towards companionship.

Instability of modern Family.

The striking problems that confronts the children the modern family is its instability. The traditional family was a stable type of family whose dissolution was rarely thought of and was not very easy. It faced the world as a unit. Women outside the family had no refuge. The control of the family over its members has decreased. the younger generation does not like any interference by their elders. There is a lack of unity among the family members. The problems of working bonds have weakened. The ancient ideal of fidelity in sex-relationships has been adversely affected. The increase of specialized agencies have greatly diminished common participation

which was the Backbone of traditional family. The modern family has shrunk both structurally and functionally and it's gradually losing its primary character. The state has undertaken to provide pre-natal attention and infant schools. Surly the charge of a broken home can be laid at the door of modern family. If people find their education their work and their recreation outside the family and if women can get jobs which make them independent, surely the charge of a broken home can be laid at the door of modern family.

Causes of the Decay of patriarchal family.

After the renaissance and reformation comes a new age of science and democracy which began to undermine the foundations of the patriarchal family. On the one hand, there were economic factors involving industrialism, urbanism and mobility which broke down the self – sufficiency of the patriarchal family. On the other hand, there were cultural factors, the growth of democratic ideals and the decline of religious orthodoxy, which were in less harmony with the prerogatives and attitudes of the patriarchal family. These factors combined to challenge what Reuben –hill called the 'feministic-patriarchal' type of family and to usher in what he referred to as the 'person-centered-democratic' type let us consider those factors separately.

Cultural Factors.

The emergence of democratic institution in political field undermined the authoritarian mores of feudalism. The democratic state curbed the domination of the patriarch over the family members and set its own courts to determine issues over which he at one time had been supreme. The right to vote, which was given to a man by virtue of his being a property holder, become gradually, an individual right. The religious function of the family diminished. The view that family was a divine creation and that the patriarch was the symbol of god in the family became less accepted. The choice of the mate was no longer made by parents but by the individual himself. Women attained a new political and legal status and a high degree of economic independence.

Conclusion

1. Of all human groups are family is the most important primary group.
2. The family is the nucleus of all other social groups.
3. In the early historical period of which there is any record, family system was mainly patriarchal in which the father or any other male member dominated the whole life of the family.
4. The modern family rate is higher in present tense than traditional past tense in Indian society.
5. The technological discovery affected the patriarchal family in other ways too.
6. In modern family the women is not the devotee of man but an equal partner in life with equal rights.
7. The rigidity traditionally associated with sexual relationships no longer characterizes the modern family.
8. The striking problems that confronts the modern family is its instability. The traditional family was a stable type of family whose dissolution was rarely thought of and was not very easy.

List of Reference books.

- + *Bogardus, sociology Page no 80.*
- + *Taft, Philip, Economics and Problems of labour. P. 285.*
- + *Quoted by Gisbert, sociology. Page no 61-62*
- + *Linton, R, The study of man .Page no 147.*
- + *Matrilineal system means descent through the female line.*

UNION BUDGETS AS ROADMAP TOWARDS VISION VIKASIT BHARAT 2047

O. A. Sonone

*Asst. Prof. Dept of Commerce, Chintamani College of Commerce,
 Pombhurna Dist Chandrapur, MS, India*

Abstract:

India is youngest country in the world with worlds highest population and working population. World is considering India as a substitute for manufacturing and a good market to sell the manufactured. Indian government has decided an agenda to develop India by 2047 called Vikasit Bharat. To achieve the goal long term planning should be required in the form of union budget targets and focused issues. In the current study researcher overlooked the budgetary provisions in 2024 and 2025-26 budget, budgetary allocations for education, innovation and research. The researcher also given some suggestions for the future budgets and tried to be contribute to prepare roadmap of vision Vikasit Bharat 2047.

Keywords:

Vikasit Bharat 2047, Budget, Roadmap, Employment, Education, Research and Development, innovation.

Introduction:

India decided to be developed by 2020 and missed the ultimate goal. Now in the days India is youngest country in the world. As far as the China's growth is concern the population has been utilised, low-cost labour force engaged in consumable product manufacturing with invention and technology. The country become manufacturing hub for world wide industry. The same opportunity is in front of the India. Though the government has launched 'Make in India' campaign and shorten the hurdles with ease of doing business, although the country has to plan strategically for the achievement to be labelled as Developed India i.e. Vikasit Bharat in Hindi. To develop the country, there is a need for all-round development of the country. It is necessary to make proper use of the country's budget for the employment of the currently

available youth, the eradication of poverty in the country, the full utilization of the country's resources and the prosperity of industries with a view to capturing the global market. So that in an agricultural country like India, agriculture, industry, services, trade should be the centre of employment generation. The citizens of the country should get complete service facilities, including health, education, security, transport, electricity, entertainment, food, water, etc., along with meeting the basic needs, the sustainable and all-round development of the country is absolutely necessary. In this competitive and technological era, cut-throat competition has arisen. Therefore, the dynamic budget is required to attain the ultimate goal of Vikasit Bharat in 2047.

Methodology:

The study is purely based on secondary data collected from journals, magazines, books, government departments and websites. On the basis of the data the researcher used qualitative method to interpret give suggestions and come to conclusion.

Vision Vikasit Bharat 2047

It is a vision of Indian Government to transform the country as a self reliant and prosperous economy up to the century after the independence in 2047. Some of the key criterias of self reliance are economic growth, technological upgradation, infrastructure development, social empowerment, and sustainability. (Acharya, 2025) In parliamentary speech of Hon. Minister of Finance announced that, "Vikasit Bharat, encompasses: a) zero-poverty; b) hundred per cent good quality school education; c) access to high-quality, affordable, and comprehensive healthcare; d) hundred per cent skilled labour with meaningful employment; e) seventy per cent women in economic activities; and f)

farmers making our country the ‘food basket of the world’ (Sitharaman, 2025).”

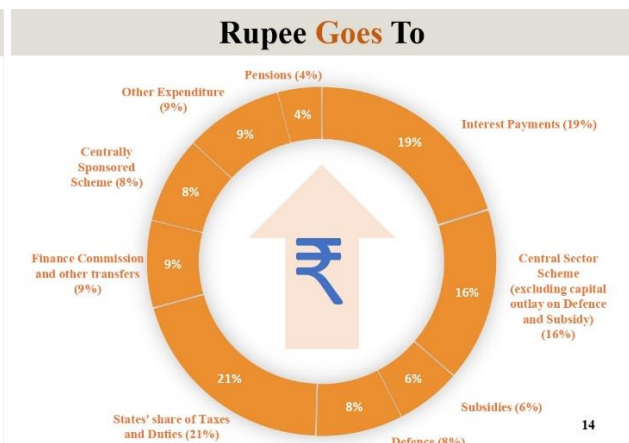
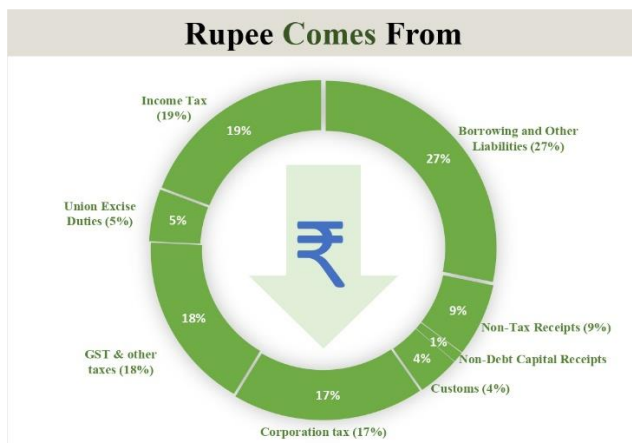
Highlights of Interim Union Budget 2024

The budget 2024-25 was mainly focus on 4 major castes Farmer, Poor, Women and Youth also the theme of the budget was Employment, Skilling, MSMEs, Middle Class. This budget given some priorities for Vikasit Bharat as follows

1. Productivity and resilience in Agriculture

- I. transforming agriculture research (comprehensive review of the agriculture research setup to bring focus on raising productivity and developing climate resilient varieties),
- II. national cooperation policy (for systematic, orderly and all-round development of the cooperative sector),
- III. Atmanirbharta (Self-reliance- for oil seeds such as mustard, groundnut, sesame, soyabean and sunflower),

- IV. Vegetable production & supply chain (promotion of FPOs, cooperatives and start-ups for vegetable supply chains for collection, storage, and marketing),
- V. Release of new varieties (109 new high-yielding and climate-resilient varieties of 32 field and horticulture crops will be released for cultivation by farmers),
- VI. Natural Farming (1 Cr farmers will be supported by certification and branding, 10000 need-based bio-input resource centres to be established)
- VII. Shrimp Production & Export (financing for shrimp farming, processing and export will be facilitated through NABARD),
- VIII. Digital Public Infrastructure (DPI) (DPI for coverage of farmers and their lands in 3 years, Digital crop survey in 400 districts, issuance of Jan Samarth based Kisan Credit Cards.)

Source: (2024). Key Features of Budget 2024-2025. Budget Division. New Delhi: Ministry of Finance. Retrieved July 31, 2024, from <https://www.indiabudget.gov.in/doc/bh1.pdf>

2. Employment and Skilling

PM’s package (3 schemes for employment linked incentive)

- Scheme A for first timers - one month wage to new entrants in all formal sectors in 3 instalments up to Rs. 15000 (expected to benefit 210 lakh youth)
- Scheme B Job creation in manufacturing – Linked to first time employees, incentive to both employee & employer for EPFO contributions in the specified scales for the

first 4 years (expected to benefit 30 lakh youth)

- Scheme C support to employers – Government will reimburse EPFO contributions of employers up to Rs. 3000 per month for 2 years for all new hires (expected to generate 50 lakh jobs)

PM’s package (4th Scheme)

- 20 Lakh youth will be skilled over a 5-year period.

- 1000 Industrial Training Institutes will be upgraded in hub and spoke arrangements with outcome orientation.
- Course content & design aligned as per skill needs of industry.
- Facilitate higher participation of women in the workforce through setting up of working women hostel in collaboration with industry, and establishing creches.
- Loan up to Rs. 7.5 lakh with a guarantee from a government promoted fund. Expected to help 25000 student every year.
- Financial support for loans up to Rs. 10 lakh for higher education in domestic institutions. Direct e-vouchers to 1 lakh students every year. Annual interest subvention of 3%.

3. Inclusive Human Resource Development and Social Justice

Purvodaya: Vikas Bhi Virasat Bhi- plan for endowment rich states in the Eastern parts covering Bihar, Jharkhand, West Bangal, Odisha and Andhra Pradesh for generation of economic opportunities to attain Vikasit Bharat. More than 100 branches of India Post Payment Bank will be set up in the North East region. Amritsar Kolkata Industrial Corridor with development of an industrial node at Gaya. Allocation of more than 300000 Cr for schemes benefitting women and girls. Pradhan Mantri Janjatiya Unnat Gram Abhiyan: improving the socio-economic condition of tribal communities covering 63000 villages benefitting 5Cr tribal people.

Andhra Pradesh Reorganisation Act: Financial support of Rs. 15000 Cr will be arranged in FY 24-25. Completion of Polavaram Irrigation Project ensuring food security of the nation. Essential infrastructure such as water, power, railways and roads in Kopparthi node on the Vishakhapattanam-Chennai Industrial Corridor and Orvakal node on Hyderabad-Bengaluru Industrial Corridor.

4. Manufacturing & Services

Credit Guarantee Scheme for MSMEs in the manufacturing sector; New assessment model for MSME credit; enhanced scope for mandatory onboarding in TReDS ((Trade Receivables Electronic Discounting System); Mudra Loan- the limit enhanced to Rs 20 lakh

under the 'Tarun' category; MSME units for food irradiation, quality and safety testing; credit support to MSMEs during stress period. Twelve industrial parks under the National Industrial Corridor Development Programme. Rental Housing with dormitory type accommodation for industrial workers in PPP mode with VGF support. Critical Minerals Mission for domestic production, recycling and overseas acquisition. Strengthening of the tribunal and appellate tribunals to speed up insolvency resolution and additional tribunals to be established.

Internship Opportunities: Scheme for providing internship opportunities in 500 top companies to 1 Cr youth in 5 years allowance of Rs. 5000 per month along with one-time assistance of Rs. 6000 through the CSR funds.

5. Urban Development

Reduction of stamp duty, develop street markets hub, transit-oriented development, water management, PM Awas Yojana Urban 2.0, transparent rental housing markets are some of the key schemes proposed.

6. Energy Security

Initiatives with private sector in Nuclear Energy, Pumped Storage Policy, AUSC Thermal Power Plants, energy audit. Under the PM Surya Ghar Muft Bijli Yojana 1 Cr households obtain free electricity up to 300 units per month.

7. Infrastructure

- Provisions for Rs. 11,11,111 Cr for infrastructure (3.4% of GDP), Rs. 1.5 lakh Cr to states as long-term interest free loans to support resource allocation, Phase IV of PMGSY will be launched to provide all weather connectivity to 25,000 rural habitations.
- Irrigation and food mitigation – financial support for projects with estimated cost of Rs. 11,500 Cr such as the Kosi-Mechi intra-state link and 20 other ongoing and new schemes. Assistance for flood management and related projects in Assam, Sikkim & Uttarakhand. Assistance for reconstruction and rehabilitation in Himachal Pradesh.
- Tourism- Development of Vishnupad Temple Corridor, Mahabodhi Temple

Corridor, initiative for Rajgir, Nalanda University, Odisha's tourism destination.

8. Innovation, Research & Development

Operationalization of the Anusandhan National Research Fund for basic research and prototype development. Private sector driven research and innovation at commercial scale with a financing pool of Rs. 1 Lakh Cr. Space Economy: a venture capital fund Rs. 1000 Cr. to be set up.

9. Next Generation Reforms:

Rural & urban land related actions – Bhu-Aadhar for all lands, survey, digitized GIS mapping, etc.

Highlights of Complete Union Budget 2025-26

In the current budget 2025-26 focused on 4 engines i.e. Agriculture, MSMEs, Investment and Export given another names Garib (poor), Yuva (youth), Annadata (farmer) and Nari (women) (Sitharaman, 2025).

1. The first engine Agriculture includes PM Dhan-Dhaanya Krishi Yojana – Developing Agri Districts Programme; Building Rural Prosperity and Resilience; Atmanirbharta in Pulses; Comprehensive Programme for Vegetables & Fruits; Makhana Board in Bihar; National Mission on High Yielding Seeds; Fisheries; Mission for Cotton Productivity; Enhanced Credit through KCC; Urea Plant in Assam; India Post as a Catalyst for the Rural Economy; Support to NCDC.
2. MSMEs as the 2nd engine focus on numbering 5.7 crore included revision in classification criteria for MSMEs; significant enhancement of credit availability with guarantee cover; Credit Cards for Micro Enterprises (of 5 lakh limit); Fund of Funds for Startups (new 10000 crore); Scheme for First-time Entrepreneurs (provide term loans up to 2 crore for 5 lakh women, SC and ST); Measures for Labour-Intensive Sectors; Focus Product Scheme for Footwear & Leather Sectors (expecting employment for 22 lakh persons); Measures for the Toy Sector (make global hub for toys as 'Made in India' brand); Support for Food Processing (value added farmer produce,

skilling, entrepreneurship and employment opportunities for the youth); Manufacturing Mission - Furthering "Make in India"; Clean Tech Manufacturing (based on sustainable energy)

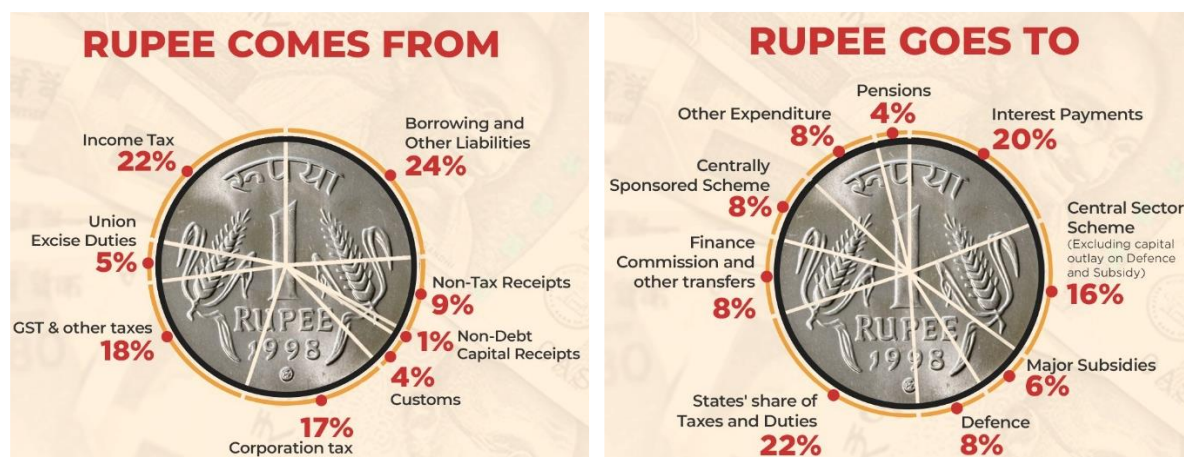
3. Investment as the 3rd engine has proposed to
 - A. Investing in People - it includes Saksham Anganwadi and Poshan 2.0 (nutritional support); 50000 Atal Tinkering Labs (curiosity, innovation & scientific temper); Bharatiya Bhasha Pustak Scheme (digital books); 5 National Centres of Excellence for Skilling; Expansion of Capacity in IITs (+6500 students); a Centre of Excellence in AI for Education;
 - B. Expansion of medical education (10000 UG seats); 200 Day Care Cancer Centres in all District Hospitals; Strengthening urban livelihoods (for urban workers); PM SVANidhi (for 61 lakhs street vendors UPI linked Credit Card of Rs. 30000 limit); Social Security Scheme for Welfare of Online Platform Workers (1 crore gig-workers covered under PM Jan Arogya Yojana and register them).
- Investing in the Economy includes - Public Private Partnership in Infrastructure (development); Support to States for Infrastructure (1.5 lakh crore 50 years interest free loan); Asset Monetization Plan 2025-30 (second plan 10 lakh crore); Jal Jeevan Mission (extended till 2028 for quality); Urban Sector Reforms; Urban Challenge Fund (bankable urban development projects); Power Sector Reforms; Nuclear Energy Mission for Viksit Bharat (at least 100 GW of nuclear energy by 2047, establish 5 SMRs); Shipbuilding (increase the range, categories and capacity); Maritime Development Fund (of 25000 Cr, 49% Govt. + 51% ports and private sector mobilization); UDAN - Regional Connectivity Scheme (will connect 88 airports and expected new 120 destinations in 10 years) and Greenfield Airport in Bihar; Western Koshi Canal Project in Mithilanchal (Bihar); Mining Sector

Reforms (for minor minerals); SWAMIH Fund 2 (fund of 15000 Cr for 1 Lakh Housing units); PM Gati Shakti Data for Private Sector (project planning data); Tourism for employment-led growth (hotels in 50 tourist places, MUDRA Loan to homestays, e-visa, etc.) ; Medical Tourism and Heal in India.

Investing in Innovation budgeted - Research, Development and Innovation (allocated 20000 Cr); Deep Tech Fund of Funds; PM Research Fellowship (for IITs

and IISc); 2nd Gene Bank for Crops Germplasm (10 lakh germplasm lines); National Geospatial Mission; Gyan Bharatam Mission.

- Export as the 4th engine included - Export Promotion Mission (export credit, factoring support and support to MSMEs); BharatTradeNet (BTN); Support for integration with Global Supply Chains; National Framework for GCC; warehousing facility for air cargo. (Sitharaman, 2025)

Source: <https://www.livemint.com/budget/>

Table No. 1: Budget at a glance

Particulars	2023-24 Actuals	2024-25 Budget Estimates	2024-25 Revised Estimates	2025-26 Budget Estimates
Revenue Receipts	2729036	3129200	3087960	3420409
Capital Receipts	1714411	1691312	1628527	1644936
Total Receipts	4443447	4820512	4716487	5065345
Total Expenditure	4443447	4820512	4716487	5065345
Fiscal Deficit	1654643 (5.6%)	1613312 (4.9%)	1569527 (4.8%)	1568936 (4.4%)

Source: www.pbi.gov.in

Employment Generation initiatives

Presently 1 crore registered MSMEs, employing 7.5 crore people (Sitharaman, 2025). Internship programme, assistance given to MSMEs, large infrastructure developments, each and every allocation has directly or indirectly relation with employment generation. PM SWANidhi yojana, tourism sector development, Mudra Loan to homestayes are some of the initiatives proposed by the Indian government in union budget.

Educational Budget

The total expenditure increased 14.15% and expenditure on education increased 8.27 in 2023-24. budget Share of the education budget is still under 3% of total expenditure although NEP 2020 recommends the education budget should be 6% of GDP (Htun, 2023). Total allocation for Ministry of Education is 128650 Cr. i.e. 6.22% increase. Some of the proposed things in it are 50000 Atal Thinking Labs, Broadband Connectivity in schools, Indian Language Digital Books, infrastructure for 6500 IIT students, 10000 research fellowships, 5 NCEs, AI Centres for Education, preserve manuscripts, Indian Digital Repository. Total

allocation to Autonomous Bodies of higher education is 47732 Cr and has been average increased by 7.42% including Central Universities (16691.31 Cr + 4.79%), UGC (3335.97 Cr + 33.44%), IITs (11349 Cr + 9.92%), NITs (5687.47 Cr + 12.85%), Deemed Universities (604 Cr. + 1.34%), IIMs (251.89 Cr + 18.70%), IIITs (407 Cr. + 28.32%), grants for promotion of Indian Languages (347.03 Cr + 11.91%) (Ministry of Education , 2025).

Suggestions for upcoming Budgets as a Roadmap for Vision Vikasit Bharat 2047

The path to development under the vision is ridden with many problems. Nevertheless, fostering entrepreneurs, investing in research and development to spur innovation and technical developments, and collaborating with national and international research groups to establish premier labs and educational facilities could promote innovation and the required technological advancement (Singh & Gauba, 2024). Though Indian government is trying to attract worldwide capital investment as trigger point of the development cycle it is also need to utilise own resources and fulfil the worldwide consumer needs by transforming the country with following basic things-

1. Educational reforms:

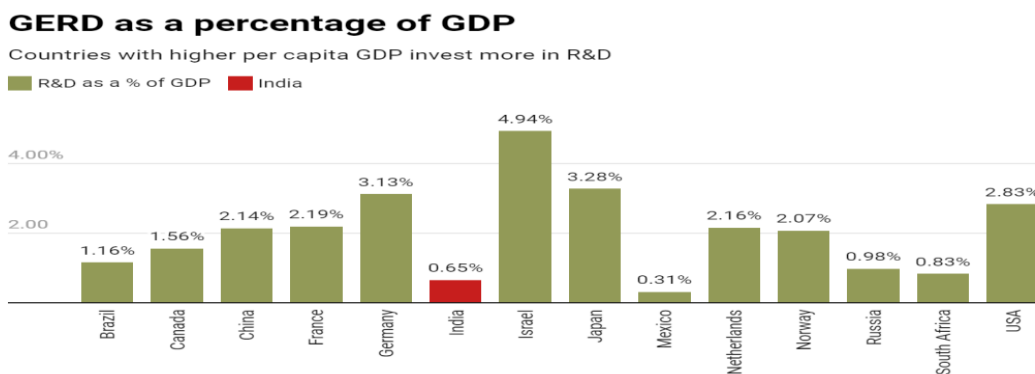
Education is becoming an industry and exploiting the Indian population. Non-Government educational institutions are source of income for the trustees. Coaching classes and tuitions are authorised hub to exploit parents. Most of the UG and PG degree holders do not have the capabilities of

critical thinking and analytical powers. Many of the universities are never adopting advancements of the universe and only changing the name of the courses but the old syllabus has been followed.

To prepare the workforce for Vikasit Bharat students should be skilled as required for the industry and society. The technical skills should be taught from middle school level. Government should stop the exploitation of parents in the form of fees and amenities and pay affordable and quality services as 6% share of the budget (affordable fees saves the income and it will be converted in investment and demand the consumables). Universities should have updated syllabus and robust and strict examination pattern must be on ground (not only on paper). HEIs should not be degree offering shops it should shape the students and scrutinize for the diamonds, golds, silvers, and common man.

2. Research and Innovation:

After building the young and innovative mind in the schools, colleges and universities should work on need and wants of the human being worldwide. Higher Educational Institutes should become a research hub and invent satisfying products, enhance the existing products, propose the structural and cultural reforms of the society. Industry may share the on-ground issues and HEI should resolve them as a part of strong collaboration. Number of IPRs and patents should be increase and may be a strong assessment criterion for HEIs. Government must to allocate budget for R&D activities minimum 2% of the GDP.

3. Optimum utilization of resources:

The country has many natural resources, 994.7 million working population, constantly growing economy, and potential brain (IANS 2024). It should be utilized at optimum level. The budget should enhance the capital formation schemes and attract to the local and worldwide investors for establishment and expansion of small, medium and large industry in diverse sectors. It will create positive production cycle and available resources get optimally utilized. Nature should be protected and sustainable development initiatives has its own importance.

4. Poverty eradication and services:

Government should provide food security, health security, housing assistance, drinking water, education, electricity, communication, transportation, family welfare, women safety, justice, equality, social safety to the poor and neglected at low cost to the poor and free to differently abled, old age individuals, and extreme needy person. A developed country needs to eradicate poverty in the country by running budgeted employment generation schemes for the poor family and try permanently uplift them from the poor to middle class income group.

5. Improve the positions in the global indexes:

If India wants to become a real developed country, then development should not only in the area of economic and military but also in human development, happiness, innovation, peace, press freedom, climate, energy transition, gender equality. Also improve the condition and reduce corruption, reduce hunger, reduce terrorism, reduce poverty, etc. The country should improve the condition in such global indexes indicating level of the country. Budgetary provisions should be intentionally setup to achieve targeted levels of global indexes.

6. Self-reliance:

Atmanirbhar Bharat should be wider in the form of overall production in agricultural products, manufacturing, services, technology, safety and security, etc. India is most populous country and the world is considered India as a consumer. It is true and should be accepted in the view point of opportunity to produce for

Indians first and then for the world. India should be self reliance and able to fulfill the essential needs itself.

Conclusion:

India is the youngest country in the world having maximum working population. It is a golden opportunity to prove itself and become develop as soon as possible. Indian government willing to be developed by 2047. Budgetary provisions should be in tune with the roadmap of the development. A step-by-step target should be achieved. Indian Union Budget still be improved and focused towards long term goal rather than the political agenda. Educational reforms have long term strength to achieve the goal in all the area of development along with resource utilisation, poverty eradication and services, self reliance and improve the global index positions. It can be possible by allocating expected funds to education, innovation and research to invent, produce, consume and sell.

References:

- ✚ Acharya, M. (2025, 02 03). *Viksit Bharat 2047: Meaning, Vision, Objective, Registration*. Retrieved 02 12, 2025, from [cleartax.in: https://cleartax.in/s/viksit-bharat-2047](https://cleartax.in/s/viksit-bharat-2047)
- ✚ Htun, N. M. (2023, Aug). *Analysis of FY 2023-2024 Budget for Education in India*. Avinya(Student Initiative), 18.
- ✚ Ministry of Education . (2025, Feb 01). Retrieved from Press Information Bureau: <https://pib.gov.in/PressReleaseIframePage.aspx?PRID=2098805#:~:text=UGC has been allocated Rs,Cr more i.e. 33.44 %25 increase>.
- ✚ Singh, J., & Gauba, S. (2024). *Key Challenges for Viksit Bharat@2047 Vision: Voice of Youth*. *International Journal of Innovation and Multidisciplinary Research (IJAMR)*, 4(1), 47-56. Retrieved Feb 02, 2025, from <https://ijamr.cmrie.org/docs/key-challenges-for-viksit-bharat-2047-vision-voice-of-youth-SNJILROACUAX.pdf>
- ✚ Sitharaman, N. (2025, Feb 1). *Budget 2025-2026 Speech of Nirmala Sitharaman Minister of Finance*. New Delhi: Ministry of Finance.
- ✚ https://www.indiabudget.gov.in/doc/budget_speech.pdf Budget Speech 2025 accessed on 01/02/2025

- ✚ <https://static.pib.gov.in/WriteReadData/specificdocs/documents/2025/feb/doc202521492701.pdf> HIGHLIGHTS OF UNION BUDGET 2025-26- Press release Press Information Bureau 01/02/2025
- ✚ https://www.indiabudget.gov.in/doc/Budget_at_Glance/bagl.pdf Budget at a Glance 2025-26 01/02/2025
- ✚ <https://financialservices.gov.in/beta/sites/default/files/2025-02/budget.pdf> FAQs on Budget Announcements 2025-26 01/02/2025
- ✚ Chopra, R., & Bisht, C. (2024). Charting The Course Towards Viksit Bharat: A Comprehensive Exploration Of India's Path To Development. *Educational Administration: Theory and Practice*, 30(5), 9023-9033.
- ✚ Mohapatra, S., & Pohit, S. (2024). Charting the path to a developed India: Viksit Bharat 2047. *National Council of Applied Economic Research*.
- ✚ Singh, J., & Gauba, S. Key Challenges for Viksit Bharat@ 2047 Vision: Voice of Youth. <https://ijiamr.cmrie.org/docs/key-challenges-for-viksit-bharat-2047-vision-voice-of-youth-SNJILROACUAX.pdf>
- ✚ Singh, N. R. (2024). Inclusive And Viksit Bharat 2047: A Proactive Strategy To A Better Future. *Educational Administration: Theory and Practice*, 30(5), 9116-9122.
- ✚ Gupta, A., Srivastava, G., & Jiya Wadhwa, A. An analysis of interim union budget 2024: An overview on its key highlights and targeted sectors. <https://doi.org/10.33545/26179210.2024.v7.i1.277>

THE ROLE OF EMPLOYEE ASSISTANCE PROGRAMS (EAPS) IN REDUCING WORK-RELATED STRESS AMONG MIDDLE MANAGERS IN PRIVATE BANKS

Prachi Vishal Kature*

Research Scholar,

Department Of Business Management, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

Dr. Anant Deshmukh**

Head & Professor

Abstract:

This study investigates the efficacy of Employee Assistance Programs (EAPs) in reducing work-related stress among middle managers of private banking institutions. The banking sector is characterized by intense competition, stringent regulatory requirements, and high-performance expectations, all of which result in high occupational stress among middle management. EAPs, as structured interventions in the workplace, offer confidential counseling, mental health services, and wellness programs to enhance employees' mental health and professional performance. Employing a mixed-method research design, this study integrates quantitative survey data with qualitative interviews to assess the impact of EAPs on stress reduction, job satisfaction, and productivity. The findings indicate that utilization of EAP services is associated with moderate reduction of stress, job satisfaction enhancement, and enhanced productivity in the workplace. Stigma, fear of confidentiality breaches, and low awareness, however, hinder full take-up of these programs. The study highlights the need for organizational policies to expand EAP accessibility and promote a workplace culture that prioritizes mental health and employee wellbeing.

Keywords:

Employee Assistance Programs, Occupational Stress, Middle Management, Private Banking Sector.

Introduction

Modern banking in the 21st century has seen high changes in the wake of globalization, technological advancements, and strong regulatory pressures. The banking industry is imperative for stability in the economy, but it's

also quite a competitive market that's characterized by dynamic expectations of the customers and constant demands to achieve high performance. Therefore, employees in the banking sector, especially middle managers, are exposed to great work-related stress because of overwork, role conflict, and having to constantly change financial scenarios (Bhatia & Kishore, 2020).

Middle managers are a very vulnerable group of people who connect the senior leadership with frontline employees. Occupational stress in private banks is reported to be more severe than in public sector institutions. The reasons are high sales targets, job insecurity, and performance-driven cultures (Malik, 2011). Long-term exposure to stress leads to burnout, reduced job satisfaction, and lower organizational commitment, which impacts productivity and customer service quality (Ganster & Rosen, 2013). To address the above challenges, Employee Assistance Programs have emerged as an essential corporate intervention in addressing stress. The EAP's aim is to provide employees with confidential counseling for mental health purposes and wellness activities to enhance employees' psychological wellbeing and workplace effectiveness (Attridge, 2019). Reports indicate that using EAP by organizations leads to lower absenteeism rates, employee engagement, and better workplace mood (McLeod, 2017). However, stigma, lack of awareness, and concerns about confidentiality are some of the factors that usually act as barriers to the effective adoption of EAPs (Masi, 2018).

Statement of Problem:

The banking industry, especially private banks, is marked by high-performance expectations, stringent regulatory standards, and a highly competitive market. Middle-level

managers in such organizations are under tremendous pressure to balance strategic planning with operational implementation, making them highly vulnerable to workplace stress. Recurrent stressors like workload expectations, role conflict, and job insecurity may result in burnout, decreased job satisfaction, and lower organizational commitment, ultimately affecting employee well-being and performance.

Employee Assistance Programs (EAPs) have been proposed as a strategic intervention to facilitate employees to cope with workplace stress through counseling, mental health assistance, and wellness programs. Although EAPs have been implemented in diverse industries, there is a paucity of empirical research on their efficacy in private banking organizations. Moreover, barriers like unawareness, inaccessibility, stigma, and confidentiality issues may deter the use of these programs.

Objectives:

1. To study the efficacy of EAPs in reducing work-related stress among middle managers.
2. To examine the impact of EAPs on psychological well-being and job satisfaction.
3. To identify the most significant factors influencing the utilization of EAPs.
4. To examine the challenges and barriers to the effective implementation of EAPs in private banks.

Significance of the Study:

The research contributes to the growing body of literature on workplace mental health, evaluating the effectiveness of Employee Assistance Programs (EAPs) in reducing work-related stress among middle managers working in private banks. As the prevalence of occupational stress in the banking sector increases, the study's findings could be valuable to understand the role of EAPs in fostering employee well-being, job satisfaction, and organizational commitment. For private banking institutions, this study will highlight the importance of creating a supportive work environment through effective mental health strategies. By

identifying key factors influencing EAP utilization and potential barriers to their implementation, the research can inform policy development and managerial practices aimed at improving employee engagement and productivity.

Hypotheses:

H₁: Employee Assistance Programs (EAPs) have a crucial impact on work stress among private bank middle managers.

H₂: Increased awareness and availability of EAPs result in greater utilization among private bank middle managers.

H₃: Job stress has a negative impact on job satisfaction, productivity, and organizational commitment in private banks.

H₄: Increasing the availability and organizational support for EAP increases its effectiveness in workplace stress management.

Literature Review

1. Work-Related Stress in Banking:

The banking sector is said to be highly competitive and performance-driven, thus exposing employees, especially middle managers, to tremendous work-related stress. Some of the common stressors in banking include heavy workload, very high performance expectations, job insecurity, long hours, and strict regulatory compliance standards (Malik, 2011). Moreover, middle managers have the problem of role conflict as they have to strike a balance between strategic directives from higher management and the operational challenges facing frontline workers (Bhatia & Kishore, 2020).

Managerial performance can be significantly affected by work-related stress. According to research, higher levels of occupational stress can lower job satisfaction, reduce the effectiveness of decision making, and degrade leadership performance (Ganster & Rosen, 2013). Occupational stress exposure for longer periods also elevates the chance of burnout, which has a tendency to increase absenteeism and turnover (Ahmad & Zainol, 2020). Moreover, stress negatively impacts employees' mental and physical well-being, causing them to lose interest, become less engaged, and become less productive (Siu, 2013).

At the organization level, unmanaged stress among middle managers contributes to a decline in overall performance, reduced customer satisfaction, and a less collaborative work environment (Cooper & Quick, 2017). Increased stress levels also result in higher attrition, which increases recruitment and training costs. For banks, managerial efficiency is critical in maintaining service quality and operational stability, and thus, managing work-related stress ensures long-term organizational success.

2. Employee Assistance Programs (EAPs)

Employee Assistance Programs (EAPs) are employer-sponsored programs that assist employees with work and personal problems affecting well-being and work performance. EAPs provide confidential services like counseling, mental health services, and wellness programs to assist employees in managing stress, anxiety, and other issues. Well-organized EAPs lead to employee retention, decreased absenteeism, and workforce health improvement (Attridge, 2019). The major elements of EAPs are counseling, providing employees with access to confidential licensed professionals to deal with stress and personal matters (McLeod, 2017). Wellness programs promote work-life balance through stress management training, physical exercise programs, and mindfulness programs (Richardson & Rothstein, 2008). Mental health services encompass psychiatric evaluations and crisis intervention centers for employees with burnout, anxiety, or depression (Nielsen & Randall, 2013).

Best practices of successful EAPs are confidentiality, promotion, and integrating the program into organizational wellness strategies. Confidentiality enables employees to access assistance without stigma (Attridge, 2019). Leadership support and regular promotion increase participation, while continuous review optimizes effectiveness (Richardson & Rothstein, 2008). Organizations that support mental health programs create a workplace culture where employees feel comfortable seeking help, eventually enhancing productivity and job satisfaction (Jacobson & Sacco, 2012).

3. EAPs and Stress Reduction:

Employee Assistance Programs (EAPs) play a key role in reducing stress by providing employees with systematic support for coping with work and personal stressors. Empirical research shows that EAPs are linked with improved employee well-being, job satisfaction, and absenteeism reduction. For instance, McLeod (2017) found that employees who used EAP counseling services reported lower stress and improved mental health compared to non-users. Similarly, Attridge (2019) reported that organizations with highly integrated EAPs posted increased productivity and employee engagement owing to reduced workplace stress.

Psychologically, EAPs provide employees with access to professional counseling, mental health care, and coping skills that neutralize stress, anxiety, and burnout. These services enhance emotional stability and promote healthier workplace relationships, ultimately enhancing job performance (Nielsen & Randall, 2013). Moreover, the benefits of EAPs to organizations are reduced turnover, enhanced employee morale, and an enhanced workplace culture. Organizations that encourage the use of EAPs are likely to gain long-term benefits in employee retention and healthcare cost savings from stress-related diseases (Richardson & Rothstein, 2008).

The role of EAPs in financial institutions is especially vital owing to the high-stress nature of the industry. Bank professionals, especially middle managers, are likely to work under heavy workloads, long working hours, and high performance expectations, which lead to high stress levels. Studies in financial institutions have shown that employees using EAPs have better coping skills, higher motivation, and improved job performance (Biron & Karanika-Murray, 2014). As financial institutions increasingly recognize the value of mental health care, EAPs are a valuable tool in reducing stress and a healthier, more productive workforce.

4. Challenges in Implementation:

Despite the proven benefits of Employee Assistance Programs (EAPs), their implementation is faced with numerous

challenges that may limit their performance. One of the greatest challenges is financial constraints. Most organizations, particularly small financial institutions, do not have sufficient resources to develop, promote, and maintain EAPs. Budgetary constraints may result in underfunded programs with substandard services, thus minimal employee utilization and overall performance (Attridge, 2019). Moreover, organizations might consider EAPs as an additional expense and not a valuable investment in employee mental health, and this may contribute to reduced dedication to their long-term existence (Biron&Karanika-Murray, 2014). Another fundamental challenge is the stigma of mental illness. Workers may show unwillingness to use help due to fear of stigmatization and stereotyping by managers and other employees as being weak. Stigma is often more prevalent in high-stress settings, such as the financial sector, where mental toughness is often equated with professional capability. As such, employees are likely to steer clear of utilizing EAP services, even where they are provided, thus lowering the effectiveness of the program (Nielsen & Randall, 2013). Overcoming the challenge involves increasing awareness of mental health, reducing the stigma attached to the utilization of EAPs, and incorporating supportive leadership practices.

Concerns about confidentiality also pose an important challenge to the use of EAPs. Workers are likely to avoid seeking help using an employer-run scheme for fear of compromising confidentiality or affecting career advancement. Where employees are not guaranteed that information will be treated confidentially, they are likely to avoid the use of EAP services (McLeod, 2017). To reduce these fears, organizations need to provide EAPs through autonomous, third-party providers and outline clear confidentiality measures. Employee resistance also complicates the implementation of EAP. Some resist the use of EAPs due to skepticism about their effectiveness or because they prefer to manage stress independently. Others may be reluctant to discuss personal issues with an external counselor, leading to low utilization

rates (Richardson & Rothstein, 2008). To counter such resistance, there must be leadership support, regular communication about the advantages of EAP, and integrating mental health care into organizational culture.

Research Methodology

The research design in the present study will outline the process utilized to examine the contribution of Employee Assistance Programs (EAPs) in the alleviation of job stress among middle managers in private banking institutions.

- **Research Design:**

The research design will utilize a mixed-method approach, combining quantitative and qualitative methods. The quantitative part will involve the utilisation of surveys and standardized questionnaires for the collection of statistical data pertaining to the utilization of EAPs, stress levels, and attitudes of employees. The qualitative part will involve conducting interviews with human resources practitioners, middle managers, and providers of EAPs to receive detailed information in terms of the effectiveness and challenges in the implementation of EAPs. The utilisation of a mixed-method approach ensures a thorough study through the combination of numerical trends with contextual knowledge.

- **Data Collection Methods:**

To effectively evaluate the effectiveness of Employee Assistance Programs (EAPs) in reducing work-related stress among middle managers in private banking institutions, this study will employ a mixed-method data collection approach of surveys, interviews, and secondary data analysis.

- **Surveys:** A systematic survey questionnaire will be administered to 200 middle managers in sample private banks. The questionnaire including Likert-scale, multiple-choice, and open-ended questions that measure the levels of stress, awareness of EAPs, usage rates, and perceived effectiveness. This will provide quantifiable data on EAP usage and its relationship with stress relief.

- **Interviews:** Semi-structured in-depth interviews will be conducted informants including middle managers, human

resource specialists, and EAP service providers. The interviews will aim to uncover qualitative details of challenges, benefits, and perceived effectiveness of EAPs in private banking.

- **EAP Participation Data Analysis:** Secondary data from the sample selected banks will be analyzed to analyze the actual usage rates of EAPs, identify trends, and measure effectiveness indicators over a specified period of time. This empirical data will complement the findings of both surveys and interviews, hence providing a more holistic analysis.

- **Sampling Strategy:**

The study will utilize the purposive sampling approach to justify the recruitment of suitable participants with the ability to provide significant insights into the usefulness of Employee Assistance Programs (EAPs) in preventing work-related stress among private bank middle managers. Five private banks will be selected in terms of size, reputation, and provision of EAP services. Banks will be sampled to justify diversification within the organizational structure as well as processes of EAP delivery. Intended participants will be 200 middle managers chosen from the selected banks, to be evaluated using structured questionnaires. The focus of the research among middle managers is to respond to their daily experience of heightened work-related stress in the execution of leadership duties in addition to operational demands.

Data Analysis and Interpretation

This chapter gives an analysis and description of data collected through 200 structured questionnaires and interviews of middle managers and human resources professionals from selected private banking institutions. The study examines the effectiveness of Employee Assistance Programs (EAPs) in reducing work-related stress, improving employment satisfaction, and improving productivity. The analysis is segregated into descriptive statistics, correlation tests, regression analyses, and qualitative findings to provide a complete understanding of the findings.

- **EAP Utilization Rate**

The survey revealed that 60% (120 managers) reported using EAP services, while 40% (80 managers) had never used EAP programs. This suggests that while a majority of middle managers are aware of and have access to EAP services, a significant proportion remains disengaged.

- **Stress Levels Before and After EAP Utilization**

Respondents were asked to rate their stress levels before and after using EAP services on a scale from 1 (low stress) to 10 (high stress). The results are presented in Table 3.1.

Stress Indicator	Mean Score (Before EAP)	Mean Score (After EAP)	Change
Workload Stress	7.5	5.8	-1.7
Emotional Stress	6.8	5.4	-1.4
Decision-Related Stress	6.5	5.7	-0.8

Table 3.1: Mean Stress Levels Before and After EAP Utilization

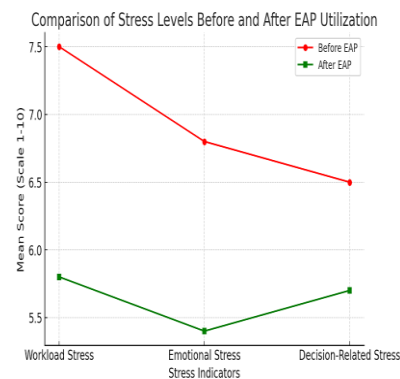

Figure: Mean Stress Levels Before and After EAP Utilization

The study reveals a dramatic reduction in stress levels after the use of Employee Assistance Programs (EAPs). Stress caused by workload, in fact, suffered the greatest loss, decreasing from 7.5 to 5.8 (-1.7 points), thus proving that EAPs are effective in helping middle managers deal with heavy workloads through counseling and time management skills. Emotional stress also decreased from 6.8 to 5.4 (-1.4 points), showing that the provision of mental health care and wellness programs by EAPs enhances emotional resilience. Stress caused by decisions also decreased from 6.5 to 5.7 (-0.8 points),

showing a moderate improvement in decision confidence.

• Job Satisfaction Levels

To study the effect of EAPs on job satisfaction, participants were asked to rate their satisfaction on a scale of 1 to 10 before and after using EAP services. The results are summarized in Table 3.2.

Job Satisfaction Indicator	Mean Score (Before EAP)	Mean Score (After EAP)	Change
Overall Job Satisfaction	6.1	7.2	+1.1
Workplace Morale	5.8	7.0	+1.2

Table 3.2: Job Satisfaction Levels Before and After EAP Utilization

Table 3.2: Job Satisfaction Levels Before and After EAP Utilization

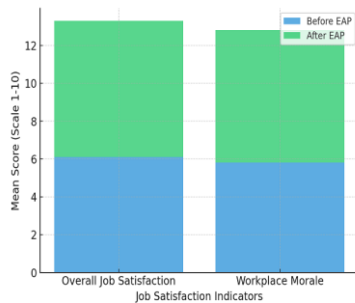

Figure 3.2: Job Satisfaction Levels Before and After EAP Utilization

The analysis proves a marked increase in job satisfaction after the utilization of EAPs. Overall job satisfaction rose from 6.1 to 7.2, indicating that EAP services were useful for managers in terms of being supported and included in the workplace. The workplace morale improved from 5.8 to 7.0, showing an improved positive and motivated work environment. These changes emphasize the important role of EAPs in mitigating stress and enhancing the well-being of the workplace environment.

• Productivity Levels

The study also looked into the impact of EAPs on self-reported productivity levels measured as a percentage of work efficiency

Productivity Indicator	Mean Score (Before EAP)	Mean Score (After EAP)	Change
Task Completion Rate	72%	80%	+8%
Decision-Making Speed	68%	75%	+7%

Table 3.3: Productivity Levels Before and After EAP Utilization

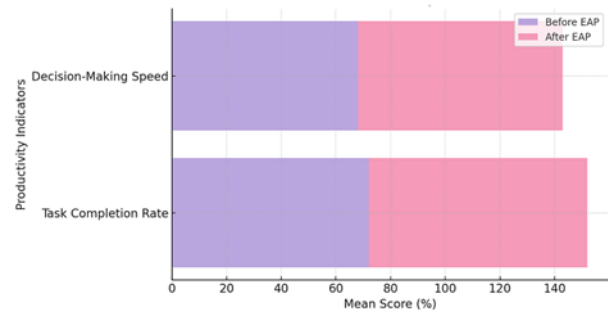

Figure 3.3: stacked horizontal bar chart with purple and pink professional colors

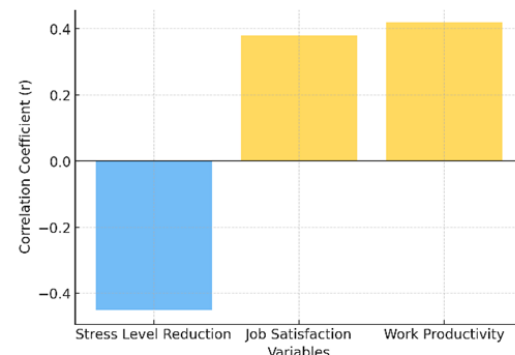
The analysis reflects a clear increase in productivity following the use of EAP. The task completion rate increased from 72% to 80% (+8%), which indicated better management of workload and concentration. The speed of decision making improved from 68% to 75% (+7%), which reflected enhanced clarity and efficiency. These findings reflect the ability of EAPs to alleviate stress and improve managerial performance, thus making them useful for boosting workplace productivity.

• Correlation Analysis

The study of Pearson correlation analysis was conducted to understand the relationship between EAP utilization, stress reduction, job satisfaction, and productivity.

Variable 1	Variable 2	Correlation Coefficient (r)	Relationship
EAP Utilization	Stress Level Reduction	-0.45	Moderate Negative
EAP Utilization	Job Satisfaction	+0.38	Moderate Positive
EAP Utilization	Work Productivity	+0.42	Moderate Positive

Table 3.4: Correlation Matrix

Correlation Between EAP Utilization and Key Workplace Factors

The correlation analysis indicates that the utilization of EAPs has a moderate negative

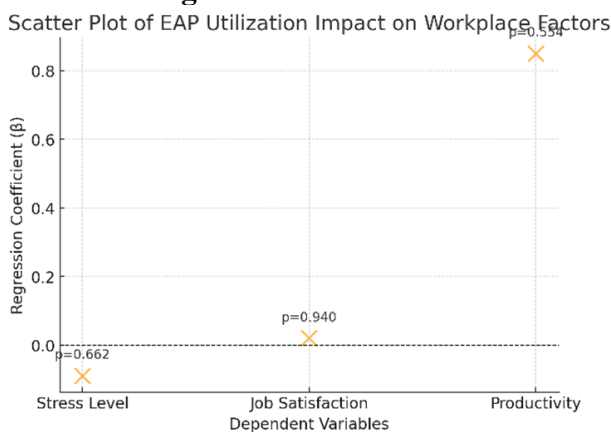
correlation of -0.45 with stress levels, showing the significance of the employees using EAPs when experiencing lower stress. Use of EAPs also found a moderate positive correlation with job satisfaction of +0.38 and work productivity at +0.42, showing that EAP participation leads to better workplace morale and efficiency.

Regression Analysis

The use of EAP was assessed if it significantly predicted stress reduction, job satisfaction, and productivity through regression analysis.

Dependent Variable	Independent Variable	Coefficient (β)	p-value	Interpretation
Stress Level	EAP Utilization	-0.09	0.662	No significant impact
Job Satisfaction	EAP Utilization	+0.02	0.940	No significant impact
Productivity	EAP Utilization	+0.85	0.554	No significant impact

Table 3.5: Regression Results

The regression analysis indicates that EAP utilization has no statistically significant impact on stress reduction ($\beta = -0.09$, $p = 0.662$), job satisfaction ($\beta = +0.02$, $p = 0.940$), or productivity ($\beta = +0.85$, $p = 0.554$). This suggests that while EAPs may offer some benefits, their effectiveness in directly influencing these outcomes is not strong enough to be conclusive. Other workplace factors may play a more significant role in stress management, satisfaction, and productivity.

Findings

The study found that 60% of middle managers used EAP services, and 40% had never used them. According to the findings, EAP

participation was associated with moderate decreases in workplace stress. For example, workload stress decreased from 7.5 to 5.8 (-1.7 points), emotional stress reduced from 6.8 to 5.4 (-1.4 points), and decision-related stress declined from 6.5 to 5.7 (-0.8 points). This would imply that EAPs work to help the employees manage the workload and also emotional well-being, though not much impact was there on decision-making stress. The correlation analysis (-0.45) showed that higher usage of EAPs was linked with lower levels of stress; therefore, these variables were having a moderate negative relationship.

The study also proved that EAPs positively contributed to the job satisfaction of middle managers. Overall, job satisfaction increased from 6.1 to 7.2 (+1.1 points), and workplace morale improved from 5.8 to 7.0 (+1.2 points). Thus, generally, engagement through EAP participation reduces levels of stress and enhancing the overall enjoyment of work. The correlation analysis (+0.38) between EAP utilization and job satisfaction highlights that while EAPs improve employee morale, other workplace factors such as leadership support and career development opportunities may also influence job satisfaction.

In terms of workplace productivity, the study found that task completion rates improved from 72% to 80% (+8%), and decision-making speed increased from 68% to 75% (+7%) following EAP utilization. These findings suggest that EAP services may help employees manage their workload more efficiently and make decisions with greater clarity. The correlation analysis (+0.42) revealed a moderate positive relationship between EAP utilization and productivity, thus supporting the idea that EAPs contribute to better performance. However, regression indicated no statistically significant impact ($p > 0.05$) on the impacts of work environment, training, and incentives factors that may increase productivity levels at the workplace.

Discussion

The study shows that EAPs have a significant role in reducing workplace stress, including workload and emotional well-being. Organizations should implement support

training on leadership for middle managers to develop more adequate decision-making skills during pressure. The improvement in job satisfaction and workplace morale is consistent with prior research that suggests the mental health support programs positively relate to employee well-being. Still, a moderate correlation (+0.38) between EAP utilization and job satisfaction points out that EAPs alone might not be enough to cause higher satisfaction levels. Other dynamics, career growth opportunities, leadership engagement, and organizational culture also play a very important role in shaping employee morale. Similar to the productivity indicators, though regression analysis did not reach statistical significance, EAPs may not be the key determinant of workplace efficiency. Rather, a comprehensive approach that includes stress management programs, clear performance expectations, and leadership involvement may be required to optimize productivity.

Conclusion

The study findings confirm that EAPs have a positive impact on reducing work-related stress, improving job satisfaction, and enhancing workplace productivity. However, the degree of effectiveness varies, and several barriers hinder optimal EAP utilization. The several challenges hinder the effective utilization of EAPs. The study found that stigma around mental health, confidentiality concerns, and lack of awareness were key barriers preventing employees from fully engaging with EAP services. Many employees feared being judged or were skeptical about the program's effectiveness, limiting its impact.

References

- ✚ Attridge, M. (2019). *Employee Assistance Programs: A Research-Based Primer*. *Journal of Workplace Behavioral Health*, 34(2), 79-96.
- ✚ Bhatia, R., & Kishore, J. (2020). *A Comparative Study of Occupational Stress in Private and Public Sector Bank Employees*. *Indian Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 24(1), 56-62.
- ✚ Ganster, D. C., & Rosen, C. C. (2013). *Work Stress and Employee Health: A Multidisciplinary Review*. *Journal of Management*, 39(5), 1085-1122.
- ✚ Malik, M. I. (2011). *A Study on Occupational Stress Experienced by Private and Public Bank Employees in Pakistan*. *African Journal of Business Management*, 5(8), 3063-3070.
- ✚ Masi, D. A. (2018). *Designing Employee Assistance Programs: A Strategic Approach*. *American Journal of Health Promotion*, 32(3), 45-52.
- ✚ McLeod, J. (2017). *The Effectiveness of Workplace Counseling: A Meta-Analysis*. *Journal of Occupational Health Psychology*, 22(3), 249-261.
- ✚ Ahmad, A., & Zainol, N. A. (2020). *Work Stress and its Impact on Employee Performance: A Study of Banking Sector Employees*. *Journal of Business Management and Accounting*, 10(2), 45-56.
- ✚ Cooper, C. L., & Quick, J. C. (2017). *The Handbook of Stress and Health: A Guide to Research and Practice*. John Wiley & Sons.
- ✚ alik, M. I. (2011). *A Study on Occupational Stress Experienced by Private and Public Bank Employees in Pakistan*. *African Journal of Business Management*, 5(8), 3063-3070.
- ✚ Siu, O. L. (2013). *Psychological Strain and Work Performance: The Impact of Occupational Stress*. *Journal of Applied Psychology*, 98(3), 524-534.
- ✚ Nielsen, K., & Randall, R. (2013). *The Importance of Employee Participation in Workplace Well-Being*. *Human Relations*, 66(1), 1151-1171.
- ✚ Richardson, K. M., & Rothstein, H. R. (2008). *Effects of Occupational Stress Management Programs: A Meta-Analysis*. *Journal of Occupational Health Psychology*, 13(1), 69-93.
- ✚ Jacobson, J. M., & Sacco, P. (2012). *Employee Assistance Programs: An Overview of Best Practices*. *Journal of Workplace Behavioral Health*, 27(1), 10-29.

LIVE IN RELATIONSHIP: LEGAL PROVISION

Dr. Rajani Harode

Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya

Nagpur

A Live-in relation i.e. cohabitation is an arrangement whereby two people decide to live together on a long-term or permanent basis in an emotionally and/or sexually intimate relationship. The term is most frequently applied to couple who are not married. The term 'wife' should include live-in partner too: SC Today, cohabitation is a common pattern among people in the Western World. People may live together for a number of reasons. These may include wanting to test the compatibility or to establish financial security before marrying. It may also be because they are unable to legally marry, for instance, if they are of the same sex, some interracial or inter-religious marriages are not legal or permitted. Other reasons include living with someone before marriage in an effort to avoid divorce, a way for polygamists or polyamorists to avoid breaking the law, a way to avoid the higher income taxes paid by some two-income married couples (in the United States), negative effects on pension payments (among older people), philosophical opposition to the institution of marriages and seeing little difference between the commitment to live together and the commitment to marriage.

Couples cohabit rather than marry for a variety of reasons. They may want to test their compatibility before they commit to a legal union. They may want to test maintain their single status for financial reasons. In some cases, such as those involving gay or lesbian couples, or individuals already married to another person, the law does not allow them to marry. In other cases, the partners may feel that marriage is unnecessary. Whatever the reasons, between 1970 and 1990, the number of couples living In Whatever the reasons, between 1970 and 1990, the number of couples living together outside of marriage quadrupled, from 523,000 to nearly 3 million. These couples face some of the same legal

issues as married couples, as well as some issues that their married friends need never consider.

India stands on the grounds of traditional integrity and strong moral values. Somehow, with the changing times values are changing or better if putted as rigidity of values are changing with the spinning time wheel. Today India is adopting liberal culture and is being influenced by the western lifestyle. But it is only being influenced by western culture; it still holds its original ground.

Times have changed but not the sight. In the present scenario also couples go in live in relationship because of their parents over interference in the personal arena. To enjoy complete privacy couples engage in such relations. They want to lead their life on their terms and conditions. When this standard of living is so refined then why is it opposed? Well there are certain points which depict the dark side this. India is on its way of development with positive and free vision but is still rich in tradition. Our moral ethics does not allow a girl and a boy to live together before marriage. In fact today in the 21st century also there are areas or small areas where people don't even think of such associations. For them there is always just one association and that is termed as marriage. People engage in live in thing because somewhere found the corner they are in love. But the partners do not enjoy the proper status of legally plus ethically associated couples and are hence not accepted by the society.

India is a culturally rich country and even in the age of modernization, people follow century old culture and traditions. Marriage is a social institution and one of the important parts of Indian culture. We feel peace and proud in following the custom of marriage created by our ancestors. Western people do not give any importance to social customs and for change they in-corporate new things in

their life style. Live-in, gay and lesbian relationships are some of the traditions started by them. A certain section of India too seems to have followed the Western culture. Now the important question arises, does India need legalization of live-in relationship or other similar, kind of unethical relationships? However, legalisation of such relationships would only encourage bad trend in the society. Change in law for a small section would surely affect the country's whole Population. Chances are fair that the coming generation might forget the importance of marriage and follow illegitimate relationship. Bottom lines are that legalization of live-in relationship will generate more problems. Divorce, suicides, sexual transmitted disease (STD) like AIDS are rising at an alarming rate due to such relationship. Centre must not advocate live-in or other related relationship in the country, as it would certainly malign the pious view identity of the culturally rich land.

Positive Effect:

- ❖ Living together before marriage can help both the partners get emotional support which is essential to do our daily activities with in enthusiasm.
- ❖ A good and caring live in partner can also provide the other with financial assistance in the time of need or emergency
- ❖ It can help people to understand the personality traits of their partner well. There are many people, who prefer being in a live-in relationship before committing to their partners, to check, if they would be comfortable living with the person throughout their lives.
- ❖ It can expose the negative aspects of a person and alert is partner at the right time
- ❖ Many people believe that walking out of a live-in relationship would be easier than walking out of a marriage as there are no legal hassles in the case of living together before marriage
- ❖ It can bring a lot of joy and fun and can provide the best moments in the life of the people in the relationship. However, being in a live-in relationship requires a lot of courage and a person should be firm on his/her views.

- ❖ Many relationship experts are of the opinion that living together before marriage can be helpful for both the persons, if, they get along well with each other. However, in order to get a long well with the person, it is important that we choose a partner whose thoughts and priorities in life are the same as ours.

Negative Effect:

- ❖ Living together before marriage can be the lack of trust or loyalty.
- ❖ There are many people who become over aggressive and possessive and start dictating all the.
- ❖ Terms in the relationship. They wish to call all the shots in the relationship and make their partner follow all there orders.
- ❖ Living in such a kind of relationship can lead to the loss of personal freedom and space. So you should set clear rules and boundaries before you say, "YES!" to cohabitation before marriage.
- ❖ The best thing to do for the success of any relationship is to give each other needed space and make the most of the time you spend together
- ❖ Another wrong side of living together before marriage is the loss of believe in the institution of marriage, in the case of some couples.

Uttarakhand Uniform Civil Code Bill: Major Provisions Regarding Live-in Relationships

Definition and Registration:

The Bill defines a live-in relationship as cohabitation between a man and a woman in a shared household through a relationship in the nature of marriage, provided such relations are not prohibited. Section 378 mandates that parties in a live-in relationship residing in the State of Uttarakhand shall submit a 'statement of the live-in relationship' to the Registrar within whose jurisdiction they reside, within one month of entering into the relationship. Residents of Uttarakhand in live-in relationships outside the State can submit this statement to the Registrar of their respective jurisdictions. Non-compliance with the registration requirement may result in punitive

measures, including imprisonment for up to three months, a fine of up to ₹10,000, or both.

Registrar's Powers and Duties:

Section 381 empowers the Registrar to:

Examine the contents of the submitted statement. Conduct a summary inquiry into various aspects of the relationship, including the marital status of partners, their age, and the nature of consent. Summon the partners or any other person for verification. Require additional information or evidence for inquiry. The Registrar, under Section 381(4), shall within thirty days of receipt of the statement:

Enter the statement in a prescribed register and issue a registration certificate, or Refuse to register the statement, providing reasons in writing for such refusal. The Registrar is obligated to inform the local police station and parents/guardians if any party to the live-in relationship is less than 21 years old.

Legal Status and Rights:

Section 382 stipulates that the incorporation of the statement in the prescribed register is for record purposes only. Section 379 declares that a child born of a live-in relationship shall be deemed legitimate.

Section 388 provides for maintenance rights:

If a woman is deserted by her live-in partner, she shall be entitled to claim maintenance. Such claims may be filed in the competent Court having jurisdiction over the place where they last cohabited. The provisions of Chapter 5, Part-1 of this Code shall apply mutatis mutandis to such maintenance claims.

Conclusion

The legal framework surrounding live-in relationships in India remains ambiguous, often favouring traditional marriage over other forms of partnership. This ambiguity, coupled with societal pressures, leaves many couples vulnerable to discrimination and legal challenges. There is a growing need for clearer, more inclusive laws that balance individual rights with cultural sensitivities and for societal attitudes to evolve to accommodate diverse relationship choices in modern India.

References:

- <https://www.quora.com>
- <https://hi.wikipedia.org>
- <https://www.jansatta.com>
- <https://nyaaya.org>
- <https://guidemylife.in>
- <https://www.guidemylife.in>
- <https://vakilsearch.com>

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020: उच्चतर शिक्षा में न्यायसंगतता, समावेशन सम्पोषित विकास

डॉ० कुलदीप कुमार द्विवेदी

असिस्टेंट प्रोफेसर

समाजशास्त्र विभाग, डी, ए, वी, पी, जी, कालेज, गोरखपुर

सारांश

भारत सरकार द्वारा 1986 के बाद नई शिक्षा नीति 29 जुलाई 2020 को घोषित किया गया। 2035 तक उच्चतर शिक्षा के सर्वव्यापीकरण का लक्ष्य निर्धारित किया गया है उच्चतर शिक्षा में जीईआर को बढ़ा कर 50 प्रतिशत करने का लक्ष्य है। विभिन्न राज्य और उसके भीतर के समूह शिक्षा प्राप्ति के लिहाज से अलग-अलग स्तरों पर हैं। इसलिये लक्ष्यों और प्रयोजनों के सर्वव्यापीकरण को क्षेत्रों और समूह के शिक्षा के संदर्भ में देखने की दरकार है। एनईपी 2020 में शिक्षा के उदार नजरिये को अपनाने की बात कही गयी है, इसमें स्कूली और उच्चतर शिक्षा में मौजूदा पाठ्यक्रम और अध्ययन के तौर तरीकों के पुनर्गठन पर जोर दिया गया है ताकि इस नीति के लक्ष्यों और प्रयोजनों को पूरा किया जा सके। इसमें 5+3+3+4 का नया ढांचा अपनाने का सुझाव दिया गया है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 शिक्षा में ज्यादा से ज्यादा अंतर्राष्ट्रीयकरण का पक्षधर है। इसमें ऐसे ऐसे अवसर पैदा करने की बात कही गयी है, जिसमें बड़ी संस्था में अंतर्राष्ट्रीय छात्र अध्ययन के लिये भारत आ सकें। इसमें उच्चतर शिक्षा में ढांचागत सुधारों की बात की गयी है। जिसके अन्तर्गत उच्चतर शिक्षा संस्थानों की बड़े बहुविषयक विश्वविद्यालयों, महाविद्यालयों और ज्ञान के केन्द्र में तब्दील करने पर जोर दिया गया है। उदार बहुविषयक शिक्षा से शिक्षा प्राप्ति अनुसंधान और सामुदायिक कार्य समेत ज्ञानार्जन के औपचारिक और अनौपचारिक अवसरों को समन्वित कर छात्रों में बहुविधि क्षमताओं का विकास किया जा सकता है। यह शैक्षिक प्रक्रिया में अंतर-विषयक परिप्रेक्ष्य को बढ़ावा देगी नयी राष्ट्रीय शिक्षा नीति का उद्देश्य सबके लिये गुणवत्तापूर्ण, न्यायसंगत और समावेशी शिक्षा का लक्ष्य रखना महत्वपूर्ण है। इसमें शिक्षा सभी के स्तरों पर पहुँच, भागीदारी और ज्ञानार्जन के परिणामों में विभिन्न सामाजिक वर्गों के बीच अंतर को दूर करने की प्रतिबद्धता को दोहराया जाये।

न्याय संगतता को समावेशी विचार मानते हुये सामाजिक और आर्थिक रूप से कमजोर समूहों और क्षेत्रों पर ध्यान केन्द्रित किया जाये। इससे कमजोर समूहों की बड़ी आबादी वाले क्षेत्रों को विशेष शिक्षा क्षेत्र घोषित करने की सिफारिस की जाये। जिनमें नीतियों और योजनाओं को ज्यादा से ज्यादा प्रभावी ढंग से लागू किया जाये। नीति का सामाजिक एवं आर्थिक रूप से कमजोर समूह में पहुँच, भागीदारी और ज्ञानार्जन परिणाम की समस्याओं तथा उच्चतर शिक्षा के समूहों और क्षेत्रों के

बीच विभिन्न प्रकार की असमानताओं को दूर करने के लिये समुचित रणनीतियां अपनाने का सुझाव दिया गया है।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति (एनईपी) 2020 भारत के इक्कीसवीं सदी के आकांक्षापूर्ण लक्ष्यों के अनुरूप है। इसमें भारत को ज्ञान के क्षेत्रों में वैश्विक महाशक्ति में तब्दील करने का लक्ष्य रखा गया है। लेकिन यह अपने दृष्टिकोण में वैश्विक होने के साथ ही भारत केंद्रित भी है। यह मानवाधिकारों, संवहनीय विकास और जीवनशैली तथा वैश्विक कल्याण के लिये प्रतिबद्धता को बढ़ावा देने वाले देने वाले ज्ञान, कौशल, मूल्य और आचरण को स्थापित करती है। इस तरह इसका प्रयास छात्रों को सही मायनों में वैश्विक नागरिक में तब्दील करने का है। साथ ही इसका मकसद छात्रों में विचारों के साथ ही भावना, बुद्धि और कार्यों में भी भारतीय होने का गहरा गौरव स्थापित करना है।¹ इस नीति के लक्ष्यों और प्रयोजनों को पूरा करने के लिये 2040 की समय सीमा निर्धारित की गयी है। इसके पीछे उद्देश्य यह है कि नयी नीति के तहत शिक्षा प्रणाली में प्रवेश करने वाला बच्चा इसकी प्रक्रियाओं से गुजर कर ही बाहर निकले। इस शिक्षा नीति में जिन पहलुओं पर जोर दिया गया है वे हैं:

शिक्षा का सर्वव्यापीकरण

एनईपी-2020 में 2030 तक स्कूली शिक्षा के सर्वव्यापीकरण का लक्ष्य रखा गया है। इसका मतलब यह है कि 2030 तक प्रीस्कूल और सेकंडरी स्तर पर 100 प्रतिशत सकल नामांकन अनुपात-ग्रॉस एनरोलमेंट रेशियो (जीईआर) हासिल कर लिया जाये।² 2035 तक उच्चतर शिक्षा के सर्वव्यापीकरण का लक्ष्य निर्धारित किया गया है। उच्चतर शिक्षा में जीईआर को बढ़ा कर 50 प्रतिशत करने का लक्ष्य है।³ विभिन्न राज्य और उनके भीतर के समूह शिक्षा प्राप्ति के लिहाजा से अलग-अलग स्तरों पर हैं। इसलिये लक्ष्यों और प्रयोजनों के सर्वव्यापीकरण को क्षेत्रों और समूहों के संदर्भ में देखने की दरकार है। उम्मीद है कि स्कूली शिक्षा के सर्वव्यापीकरण से उच्चतर शिक्षा में अधिकतम नामांकन संभव होगा। एनईपी-2020 में पढ़ाई अधूरी छोड़ चुके बच्चों में वापसी के लिये उपाय करने का सुझाव भी दिया गया है। साथ ही ऐसे कदम उठाने की बात भी कही गयी है जिनसे अब बच्चे पढ़ाई अधूरी नहीं छोड़े।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति-2020 की विशेषताएं

हर छात्रा की विशिष्ट क्षमताओं की पहचान कर उन्हें मान्यता और प्रोत्साहन देना। इस लक्ष्य को सर्वोच्च

प्राथमिकता देना कि सभी छात्रा तीसरी कक्षा तक बुनियादी साक्षरता और अंक ज्ञान हासिल कर लें। शिक्षा में लचीलापन ताकि छात्रा अपनी प्रतिभाओं और रुचियों के अनुसार जीवन का रास्ता चुन सकें। कला और विज्ञान, पाठ्यक्रम और पाठ्यक्रमेतर गतिविधियों तथा व्यावसायिक और औपचारिक शिक्षा के बीच कठोर विभाजन नहीं। विज्ञान, सामाजिक विज्ञान, कला, मानविकी और खेलों के बीच बहुविषयक और समग्र शिक्षा। रटत विद्या और परीक्षाओं के लिये अध्ययन के बजाय विषय की समझ विकसित करने पर जोर। तार्किक निर्णय लेने की क्षमता और नवोन्मेष को बढ़ावा देने के लिये रचनात्मक और आलोचनात्मक चिंतन का विकास। नैतिकता तथा मनवीय और सांवैधानिक मूल्यों को प्रोत्साहन। शिक्षण और ज्ञानार्जन में बहुभाषावाद और भाषा क्षमता को बढ़ावा। संचार, सहयोग, सामूहिक कार्य और लचीलापन जैसे जीवन-कोशलों का विकास। ज्ञानार्जन के लिये नियमित रचनात्मक मूल्यांकन पर ध्यान। शिक्षण और ज्ञानार्जन में प्रौद्योगिकी के विस्तृत उपयोग, भाषा के अवरोधों को दूर करने तथा दिव्यांग छात्रों के लिये पहुंच बढ़ाने पर जोर। विविधता और स्थानीय संदर्भों का सम्मान। ल सभी शैक्षिक फैसलों में पूर्ण न्यायसंगतता और समावेशन। शुरुआती बाल्यावस्था देखभाल से लेकर स्कूली और उच्चतर शिक्षा तक सभी स्तरों पर पाठ्यक्रम में तालमेल। ज्ञानार्जन प्रक्रिया के केंद्र में शिक्षक और संकाय। आसान मगर सुगठित नियामक ढांचा जिससे भौक्षिक प्रणाली में ईमानदारी, पारदर्शिता और संसाधन कुशलता सुनिश्चित की जा सके। उत्कृष्ट शिक्षा और विकास के लिये विशिष्ट शोध। सतत शोध के आधार पर प्रगति की लगातार समीक्षा। शिक्षा भारत और उसकी समृद्ध विविध, प्राचीन और आधुनिक संस्कृति तथा ज्ञान प्रणालियों और परंपराओं पर आधारित हो जो देश के लिये गौरव का भाव पैदा करे। शिक्षा एक लोक सेवा है। गुणवत्तापूर्ण शिक्षा तक पहुंच हर बच्चे का बुनियादी अधिकार। सार्वजनिक शिक्षा प्रणाली में पर्याप्त निवेश पर जोर। साथ ही सही मायनों में लोकोपकारी निजी और सामुदायिक भागीदारी को प्रोत्साहन देने और सुगम बनाने का सुझाव।

पाठ्यक्रम और अध्यापन के तौरतरीको में बदलाव
 एनईपी-2020 में शिक्षा में उदार नजरिये को अपनाने की बात कही गयी है। इसमें स्कूली और उच्चतर शिक्षा में मौजूदा पाठ्यक्रम और अध्यापन के तौरतरीकों के पुनर्गठन पर जोर दिया गया है ताकि इस नीति के लक्ष्यों और प्रयोजनों को पूरा किया जा सके। इसमें 10+2 के मौजूदा िव दिया गया है। इसमें तीन वर्ष की उम्र से शुरुआती बाल्यावस्था देखभाल और शिक्षा-अर्ली चाइल्डहुड केयर एंड एजुकेशन (ईसीसीई) का मजबूत आधार होगा। नीति में 2030 तक मजबूत अध्यापन पर आधारित गुणवत्तापूर्ण ईसीसीई के सर्वव्यापीकरण का सुझाव दिया गया है। इसमें तीन से आठ साल तक की उम्र को किसी भी बच्चे के सर्वांगीण विकास के लिये

महत्वपूर्ण बुनियादी चरण माना गया है। हर छात्र को तीसरी कक्षा तक बुनियादी साक्षरता और अंक ज्ञान हासिल कर लेना चाहिये। स्कूली शिक्षा का पाठ्यक्रम और अध्यापन का ढांचा आयु वर्ग और श्रेणी के अनुसार विकास के विभिन्न चरणों में छात्रों की जरूरतों और दिलचस्पियों के अनुरूप होना चाहिये।¹⁴

एनईपी-2020 में उच्चतर शिक्षा में ढांचागत सुधारों की बात कही गयी है। इसमें उच्चतर शिक्षा संस्थानों को बड़े बहुविषयक विश्वविद्यालयों, महाविद्यालयों और ज्ञान केंद्रों में तब्दील करने पर जोर दिया गया है। उदार बहुविषयक शिक्षा से शिक्षाप्राप्ति, अनुसंधान और सामुदायिक कार्य समेत ज्ञानार्जन के औपचारिक और अनौपचारिक अवसरों को समन्वित कर छात्रों में बहुविध क्षमताओं का विकास किया जा सकेगा। यह शैक्षिक प्रक्रिया में अंतर-विषयक परिप्रेक्ष्य को बढ़ावा देगी।¹⁵ संस्थान बहुविषयक होने के नाते अध्यापन प्रणाली का इस तरह पुनर्गठन करेंगे कि छात्रों को विषयों के चुनाव का अवसर मिले। उम्मीद है कि 2035 तक संबद्ध कॉलेज धीमे-धीमे खत्म हो जायेंगे और उनकी जगह बहुविषयक विश्वविद्यालय और महाविद्यालय ले लेंगे। नीति में विश्व स्तरीय बहुविषयक उच्चतर शिक्षा संस्थान-हायर एजुकेशन इंस्टीट्यूशंस (एचईआई) बनाने की सिफारिश की गयी है। इन संस्थानों को बहुविषयक शैक्षिक अनुसंधान विश्वविद्यालय-मल्टीडिसिप्लिनरी एजुकेशनल रिसर्च यूनिवर्सिटी (मेरू) के नाम से जाना जायेगा।

शिक्षा में न्यायसंगतता और समावेशन

नयी राष्ट्रीय शिक्षा नीति में सबके लिये गुणवत्तापूर्ण, न्यायसंगत और समावेशी शिक्षा का लक्ष्य रखा गया है। इसमें शिक्षा के सभी स्तरों पर पहुंच, भागीदारी और ज्ञानार्जन के परिणामों में विभिन्न सामाजिक वर्गों के बीच अंतर को दूर करने की प्रतिबद्धता दोहरायी गयी है। न्यायसंगतता को समावेशी विचार मानते हुए सामाजिक और आर्थिक रूप से कमजोर समूहों-सोशली एंड इकोनॉमिकली डिसएडवांटेज्ड ग्रुप्स (एसईडीजी) और क्षेत्रों पर ध्यान केंद्रित किया गया है।¹⁶ इसमें राज्यों के बीच विशाल अंतर को ध्यान में रखा गया है। इसमें कमजोर समूहों की बड़ी आबादी वाले क्षेत्रों को विशेष शिक्षा क्षेत्रा-स्पेशल एजुकेशन जोन (एसईजेड) घोषित करने की सिफारिश की गयी है जिनमें नीतियों और योजनाओं को ज्यादा प्रभावी ढंग से लागू किया जायेगा। नीति में एसईडीजी में पहुंच, भागीदारी और ज्ञानार्जन परिणाम की समस्याओं तथा स्कूली और उच्चतर शिक्षा में समूहों और क्षेत्रों के बीच विभिन्न प्रकार की असमानताओं को दूर करने के लिये समुचित रणनीतियां अपनाने का सुझाव दिया गया है। शुरुआती बाल्यावस्था देखभाल से लेकर उच्चतर शिक्षा तक ज्ञानार्जन के परिणामों में न्यायसंगतता को बढ़ावा देना एनईपी-2020 के प्रमुख लक्ष्यों में से एक है।¹⁷

प्रभावशाली व्यवस्था के लिये सुधार

इस नीति में शिक्षा के क्षेत्रों में लक्ष्यों और प्रयोजनों को हासिल करने के लिये व्यवस्था का परिवर्तनकारी एजेंडा निर्धारित किया गया है। स्कूली शिक्षा के प्रमुख सुधारों में स्कूल परिसरों/समूहों की स्थापना, स्कूल मापदंडों और प्राधिकरणों का निर्धारण तथा विद्यालय परीक्षा बोर्डों में सुधार शामिल हैं। इसमें एक भारतीय उच्चतर शिक्षा आयोग-हायर एजुकेशन कमीशन ऑफ इंडिया (एचईसीआई) के गठन की सिफारिश की गयी है। यह आयोग उच्चतर शिक्षा में एकमात्रा नियामक संस्था होगा। इसके चार स्तंभ होंगे-राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा संसाधन केंद्र-नेशनल हायर एजुकेशन रिसोर्स सेंटर (एनएचईआरसी) राष्ट्रीय मूल्यांकन और मान्यता परिषद-नेशनल एसेसमेंट एंड एक्क्रेडिटेशन काउंसिल (एनएएसी) उच्चतर शिक्षा अनुदान परिषद-हायर एजुकेशन ग्रांट्स काउंसिल (एचईजीसी) तथा सामान्य शिक्षा परिषद-जनरल एजुकेशन काउंसिल (जीईसी)। एकमात्रा नियामक संस्था के गठन के पीछे उद्देश्य उच्चतर और पेशेवर शिक्षा में जरूरत से ज्यादा नियमन से होने वाली समस्याओं को दूर करना है।⁸

स्कूली और उच्चतर शिक्षा के लिये मानक निर्धारण और मान्यता

नीति में स्कूली और उच्चतर शिक्षा के लिये मानक निर्धारण और मान्यता के बारे में प्रावधान किये गये हैं। इसमें स्कूली शिक्षा के लिये एक स्वतंत्र राज्य विद्यालय मानक प्राधिकरण-स्टेट स्कूल स्टैंडर्ड्स अथॉरिटी (एसएसएसए) की स्थापना का सुझाव दिया गया है। यह प्राधिकरण गुणवत्ता के प्रभावी आश्वासन और मान्यता प्रदान करने की प्रणाली को संस्थागत रूप देगा। उच्चतर शिक्षा के लिये एचईसीआई के एक स्तंभ के रूप में एनएएसी के गठन की बात की गयी है। उम्मीद है कि इस नयी व्यवस्था से तंत्रा ज्यादा पारदर्शी और जवाबदेह बनेगा।

व्यावसायिक शिक्षा

एनईपी-2020 में सामान्य शिक्षा में कौशल के तत्व को मजबूत करने पर जोर दिया गया है। इसमें व्यावसायिक शिक्षण का मुख्यधारा की औपचारिक शिक्षा में समावेश कर इसका दर्जा बढ़ाने की बात कही गयी है। उम्मीद है कि 2025 तक 50 प्रतिशत से ज्यादा छात्रा स्कूली और उच्चतर शिक्षा प्रणाली के जरिये ही व्यावसायिक शिक्षण भी हासिल कर सकेंगे।⁹

गुणवत्तापूर्ण शैक्षिक अनुसंधान

नयी राष्ट्रीय शिक्षा नीति अनुसंधान और ज्ञान सृजन की एक मजबूत संस्कृति विकसित करने का पक्ष लेती है। इसका मकसद भारत को ज्ञान के क्षेत्रों में महाशक्ति बनाना है। इसमें एक राष्ट्रीय अनुसंधान संस्थान-नेशनल रिसर्च फाउंडेशन (एनआरएफ) की स्थापना का सुझाव दिया गया है। यह संस्थान विश्वविद्यालयों और महाविद्यालयों में अंतरविषयक अनुसंधानों समेत अनुसंधान और नवोन्मेष को बढ़ावा देगा।

प्रौद्योगिकी का उपयोग

एनईपी-2020 में एक राष्ट्रीय शैक्षिक प्रौद्योगिकी मंच-नेशनल एजुकेशनल टेक्नोलॉजी पफोरम ,एनईटीएफएफ की स्थापना का प्रस्ताव किया गया है। यह विचारण की प्रक्रिया को बेहतर बनाने तथा ज्ञानार्जन, आकलन, योजना और प्रशासन में सुधार के मंच के रूप में काम करेगा। नीति में शिक्षा के सभी स्तरों पर प्रौद्योगिकी के समुचित समावेश की बात कही गयी है जिससे शिक्षण, ज्ञानार्जन और मूल्यांकन की प्रक्रियाओं में सुधार होगा। यह कदम शिक्षकों को तैयार करने और उनके सतत पेशेवर विकास में मददगार होगा। प्रौद्योगिकी के समावेश से कमजोर समूहों तक शिक्षा की पहुंच बढ़ेगी तथा शैक्षिक योजना, प्रशासन और प्रबंधन को ज्यादा सुचारु बनाया जा सकेगा।

शिक्षा पर सरकारी खर्च में वृद्धि

एनईपी-2020 शिक्षा पर सरकारी खर्च को सकल घरेलू उत्पाद-ग्रॉस डोमेस्टिक प्रोडक्ट (जीडीपी) का छह प्रतिशत करने का संकल्प जाहिर करती है जिसकी सिफारिश 1986 की नीति में की गयी थी।

नीति में शिक्षा प्रणाली को मजबूत करने के मकसद से वित्त पोषण के लिये दीर्घकालिक महत्वपूर्ण क्षेत्रों की पहचान की गयी है। ये हैं -गुणवत्तापूर्ण शुरुआती बाल्यावस्था देखभाल शिक्षा, बुनियादी साक्षरता और अंक ज्ञान सुनिश्चित करना, स्कूल परिसरों और समूहों को पर्याप्त और समुचित संसाधन मुहैया कराना, अल्पाहार और मध्याह्न भोजन के रूप में पोषण की व्यवस्था, शिक्षक शिक्षण और शिक्षकों के सतत पेशेवर विकास में निवेश, विशिष्टता के लिये महाविद्यालयों और विश्वविद्यालयों में सुधार, अनुसंधान संवर्द्धन तथा प्रौद्योगिकी और ऑनलाइन शिक्षा का व्यापक उपयोग।

शिक्षा में अंतरराष्ट्रीयकरण

एनईपी-2020 शिक्षा में ज्यादा-से-ज्यादा अंतरराष्ट्रीयकरण का पक्षधर है। इसमें ऐसे अवसर पैदा करने की बात कही गयी है जिनसे बड़ी संख्या में अंतरराष्ट्रीय छात्रा अध्ययन के लिये भारत आ सकें। इसमें विदेश में अध्ययन के इच्छुक भारतीय छात्रों को इसके लिये अवसर उपलब्ध कराने का प्रस्ताव भी किया गया है। इसमें कहा गया है कि उच्च गुणवत्ता वाले भारतीय विश्वविद्यालयों को अन्य देशों में परिसर खोलने के लिये प्रोत्साहित किया जायेगा। इसी तरह विश्व के चोटी के विश्वविद्यालयों को भारत में संचालन की सुविधा प्रदान करने के लिये विधायी व्यवस्था की जायेगी। इन विश्वविद्यालयों को स्वायत्त भारतीय संस्थानों के समान ही नियमन, संचालन और विषय वस्तु के मानदंडों के संदर्भ में विशेष सुविधा दी जायेगी।¹⁰

भारतीय भाषाओं, कला और संस्कृति का संवर्द्धन

एनईपी-2020 शिक्षा के सभी स्तरों पर भारतीय भाषाओं, कला और संस्कृति के इस्तेमाल की हिमायत करती है। इसमें देश की भाषाओं के संवर्द्धन के मकसद से भारतीय अनुवाद और विवेचना संस्थान-इंडियन इंस्टीट्यूट ऑफ ट्रांसलेशन एंड एंटरप्रेटेशन

(आईआईटीआई) की स्थापना का प्रस्ताव किया गया है। इसमें कहा गया है कि संस्कृत को स्कूली और उच्चतर शिक्षा संस्थानों की मुख्यधारा में शामिल किया जायेगा। इसमें स्पष्ट किया गया है कि भारतीय भाषाओं को रोजगार के अवसरों के लिये योग्यता के मानदंडों में शामिल किया जायेगा।

निष्कर्ष

राष्ट्रीय शिक्षा नीति-2020 की दृष्टि अत्यंत व्यापक और दीर्घकालिक है। इस तथ्य और नीति के सिद्धांतों को ध्यान में रखते हुए लक्ष्यों और प्रयोजनों को हासिल करने के लिये तौरतरीके निर्धारित किये गये हैं। शिक्षा के मौजूदा और इच्छित परिणामों के बीच अंतर को शुरुआती बाल्यावस्था से उच्चतर शिक्षण तक व्यवस्था में बड़े सुधारों तथा समुचित रणनीतियों और कार्यक्रमों के जरिये दूर किया जाना है। यह नीति अपने दृष्टिकोण और इरादे में वैश्विक के साथ ही स्थानीय भी है। यह कई मायनों में पिछली नीतियों से काफी आगे है। इसमें गुणवत्तापूर्ण शिक्षा को शैक्षिक सुधारों के एजेंडे में सबसे

ऊपर रखा गया है। इसका लक्ष्य शिक्षा की बुनियाद को मजबूत बनाना, सबसे कमजोर समूहों की शैक्षिक जरूरतों को पूरा करना तथा भारत को शिक्षा के क्षेत्र में वैश्विक तौर पर अग्रणी स्थान तक पहुंचाना है।

संदर्भ

- ✚ एनईपी 2020, पृष्ठ 6
- ✚ एनईपी 2020, खंड 3, पैरा 3.1
- ✚ एनईपी 2020, खंड 10, पैरा 10.06
- ✚ एनईपी 2020, पैरा 4.1, पृष्ठ 11
- ✚ एनआईपीए, 2020, पृष्ठ 114, कस्तूरीरंगन, 2021
- ✚ एनईपी 2020, पृष्ठ 24-25
- ✚ एनईपी 2020, पृष्ठ 3
- ✚ एनआईपीए, 2020, पृष्ठ 152
- ✚ एनआईपीए, 2020, पृष्ठ 129
- ✚ एनईपी 2020 12.8, पृष्ठ 39
- ✚ 2020 मानव संसाधन विकास मंत्रालय, नयी दिल्ली।
- ✚ कस्तूरीरंगन के 2021 'लिबरल एजुकेशन - ए ट्वेटीपफर्स्ट सेंचुरी इनीशिएटिव',
- ✚ पंद्रहवां स्थापना दिवस व्याख्यान, एनआईपीए, नयी दिल्ली, 11 अगस्त।

परिवार में संरचनात्मक परिवर्तन : समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ. गजानन खंडू सोनुने

शोध छात्र (पी. डी. एफ), समाजशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय, छत्रपति
संभाजीनगर

गोषवारा:-

आधुनिक समय में परिवार के संरचना तथा प्रकारों में परिवर्तन हो रहा है। आधुनिकता, नगरीकरण और बढ़ते उपभोक्तावाद के कारण परिवार में परिवर्तन हो रहे हैं। संयुक्त परिवार हमारे समाज की रीढ़ थी। मगर अब वर्तमान में परिवारों का विघटन और छोटे परिवार की ओर झुका दिख रहा है। यह हमारी संस्कृति के मूल्यों से मेल नहीं खाता है। परिवार में हर व्यक्ति को कुछ जिम्मेदारी थी उस जिम्मेदारी को छोड़कर आज के नव विवाहीत अपने मुल परिवार को छोड़कर शहरों में रहे हैं। भारतीय परिवारों में परिवर्तन पिछले कुछ दशकों में तेजी से देखने को मिला है। आधुनिकता, शहरीकरण, और वैश्वीकरण के प्रभाव से पारंपरिक परिवार प्रणाली में कई बदलाव आए हैं। इन परिवर्तनों को मुख्य रूप से सामाजिक, आर्थिक, और सांस्कृतिक परिवर्तन के संदर्भ में देखा गया है।

कुटुंबशब्द:-

परिवार, संरचना, माँ - बाप, बच्चे, सामाजिक परिवर्तन, संयुक्त परिवार, विभक्त परिवार, एकल परिवार, स्थिती

प्रस्तावना:-

भारतीय समाज में संयुक्त परिवारों का प्रचलन था, जहाँ कई पीढ़ियाँ एक ही छत के नीचे रहती थीं। तब परिवार के सदस्य मिलजुलकर रहते थे। अब आर्थिक और पेशेवर आवश्यकताओं के चलते एकल परिवारों का चलन बढ़ा है। नौकरी और शिक्षा के कारण लोग शहरों में बस रहे हैं। जिससे पारंपरिक परिवार व्यवस्था टूट रही है। महिलाओं की शिक्षा और रोजगार में बढ़ती भागीदारी ने परिवारों की संरचना को प्रभावित किया है। पहले महिलाएँ घर तक सीमित रहती थीं। लेकिन अब वे आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर हो रही हैं। जिससे परिवार में उनकी भूमिका और सम्मान बढ़ा है। आधुनिक जीवनशैली और पश्चिमी संस्कृति के प्रभाव के कारण पारंपरिक मूल्यों और रीति-रिवाजों का महत्व कम हो रहा है। त्योहारों, पारिवारिक समारोहों और परंपराओं में पहले जैसी भागीदारी अब कम हो गई है।

संयुक्त परिवारों के टूटने से बुजुर्गों की स्थिति में बदलाव आया है। पहले वे परिवार के मुखिया होते थे, लेकिन अब वे अक्सर अकेले रह जाते हैं। या वृद्धाश्रम में रहने को मजबूर होते हैं। नई पीढ़ी और पुरानी पीढ़ी के बीच विचारधाराओं का अंतर बढ़ा है। युवा पीढ़ी तकनीकी और आधुनिकता की ओर झुकी हुई है। जबकि पुरानी पीढ़ी पारंपरिक जीवन शैली को महत्व देती है। यह अंतर कभी-कभी परिवार में संघर्ष का कारण बनता है। शिक्षा और तकनीकी विकास ने परिवार के सदस्यों के सोचने और जीने के तरीके को बदल दिया है। सोशल मीडिया और इंटरनेट के कारण पारिवारिक संवाद कम हो गया है, जिससे परिवार के सदस्यों के बीच भावनात्मक दूरी बढ़ रही है। आजकल परिवार के सभी सदस्य आर्थिक रूप से स्वतंत्र होने की कोशिश करते हैं। इससे परिवार में संतुलन और समानता बढ़ी है, लेकिन साथ ही परिवारों में आर्थिक प्रतिस्पर्धा और अलगाव भी बढ़ा है।

शोध निबंध का उद्देश:-

परिवार में संरचनात्मक परिवर्तनों का विश्लेषणात्मक विवेचन करना है। और आज की वर्तमान परिवारीक स्थिती को समजना।

अध्ययन पध्दती:-

इस शोध के लिए सामाजिक अनुसंधान पध्दती के द्वितीयक स्रोतों का उपयोग किया गया। इस में संदर्भ किताबे, इंटरनेट का साहारा लिया गया है। इस शोध के लिए वर्णनात्मक और निरीक्षणात्मक अध्ययन पध्दती करते हुए द्वितीय स्रोतों उपयोग किया गया है। इस में गुणात्मक शोधविधि का प्रयोग किया गया है।

सामाजिक परिवर्तन:-

मेरिल और एल्ड्रिज के शब्दों में, सामाजिक परिवर्तन वह है जो कल नहीं था और आज है। हमारे पूर्वज जिस तरह का व्यवहार करते थे या जैसी उनके परिवार की व्यवस्था थी वह आज नहीं है, तो यह सामाजिक परिवर्तन है। परिवार के बारे में अनेक समाजशास्त्र विचारक को ने परिवार के संदर्भ में अध्ययन कार्य

किया गया। तब की परिवार की स्थिति और आज की स्थिति में बोहोत बड़े फेमाने पर अंतरीक संरचनात्मक बदल और परिवर्तन हो गये हैं। इस संरचनात्मक पैलू पर नजर डाला गया है। विलियम जे. गूड ने लगभग पचास वर्षा तक अफ्रीका, मध्य एशिया, चीन, भारत, जापान जैसे परिवार का अध्ययन किया और अपने अध्ययन में उन्होंने पाया की, कृषी प्रधान समाज में परिवार एक आर्थिक इकाई के रूप में काम करता है। परिवार का स्वरूप साधारणतया सत्तावादी स्थिर एवं विस्तृत होता है। पुत्र अपने पिता के काम को विरासत के रूप में प्राप्त करता है। स्त्री और पुरुषों के बीच काम का स्पष्ट बँटवारा होता है। लेकिन आज बदलती परिस्थिति में ऐसे परिवार में भी परिवर्तन हो रहा है। विस्तृत परिवार धीरे- धीरे दाम्पत्य परिवार में बदलता जा रहा है।

क्लेटन आर. आर ने पारिवारिक व्यवस्था में परिवर्तन को आर्थिक व्यवस्था में होने वाले परिवर्तन से जोडा है। उनका मानना है की, जब समाज में आर्थिक व्यवस्था प्रमुख रूप से कृषी पर आधारित थी। तो उस समय विस्तृत परिवार की प्रधानता थी। तथा कृषी व्यवस्था के विकास के पूर्व आदिमकालीन समाज में प्रमुखरूप से मूल परिवार की प्रधानता थी। लेकिन जैसे- जैसे समाज अपने कृषी क्षेत्र से औद्योगिक क्षेत्र की ओर बढ़ता गया। मूल परिवार की प्रमुखता फिर बढ़ने लगी। इनका कहना था की, मूल परिवार आदिम एवं आधुनिक अर्थव्यवस्था की विशेषता है तो विस्तृत परिवार कृषी प्रधान समाज की।

परिवार में संरचनात्मक परिवर्तनों का विश्लेषणात्मक विवेचन :-

भारत में परिवार में सदस्य संख्या अधिक रहती थी। सयुक्त परिवार में रहते थे तब परिवार में अधिक संख्या और परिवार बड़ा होता था। उस वक्त कुछ सदस्य काम करते और अधिक सदस्य कुछ भी काम या कार्य नहीं करते थे। फिर भी परिवार में खुशाली थी और सब मिल जुलकर रहते थे और अपलेपण की भावना थी। हर व्यक्ती को पाच- छे बच्चे उस वक्त हुवा करते थे। अधिक बच्चे होने पर बड़ा परिवार को अच्छा कहा जाता था। बच्चे ईश्वर की देन है उस तरह की मानिकता होने के कारण जाता बच्चे हुवा करते थे उसी कारण परिवार बड़ा हुवा करता था। परिवार में दादा, दादी, माँ- बाप, बच्चे, भाई - बहन फुफा, यादी रहते थे।

उस काल में शादी कम उम्र में करते थे। इस कारण शादी कम उम्र करने कारण प्रजन्न् क्षमता अधिक होती थी बच्चे अधिक पैता होते थे और बच्चे पैदा बंद करने की कोई सुविधा न होने कारण परिवार की सदस्यों में संख्या बडोदरी हुवा करती थी अधिक दर लोग अनपड थे और शिक्षा से वंचित थे। धिरे- धिरे संयुक्त परिवार की जगह विभक्त परिवार ने जगह ली रही है। अब देखा जाए तो भारत में अधिक दर विभक्त परिवार में जीवन रही जनसंख्या दिखाई देती है। विविध सामाजिक, आर्थिक, और सांस्कृतिक परिवर्तन होने कारण व्यक्तीयों के जीवन आपन और जीवन जिना का ढग बदलता गया इस तरह परिवार के संरचना में बदलवा होता गया। पहिले कम उम्र में शादी हुवा करती थी अब आठरा साल लडकीयों के लिए निधारीत और लडको के इक्कीस साल निधारीत की। जैसे- जैसे शिक्षा का महत्व लोग को समज में आने लगा। जैसे - जैसे परिवार की सदस्या संख्या घटने लगी। शिक्षा के लिए करीबन तीस- पस्तीस साल शिक्षण के लिए खर्च होने कारण शादी के लिए देरी हो रही है। उस कारण शादी नहीं होने से जनसंख्या में कमी हो रही है क्योकी अधिक उम्र होने के कारण प्रजन्न् क्षमता की कमी आ रही है। और आगे चलकर परिवार में हम दो हमारे दो यह संकल्पा सामने आ गई। सरकारो कार्यलय में नोकरी करनी है दो ही आस व्यक्ती को दो बच्चे से जाता बच्चे नहीं जाईए। परिवार मे कम सदस्यों की संख्या होने के कारण परिवार में प्रेम, आपुलकी, खुशाली, समाधान, आपलेपण की भावना कमी हो रही है। आगे- आगे शादी बंधन समाप्त हो रहा है आज नए लडका- लडकी शादी हो के कुछ दिन अच्छे दिन जाने के बाद पति- पत्नी में कुछ कारण से वाद- विवाद होने पर शादी के बंधन से मुक्त होते है। क्योकी आज की स्थिति में महिलाए विविध क्षेत्र में कार्य करती देख रही है। और हर क्षेत्र में महिलाए नौकरी कर रही है। इस कारण पति- पत्नी दोनों ही परिवार के लिए पैसे कमाते है। परिवार में कुछ कारण झगडा होता है तो महिलाए यह सोचनी लगी है की मुझे आपकी कोई जरूरत नहीं में भी पैसे कमाती हु उस कारण अधिक दर महिलाए सबलीकरण और स्वंबन होना अभिमान के कारण पती को छोडनी बाते कह रही है। खुद के बच्चो का भी विचार न कर परिवार से अलग होने की बात कह रही है यह केवल शिक्षा के कारण पैसे कमाने लगी और खुद का जीवन में आपने

मजीसे जिना चाहती है। इस अभिमान के कारण परिवार टुट रहे हैं। फिर आगे एकल परिवार की संरचना निर्माण हो गई। परिवार में सिर्फ एक व्यक्ति होना एकल परिवार कहा जाए तो भी कोई गैर नहीं। आज के वर्तमान परिस्थिती में विधवा महिलाएँ, विधुर लोग यह एकल परिवार का हिस्सा बनते नजर आ रहे हैं। यह परिस्थिती उनके विवाहीत बच्चे उनकी देखभाल न करने से उनको एकल जीवन जिनेपर आज मजबूर है। भारत के कुछ लोगो के लडके- लडकीया विदेश में स्थाई होने कारण वो अपने माँ- बाप को छोडकर विदेश गये कुछ लोगो के बच्चे मूळ गाव छोडकर नौकरी, व्यवसाय और रोजगार के वास्ते शहर और नगरो में माँ- बाप को छोडकर वहा बस गये । एक परिवार अलग- अलग रहने लग रहे है। कुछ परिवार के माँ- बाप इसमें एक की मृत्यू हो गयी इस कारण एक को ही अकेला जीवन जिना व रहना पड रहा है। उनके लडके- लडकीया उनको पैसे, अन्नास, फळ देनिक खानेका अन्नास पुराते है। मगर लडके - लडकीयो को जन्म देकर भी अकेला जीवन जीना पड रहा है। कहा जाता है की बच्चे बुढेपके सहारा होते है मगर आर्थिक स्रोत और पैसे कमाने के लिए, परिवार के खुशी के लिए मुळ स्थान और रिस्ते को छोडकर अलग हुवे है। जिस माँ - बाप ने बच्चो के लिए जीवन भर मेहनत की कुछ सपती कमाई, शिक्षा पढाकर, काबील बनाया उस बच्चोने माँ और बाप को बुडापे में अगल किया गया। उन माँ- बाप को क्या लग रहा होगा। क्या माँ- बाप बच्चोपर खुश हुवे हगे। मुझे लगता है की, माँ- बाप लडको पर उस कारण खुश नही हगे क्योकी लडको को छोडकर रहना उनके दिल कभी खुश नही रहते हगे। फिर भी लोगो को खुश है यह दिखाते है। लडको की खुशी के लिए माँ - बाप अपनी खुशी को दबाते नजर आते है। माँ - बाप लडको घर जाते है मगर बहू उनको अच्छा बरताव नही करने कारण निराश होते हुवे वह गाव, शहर, मुळ स्थान लोट आते है। कुछ बहु सास- ससुर आने पर पती से झगडा, ताना मारण, सास- ससुर की बाते को बडा मोहाल बनाना, झगडा मोल लेना इस कारण पतीसे माँ- बाप को दूर करना यह घटना वास्तविक परिस्थिती में खुले आँख से नजर आ रहे है। खुद के लडको से दूर करने में आज की कुछ बहू कर रही है। यह कहा जाता है की, माँ - बाप का दिल शहरो में नही लगता इस कारण वह गाव के तरफ रहते है। लोगो और पास- पडोस को यह नही पता होता की

उनके साथ परिवार में दूर व्यवहार किया जाता है। बुढे होने कारण परिवार में ही उनके साथ दुजाभाव और अलग रखने की बाते कहा जाती है। किसी परिवार में बुढे माँ- बाप बिमारी शिकार हुवे है तो उनको अलग रहने व्यवस्था कि जाती है यह आप सभी ने दिखी होगी। परिवार के साथ होते हुवे भी, दिल से दुःखी माँ- बाप नजर दिखाई देते है। कूछ परिवार में दो ही लडकीया थी उस लडकीयो की शादी करने कारण माँ- बाप को अकेला रहना पड रहा है। कुछ परिवार दो लडके होते हुवे भी माँ- बाप अलग रहते है। कुछ परिवार में पती या पत्नी की मृत्यू के कारण सिर्फ एक को ही अलग रहनी की स्थिती आ गयी । हालही में रिस्तेदारो की भागीदारी पविरीक कार्यक्रमो में कमी हो गयी। कुछ रिस्तेदार पहिले कोई भी कार्यों में मदत करते अब नही दिखाई थे। उनमें बदलाव दिखाई दे रहा है।

परिवार में प्रेम और आपसी अपनापन की कमी आधुनिक समाज में एक गंभीर समस्या बनती जा रही है। इसके पीछे कई सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक कारण हो सकते हैं। परिवार का उद्देश्य केवल साथ रहना नहीं। बल्कि भावनात्मक जुडाव, समर्थन और आपसी समझ को बढ़ावा देना होता है। लेकिन बदलते समय के साथ यह भावना कमजोर होती जा रही है। लोग आज भौतिक सुख - सुविधाओं को अधिक महत्व देने लगे हैं। इस दौड़ में परिवार के सदस्यों के साथ भावनात्मक जुडाव और अपनापन पीछे छूट रहा है। नौकरी, शिक्षा और व्यक्तिगत जिम्मेदारियों के कारण लोग इतने व्यस्त हो गए हैं। वे अपने परिवार के लिए पर्याप्त समय नहीं निकाल पाते। एक ही परिवार में रहकर लोग अलग-अलग उपकरणों में व्यस्त रहते हैं। पहले संयुक्त परिवारों में सभी मिल-जुलकर रहते थे। और अपनापन बना रहता था। लेकिन आज एकल परिवारों में जिम्मेदारियाँ और भावनात्मक समर्थन सीमित हो गया है। आधुनिकता और पश्चिमी जीवनशैली के प्रभाव से पारिवारिक मूल्यों और परंपराओं को कम महत्व दिया जा रहा है। जिससे आपसी रिश्तों में दूरी बढ़ रही है। आज लोग व्यक्तिगत स्वतंत्रता और स्वार्थ को प्राथमिकता देते हैं। वे अपने लाभ और इच्छाओं को परिवार से ऊपर रखने लगे हैं। परिवार के सदस्य एक - दूसरे की भावनाओं और समस्याओं को समझने के लिए पर्याप्त बातचीत नहीं करते। इससे गलत फहमियाँ बढ़ती हैं और अपनापन कम होता है। परिवार में बाप मुख्य

कमाने वाले सदस्य होता था। माँ परिवार संभालती थी, और बच्चों की देखभाल करती थी। अब बाप केवल कमाने तक सीमित नहीं हैं। वे परिवार के कामों और बच्चों की परवरिश में भी भागीदार बनते हैं। महिलाएँ भी अब नौकरी करती हैं। आर्थिक रूप से परिवार का समर्थन करती हैं। साथ ही वे पारिवारिक जिम्मेदारियाँ भी निभाती हैं। पारंपरिक भूमिका बच्चे परिवार के बड़ों का सम्मान करते थे। उनके बताए नियमों का पालन करते थे। बच्चों को पढ़ाई और परिवार की परंपराओं में सिखाया जाता था। वर्तमान में बच्चे अब स्वतंत्रता और आधुनिकता की ओर अधिक झुकाव रखते हैं। जिससे परिवार के साथ उनका जुड़ाव कम हो गया है। वे निर्णय लेने में अधिक भागीदार बनते हैं और पारिवारिक मुद्दों पर अपनी राय व्यक्त करते हैं। पारंपरिक भूमिका बुजुर्ग परिवार के मार्गदर्शक और निर्णयकर्ता होते थे। वे परिवार के बच्चों को संस्कार और परंपराओं की शिक्षा देते थे। वर्तमान में संयुक्त परिवार टूटने से बुजुर्गों की भूमिका सीमित हो गई है। उन्हें अक्सर अकेले रहना पड़ता है या उनकी बातों को नजर अंदाज किया जाता है। हालांकि, कुछ परिवारों में अब भी बुजुर्ग सलाहकार की भूमिका निभाते हैं। पारंपरिक भूमिका भाई - बहन एक - दूसरे के प्रति भावनात्मक और जिम्मेदारी से जुड़े रहते थे। बड़े भाई-बहन छोटे भाई - बहनों का मार्गदर्शन करते थे। वर्तमान में एकल परिवार और व्यक्तिगत प्राथमिकताओं के कारण भाई - बहन के रिश्ते में दूरी बढ़ी है। दोनों के बीच पारस्परिक समझ और समानता को अधिक महत्व दिया जाता है। पारंपरिक भूमिका रिश्तेदार अक्सर परिवार का अभिन्न हिस्सा होते थे और किसी भी कार्य या परेशानी में सहयोग करते थे। वर्तमान में रिश्तेदारों के साथ संबंध औपचारिक होते जा रहे हैं। मिलना - जुलना कम हो गया है और सीमित हो गया है। लोग नौकरी और शिक्षा के लिए अपने परिवार से दूर रहने लगे हैं। काम और व्यक्तिगत जीवन के कारण पारिवारिक समय कम हो गया है।

निष्कर्ष:-

परिवार में प्रेम और अपनापन बनाए रखना हर सदस्य की जिम्मेदारी है। यह केवल भावनात्मक संतोष ही नहीं देता। बल्कि एक सशक्त, खुशहाल समाज का निर्माण भी करता है। संवाद, समय, आपसी समझ के जरिए परिवार

को एकजुट रखा जा सकता है। परिवार में सदस्यों की भूमिकाओं में समाज के विकास का हिस्सा है। इन परिवर्तनों के साथ पारिवारिक मूल्यों, प्रेम, और आपसी समझ को बनाए रखना बहुत जरूरी है। परिवार के सदस्यों की भूमिकाओं और जिम्मेदारियों में समय के साथ कई बदलाव आए हैं। सामाजिक, आर्थिक, और सांस्कृतिक परिवर्तनों के कारण पारंपरिक भूमिकाओं में बदलाव नई जिम्मेदारियों का समावेश हुआ है। परिवार के सभी सदस्यों को एक साथ समय बिताने की आदत डालनी चाहिए। साथ में खाना, यात्रा पर जाना, त्योहार मनाना अपनापन बढ़ाने में मदद करता है। खुलकर बात करने से गलत दफहमियाँ दूर होती हैं। रिश्ते मजबूत होते हैं। परिवार के सदस्य एक-दूसरे की भावनाओं को समझने की कोशिश करें। उस समय को परिवार के साथ बिताएँ। पुराने रीति-रिवाजों और परंपराओं को अपनाकर आपसी जुड़ाव को मजबूत किया जा सकता है। परिवार के हर सदस्य को सम्मान और समर्थन देना आवश्यक है। छोटी-छोटी बातों में खुशी तलाशें और एक-दूसरे की मदद करें। परिवार का वातावरण प्रेम और स्नेहपूर्ण होना चाहिए।

संदर्भ:-

- ✦ भार्गव, नरेश., वेददान, सुधीर., चतुर्वेदी, अरूण., लोढा, संजय. (2021). भारतीय समाज, जयपूर: रावत पब्लिकेशन्स.
- ✦ आर्या, गीता. (2018). परिवार का महत्त्व और उनका बदलता स्वरूप, जुलाई.
- ✦ कापडिया, के. एम.(1962). भारतवर्ष में विवाह एवं परिवार, नई दिल्ली: मोतीलाल बनारसी दास.
- ✦ Shah.A. M.(1973). The Household Dimension of the Family in India: A Field Study in a Gujarat Village and a Review of Other Studies. New Delhi: Orient Longeman.
- ✦ काचोळे, दा. धो. (2009). भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र, औरंगाबाद:कैलास पब्लिकेशन्स.
- ✦ भार्गव, नरेश., वेददान, सुधीर., चतुर्वेदी, अरूण., लोढा, संजय. (2021). समाजशास्त्र, जयपूर: रावत पब्लिकेशन्स.
- ✦ <https://www.prabhasakshi.com/currentaffairs/importance-of-family-and-its-changing-nature> आज के समय में परिवार का महत्त्व और उसका बदलता स्वरूप

आंध्र जनजातियों में महिलाओं की सामाजिक स्थिति में परिवर्तन

डॉ. बी. बी. सुरजबन्सी

सहायक प्राध्यापक व विभागप्रमुख

समाजशास्त्र विभाग, मिलिंद कला महाविद्यालय, नागसेनवन, छत्रपती संभाजीनगर

आदिवासी समाज भारतीय समाज व्यवस्था की सांस्कृतिक विशेषता के रूप में जाना जाता है। अपनी अलग जीवनशैली और विशेषताओं के कारण आदिवासी समाज कई समाजशास्त्रियों और मानवशास्त्रियों के अध्ययन का विषय बना है। आदिवासी समाज के सांस्कृतिक और सामाजिक पहलुओं पर अब तक कई शोध हुए हैं, जिनके माध्यम से अनेक शोधकर्ताओं ने उन्हें समझने का प्रयास किया है। नगरीय सभ्यता से दूर, विशेष भौगोलिक क्षेत्रों में रहने वाले मूल निवासियों को सामान्यतः "आदिवासी" कहा जाता है। जंगलों, दुर्गम पर्वतीय क्षेत्रों और सभ्य समाज से कटे हुए स्थानों पर आदिवासी छोटे-छोटे समूहों में बसते हैं। इनके समाज में नगरीय सभ्यता की भाँति वर्ग-व्यवस्था नहीं पाई जाती, बल्कि इनकी अपनी विशिष्ट परंपराएं और संस्कृतियाँ होती हैं।

जंगलों में निवास करने वाले आदिवासी प्रकृति-पूजक होते हैं। वे वृक्षों, पक्षियों और जानवरों को देवता मानते हैं और उनकी पूजा करते हैं। अंग्रेजों के भारत आगमन से पहले तक आदिवासी समाज का अलगाव बना रहा, लेकिन अंग्रेजों के आगमन के बाद उनके समाज और संस्कृति में बदलाव आने लगे। हिंदू धर्म के संपर्क में आने के कारण उनका "हिंदूकरण" हुआ और उन्हें "पिछड़े हिंदू" कहा जाने लगा। विश्वभर में आदिवासी समाज को अलग-अलग नामों से जाना जाता है। अमेरिका में उन्हें "रेड इंडियन्स" कहा जाता है, जबकि ऑस्ट्रेलिया में उन्हें "ऐबोरिजिन्स" कहा जाता है। अफ्रीका और एशियाई देशों में उन्हें "आदिवासी" के नाम से पहचाना जाता है। भारत में उन्हें "मूल निवासी" के रूप में जाना जाता है। भारतीय संविधान के अनुसार, देश की विभिन्न आदिवासी जनजातियों को "अनुसूचित जनजाति" के रूप में वर्गीकृत किया गया है। "अनुसूचित" शब्द का प्रयोग औपनिवेशिक काल से होता आ रहा है। आज यूरोप और अफ्रीका में "ट्राइब" शब्द के स्थान पर "इंडिजिनस" अर्थात् "देशज" शब्द का प्रयोग किया जाता है। भारत में विशेष रूप से

सूचीबद्ध जनजातियों को "अनुसूचित जनजाति" कहा जाता है। कैरियर एल्विन और ठक्कर बाप्पा ने आदिवासियों को "मूल निवासी" कहा है। आदिवासी जंगलों और पर्वतीय क्षेत्रों में रहते हैं, इसलिए उन्हें "वन्य जनजाति" या "गिरिजन" भी कहा जाता है। वास्तव में आदिवासी ही इस देश के वास्तविक मूल निवासी हैं।

2011 की जनगणना के अनुसार, भारत में आदिवासी जनसंख्या 10.40 करोड़ है, जो देश की कुल जनसंख्या का 8.6 प्रतिशत है। भारत में मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, ओडिशा, गुजरात, राजस्थान, झारखंड, छत्तीसगढ़, आंध्र प्रदेश, पश्चिम बंगाल और कर्नाटक राज्यों में आदिवासी जनसंख्या सबसे अधिक पाई जाती है। देश की 83.2 प्रतिशत आदिवासी जनसंख्या इन्हीं राज्यों में निवास करती है।

आदिवासी जनजाति :

आदिवासी जनजातियों के विषय में अलग-अलग विचारकों ने अपनी-अपनी परिभाषाएँ दी हैं। डब्ल्यू जे. पेरी ने आदिवासी समूहों के संदर्भ में कहा है कि विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्र में निवास करने वाले आदिवासी समुदायों की बोली-भाषा समान होती है और वे एक ही क्षेत्र में रहते हैं। उनके अनुसार, "समान बोली बोलने वाले और एक भू-प्रदेश में निवास करने वाले समूह को आदिम समाज कहा जाता है।" गिलीन और गिलीन ने भी आदिवासी समाज की परिभाषा देते हुए कहा है कि, "एक ही विशेष भौगोलिक क्षेत्र में निवास करने वाला, समान भाषा बोलने वाला और एक जैसी परंपराओं, रीति-रिवाजों का पालन करने वाला समाज ही आदिवासी कहलाता है।" उनके मतानुसार, आदिवासी जनजातियाँ विशेष भौगोलिक क्षेत्रों में बसती हैं। उनकी भाषा एक समान होती है और उनकी परंपराएँ, रीति-रिवाज, संस्कृति तथा जीवनशैली भी एक जैसी होती हैं।

महाराष्ट्र के आदिवासी :

महाराष्ट्र में निवास करने वाली आदिवासी जनजातियों की जानकारी विशेष महत्त्व रखती है। महाराष्ट्र राज्य का

भौगोलिक क्षेत्रफल 3.07 लाख वर्ग किलोमीटर है, जिसमें से 0.50 लाख वर्ग किलोमीटर क्षेत्र आदिवासी उपयोजना क्षेत्र के अंतर्गत आता है। महाराष्ट्र की कुल जनसंख्या में से 9.27 प्रतिशत जनसंख्या आदिवासी समाज की है। जनसंख्या के आधार पर यदि देखा जाए, तो भारत में महाराष्ट्र का चौथा स्थान है।

आदिवासी अनुसूचित जाति-जनजाति आदेश संशोधन अधिनियम 1976 के अनुसार महाराष्ट्र में कुल 47 जनजातियाँ पाई जाती हैं। इन अनुसूचित जनजातियों की कई उप-जनजातियाँ भी हैं और उनकी स्वतंत्र बोली-भाषाएँ भी हैं। हजारों वर्ष पहले, शब्दों के निर्माण से पहले, परिस्थितियों के अनुसार अलग-अलग शब्दों और ध्वनियों का प्रयोग करके इन बोली-भाषाओं का जन्म हुआ होगा। आज भी आदिवासी समुदाय अपनी बोली-भाषाएँ बोलते हैं, लेकिन इनमें से कई जनजातियाँ मराठी भाषा का भी प्रयोग करती हैं। उनके दैनिक जीवन के व्यवहार उनकी बोली-भाषा में ही होते हैं, परंतु समय के साथ उनके अन्य स्थानों पर पलायन के कारण अन्य समाजों की भाषाओं का उन पर प्रभाव पड़ा है। इससे उनकी बोली-भाषाओं में भिन्नताएँ देखी जाती हैं। महाराष्ट्र के आदिवासियों की जनजातियाँ विभिन्न स्थानों से आकर बसी होने के कारण उनकी बोलियों में बड़ा अंतर देखने को मिलता है। उनकी बोली-भाषाओं में अन्य भाषाओं का भी मिश्रण हो गया है। चूँकि इन आदिवासी बोलियों की कोई लिपि उपलब्ध नहीं है, इसलिए वे सामान्य रूप से मराठी भाषा का प्रयोग अपनी बोलियों में मिलाकर करते हैं। महाराष्ट्र के अधिकांश आदिवासी मराठी भाषा बोलते हैं।

महाराष्ट्र के आदिवासियों की संस्कृति को संरक्षित करने के लिए सरकार और समाज को विशेष प्रयास करने की आवश्यकता है। उनकी सांस्कृतिक धरोहर, लोक कलाएँ, गीत, नृत्य और परंपराएँ विलुप्त होती जा रही हैं। इसके संरक्षण के लिए जागरूकता और शिक्षा की भूमिका महत्वपूर्ण है। "आदिवासी" समुदायों का इतिहास उनकी संघर्षपूर्ण जीवनशैली और आत्मनिर्भरता को दर्शाता है। इन समुदायों का विकास और सशक्तिकरण आज के समय में एक महत्वपूर्ण विषय बना हुआ है। इस प्रकार, आदिवासी जनजातियाँ भारत की सांस्कृतिक और सामाजिक विविधता का एक अभिन्न अंग हैं। उनका संरक्षण और विकास देश के समग्र विकास के लिए आवश्यक है।

आंध्र जनजाति की जनसंख्या

2011 की जनगणना के अनुसार आंध्र जनजाति की जनसंख्या महाराष्ट्र में सर्वाधिक है। राज्यनिहाय आंकड़ों में आंध्र प्रदेश और मध्य प्रदेश में भी इनका निवास दिखाई देता है। मध्य प्रदेश में हालांकि आंध्र जनजाति की जनसंख्या अत्यंत कम है। इसके अलावा, महाराष्ट्र की विभिन्न आदिवासी जनजातियों में आंध्र जनजाति बहुल है। नाशिक जिले में आदिवासी जनजातियों की संख्या सर्वाधिक है, जबकि यवतमाल और हिंगोली जिलों में आंध्र जनजाति की जनसंख्या सबसे अधिक पाई जाती है। औरंगाबाद प्रादेशिक विभाग के अंतर्गत मराठवाड़ा क्षेत्र में हिंगोली जिला आंध्र जनजाति के निवास का प्रमुख केंद्र है।

क्र. 1- महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती व आंध्र जमातीची वास्तव्यनिहाय लोकसंख्या

अ. क्र.	जिला	कुल जनजातीय जनसंख्या			आंध्र जनजाति जनसंख्या		
		ग्रामीण	शहरी	कुल	ग्रामीण	शहरी	कुल
1	हिंगोली	106739	5215	111954	98821	2423	101244
2	महाराष्ट्र	9006077	1504136	10510213	452345	21765	474110
कुल		18012154	3008272	21020426	904690	43530	948220

स्रोत: भारतीय जनगणना 2011

मागील तक्क्यामध्ये आदिवासी और आंध्र जनजाति की जनसंख्या ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों के अनुसार दर्ज की गई है। कुल आदिवासी जनसंख्या को ध्यान में रखते हुए, मराठवाड़ा के हिंगोली और नांदेड जिलों में आंध्र जनजाति की जनसंख्या सबसे अधिक पाई जाती है। हिंगोली और यवतमाल ये दो जिले आंध्र जनजाति बहुल

जिले हैं। हिंगोली जिले में आंध्र जनजाति की महिलाओं की संख्या 49,114 है और पुरुषों की संख्या 52,130 है। इसी प्रकार, यवतमाल जिले में आंध्र जनजाति की महिलाओं की संख्या 72,643 और पुरुषों की संख्या 76,081 दर्ज की गई है।

2011 की जनगणना के अनुसार, मराठवाड़ा में आंध जनजाति की जनसंख्या का जिला, लिंग और निवास स्थान के अनुसार वर्गीकरण किया गया है। उपलब्ध

आंकड़ों के अनुसार हिंगोली जिला आंध जनजाति बहुल जिला है।

क्र. 2-महाराष्ट्र के कुल जनजातीय एवं आंध जनजाति की जनसंख्या

क्र. नं.	जिला	कुल जनजातीय जनसंख्या			आंध जनजाति जनसंख्या		
		पुरुष	स्त्रिया	एकूण	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
1	हिंगोली	57,674	54,280	1,11,954	52,130	49,114	1,01,244
2	महाराष्ट्र	53,15,025	51,95,188	1,05,10,213	2,43,300	2,30,810	4,74,110
	कुल	1,06,30,050	1,03,90,376	2,10,20,426	4,86,600	4,61,620	9,48,220

वर्तमान आंकड़ों से यह साफ दिखता है कि आंध समुदाय के लगभग 90% लोग ग्रामीण क्षेत्र में रहते हैं, जबकि शहरी क्षेत्रों में उनकी संख्या बहुत कम है। मराठवाड़ा में आंध जमाती की कुल जनसंख्या में हिंगोली और नांदेड जिलों की संख्या सबसे अधिक पाई जाती है। इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि मराठवाड़ा में आंध जमाती की कुल जनसंख्या का 90-95% हिस्सा इन दोनों जिलों में बसा हुआ है। बाकी सभी जिलों में मिलाकर यह आंकड़ा केवल 0.39% है।

आंध समुदाय में महिला

आंध समुदाय महाराष्ट्र में एक महत्वपूर्ण आदिवासी समूह है, जो मुख्य रूप से ग्रामीण क्षेत्रों में निवास करता है। इनकी सामाजिक, सांस्कृतिक, और आर्थिक स्थिति पर काफी शोध हुआ है, लेकिन इस समुदाय की महिलाओं की स्थिति को लेकर विशेष ध्यान नहीं दिया गया है। आंध महिलाओं का जीवन कृषि कार्य, घरेलू कामकाज और अन्य पारंपरिक कार्यों में व्यस्त रहता है, लेकिन उन्हें सामाजिक और आर्थिक स्तर पर कई प्रकार की चुनौतियों का सामना करना पड़ता है।

आंध महिलाओं की स्थिति को समझने के लिए यह जरूरी है कि हम उनकी सामाजिक संरचना, सांस्कृतिक परंपराओं और रोजगार के अवसरों को ध्यान में रखें। महिलाएं इस समुदाय में कृषि कार्यों में अपने पुरुष साथियों के साथ जुड़ी रहती हैं, लेकिन पारंपरिक रूप से उनकी भूमिका घरेलू होती है। उनका मुख्य कार्य घर की देखभाल, बच्चों की परवरिश और पारिवारिक जिम्मेदारियों को निभाना होता है।

हालांकि, उनके पास आमतौर पर शिक्षा और अन्य सामाजिक सेवाओं तक सीमित पहुंच होती है, जिसके कारण उनका सशक्तिकरण धीमा है। इसके बावजूद, कई आंध महिलाएं अपने परिवारों की आर्थिक स्थिति को बेहतर बनाने के लिए छोटे-मोटे व्यवसायों में भी

शामिल होती हैं। लेकिन इन महिलाओं को आमतौर पर आर्थिक निर्णयों में शामिल नहीं किया जाता और उन्हें अपने अधिकारों के बारे में पूरी जानकारी नहीं होती।

आंध महिलाओं की सामाजिक स्थिति:

आंध महिलाओं को अन्य आदिवासी समुदायों के मुकाबले अधिक सामाजिक भेदभाव का सामना करना पड़ता है। वे अपनी जाति, लिंग, और शिक्षा की कमी के कारण सामाजिक स्तर पर पिछड़ी हुई हैं। वे समाज में अपनी पहचान स्थापित करने के लिए कई संघर्षों का सामना करती हैं। इन महिलाओं को स्वास्थ्य, शिक्षा, और रोजगार के अवसरों में समानता की कमी होती है। कभी-कभी, आंध महिलाओं को शारीरिक और मानसिक शोषण का सामना भी करना पड़ता है, क्योंकि वे समाज में दबे हुए होते हैं और उनके पास अपने अधिकारों को लागू करने के लिए पर्याप्त साधन नहीं होते। इसके अलावा, महिलाओं के लिए शिक्षा की कमी भी एक प्रमुख समस्या है, जिससे वे अपने अधिकारों के बारे में जागरूक नहीं हो पातीं और अपनी स्थिति को सुधारने के लिए आवश्यक कदम नहीं उठा पातीं।

आंध जनजाति की आर्थिक स्थिति

आंध जनजाति महाराष्ट्र के आदिवासी समुदायों में एक महत्वपूर्ण स्थान रखती है, विशेष रूप से मराठवाड़ा क्षेत्र में। इस जनजाति का जीवन मुख्य रूप से कृषि, वनोपज संकलन और अन्य पारंपरिक कार्यों पर निर्भर है। हालांकि, इस समुदाय की आर्थिक स्थिति में समय के साथ कुछ बदलाव हुए हैं, फिर भी वे प्रमुख रूप से आर्थिक रूप से पिछड़े हुए वर्ग में आते हैं। आइए आंध जनजाति की आर्थिक स्थिति और प्रोफाइल के बारे में विस्तार से समझते हैं:

आधारिक जीविका के साधन - आंध जनजाति का अधिकांश हिस्सा कृषि कार्यों से जुड़ा होता है। पारंपरिक रूप से, यह समुदाय छोटे पैमाने पर कृषि करता है, और

कृषि पर आधारित उनका जीवन निर्वाह होता है। इसके अलावा, वे वनोपज जैसे लकड़ी, फल, और औषधीय पौधों की बटाई भी करते हैं, जो उन्हें अपनी जीविका के लिए आवश्यक संसाधन प्रदान करते हैं।

हालांकि, इस समुदाय के पास अक्सर कृषि के लिए पर्याप्त संसाधन नहीं होते, जैसे कि सिंचाई के साधन, उन्नत बीज, और आधुनिक कृषि उपकरण। इसके कारण, उनकी कृषि उत्पादन क्षमता सीमित रहती है, और वे अधिकतर पारंपरिक तरीकों पर निर्भर रहते हैं।

स्वरोजगार और छोटे व्यवसाय - आंध्र जनजाति के कुछ लोग छोटे-मोटे व्यवसायों में भी शामिल होते हैं। ये व्यवसाय मुख्य रूप से हस्तशिल्प, कारीगरी, और स्थानीय वस्तुओं की बिक्री से जुड़े होते हैं। वे अक्सर स्थानीय बाजारों में अपने उत्पादों को बेचते हैं, लेकिन इन व्यवसायों से मिलने वाली आय स्थिर नहीं होती, और यह आय जीवन यापन के लिए पर्याप्त नहीं होती। कुछ आंध्र समुदाय के लोग पशुपालन और दूध उत्पादन के व्यवसाय में भी शामिल होते हैं, लेकिन यह भी अधिकतर छोटे पैमाने पर होता है। इसी प्रकार, अन्य स्वरोजगार जैसे कि बुनाई, मोची का काम, और अन्य कारीगरी भी उनके जीवन का हिस्सा होते हैं, लेकिन इनसे प्राप्त होने वाली आय बहुत सीमित होती है।

श्रमिक वर्ग का हिस्सा - आंध्र जनजाति के कई लोग श्रमिक वर्ग का हिस्सा होते हैं, जो कृषि, निर्माण कार्यों और अन्य मजदूरी आधारित कार्यों में शामिल होते हैं। यह समुदाय अधिकतर अस्थायी श्रमिक के रूप में काम करता है, और उन्हें अपनी श्रम शक्ति के अनुसार न्यूनतम मजदूरी मिलती है। इस प्रकार, उनके पास रोजगार की स्थिरता और आय के स्थिर स्रोतों की कमी होती है।

आर्थिक पिछड़ापन - आंध्र जनजाति की आर्थिक स्थिति में प्रमुख कारणों में से एक उनके पास शिक्षा और कौशल प्रशिक्षण की कमी है। अधिकतर लोग अशिक्षित होते हैं, और शिक्षा के अभाव में उनके लिए अच्छे रोजगार के अवसर उपलब्ध नहीं होते। इसके अतिरिक्त, सरकारी योजनाओं और कार्यक्रमों का लाभ सही तरीके से नहीं पहुँच पाता, जिससे इस समुदाय के लोग सामाजिक और आर्थिक स्तर पर पिछड़े रहते हैं। इस समुदाय के लोग अक्सर सरकारी योजनाओं का पूरा लाभ उठाने में असमर्थ होते हैं, क्योंकि वे समाज के मुख्यधारा से कटे हुए होते हैं और जानकारी की कमी

होती है। इसके अलावा, आंध्र जनजाति के लोगों के पास जमीन की कमी और संसाधनों की असमान वितरण भी एक बड़ा आर्थिक मुद्दा है।

राज्य और केंद्र सरकार द्वारा समर्थन - सरकार द्वारा आंध्र जनजाति के लिए विभिन्न योजनाओं का संचालन किया जाता है, जैसे कि आदिवासी कल्याण योजनाएं, शिक्षा, स्वास्थ्य, और आवास योजनाएं। हालांकि, इन योजनाओं का कार्यान्वयन विभिन्न कारणों से असफल होता है। कई बार इन योजनाओं का लाभ आंध्र समुदाय तक नहीं पहुंचता क्योंकि वे दूरदराज के क्षेत्रों में रहते हैं और उन्हें योजनाओं के बारे में सही जानकारी नहीं होती। इसके अलावा, बिचौलियों और स्थानीय भ्रष्टाचार के कारण भी इन योजनाओं का लाभ सही लोगों तक नहीं पहुंचता।

शोधनिबंध का उद्देश्य:

इस शोधनिबंध का मुख्य उद्देश्य आंध्र आदिवासी महिलाओं की सामाजिक स्थिति और शैक्षिक स्थिति का अध्ययन करना है। इस शोध के माध्यम से आंध्र आदिवासी महिलाओं की सामाजिक और शैक्षिक स्थिति का गहराई से विश्लेषण किया जाएगा, जिसमें उनके जीवन के विभिन्न पहलुओं को ध्यान में रखा जाएगा।

संशोधन पद्धति:

यह शोधनिबंध वर्णनात्मक स्वरूप का है और इसमें वर्णनात्मक संरचना का उपयोग किया गया है। इस शोध कार्य के लिए गुणात्मक पद्धति का प्रयोग किया गया है। यह शोधनिबंध प्राथमिक तथ्यों के संकलन पर आधारित है। इस शोध के लिए कुल 250 नमूनों का चयन किया गया है। गैर-संभाव्यता नमूना चयन विधि के तहत सहेतूक नमूना चयन तकनीक का उपयोग करके एककों का चयन किया गया है।

प्राप्त जानकारी का विश्लेषण:

इस शोध में अध्ययन क्षेत्र की आंध्र आदिवासी महिलाओं में विवाहित उत्तरदाताओं का चयन अधिक किया गया है। इसके अलावा विधवा, तलाकशुदा, अविवाहित और परित्यक्ता उत्तरदाताओं का भी चयन किया गया है। विशेष रूप से, उन आंध्र आदिवासी महिलाओं को भी शामिल किया गया है, जिनके परिवार के मुखिया का निधन हो गया हो, या जो तलाकशुदा हैं, या जिनके पतियों ने उन्हें छोड़ दिया है, और जिन पर परिवार की जिम्मेदारी आई है। मुख्यरूप से यहाँ कुछ

प्रतिनिधीक तथ्यों को सारणी के आधार प्रस्तुत किया है।

क्र. 3 : उत्तरदाताओं का व्यवसाय के अनुरूप प्रस्तुति

श्रेणी / व्यवसाय	संख्या	प्रतिशत (%)
खेती	45	18
खेती और नोकरी	11	4.4
खेती और मजूर	157	62.8
खेत में काम करनेवाला मजूर एवं जोड़धंधा	37	14.8
कुल	250	100

उपरोक्त तालिका में अध्ययन क्षेत्र से संबंधित आंध आदिवासी महिलाओं के व्यवसाय से जुड़ी जानकारी संकलित की गई है। आदिवासी समुदाय को जंगल, दरयाखोर, नदी और गांव के बाहर रहने वाला समुदाय माना जाता है, और इसलिए इस समुदाय की महिलाओं का प्रमुख व्यवसाय क्या है, इस पर ध्यान दिया गया है। इसके परिणामस्वरूप यह स्पष्ट होता है कि कुल

क्र. 4 - वैवाहिक दर्जा के अनुसार परिवार में उत्तरदाताओं का निर्णय प्रक्रिया में सहभागिता

अ. क्र.	निर्णय प्रक्रिया में सहभागिता का स्वरूप	वैवाहिक स्तर					
		अविवाहीत	विवाहीत	विधवा	तलाकशुदा	परितक्त्या	कूल
1	कभी भी नहीं	0	10	0	0	1	11
2	कभी-कभी	1	76	5	2	0	84
3	हमेशा	4	126	10	7	2	149
4	उत्तर नहीं दे सके	0	5	1	0	0	6
	कूल	5	217	16	9	3	250

आधिकारिक रूप से विभिन्न क्षेत्रों में स्थितियों का विश्लेषण करने के लिए यह शोध कार्य किया गया है। इस कार्य में विभिन्न विषयों के बारे में जानकारी एकत्रित की गई है, जिनमें प्रमुख व्यवसाय, रोजगार की स्थिति, शिक्षा स्तर, और सामाजिक-आर्थिक स्थिति शामिल हैं। विशेष रूप से यह शोध आंध आदिवासी समुदाय की महिलाओं पर केंद्रित है, जिनके द्वारा किए गए प्रमुख व्यवसायों और उनके सामाजिक-आर्थिक विकास की जांच की गई है।

उपरोक्त तालिका पारिवारिक निर्णय लेने की प्रक्रिया में राय पर विचार करने के संबंध में उत्तरदाताओं की वैवाहिक स्थिति के सहसंबंध को दर्शाती है। कुल उत्तरदाताओं में से 149 उत्तरदाताओं ने संकेत दिया कि वे पारिवारिक निर्णयों में हमेशा राय पर विचार करते

उत्तरदाताओं में से 62.8 प्रतिशत (156) महिलाओं का प्रमुख व्यवसाय कृषि और मजदूरी है। यह व्यवसाय अन्य व्यवसायों के मुकाबले सबसे अधिक है।

इसके बाद, 18 प्रतिशत (45) महिलाओं का प्रमुख व्यवसाय कृषि है, जबकि 14.8 प्रतिशत (37) महिलाओं का प्रमुख व्यवसाय शेतमजूरी और जोड़धंधा है। 4.4 प्रतिशत (11) महिलाओं का प्रमुख व्यवसाय कृषि और नौकरी है।

इससे यह साफ होता है कि, अधिकांश उत्तरदाताओं का प्रमुख व्यवसाय कृषि और मजदूरी है, उसके बाद कृषि का व्यवसाय है। कुछ उत्तरदाताओं का प्रमुख व्यवसाय "शेतमजूरी और जोड़धंधा" और "कृषि और नौकरी" है, जो कि कम प्रतिशत में है। कुल मिलाकर, आंध आदिवासी महिलाओं का प्रमुख व्यवसाय कृषि और मजदूरी, कृषि, शेतमजूरी और जोड़धंधा है, जबकि कुछ अपवाद स्वरूप महिलाएं कृषि और नौकरी करती हैं, लेकिन उनका प्रतिशत कम है।

हैं। ऐसे उत्तरदाताओं की संख्या सबसे अधिक है और अधिकांश उत्तरदाता विवाहित हैं, जबकि ऐसे उत्तरदाताओं की संख्या जो इंगित करते हैं कि वे कभी-कभी पारिवारिक निर्णय लेने की प्रक्रिया में वोट लेते हैं, 84 है और विवाहित उत्तरदाताओं की संख्या अधिक है, जबकि 11 उत्तरदाताओं ने संकेत दिया कि वे पारिवारिक निर्णय लेने की प्रक्रिया में कभी वोट नहीं लेते हैं।

उपरोक्त विश्लेषण से सिद्ध होता है कि उत्तरदाताओं में नेत्रहीन आदिवासी महिलाओं की संख्या अधिक है, जो कहते हैं कि पारिवारिक निर्णय लेने की प्रक्रिया में उनकी राय को ध्यान में रखा जाता है। यह विवाहित, विधवा, तलाकशुदा, तलाकशुदा महिलाओं की राय को ध्यान में रखता है; लेकिन कुछ विवाहित स्थिति के बावजूद, पारिवारिक निर्णय लेने की प्रक्रिया में उनकी

राय पर विचार नहीं किया जाता है। लेकिन इसकी मात्रा कम है। पारिवारिक निर्णय लेने की प्रक्रिया में परिवार के प्रत्येक सदस्य का अधिकार है। अपनी राय व्यक्त करने के लिए; लेकिन ऐसा लगता है कि कुछ परिवारों में उस राय पर विचार नहीं किया जाता। परिवार विकास यदि प्रत्येक सदस्य की राय को ध्यान में रखा जाए तो परिवार के विकास को बढ़ावा मिलता है।

निर्वचन और निष्कर्ष

1. आंध आदिवासी महिलाओं के भौतिक संसाधनों में साइकिल, बाज़ और मोबाइल फोन अधिक हैं। यह भी देखा जाता है कि जीवन के लिए आवश्यक भौतिक उपकरण भी होते हैं।
2. अध्ययन क्षेत्र के अधिकांश उत्तरदाताओं के परिवार के अन्य सदस्यों के साथ अच्छे संबंध हैं, जबकि कुछ उत्तरदाताओं के संबंध सामान्य हैं और केवल थोड़ा सा तनाव है।
3. कुल उत्तरदाताओं में से 30.4 प्रतिशत उत्तरदाताओं के परिवार में वित्तीय समस्या सबसे अधिक है। इसमें पारिवारिक समस्याएँ या मानसिक तनाव, परिवार के किसी सदस्य की शराब की लत, परिवार में वाद-विवाद, सामाजिक समस्याएँ, पुरानी बीमारियाँ जैसी समस्याएँ देखी जाती हैं।
4. यह प्रमाणित है कि स्वा आंध आदिवासी समाज में बेटी से बेटे को दहेज देने की प्रथा है। दहेज का स्वरूप "सोने और धन के रूप में, नकदी के रूप में" पाया गया।
5. कुल उत्तरदाताओं में से 60.8 प्रतिशत ने कहा कि 21वीं सदी में महिलाओं की स्थिति में सुधार हो रहा है। इस बात से पूरी तरह सहमत उत्तरदाताओं का अनुपात अधिक दिखाई देता है।
6. आंध आदिवासी महिलाओं के साथ महिलाओं परिवार में समानता और श्रेष्ठता प्रदान करता है।
7. अध्ययन क्षेत्र के अधिकांश उत्तरदाताओं को अपने पारिवारिक जीवन में दुर्व्यवहार का अनुभव नहीं होता है; परन्तु कुछ आंशिक उत्तरदाताओं को सामना करना पड़ता है। उन्हें मानसिक यातना, आर्थिक यातना, शारीरिक यातना, यौन यातना का सामना करना पड़ता है।
8. 246 उत्तरदाताओं ने "महिलाओं के लिए शिक्षा आवश्यक है" पर सकारात्मक प्रतिक्रिया दी। जब आयु समूह के साथ सहसंबंध को ध्यान में रखा

गया, तो सभी आयु समूहों के उत्तरदाताओं ने सकारात्मक प्रतिक्रिया दी है।

9. यह पाया गया कि आंध आदिवासी परिवारों की कम वार्षिक आय के कारण महिलाएं शिक्षा से बाहर हो गईं।
10. यह पाया गया कि आंध आदिवासी महिलाओं को आंशिक रूप से परिवार की खराब वित्तीय स्थिति के कारण शिक्षा छोड़नी पड़ी, जबकि कुछ को पारिवारिक जिम्मेदारियों और बच्चे के पालन-पोषण के कारण शिक्षा छोड़ने के लिए मजबूर होना पड़ा।
11. आंध आदिवासी जनजाति में एक महिला के रूप में शिक्षा में आने वाली कठिनाइयों में पारिवारिक कार्य, पारिवारिक विरोध, पितृसत्तात्मक व्यवस्था, परिवार के प्रति समाज की नकारात्मक मानसिकता, सामाजिक असुरक्षा, गरीबी और पिछड़ापन आदि शामिल हैं।
12. अध्ययन क्षेत्र में आंध आदिवासी महिलाओं के परिवारों के बच्चों के स्कूल छोड़ने के कारणों में गरीबी और पिछड़ापन, गृहकार्य में योगदान, कृषि कार्य में योगदान, विवाह के कारण स्कूल छोड़ना और प्रवासन शामिल हैं।

सुझाव -

1. आंध महिलाओं के लिए शिक्षा की सुविधाओं का विस्तार करना अत्यंत आवश्यक है। यह न केवल उन्हें सशक्त बनाएगा, बल्कि उनके जीवन के कई पहलुओं को सुधारने में मदद करेगा। महिलाओं को शिक्षा देने से उनके जीवन में सकारात्मक बदलाव आएगा, जो उन्हें समाज में बेहतर स्थान दिलाएगा।
2. आंध महिलाओं को स्वास्थ्य सेवाओं का लाभ उठाने में भी समस्याओं का सामना करना पड़ता है। अधिकतर महिलाएं सुरक्षित प्रसव और बेहतर स्वास्थ्य देखभाल सेवाओं से वंचित हैं। अगर इन्हें प्राथमिक स्वास्थ्य सेवाओं की सुलभता और गुणवत्ता बढ़ाने के उपाय मिलें तो उनकी स्थिति में सुधार हो सकता है।
3. महिलाएं पारंपरिक कार्यों में शामिल होती हैं, लेकिन उन्हें अपने कार्य के अनुसार उचित वेतन और सम्मान नहीं मिलता। महिलाओं को स्वरोजगार के अवसरों के लिए प्रशिक्षित किया जाना चाहिए, ताकि वे अपने परिवार की आर्थिक स्थिति को सुधार सकें और आत्मनिर्भर हो सकें।

4. आंध्र समुदाय की महिलाओं को सामाजिक न्याय और अधिकारों का संरक्षण मिलना चाहिए। सरकारी योजनाओं का लाभ उन्हें समान रूप से मिले, ताकि वे अपनी आवाज उठा सकें और समाज में अपनी स्थिति को बेहतर बना सकें।
5. आंध्र समुदाय की महिलाओं को मुख्यधारा में लाने के लिए उन्हें शिक्षा, स्वास्थ्य, और रोजगार के अवसर प्रदान किए जाने चाहिए। इसके अलावा, सामाजिक न्याय और महिलाओं के अधिकारों की रक्षा के लिए सरकारी स्तर पर अधिक प्रयास किए जाने की आवश्यकता है।
6. आंध्र जनजाति की आर्थिक स्थिति में सुधार के लिए सतत प्रयास और योजनाओं का सही तरीके से क्रियान्वयन किया जाना चाहिए, ताकि इस समुदाय को सामाजिक और आर्थिक रूप से सशक्त बनाया जा सके।
7. आंध्र जनजाति के बच्चों को गुणवत्तापूर्ण शिक्षा प्रदान करने के लिए सरकारी स्कूलों का विस्तार और बेहतर शिक्षण सामग्री की आवश्यकता है।
8. उन्हें छोटे व्यवसायों, कृषि उपकरणों, और व्यवसायिक प्रशिक्षण में सहायता प्रदान की जानी चाहिए, ताकि वे आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर बन सकें।

9. इस समुदाय को बेहतर स्वास्थ्य सेवाएं मुहैया कराई जानी चाहिए, ताकि उनकी कार्य क्षमता में वृद्धि हो सके और जीवन स्तर बेहतर हो।
10. सरकारी योजनाओं का सही तरीके से कार्यान्वयन करके इस समुदाय तक लाभ पहुंचाना जरूरी है। इस तरह प्रस्तुत शोधनिबंध के माध्यम से आंध्र आदिवासी महिलाओं के सामाजिक और आर्थिक स्तर का अध्ययन किया गया है।

संदर्भ सूची

- ✚ Indian Census Report - 2011
- ✚ Gautam, A. (2016). *The Hinduization of Tribals of Jharkhand: An Outline since Beginning. Anthropology. Vol. 4. Issue 1. Page No.159.*
- ✚ Mitra, Aparna. (2008). *The status of women among the scheduled tribes in India. The Journal of Socio-Economics. Vol. 37. Issue 3. Page No. 1202-1217.*
- ✚ Peters, Michael A.; Mika, Carl T. (10 November 2017). "Aborigine, Indian, Indigenous or First Nations?". *Educational Philosophy and Theory. 49 (13): 1229–1234.*
- ✚ OED Online. (September 2016). "Indigene, adj. and n.". *Oxford University Press. Web. 22 November 2016.*
- ✚ Tewari, Saagar. (2017). *Debating Tribe and Nation: Hutton, Thakkar, Ambedkar, and Elwin (1920s-1940s). NMML Occasional Paper History and Society New Series 86. New Delhi: Nehru Memorial Museum and Library.*
- ✚ Pathi, Jaganath. (1984). *Tribal Peasantry: Dynamics of Development. New Delhi: Inter-India Publication. Page No. 22.*

भारतीय समाज और विवाह संस्था का परिवर्तित स्वरूप: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

Dr. Usha Kiran Tiwari

Associate Professor & Head,

Department of Sociology, B. M. Ruia Girls' College, Mumbai

Abstract

विवाह एवं परिवार विश्व समाज की प्राचीनतम संस्थाओं में से एक हैं। विवाह संस्था परिवार संस्था का आधार है। यह भी कहा जा सकता है कि विवाह संस्था एक नवीन परिवार की नींव रखती है तथा परिवारों की शृंखला को विधिवत आगे ले जाने का कार्य करती है। परंतु वर्तमान में इन दोनों संस्थाओं में ही अनेक परिवर्तन हो रहे हैं। जैसे तो परिवर्तन अवश्यम्भावी है, किन्तु अभी तक इन दोनों संस्थाओं में अत्यंत धीमी गति से परिवर्तन हुए थे। वर्तमान समय में भूमंडलीकरण, विवाह संबंधी कानूनों में परिवर्तन, स्त्रियों की प्रस्थिति में परिवर्तन और इंटरनेट की तीव्र गति के साथ-साथ दुनिया बहुत छोटी होती जा रही है। भारतीय समाज में विवाह संस्था में भी अलग-अलग परिवर्तन दिखाई पड़ रहे हैं। प्रस्तुत शोधपत्र में सर्वेक्षण पद्धति द्वारा प्राथमिक तथ्य एकत्रित किए गए हैं एवं उनके विश्लेषण के द्वारा विवाह संस्था में आए हुए वर्तमान एवं भावी परिवर्तनों को ज्ञात करने का प्रयास किया गया है।

Key Words –

भारतीय समाज, स्त्रियाँ, परिवार, विवाह संस्था, परिवर्तन

प्रस्तावना

According to Girija Khanna and Mariamma A. Varghese,

“Marriage as an institution has existed in every form of society from time immemorial. Whether marriage was considered a magic ritual, a religious sacrament, or a legal contract, it has been recognised to serve certain basic functions..... In short, marriage caters to the very basic needs of men and women by providing security, companionship, and stability, forming the nucleus of family life. Marriage thus becomes vital for human happiness.”

उपर्युक्त कथन यह सिद्ध करता है कि विवाह संस्था विश्व की प्राचीनतम संस्थाओं में से एक है। साथ ही यह स्त्री एवं पुरुष की मूलभूत आवश्यकताओं यथा -सुरक्षा, साथ, स्थायित्व एवं परिवार की स्थापना में अहम् भूमिका निभाती है। विवाह मानव प्रसन्नता हेतु अत्यंत महत्वपूर्ण है। इसीलिए अपने बदलते हुए स्वरूपों के

साथ भी विवाह संस्था अपने महात्म्य को बरकरार रखे हुए है।

विवाह में स्त्री और पुरुष दोनों समान रूप से सहभागी होते हैं, किन्तु वैदिक काल के अपवादों को छोड़ दें तो भारतीय समाज के वैवाहिक निर्णयों में स्त्रियों की भागीदारी अत्यंत नाममात्र की रह गई थी, जो वापस अपने स्थान को प्राप्त कर रही है। विवाह जैसे पूर्ण जीवन को प्रभावित करने वाले निर्णय में स्त्रियों की पसंद-नापसंद का कोई विचार नहीं किया जाता था। लैंगिक असमानता का सबसे बड़ा उदाहरण है कि जो मापदंड एक अच्छी बहू के लिए अनिवार्य माने जाते थे, उनका पुरुषों के लिए अस्तित्व ही नहीं था। उदाहरण के लिए, शारीरिक सौंदर्य स्त्रियों के विवाह के लिए एक प्रमुख पैमाना था। साथ ही उसका शारीरिक एवं मानसिक रूप से पूर्णरूपेण स्वस्थ होना अनिवार्य माना जाता था। कितनी बार तो विवाह के लिए वधू देखने गई स्त्रियां विवाह योग्य कन्या को सुई में धागा डलवाकर आँखों के ठीक होने का प्रमाण लेती थीं। अपने सामने पैदल चलवाकर पैरों के ठीक होने का प्रमाण लेती थीं। यहाँ तक कि रसोईघर में अपने सामने खाना बनवाकर देखती थीं कि विवाह योग्य कन्या को भोजन बनाना आता है या नहीं। दूसरी तरफ वर के लिए यह मुहावरा प्रचलित था और उस पर अमल भी किया जाता था कि "घी का लड्डू टेढ़ा भी भला" यानि जिस प्रकार घी का लड्डू टेढ़ा भी हो गया, तो भी लोग उसे खुशी से खाते हैं, उसी प्रकार वर के शारीरिक या मानसिक दोष नहीं देखे जाते, उसका पुरुष होना ही पर्याप्त होता है। स्पष्ट है कि जब स्त्री को एक वस्तु की भांति विवाह से पूर्व जांचा-परखा जाता था, तो उसकी पसंद जानने का प्रश्न ही नहीं उठता था। वर्तमान में इन परिस्थितियों में परिवर्तन आया है जो भारत के शहरी क्षेत्रों में अधिक और ग्रामीण क्षेत्रों में कुछ कम पाया जाता है। अब विवाह योग्य स्त्रियों की पसंद-नापसन्द को महत्व दिया जाने लगा है। इस शोध में चयनित उत्तरदाताओं के वक्तव्य भी इसकी पुष्टि करते हैं।

शोध उद्देश्य -

प्रस्तुत शोध के प्रमुख उद्देश्य निम्नवत हैं।

1. विवाह संस्था में आए हुए वर्तमान परिवर्तनों को ज्ञात करना।
2. विवाह संस्था में आए हुए भावी परिवर्तनों को ज्ञात करना ।
3. विवाह संस्था के प्राचीन स्वरूप एवं वर्तमान स्वरूप का तुलनात्मक अध्ययन करना।

अध्ययन पद्धति

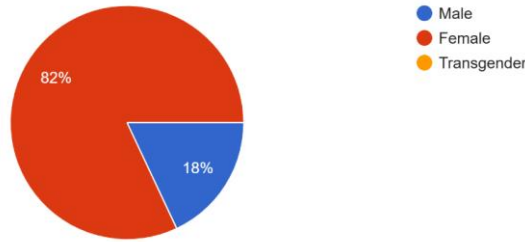
इस शोधपत्र में अध्ययन पद्धति के रूप में सर्वेक्षण पद्धति का प्रयोग किया गया है एवं तथ्य संकलन हेतु प्राथमिक तथ्यों का प्रयोग किया गया है। सर्वेक्षण में विश्वसनीयता एवं पारदर्शिता निर्माण हेतु गूगल फॉर्म द्वारा तथ्य संकलन किया गया है। अशिक्षित या कम शिक्षित उत्तरदाताओं को अनुसूची प्रविधि के नियमों के अनुसार उनसे उत्तर ज्ञातकर फॉर्म भरने में उनकी सहायता की गई है। साहित्य पुनरावलोकन हेतु तथ्यों

के द्वितीयक स्रोतों का भी उपयोग किया गया है। निदर्शन हेतु 50 उत्तरदाताओं का चयन किया गया था, जिसमें से अधिकांश महिला उत्तरदाता थीं। उत्तरदाताओं में से अधिकांश युवा वर्ग के व्यक्तियों का चयन किया गया था, जिससे विवाह संस्था में वर्तमान में घटित हुए तथा भावी परिवर्तनों को जाना जा सके। शोधक्षेत्र के रूप में मुंबई का चयन किया गया है, एवं सुविधाजनक निदर्शन पद्धति के द्वारा उत्तरदाताओं को चयनित किया गया है।

तथ्य विश्लेषण

प्रस्तुत शोध अध्ययन में विवाह के परिवर्तित स्वरूप पर आधारित कुल 20 प्रश्नों का निर्माण किया गया था, जिसमें से पांच खुले प्रश्न थे एवं 15 बंद प्रश्न थे। बंद प्रश्नों हेतु बहु विकल्पीय उत्तर प्रदान किये गए थे और उत्तरदाताओं ने अपनी वैचारिकता के आधार पर उत्तरों का चयन किया।

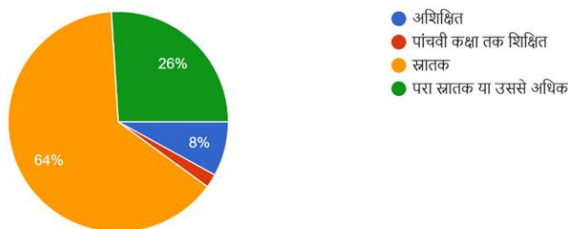
Gender
50 responses

प्रस्तुत शोधपत्र में उत्तरदाताओं में स्त्रियों का प्रतिशत 82% था एवं पुरुषों का प्रतिशत 18% था। स्पष्ट है कि स्त्रियों के विचारों की प्रमुखता इस शोधपत्र में देखने को मिलती है। कुछ दशक पूर्व तक विवाह में स्त्रियों की इच्छा- अनिच्छा का कोई महत्व नहीं होता था। बाल - विवाह के प्रचलन के कारण कन्या की उम्र भी काफी

कम होती थी और उनकी प्राथमिकताओं के अनुसार उनके विवाह के सम्बन्ध में निर्णय लेने का प्रश्न ही नहीं उठता था। किन्तु वर्तमान में परिस्थितियां काफी बदल चुकी हैं। अब ग्राम हो या नगर, कन्या की पसंद - नापसंद का विचार भी विवाह सम्बन्धी निर्णय लेते हुए किया जाता है।

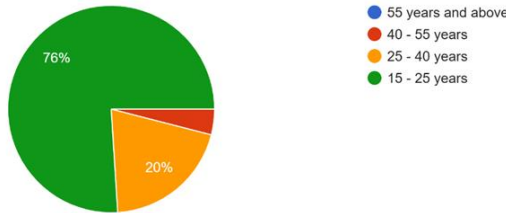
शैक्षणिक योग्यता
50 responses

इस शोध पत्र में सर्वेक्षण में 64% उत्तरदाता स्नातक थे और 26% परास्नातक। स्पष्ट है कि 90% उत्तरदाता उच्च शिक्षित थे। 8% उत्तरदाता अशिक्षित थे और 2% उत्तरदाता पांचवी कक्षा तक शिक्षित। इस सर्वेक्षण से यह

जात होता है कि मुंबई महानगर का निदर्शन द्वारा चयनित शिक्षित वर्ग विवाह के परिवर्तित स्वरूप के संबंध में क्या सोचता है?

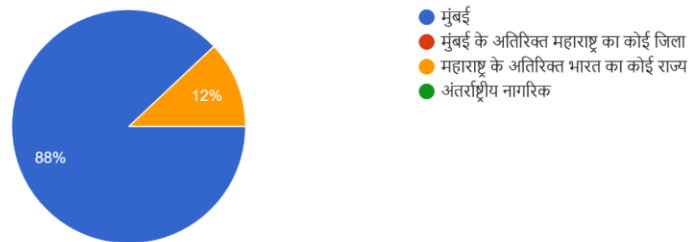
Age
50 responses

सर्वेक्षण में 78% उत्तरदाता 15-25 वर्ष की आयु समूह के थे और 20% 25 से 40 वर्ष की आयु समूह के। अर्थात् उत्तरदाताओं में अधिकांश युवा वर्ग के थे। इस

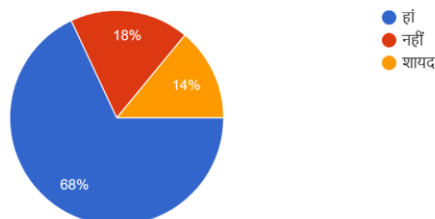
सर्वेक्षण से युवा वर्ग के विचारों को जानने का अवसर मिला है।

निवास स्थान
50 responses

इस सर्वेक्षण में महाराष्ट्र के मुंबई महानगर के 88% उत्तरदाताओं का चयन किया गया था। अन्य 12% उत्तरदाता भारत के अन्य राज्यों से थे।

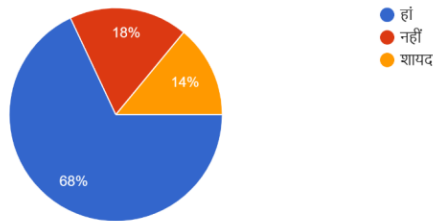
1. क्या आपको लगता है विवाह करना जरूरी है ?
50 responses

प्रस्तुत सर्वेक्षण में विवाह की अनिवार्यता के संबंध में प्रश्न किये गए। इसके उत्तर में 68% उत्तरदाताओं ने हां कहा किंतु 18% उत्तरदाताओं ने नहीं में जवाब दिया और 14% उत्तरदाता यह निश्चित नहीं कर पा रहे थे कि विवाह अनिवार्य है अथवा नहीं। यह उत्तर विवाह संस्था में आये हुए परिवर्तनों की ओर इंगित करता है। जहां एक तरफ प्राचीन भारतीय समाज में विवाह प्रत्येक व्यक्ति के लिए अनिवार्य माना जाता था और चार आश्रमों के अंतर्गत गृहस्थ आश्रम को सर्वश्रेष्ठ आश्रम माना जाता था, क्योंकि गृहस्थ आश्रम ही चारों पुरुषार्थों

अर्थात् धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष की पूर्ति में सहायक होता था। किंतु वर्तमान में पुरुषार्थ और आश्रम व्यवस्था के विषय में जानकारी पुस्तक के पृष्ठों तक ही सीमित रह गई है। या कहा जा सकता है कि भूमंडलीकरण, पश्चिमीकरण और आधुनिकीकरण के इस दौर में आश्रम व्यवस्था के स्थान पर नवीन विकल्प उभरकर सामने आये हैं, जिन्हें समाज अधिक सुविधाजनक और लाभदायक समझ रहा है। इसीलिए भी विवाह संस्था का महत्व घटता जा रहा है और उसका स्थान अन्य संस्थाएं ले रही हैं।

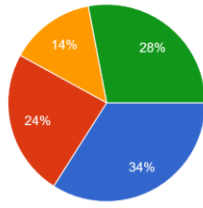
1 . क्या आपको लगता है विवाह करना जरूरी है ?
50 responses

प्रस्तुत सर्वेक्षण में विवाह की आयु के संबंध में भी प्रश्न किए गए। उत्तरदाताओं में से 50% लोगों ने विवाह की आदर्श आयु 18 से 25 वर्ष बताई। जबकि 46% उत्तरदाताओं ने विवाह की आदर्श आयु 26 से 30 वर्ष बताई। 4% उत्तरदाताओं ने विवाह की आदर्श आयु 36 वर्ष से अधिक बताई, जो विलम्ब विवाह को मान्यता देता है। भारतीय समाज में काफी लम्बे समय तक बाल विवाह प्रचलित था और विशेष रूप से कन्या का विवाह 10-11 वर्ष की आयु तक कर दिया जाता था। आज विवाह की आदर्श आयु समाज एवं कानून द्वारा स्वीकृत आयु से भी आगे जा चुकी है, अर्थात् युवा पीढ़ी विवाह की आयु के संबंध में अत्यंत जागरूक है और इस सम्बन्ध में अपने निर्णय लेने के लिए स्वयं को स्वतंत्र

मानती है। प्राचीन समय में विवाह का निर्णय परिवार के वृद्ध व्यक्तियों द्वारा लिया जाता था और उसमें वर - वधू की भूमिका नगण्य होती थी। किंतु वर्तमान में स्थितियां पूर्व की अपेक्षा विपरीत होती जा रही हैं, जो विवाह संस्था में आए हुए परिवर्तनों का द्योतक है। सर्वेक्षण में पूछा गया कि क्या विवाह से पहले अपने जीवनसाथी से मिलना जरूरी है? इस प्रश्न के उत्तर में 80% उत्तरदाताओं ने हाँ में जवाब दिया। स्पष्ट है कि परिवार जनों द्वारा तय किए हुए विवाह का समय अब बीत चला है और युवा वर्ग अपने जीवन के महत्वपूर्ण निर्णयों को किसी और के, चाहे वे परिवारजन हों या कोई और, के हाथ में देने के लिए बिल्कुल भी तैयार नहीं है।

8. आप किस तरह का शादी समारोह करना पसंद करेंगे ?
50 responses

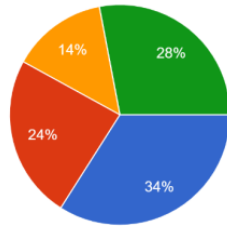

● छोटा शादी समारोह
● बड़ा शादी समारोह
● कानूनी विवाह समारोह
● कोई फर्क नहीं पड़ता

सर्वेक्षण में उत्तरदाताओं से यह पूछा गया कि वे किस तरह का विवाह समारोह करना पसंद करेंगे? जिसके उत्तर में मिश्रित प्रतिक्रिया सामने आई। कुछ उत्तरदाताओं ने छोटे समारोह को वरीयता दी तो कुछ ने बड़े समारोहों को। और कुछ ने कानूनी विवाह की बात कही। 28% उत्तरदाताओं ने यह भी कहा कि विवाह समारोह छोटा हो अथवा बड़ा उन्हें फर्क नहीं पड़ता। स्पष्ट है कि प्राचीन

समय में जहां विवाह समारोह पूर्ण समुदाय का समारोह होता था, और समुदाय के सभी व्यक्ति उस समारोह में सम्मिलित होते थे। वहीं वर्तमान में यह एक व्यक्तिगत समारोह में परिवर्तित हो गया है और प्रत्येक व्यक्ति अपनी स्वयं की पसंद नापसंद के अनुसार इस समारोह को करना पसंद करता है। समूह एवं समुदाय की भूमिका इसमें नगण्य हो चली है।

8. आप किस तरह का शादी समारोह करना पसंद करेंगे ?
50 responses

● छोटा शादी समारोह
● बड़ा शादी समारोह
● कानूनी विवाह समारोह
● कोई फर्क नहीं पड़ता

सर्वेक्षण में एक प्रश्न विवाह विच्छेद के सम्बन्ध में उनकी राय पर भी था। 64% उत्तरदाताओं ने कहा कि यह निर्णय परिस्थितियों पर निर्भर करता है, जबकि 30% का कहना था कि यह एक उचित विकल्प नहीं है। केवल 6% उत्तरदाताओं का मानना था कि तलाक एक उचित विकल्प है। कहा जा सकता है कि तलाक सम्बन्धी कानून बनने के इतने वर्षों के बाद भी भारतीय समाज के एक बड़े वर्ग ने उसे उचित विकल्प के रूप में स्वीकार नहीं किया है। उल्लेखनीय है कि हिन्दू धर्म में विवाह सात जन्मों का बंधन माना गया है और विवाह विच्छेद की संकल्पना का इसमें कोई स्थान नहीं है।

प्रस्तुत सर्वेक्षण में अनेक खुले प्रश्न भी पूछे गए, जिसका उत्तरदाताओं ने अच्छी तरह से जवाब दिया। इनमें से एक प्रश्न लिव-इन संबंधों की कानूनी वैधता के सम्बन्ध में भी था, जिस पर उत्तरदाताओं ने खुलकर

अपने विचार व्यक्त किये। कुछ उत्तरदाताओं ने इसे सही निर्णय माना। वहीं अनेक का यह मानना था कि भारतीय समाज में यह स्वीकार योग्य नहीं है। कुछ उत्तरदाताओं का यह मानना था कि भारतीय समाज में लिव-इन संबंधों का परिणाम उचित परिलक्षित नहीं हो रहा है, क्योंकि यह निर्णय समय से पहले आ गया है और भारतीय समाज इस संकल्पना के लिए मानसिक रूप से तैयार नहीं है।

सर्वेक्षण में विवाहोपरांत बच्चों की संभावित आदर्श संख्या के सम्बन्ध में भी प्रश्न पूछे गए थे। अधिकांश उत्तरदाता एक या दो बच्चों के पक्ष में पाए गए। कुछ उत्तरदाताओं ने यह भी कहा कि बच्चे उत्पन्न करना आवश्यक नहीं है, जबकि कुछ उत्तरदाताओं ने बच्चे गोद लेने की बात कही।

निष्कर्ष

प्रस्तुत शोध के निष्कर्षों से यह ज्ञात होता है कि वर्तमान में विवाह संस्था में अत्यंत महत्वपूर्ण परिवर्तन आये हैं और इन परिवर्तनों के निरंतर जारी रहने की संभावनाएं काफी ज्यादा हैं। विवाह संस्था में आये हुए परिवर्तनों का प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष प्रभाव परिवार संस्था पर भी पड़ रहा है और इसीलिए भारतीय पारिवारिक संरचना में मूलभूत परिवर्तन आते हुए दिखाई पड़ रहे हैं। प्राचीन भारतीय समाज में विवाह का प्रथम उद्देश्य धार्मिक कृत्यों का पालन एवं द्वितीय उद्देश्य संतानोत्पत्ति था। धार्मिक कृत्यों का पालन वैसे भी पूर्व की तुलना में कम हो चुका है और संतान प्राप्ति हेतु भी विवाह अनिवार्य नहीं रह गया है। एक तरफ आज बहुत से दम्पति स्वेच्छा से बच्चे उत्पन्न नहीं कर रहे हैं। तो दूसरी तरफ बहुत से दम्पति गोद लेने अथवा ससुरा को वरीयता दे रहे हैं। जहाँ प्राचीन समय में ये सारे विकल्प विवशता में लिए जाते थे, वहीं आज जानबूझकर अपनी इच्छा से लिए जा रहे हैं, जो विवाह तथा परिवार संस्था में आये हुए परिवर्तनों की पुष्टि करता है। विवाह का तृतीय उद्देश्य यौन इच्छाओं की पूर्ति था, जो वर्तमान में प्रथम उद्देश्य बन चुका है। साथ ही विवाह के अनेक विकल्प यथा लिव- इन सम्बन्ध इत्यादि को कानूनी वैधता मिल चुकी है। अतः यौन इच्छाओं की

पूर्ति हेतु भी विवाह अनिवार्य नहीं रह गया है। यदि इसी गति से विवाह की अनिवार्यता कम होती गई तो भविष्य में विवाह संस्था में गंभीर परिवर्तन आने की संभावनाएं बढ़ जाएंगी।

जिस प्रकार प्रत्येक क्षेत्र में अपवाद पाए जाते हैं, उसी प्रकार विवाह संस्था भी इससे अछूती नहीं है। भारत एक ऐसा देश है जहाँ प्रत्येक क्षेत्र में विविधता पाई जाती है। स्पष्ट है कि विवाह संस्था में परिलक्षित होने वाले ये परिवर्तन देश के महानगरीय निदर्शन द्वारा प्राप्त हैं। ग्रामीण या जनजातीय समुदायों में संभवतः ये परिवर्तन उतने तीव्र नहीं होंगे, जितने कि नगरीय एवं महानगरीय क्षेत्रों में पाए जा रहे हैं। किन्तु भविष्य में ग्रामीण एवं जनजातीय समुदायों की विवाह संस्थाओं में भी तीव्र गति से परिवर्तन होने की पूर्ण सम्भावना है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

- ✦ Prabhu, H. P. (1979). *Hindu Social Organization*. Popular Prakashan Private Limited. Bombay.
- ✦ Nayak, S. & Nair J. (2005). *Women's Empowerment in India*. Pointer publishers. Jaipur.
- ✦ Khanna, G. & Varghese A. M. (1978). *Indian women today*. Vikas Publishing House Private Limited. Bombay.
- ✦ कपूर, प्रमिला (1976). *भारत में विवाह और कामकाजी महिलाएं*. राजकमल प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली.

सूचना प्रौद्योगिकी और सामाजिक प्रभाव रोहित

एम. ए. समाजशास्त्र
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय,

शोध सारांश—

वर्तमान काल में सूचना प्रौद्योगिकी वैश्विक जन समाज के व्यापक सामाजिक, सांस्कृतिक परिवर्तन का शक्तिशाली माध्यम का आधार है। सूचना प्रौद्योगिकी ने मानव जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में, आधुनिक शोध—अन्वेषण, डिजिटल सूचना, ई—नवाचार क्रान्ति को गति प्रदान करने का मुख्य कारक है। वैश्विक समाज के अभिन्न भाग होने के कारण सूचना प्रौद्योगिकी आधारित विज्ञान माध्यम ने मानव समाज को सूचनाओं का आदान—प्रदान, ई—कामर्स वाणिज्य व्यापार ने समाज के लोगों के जीवन—यापन क्रिया को आसान बनाने के लिए उच्च श्रेणी कम्प्यूटर, मोबाइल, कि—बोर्ड, डेटा यन्त्रों, उपकरणों की उन्नत तकनीक संसाधन नवीन व्यवस्था आधारित प्रक्रिया को प्रोत्साहन और गतिशीलता प्रदान कर रहा है। सूचना प्रौद्योगिकी के माध्यम ने भारत के नगरों, कस्बा के साथ ग्रामीण परिवेश की संरचना में भी परिवर्तन उत्पन्न करने का अद्वितीय कार्य किया है।

सूचना प्रौद्योगिकी के अंग रेडियो, टी.वी., लेपटाप, मोबाइल यन्त्रों की श्रवण ध्वनि समाचार, चल—चित्रों ने भारतीय समाज के लोगों का समाजीकरण करने के साथ सकारात्मक बदलाव लाया है। तकनीक के बदलते स्वरूप ने समाज के लोगों के सोच—विचार, तर्कों के मूल्यों में भी जागरूकता उत्पन्न किया है।

भारतीय समाज के वांचित पिछड़े, अनुसूचित जाति और जनजाति वर्ग समुदाय लोगों को मुख्य धारा में जोड़ने के लिए केन्द्र और राज्य सरकारों की विकास सम्बन्धी कल्याणकारी नीति, योजना प्रावधानों के साथ में सूचना संचार मीडिया माध्यमों का सतत रूप से व्यापक योगदान है। सूचना प्रौद्योगिकी के उभरते स्वरूप ने लोक कृषक समाज के रूढ़िवादी विचारों को दूर करने एवं जीवन उन्नत हेतु विकास के लिए वैज्ञानिक आधारित कृषि, मौसम सम्बन्धी ज्ञान, ग्रामीण फसलों, उपयोगी उत्पादों के लिए वैश्विक बाजार अर्थव्यवस्था से आनलाइन जोड़ने के लिए सूचना प्रौद्योगिकी की अहम सहयोग है।

सूचना आधारित संस्थाओं के प्रगतिशील होने से शहरी ग्रामीण क्षेत्रों के निर्धनता और लैंगिक असमानता, जातिगत नियोगता को दूर करने में मनोरंजन, नाट्य चलचित्र धारावाहिक कार्यक्रम ने सकारात्मक प्रयास किया है। देश के ग्रामीण, जनजातीय क्षेत्रों में शिक्षा—शोध ज्ञान के प्रसार में सूचना प्रौद्योगिकी एक प्रभावी साधन है जिसे हम

‘ई—लर्निंग’ प्लेटफार्म के नाम से जानते हैं। सरकार द्वारा इस कार्य को पूरा करने के लिए नौकरशाही, पेशेवर लोग, एनजीओ, संस्थाओं का पूरा सहयोग से तकनीक क्रान्ति को निम्न, मध्यम वर्ग के लोगों तक आसानी पहुँचाने के लिए निरन्तर कार्य किया जा रहा है। जिसका मुख्य उद्देश्य सामाजिक कल्याणकारी विकास योजनाओं के वास्तविक स्रोत तक सभी वर्ग के समुदाय को समान प्रस्थिति में पहुँच प्रदान करना होता है। जो एक विकासशील राष्ट्र के वैश्विक दिशा को प्रदर्शित करता है।

मुख्य शब्द—

समाज, सूचना प्रौद्योगिकी, सांस्कृतिक परिवर्तन, ई—सूचना, परम्परा, लोक कृषक समाज, अर्थव्यवस्था, ई—लर्निंग, वैश्विक दिशा।

प्रस्तावना—

सूचना प्रौद्योगिकी प्रगतिशील समाज का मुख्य इकाई है जिसके माध्यम से समाज के जीवन स्तर गुणांक, सांस्कृतिक विचारों, मूल्यों के भावी छवि अथवा प्रतिबिंब का सुचारू रूप से ज्ञान होता है। सूचना आधारित समाज भी क्रमिक रूप से परिवर्तनशील है, इस परिवर्तन के अनेक अथवा भिन्न—भिन्न प्रकार के कोणीय आधार होते हैं।

सामान्यतः सूचना का अर्थ एक विशेष अनुवादित भाषा, संख्या, चित्र, प्रतीकों के संगठन ज्ञान के सम्मिलित तथ्यों के विषय के स्थानान्तरण अथवा सम्प्रेषण मौलिक विषय तथ्यों के आदान—प्रदान होता है। दूसरे शब्द प्रौद्योगिकी का तात्पर्य किसी भी ऐसे ज्ञान स्रोत से हैं जिसके माध्यम के उपयोगिता द्वारा विभिन्न क्षेत्रों में हम अपनी आवश्यकताओं को पूरा करते हैं।

प्रोफेसर सरन जी ने लिखा है “किसी विशेष उद्देश्य की पूर्ति के लिए उच्च श्रेणी के साधनों की व्यवस्था को ही प्रौद्योगिकी कहा जाता है।

वर्तमान आधुनिक समाज में सूचना प्रौद्योगिकी समाज के लोगों के महत्वपूर्ण नियमित दिनचर्या कार्यों के लिए जरूरी माध्यम का आधार निर्मित हो चुका है। सूचना प्रौद्योगिकी के विकसित घटक इकाई तथ्यों के संयोजन के पूरक से सूचना, विचारों, शोध—विज्ञान, तथ्यों का आदान—प्रदान भी किया जाता है। स्पष्ट है, कि सूचना प्रौद्योगिकी के उन्नत विकास को हम साधारण रूप से समाज के अन्तर्गत सभ्यता के गतिमान विकास के रूप में देखते हैं क्योंकि प्रौद्योगिकी अपने आरम्भिक रूप सरलता से सदैव जटिलता की ओर चक्रीय गति पूरा करता है।

प्रौद्योगिकी के विकास और उपयोगिता से समाज के लोग भावी रूप से परिचित होते हैं तो वैसे ही उस समाज के रहने वाले लोगों के सामान्य आचरण सोच—विचार, संज्ञा व्यवहार, मनोवृत्तियाँ, चिन्तन सामाजिक अन्तःक्रिया में भी परिवर्तन पुरू हो जाता है। स्पष्ट है इसी कारण सूचना प्रौद्योगिकी को सशक्त प्रभावी साधनों के रूप में समाज में देखा जाता है।

सूचना प्रौद्योगिकी के मुख्य ७ प्रभावी स्तम्भ— सूचना प्रौद्योगिकी का समाज के संरचना के अन्तर्गत सात मुख्य स्तम्भ हैं जिनपर सूचना प्रौद्योगिकी के विज्ञान एवं विकास की आधारशिला स्थापित है।

1. **सामाजिक व्यवस्था में परिवर्तन—** समाज एक परिवर्तनशील व्यवस्था है जिसमें सामाजिक सम्बन्धों का जाल अथवा नेटवर्क होता है लेकिन सूचना प्रौद्योगिकी के क्रमिक विकास माध्यमों ने सामाजिक चिन्तन, सम्बन्धों भी व्यापक रूप से परिवर्तन लाया है। सूचना प्रौद्योगिकी के उन्नत होते यन्त्रों का ही प्रभाव है कि वर्तमान समाज में इन्टरनेट सामग्री, ई—मेल, आडियो—विडियो, ऑनलाइन समारोह अथवा संगोष्ठी के विशेष माध्यमों से सुदूर क्षेत्रों के लोग भी आसानी से एक दूसरे से जुड़ जाते हैं। सूचना—संचार के प्रभावी विस्तार माध्यमों ने समाज के सामान्य लोगों के बीच उद्देष्ट्यपूर्ण जागरूकता फैलाने व्यापक रूप से सहयोग किया है। आज के आधुनिक समय में सरकार के कल्याणकारी योजनाओं, नीतियों जैसे लैंगिक समानता प्रचार, सर्व शिक्षा अभियान, बेटा बचाओ बेटा पढ़ाओ, सामाजिक न्याय पर्यावरण कार्यक्रम को आसान पूर्ण विधि से समाज के सभी वर्ग के लोगों तक पहुँचाया जाता है। ये सभी कार्य सूचना प्रौद्योगिकी के माध्यम से सुलभ हो पाया है। भारत देश के ग्रामीण, कस्बा, नगरों तक राष्ट्रीय ई—गवर्नेन्स योजना अन्तर्गत आजीविका आय पेंशन, कर, बीमा, प्रवास, अभिलेख सत्यापन कराने हेतु लम्बी लाइन में समय के खपत को नियन्त्रित कर सामान्य जन जीवन को आसान बनाया गया है। स्पष्ट है कि सूचना प्रौद्योगिकी आधारित कार्य कुशलता एक प्रगतिशील समाज एवं राष्ट्र का सूचक है।

2. **सूचना प्रौद्योगिकी का शिक्षा व्यवस्था में प्रभाव—** किसी भी समाज को बौद्धिक सम्पदा सम्पन्न बनाने में शिक्षा का अहम दायित्व होता है। वर्तमान समाज के स्वरूप में व्यवस्थित नियोजन एवं विकास के क्षेत्र में सूचना प्रौद्योगिकी ने अत्यन्त महत्वपूर्ण कार्य किया है, जिसके अन्तर्गत मुख्य रूप डिजिटल क्लास, और ई—लर्निंग, इंटरनेट दृश्यमान यन्त्रों, डेटा प्रबन्धन

एवं संचार सुनयोजन को प्रगतिशील दिशा में गतिमान प्रदान कर रहा है। पूर्व काल समाज के परम्परागत शिक्षा प्रणाली में गुरु—शिष्य की परम्परा विद्यमान था जिसमें एक निश्चित कक्षा में एक शिक्षक किताब, ब्लैकबोर्ड के माध्यमों से छात्रों को शिक्षा देते थे, लेकिन आज के आधुनिक डिजिटल संरचना में इसके स्वरूप में परिवर्तन आया है। भारत सहित अन्य कई विकासशील देशों में ग्रामीण क्षेत्रीय समुदाय और पिछड़े जनजातीय बहुल क्षेत्रों जहाँ कच्चे रास्ते, यातायात सुगमता की कमी और तकनीक शिक्षा संस्थाओं का अभाव था। आज सरकार के विशेष महत्वकांक्षी कल्याणकारी कार्यक्रम, उन्नत विकास परियोजनाओं द्वारा ग्रामीण क्षेत्रों, आदिवासी समाज के उत्थान एवं विकास के लिए कई कार्यक्रम प्रारम्भ किये जा रहे हैं, जिससे ग्रामीण क्षेत्रों में भी उच्च स्तर का सामाजिक चेतना एवं जागरूकता आया है। भारतीय ग्रामीण समाज में बिजली, इन्टरनेट नेटवर्क एवं जीवन स्तर मौलिक आधारभूत सुविधाओं ने विकास के नये आयाम स्थापित कर रहे हैं। सूचना प्रौद्योगिकी के वृद्धिगत प्रभाव ने नगरीय और ग्रामीण क्षेत्रीय समय, दूरी असमानता में कमी लाया है। सूचना प्रौद्योगिकी ने ऑनलाइन दूरस्थ शिक्षा को सर्वसुलभ और उपयोगी बना दिया है। इन्टरनेट, कम्प्यूटर, लैपटॉप, मोबाइल जैसे इलेक्ट्रॉनिक यंत्रों के माध्यम से सहायता से विद्यार्थी ग्रामीण क्षेत्रों से घर बैठे डिग्री, सर्टिफिकेट कोर्स, स्किल्स, वर्कशॉप, ऑनलाइन कोर्स के ई—लर्निंग शिक्षा में लेकर अपने समय बचत के साथ पठन—पाठन के महत्वपूर्ण कार्य को पूरा कर सकता है।

3. **चिकित्सा, स्वास्थ्य, शोध—विज्ञान पर प्रभाव—** वर्तमान आधुनिक समय सूचना प्रौद्योगिकी ने जटिल चिकित्सा, स्वास्थ्य उपचार शोध के क्षेत्र में सूचना प्रौद्योगिकी ने क्रान्तिकारी परिवर्तन समाज में उत्पन्न किया है। वही दूसरे ओर नये वायरस, महामारी, बीमारी के सूक्ष्म अन्वेषण कर वैज्ञानिकों की राह को सुगम बनाया है। सूचना प्रौद्योगिकी की सहायता से स्वास्थ्य उपचार के विधियों में सुधार, मरीजों के जैविक परीक्षण, चिकित्सा रिपोर्ट डेटा का उत्तम प्रबंधन के साथ एक संस्था से दूसरे संस्थाओं तक सुरक्षित सम्प्रेषण अथवा स्थानान्तरण का सफल माध्यम भी है। वर्तमान समय विज्ञान के उन्नत अविशकार उपकरणों जैसे एक्स रे, एम. आर. आई. सी. टी. स्कैन जाँच, पेसमेकर रिपोर्ट का सूचना अथवा उपयोग करने की विधि में सूचना प्रौद्योगिकी का व्यापक प्रयोग किया जाता है। मेडिकल शिक्षा, औषधि विज्ञान क्षेत्रों में वर्चुअल

डिजिटल रियालिटी तकनीक के द्वारा चिकित्सा क्षेत्र में जुड़े शोधार्थी एवं छात्रों को जैविक मानव शरीर के अंगों और संरचनाओं को अध्ययन में सूचना प्रविधि का प्रचुर उपयोग हो रहा है। सूचना के ई-तकनीक माध्यमों से बीमार ग्रस्त व्यक्तियों के उपचार सर्जरी में रोबोट का सहारा डॉक्टरों द्वारा लिया जा रहा है। जिसका मुख्य उद्देश्य बीमारी का नियंत्रित दशाओं में सटीकता से कार्य पूरा करना होता है। स्पष्ट है कि भारत एक विशाल सामाजिक-सांस्कृतिक भौगोलिक देश है। भारत सरकार अपने सतत अवधारणीय विकास लक्ष्यों को पूरा करने में सूचना माध्यमों के द्वारा लोगों में जागरूक प्रदान कर रहा है क्योंकि एक स्वस्थ समाज के लोग स्वस्थ राष्ट्र की भूमिका को पूरा कर सकते हैं।

4. **आर्थिक ई-कामर्स:** वाणिज्य विकास एवं प्रभाव— वर्तमान काल में सूचना प्रौद्योगिकी विकास माध्यमों के अन्तर्गत दूरसंचार और इन्टरनेट वह महत्वपूर्ण मार्ग है, जिसके द्वारा बहुत कम समय में व्यक्ति अथवा समुदाय एक दूसरे से भिन्न भू-भागीय क्षेत्रीय प्रान्तों में रहने वाले लोग एक दूसरे में परस्पर ऑनलाइन सम्पर्क स्थापित कर सकते हैं। सामान्यतः आधुनिक परिवेश में समाज के बड़े जनसमुह वर्ग के पास व्यक्तिगत मनोरंजन एवं उपयोगी कार्य के लिए डिजिटल डिवाइस यन्त्रों जैसे मोबाइल, टी.वी., रेडियो, लैपटॉप, टेबलेट, कम्प्यूटर उपलब्ध संसाधन है। इन सभी उपकरणों पर नेटवर्क संचार माध्यम उत्तम होने से श्रवण, दृश्य (चल-चित्र) एवं सामग्री अथवा उत्पाद के डिजिटल प्रचार-प्रसार, क्रय-विक्रय, ऑनलाइन भुगतान करने के लिए अच्छा प्लेटफार्म प्राप्त हो गया है। समाज के जनसाधारण द्वारा इसका व्यापक रूप से अपने प्रतिदिन के कार्यों जैसे, बिजली बिल भुगतान, गैस, जल शुल्क, गृहकर, अनेक प्रकार के ऑनलाइन शुल्क भुगतान लेन-देन में उपयोग किया जा रहा है। सूचना प्रौद्योगिकी के विकास ने सामाजिक व्यवस्था में नये प्रकार के कौशल ब्लॉगिंग लेखन, एनिमेशन क्रिएशन के निर्माण एवं संचालन, प्रशिक्षण के लिए आई.टी. पेशेवर ज्ञान सम्पन्न लोगों की मांग में वृद्धि कर दिया है। सूचना प्रौद्योगिकी के क्रान्तिकारी परिवर्तन ने व्यापार, वाणिज्य के आर्थिक संरचना में भी बदलाव लाया है, समाज में परम्परागत तरीके से लोग पहले आस-पास के दुकान, बाजार, नगरों की तरफ जाने में बहुमूल्य समय, धन दोनों खर्च होते थे लेकिन आज विभिन्न प्रकार के ऑनलाइन शॉपिंग प्लेटफार्म जैसे कि फ्लिपकार्ट, अमेज़न साइट ने वैश्विक स्तर के उत्पादों को आपस में जोड़ने

और सभी ग्रामीण कस्बों, नगरों तक मात्र उपभोक्ताओं द्वारा प्रदान किये गये मोबाइल नं० एवं स्थायी पता से उन तक सामग्री पहुँचा दिया जाता है। जिसमें पेमेन्ट का माध्यम ऑनलाइन ही होता है। स्पष्ट है आने वाले भविष्य में ई-सूचना क्रान्ति में नवीन सुधारात्मक परिवर्तन समाज में देखने को प्राप्त होगा।

5. **सांस्कृतिक उद्योग, कला जगत में परिवर्तन—** सूचना प्रौद्योगिकी विकास की उन्नत अवस्थाओं ने समाज की सांस्कृतिक संरचना एवं जीवन विधि सन्दर्भ मूल्यों में भी परिवर्तन लाने का कार्य कर रहा है। वर्तमान युग में सूचना प्रौद्योगिकी का सबसे महत्वपूर्ण माध्यम विभिन्न क्षेत्रों में कम्प्यूटर मोबाइल के संचार क्रियान्वयन में इन्टरनेट की भारी मांग और खपत है। आज ई-क्रान्ति सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेश में सूचना प्रौद्योगिकी का सबसे महत्वपूर्ण माध्यम विभिन्न क्षेत्रों में कम्प्यूटर, मोबाइल के प्रभावी संचार में इन्टरनेट का भारी खपत अथवा मांग है। विश्व समाज में तकनीक योग्यता और कार्य कुशलता के उत्तम समन्वय ने कला, विज्ञापन दृश्य प्रचार, संगीत, नाटक छायाचित्र, मनोरंजन, उद्योग जगत सूचना संसाधनों के साथ एकीकरण स्थापित कर लिया है। ऑनलाइन नेटवर्क बाजार श्रृंखला में कला, संस्कृति उद्योग से निर्मित वस्तुएँ व्यापारिक दृष्टि से भारी लाभ रूप में देखा जाता है क्योंकि डिजिटल मंचो ने कला और संस्कृत को एक सामाजिक क्रान्ति में परिवर्तन कर दिया है, परिणाम स्वरूप व्यक्ति अथवा समुदाय अब कला, फिल्म, नाटक, अभिनव प्रदर्शन माध्यम से खुद को व्यक्त नहीं कर रहे हैं, अपितु इसके साथ उन्हें विश्व समाज के एक भू-पटल से दूसरे भौगोलिक मंच तक अपने को प्रदर्शित करने का बेहतर माध्यम प्राप्त हो गयी है। जिसका मुख्य श्रेय ई-सूचना प्रौद्योगिकी जगत को प्राप्त है। वर्तमान विश्व समाज में मीडिया, यूट्यूब, फेसबुक, ट्विटर, व्हाट्सऐप द्वारा दृश्य, श्रवण, लेखन, दृश्य चल चित्रों को भी व्यापक लोकप्रियता प्राप्त है। परम्परागत भित्ति चित्र, शिल्पकला, ताम्रपट्टी चित्रों को वर्चुअल कैनवास के डिजिटल संग्रहण में परिवर्तन कर आने वाले नई पीढ़ियों को विरासत के रूप में सुरक्षित संग्रहित करने का आसान माध्यमों में सूचना प्रौद्योगिकी का अभूतपूर्व महत्व है।
6. **विज्ञान के क्षेत्र में उन्नत शोध—नवाचारों को प्रोत्साहन—** सूचना प्रौद्योगिकी ने विज्ञान के उन्नत शोध एवं नवाचार में बड़े सामाजिक परिवर्तन लाया है। संचार प्रौद्योगिकी व्यवस्था वर्तमान

समय में वैज्ञानिक कार्य, चिकित्सा, भौतिक, रसायन, मौसम विज्ञान, कंप्यूटिंग डेटा रख रखाव के साथ षोध गति तीव्रता एवं नये सृजन वैज्ञानिक दिषा मार्गों का विकल्प भी प्रषस्त करता है। सूचना प्रौद्योगिकी ने वैष्विक स्तर पर भिन्न-भिन्न षोध-परीक्षण से जुड़े वैज्ञानिकों को स्थायी समस्या समाधान निवारण के लिए विभिन्न वर्चुअल ऑनलाइन मंच जैसे गूगल मीट, जूम, माइक्रोसाफ्ट टीम, स्काइप प्रकार के लोकप्रिय विकल्प प्रदान कर रहा है।

निष्कर्ष—

वर्तमान समय के विकास परिप्रेक्ष्य में सूचना प्रौद्योगिकी ने एक नई सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक उदारवाद क्रान्ति को उत्पन्न की है। आज सरकार द्वारा षहरी और ग्रामीण भू-भागीय क्षेत्रों को विकास की धारा में जोड़ने के लिए अपनी नियोजित जनहित कल्याणकारी नीतियों, सामाजिक जागरूकता और ई-सूचना एवं प्रचार-प्रसार के रूप में सूचना प्रौद्योगिकी के उपयोगी माध्यम सुनिष्वित कर अपनाने से विकास आयामों में वृद्धि हो रहा है। विकासशील देश भारत जिसका अधिकांष बड़ा जनसंख्या ग्रामीण क्षेत्रों में निवास करता है, ऐसी दिषा में सूचना प्रौद्योगिकी द्वारा ग्रामीण क्षेत्रों को संचार की तकनीक उन्नत माध्यमों से जोड़कर शिक्षा, स्वास्थ्य, नये अवसर, कौशल विकास के साथ कृषि और स्थानीय ग्रामीण एवं जनजातीय उत्पादों को 'वोकल फॉर लोकल' में शामिल कर वैष्विक ई-कामर्स से जोड़कर ग्रामीण अर्थव्यवस्था को मजबूती प्रदान कर रहा है। इसके साथ 'आत्मनिर्भर भारत' और 'मेक इन इंडिया' जैसे विशिष्ट महत्वाकांक्षी लक्ष्यों को पूरा

करने में सूचना प्रौद्योगिकी की अहम् योगदान है। स्पष्ट है, आधुनिक युग में सूचना प्रौद्योगिकी सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्यों में परिवर्तन लाने का शक्तिशाली माध्यम है।

सन्दर्भ—सूची:—

- ✚ उर्सुला एम. फैंकलिन (२०१६) प्रौद्योगिकी और समाज, ग्रन्थ शिल्पी (इंडिया) प्राइवेट लिमिटेड।
- ✚ टर्बन. ई. किंग, डी. ली. जे. के. और चुग. एम. (२०१८) इलेक्ट्रानिक कॉमर्स ए मार्जिनल एंड सोशल नेटवर्क्स पर्सपेक्टिव, स्पिंगर प्रकाशन।
- ✚ कुरुक्षेत्र, २०२२ अगस्त
- ✚ सुभाष धूलिया, (२००१) सूचना क्रांति की राजनीति और विचारधारा, ग्रन्थ शिल्पी (इंडिया) प्राइवेट लिमिटेड
- ✚ टैपस्काट. डी. (१९९६) द डिजिटल इकोनामी: प्रॉमिए एंड पेरिल इन द एज आफ नेटवर्कड इंटेलिजेंस, एम. सी. ग्रा-हिल एजुकेशन प्रकाशन।
- ✚ अग्रवाल डा. जी. के. (२०१९) ग्रामीण समाजशास्त्र, एस. बी. पी. डी. पब्लिशिंग हाउस प्रकाशन।
- ✚ <https://www.education.gov.in>
- ✚ www.drishtias.com
- ✚ <https://www.ugc.gov.in>
- ✚ <https://www.dsir.gov.in>

महाराष्ट्रातील उपेक्षित समुदायांना शिक्षणाची समान संधी आणि शैक्षणिक परिवर्तन

मिलिंद आर घाटे

हिस्लॉप कॉलेज, नागपुर

गोषवारा:-

भारतात शिक्षणाच्या संदर्भातील समानता ही समस्या नेहमीच एक मोठी चिंता राहिली आहे आणि महाराष्ट्राची यापेक्षा वेगळा नाही. कारण, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक, जातीय आणि वांशिक गटांच्या बाबतीत लोकसंख्येची विविधता पाहता, वंचितांना योग्य प्रवेश मिळण्याची हमी देणाऱ्या शैक्षणिक सुधारणांची एवढी हेळसांड कधीच झाली नव्हती. जागतिकारणाच्या आणि खाजगीकरणाच्या प्रभावाखाली संपूर्ण समाज व्यवस्था ढवळून निघाली, त्यातूनच सरकारने उदार धोरणे अवलंबून शैक्षणिक संस्थांना खाजगीकरणाची संधी मोठ्या प्रमाणात दिली गेली, त्यामुळे खाजगी शाळा महाविद्यालये यांचे शैक्षणिक शुल्क भरमसाठ वाढले, त्याचा सगळ्यात जास्त फटका उपेक्षित समाजातील मुलांना बसला आणि शैक्षणिक गळती वाढली. म्हणून प्रस्तुत निबंध हा महाराष्ट्रातील वंचितांना उच्च-गुणवत्तेचे शिक्षण मिळविण्यात येणाऱ्या अडथळ्यांचा आणि राबवण्यात येणाऱ्या क्रांतिकारी प्रकल्पांचा आणि अलीकडेच उपेक्षित समाजामध्ये झालेल्या प्रगतीचा आढावा घेतो.

प्रस्तावना:-

जातिव्यवस्था ही एक सामाजिक दुष्प्रवृत्ती आहे जी प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात अस्तित्वात आहे. भारतीय समाजात अनेक सामाजिक दुष्प्रवृत्ती शतकानुशतके प्रचलित आहेत आणि जातिव्यवस्था त्यापैकी एक आहे. मुमताज अली खान म्हणाले की, "जरी गेल्या अनेक दशकांपासून जातिव्यवस्थेत लक्षणीय बदल झाले आहेत, तरीही जातिव्यवस्थेची भूमिका अजूनही मजबूत आहे. सामाजिक परिवर्तनासाठी शिक्षण हे एक महत्त्वाचे साधन आहे, म्हणून आपले माजी राष्ट्रपती आदरणीय एपीजे अब्दुल कलाम म्हणतात की, "शिक्षण हे सर्वात शक्तिशाली शस्त्र आहे ज्याचा वापर तुम्ही जग बदलण्यासाठी करू शकता." शिक्षणामध्येच समाजात बदल घडवून आणण्याची शक्ती आहे. परंतु जाती-आधारित भेदभाव त्या बदलला अडथळे निर्माण

करते आणि त्याची गती मंदावते. आज भारत जरी विश्वगुरूची वल्गना जगभर करित असला तरी भारतीय समुदायामध्ये आणि शाळांमध्ये जातीय भेदभाव आढळतो, हे मात्र इथे नाकारता येत नाही, ज्यामुळे अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना भेदभावाचा सामना करावा लागतो आणि कधीकधी त्यांना उच्च समुदायांच्या उपक्रमांमधून आणि विद्यार्थ्यांमधून वगळले जाते. उदाहरणार्थ, मध्यान्ह भोजन योजना: या योजनांचा उद्देश त्या शाळांमधील सर्व मुलांचे पोषण दर्जा सुधारणे आहे परंतु अनेकदा असे आढळून आले आहे की बहुतांश शाळांमध्ये अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना उच्च जातीच्या विद्यार्थ्यांपासून वेगळे बसवून भेदभाव केला जातो काही शाळांमध्ये, उच्च जातीच्या विद्यार्थ्यांचे पालक शिक्षकांना विनंती करतात की त्यांनी वेगळे बसावे आणि खालच्या जातीच्या विद्यार्थ्यांच्या ताटात जेवू नये. अनुसूचित जातीने शिजवलेले अन्न जे उच्च जातीच्या विद्यार्थ्यांकडून स्वीकारले जात नाही, ते शाळेत जेवू नये म्हणून घरी जातात. अनुसूचित जातीतील विद्यार्थी ज्या ताटांत खातात त्यांचे ताट उच्च समजल्या जाणाऱ्या जातीतील सहाय्यक स्वच्छ करित नाही. फक्त उच्च जातीच्या विद्यार्थ्यांचे ताटच स्वच्छ करतो. अशाप्रकारची जातीय मानसिकता आधुनिक समाजामध्ये आढळून येते ज्याचा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या नंतरच्या आयुष्यात स्वतःला नीच, पारंपारिक, समजून ते स्वतः आपल्याच जाती-आधारित व्यवसायांमध्ये गुंतवतात.

महाराष्ट्रातील उपेक्षित समुदाय :-

भारतातील सर्वात आर्थिकदृष्ट्या विकसित राज्यांपैकी एक असलेले राज्य म्हणून महाराष्ट्राची ओळख आहे, ज्या महाराष्ट्रात २०११ व्या जनगणनेनुसार अकरा कोटीपेक्षा जास्त लोकसंख्येचे प्रमाण आहे. ज्यामध्ये प्रामुख्याने अल्पसंख्याक समुदाय, अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणि इतर मागासवर्गीय (OBC) यासारखे विविध लोक राहतात. उपेक्षित समुदायामधील शैक्षणिक समानता वाढविण्यासाठी सरकारी पातळीवर प्रयत्न करण्यात येतात, जसे की शैक्षणिक संस्थांमध्ये आरक्षण,

शिष्यवर्त्या, वसतिगृह सुविधा इत्यादी असूनही, महाराष्ट्रातील वंचित समुदायांना उच्च दर्जाचे शिक्षण मिळविण्यात मोठे अडथळे येत आहेत. या अडथळ्यांमध्ये सामाजिक-आर्थिक विचार, जातीवर आधारित भेदभाव, कमकुवत पायाभूत सुविधा इत्यादी गरजा पूर्ण करणाऱ्या मध्ये अनेक शासकीय आणि निम्न शासकीय पातळीवरील यंत्रणा कमी पडत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध शिक्षण मिळविण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या वंचित समुदायाला येणाऱ्या विविध अडथळ्यांचा शोध घेतो आणि महाराष्ट्राची शैक्षणिक व्यवस्था बदलण्यासाठी सतत सुरू असलेल्या उपक्रमांचा आढावा घेतो. या लेखात उपेक्षित समुदायाच्या समस्यांच्या मूळ कारणांचे विश्लेषण करून आणि विविध

शैक्षणिक दृष्टिकोनांचे मूल्यांकन करून या समुदायांना शैक्षणिक न्याय कसा मिळू शकते यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. महाराष्ट्रातील वंचित लोकांना शिक्षणाची योग्य प्रवेश मिळण्याच्या समस्येचे गंभीरपणे परीक्षण करण्यासाठी सामाजिक न्याय, समावेशन आणि सक्षमीकरणाशी संबंधित महत्वाचे शैक्षणिक सिद्धांत समाविष्ट करणारे सैद्धांतिक चौकट वापरण्यात आले आहे. सामाजिक-आर्थिक घटक, जात-आधारित असमानता, सांस्कृतिक विविधता आणि शैक्षणिक धोरणांच्या परस्परसंवादामुळे महाराष्ट्रातील उपेक्षित समुदायासाठी शैक्षणिक कामगिरी कशी करते याचे विश्लेषण प्रस्तुत निबंधामध्ये आहे.

Table 2.4 Important indicators of Scheduled Castes & Scheduled Tribes population in the State

Indicators	2001		2011	
	Scheduled Castes	Scheduled Tribes	Scheduled Castes	Scheduled Tribes
Population (crore)	0.99	0.86	1.33	1.05
Proportion to total population (per cent)	10.2	8.9	11.8	9.4
Households (lakh)	20.6	17.1	29.0	21.6
Sex ratio	952	973	962	977
Child sex ratio	936	965	926	955
Literacy Rate (per cent)				
Total	71.9	55.2	79.7	65.7
Male	83.3	67.0	87.2	74.3
Female	60.0	43.1	71.9	57.0
Work participation rate (per cent)	41.9	49.7	43.9	50.6
Percentage to total workers				
Main workers	81.9	76.9	87.4	82.3
Marginal workers	18.1	23.1	12.6	17.7

Source : ORGI

उपर्युक्त टेबल वरून असे लक्षात येते की महाराष्ट्र मध्ये शेड्युल जाती आणि जण जातीची लोकसंख्येमध्ये लक्षणीय वाढ झालेली पाहायला मिळते.

साहित्याचे पुनर्वलोकन:-

बी वि शाह आणि के बी शाह लिखित "शिक्षणाचे समाजशात्र" (२०२४) या पुस्तकात भारतीय परिस्थितीत शिक्षणाचा अभ्यास करण्यासाठी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा प्रयत्न केला आहे. हे पुस्तक नऊ प्रकरणांमध्ये विभागून यामध्ये संपूर्ण समाज आणि त्याच्या उपप्रणाली जसे की कुटुंब, राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि स्त्रीकरण, स्थानिक समुदाय आणि शैक्षणिक संस्था आणि वर्ग यासारख्या सामाजिक समुदायाच्या संदर्भात तसेच अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या सामाजिक बदल आणि शिक्षणाच्या समस्यांच्या संदर्भात शिक्षणाचा एक अधिकृत अभ्यास प्रस्तुत पुस्तकामध्ये केला आहे. नवीन समाजशास्त्रीय अंतर्दृष्टी देणारे हे पुस्तक सामाजिक शास्त्राच्या साहित्यात एक अतिशय उपयुक्त योगदान आहे आणि

विविध अभ्यासक आणि शिक्षणतज्ज्ञांसाठी ते महत्वाचे आहे. आर इंदिरा संपादित केलेल्या "थिम्स इन सोसिओलॉजि ऑफ एडुकेशन" (२०१२) या खंडात शिक्षणाच्या समाजशास्त्राच्या क्षेत्रातील सैद्धांतिक दृष्टिकोन आणि अनुभवजन्य अभ्यास यांचे मिश्रण असलेले १२ लेख आहेत. हा खंड चार विभागांमध्ये विभागला गेला आहे: पहिला विभाग शिक्षणाला सामाजिक व्यवस्था म्हणून हाताळतो; दुसरा विभाग अल्पसंख्याक आणि महिलांच्या शिक्षणाच्या समस्या आणि चिंतांवर लक्ष केंद्रित करतो; तिसरा विभाग शैक्षणिक धोरणांच्या निर्मिती आणि अंमलबजावणीमध्ये ज्या प्रमुख मुद्द्यांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे त्यावर लक्ष केंद्रित करतो; आणि शेवटचा विभाग शिक्षणाचे माध्यम म्हणून स्थानिक भाषेचा स्वीकार आणि बुद्धिजीवींच्या भूमिकेतील गंभीर अंतर्दृष्टीशी संबंधित काही प्रमुख मुद्द्यांचे परीक्षण करतो. या खंडाचा सारांश असा आहे की शिक्षण ही मुळात एक सामाजिक संस्था आहे जी

सामाजिक बदलांना प्रतिसाद देणारी असली पाहिजे. परंतु प्रत्यक्षात मात्र चित्र थोडेशे वेगळे दिसते.

प्रोफेसर जगन कराडे संपादित केलेले कास्ट बेस्ट एक्सक्लुजन (२०१५) या पुस्तकामध्ये प्रमुखतः महाराष्ट्रातील अनेक समाजशास्त्रांच्या अभ्यासकांनी आपले संशोधनपर लेख लिहिलेले आहेत. हे पुस्तक महाराष्ट्रातील जाती-आधारित बहिष्कार ही एक गुंतागुंतीची घटना आहे ज्यामध्ये, बहुआयामी आणि विविध परिणामांचा शोध घेते. भारतातील जातीने केवळ भारतीय समाजाची आणि त्याच्या लोकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक रचनेची रचना केली नाही तर भारतातील बहिष्काराचे सर्वात कठोर माध्यम देखील आहे, असे अनेक अभ्यासकांनी प्राथमिक तथ्यांच्या आधारे नमूद केले आहे.. अनादी काळापासून, जातीच्या पदानुक्रमाच्या तळाशी असलेल्यां उपेक्षित समाजाला सर्वात जास्त त्रास सहन करावा लागला आहे. त्यांना बहिष्कृतांमध्ये वगळण्यात आले आहे. दैनंदिन जीवनात आणि नातेसंबंधांमध्ये सीमांतीकरण आणि वंचिततेचे भित्तिचित्र आणि गांभीर्य समजून घेण्यासाठी भेदभावाच्या प्रक्रियेला समग्र समज समजून घेणे आवश्यक आहे. जाती-आधारित बहिष्कारावरील समकालीन प्रवचन आतापर्यंत 'बाहेरील आणि वरच्या' दृष्टिकोनातून समस्येचे आकलन करण्यावर केंद्रित आहेत. हा खंड 'आतील आणि बाहेरील दृष्टिकोनांवर विचार प्रदान करतो आणि आपल्या समाजात दलितानी अनुभवलेल्या अलगावच्या व्यापकता, परिमाण आणि संरचनेचे संपूर्ण वर्तुळ व्यापण्याचा प्रयत्न करतो आणि सुधारणांसाठी दृष्टिकोन देखील सुचवतो.

संशोधन पद्धतिशास्त्र:-

प्रस्तुत सांशोधनासाठी अन्वेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग केला कारण यामध्ये उपलब्ध साहित्याचे पुनर्वलोकन करून सामाजिक संरचना आणि उपेक्षित समाजाच्या शैक्षणिक संधीसाठी अडथळे कसे निर्माण करतो, याचा शोध घेतला आहे (राम अहुजा: १३८). तथ्य संकलन करण्यासाठी दोन्ही स्रोतांचा, प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोतांचा उपयोग केला आहे. उपर्युक्त पेपर साठी प्रकाशित साहित्य आणि तथ्यांचा उपयोग करून इथे उपेक्षित समुदायाना शैक्षणिक समान संधीची मुबलकता आहे याचे विश्लेषण केले आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्ट्ये:-

प्रस्तुत अध्ययन करण्यासाठी संशोधक उपयुक्त साहित्याचे पुनर्वलोकन करून संशोधन पेपर

लिहिण्यासाठी खालील प्रकारचे उद्दिष्ट्याची निर्मिती करून त त्या उद्दिष्ट्या पर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न या पेपर मध्ये केला आहे.

1. उपेक्षित समुदायाला शैक्षणिक समान संधी मिळते का ? त्याचे विश्लेषण करणे.
2. उपेक्षित समुदायामध्ये शिक्षणामुळे झालेल्या परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.
3. उपेक्षित समाजाच्या शैक्षणिक मागासलेपणासाठी जबाबदार घटकांची चर्चा करणे

सैद्धांतिक पार्श्वभूमी:-

वरील अध्ययनासाठी आणि उपेक्षित समाजाची शैक्षणिक स्थिती समजून घेण्यासाठी प्रामुख्याने सामाजिक न्यायाचा सिद्धांत, सामाजिक पुनरुत्पादन आणि अमर्त्य सेन यांचा क्षमता सिद्धांचा उपयोग केला आहे. हे तिन्ही सिद्धांत सीमांतिकारणासाठी जबाबदार असलेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि संरचनात्मक घटकांचे स्पष्टीकरण देते.

सामाजिक न्याय सिद्धांत

सामाजिक न्याय सिद्धांत शैक्षणिक प्रणालींवर समता, निष्पक्षता आणि संसाधनांच्या उपलब्धतेचे परिणाम पाहण्यासाठी एक दृष्टिकोन प्रदान करतो. ही संकल्पना शिक्षणाला अधिक सामाजिक न्याय आणि मूलभूत हक्क मिळविण्याचे साधन म्हणून पाहते. न्याय्य समाज स्थापन करण्यासाठी, जॉन रॉल्स आणि मार्था नुसबॉम सारख्या प्रमुख विचारवंतांनी समान संसाधन आणि संधी वितरणाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. महाराष्ट्रातील उपेक्षित समुदायांमध्ये दलित, आदिवासी आणि इतर मागासवर्गीयांना ज्या संरचनात्मक अन्यायांना तोंड द्यावे लागते त्या शैक्षणिक प्रणाली कशा सोडवू शकतात याचे परीक्षण करण्यास सामाजिक न्याय सिद्धांत मदत करतो.

क्षमता दृष्टिकोन (अमर्त्य सेन)

अमर्त्य सेन यांनी तयार केलेल्या आणि नंतर मार्था नुसबॉम यांनी विस्तारित केलेल्या क्षमता दृष्टिकोनाचा मुख्य केंद्रबिंदू म्हणजे लोक ज्या वास्तविक क्षमता किंवा स्वातंत्र्यांचा वापर करू शकतात ते क्षमता दृष्टिकोन आहे. हा सिद्धांत असा युक्तिवाद करतो की शिक्षणाच्या चौकटीत, संसाधने (जसे की शाळा आणि शिक्षक) प्रदान करण्याव्यतिरिक्त, समाजात पूर्णपणे सहभागी होण्याची व्यक्तीची क्षमता वाढवणे हे प्राधान्य असले पाहिजे. या प्रतिमानातून वंचित लोकसंख्येला त्यांच्या पूर्ण शैक्षणिक क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यापासून

रोखणारे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अडथळे दूर करण्याचे महत्त्व अधोरेखित होते. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातील उपेक्षित समाजातील मुलांना भाषिक असमानता किंवा सांस्कृतिकदृष्ट्या योग्य अभ्यासक्रमाचा अभाव यासारख्या अडथळ्यांना तोंड द्यावे लागू शकते, ज्यामुळे अधिकृत शैक्षणिक व्यवस्थेत भरभराटीची त्यांची क्षमता मर्यादित होते. क्षमता दृष्टिकोनानुसार, शैक्षणिक प्रणालींनी लोकांना त्यांची क्षमता वाढवण्यासाठी आणि त्यांचा सामाजिक आणि आर्थिक समावेश करण्यासाठी सरकार कडून प्रयत्न केले पाहिजे आणि जे काही उपेक्षित समाजाच्या मार्गात येणारे अडथळे दूर केले पाहिजे.

सामाजिक पुनरुत्पादन सिद्धांत (पियरे बॉर्डियू)

शैक्षणिक व्यवस्था पिढ्यान्पिढ्या सामाजिक अन्याय कसा सहन करतात हे समजून घेण्यासाठी एक समाजशास्त्रीय पाया पियरे बॉर्डियूच्या सामाजिक पुनरुत्पादन सिद्धांताद्वारे प्रदान केला जातो. बॉर्डियूचा असा युक्तिवाद आहे की शैक्षणिक व्यवस्था सामाजिक पुनरुत्पादनासाठी साधने म्हणून काम करतात, ज्यामुळे श्रीमंत कुटुंबातील लोकांना शाळेत यशस्वी होण्यास मदत करणारे सामाजिक आणि सांस्कृतिक भांडवल तयार करता येते. दुसरीकडे, संरचनात्मक अडथळे दुर्लक्षित गटांना शाळेत त्यांची पूर्ण क्षमता साध्य करण्यापासून रोखतात. जसे की महाराष्ट्रात, जिथे वंचित लोकांकडे वारंवार आर्थिक, राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संसाधनांचा अभाव असतो (जसे की भाषा प्रवीणता, माहिती, किंवा सामाजिक नेटवर्क) जे मुख्य प्रवाहातील शैक्षणिक प्रणालींद्वारे महत्त्वपूर्ण असतात, तिथे बॉर्डियूची सांस्कृतिक भांडवलाची संकल्पना इथे उपेक्षितांच्या शैक्षणिक परिवर्तन समजून घेण्यासाठी मदत करते. हा प्रबंध स्पष्ट करतो की शैक्षणिक व्यवस्था अनावधानाने श्रीमंत उच्च जातीतील मुलांना सामाजिक गटांमधील विद्यार्थ्यांना प्राधान्य कसे देतात, ज्यामुळे समाजामध्ये कायम गरिबी आणि सीमांतीकरणाचे चक्र कायम राहते. या संरचनात्मक समस्यांना संबोधित केले पाहिजे आणि वंचित समुदायांना शिक्षणाची उपलब्धता वाढवण्यासाठी केलेल्या हस्तक्षेपांमध्ये शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये सांस्कृतिक भांडवलाचे महत्त्व मान्य केले पाहिजे.

शिक्षणाच्या समान संधीतील अडथळे:-

अस्पृश्यतेच्या प्रथांमुळे ज्या जाती आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या आहेत त्यांचा

समावेश अनुसूचित जातींमध्ये केला जातो. कारण अस्पृश्यता प्रथा फक्त हिंदूमध्येच प्रचलित आहे. भौगोलिक वेगळेपणा, जीवनशैली आणि संस्कृतीची वेग-वेगळी पद्धत आणि आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक हे त्यांच्या मागासलेपणाचे आधार आहेत. म्हणून खालील मुद्याच्या आधारे उपेक्षितांचे मागासलेपण समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सामाजिक-आर्थिक विषमता:-

महाराष्ट्रातील उपेक्षित लोकसंख्येची सामाजिक-आर्थिक स्थिती ही शिक्षणाच्या न्याय्य प्रवेशातील मुख्य अडथळ्यांपैकी एक आहे. या उपेक्षित समुदायातील अनेक कुटुंबे गरीब आहेत आणि त्यांच्याकडे त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी पैसे नसतात. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्राच्या ग्रामीण जिल्ह्यांमध्ये, विशेषतः आदिवासी भागात, शाळा, कुशल शिक्षक आणि पायाभूत सुविधांसारख्या मूलभूत शैक्षणिक सुविधांचा वारंवार अभाव आहे. कमी उत्पन्न असलेल्या मुलांना त्यांच्या कुटुंबाचे पालनपोषण करण्यासाठी वारंवार काम करावे लागते, ज्यामुळे त्यांच्या शिक्षणाच्या प्रवेशावर मर्यादा येतात. त्याच बरोबर आर्थिक विषमता ही अनेक क्षेत्रामध्ये आढळून येते त्यामध्ये भांडवली बाजापेठ, रिअल इस्टेट, आणि उद्योग इत्यादीमध्ये पाहायला मिळते. (जगन कराडे: ८१)

जाती-आधारित भेदभाव:-

जरी संविधानाने जाती-आधारित भेदभाव करण्यास मनाई केली असली तरी, वंचित गटांना - विशेषतः दलित आणि आदिवासींना - शैक्षणिक व्यवस्थेत पूर्वग्रह अनुभवायला मिळत आहे. धमकावणे, सामाजिक कार्यक्रमांमधून वगळणे आणि शिक्षकांकडून कमी अपेक्षा ही शाळांमध्ये भेदभाव दिसून येतो याची काही उदाहरणे आहेत. शिक्षण, गृहनिर्माण आणि आरोग्य या क्षेत्रातील सरकारी किंवा खाजगी संस्थांकडून पुरवल्या जाणाऱ्या सामाजिक गरजा पूर्ण करण्यात बहिष्कार आणि भेदभाव सर्रासपणे केला जातो आणि परिणामी शाळा-महाविद्यालयांमध्ये लक्षणीय गळतीचे प्रमाण अनुभवायला मिळते. ग्रामीण भागातील अनेक ठिकाणी आजही जाती आधारित भेदभाव प्रत्येक सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रामध्ये होते, प्रत्येक गावामध्ये खासकरून दलित आणि आदिवासी समाजाचे वास्तव्य एका विशिष्ट दिशेला असते, अशुभ दिशेला स्वतंत्र वसाहत () असते ज्याचा परिणाम उच्च जातीतील मुलां मध्ये भेद करण्याची जणू

प्रशिक्षण दिले जाते, म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की बी.आर. आंबेडकर म्हणाले, “गाव म्हणजे, अज्ञानाचे, संकुचित विचारांचे आणि सांप्रदायिकतेचे अड्डे आहेत (जगन कराडे: 53).

उच्च गळतीचे दर:-

भारतीय समाजामध्ये उपेक्षित समाजासाठी आणि त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी, शैक्षणिक प्रवेश वाढवण्यासाठी पुढाकार असूनही, उच्च गळतीचे दर, ही एक मोठी समस्या आहे, विशेषतः ओबीसी, एससी आणि एसटी कुटुंबातील मुलांसाठी आणि त्यांच्या समाजासाठी चिंतेची बाब आहे. आरक्षणाच्या माध्यमातून उपेक्षितांचे प्रतिनिधित्व वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जातात पण मर्यादित जागा असल्यामुळे अनेक बुद्धिवान, हुशार विद्यार्थी प्रवेशअभावी पुढील शिक्षणापासून वंचित होत आहेत. सांस्कृतिक घटक, बालमजुरी, बालविवाह आणि आर्थिक मर्यादांमुळे ही समस्या आणखी वाढली आहे. विद्यार्थ्यांनी त्यांचे शिक्षण पूर्ण करावे याची खात्री करण्यासाठी, या मूलभूत समस्यांचे निराकरण करणे अत्यावश्यक आहे.

अपुरी पायाभूत सुविधा आणि संसाधने:-

महाराष्ट्रातील ग्रामीण समुदायातील दलित आणि आदिवासी समाजातील मुले अनेक शाळा आणि शाळेतील मुले मर्यादित शिक्षण संसाधने, पात्र शिक्षकांची कमतरता आणि निकृष्ट दर्जाच्या पायाभूत सुविधांशी झुंजत आहेत. पुरेशा वर्गखोल्या, स्वच्छता सुविधा आणि शैक्षणिक साहित्याच्या अभावामुळे वंचित समुदायातील विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमाशी यशस्वीरित्या संवाद साधणे कठीण जाते. आधुनिक काळामध्ये तर डिजिटल विभाजनामुळे ही समस्या आणखी बिकट झाली आहे. कारण उपेक्षित समाजाची आर्थिक स्थिती कमजोर असल्यामुळे त्यांना इंटरनेट, मोबाइल आणि इतर डिजिटल साधने घेण्याची ऐपत नसल्यामुळे वंचित समुदायाच्या विद्यार्थ्यांच्या अडचणीत वाढ झालेली पाहायला मिळते.

भाषा आणि सांस्कृतिक अडथळे:-

समाजशास्त्रात शिक्षणाची चिकित्सा करणारे सॅम्युअल बाउल आणि हरबर्ट गिंथीस, असा युक्तिवाद करतात की शैक्षणिक आणि आर्थिक व्यवस्थेतील पद किंवा नौकरी केवळ गुणवत्तेवर आधारित असतात, या मतांना ते नाकारतात, त्यांचा असे म्हणतात की शैक्षणिक आणि व्यावसायिक प्राप्ती प्रतिभा आणि क्षमतेपेक्षा कौटुंबिक पार्श्वभूमीशी संबंधित आहे. त्यामुळे उपेक्षित समजतील

मुलांना नेहमीच संघर्ष करावा लागतो. कारण श्रीमंत आणि राजकीय, जातीय शक्तिशाली लोकांची मुले त्यांच्या क्षमतेकडे दुर्लक्ष करून उच्च पात्रता आणि उच्च पद असलेल्या नोकऱ्या मिळवतात (हारलोम्बस: १८४). अनेक शाळांचे अभ्यासक्रम मुख्य प्रवाहातील समुदायातील विद्यार्थ्यांसाठी तयार केले जातात आणि ते नेहमीच भाषिक आणि सांस्कृतिक विविधता विभागलेली समुदायाला विचारात घेत नाहीत. उदाहरणार्थ, अनेक आदिवासी मुले त्यांच्या स्वतःच्या स्थानिक भाषा बोलतात, ज्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये किंवा शिक्षणाच्या माध्यमात वारंवार दर्शविल्या जात नाहीत. भाषेच्या अडथळ्यामुळे हे विद्यार्थी वर्गात पूर्णपणे सहभागी होऊ शकत नाहीत, ज्यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीवर परिणाम होऊ शकतो.

सकारात्मक उपाययोजना आणि शैक्षणिक परिवर्तन:-

समावेशक शिक्षण किती महत्त्वाचे आहे हे समजल्यामुळे महाराष्ट्र राज्य सरकार आणि अनेक स्वयंसेवी संस्थांनी (एनजीओ) या समस्या सोडवण्यासाठी आणि शैक्षणिक न्याय देण्यासाठी अनेक प्रयत्न सुरू केले आहेत, त्याचे विश्लेषण खालील मुद्द्यांच्या आधारे केले आहे.

शिक्षण हक्क कायदा (RTE):-

मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार (RTE) कायदा, २००९, जो कलम २१-अ अंतर्गत परिकल्पित कायद्याचे प्रतिनिधित्व करतो, याचा अर्थ असा आहे की प्रत्येक मुलाला काही आवश्यक निकषांची पूर्तता करणाऱ्या औपचारिक शाळेत समाधानकारक आणि समान दर्जाचे पूर्णवेळ प्राथमिक शिक्षण मिळण्याचा अधिकार आहे, त्यामुळे शिक्षण हक्क (RTE) कायदा मंजूर करून वंचित समुदायातील मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण मिळावे याची हमी देण्यासाठी एक मोठे पाऊल उचलण्यात आले. महाराष्ट्र राज्य सरकारने दूरवरच्या भागात शाळांची संख्या वाढवून आणि शैक्षणिक व्यवस्था कायद्याच्या आवश्यकतांचे पालन करते याची खात्री करून RTE लागू करण्यासाठी महत्त्वाची पावले उचलली आहेत. या कायद्यामुळे उपेक्षित मुलांच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढलेले पाहायला मिळते.

शिष्यवृत्ती आणि आर्थिक मदत कार्यक्रम:-

उपेक्षित समाजातील मुला मुलींना शिक्षण मिळावे म्हणून महाराष्ट्रामध्ये वसतिगृहाची सुरुवात सर्वप्रथम छत्रपती शाहूजी महाराज यांनी केली त्यानंतर हा विचार संपूर्ण भारतात राबविला गेला आणि अनुसूचित जाती,

जमाती आणि इतर मागासवर्गीय कुटुंबातील विद्यार्थी याना भारत व महाराष्ट्र सरकारद्वारे देऊ केलेल्या विविध आर्थिक मदत आणि शिष्यवृत्ती सुरु केली ज्यामुळे उपेक्षित समाजातील मुलांना शिक्षण घेणे सोपे झाले. या उपक्रमांमुळे मुलांना त्यांचे शिक्षण पूर्ण करण्याची परवानगी मिळते आणि कुटुंबांवरील आर्थिक ताण कमी होतो. तथापि, या धोरणामुळे अनेक दलित आणि आदिवासी समाजातील लोकांची आर्थिक स्थिती उंचावल्यामुळे समाजमध्ये त्यांची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढलेली पाहायला मिळत. त्याचा असा परिणाम झाला की उपेक्षित समाजामध्ये शिक्षणाची लाट आली. आज दलित, आदिवासी मुले परदेशात जाऊन उच्च शिक्षण घेत आहेत, इतकेच नव्हे तर "दलित मॅटर" या मथळ्याखाली सुरज येगडे सारखे स्कॉलर संपूर्ण जगाचे लक्ष वेधून घेत आहेत.

पर्यायी शिक्षण मॉडेल आणि ब्रिज स्कूल:-

विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी समुदायांमध्ये, शाळेत नसलेल्या मुलांना सेवा देण्यासाठी असंख्य ब्रिज स्कूल आणि पर्यायी शिक्षण मॉडेल तयार करण्यात आले आहेत. औपचारिक शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी, या शाळा अनौपचारिक शिक्षण देऊन ही पोकळी भरून काढतात. आदिवासी भागात, जिथे शारीरिक अडचणी कधीकधी मुलांना मुख्य प्रवाहातील शाळांमध्ये जाण्यापासून रोखतात, त्यावर मात करण्यासाठी ही रणनीती विशेषतः उपयुक्त ठरली आहे. पेसा (PESA ACT:१९९६) च्या माध्यमातून आदिवासी समाजाला गावातील कारभार आणि जंगलावरील अधिकार यासंदर्भात विशेष सवलत दिली गेली आहे.

समावेशक अभ्यासक्रम आणि शिक्षक प्रशिक्षण:-

किमान प्रतिनिधित्व असलेल्या समुदायामधील विद्यार्थ्यांच्या अनेक गरजा पूर्ण करणारा समावेशक अभ्यासक्रम तयार करणे आता अधिक महत्त्वाचे बनले आहे. कारण भांडवलशाही समाजामध्ये सर्वहारा वर्गाच्या पाल्याचे प्रतिनिधित्व केवळ नामधारी बनत चालले आहे. त्यामुळे सरकारची अधिक जबाबदारी वाढली आहे, अधिक समावेशक शिक्षण वातावरण निर्माण करण्यासाठी, समावेशक अध्यापनशास्त्र, सांस्कृतिक संवेदनशीलता आणि जाती-आधारित पूर्वग्रह नष्ट करणे यावर भर देणारे शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवले जात आहेत. हे उपक्रम भेदभाव कमी करण्याचा आणि कमी प्रतिनिधित्व असलेल्या लोकसंख्येतील विद्यार्थ्यांच्या

गरजा पूर्ण करून समावेशक आणि आदरयुक्त वातावरण प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे ज्याच्यामुळे उपेक्षित समाजाची शैक्षणिक स्थिती साधलेली आहे.

आव्हाने आणि शिफारसी:-

शिक्षणाचा दर्जा:-

जरी शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये सामन्य संधी वाढत असली तरी, शिक्षणाच्या गुणवत्तेशी संबंधित समस्या अजूनही कायम आहेत. अनेक शाळांमध्ये अजूनही कमी शिक्षक, कालबाह्य अभ्यासक्रम आणि मूलभूत सुविधांचा अभाव ही समस्या आहेत. वंचित समुदायातील मुलांना यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक असलेली साधने मिळावीत याची हमी देण्यासाठी, राज्याने शासनाने समान संधीची निर्मिती व शैक्षणिक क्षेत्र विस्तारणे आणि शैक्षणिक दर्जा वाढवणे या दोन्ही समस्यांना प्राधान्य दिले पाहिजे.

समुदाय सहभाग:-

सामाजिक अलगाव आणि समुदाय समर्थनाचा अभाव हे दोन मुद्दे आहेत, ज्यांचा सामना दुर्लक्षित समुदायांना वारंवार करावा लागतो. या अडथळ्यांवर मात करण्यासाठी पालक, समुदाय नेते आणि स्थानिक समुदायांना शैक्षणिक प्रक्रियेत समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. समुदाय-आधारित कार्यक्रम कुटुंबांना त्यांच्या मुलांना शाळेत पाठवण्यास आणि शिक्षणाच्या मूल्याबद्दल जागरूकता वाढविण्यास मदत करू शकतात.

पायाभूत सुविधा आणि शिक्षकांच्या गुणवत्तेचा परिणाम:-

ज्या शाळांमध्ये जास्त संसाधने (डिजिटल साधनांसह), सुप्रशिक्षित शिक्षक आणि चांगल्या पायाभूत सुविधा आहेत, अशा शाळा महाविद्यालय मध्ये उपेक्षित समुदायातील मुलं-मुलांना प्रवेश मिळाला पाहिजे जेणेकरून असे विद्यार्थी स्वतः उद्यमशील बनतील आणि रोजगार निर्माण करून आपल्याच समाजातील इतरांना नौकरीची संधी निर्माण करतील ज्याच्या मुले उदयोगक्षेत्रामध्ये आणि राष्ट्राच्या उत्पन्नामध्ये सुद्धा दलित आदिवासी समुदाय सहभागी होतील.

सारांश:-

अशाप्रकारे महाराष्ट्रातील वंचित किंवा उपेक्षित लोकांसाठी शैक्षणिक समान संधी या महत्त्वाच्या समस्येवर सरकार, नागरी समाज आणि इतर भागधारकांनी लक्ष केंद्रित करणे आणि त्यावर कारवाई करणे आवश्यक आहे तेव्हाच दलित आदिवासी समाजामध्ये शैक्षणिक परिवर्तन घडून येऊ शकते.. सामाजिक-आर्थिक असमानता, भेदभाव, पायाभूत सुविधा आणि सांस्कृतिक

अडथळ्यांमुळे उपेक्षित समुदायांच्या शैक्षणिक कामगिरीत अजूनही अडथळा येत आहे, जरी कायदे आणि शिक्षणाची प्रवेश क्षमता वाढवण्याच्या उद्देशाने केलेल्या प्रयत्नांनी लक्षणीय प्रगती केली आहे तरीसुद्धा शैक्षणिक परिवर्तन साध्य करण्यासाठी प्रवेशाबरोबरच शिक्षणाची गुणवत्ता आणि विविधतेवर लक्ष केंद्रित करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. महाराष्ट्र वंचित समुदायाला सक्षम करणारी आणि समन्वित प्रयत्नांनी प्रत्येक मुलाच्या यशाची हमी देणारी अधिक समान शैक्षणिक व्यवस्था निर्माण करून संधीची समानता राबिविली पाहिजे, तेंव्हा उपेक्षित समाजामध्ये सकारात्मक परिवर्तन शक्य आहे.

संदर्भ:-

- ✦ Karade, Jagan (2015) *Caste Based Exclusion*, Rawat Publication, Jaipur.
- ✦ Shah, B.V and Shah K.B. (1998) *Sociology of Education*, Rawat Publication, Jaipur.
- ✦ Thorat, Sukhadeo (2017) *Memorandum on Untouchability, Caste Discrimination and Atrocities in Maharashtra*, Sugava Publication, Pune.

- ✦ Indira, R (2012) *Themes in Sociology of Education* Sage Publication, New Delhi.
- ✦ Haralambos, M (2010) *Sociology: Themes and Perspectives*, Oxford Press, New Delhi.
- ✦ Narwani, G.S. (2011) *Atrocities Against Scheduled Castes and Scheduled Tribes*, Rawat Publications, New Delhi.
- ✦ अहुजा, राम (२०१७) *सामाजिक अनुसंधान*, रावत पब्लिकेशन, नव दिल्ली.
- ✦ कुंडले, म बा (२०१२) *शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशात्र*, श्रीविद्या, पुणे
- ✦ महाजन धर्मवीर (२०१३) *जनजातीय समाज का समाजशात्र*, विवेक प्रकाशन, दिल्ली.
- ✦ Government of Maharashtra, Department of Education. (2023). *Annual Report on Education in Maharashtra*.
- ✦ National Commission for Scheduled Castes. (2022). *Report on Education of Scheduled Castes in India*.
- ✦ Education for All, India. (2021). *A Study on Educational Barriers in Rural and Tribal Areas of Maharashtra*.
- ✦ Right to Education (RTE) Act. (2009). Ministry of Human Resource Development, Government of India

नीती आयोगाचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ.विठ्ठल शंकरराव फुलारी

विभागप्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक & संशोधन मार्गदर्शक ,
श्री मुक्तानंद महाविद्यालय, गंगापूर, जिल्हा: छत्रपती संभाजीनगर.

गोषवारा (Abstract):

नीती आयोग हा संपूर्णपणे भारताचे कायापालट करणारी राष्ट्रीय संस्था, भारत सरकारसाठी एक प्रमुख धोरणात्मक विचार टँक आहे. भारताच्या विकासाला आकार देणारी धोरणे आणि कल्याणकारी कार्यक्रम आखणे आणि शिफारस करणे हे महत्वाचे आहे. 2015 मध्ये स्थापन झालेल्या, सहकारी संघवादाला चालना देण्यासाठी आणि सर्वसमावेशक विकासाला चालना देण्यासाठी नियोजन आयोगाची जागा घेतली आहे. नीती आयोग हे आपल्या सल्लागार भूमिकेच्या पलीकडे बदलासाठी उत्प्रेरक आहे, नाविन्यपूर्ण उपक्रम चालवते, महत्त्वपूर्ण धोरण संशोधन करते आणि भारताच्या सामाजिक-आर्थिक परिदृश्याला आकार देण्यासाठी सहयोग वाढवते. एवढेच नव्हे तर, नीती आयोग सर्वसमावेशकता, नवकल्पना आणि शाश्वत विकासासाठी वचनबद्धता समाविष्ट करतो, तसेच भारताच्या सर्वांगीण वाढ आणि परिवर्तनाच्या प्रवासात एक प्रेरक शक्ती म्हणून कार्य करते.

मुख्य शब्द (Key Words):

नीती आयोग, विचार टँक, सहकारी संघवाद, धोरण नवकल्पना, सर्वसमावेशक वाढ, नियोजन आयोग.

प्रस्तावना:

नीती आयोग(नॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर ट्रान्सफॉर्मिंग इंडिया), ही भारतीय शासनाच्या भूप्रदेशामध्ये एक प्रमुख संस्था म्हणून उभी आहे, जी देशाला सर्वांगीण विकास आणि धोरण नवकल्पनाकडे नेणारी आहे.¹ जानेवारी 2015 रोजी पारंपारिक नियोजन आयोगाच्या बदली म्हणून स्थापन करण्यात आलेला, नीती आयोग धोरणनिर्मितीसाठी गतिशील दृष्टीकोन स्वीकारतो व सहयोगात्मक संघराज्य, राज्य सहभाग आणि दीर्घकालीन धोरणात्मक नियोजन यावर भर देतो. त्याच्या पूर्ववर्तीप्रमाणे, नीती आयोग भारत सरकारला दूरदर्शी आणि व्यावहारिक अशा दोन्ही प्रकारच्या अंतर्दृष्टी प्रदान करून एक थिंक टँक म्हणून काम करतो. मुख्य धोरणे तयार करण्यात संस्था केवळ केंद्र सरकारच नाही तर राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांनाही सहभागी करून

सहकारी संघराज्यवादाच्या भावनेला चालना देते. ही प्रतिमान बदल सर्वसमावेशकतेची वचनबद्धता आणि देशाच्या विविध विकासात्मक गरजा पूर्ण करण्यासाठी अधिक विकेंद्रित दृष्टिकोन दर्शवते. नीती आयोगाची बहुआयामी भूमिका सल्लागार कार्याच्या पलीकडे आहे. हे गंभीर क्षेत्रातील पुढाकारांचे नेतृत्व करते, धोरण संशोधन करते आणि देशाच्या सामाजिक-आर्थिक आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी नाविन्यपूर्ण प्रकल्पांना विजेता करते. सहयोगाला चालना देऊन, नवनिर्मितीला चालना देऊन आणि क्षमता बांधणीवर भर देऊन, नीती आयोग भारताच्या विकास कथनाला आकार देण्यामध्ये, धोरणांना शाश्वत उद्दिष्टांसह संरक्षित करण्यात आणि दोलायमान आणि सर्वसमावेशक भविष्यासाठी मार्ग मोकळा करण्यात महत्वाची भूमिका बजावते.म्हणूनच नीती आयोगाचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे हि आजच्या काळात काळाची गरज वाटते.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

नीती आयोगाचा अभ्यास करताना खालील संशोधनाची उद्दिष्ट्ये मांडण्यात आली आहेत.

1. नीती आयोगाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आणि कार्याचा अभ्यास करणे.
2. नीती आयोगाचा इतिहास अभ्यासणे.
3. नीती आयोगाच्या उद्दिष्ट्यांचे विश्लेषण करणे.
4. नीती आयोगाची रचना अभ्यासणे.
5. नियोजन आयोग आणि नीती आयोग यातील तुलनात्मक अभ्यास करणे.
6. नीती आयोगाची आव्हाने अभ्यासणे.
7. नीती आयोगाच्या मर्यादांचे विश्लेषण करणे.
8. सूचना आणि शिफारसी सुचवणे.

संशोधन पद्धती:

हे संशोधन द्वितीय साधनावर आधारित आहे. या साधनामध्ये इंटरनेट, विकिपीडिया, पुस्तके, संदर्भग्रंथ इत्यादींचा समावेश आहे.

नीती आयोगाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आणि कार्ये :

1. सल्लागार भूमिका: नीती आयोग हे भारत सरकारचे प्रमुख धोरण "थिंक टँक" म्हणून काम करते,

दिशात्मक आणि धोरणात्मक इनपुट प्रदान करते. एवढेच नव्हे तर, विकास अजेंडासाठी उत्प्रेरक म्हणून काम करते आणि केंद्र आणि राज्य सरकारांना धोरण तयार करण्यात मदत करते.

2. **सहयोगी संघराज्य:** नियोजन आयोगाच्या विपरीत, नीती आयोग आर्थिक धोरण-निर्धारण प्रक्रियेत राज्यांचा समावेश करून सहकारी संघराज्यवाद वाढवतो. तसेच केंद्र आणि राज्यांमधील भागीदारी आणि सहकारी संघवादाच्या भावनेला प्रोत्साहन देते.
3. **राष्ट्रीय विकास अजेंडा:** दीर्घकालीन नियोजन आणि शाश्वत विकास लक्षांवर लक्ष केंद्रित करून राष्ट्रीय विकास अजेंडा तयार करण्यासाठी संस्था जबाबदार आहे.
4. **धोरण संशोधन आणि विश्लेषण:** नीती आयोग सरकारला सूचित धोरण शिफारसी देण्यासाठी विविध आर्थिक आणि सामाजिक समस्यांवर संशोधन आणि विश्लेषण करते.
5. **क्षमता निर्माण:** हे विकासात्मक कार्यक्रमांची प्रभावीपणे योजना आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांची क्षमता वाढविण्यावर कार्य करते.
6. **नवोपक्रमाला चालना देणे:** अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांमध्ये नावीन्य आणि उद्योजकता वाढवणे हे नीती आयोगाचे उद्दिष्ट आहे. हे आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञान आणि कल्पनांच्या विकासास प्रोत्साहन देते.

नीती आयोग एका गव्हर्निंग कौन्सिलसह कार्यरत आहे ज्यामध्ये भारताचे पंतप्रधान, सर्व राज्यांचे आणि केंद्रशासित प्रदेशांचे मुख्यमंत्री आणि विविध क्षेत्रातील इतर तज्ज्ञांचा समावेश आहे. नीती आयोगाचे उपाध्यक्ष हे त्याचे मुख्य कार्यकारी आहेत आणि संस्थेमध्ये शैक्षणिक, उद्योग आणि इतर क्षेत्रातील प्रतिनिधींसह पूर्णवेळ आणि अर्धवेळ सदस्य असतात.

नीती आयोगाचा इतिहास:

29 मे 2014 रोजी, "स्वतंत्र मूल्यमापन कार्यालय" ने "पंतप्रधान नरेंद्र मोदी" यांना "नियंत्रण आयोगाने नियोजन आयोगाची जागा घेण्याची" शिफारस करणारा एक मूल्यांकन अहवाल जारी केला. त्यानुसार, केंद्रीय मंत्रिमंडळाने 13 ऑगस्ट 2014 रोजी भारताच्या राष्ट्रीय सल्लागार परिषद (NAC) च्या कमकुवत स्वरूपाची नक्कल करण्यासाठी नियोजन आयोग भारत रद्द केला.

1 जानेवारी 2015 रोजी, नुकत्याच स्थापन झालेल्या नीती आयोगासोबत नियोजन आयोगाची जागा घेण्याचा मंत्रिमंडळाचा ठराव करण्यात आला. 1 जानेवारी 2015 रोजी, "केंद्र सरकारने" नीती आयोगाच्या निर्मितीची घोषणा केली. ८ फेब्रुवारी २०१५ रोजी नरेंद्र मोदी यांनी नीती आयोगाच्या प्राथमिक बैठकीचे अध्यक्षपद भूषवले.

नीती आयोगाची उद्दिष्टे :

नीती आयोग, भारतातील प्रमुख धोरणात्मक थिक टॅक म्हणून कार्य करते, नीती आयोगाची शाश्वत आणि सर्वसमावेशक विकासाला चालना देण्यासाठी अनेक उद्दिष्टे आहेत. ती खालीलप्रमाणे आहेत.

1. **सहकारी संघराज्यवादाला चालना देणे:** नीती आयोग, निर्णय प्रक्रियेत राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांचा समावेश करून सहकारी संघराज्यवादाची भावना मजबूत करण्याचा प्रयत्न करतो. प्रभावी धोरण अंमलबजावणीसाठी केंद्र सरकार आणि उप-राष्ट्रीय संस्था यांच्यात सहकार्यासाठी एक व्यासपीठ तयार करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.
2. **दीर्घकालीन नियोजन:** नियोजन आयोगाच्या विपरीत, नीती आयोग दीर्घकालीन नियोजन आणि धोरणात्मक विचारांवर लक्ष केंद्रित करतो. हे शाश्वत आणि सर्वसमावेशक वाढीच्या उद्दिष्टांशी जुळणारे विकास धोरण आणि उपक्रम तयार करते.
3. **सर्वसमावेशक विकास:** संस्था सर्वसमावेशक विकासासाठी वचनबद्ध आहे, हे सुनिश्चित करते की धोरणे समाजातील सर्व घटकांच्या गरजा पूर्ण करतात आणि प्रदेश आणि समुदायांमधील असमानता कमी करण्यासाठी योगदान देतात.
4. **धोरण नवकल्पना:** नीती आयोग समकालीन आव्हानांना तोंड देण्यासाठी नवीन कल्पना, तंत्रज्ञान आणि दृष्टीकोन शोधून धोरणनिर्मितीमध्ये नवकल्पना वाढवते. हे नवनवीन प्रकल्पांच्या प्रयोगांना प्रोत्साहन देते.
5. **शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs):** जागतिक प्राधान्यक्रमांशी संरेखित करून, नीती आयोग संयुक्त राष्ट्रांनी निश्चित केलेली शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कार्य करते. पर्यावरणीय शाश्वतता, सामाजिक समावेशन आणि आर्थिक समृद्धी यावर भर देणारी ही उद्दिष्टे भारताच्या विकासाच्या अजेंड्यामध्ये समाकलित करते.

6. **स्पर्धात्मकतेला चालना देणे:** भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख क्षेत्रांची स्पर्धात्मकता वाढवणे हे नीती आयोगाचे उद्दिष्ट आहे. हे अडथळे ओळखते, धोरणात्मक सुधारणा सुचवते आणि व्यवसाय आणि गुंतवणुकीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्याच्या दिशेने कार्य करते.
7. **देखरेख आणि मूल्यापेक्षा:** नीती आयोग, धोरणे आणि कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवतो, जमिनीवर त्यांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करते. हे सरकारी उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करते आणि आवश्यकतेनुसार अभ्यासक्रम सुधारण्याची शिफारस करते.
8. **डिजिटल उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे:** प्रशासनातील तंत्रज्ञानाचे महत्त्व ओळखून, नीती आयोग डिजिटल उपक्रमांना प्रोत्साहन देण्यावर आणि कार्यक्षम सेवा वितरण आणि प्रशासनासाठी तंत्रज्ञानाचा लाभ घेण्यावर कार्य करते.
9. **नवोन्मेष आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे:** नीती आयोग आर्थिक वाढ आणि रोजगार निर्मितीला चालना देण्यासाठी त्यांची भूमिका ओळखून, नवकल्पना आणि उद्योजकतेला चालना देणार्या उपक्रमांना समर्थन देतो.

ही उद्दिष्टे एकत्रितपणे भारताला शाश्वत आणि सर्वसमावेशक विकासाच्या मार्गावर नेण्यासाठी नीती आयोगाची बांधिलकी दर्शवतात, सहकार्य, नावीन्य आणि

नियोजन आयोग आणि नीती आयोग यातील तुलना:

नियोजन आयोग	नीती आयोग
सरकारच्या कार्यकारिणीच्या ठरावाने स्थापन. - वैधानिक किंवा घटनात्मक संस्था नाही	सरकारच्या कार्यकारिणीच्या ठरावाने स्थापन. - वैधानिक किंवा घटनात्मक संस्था नाही
हे नियोजनाच्या 'टॉप-डाउन' दृष्टिकोनावर लक्ष केंद्रित करते	नीती आयोग हे नियोजनाच्या 'बॉटम-अप' दृष्टिकोनावर लक्ष केंद्रित करते
मंत्रालये आणि राज्य सरकारांना निधी वाटप करण्याच्या अधिकारांचा उपभोग घेतला.	सल्लागार संस्था किंवा थिंक टँक होण्यासाठी, नीती आयोगाकडे निधीचे वाटप करण्याचे अधिकार नाहीत.
नियोजन आयोगात आठ पूर्णवेळ सदस्य होते.	पूर्णवेळ सदस्यांची संख्या नियोजन आयोगापेक्षा कमी असू शकते.
राज्यांची भूमिका राष्ट्रीय विकास परिषद आणि योजना बैठकांदरम्यान वार्षिक संवादापुरती मर्यादित होती.	राज्य सरकारांनी नियोजन आयोगात जितकी महत्त्वाची भूमिका बजावली होती त्यापेक्षा अधिक महत्त्वाची भूमिका बजावणे अपेक्षित आहे.
सचिव किंवा सदस्य सचिवांची नियुक्ती नेहमीच्या प्रक्रियेतून होते.	मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून ओळखले जाणारे सचिव आणि त्यांची नियुक्ती पंतप्रधानांनी केली आहे.
पूर्ण नियोजन आयोगात अर्धवेळ सदस्यांसाठी तरतूद नव्हती.	वेळोवेळी गरजेनुसार अनेक अर्धवेळ सदस्य असणे.

दीर्घकालीन दृष्टीकोन स्वीकारतात. नीती आयोगाची स्थापना प्रभावी प्रशासन आणि नीती आयोगाच्या उद्दिष्टांच्या सात स्तंभांवर केली गेली आहे: (1) लोकाभिमुख, (2) समर्थक क्रियाकलाप, (3) सहभाग, (4) सक्षमीकरण, (5) सर्वांचा समावेश, (6) समानता आणि (7) पारदर्शकता.

नीती आयोगाची रचना:

- अध्यक्ष: पंतप्रधान
- उपाध्यक्ष: पंतप्रधान-मंत्र्याद्वारे नियुक्त केले जाईल.
- गव्हर्निंग कौन्सिल: सर्व राज्यांचे मुख्यमंत्री आणि केंद्रशासित प्रदेशांचे लेफ्टनंट गव्हर्नर.
- प्रादेशिक परिषद: विशिष्ट प्रादेशिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, मुख्यमंत्री आणि लेफ्टनंट गव्हर्नर यांच्या अध्यक्षतेखाली पंतप्रधान किंवा त्यांचे नामनिर्देशित.
- तदर्थ सदस्यत्व: अग्रगण्य संशोधन संस्थांमधून पदसिद्ध क्षमता असलेले दोन सदस्य एका आवर्तनावर.
- पदसिद्ध सदस्यत्व: केंद्रीय मंत्रिपरिषदेतून पंतप्रधानांनी नामनिर्देशित केले जाणारे कमाल चार.
- मुख्य कार्यकारी अधिकारी: भारत सरकारच्या सचिव पदावर पंतप्रधान-मंत्र्याद्वारे निश्चित कार्यकाळासाठी नियुक्त केले जाते.
- विशेष निमंत्रित: तज्ञ, कार्यक्षेत्र ज्ञान असलेले विशेषज्ञ पंतप्रधान-मंत्र्यांनी नामनिर्देशित केले.

आयोगाने राष्ट्रीय विकास परिषदेला अहवाल दिला ज्यामध्ये राज्यांचे मुख्यमंत्री आणि उपराज्यपाल होते.	गव्हर्निंग कौन्सिलमध्ये राज्यांचे मुख्यमंत्री आणि लेफ्टनंट गव्हर्नर असतात.
उपसभापती, एक सदस्य सचिव आणि पूर्णवेळ सदस्य होते.	मुख्य कार्यकारी अधिकारी, सचिव दर्जाची आणि उपाध्यक्षांची नवीन पदे. पाच पूर्णवेळ सदस्य आणि दोन अर्धवेळ सदस्य देखील असतील. चार कॅबिनेट मंत्री पदसिद्ध सदस्य म्हणून काम पाहतील.
आयोगाने धोरण तयार केले आणि त्यानंतर निधी वाटपाबाबत राज्यांचा सल्ला घेण्यात आला.	धोरण तयार करताना आणि निधी वाटपाचा निर्णय घेताना राज्यांशी सल्लामसलत करणे. अंतिम धोरण त्याचा परिणाम असेल.
राज्यांवर धोरणे लादणे आणि मंजूर केलेल्या प्रकल्पांशी निधीचे वाटप केले.	नीती आयोग ही एक थिंक टँक आहे आणि तिच्याकडे धोरणे लादण्याची ताकद नाही.

नीती आयोगाची आव्हाने:

- सरकारी आणि खाजगी क्षेत्राप्रती पक्षपातीपणा - एक थिंक टँक म्हणून, नीती आयोगाने आजच्या सरकारपासून आदरणीय बौद्धिक अंतर राखले पाहिजे.
- आर्थिक अडचण- नीती आयोगाला राज्यांना विवेकाधीन निधी देण्याचे कोणतेही अधिकार नाहीत, ज्यामुळे ते परिवर्तनात्मक हस्तक्षेप करण्यासाठी दंतहीन बनते.
- विकेंद्रीकरण शक्तीचा अभाव - नीती आयोगाच्या संकल्पित उद्दिष्टांपैकी एक म्हणजे गावपातळीवर विश्वासासार्ह योजना तयार करण्यासाठी यंत्रणा विकसित करणे आणि उच्च स्तरावर या क्रमाने एकत्रित करणे.
- परिवर्तनशील बदलाच्या संधी गमावल्या- शरीराने गुणात्मक फरक करण्याच्या काही संधी गमावल्या आहेत.
- राज्यांना अपुरा पाठिंबा.

नीती आयोगाच्या मर्यादा:

नीती आयोग विविध उपक्रम आणि धोरणात्मक प्रयत्नांमध्ये गुंतलेला असताना, त्याला काही मर्यादा आणि आव्हानांचाही सामना करावा लागतो. नीती आयोगाच्या काही उल्लेखनीय मर्यादा येथे आहेत:

- सल्लागार स्वभाव:** नीती आयोग सल्लागार क्षमतेने कार्यरत आहे, ज्यात पूर्वीच्या नियोजन आयोगाकडे असलेल्या वैधानिक आणि आर्थिक अधिकारांचा अभाव आहे. परिणामी, शिफारसी लागू करण्याची त्याची क्षमता मर्यादित असू शकते.
- राज्य सहकार्यावर अवलंबित्व:** नीती आयोगाच्या सहकारी संघराज्य मॉडेलचे यश हे राज्य

सरकारांच्या सक्रिय सहभाग आणि शिफारस केलेल्या धोरणांची अंमलबजावणी करण्याच्या सहकार्यावर आणि इच्छेवर अवलंबून आहे. विविध राज्यांतील वचनबद्धतेचे वेगवेगळे स्तर सहयोगी प्रयत्नांच्या परिणामकारकतेवर परिणाम करू शकतात.

- संसाधन मर्यादा:** नीती आयोगाचे आर्थिक संसाधनांवर प्रत्यक्ष नियंत्रण नाही. धोरणे आणि उपक्रमांची अंमलबजावणी अनेकदा केंद्र आणि राज्य सरकारांनी केलेल्या अर्थसंकल्पीय वाटपांवर अवलंबून असते, ज्यामुळे संसाधनांच्या मर्यादांचा सामना करावा लागतो.
- संसाधनांच्या वाटपामध्ये मर्यादित भूमिका:** नियोजन आयोगाप्रमाणे, नीती आयोगाची राज्यांना संसाधने वाटप करण्यात प्रत्यक्षरित्या भूमिका नाही. यासाठी वित्त आयोग प्रामुख्याने जबाबदार आहे आणि नीती आयोगाचा प्रभाव हा अधिक सल्लागार आहे.
- उत्क्रांतीचा टप्पा:** नीती आयोग ही तुलनेने नवीन संस्था आहे आणि कोणत्याही नवीन संस्थेप्रमाणे, तेथेही काही शिकण्याची वक्र आणि वेळोवेळी समायोजने आवश्यक असू शकतात. त्याच्या धोरणांची आणि उपक्रमांची परिणामकारकता जसजशी परिपक्व होईल तसतसे विकसित होऊ शकते.
- समन्वयाची आव्हाने:** विविध मंत्रालये, विभाग आणि राज्यांमध्ये प्रभावी समन्वय सुनिश्चित करणे आव्हानात्मक असू शकते. भारताच्या शासन रचनेची गुंतागुंत आणि राज्यांमधील प्रशासकीय पद्धतींमधील विविधता नीती आयोगासमोर समन्वयाची आव्हाने निर्माण करू शकतात.

7. **जनजागृती आणि सहभाग:** नीती आयोगाच्या भूमिकेबद्दल आणि उपक्रमांबद्दल सामान्य लोकांची जागरूकता आणि प्रतिबद्धता मर्यादित असू शकते. काही विकासात्मक कार्यक्रमांच्या यशस्वीतेसाठी लोकांची समज आणि सहभाग महत्वाचा असतो.
8. **आर्थिक असमानता:** प्रादेशिक असमानता दूर करण्याचा प्रयत्न करूनही, राज्ये आणि प्रदेशांमध्ये आर्थिक आणि विकासात्मक अंतर कायम आहे. ही तफावत भरून काढण्यासाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्न आणि धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक आहे, जी आव्हानात्मक असू शकते.
9. **राजकीय गतिशीलता:** नीती आयोग व्यापक राजकीय संदर्भात कार्यरत आहे आणि सरकारी प्राधान्यक्रम किंवा राजकीय गतिमानतेतील बदल त्याच्या उपक्रमांच्या सातत्यावर परिणाम करू शकतात.
10. **माहितीची आव्हाने:** पुराव्यावर आधारित धोरणनिर्मितीसाठी माहिती(data)ची उपलब्धता आणि अचूकता हे आव्हान असू शकते. विशिष्ट क्षेत्रातील मर्यादित माहिती सर्वसमावेशक धोरण निर्मिती आणि मूल्यमापनात अडथळा आणू शकतो. नीती आयोग सखोल असमान समाजाला आधुनिक अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित करू शकत नाही जे त्यांच्या सामाजिक ओळखीकडे दुर्लक्ष करून सर्व नागरिकांचे कल्याण सुनिश्चित करते. सार्वजनिक किंवा खाजगी गुंतवणुकीवर प्रभाव टाकण्यात त्याची कोणतीही भूमिका नाही. दीर्घकालीन परिणामांसह धोरणनिर्मितीवर त्याचा प्रभाव दिसत नाही.

सूचना आणि शिफारसी:

भारतातील सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी नीती आयोगाची प्रभावीता आणि प्रभाव वाढविण्यासाठी अनेक सूचनांचा विचार केला जाऊ शकतो. येथे काही शिफारसी आहेत:

1. **वैधानिक शक्ती वाढवणे:** नीती आयोगाला त्याच्या शिफारशी लागू करण्यासाठी अधिक वैधानिक आणि आर्थिक अधिकार देण्याचा विचार करा. हे धोरणांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी आणि निरीक्षण करण्याची क्षमता मजबूत करू शकते.
2. **संसाधन वाटप यंत्रणा:** राज्यांना संसाधनांच्या वाटपामध्ये नीती आयोगाला अधिक थेट भूमिका देण्यासाठी यंत्रणा विकसित करा. यामध्ये संसाधन वितरणामध्ये उत्तम समन्वय सुनिश्चित करण्यासाठी

- वित्त आयोगासोबत जवळून काम करणे समाविष्ट असू शकते.
3. **क्षमता निर्माण:** राज्य आणि स्थानिक पातळीवर क्षमता वाढीसाठी गुंतवणूक करा. राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या प्रशासकीय आणि अंमलबजावणी क्षमता वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि संसाधने प्रदान करा.
4. **जनजागृती मोहिमा:** नीती आयोगाची भूमिका, उपक्रम आणि त्यांचे संभाव्य परिणाम याबद्दल नागरिकांना माहिती देण्यासाठी जनजागृती मोहिम सुरू करा. मालकी आणि सहभागाची भावना निर्माण करण्यासाठी जनतेला विकास प्रक्रियेत गुंतवा.
5. **पायाभूत सुविधांची माहिती:** पायाभूत सुविधांची माहिती आणि संकलन यंत्रणा मजबूत करा. पुराव्यावर आधारित धोरण, देखरेख आणि मूल्यमापन यांना समर्थन देण्यासाठी अचूक आणि वेळेवर माहितीची उपलब्धता सुनिश्चित करा.
6. **नवोन्मेष आणि उद्योजकतेला चालना:-** नवोन्मेष आणि उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी अटल नावीन्यता मिशन सारख्या उपक्रमांना समर्थन देणे आणि त्याचा विस्तार करणे सुरू ठेवा. संशोधन आणि विकासासाठी अनुकूल वातावरण तयार करा.
7. **प्रादेशिक असमानता संबोधित करा:** प्रादेशिक असमानता दूर करण्यासाठी लक्षित धोरणे लागू करा. विविध राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या विशिष्ट विकासाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी दर्जेदार धोरणे राबवावे.
8. **नियमित मूल्यमापन आणि अभिप्राय:** नीती आयोगाच्या उपक्रमांचे नियमित मूल्यमापन करण्यासाठी एक मजबूत प्रणाली स्थापित करा. धोरणांच्या प्रभावाचे आणि परिणामकारकतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी राज्ये, भागधारक आणि जनतेकडून अभिप्राय मागवा.
9. **सार्वजनिक-खाजगी भागीदारींना प्रोत्साहन द्या:** खाजगी क्षेत्राकडून संसाधने आणि कौशल्याचा लाभ घेण्यासाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीला प्रोत्साहन आणि सुविधा द्या. विकासाच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सरकार आणि उद्योग यांच्यातील सहकार्याला प्रोत्साहन द्या.
10. **शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) वर लक्ष केंद्रित करा:** शाश्वत विकास उद्दिष्टेसह धोरणे संरेखित करा आणि

हे जागतिक बँचमार्क साध्य करण्यासाठी कार्य करा. विकास नियोजनाच्या सर्व पैलूमध्ये टिकारूपणाची तत्त्वे समाकलित करा.

11. **आंतरराष्ट्रीय सहयोग:** विकास उपक्रमांसाठी सर्वोत्तम पद्धती सामायिक करण्यासाठी, अंतर्दृष्टी प्राप्त करण्यासाठी आणि संसाधनांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि देशांसोबत सहकार्य मजबूत करा.
12. **हवामान बदल कमी करणे आणि अनुकूलन करणे:** हवामान बदल कमी करणे आणि अनुकूलन यासाठी धोरणांना प्राधान्य द्या. पर्यावरणीय स्थिरता आणि लवचिकता यासाठी योगदान देणारी धोरणे विकसित करा.

या सूचनांचा उद्देश भारताच्या विविध भूदृश्यांमध्ये सहयोग, नवकल्पना आणि शाश्वत विकासाचा चालना देणारी गतिशील आणि प्रतिसाद देणारी संस्था म्हणून नीती आयोगाच्या भूमिकेला बळकटी देण्याचा आहे. सतत परिष्कृत करणे आणि विकसित होणाऱ्या आव्हानांशी जुळवून घेणे ही त्याच्या यशाची गुरुकिल्ली असेल.

निष्कर्ष:

नीती आयोग ही भारताच्या शासन संरचनामधील एक महत्त्वाची संस्था आहे, जी राष्ट्राला सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासाकडे नेणारी आहे. नियोजन आयोगाची बदली म्हणून स्थापन झाल्यापासून, नीती आयोगाने सहयोगी संघराज्यवादाचा चालना देण्यासाठी, नाविन्यपूर्णतेला चालना देण्यासाठी आणि प्रमुख विकासात्मक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. संस्थेचा दीर्घकालीन नियोजन, क्षमता बांधणी आणि गतिशील, सल्लागार दृष्टीकोन यावर भर देण्यात आला आहे, ज्यामुळे वैविध्यपूर्ण आणि गतिमान राष्ट्राच्या विकसित होत असलेल्या गरजांशी जुळवून घेण्याची तिची बांधिलकी दिसून येते. नीती आयोगाने विविध क्षेत्रांमध्ये प्रगती केली असताना, तो सल्लागार स्वरूप, संसाधनांची मर्यादा आणि वर्धित वैधानिक अधिकारांची आवश्यकता यासारख्या काही मर्यादांशी झुंजत आहे. सुधारणेसाठीच्या सूचनांमध्ये

सहयोगात्मक संघराज्य बळकट करणे, प्रादेशिक असमानता दूर करणे आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीला प्रोत्साहन देणे समाविष्ट आहे. नीती आयोग विकसित होत असताना, संस्थेने उदयोन्मुख आव्हानांना प्रतिसाद देणे, कार्यक्षमतेसाठी तंत्रज्ञानाचा लाभ घेणे आणि टिकारूपणावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. राज्यांशी गुंतून राहणे, सार्वजनिक जागरूकता वाढवणे आणि पायाभूत सुविधांची माहिती वाढवणे हे प्रभावी आणि प्रभावी धोरणनिर्मितीकडे त्याच्या प्रवासाचे महत्त्वाचे घटक आहेत.

थोडक्यात, नीती आयोग भारताच्या विकासाच्या मार्गाला आकार देण्यासाठी एक गतिशील शक्ती आहे. आव्हानांना पेलण्याची, संधींचा फायदा घेण्याची आणि सतत बदलत असलेल्या वातावरणाशी जुळवून घेण्याची संस्थेची क्षमता समृद्ध, समान आणि शाश्वत भारताची संकल्पना साकार करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरेल.

संदर्भसूची:

- ✦ [https://www.niti.gov.in/niti-aayogs-Sanjay, Kumar & Indira Rani \(2023\). DOCPLAN- JUNE 2023 NITI AAYOG LIBRARY](https://www.niti.gov.in/niti-aayogs-Sanjay, Kumar & Indira Rani (2023). DOCPLAN- JUNE 2023 NITI AAYOG LIBRARY)
- ✦ <https://pwoniyas.com/>
- ✦ <https://cleartax.in/glossary/niti-aayog>
- ✦ [role#:~:text=NITI%20Aayog%20has%20the%20twin,realise%20the%20goals%20and%20ta rgets.](https://www.drishtiiias.com/important-institutions/drishti-specials-important-institutions-national-institutions/niti-aayog-national-institution-for-transforming-india)
- ✦ <https://www.drishtiiias.com/important-institutions/drishti-specials-important-institutions-national-institutions/niti-aayog-national-institution-for-transforming-india>
- ✦ <https://unacademy.com/Objectives of NITI Aayog of India>
- ✦ [Annual Report 2013-14, Government of India Planning Commission New Delhi. \(www.planningcommission.gov.in\)](https://www.planningcommission.gov.in)
- ✦ [EconomicTimes\(http://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy/planning-commissionrenamed-as-neeti-Aayog/articleshow/45714284.cms\)](http://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy/planning-commissionrenamed-as-neeti-Aayog/articleshow/45714284.cms)
- ✦ [NITI Aayog, strategy for New India@ 75, November 2018.](https://www.niti.gov.in)
- ✦ [Vijay Jaiswal, "Functions of Planning Commission" \(Planning Machinery in India\) August, 2013](https://www.niti.gov.in)

कौटुंबिक समायोजनासाठी समुपदेशन केंद्राची आवश्यकता: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. डॉ. वेदप्रकाश मलवडे

प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग

श्रीमती सुशिलादेवी देशमुख वरिष्ठ महाविद्यालय, लातूर (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना:

ज्या दस्तऐवजामध्ये समाजातील, कौटुंबिक, सामाजिक, धार्मिक, राजकीय हक्क आणि अधिकार, शोषण आणि स्त्रियांचे समाजातील आस्तित्व व अस्मिता याचे चित्रणही पहावयास मिळते. म्हणूनच इतिहासाच्या अध्ययनामुळे वर्तमान स्थितीचा शोध घेवून भविष्याकडे वाटचाल करता येते, असे म्हटले जाते.' (सिंह, बी. एन., सिंह, जनमेजय. २०१२:१२) कारण इतिहासाच्या माध्यमातून संबंधित विषयाची तथ्य, साधन सामग्री मिळत असते. या सामग्रीच्या आधारावर वर्तमान काळातील परिस्थितीचा वेध घेवून भविष्यात येणाऱ्या संभाव्य अडचणी टाळण्यास मदत होत असते. स्त्रियांची प्राचीन कालखंडापासून ते २१ व्या शतकापर्यंतची वाटचाल कोणत्या सामाजिक व राजकीय मापदंडातून प्रवाहीत झाली. याचे विश्लेषण व वर्णन संशोधनात्मक दृष्टीने अभ्यासणे आवश्यक आहे. भारतात स्त्रियांना पुरुषाच्या बरोबरीने सर्वच प्रणालीत स्थान होते. सामाजिक रूढी, परंपरा आणि अंधश्रद्धा यांच्या जोखडात स्त्री बांधली गेली नव्हती. मध्ययुगीन कालखंडात बालविवाह, हुंडा प्रथा, विजोड विवाह, सती प्रथा, जौहार प्रथा, विधवा पुनर्विहाला उच्च जातीमध्ये बंदी, बालहत्या अशा अत्यंत क्रूर पध्दती रूढ झाल्या होत्या. मुगल काळात स्त्रियांना एक वस्तुच्या रूपात गणले जात होते. बहूविवाह पध्दती दासीप्रथा आणि देवदासी यामुळे स्त्रियांच्या दुय्यम स्थानाची पावती मिळते. आजही समाजातील प्रत्येक जाती, धर्मातील, प्रत्येक स्तरातील कुटुंबामध्ये स्त्रियांवर हिंसाचार होतो. एन. सी. आर. बी. च्या अहवालानुसार, देशातील महिला या परिचित व्यक्ती व जवळच्या व्यक्तीपासून असुरक्षित असल्याचे स्पष्ट झाले आहे.' (योजना, सप्टेंबर २०१६:४९) याविषयी महिला समुपदेशन केंद्रामार्फत पिडीत महिलेने तक्रार दिल्यानंतर त्वरीत न्यायदान किंवा समायोजन करण्यास मदत होते. याअनुषंगाने महिला तक्रार निवारणासाठी समुपदेशन

केंद्राची गरज: एक समाजशास्त्रीय या शोधनिबंधाची मांडणी केली आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश:

महिला तक्रार निवारणासाठी समुपदेशन केंद्राची गरजेचा अभ्यास करणे हो संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे.

गृहीतकृत्य:

1. महिला तक्रार निवारणामध्ये महिला समुपदेशन केंद्र गरज आहे.
2. महिलांच्या तक्रार निवारण व तडजोड करण्यामध्ये समुपदेशक महत्वपूर्ण योगदान देतात.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंध वर्णनात्मक स्वरूपाचा असून गुणात्मक संशोधन पध्दतीचा आधार घेतला आहे. तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक व द्वितीय स्रोतांचा आधार घेतला आहे. प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी मुलाखत अनुसूची तंत्राचा उपयोग केला आहे.

सैद्धांतिक चौकट (Theoretical Framework) :

सैद्धांतिक विचारधारा समोर ठेवून विषयाची शास्त्रीय व वस्तुनिष्ठ मांडणी आवश्यक असते. त्यामुळे प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी 'संरचनात्मक प्रकार्यवादी' सिध्दांताचा आधार घेतला आहे.

समुपदेशन केंद्राची भूमिका

महिला तक्रारी संदर्भात, एखादी तक्रार किंवा गुन्हा नोंदवायला आलेल्या स्त्रियांना आपल्यावर झालेल्या अत्याचारबाबत अनेकदा जाहीरपणे काही सांगातीची भीती वाटते. त्यांना संरक्षण कोण देणार, नक्की कोणाकडे दाद मागायची याची माहिती नसते. अनेक पोलिस स्टेशनमध्ये महिला अधिकारी नसतात, त्यामुळे पुरुष अधिकार्यांशी महिला तक्रारदार बोलतांना घाबरतात, लाज वाटते आणि पोलीस स्टेशनची पायरी चढणे म्हणजे सामाजिक चर्चेचा विषय होईल या भीतीपोटी अत्याचार होऊनही अनेक महिला तक्रार देण्यासाठी पुढे येत नाहीत. तसेच काही तक्रारी या घरगुती स्वरूपाच्याही असतात. अशा प्रकरणात कुटुंबीयांच्या

दबावामुळे महिला हतबल असतात. (Singal, Jaysing. 2018) परंतू महिला समुपदेशन केंद्रात महिला समुपदेशक असल्यामुळे आणि संबंधित तक्रारीची माहिती गोपनीय ठेवण्यात येत असल्याने अनेक महिला आता समुपदेशन केंद्रात तक्रारी नोंदवित आहेत. अशावेळी समुपदेशन केंद्राची भूमिका महत्त्वाची ठरते. समुपदेशन केंद्रात विविध प्रश्नांच्या अनुषंगाने सल्ला व मार्गदर्शन करून समस्येचे निवारण केले जाते. असे असले तरी कमी अधिक प्रमाणात वेगवेगळ्या प्रकारच्या तक्रारी समुपदेशन केंद्रात नोंदविण्यात आल्या आहेत. त्यामध्ये 'व्यसनधिनता', 'हुंडाबळी प्रकरणे', 'घटस्फोटासाठी दबाव', 'मारहाण', 'मुलांचे संगोपण', 'विभक्त कुटुंबाच्या समस्या', 'घरातून बाहेर काढण्याची धमकी', 'रात्री-बेरात्री घराबाहेर काढणे', 'विवाहाच्या वेळी होणारी फसवणूक' व 'मालमत्ता हक्क' इ. प्रकारच्या तक्रारीचा समावेश असलेला दिसून येतो. (Singal, Jaysing & Hendge, R. 2020) प्रत्येक तालुक्यामध्ये कमी अधिक प्रमाणात हे सर्वच प्रकारच्या तक्रारी समुपदेशन केंद्रात नोंदविण्याचा प्रमाण असल्याचे समुपदेशन केंद्रात प्राप्त द्वितीय स्त्रोतातून दिसून आले.

समुपदेशन केंद्रात मुख्यतः पती-पत्नीतील वादांचे दावे आणि काही अंशी पालक व अपत्ये यांच्यातील वादांचे दावे चालतात. त्यापैकी पती-पत्नीतील दाव्यांचे निराकरण करतांना समुपदेशकांना विसंवादाग्रस्त पती-पत्नी व त्यांच्या कुटुंबियांचे समुपदेशन करावे लागते. त्या विसंवादास कारणीभूत असलेल्या कारणांच्या अनुषंगाने अनेक पर्याय संबंधितांसमोर ठेवावे लागतात. वैवाहिक विसंवाद ही प्रक्रिया गुंतागुंतीची असल्याने समुपदेशकांना विसंवाद निवारणार्थ प्रचंड मेहनत घ्यावी लागते. हे सर्व करत असतांना दाव्यांचे वाढलेले प्रमाण, पक्षकारांची दिशाहिनता, वाढता चंगळवाद आणि व्यक्तीवाद, तंत्रज्ञानाचा विशेषतः सामाजिक माध्यमांचा वैवाहिक नात्यात झालेला शिरकाव आणि त्याचबरोबर समुपदेशकांचे स्वतःचे वैयक्तिक व कौटुंबिक जीवन या सर्व मर्यादांच्या कक्षेत राहून समुपदेशकास आपली भूमिका पार पाडावी लागते. समुपदेशन केंद्र विविध प्रश्नांच्या अनुषंगाने व्यक्तीला सल्ला व मार्गदर्शन देत असतात. जेणेकरून कौटुंबिक आणि वैवाहिक जीवनातील विसंवाद कमी होण्यास मदत होते. वैवाहिक जीवनामध्ये प्रारंभीच्या कालखंडामध्ये वैचारिक एकरूपता येण्यास वेळ लागतो. परिणामी वेगवेगळ्या प्रकारचे गैरसमज निर्माण होऊन विवाद उपस्थित होतो. कुटुंबातील दोन्ही

दांपत्यांना समज देऊन असलेल्या विवादावर मध्यस्थी केली जाते. दोन्ही बाजूच्या घटना वा गैरसमज दुर करण्याचा प्रयत्न केला जातो. म्हणून समुपदेशन केंद्राच्या माध्यमातून कुटुंबाचे विभाजन व घटस्फोट टाळण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका वठवितात.

प्राथमिक स्त्रोतांच्या आधारे संकलित माहितीचे सारणीकरण करण्यात आले असून त्याचे विश्लेषण खालील प्रमाणे आहे.

सारणी क्र. 01 : महिला समुपदेशन केंद्रामुळे कुटुंब विघटन होण्यापासून वाचण्यासंबंधी प्रतिक्रिया दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र	महिला समुपदेशन केंद्रामुळे कुटुंब विघटन होण्यापासून वाचण्यासंबंधी प्रतिक्रिया	वारंवारिता	टक्केवारी
1	होय	82	78.8
2	नाही	6	5.8
3	सांगता येत नाही	16	15.4
एकूण	104	100.0	

महिला समुपदेशन केंद्रामार्फत कुटुंबातील वाद-विवाद, समस्या, तक्रार, मतभेद, विचार परीवर्तन करण्याची क्षमता समुपदेशकाकडे असते. त्यामुळे कुटुंबातील पती-पत्नी यांच्यातील विचारसरणी बदलून कुटुंबात ऐकोपा राहण्यासाठी महत्त्वाचे कार्य महिला समुपदेशन केंद्राच्या माध्यमातून केले जाते. त्यामुळे ब-याचदा कुटुंब विघटन होण्यापासून वाचविता येते. म्हणून बहुतांश स्त्री उत्तरदात्यांच्या प्रतिक्रिया महिला समुपदेशन केंद्रामुळे कुटुंब विघटन होण्यापासून वाचते या मताशी सर्वाधिक उत्तरदात्यांनी सहमती दर्शविली आहे.

महिला समुपदेशन केंद्रामुळे कुटुंबविघटन होण्यापासून वाचते असे वाटणा-या स्त्री उत्तरदात्यांची संख्या जास्त आहे. कुटुंबातील वाद-विवादाची चर्चा करून सोडविता येतात, मतभेद दूर केले जातात. त्याबरोबर विविध उपाय आणि सल्ला देखील महिला समुपदेशन केंद्राकडून वेळोवेळी दिला जातो.

सारणी क्र. 02 : महिला समुपदेशन केंद्राची संख्या वाढण्यासंबंधी प्रतिक्रिया

अ. क्र.	प्रतिक्रिया	वारंवारिता	टक्केवारी
1	होय	97	93.3
2	नाही	07	6.7
एकूण		104	100.0

बहुतांश स्त्री उत्तरदात्यांना असे वाटते महिला समुपदेशन केंद्राची संख्या वाढली पाहिजे, अशी प्रतिक्रिया देणा-यांची संख्या अधिक आहे. महिलावरील अत्याचार व त्यांच्याशी संबंधित गुन्हे आणि त्यांची तक्रार, समस्या, अडचणी, प्रश्न इत्यादी बाबत महिलांना मदत करण्यासाठी महिला समुपदेशन केंद्र कार्य करीत आहेत. परंतु महिलावरील दिवसेंदिवस होत असलेल्या अत्याचार, अन्याय आणि तक्रारी यांचा विचार केला असता, असे सहज वाटते की, महिलांवर होणा-या अत्याचारांबाबत त्यांना मोकळेपणे बोलता यावे व कायद्याची मदत घेऊन पुढचे मार्गदर्शन मिळण्यासाठी समुपदेशन होणे गरजेचे असते. त्यासाठी बहुतांश उत्तरदात्यांना वाटते महिला समुपदेशन केंद्राची संख्या वाढली पाहिजे. तर काही स्त्री उत्तरदात्यांना मात्र महिला समुपदेशन केंद्राची संख्या वाढली नाही पाहिजे परंतु अशा प्रतिक्रिया देणा-या स्त्री उत्तरदात्यांची संख्या कमी आहे, असे स्पष्ट दिसून येते.

सारणी क्र. 03 : समुपदेशक व समुपदेशन केंद्रामुळे कौटुंबिक समायोजनासंबंधी माहिती

अ. क्र.	प्रतिक्रिया	वारंवारिता	टक्केवारी
1	सहमत	90	86.5
2	असहमत	14	13.5
एकूण		104	100.0

अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश स्त्री उत्तरदाते समुपदेशक व समुपदेशन केंद्रामुळे कौटुंबिक समायोजन होत आहे याला सहमत असल्याचे दिसून येते सहमत असणा-यांची संख्या अधिक आहे. मात्र काही अपवादात्मक उत्तरदाते मात्र असहमत असल्याचे दिसून येतात. जीवनाच्या

सारणी क्र. 05 : महिला समुपदेशन केंद्रामुळे समाजावर होणा-या परिणामासंबंधी माहिती

अ. क्र.	महिला समुपदेशन केंद्रामुळे समाजावर होणारा परिणाम	वारंवारिता	टक्केवारी
1	सकारात्मक बदल होत आहे	27	26.0
2	नकारात्मक दृष्टीने पाहिले जाते	12	11.5
3	पुरुषप्रधान व्यवस्थेला धोका निर्माण झाला आहे	7	6.7
4	महिलांना सुरक्षितता व न्याय मिळत आहे	12	11.5
5	कौटुंबिक विघटन होऊ नये यासाठी समुपदेशन.	11	10.6
6	पुरुषांना समुपदेशन केंद्राविषयी तिरस्कार वाटतो	16	15.4
7	सकारात्मक बदल, पुरुषप्रधान व्यवस्था, महिलांना सुरक्षितता व न्याय, कौटुंबिक विघटनात घट	08	7.7
8	नकारात्मक दृष्टिकोन, पुरुषप्रधान व्यवस्थेला धोका, कौटुंबिक विघटन, पुरुषांना समुपदेशन केंद्राविषयी तिरस्कार	05	4.8
9	इतर	06	5.8
एकूण		104	100.0

प्रत्येक टप्प्यावर समुपदेशक आणि समुपदेशन यांची आवश्यकता असते. कारण समुपदेशकाच्या मार्गदर्शनानुसार आणि समुपदेशनाच्या विचार प्रभावामुळे व्यक्तीच्या तसेच कुटुंबातील सदस्यांच्या विचार प्रणालीत परिवर्तन होते असेच परिवर्तन समायोजनाचा धागा बनतो म्हणून समुपदेशक व समुपदेशन केंद्रामुळे कौटुंबिक समायोजन घडून येते. म्हणून बहुतांश उत्तरदाते सहमत आहेत हे स्पष्ट होते.

सारणी क्र. 04 : महिला समुपदेशन केंद्रात तक्रार दिल्याने विरोध करणारे घटक दर्शविणारा तक्ता

अ. क्र.	महिला समुपदेशन केंद्रात तक्रार दिल्याने विरोध करणारे घटक	वारंवारिता	टक्केवारी
1	समाज	9	8.7
2	नातेवाईक	10	9.6
3	पती	21	20.2
4	समाज व नातेवाईक	4	3.8
5	पती व नातेवाईक	10	9.6
6	वरील सर्व	50	48.1
एकूण		104	100.0

अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश स्त्री उत्तरदात्यांना समाज, नातेवाईक, पती यांच्याकडून महिला समुपदेशन केंद्रात तक्रार दिल्याने विरोध झाला तर एकूण स्त्री उत्तरदात्यांचा विचार केला असता समाज, नातेवाईक, पती, तसेच पती आणि समाज व नातेवाईक, पती व नातेवाईक यांच्याकडून विरोध झाल्याचे स्पष्ट दिसून येते.

अध्ययन समग्र्यातील महिला समुपदेशन केंद्रामुळे "समाजामध्ये सकारात्मक बदल होत आहे", "नकारात्मक दृष्टीने पाहिले जाते", "पुरुषप्रधान व्यवस्थेला धोका निर्माण झाला आहे", "महिलांना सुरक्षा व न्याय मिळत आहे", "कौटुंबिक विघटन होऊ नये यासाठी समुपदेशक", "समुपदेशन केंद्राविषयी पुरुषांना तिरस्कार वाटतो" आणि इतर परिणामही होत असल्याचे मत उत्तरदात्यांनी सांगितले आहेत.

सारणी क्र. 06: समुपदेशनांतर पती-पत्नी संबधत सुधारणेविषयी प्रतिक्रिया

अ. क्र.	समुपदेशनांतर पती-पत्नी संबधत सुधारणेविषयी प्रतिक्रिया	वारंवारिता	टक्केवारी
1	होय	60	57.7
2	नाही	33	31.7
3	सांगता येत नाही	11	10.6
एकूण		104	100.0

बहुतांश उत्तरदात्यांच्या समुपदेशनांतर पती-पत्नी संबधत सुधारणा झाली. मात्र काही उत्तरदात्यांच्या समुपदेशनांतर पती-पत्नीतील संबधत सुधारणा झाली नाही. पती-पत्नीत वादाचे कारण हे जर गंभीर स्वरूपाचे असेल तर पती-पत्नीच्या संबधत सुधारणा होण्यासाठी आणि मत जुळण्यासाठी समुपदेशकांना अनेक प्रयत्न करून सुध्दा यश मिळविता आले नाही त्याचे प्रमाण कमी आहे. पती-पत्नीतील संबधत सुधारणा होत नसल्यास त्यांना बरेच वर्षे एकमेकांपासून कुटुंबापासून वेगळे आणि दूरावा निर्माण झाला असावा, असे दिसून येते.

समुपदेशन केंद्रामुळे कौटुंबिक समायोजना विषयी मत :

पुरुष उत्तरदात्यांचे समुपदेशन केंद्रामुळे कौटुंबिक समायोजनाविषयी मत विचारात घेतले असता, प्रथमदर्शनी असे निदर्शनास येते की, एकूण पुरुष उत्तरदात्यांपैकी 68.3 टक्के (71) पुरुष उत्तरदाते समुपदेशन केंद्रामुळे कौटुंबिक समायोजन होते या विधानाशी पूर्ण सहमत आहे. सहमत असणा-या उत्तरदात्यांची संख्या जास्त आहे. म्हणजेच हे समुपदेशन केंद्रामुळे कौटुंबिक समायोजन होते. परंतु काही अपवादात्मक पुरुष असहमत असून त्यांचे प्रमाण अल्प आहे.

सारणी क्र. 07: समुपदेशन केंद्र असली पाहिजेत या विषयी मत

अ. क्र.	समुपदेशन केंद्र असली पाहिजेत या विषयी मत	वारंवारिता	टक्केवारी
1	होय	81	77.9
2	नाही	23	22.1
एकूण		104	100.0

अध्ययन क्षेत्रातील बहुतांश पुरुष उत्तरदात्यांना समुपदेशन केंद्र असली पाहिजेत असे वाटते, तर काही पुरुष उत्तरदात्यांना समुपदेशन केंद्र असली पाहिजेत असे वाटत नाही. परंतु पती-पत्नीचे वाद मिटविण्यासाठी तसेच मतभेद दूर करण्यासाठी, मत परिवर्तन, वाद-विवाद, तडजोड करण्यासाठी समुपदेशन केंद्राची आवश्यकता असल्याचे दिसून येते. कारण समुपदेशन केंद्रामार्फत समुपदेशन केले नाही तर पती-पत्नी किंवा कौटुंबिक वाद-विवाद मिटणार नाही त्यामुळे समाजातील आणि कुटुंबातील मतभेदाचे प्रमाण वाढेल आणि कुटुंब संस्थेला धोका निर्माण होऊ शकतो. त्यामुळे समुपदेशन करून कुटुंब एकत्रित करण्यासाठी समुपदेशन केंद्राची गरज आहे असे निदर्शनास येते.

समुपदेशन केंद्राच्या माध्यमातून कुटुंबाचे विभाजन वा घटस्फोट टाळण्याविषयीची प्रतिक्रिया :

कौटुंबिक व वैवाहिक विसंवाद निवारणात समुपदेशकांची भूमिका महत्त्वाची आहे. तत्वतः समुपदेशन केंद्राचीही भूमिका महत्त्वाची आहे. त्यामुळे जे अनुभव समुपदेशक व समुपदेशन केंद्रात येतात त्याविषयी कृती कार्यक्रमाविषयीची माहिती जाणून घेणे महत्त्वाचे ठरते. समुपदेशन केंद्रामार्फत महिला मेळावा, कायदेविषयक जनजागृती, वस्त्यामध्ये / ग्रामीण स्तरावर सभा, शिबीरे / कार्यशाळा, महिला व मुलींसाठी मार्गदर्शन इ.चे आयोजन केले जाते. जेणेकरून महिला मेळाव्यातून महिला शक्ती, हक्क व अधिकारांची जाणीव व अन्यायाविषयी जाणीव इ. विषयीचे ज्ञान पोहचविण्याचे काम करते. कायदेविषयक जनजागृती व मार्गदर्शनामध्ये महिला व मुलींना कायदेविषयक तरतूदी समजून सांगितल्या जातात. अन्यायाचा विरोध करण्यासाठी कोणत्या प्रकारची कृती करावी, कोठे करावी, कशी करावी याविषयीचे ज्ञान संवर्धनाचे कार्य समुपदेशन केंद्रामार्फत होत असते. म्हणून महिला तक्रार निवारण समुपदेशन केंद्राची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

संशोधनातील मुख्य निष्कर्ष :

एकूण उत्तरदात्यांपैकी 82 स्त्री उत्तरदात्या महिला समुपदेशन केंद्रामुळे कुटुंब विघटन होण्यापासून वाचते या विधानाला सहमत असून सकारात्मक प्रतिक्रिया देणा-या स्त्री उत्तरदात्यांची संख्या अधिक दिसून येते. तसेच 41.3 टक्के (43) स्त्री उत्तरदाते समुपदेशनानंतर वा तडजोडीनंतर कुटुंबात सुरक्षित आहेत, असे चर्चे दरम्यान व्यक्त झाले आहे. पुरुष उत्तरदात्यांच्या प्रतिक्रियेतून, अध्ययन क्षेत्रातील पुरुष उत्तरदात्यांच्या तक्रारीनंतर महिला समुपदेशन केंद्रात समुपदेशन केल्यानंतर बहुतांश महिला तक्रारदार वा दाम्पत्यांची तडजोड झाली आहे. कौटुंबिक समस्यांना कारणीभूत असलेल्या मानसिक, वर्तणुकीशी आणि भावनिक, आर्थिक मत्केदारी, वाद-विवाद इ. समस्यांचे निराकरण करण्याच्या हेतूने समुपदेशक मार्गदर्शक करतो आणि समुपदेशन केंद्रामुळे कुटुंबातील नातेसंबंध टिकवून ठेवण्यासाठी मागदर्शन आणि सल्ले दिले जातात. यामुळे कौटुंबिक असलेल्या प्रश्न आणि समस्या समायोजनातून सोडविले जातात. म्हणून समुपदेशक व समुपदेशन केंद्रामुळे कौटुंबिक समायोजन होत आहे या विधानाशी एकूण स्त्री उत्तरदात्यांपैकी 90 स्त्री उत्तरदात्यांनी सहमती दर्शविली असून याचे प्रमाण सर्वाधिक आहेत. समुपदेशन केंद्रातील समुपदेशनानंतर पती-पत्नीतील संबंधात सुधारणा होण्याविषयी बहुतांश पुरुष उत्तरदात्यांनी प्रतिक्रिया व्यक्ती केली आहे, अशाचे प्रमाण अधिक आहे. तडजोड झाल्यानंतर बहुतांश पुरुष उत्तरदात्यामध्ये संघर्ष होत नाही, अशीही प्रतिक्रिया या माध्यमातून समोर आल्या आहेत. अर्थातच, महिलांच्या तक्रार निवारण व तडजोड करण्यामध्ये समुपदेशन केंद्र खूप महत्त्वाची भूमिका बजावतात. म्हणून आज २१ व्या शतकामध्ये विवाहपूर्व

व विवाहानंतर, कौटुंबिक विसंवाद या प्रकरणामध्ये महिला समुपदेशन केंद्राची गरज लक्षात येते.

संदर्भसूची

- ✦ सिंह, बी. एन., सिंह, जनमेजय. (२०१२). नारीवाद. जयपूर: रावत पब्लिकेशन्स.
- ✦ हाटे, चंद्रकला. (१९७३). स्वातंत्र्योत्तर भारतीय स्त्री. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृतिमंडळ.
- ✦ घाटगे, जयंत. (१९९९). समकालीन भारतातील समस्या. कोल्हापूर: सकाळ प्रिंटींग प्रेस.
- ✦ योजना, सप्टेंबर २०१६, महिला सबलीकरण, पृ. क्र. ४९
- ✦ बोधनकर, सु., अलोणी, वि., कुलकर्णी, मृ. (२०१८). सामाजिक संशोधन पद्धती. नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशक. पृ. क्र. ४६
- ✦ Rogers, C. R. (1952). *Counselling and Psychotherapy*. Boston : Houghton Millin. Page No. 13.
- ✦ Nelson, S. A. (2006). *For parent only : A Strategic Family therapy approach in counseling and therapy for couples and families*. *The Family Journal*. 14, 180-183.
- ✦ भसीन, कमला. (सप्टें, २०१६). भारताच्या संदर्भात महिला सबलीकरण विवेचन. योजना. पृ. क्र. १७-१८
- ✦ भांडारकर, पु. ल. (१९७६). सामाजिक संशोधन पद्धती. नागपूर: दरासन प्रकाशन.
- ✦ Singal, Jaysing & Hendge, Rangrao. (2020). *A Sociological Study Marital Discord: With Special Reference to Family Courts in Maharashtra*. I. 192-195. <https://www.researchgate.net/publication/339399825>.
- ✦ Singal, Jaysing. (2018). *Changing Nature of Family and Marriage in Ghisadi Tribe (Marathi)*. *Research Journey - Multidisciplinary International E-research Journal*. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/340279197>

ग्रे डिव्होर्स आणि कौटुंबिक विघटन : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. डॉ. अनिल म्हाळाप्पा गाडेकर

सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

भारत शिक्षण संस्थेचे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, माकणी

गोषवारा :-

लग्नबंधनाची अव्यक्त घुसमट आपल्या जोडीदाराची काही स्वभाववैशिष्ट्ये आपल्याला खटकत असतात. उदाहरणार्थ, जोडीदाराचा तापट स्वभाव, आपले मत सतत दुसऱ्यावर लादणे, जोडीदारास नेहमी कमी लेखणे, कौटुंबिक हिंसाचार, नको असलेली सामाजिक बंधने लादणे परंतु भिडस्त स्वभावामुळे आपण जोडीदाराला ती कधीच सांगत नाही. आपल्या जोडीदाराला वाईट वाटेल. किंवा कधी तरी बदलेल या आशेवर आपण स्वतःच कुढत राहतो व हे नाते नको असतानाही तसेच चालू ठेवतो सामाजिक अप्रतिष्ठा लग्न हे जितके वैयक्तिक असते तितकेच ते एक सामाजिक बंधन आहे. जोडीदाराबद्दलच्या मतभेदांची जाणीव असूनदेखील समाज काय म्हणेल, नातेवाईक काय म्हणतील, आई-वडील काय म्हणतील, मुले काय म्हणतील या भावनेपोटीच पती-पत्नीला विभक्त होण्याचा निर्णय कठीण वाटतो.

प्रमुख शब्द :-

ग्रे डिव्होर्स, घटस्फोट, कौटुंबिक विघटन, लाइट डिव्होर्स, डायमंड डिव्होर्स, राखाडी घटस्फोट इ.

प्रस्तावना :-

आपण जेव्हा लग्न करतो त्या वेळी आपल्या जोडीदाराबरोबर आयुष्यभर एकत्र राहण्याच्या आणाभाका घेतो. आपल्या नात्यामध्ये येणार्या अडचणी आपण एकत्र मिळून सोडवू, त्यांच्यावर मात करू, या विश्वासानेच लोक लग्नबंधन स्वीकारतात. आयुष्याची एकत्र वाटचाल सुरु करतात. बहुतांशी नवरा- बायकोच्या नात्यामध्ये असे बघायला मिळते की, सुरुवातीचा हनिमूनचा कालावधी खूपच पटकन निघून जातो. नव्या नवलाईमध्ये स्वतःलाच विसरलेले ते दोघे एकमेकांमध्ये समरसून जातात. नावीन्याची झळाळी कमी झाल्यावर पुढची काही वर्षे एकमेकांना पारखण्यात जातात. नंतर मुले-बाळे, संसार, करिअर, आर्थिक स्थिरता मिळवणे या सगळ्यांमध्ये ते जोडपे गुरफटून जाते. या संपूर्ण कालावधीमध्ये सगळ्याच जोडप्यांमध्ये थोड्याफार कुरबुरी चालू असतातच, परंतु मुलांसाठी, सामाजिक किंवा

आर्थिक असुरक्षिततेमुळे ही जोडपी तडजोडी करत राहतात. काही जणांचे त्यातही छान चालते. वयाची परिपक्वता नात्याला सांभाळायला लागते. आपण एकत्रच आणि एकमेकांसोबतच म्हातारे होणार याची खूणगाठ पक्की बसते आणि असे संसार अव्याहतपणे सुरु राहतात. असे असले तरी काहींच्या बाबतीत, आयुष्य वेगळ्या वळणावर उभे राहते. मुले मोठी झालेली असतात, बऱ्यापैकी आर्थिक स्थिरता आलेली असते. वाढत्या वयाबरोबर सामाजिक व सांसारिक जबाबदारी कमी झालेल्या असतात, अशा वेळी एखाद्या जोडप्याला आपल्या नात्यातील विसंवादाची जाणीव अधिकाधिक ठसठसायला लागते. आपल्या जोडीदारामध्ये, आपल्या नात्यामध्ये असलेल्या कमतरता प्रकषनि जाणवायला लागतात. यापुढचे आयुष्य एकमेकांबरोबर घालवता येईल का ? असा प्रश्न पडायला लागतो. आणि अखेर एकमेकांपासून विभक्त होण्याचा निर्णय घेतला जातो.

ग्रे डिव्होर्सचे प्रमाण हे एकूण २३ टक्क्यांनी वाढत आहे. आज-काल असे अनेकांचे घटस्फोट झाल्याचे कानावर येत आहे. सगळ्यात अलीकडचे उदाहरण म्हणजे सुप्रसिद्ध संगीतकार ए. आर. रहमान आणि त्यांच्या पत्नी सायरा बानू यांच्या घटस्फोटाची बातमी. आणि तोही लग्नाना २९ वर्षे उलटल्यानंतर, आमिर खान, अरबाज खान, कमल हसन, त्याही आधी बिल गेट्स आणि आता सेहवाग यांच्या लग्नाना जवळपास २० वर्षे झाली आहे. सेहवाग आणि आरती यांना दोन मुलंही आहेत. अशी अनेक उदाहरणे आपल्या ऐक्यात आहेतच. असे असले तरी आपल्या देशामध्ये 'ग्रे डिव्होर्स'चे प्रमाण सध्या 1% आहे. तरी फार नाही, परंतु अमेरिकेसारख्या प्रगत देशामध्ये चारपैकी एक घटस्फोट हा 'ग्रे डिव्होर्स' असतो.

उद्दिष्टे :-

1. ग्रे डिव्होर्सची संकल्पना समजून घेणे.
2. ग्रे डिव्होर्स स्वरूप व कारणांचा शोध घेणे.
3. राखाडी घटस्फोटाचे मूल्यमापन करणे.

गृहीतकृत्ये:-

1. ग्रे डिव्होर्समधून कौटुंबिक विघटन होत आहे.
2. ग्रे डिव्होर्ससाठी अनेक कारणे जबाबदार आहेत.

3. राखाडी घटस्फोटाचे मूल्यमापन होणे गरजेचे आहे.

संशोधन व तथ्य संकलन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा आधार घेण्यात आला असून त्यामध्ये दुर्मिळ संदर्भ ग्रंथ क्रमिक पुस्तके व इंटरनेटवरील माहितीचा समावेश करण्यात आला आहे. सदर माहितीच्या आधारे प्रस्तुत शोधनिबंधाचे वर्णनात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

ग्रे डिव्होर्स किंवा राखाडी घटस्फोटाची संकल्पना:-

1. ग्रे डिव्होर्स हा नेमका असतो तरी काय, हे आता समोर आले आहे. जेव्हा एखादे जोडपे १५-२० वर्षांपासून संसार करत असते. पण त्यानंतर त्यांना जर घटस्फोट घ्यायचा असेल तर त्याला ग्रे डिव्होर्स असे म्हणतात. यावेळी घटस्फोट घेणाऱ्या व्यक्ती या ५० वर्षांच्या आसपास किंवा त्याच्या पुढे गेलेल्या असतात. या घटस्फोटाला लेट लाइट डिव्होर्स किंवा डायमंड डिव्होर्स असेही म्हटले जाते.
2. केसांमध्ये चांदी चमकायला लागलेली असते, अशा पोक्त-चंदेरी वयामध्ये विभक्त होण्याचा निर्णय घेतला जातो, त्यालाच 'ग्रे डिव्होर्स' किंवा 'सिल्व्हर स्प्लिटर्स' असे संबोधले जाते.

थोडक्यात, प्रौढ वयामध्ये म्हणजे साधारणतः वयाची पन्नाशी ओलांडल्यावर, लग्नाला 15-20 वर्षपेक्षा जास्त कालावधी उलटल्यानंतर जो घटस्फोट घेतला जातो त्याला 'ग्रे डिव्होर्स' असे म्हटले जाते.

ग्रे डिव्होर्स किंवा राखाडी घटस्फोटाची मानसीक प्रक्रिया:

यावरूनच या कौटुंबिक विघटनचा किंवा विभक्तपणाचा सामाजिक आवाका किती आहे याचा अंदाज आपण बांधू शकतो. या 'ग्रे डिव्होर्स' मध्ये पहिला प्रश्न येतो की, हे जोडपे इतकी वर्षे एकत्र राहिलेच कशाला ? ते दोघे सुरुवातीलाच विभक्त का नाही झाले ? अर्थात नवरा-बायकोच्या नात्यात नेमके काय होते, किंवा काय बिनसते हे ते दोघेच जास्त चांगले सांगू शकतात, परंतु आजच्या एकूणच वैवाहिक नात्यांतील ताणतणाव लक्षात घेता काही कारणे नक्की सांगता येतात. आणि अर्थातच काय टाळायला हवे हेही लक्षात येते.

1. **कौटुंबिक जबाबदारी :-** लग्न झाल्यावर आपल्याला काही सांसारिक जबाबदारी पेल्या लागतात. मुलांचे संगोपन करणे, आपल्या आई-वडिलांची, सासू-सासऱ्यांची सर्वतोपरी काळजी घेणे. अशा खूप महत्त्वाच्या जबाबदारी वैवाहिक आयुष्यात दोघेही पूर्ण करत असतात. या जबाबदारींच्या कसोटीस

पूर्ण उतरताना स्वतःच्या त्रासाकडे दुर्लक्ष केले जाते, किंबहुना जबाबदारींचे ओझेच इतके जास्त असते की, आपल्या जोडीदाराबरोबरचे मतभेद बाजूला पडतात.

2. **आर्थिक स्थिरता :-** आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र नसलेल्या स्त्रिया कायमच आपल्या पतीवर पैशांसाठी अवलंबून असतात. त्यामुळे विभक्त झाल्यावर आपला चरितार्थ कसा चालेल? या विचारापोटी त्या निर्णय घेण्यास धजावत नाहीत. नवरा-बायको नोकरी करणारे असले तरीदेखील आपल्या करिअरचे पुढे कसे होईल, आपल्याला काम करता येईल का, निवृत्तीनंतर आपले आर्थिक नियोजन कोलमडून पडेल का, या विचारानेही एखादे जोडपे विभक्त होण्याचा विचार सतत पुढे ढकलत राहते.
3. **क्लिट प्रक्रिया:-** आजही आपल्या देशामध्ये कायदेशीररीत्या घटस्फोट घेणे वाटते तितकी सहज, सोपी प्रक्रिया नाही. भावनिक, मानसिक, सामाजिक, आर्थिक आव्हानांना तर सामोरे जावेच लागते, परंतु जेव्हा न्यायालयीन व कायदेशीर गोष्टी काही वेळा दीर्घ काळापर्यंत हाताळल्या लागतात, त्या वेळी बरेच जण विभक्त होण्याच्या विचारापासून माघार घेतात.
4. **स्वतःच्या क्षमतेबद्दल साशंकता :-** मी या वयात घटस्फोट घेतला तर स्वतःची काळजी घेऊ शकेन का, मला एकटे राहणे जमेल का, सर्व अडचणींचा सामना एकट्याला करता येईल का? याबद्दल नेहमीच अनेकांच्या मनात धाकधूक राहते. जोपर्यंत स्वतःला स्वतःच्या क्षमतेबद्दल खात्री होत नाही, आत्मविश्वास वाटत नाही तोपर्यंत बराच मोठा कालावधी निघून गेलेला असतो.
5. **मी माझ्या जोडीदाराला बदलू शकेन** आपल्या वैवाहिक आयुष्यात असलेले मतभेद, जोडीदाराच्या स्वभावामध्ये असलेले दोष आपण बदलू शकतो वा भविष्यात ते बदलतील या विश्वासापोटी अनेक जण नात्यांमध्ये टिकून राहतात. कालांतराने जेव्हा तो भ्रमच असल्याचे लक्षात येते तेव्हा मात्र विभक्त होण्याचा विचार गंभीरपणे केला जातो. अशा अनेक कारणांमुळे हे जोडपे इच्छा नसूनही अनेक वर्षे एकमेकांच्या सहवासात राहतात, त्रास होत आहे, हे समजत असते, पण त्याच्यावर शेवटचा घाव घालायला मन धजावत नसते, मात्र आयुष्यात असा

एक टप्पा येतो किंवा अशी एखादी अप्रिय घटना घडते की, यानंतर एकमेकांबरोबर राहणे कठीण व्हायला लागते आणि जोडपे 'ग्रे डिव्होर्स' साठी अर्ज दाखल करतात.

ग्रे डिव्होर्स किंवा राखाडी घटस्फोटाची कारणे:-

घटस्फोटाची मानसिक तयारी होईपर्यंत जोडपे एकमेकांना सहन करत राहतात. पण जेव्हा ते असह्य होते तेव्हा मात्र ती मानसिक तयारी पूर्ण झालेली असते. कोणती आहेत ती कारणे -

1. **नात्याला गृहीत धरणे** :- जेव्हा दोघे जण एकमेकांबरोबर अनेक वर्षे एकत्र राहत असतात, साहजिकच दोघांनाही एकमेकांच्या वागण्या-बोलण्याच्या पद्धतींची सवय होते. तसेच एखाद्या परिस्थितीत आपला जोडीदार कसा वागेल याचा अंदाज हळूहळू बांधता येऊ लागतो. वेळीच सावध होऊन खटकणारे स्वभाव बदलले तर ठीक, अन्यथा दोघे जण स्वतःच्या स्वभावामध्ये, वागण्यामध्ये कुठलाच बदल करत नाहीत. यामुळे नात्यात एकसुरीपणा येत जातो. जसजशी वर्षे जात राहतात, तसे हे गृहीत धरले जाणे खटकायला लागते, बदललेल्या वयानुसार, प्रत्येकाच्या मानसिकतेनुसार जीवन जगण्याची शैली, पद्धती यामध्ये बदल होतो, जर जोडीदाराने आपल्या या बदललेल्या दृष्टिकोनाकडे दुर्लक्ष केले, तर आपसूकच जोडीदार एकमेकांपासून मानसिक, भावनिकदृष्ट्या विलग व्हायला लागतात.
2. **बदललेला सामाजिक स्तर** :- वयानुसार, त्या जोडप्याचा किंवा त्यातल्या एकाचा सामाजिक स्तर बदलतो. सामाजिक प्रतिष्ठा वाढते. या बदललेल्या परिस्थितीमध्ये जोडीदारानेही स्वतःमध्ये बदल केले नाहीत तरीही जोडीदाराबद्दलची आपुलकी कमी होते.
3. **शारीरिक दुरावा व लैंगिक सहजीवन** - काही जोडपी नोकरीनिमित्त एकमेकांपासून प्रदीर्घ काळासाठी वेगळे राहतात. अशा वेळी त्यांच्यातील अत्यावश्यक असलेली शारीरिक जवळीक ही आपणहूनच कमी होते. तसेच सुरुवातीच्या काळामध्ये लैंगिक सहजीवन हे अतिशय आकर्षक व हवेहवेसे वाटत असते. परंतु जसजशा इतर जबाबदाऱ्या वाढायला लागतात, मुले होतात तसतसे लैंगिक सहजीवन हे एक कार्य म्हणून उरकले जाते. दोघेही एकमेकांत लैंगिकदृष्ट्या जवळीक निर्माण व्हावी यासाठी वेगळे

प्रयत्नच करत नाहीत. त्यातून मग लैंगिक सहजीवनाचा गोडवा कमी होतो. अशात जर का त्रयस्थ व्यक्तीबरोबर प्रेमाचे वा लैंगिक संबंध निर्माण झाले, तर हे जोडपे वेगळे व्हायला तयार होते. या वयात भावनिक गरज जर लग्नाबाहेर पूर्ण केली जात असेल तरीही असे लग्न टिकत नाही.

4. **सांसारिक जबाबदाऱ्यांची पूर्तता** :- मुले मोठी होतात, त्यांच्या त्यांच्या आयुष्यात रममाण होतात. या जोडप्यांचे घरटे रिकामे होते. तोपर्यंत दोघांमधील मुलांभोवती फिरणारा संबाद मुले दूर गेल्यावर कसा साधायचा हेच त्यांना समजत नाही. दुसरे म्हणजे दोघांचेही आई-बाबा त्या वेळी एकतर खूपच वयस्कर झालेले असतात किंवा जिवंत नसतात. त्यामुळे या दोघांना बांधून ठेवणारे सांसारिक पाश अचानकपणे गायब होतात.
5. **वेगवेगळ्या आवडी-निवडी**:- एखाद्या जोडीदाराला मस्तपैकी वेगवेगळ्या ठिकाणी हिंडण्या-फिरण्यात उर्वरित आयुष्य घालवावेसे वाटते. दुसऱ्या जोडीदाराला अधिक जोमाने काम करावे, आपल्या पुढील पिढीसाठी जास्त कष्ट करावेत, अर्थार्जन करावे, त्यांच्याबरोबर सतत राहावे असे वाटू शकते. मग आयुष्यभर जतन करून ठेवलेल्या 'बकेट लिस्ट'मधील या गोष्टी डोके वर काढायला लागतात. दोन्ही जोडीदारांची 'बकेट लिस्ट' समसमान असली तर उत्तम, पण ती यादी जर वेगळी असली तर नात्यांमध्ये खटके उडायला लागतात. कधी एकत्र जगताना आलेल्या भौतिक अनुभवांमुळे दोन्ही जोडीदार एकमेकांपासून मानसिक, भावनिकदृष्ट्या वेगळे होऊ लागतात. तर कधी दोघांच्या आपल्या आयुष्याकडून असलेल्या अपेक्षा, आपले पुढील आयुष्य कसे जगायचे याबद्दलचे विचार वेगळे असल्यानेही वाटा वेगळ्या होऊ शकतात.

पूर्वीच्या काळी घटस्फोटित व्यक्तीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन फारसा सकारात्मक नव्हता. परंतु आजच्या काळामध्ये एखाद्याचा घटस्फोट समजून घेतला जात आहे. त्यामुळे नको असलेल्या नात्यात कुढत बसण्यापेक्षा घटस्फोट घेतल्यावरदेखील आपल्या सामाजिक प्रतिष्ठेला बाधा येणार नाही याची जाणीव व्हायला लागली आहे.

निष्कर्ष :-

1. बहुतांश वेळा हे घटस्फोट पती-पत्नी दोघांच्याही सहमतीने होतात. दोघांमध्ये असलेल्या मतभेदांची

जाणीव एकमेकांना अगोदरच असल्यामुळे दोघेही विभक्त होण्यास संमती देतात.

2. विभक्त झाल्यानंतरदेखील दोघांमध्ये असलेले मैत्रीचे नाते बऱ्याच वेळा टिकून राहते. प्रेम कमी झाले असले तरी आदर टिकून राहू शकतो.
3. आपल्या मुलांच्या भवितव्याबद्दल व त्यांच्या संगोपनाबद्दल दोघेही जागरूक असतात. त्यांच्यासाठी विभक्त होऊनदेखील दोघेही एकमेकांना सहकार्य करण्यास बऱ्याचदा तयार असतात.
4. घटस्फोट घेतल्यानंतरही सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये किंवा आपत्कालीन स्थितीमध्ये दोघेही एकमेकांना मदत करतात, एकमेकांना न टाळता एकत्र येतात.
5. मात्र अशी जोडपी आपल्या उर्वरित आयुष्याच्या आर्थिक नियोजनाबद्दल नेहमीच साशंक असतात. त्यामुळेच घटस्फोट घेताना वैवाहिक जीवनात जमा केलेल्या आर्थिक पुंजीची विभागणी करणे हे त्यांच्यासाठी सगळ्यात कठीण काम असते. विभक्त होणे ही कुणासाठीच आनंददायी गोष्ट नसते. परंतु दुर्दैवाने जर 'ग्रे डिव्होर्स' घ्यावा लागलाच, तर काही गोष्टींकडे लक्ष दिले पाहिजे -
6. आपल्या उर्वरित आयुष्यासाठी आर्थिक तरतूद करणे खूपच महत्त्वाचे असते.
7. भावनिकदृष्ट्या आपला कोणी गैरफायदा घेणार नाही, याबाबत कायम जागरूक असणे गरजेचे ठरते. आर्थिक फसवणूक वा शारीरिक, लैंगिक गरजा पूर्ण करताना आपला कोणी 'वापर' करत नाही ना याकडे प्रकर्षाने लक्ष देणे गरजेचे आहे.
8. प्रौढ वा उतारवयामध्ये विभक्त झाल्यावर सगळ्यात मोठा शत्रू असतो तो म्हणजे एकटेपणा. आपल्या आयुष्यात एकाकीपणाला थारा मिळू नये यासाठी आपले मुलांबरोबरचे, मित्र-मैत्रीणी, नातेवाईक यांच्याबरोबरचे नाते टिकवणे, ते अधिक जपणे याला प्राधान्य देता यायला हवे. आपल्या विभक्त जोडीदाराबरोबरही मैत्रीचे नाते ठेवायला काहीच हरकत नाही.
9. अपूर्ण राहिलेल्या काही इच्छा-आकांक्षामुळे जोडपे विभक्त झाले असेल, तर त्या गोष्टींची पूर्तता करण्याकडे लक्ष द्यायला हवे.
10. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे 'ग्रे डिव्होर्स' चा निर्णय पूर्ण विचारांतीच घ्यायला हवा, अन्यथा एका त्रासातून

सुटण्यासाठी दुसऱ्या मोठ्या संकटाला आमंत्रण दिल्यासारखे होऊ शकते.

सारांश:-

कायदेशीर तज्ञ म्हणतात की पूर्वीपेक्षा, ५० वर्षांपेक्षा जास्त वयोगटातील महिला न्यायालयात येत आहेत आणि खटले दाखल करत आहेत. मद्रास उच्च न्यायालयातील वरिष्ठ वकील गीता रामाशेषण म्हणतात, "सामान्यतः तीन कारणांपैकी एका कारणामुळे राखाडी घटस्फोट होतात." एक कारण म्हणजे जेव्हा एखादी स्त्री क्रूरता किंवा हिंसाचार सहन करते पण मुलांसाठीच राहते. एकदा ती मोठी झाली की, ती त्यांच्या पाठिंब्याने निघून जाऊ शकते. दुसरे कारण म्हणजे अशा जोडप्यांचा समावेश आहे ज्यांना हिंसाचार न करता, त्यांचे हितसंबंध बदलले आहेत असे वाटते आणि ते मैत्रीपूर्णपणे वेगळे होण्याचा निर्णय घेतात. तिसरे कारण बहुतेकदा असे घडते जेव्हा एक जोडीदार, सामान्यतः पुरुष, दुसऱ्या नात्यात जातो, ज्यामुळे कटुता येते आणि शेवटी घटस्फोट होतो."

थोडक्यात, घटस्फोट हा कुठल्याही वयात कधीच सोपा नसतो. एक प्रेमाचे नाते त्यामुळे संपणार असते, परंतु जे नाते आपल्याला आनंद देऊ शकत नाही, ज्यामध्ये स्वतःची घुसमट होते अशा नात्याला नाइलाजास्तव पकडून फरफटत राहण्यातही काहीच अर्थ नसतो. अशा वेळी विभक्त होण्याचा पर्याय नक्कीच स्वतःसाठी चांगला मार्ग असू शकतो. परंतु हा मार्ग निवडताना आणि निवडल्यानंतर पुढच्या आयुष्याची काळजी डोळसपणे घ्यायला हवी, असे झाल्यास आपले 'चंदेरी दिवस' नक्कीच 'सोनेरी' होऊ शकतील, यात शंका नाही.

संदर्भ सूची :-

1. H. K. Rawat - Contemporary sociology- Rawat publication - Jaipur 2020
2. Prof. M. A. Gupta, Dr. D. D. Sharma - Contemporary social problems in India - Sahitya bhavan publications, Agra - 2002
3. प्रा. सुंदर सिंह ठाकुर - समाजशास्त्र नेट /सेट - निर्मल प्रकाशन, नांदेड - 2020
4. डॉ. प्रियंका कपूर - सामाजिक समस्याएं -अर्पण पब्लिकेशन, नई दिल्ली - 2017
5. दै. लोकसत्ता चतुरंग -दिनांक 30 नोव्हेंबर 2024 पृष्ठ क्रमांक 1.
6. <https://timesofindia.indiatimes.com/city/chennai/milife-splitsville/articleshow/113356156.cms>

कोविड – 19 काळातील पोलीसांचे योगदान छत्रपती संभाजीनगर शहर

लंका देवसिंग मंडावत*

विवेकानंद कला, सरदार दलिपसिंग वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

डॉ. डी. व्ही. पडोळे**

छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, उमरगा, जि. धाराशिव

गोष्टवारा :

कोविड-19 महामारीच्या काळात पोलीसांनी समाजाच्या सुरक्षेसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. छत्रपती संभाजीनगर शहरातील पोलीस दलाने कठीण परिस्थितीत अत्यंत शिस्तबद्ध आणि समर्पित सेवा प्रदान केली. संचारबंदीच्या अंमलबजावणीपासून नागरिकांना मदत करण्यापर्यंत, पोलीसांचे कार्य बहुआयामी होते. महामारीचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी पोलीसांनी कर्फ्यू आणि लॉकडाऊनच्या नियमांचे काटेकोरपणे पालन सुनिश्चित केले. त्यांनी मुख्य चौकांवर नाकाबंदी केली, विनाकारण फिरणाऱ्या नागरिकांना समज दिली आणि अत्यावश्यक सेवा देणाऱ्या व्यक्तींना सहकार्य केले. तसेच, गर्दी होऊ नये म्हणून बाजारपेठा, रस्ते आणि सार्वजनिक ठिकाणी गस्त घातली. याशिवाय, पोलीसांनी गरजूंना अन्न व औषधे पोहोचवण्यास मदत केली. अनेक पोलीस कर्मचाऱ्यांनी स्वतःच्या जीवाची पर्वा न करता संसर्गित भागांमध्ये सेवा दिली. काही पोलीसांनी सामाजिक उपक्रम राबवून गरजू कुटुंबांना मदत केली. मानसिक तणाव आणि भीतीच्या वातावरणात लोकांना धीर देण्यासाठी पोलीसांनी जनजागृती मोहीमही राबवली. अशा कठीण काळात पोलीस दलालाही मोठ्या अडचणींचा सामना करावा लागला. संसर्गाचा धोका, प्रदीर्घ कामाचे तास आणि मानसिक दडपण यामुळे अनेक पोलीसांना कोविड-19 संसर्ग झाला, काहींनी आपला जीवही गमावला. तरीही, त्यांनी निःस्वार्थ भावनेने सेवा दिली.

या संशोधनाचा उद्देश म्हणजे कोविड-19 काळातील पोलीसांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे आणि त्यांच्या कार्याची नोंद घेणे. त्यांच्या समर्पणामुळे छत्रपती संभाजीनगर शहरात लॉकडाऊनच्या काळात कायदा व सुव्यवस्था राखता आली. या संशोधनातून पोलीस दलाच्या कठीण परिस्थितीतील योगदानाचा सखोल अभ्यास करून भविष्यात अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी त्यांना अधिक चांगले सहकार्य कसे मिळू शकते, यावर विचार करता येईल.

प्रस्तावना :

कोविड-19 महामारीने संपूर्ण जगाला भयंकर संकटात टाकले. या आपत्तीच्या काळात आरोग्य कर्मचारी, प्रशासन, पोलीस आणि अन्य अत्यावश्यक सेवा पुरवणाऱ्या कर्मचाऱ्यांनी अतुलनीय योगदान दिले. यामध्ये पोलीसांची भूमिका विशेष महत्त्वाची ठरली. लॉकडाऊनच्या काळात कायदा व सुव्यवस्था राखणे, नागरिकांना मदत करणे आणि त्यांच्या सुरक्षिततेची जबाबदारी पार पाडणे हे पोलीसांसाठी मोठे आव्हान होते. छत्रपती संभाजीनगर शहरातील पोलीस दलाने या कठीण काळात आपल्या कर्तव्याची जबाबदारी अत्यंत शिस्तबद्धपणे पार पाडली. लॉकडाऊनच्या नियमांची अंमलबजावणी, प्रवासावर निर्बंध, आरोग्य सुरक्षा नियमांचे पालन, तसेच गरजू लोकांना अन्न आणि औषधांची मदत पुरवणे यासारखी महत्त्वाची कामे त्यांनी केली. संसर्गाचा धोका असूनही पोलीसांनी अहोरात्र सेवा बजावत नागरिकांच्या सुरक्षेसाठी अविरत प्रयत्न केले.

या संशोधनाचा उद्देश म्हणजे छत्रपती संभाजीनगर शहरातील पोलीस दलाने कोविड-19 काळात केलेल्या योगदानाचा अभ्यास करणे. पोलीसांना आलेल्या अडचणी, त्यांनी राबवलेल्या उपाययोजना आणि समाजावर झालेला प्रभाव याचा सखोल आढावा घेण्याचा प्रयत्न यात केला आहे. या अभ्यासातून भविष्यात अशा संकटांच्या वेळी पोलीस दलाला अधिक चांगल्या सुविधा आणि सहकार्य कसे मिळू शकते, यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

पोलीसांची पार्श्वभूमी :

कोणत्याही कालखंडात पोलीस यंत्रणेचे स्वरूप तत्कालिन राजकीय तत्त्वज्ञान आणि आर्थिक परिस्थिती यावर अवलंबून असते. कायदा व सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्याचे काम राजाकडे किंवा केंद्र शासनाकडे असावे की, ते उमराव, जमीनदार, नगरपालिका, वा इतर स्थानिक स्वराज्य संस्था इत्यादींनी पार पाडावे. भारतात पोलीस दलाची सुरुवात प्राचीन काळात झाली असे. उपलब्ध पुराव्याच्या आधारे म्हणता येते. भारतीय पोलीस दलाचा उगम व विकास प्राचीन काळी झाला असून पोलीस दलाची विकास प्रक्रिया चार टप्प्यात विभागता येते.

1) प्राचीन भारतातील पोलीस यंत्रणा 2) मध्ययुगीन पोलीस यंत्रणा 3) इंग्रजी अंमलातील पोलीस यंत्रणा 4) स्वातंत्र्योत्तर काळातील पोलीस यंत्रणा.

पोलीस :

पोलीस हा शब्द ग्रीक Polis शब्दपासून आला आहे. तसेच लॅटीन भाषेत Politia म्हणजे राज्य किंवा सरकारची स्थिती किंवा अवस्था अशा अर्थाने वापरला आहे. पोलीस या शब्दाचा अर्थ प्राचीन काळी प्रशासनाची व्यवस्था असा घेतला जाई. पण आधुनिक काळामध्ये पोलीस हा शब्द नागरी अधिकार्याची कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी तसेच गुन्हांचा शोध घेण्यासाठी असलेली एक संघटीत व्यवस्था अशा अर्थाने वापरत जातो.

महाराष्ट्र पोलीस :

भारतात प्रत्येक घटक राज्याची स्वतंत्र्य पोलीस यंत्रणा आहे. महाराष्ट्र राज्याची स्वतंत्र पोलीस यंत्रणा आहे. राज्याच्या पोलीस दलाची स्वतंत्रपणे ओळख व्हावी. यासाठी महाराष्ट्र पोलीस दलाच्या स्वतंत्र मोनोग्राम (लोगो) स्वीकारण्यात आलेला आहे. 'सदरक्षणाय खलनिग्रहणाय' हे पोलीस दलाचे बोधवाक्य झाले त्यावरून महाराष्ट्र पोलीस दलाची भूमिका स्पष्ट होते.³

औरंगाबाद जिल्ह्याची सर्वसाधारण माहिती :

1 मे 1881 या दिवशी औरंगाबाद जिल्ह्याचे विभाजन होऊन औरंगाबाद, खुलताबाद, कन्नड, सिल्लोड, सोयगाव, पैठण, गंगापूर, वैजापूर असे आठ तालुके मिळुन औरंगाबाद जिल्ह्याची पुर्नस्थापना करण्यात आली, फुलंब्री हा नविन तालुका झाला असे कपूण 9 तालुके आहे तसेच औरंगाबाद जिल्ह्याचे नाव औरंगाबाद वरून छत्रपती संभाजीनगर झाले आहे.⁴

पोलीस आयुक्त कार्यालय छत्रपती संभाजीनगर येथील कार्यालयाचे दि. 29/12/2023 रोजीच्या पत्रानुसार माहिती

तक्का

छ. संभाजीनगर शहरातील पोलीसांची एकूण संसथा तक्का

अ.क्र.	पदनाम	पोलीसांची एकूण संख्या
1.	पोलीस आयुक्त	01
2.	पोलीस उपआयुक्त	04
3.	सहायक पोलीस आयुक्त	08
4.	पोलीस निरीक्षक	38
5.	सहायक पोलीस निरीक्षक	38
6.	पोलीस उपनिरीक्षक	121

7.	सहायक पोलीस उपनिरीक्षक	401
8.	पोलीस हवालदार	790
9.	पोलीस नाईक	221
10.	पोलीस शिपाई	1754
11.	चालक पोलीस शिपाई	30
	एकूण	3406

पोलीसांचे कर्तव्य :

प्रत्येक दर्जावर काम करणाऱ्या व्यक्तीची काही कर्तव्य असतात. तसेच पोलीस या दर्जावर कार्य करत असतातना त्यांना कोणत्या कर्तव्याचे पालन करावे लागते ? त्याची भूमिका काय आहे. हे समजणे आवश्यक आहे. त्यांच्या कर्तव्याचे विवेचन पोलीस मार्गदर्शक या ग्रंथात निलेवाड, देशमुख यांनी अधिक व्यापकतेने केले आहे हे खालील प्रमाणे आहे. 1) पोलीसांची सेवेतील कर्तव्ये 2) पोलीसांची सामाजिक कर्तव्ये 3) पोलीसांची विशेष कर्तव्ये.

पोलीसांचे कार्य :

पोलीस कर्मचार्यांच्या माध्यमातून समाजात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण कार्ये केले जातात या मधुन लोककल्याण घडुन येते. पोलीस कायदानुसान त्यांना कायदेशीर आदेश आणि वॉरंट कार्यान्वीत कराचे असते. जेणे करून हे समाजात शांतता प्रस्थापित होते. गुन्हांच्या प्रतिबंध करणे तसेच गुन्हेगाराचा शोध घेणे आणि गुन्हेगाराल न्यायालयात उभे करणे, बेवारस मालमत्ता ताब्यात घेणे किंवा बेवारस मालबोबदल असलेले वाद जिल्हा न्यायालयात दाखल करणे.

पोलीसांची सामान्य कार्ये : 1) गुन्हेगारीला प्रतिबंध घालणे. 2) गुन्हाचा शोध घेणे 3) वाहतुक नियंत्रण करणे 4) आदेशाचे पालन करणे. 5) अंतर्गत सुरक्षा⁵

कोरोना काळात वाहतुक पोलीस यंत्रणा :

कोरोना काळात लॉकडाऊन लागल्यावर सर्व रस्ते बंद करण्यात आले होते. तरी पण लोक रोडवर फिरायचे. दवाखान्याचे नाव सांगून हुलकावणी घायचे पण काही गरीब लोकांचे फार हाल झाले. हे संशोधन करत असताना मी 20 नमुन्याचे अध्ययन केले. असता असे दिसून आले की, वाहतुक पोलीस रात्रंदिवस ड्युटी करत होते. कोरोना काळात स्थंलातरीत होणारे लोक गावाकडे जात असताना वाहतुक पोलीसांनी त्या लोकांना पाण्याच्या बिसलरी, बिस्कीट, जेवणाची व्यवस्था केली लोकांना दुसऱ्या राज्यात व जिल्ह्यात जाण्यासाठी बस

ची सुविधा करून त्यांची मदत केली. एक वाहन चालक पोलीसांनी सांगितली कि, एक गरोदर महिला तिला दवाखान्यात नेण्यासाठी अंबुलन्स सुविधा उपलब्ध होत नव्हते तेव्हा आमच्या पोलीस वाहन मध्ये त्या महिलेला दवाखान्यात नेण्यात आले.⁷

एका ट्राफिक पोलीस शिपायाला झ्युटी करत असताना अस्वस्थ वाटू लागल्याने ते पोलीस हॉस्पिटल मध्ये गेले. त्यांच्यावर उपचार सुरू केले पण नंतर त्यांच्यामध्ये कोरोनाची लक्षण दिसू लागली. त्यांना तातडीने केईएम रुग्णालयात जाण्यास सांगितले. केईएम मध्ये तपासणी केल्यावर त्यांना डॉक्टरांनी कस्तुरबा रुग्णालयात जाण्यास सांगितले. पण त्यांच्या अस्वस्थ प्रकृतीमुळे त्यांना एकट्याल केईएम ते कस्तुरबा जाणं शक्य होत नव्हतं. त्यांनी हॉस्पिटल प्रशासनाकडे अंबुलन्स मागणी केली पण अंबुलन्स असताना सुद्धा कोणी मदतीला आले नाही या सगळ्या प्रकारानंतर त्यांनी महाराष्ट्र पोलीस बॉर्डर संघटनेशी संपर्क साधला आणि प्रसार माध्यमाची मदत घेऊन अंबुलन्स मिळवली हा पोलीस कर्मचारी ज्या ठिकाणी काम करतो तो भाग हाय अलर्ट वर असताना ही आम्हील जनतेसाठी 22-24 तास काम करतो पण आम्हाला काही झालं तरी अशी वागणूक मिळते ही खंत पोलीस कर्मचार्याने व्यक्त केली.⁸

पोलीसांच्या सामाजिक समस्या :

कोणत्याही प्रकारची आपत्ती निर्माण झाली की त्याचा परिणाम प्रथम पोलीस प्रशासनावर होतो, होत असतो व हा आमचा योद्धा वेळ, काळ न पाहता स्वतःच्या कोणत्याही गोष्टीची तमा न बाळगता अहोरात्र झटतात. कित्येकदा आमच्या या योद्ध्यांना प्रसंगी अशा कोरोना वगैरे संसर्गामुळे आजारालाही बळी पडावे लागते. तर कित्येकदा कामाच्या व्यापामुळे यांच्यावर अधिक शारीरिक व मानसिक ताण पडतो. ज्याचा यांच्या आरोग्यावर निश्चित परिणाम होत असतो. असे असतानाही हे पोलीस कर्मचारी रात्रंदिवस लॉकडाऊन स्थळी विना शकता सेवा देत असतात. पोलीस प्रशासनाला आपली जबाबदारी सांभाळताना आरोग्य विभागातील सेवा देतांना सर्व कर्मचारी वर्ग, पोलीस प्रशासन, शासनाचे इतर अधिकारी व कर्मचारी या सर्वांनी या कोरोना काळात स्वतःचा जीवन धोक्यात घालून सर्वसामान्य नागरिकांच्या आरोग्याची काळाजी घेतली. तर अशा सर्व लोकांच्या भावनेचा उद्रेक न होता कायदा व सुव्यवस्थेचे प्रश्न निर्माण होऊ नये यासाठी पोलीस

प्रशासनाला सतत सतर्क राहावे लागते. बऱ्याचदा त्यांना रात्रंदिवस झ्युटी करावी लागते. आपण बघितले महाराष्ट्रात असलेल्या परंप्रांतीय नागरिकांना त्यांच्या मुळगावी परत जाण्याची त्यांचा प्रश्न त्यांच्यापासून इतरांना या बाबींचा ताण प्रशासनावर पडत असतांना सुद्धा प्रशासनाने अशा परंप्रांतीय नागरिकांच्या आरोग्य तपासणी करून त्यांच्यात या कोरोनाची लक्षणे नाहीत अशांना त्यांच्या गावी पोहचविण्याची व्यवस्था केली. शिवाय ज्यांचे व्यवस्था सुद्धा प्रशासनाला करावी लागली.⁹ जनतेसाठी पोलीस डे

कौटुंबिक समस्या :

लॉकडाऊन काळात पोलीसांना कोरोनाची लागण होऊ नये म्हणून स्वतः सुरक्षित राहत होते आणि कर्तव्य बजावत होते, कर्तव्य बजावत आहे. पण त्यांच्या सुद्धा मोठ्या प्रमाणात कौटुंबिक समस्या होत्या. घरातून बाहेर निघताना बाहेर सुरक्षित राहणार कि कोरोनाच्या कचाट्यात येणार हे नक्की नसायचे पण कर्तव्य वेळेवर पाठले. बघरून निघाल्यावर झ्युटी संपूर्ण आलयावर बाहेरच थांबावे लागयचे व किंवा बाजूला जाऊन गरम पाण्याने स्थान करून गरम पाण्यात वर्दी, अंगावरील कपडे बुडवून धुवून ठेवावे लागायचे कारण घरातल्यांना कोरोनाची लागण झाली नाही पाहिजे, लहान मले जेव्हा जवळ घेण्याचा प्रयत्न करत तेव्हा त्यांना दुर राहाय जवळ येऊ नका असे म्हणत त्यांना दुर करावे लागायचे ज्या वेळेवर घरातील सर्व जण सोबत जवेन करत असत पण कोरोना काळात जवळच्याच लोकांना दुर व्हावे लागले.¹⁰

काविड काळात आलेले अनुभव :

पोलीसांच्या या बदलत्या कार्यपद्धतीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला असता वेगळेच भावविश्व समोर आले. शहरात कोरोनाच्या पॉझिटीव्ह रुग्ण आढळलेला परिसर म्हणजे सिडको एन चार हा भाग होता. अतिजोखमेचा हा भाग म्हणून ओळखला जातो. हा परिसर पुंडलिक नगर पोलीस ठाण्याच्या अंतर्गत आहे. कोरोना काळात व्हॉट्सअॅप ग्रुप तयार केला व या ग्रुपच्या माध्यमातून अनेक संशयास्पद हालचाली पोलीसांना लगेच कळवण्यात येतात. घनश्याम सोनवणे, एपीआय म्हणतात की, आमच्या पोलीस ठाण्यातील सर्वच कर्मचारी हे ठराविक वेळेपेक्षा जास्त काम करित आहे. कामाची वेळ संपली तरी सामाजिक जबाबदारी म्हणून काम करतात. त्यांचे हे काम महत्त्वपूर्ण आहे. हा कोरोना विषाणूसोबत लढा

नुसन जीवन मृत्युचा संघर्ष असल्याची त्यांना जाणीव आहे.¹¹

समस्यांचे स्वरूप :

पोलीस हे देखील योद्धे आहेत. त्यामुळे कोरोनामुळे मृत्युमुखी पडल्यास 50 लाख रुपयांचे सानुग्रह साहाय्य कुटुंबियांना देण्याचे शासनाने जाहीर केले. मात्र, या अनुदानासाठी संबंध पोलीस पात्र नुसन त्यांनी कोरोना प्रतिबंध कर्तव्य केले असेल तरच त्यांना ते मिळणार आहे. पोलीसांचे काम अशा पद्धतीचे आहे की, सोशल डिस्टिंग पाळणे केवळ अशक्यच. त्यामुळे प्रमाण झपाट्याने वाढले. 20 ते 2020 रोजी तब्बल 2 महिन्यांनंतर पोलीसांना कोरोना योद्धा असल्याचे मान्य करून कोरोनामुळे मृत्यु साहाय्य देण्याचे शासनाने जाहीर केले. पोलीस महासंचालक कार्यालयाने 18 सप्टेंबर रोजी एक परिपत्रक जारी केले असून, यात कोरोनामुळे मृत्यु पावणाऱ्या पोलीसांचे सानुग्रह अनुदानाचे प्रस्ताव 2 दिवसात सादर करण्यात आले होते.¹²

उद्दिष्ट्ये :

1. कोविड काळातील पोलीसांचा मागोवा घेणे.
2. कोरोना काळातील पोलीसांच्या कार्यक्षमतेचा आढावा घेणे.
3. कोविड काळाततील पोलीस व जनता यांच्यातील सामाजिक संबंधाचा आढावा घेणे.
4. कोविड काळात पोलीसांच्या कौटुंबिक समस्याचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनात कोविड-19 काळातील छत्रपती संभाजीनगर शहरातील पोलीसांचे योगदान अभ्यासण्यासाठी विविध संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनाचे स्वरूप गुणात्मक (Qualitative) आहे. खालील संशोधन पद्धती अवलंबल्या आहेत:

1. संशोधनाची स्वरूप व दृष्टिकोन (Research Design & Approach)

हे संशोधन वर्णनात्मक (Descriptive) प्रकारातील आहे, कारण यात पोलीसांनी दिलेल्या योगदानाचा तपशीलवार अभ्यास केला आहे.

मिश्र पद्धती (Mixed Method Approach) वापरली असून, मौखिक आणि लेखी डेटा संकलनाचे तंत्र वापरण्यात आले आहे.

2. डेटा संकलनाची पद्धत (Data Collection Methods)

अ. प्राथमिक डेटा (Primary Data)

3. प्रश्नावली (Survey Method) – छत्रपती संभाजीनगर शहरातील निवडक पोलीस अधिकारी आणि कर्मचार्यांना प्रश्नावलीद्वारे त्यांच्या अनुभवांविषयी माहिती संकलित केली.
4. संवाद (Interviews) – काही वरिष्ठ पोलीस अधिकारी, पोलीस शिपाई यांचा थेट मुलाखती घेऊन त्यांचा अनुभव समजून घेतला.
5. क्षेत्रीय निरीक्षण (Field Observation) – लॉकडाऊनच्या काळात पोलीसांनी घेतलेल्या उपाययोजना आणि कार्यपद्धतीची निरीक्षणे नोंदवली.

ब. दुय्यम डेटा (Secondary Data)

1. सरकारी अहवाल व दस्तऐवज (Government Reports & Documents) – पोलीस आयुक्त कार्यालयाचे अहवाल आणि अधिकृत दस्तऐवजांचा अभ्यास.
2. माध्यम अहवाल (Media Reports) – विविध वृत्तपत्रे, ऑनलाइन पोर्टल्स आणि टीव्ही चॅनेल्सच्या अहवालांचा संदर्भ.
3. संशोधन प्रबंध व शैक्षणिक साहित्य (Research Papers & Academic Literature) – आधीच्या संशोधनांचा आणि संबंधित ग्रंथांचा अभ्यास.

डेटा विश्लेषण पद्धती (Data Analysis Method)

प्राथमिक डेटा आण्विक (Thematic Analysis) पद्धतीने विश्लेषित केला आहे. दुय्यम स्रोतांमधून आलेली माहिती संदर्भ विश्लेषण (Content Analysis) करून अभ्यासली आहे.

संशोधनाची मर्यादा (Limitations of the Study)

संशोधनाचा आवाका केवळ छत्रपती संभाजीनगर शहरापुरता मर्यादित आहे. सर्व पोलीस अधिकारी आणि कर्मचार्यांच्या अनुभवांचा समावेश करणे शक्य नसल्याने प्रतिनिधिक नमुना (Representative Sampling) घेतला आहे. दुय्यम स्रोतांवर अवलंबून असलेल्या माहितीची सत्यता तपासण्याची मर्यादा.

निष्कर्ष :

1. लॉकडाऊन काळात पोलीसांना कोरोनाची लागण होऊ नये म्हणून स्वतः सुरक्षित राहत होते आणि कर्तव्य बजावत होते.
2. घरून निघाल्यावर झुटी करून परत घरी यायचे तेव्हा पोलीसांना गरम पाण्याने स्नान

करावे लागायचे आणि त्यांची वर्दी गरम पाण्यातच बुडवून बाहेर वाळत घालावी लागायची.

3. कोविड काळात पोलीसाना कुटुंबांपासून दुर राहावे लागले. वेळेवर जेवणही भेटले नाही. 12 तासाच्यावर झुटी करावी लागली.
4. ही संशोधन पद्धती कोविड-19 काळातील पोलीसांचे योगदान समजून घेण्यासाठी सर्वसमावेशक आणि विश्वासाहर्ह दृष्टिकोन देते. संशोधनाच्या निष्कर्षाद्वारे भविष्यातील आपत्कालीन परिस्थितींमध्ये पोलीसांना अधिक मदत कशी करता येईल, यावर दिशादर्शन केले आहे.

संदर्भ :

- ✦ आगलावे प्रदिप, (2016), सामाजिक संशोधन पद्धती : शास्त्र व तंत्रे, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- ✦ Khan, S. A. (1979). Police and public. Vikas Publishing House.
- ✦ बोराडे, न. ह. (2003). सामाजिक नियंत्रणात पोलीसांच्या भूमिकेचा अभ्यास (जालना जिल्ह्याच्या संदर्भात) (प्रकाशित पीएच.डी. शोधप्रबंध).
- ✦ एकनाथ, क. स. (2012). महाराष्ट्रातील महिला पोलीस कर्मचाऱ्यांच्या समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास (प्रकाशित पीएच.डी. शोधप्रबंध).

- ✦ हरगुडे, न. र. (2019). हिंगोली जिल्ह्यातील पोलीस कर्मचाऱ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक स्थितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास (प्रकाशित पीएच.डी. शोधप्रबंध).
- ✦ पोलीस आयुक्त. (2023, डिसेंबर 11). छत्रपती संभाजीनगर येथील कार्यालयाचा माहिती पत्रक
- ✦ उत्तरदात्यांची माहिती. (2023). प्रश्नावलीनुसार उत्तरदात्यांची माहिती.
- ✦ पोल, प्राजक्ता. (2020, एप्रिल 30). कोरोना लॉकडाऊन बंदोबस्तावर असणाऱ्या पोलीसांसमोर काय आहेत अडचणी? बीबीसी मराठी. <https://www.bbc.com>
- ✦ वाणी, च., & पाटील, श. (2020). कोविड-19 भारतासमोरील आव्हाने आणि संधी. अॅकेडमिक बुक पब्लिकेशन.
- ✦ उत्तरदात्यांची माहिती. (2023). प्रश्नावलीवरून उत्तरदात्यांची माहिती भरली.
- ✦ सोनवणे, घ. (2020, मे 27). कोरोनाने बदललेली पोलीसांची कार्यपद्धती. महाराष्ट्र टाइम्स.
- ✦ कांडे, कृ. (2020, ऑक्टोबर 28). पोलीसांना सरसकट कोरोना विमा संरक्षण नाही नव्या अटीमुळे पोलीस दलात अस्वस्थता. एबीपी माझा. <https://marathiabp.com>news>

भारतातील आदिवासी महिला आणि शिक्षणाची गरज

डॉ. अप्पाराव रामराव वागडव

प्राध्यापक व विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग,

विवेकानंद कला, स. द. वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

प्रस्तावना:-

शिक्षण हा एक मूलभूत मानवी हक्क आहे आणि मानवी प्रगतीसाठी राष्ट्रीय उभारणीसाठीचा आवश्यक घटक आहे. अन्न, वस्त्र, आणि निवारा या मूलभूत गरजांसोबतच शिक्षण व आरोग्यही अत्यंत महत्वाच्या गरजा आहेत. शिक्षण ही अशी प्रक्रिया आहे, ज्यामुळे बालकाच्या ज्ञान, चारित्र्य, आणि आचरणाला योग्य दिशा मिळते आणि त्याला सुसंस्कारीत बनवले जाते.¹ शिक्षणाच्या माध्यमातून गाव, प्रदेश, समाज, आणि देशाच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, आणि औद्योगिक प्रगतीचा पाया रचला जातो. स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास आणि सक्षमीकरणासाठी स्त्रीशिक्षण हे एक अत्यावश्यक साधन मानले जाते. कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे आणि समृद्धीचे मोजमाप त्या समाजातील स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या दर्जावरून केले जाते. समाजाची संस्कृती किती प्रगत आहे, हेही स्त्रियांच्या स्थितीवरून स्पष्ट होते. भारतीय समाजाच्या इतिहासाचा विचार करता, वेदकाळात महिलांना पुरुषांप्रमाणेच शिक्षणाचा अधिकार मिळाला होता. मात्र, मनुस्मृतीच्या काळात महिलांवर कठोर निर्बंध घालून त्यांचा शिक्षणाचा अधिकार हिरावून घेण्यात आला. मध्ययुगात, काही उच्चवर्गीय स्त्रियांना शिक्षण मिळाले असले तरी, बहुसंख्य स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित राहिल्या. आधुनिक काळात मात्र, समाजसुधारकांच्या अथक प्रयत्नांमुळे स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे पुन्हा उघडली गेली.²

भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदी महिलांच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक प्रगतीसाठी उपयुक्त ठरल्या आहेत. राज्यघटनेच्या कलम 14 अंतर्गत स्त्री-पुरुषांना राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात समान अधिकारांची हमी देण्यात आली आहे. तसेच, कलम 15 नुसार कोणत्याही नागरिकाबाबत धर्म, वंश, जात, लिंग इत्यादी कारणांवर आधारित भेदभाव करता येत नाही. यामुळे शासनासाठी पुरुषांप्रमाणे महिलांनाही समान शैक्षणिक व सामाजिक संधी प्रदान करणे बंधनकारक झाले आहे.³ आदिवासी समाज, विशेषतः आदिवासी महिला, वंचित आणि मागासलेला घटक असल्यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक

प्रगतीसाठी शासनाने विशेष प्रयत्न केले आहेत. तरीसुद्धा, आदिवासी महिला आजही शिक्षणाच्या क्षेत्रात मागे असल्याचे दिसून येते. कारण भारतात आदिवासी समाजाला देशाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित ठेवले गेले आहे. विशेषतः, आदिवासी महिलांचे शिक्षण हे एक दुर्लक्षित क्षेत्र राहिले आहे, आदिवासी महिलांवर रूढी, परंपरा, आणि आर्थिक समस्यांचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो. शिक्षणाचा अभाव हा केवळ वैयक्तिक प्रगतीतच नव्हे, तर संपूर्ण समाजाच्या विकासातही मोठा अडथळा ठरतो. शिक्षण हे महिलांना सक्षमीकरणासाठी प्रभावी साधन ठरते, कारण ते त्यांना आत्मनिर्भर बनवून सामाजिक व आर्थिक विषमता कमी करण्यास मदत करते. याच कारणाने या शोध निबंधातून आदिवासी महिलांच्या सध्याच्या शैक्षणिक परिस्थितीचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाचे उद्देश :-

1. भारतातील आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीचे सखोल विश्लेषण करणे.
2. आदिवासी महिलांच्या शिक्षणातील असमानतेची कारणे शोधणे.
3. सरकारी आणि गैरसरकारी योजनांचा आदिवासी महिलांच्या शिक्षणावर झालेला प्रभाव तपासणे.
4. आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक सुधारणेसाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पध्दती:-

प्रस्तूत संशोधन हे दुय्यम स्रोतांवर आधारित असून त्यामध्ये प्रकाशित अप्रकाशित संशोधने, वर्तमानतंत्रातील लेख, विविध संदर्भ ग्रंथ इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे. शिवाय 2011 च्या जनगणनेची आकडेवारी आणि शैक्षणिक धोरणांचे अहवाल यांचा वापर करण्यात आला आहे. द्वितीयक स्रोतांच्या आधारे तयार केलेल्या आकडेवारी आणि विश्लेषणामुळे आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीचा अधिक सखोल अभ्यास होईल.

संकलित माहितीच्या आधारे शोधनिबंधाची वर्णनात्मक पध्दतीने मांडणी करण्यात आली आहे.

आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती:-

आदिवासी समुदायाच्या शैक्षणिक विकासाला प्राधान्य देऊन किमान आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक समानता प्रस्थापित करण्यासाठी सरकार विविध शैक्षणिक योजना राबविते. यामध्ये शासकीय आश्रमशाळा, एकलव्य इंग्रजी माध्यम निवासी शाळा, अनुसूचित जमातीतील विद्यार्थी/विद्यार्थिनींसाठी उच्च शिक्षणाच्या सोयीसाठी शासकीय वसतीगृहे, शालांत परीक्षेनंतर शिष्यवृत्ती योजना, शिक्षण व परीक्षेच्या शुल्काची प्रतिपूर्ती, व्यावसायिक अभ्यासक्रमांसाठी निर्वाह भत्ता, विद्यावेतन, तसेच आदिवासी मुलींच्या शालेय गळतीला आळा घालण्यासाठी प्रोत्साहन भत्त्यांचा समावेश आहे.⁴ आदिवासी समाज शैक्षणिकदृष्ट्या खूप मागे असल्यामुळे 1986 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात आदिवासी विद्यार्थ्यांचा शिक्षणातील टक्का वाढविण्यासाठी

विशेष तरतूदी करण्यात आल्या होत्या. त्यात शाळेत शिक्षण घेत असलेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण देणे, मोफत पाठ्यपुस्तके, गणवेश, लेखन सामुग्री देणे, विद्यावेतन देणे. या सुविधांव्यतिरिक्त आदिवासी मुलींना उपस्थिती भत्ता देखील दिला जावा अशी शिफारस करण्यात आलेली होती.⁵ आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी विविध शैक्षणिक योजना राबवूनही आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती पुरुषांच्या तुलनेत निम्नच असलेली दिसते.

आदिवासी महिलांचा साक्षरता दर :-

भारतात स्वातंत्र्यानंतर संविधानातील शैक्षणिक तरतूदींमुळे महिलांना शिक्षणाच्या संधी प्राप्त झाल्या. शिक्षण नसल्यामुळेच महिलांना मोठ्या प्रमाणात अत्याचाराला सामोरे जावे लागत होते. आदिवासी स्त्रियांचा साक्षरता दर हा सर्वसाधारण महिलांच्या तुलनेत निम्नच आहे.

तक्का क्र. 01

आदिवासी महिलांचा साक्षरता दर तुलनात्मक प्रमाण⁶

वर्ष	महिला साक्षरता	पुरुष साक्षरता	एकूण साक्षरता	महिला साक्षरता	पुरुष साक्षरता	एकूण साक्षरता
1961	15.35	40.40	28.30	3.16	13.83	8.53
1971	21.97	45.96	34.45	4.85	17.63	11.30
1981	29.76	56.38	43.57	8.04	24.52	16.35
1991	39.29	64.13	52.21	18.19	40.65	29.60
2001	53.67	75.26	64.84	34.76	59.17	47.10
2011	64.60	80.90	73.00	49.40	68.50	59.00

1961 ते 2011 या कालावधीत आदिवासी महिलांच्या साक्षरता दरात लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. 1961 मध्ये हा दर फक्त 3.16% होता, जो 2011 मध्ये 49.40% पर्यंत पोहोचला. यामध्ये हळूहळू प्रगती झाली असली तरी, तो आदिवासी पुरुषांच्या साक्षरतेच्या तुलनेत अजूनही कमी आहे. पुरुष आणि महिलांच्या साक्षरतेतील तफावत 1961 मध्ये मोठी होती, जी हळूहळू कमी झाली. तरीही, 2011 मध्येही आदिवासी महिलांचा साक्षरता दर आदिवासी पुरुषांच्या 68.50% साक्षरतेच्या तुलनेत मागेच राहिला. शासकीय योजनांमुळे आदिवासी महिलांच्या साक्षरतेत सुधारणा झाली असली तरी, अजूनही सामाजिक अडथळे आणि जागरूकतेच्या अभावामुळे

आव्हाने कायम आहेत. त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रात अधिक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

आदिवासी महिलांची शैक्षणिक गळती :-

आदिवासी समाजात मध्येच शाळा सोडून देणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आहे. आदिवासी भागातील शैक्षणिक सोयी सुविधांचा अभाव तसेच आदिवासी कुटुंबातील शैक्षणिक वातावरणाचा अभाव यामुळे अनेक आदिवासी मुले प्राथमिक स्तरावरच तर काही माध्यमिक स्तरावर शाळा सोडतात. खूपच थोडे मुले उच्च शिक्षणासाठी जातात. खालील सारणीत आदिवासी मुलींचे शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण दर्शविण्यात आले आहे.

तक्का क्र. 02

आदिवासी मुलींचे शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण⁷

वर्ष	शैक्षणिक स्तर							
	प्राथमिक		उच्च प्राथमिक		माध्यमिक		उच्च माध्यमिक	
	मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली

2014-15	7.97	7.98	8.03	8.85	27.42	26.96	3.09	2.77
2015-16	7.02	6-84	8.48	8.71	24.94	24.40	-	-
2016-17	8.57	8.51	9.46	9.70	27.41	26.51	8.94	7.87

तक्ता क्र. 02 नुसार, आदिवासी मुलींच्या शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण शिक्षणाच्या स्तरानुसार वाढते. प्राथमिक स्तरावर गळती 2014-15 मध्ये 7.98% होती, जी 2016-17 मध्ये 8.51% झाली. माध्यमिक स्तरावर ती 26.96% वरून 26.51% झाली, तर उच्च माध्यमिक स्तरावर 2.77% वरून 7.87% झाली. यावरून स्पष्ट होते की शिक्षणाचा स्तर वाढत जसा, तसे गळतीचे प्रमाणही वाढते, विशेषतः माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तरांवर, ज्यामागे सामाजिक आणि आर्थिक अडथळे, शाळेचे अंतर, तसेच प्रथा-परंपरा यांसारखी कारणे आहेत.

आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक गळतीचे कारणे :-

आदिवासी मुलींच्या शिक्षणातील गळतीसाठी सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि भौतिक अशी अनेक कारणे जबाबदार आहेत. मुलींचे लवकर होणारे विवाह, मुलींवरील कौटुंबिक जबाबदारी, आणि आदिवासी कुटुंबाच्या आर्थिक अडचणी अशी कारणे या गळतीसाठी मोठ्या प्रमाणात जबाबदार आहेत. याशिवाय समाजातील लैंगिक असमानता, शाळांमध्ये मूलभूत सुविधांचा अभाव आणि पालकांचा शिक्षणाकडे बघण्याचा नकारात्मक दृष्टिकोन इत्यादी घटक या समस्यांना अधिक तीव्र करतात. ग्रामीण भागातील शाळांपासूनचे अंतर, सुरक्षिततेचा अभाव, आणि शिक्षणासाठी प्रोत्साहनाचा अभाव यामुळेही मुलींच्या शिक्षणात खंड पडतो. ही गळती रोखण्यासाठी या कारणांवर सखोल विचार करून त्यावर उपाययोजना करणे अत्यावश्यक आहे. आदिवासी प्रामुख्याने डोंगर, दर्या व दुर्गम भागांमध्ये निवास करतो. या भागात मूलभूत सोई-सुविधांचा अभाव असतो. त्याचबरोबर बहुतांश आदिवासी भागात प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांची कमी संख्या, शिक्षणाच्या पायाभूत सुविधांचा अभाव आणि दर्जेदार शिक्षणाच्या संधीची कमतरता यामुळे आदिवासी मुलींची शैक्षणिक गळती होते.

आदिवासी मुलींच्या शिक्षणातील गळतीसाठी अनेक सामाजिक-सांस्कृतिक कारणेही जबाबदार आहेत. आदिवासी लोकांचा शिक्षणाविषयीचा उदासीन दृष्टिकान आणि पारंपरिक मानसिकता यामुळे काही लोक मुलींच्या शिक्षणाला प्राधान्य देत नाहीत. भारतात व त्यातही महाराष्ट्रात मुलींना दुय्यम वागणूक दिली जाते आणि शिक्षणाऐवजी त्यांना पारंपरिक जबाबदारी

सांभाळण्यावर भर दिला जातो. मुलींच्या शिक्षणातील गळतीसाठी समाजातील लैंगिक असमानता, रुढी-परंपरा, आणि चुकीच्या धारणा कारणीभूत ठरतात. मुलींवर घरगुती जबाबदारी टाकणे, लवकर विवाह लावणे, आणि शिक्षणाऐवजी त्यांना घरकामासाठी तयार करणे ही समस्या अधिक तीव्र करते. मुलगा कुटुंबाचा आधार मानला जातो, तर मुलींच्या शिक्षणाला दुय्यम स्थान दिले जाते.8 काही समाजांतील चुकीच्या समजूती आणि सामाजिक दबाव यामुळे मुलींचे शिक्षण अर्धवट राहते. या समस्येवर मात करण्यासाठी जनजागृती, पालक प्रबोधन, आणि बालविवाह रोखण्यासाठी कठोर उपाययोजना गरजेच्या आहेत.

आदिवासी मुलींच्या शैक्षणिक गळतीसाठी आर्थिक कारणेही जबाबदार आहेत. आदिवासी कुटुंबांमध्ये गरिबी ही महत्त्वाची समस्या आहे. कुटुंबांच्या उत्पन्नाचा आधार अधिकतर शेती, मजुरी, किंवा जंगलांवर अवलंबून असतो. त्यामुळे मुलींचे शिक्षण खर्च परवडत नाही आणि त्यांना मजुरीसाठी पाठवले जाते. मुलींना लहान वयातच भावंडांची काळजी घेणे, स्वयंपाक, पाणी भरणे, आणि इतर घरगुती कामे यासाठी जबाबदारी दिल्या जातात, ज्यामुळे त्यांचे शिक्षण पूर्ण होत नाही. शिक्षणाशी संबंधित शासकीय योजनांची प्रभाव अंमलबजावणी नसणे हे कारण देखील या मुलींच्या शैक्षणिक गळतीसाठी कारणीभूत आहे.

आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती सुधारण्यासाठी उपाय आणि शिफारसी:-

आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती सुधारण्यासाठी पुढील काही उपाययोजना करता येतील.

1. धोरणात्मक उपाय:- आदिवासी महिलांच्या शिक्षणामध्ये सुधारणा करण्यासाठी काही प्रभावी धोरणात्मक उपायांची आवश्यकता आहे. सर्वप्रथम, आदिवासी भागांमध्ये शैक्षणिक सुविधा वाढवणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. दुर्गम भागांमध्ये शाळा, वसतिगृहे आणि महाविद्यालये उभारण्यावर भर द्यावा. यासोबतच, स्थानिक भाषा आणि संस्कृतीशी सुसंगत अभ्यासक्रम तयार करणे गरजेचे आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP 2020) अंतर्गत आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी विशेष धोरणात्मक पावले

उचलण्याची गरज आहे, ज्यामुळे शिक्षणामध्ये सर्वसमावेशकता येईल.

2. जागरूकता निर्माण करणे :- शिक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगण्यासाठी व्यापक जनजागृती मोहिमा राबवायला हव्यात. विशेषतः आदिवासी समाजातील पालकांमध्ये मुलींना शाळेत पाठवण्याची मानसिकता निर्माण करण्यासाठी शैक्षणिक कार्यक्रमांचे आयोजन करणे गरजेचे आहे. या मोहिमांमध्ये स्थानिक स्वयंसेवी संस्था (NGOs) आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांचा समावेश करणे उपयुक्त ठरेल. जनजागृतीसाठी रेडिओ, स्थानिक वर्तमानपत्रे आणि प्रचार मोहिमा यांचा उपयोग करता येईल.
3. खासगी आणि सार्वजनिक भागीदारी :- सरकारी आणि खासगी क्षेत्रांमधील भागीदारीच्या माध्यमातून आदिवासी भागांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार केला जाऊ शकतो. विशेषतः वसतिगृह व्यवस्था आणि तांत्रिक शिक्षण सुविधा उभारण्यासाठी खासगी संस्थांनी पुढाकार घेतला पाहिजे. उदा. काही खासगी संस्थांनी आदिवासी महिलांसाठी तांत्रिक शिक्षण केंद्रे उभारून रोजगारक्षम शिक्षण देण्यास सुरुवात केली आहे.
4. योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपाययोजना :- शासकीय योजनांचा प्रभाव वाढवण्यासाठी स्थानिक पातळीवर अंमलबजावणी सुधारावी लागेल. एकलव्य आदिवासी शाळा योजना आणि सर्व शिक्षा अभियान यांसारख्या योजनांची प्रगती नियमितपणे तपासली पाहिजे. यासाठी स्थानिक प्रशासन, शाळा व्यवस्थापन समित्या आणि समाज यांच्यात सुसंवाद वाढवणे आवश्यक आहे. तसेच, योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी स्वतंत्र निरीक्षण समित्या तयार करणे गरजेचे आहे.
5. शैक्षणिक तांत्रिक साधनांचा वापर:- आदिवासी दुर्गम भागांमध्ये इंटरनेटच्या उपलब्धतेला देऊन ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीचा उपयोग शिक्षणाच्या प्रचारासाठी केला जाऊ शकतो. डिजिटल साक्षरता वाढवून महिलांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. तंत्रज्ञानामुळे शिक्षण अधिक सुलभ होईल, आणि मुलींना शिक्षण सोडावे लागणार नाही.

सारांश:-

भारतातील आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती अभ्यासताना असे दिसून येते की, शिक्षणाचा अभाव हा

केवळ एक सामाजिक समस्या नाही तर तो आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घटकांशी निगडित आहे. आदिवासी समाजामध्ये महिलांना शिक्षणाचा हक्क मिळवण्यासाठी अनेक अडथळे पार करावे लागतात. या अडथळ्यांमध्ये रूढी-परंपरा, गरीबी, आणि सरकारी योजनांचा प्रभावी अंमलबजावणीचा अभाव यांचा समावेश होतो. शैक्षणिक असमानतेमुळे आदिवासी महिलांना सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत सहभागी होता आले नाही. शिक्षणाच्या अभावामुळे त्या केवळ कुटुंबाचेच नाही तर समाजाच्या एकूण प्रगतीपासूनही वंचित राहतात. शिक्षण हा महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा आणि सामाजिक प्रगतीचा कळस आहे, परंतु आदिवासी महिलांच्या बाबतीत तो अद्यापही पूर्णपणे साध्य झालेला नाही.

सरकारकडून आदिवासी समाजाच्या शैक्षणिक विकासासाठी अनेक योजना राबवल्या जात आहेत, जसे की एकलव्य आदिवासी शाळा योजना आणि राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षण अभियान, परंतु या योजना अधिक प्रभावीपणे अंमलात आणण्याची गरज आहे. आदिवासी भागांतील मूलभूत सुविधांचा अभाव, दुर्गम भागात असलेली संसाधनांची कमतरता यामुळे या योजनांचा अपेक्षित लाभ आदिवासी महिलांपर्यंत पोहोचत नाही. आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीत सुधारणा होण्यासाठी केवळ सरकारी प्रयत्न पुरेसे नाहीत, तर खाजगी क्षेत्र, स्वयंसेवी संस्था, आणि स्थानिक पातळीवरील सामूहिक प्रयत्नांचीही गरज आहे. तसेच, महिलांच्या शिक्षणासाठी जागरूकता मोहिमा राबवणे गरजेचे आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांना समाजात नवी ओळख निर्माण करण्याची संधी मिळेल आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासात त्यांचे महत्त्वाचे योगदान असणार आहे. थोडक्यात आदिवासी महिलांचे शिक्षण म्हणजे केवळ त्यांचे सक्षमीकरण नाही, तर देशाच्या विकास प्रक्रियेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. शैक्षणिक असमानतेवर मात करण्यासाठी धोरणात्मक प्रयत्न, योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, आणि सामाजिक परिवर्तन आवश्यक आहे. आदिवासी महिलांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवर ठोस धोरणात्मक निर्णय घेण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भसूची-

- ✦ पारवे, राजेंद्र. (2014). शालेय आरोग्य आणि शिक्षण. International Multidisciplinary e -Journal. Vol-III,

- Special Issue of SNT college Bhor- Feb-2014, पृ. क्र. 01
- ✦ वाड, विजया, भारतातील स्त्री शिक्षण, मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, <https://vishwakosh.marathi.gov.in/23283/>
 - ✦ Important Constitutional and Legal Provisions For Women in India, from http://mospi.nic.in/sites/default/files/reports_and_publication/cso_social_stactices_division/Constitutional&Legal_Rights.pdf
 - ✦ Azad Ahmad Andrabi (2014). Tribal Education and Government Interventions. International Research Journal of Management Sociology & Humanity, Volume 5 Issue 3, Pg. 316-323
 - ✦ National Policy on Education (1986). Ministry of Human Resource Development, Government of India, Pg. 7-8, retrieved from http://www.ncert.nic.in/oth_anoun/policy_1986_eng.pdf
 - ✦ Ministry of Tribal Affairs. Government of India. 'Annual Report-2021-22' <https://tribal.nic.in/downloads/Statistics/AnnualReport/AREnglish2021.pdf> Page. No. 33
 - ✦ Ministry of Tribal Affairs, Government of India, Annual Report-2020-21 <https://tribal.nic.in/downloads/statistics/AnnualReport/AREnglish2021.pdf>, page no 36
 - ✦ आगलावे, प्रदिप. (2018). भारतीय समाज संरचना आणि परिवर्तन. नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशन, पृ. क्र. 154

विवाह संस्थेतील बदल

ज्योती प्रकाश गावंडे

संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

गोषवारा :

सामाजिक संस्थामध्ये विवाहसंस्था ही एक महत्त्वाची संस्था आहे. कुटुंबाच्या सातत्यासाठी समाजमान्य पद्धतीने विवाहाच्या माध्यमातून वंश वाढीसाठी प्रजोत्पादन व लैंगिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी या संस्थेचा उदय झाला आहे. सामाजिक नियमांच्या आधारे यातून अनेक सामाजिक संस्था उदयाला आल्या आहेत. त्यात प्रामुख्याने कुटुंबसंस्था, धर्मसंस्था, शिक्षणसंस्था, अर्थसंस्था व इतर संस्था यामधून मानवाच्या वेगवेगळ्या गरजा पूर्ण होत असतात व त्यामुळे समाजात एकसंघपणा टिकून राहतो. विवाह संस्थेचे उद्दिष्ट हे मानवी समाजातील प्रजनन प्रक्रियेवर नियंत्रण ठेवणे व लैंगिक स्वैराचाराला आळा घालणे हे आहे. वि. का. राजवाडे यांनी विवाह संस्थेचा इतिहास त्यांच्या पुस्तकात मांडला आहे. तरी आधुनिक काळात यामध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल दिसून येत आहेत. पारंपरिकतेबरोबर आधुनिकता अशा मिश्र पद्धतीने याचे नवे स्वरूप निर्माण झाले आहे. जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आले आणि सर्वच क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडून आले. आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात प्रगती झाली. शिक्षणाने 'मुलामुली'मधील भेद कमी झाले व मुली स्वावलंबी बनल्या. त्यांना विवाहाचे स्वातंत्र्य मिळाले. जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य यामुळे विवाहामध्ये अनेक बदल घडून आले याच अनुषंगाने प्रस्तुत शोध निबंध अभ्यासला आहे.

प्रस्तावना :

स्त्री-पुरुषांच्या व्यक्तीगत जीवनातील घटना म्हणून विवाह संस्थेकडे बघितले जाते. विवाहास सामाजिक महत्त्व असल्याने सर्व धर्म समुदायांमध्ये, सर्व संस्कृतीमध्ये विवाह ही एक सामाजिक घटना मानली जाते. समाजात विवाहसंस्थेचे संपूर्ण स्वरूप दोन निकषांवर आधारीत असते. एक म्हणजे परंपरागत हिंदू विवाहसंस्था तर दुसरी पाश्चात्य समाजात रूढ असलेली व भारतात येऊ घातलेली आधुनिक विवाह संस्था. एम. एन. श्रीनिवास

यांच्या संस्कृतीकरण या सिद्धांताप्रमाणे सांस्कृतिककरण ही सामाजिक परिवर्तनाची एक प्रक्रिया आहे. त्याच्या माध्यमातून समाजात आणि जीवन शैलीमध्ये मोठे बदल होतात. यात खालच्या जातीचे लोक उच्च जातीच्या लोकांच्या जीवनशैलीचे अनुकरण करतात व आपला दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न करतात. संस्कृतीकरण ही संकल्पना भारतीय समाजातील परंपरागत विवाह कसे बंदिस्त आहेत आणि जातीव्यवस्था व बंद स्तरीकरणाच्या पद्धतीत होणारे सामाजिक, सांस्कृतिक परिवर्तन समजून घेण्यासाठी महत्त्वाची आहे.

अनुलोम, प्रतिलोम विवाह हे परंपरागत विवाहाचे प्रकार असून आधुनिक समाजात एकपत्नीत्व, बहुपत्नीत्व, नागरी विवाह, धार्मिक विवाह, अरेंज मॅरेज (व्यवस्थित विवाह), लव मॅरेज, समलिंगी विवाह, करारपद्धती, आणि लिव्ह इन रिलेशनशिप याप्रमाणे बदलते विवाहाचे प्रकार दिसून येतात. भारतात काही ठिकाणी बालविवाह सुद्धा अजून केले जातात. त्यात राजस्थान व मध्यप्रदेश राज्यांचा समावेश आहे. विवाहामध्ये अलीकडील काही काळात औद्योगिकरण व आधुनिकीकरण यामुळे बदल होत आहेत व विवाहाच्या कोणत्या नवीन संकल्पना समाजात रूढ होत आहेत. याचाच अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये केला आहे.

उद्दिष्टे :

1. विवाहातील बदलत्या प्रकारांचा आढावा घेणे.
2. विवाहातील बदलांचा कुटुंब व्यवस्थेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

गृहीतके :

1. विवाहप्रकारांमध्ये अनेकविध नवीन प्रकार दिसून येतात.
2. बदलत्या विवाहाच्या प्रकारांनी कुटुंबावर परिणाम झालेला दिसतो.

संशोधनाचे स्रोत :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये दुय्यम स्रोतांचा वापर केला असून त्यात संदर्भ ग्रंथ, वृत्तपत्रे, शोधनिबंध, मासिके, वार्षिक अंक, प्रकाशित-अप्रकाशित प्रबंध, इंटरनेट, मीडिया, विविध संकेतस्थळे इ. चा वापर केला आहे.

संशोधन पद्धती :

वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर यामध्ये केला आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :

प्रस्तुत शोध प्रबंध हा विवाह संस्थेतील बदलाचा, त्याच्या बदलत्या प्रकारांचा अभ्यास करणार असून यामुळे समाजातील इतर घटक प्रभावित होत आहे. प्रामुख्याने कुटुंबसंस्था मोठ्या प्रमाणात प्रभावित होत आहे. येणार्या काळात याचे काय चांगले वाईट परिणाम दिसून येतील हे अभ्यासणे ही महत्त्वाचे आहे. तसेच विवाह प्रकारात काय बदल झाले हे अभ्यासणे महत्त्वाचे असून या विषयाची निवड केली आहे. समाज सातत्य टिकवण्यासाठी विवाह आणि कुटुंब संस्था महत्त्वाच्या आहेत. त्यामुळे या दोन्ही संस्था परस्पर संबंधित असून याचे कार्य योग्य प्रकारे चालणे समाजहितावह आहे. म्हणून प्रस्तुत विषयाचे महत्त्व आहे.

मर्यादा :

प्रस्तुत शोध निबंध हा सामाजिक संस्था व त्यातील बदल इ. चा अभ्यास करणारा असून फक्त विवाह संस्थेतील बदल व त्याचा कुटुंब संस्थेवर होणारा परिणाम अभ्यासणे इतकाच मर्यादित असेल. विषयाची व्याप्ती खूप मोठी असली तरी योग्य निष्कर्षासाठी मर्यादा असणे आवश्यक असते.

विवाहातील बदलते प्रकार / आधुनिक विवाहाचे प्रकार :

विवाहसंस्था ही स्त्री आणि पुरुषाला कौटुंबिक जीवनात प्रवेश देण्याचा कायदेशीर मार्ग आहे. पती-पत्नी हे एकक स्थिर नाते असून यामध्ये त्यांची सामाजिक बांधिलकी असते. विवाहामध्ये दोन व्यक्ती नव्हे तर दोन कुटुंबे व त्यांचे नातेवाईक नात्याने जोडले जातात. काळानुरूप सर्व घटकांमध्ये स्थित्यंतरे होत असली तरी विवाह हा एक मूळ संस्कार आहे. तो टिकवून ठेवणे येणार्या पिढीचे कर्तव्य आहे. बदल हा सार्वजनिक असला तरी समाजसातत्य व प्रजोत्पादन प्रक्रिया या नैतिक मूल्यांवर आधारीत राहिल्या पाहिजे.

आर्थिक विकास, तंत्रज्ञानाचे आगमन, जीवनात वाढलेल्या भौतिकवाद कायदेशीर प्रयत्न विवाहाचे वाढते वय, शिक्षण, यामुळे विवाह संस्थेत बदल घडून येत आहेत. औद्योगिकीकरणाने मानवाचे स्थलांतर वाढले. पैशाला महत्त्व आले, नात्यांचे महत्त्व कमी होऊन व्यक्तीवाद वाढला. स्त्री-पुरुष समानता हे स्त्रीवादी तत्व आहे. याचा गैरफायदा स्त्रियांनी घेतला असे म्हटल्या जाते, त्याचा परिणाम विवाहावर झाला. स्त्री-पुरुष दोघांनाही संयम,

समजूतदारपणा राहिला नाही. त्यामुळे सामाजिक नियंत्रणाची भीती उरली नाही. शिक्षणामुळे मुला मुलींना जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य मिळाले. यामुळे विवाह जमवण्याची प्रथा आता नामशेष होत आहे. विवाहाचे पुढील काही प्रकार अलीकच्या काळात बघायला मिळतात.

1. **एकपत्नीत्व** : यामध्ये एक स्त्री व एक पुरुष हे आयुष्यभरासाठी एकत्र येतात व कधीच वेगळे होणार नाही या वचनाने विवाह करतात. हा विवाह समाजात सर्वमान्य असून संस्कृती पूरक आहे.
2. **बहुपत्नीत्व विवाह** : यामध्ये एका पुरुषाने एकापेक्षा अधिक स्त्रियांशी विवाह करणे. पूर्वी राजे महाराजे या पद्धतीने विवाह करत होते. आताच्या काळात पहिल्या पत्नीच्या संमतीने दुसरी पत्नी करणे व पहिल्या पत्नीस जर संतान होत नसेल, काही दुर्धर आजार असेल तर अशा परिस्थितीमध्ये लैंगिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी व प्रजोत्पादनासाठी बहुपत्नीत्व विवाह केला जातो.
3. **नागरी विवाह** : हा विवाह धर्मनिरपेक्ष असून कायदेशीर आहे. त्यात विवाह केलेल्या स्त्री-पुरुषाला कायदेशीर अधिकार व जबाबदारी असतात. मालमत्ता, वारसा,, करलाभ असे कायदेशीर हक्क मिळतात. सरकारी अधिकारी यांनी रेकॉर्ड केलेला मान्यताप्राप्त विवाह असतो त्यालाच आपण कोर्ट मॅरेज असेही म्हणतो.
4. **धार्मिक विवाह** : यामध्ये धर्माची मान्यता खूप महत्त्वाची असते. एकाच धर्मातील लोक हा विवाह करतात. हिंदू धर्माप्रमाणे हा विवाह पवित्र मानला आहे. वधू-वर अग्निला साक्षी मानून सात फेरे घेऊन मंगळसूत्र घालून हा विवाह केला जातो. हिंदू धर्मात हा प्रकार सर्वमान्य असून तो समाजमान्य ही आहे. प्रत्येक धर्माच्या काही पद्धती आहेत, त्याप्रमाणे तो केला जातो. त्याला ज्या त्या धर्माची मान्यता असते.
5. **अरेंज मॅरेज** : हा विवाह प्रकार समाजमान्य असून यात जोडीदाराची निवड प्रामुख्याने कुटुंबातील वरिष्ठ सदस्य करतात. यात कुळ, गोत्र, रास, हे सर्व बघितले जाते. यामुळे वैवाहिक जीवनाला स्थिरता व सुरक्षितता मिळते. नातेसंबंधामध्येच विवाह होत असल्याने मध्यस्थी माणूस हा वेळप्रसंगी मदत करतो.

6. **करार पद्धत** : यामध्ये दोन कुटुंबात करार केला जातो. काही विशिष्ट हेतू पूर्ण करण्यासाठी हा विवाह केला जातो. हेतू पूर्ण झाला की विवाह संपुष्टात येतो. यात भावनिक नाते निर्माण होत नाही. गरज संपली की नाते ही संपते. उदा. विदेशात शिक्षणासाठी जाण्याचा खर्च करण्यासाठी किंवा मुलीच्या आर्थिक परिस्थितीत मदत करण्यासाठी याचा वापर केला जातो.
7. **समलिंगी विवाह** : समलिंगी विवाह प्रकारात दोन पुरुष किंवा दोन स्त्रियांचा विवाह करतात व लैंगिक सुख मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. एकाच लिंगाच्या दोन व्यक्तींचे मिलन म्हणजे समलिंगी विवाह होय. कायद्याने याला मान्यता नाही.
8. **लव मॅरेज** : प्रेमविवाह म्हणजे दोन व्यक्तीमधील प्रेम, परवाह, आकर्षण आणि एकमेकांविषयी आवड असणे होय. यामध्ये विविध जातीची व वयाची स्त्री-पुरुष एकत्र येऊन विवाह करतात. ज्याचे प्रेम आहे अशा व्यक्ती पालकांच्या संमतीने किंवा त्यांच्याशिवाय विवाह करतात. याला कायद्याची मान्यता असली तरी धर्माची, जातीची मान्यता नाही. कारण यामध्ये मोठ्या प्रमाणात आंतरजातीय वधू-वर समाविष्ट असतात. त्यामुळे कुटुंबाची मान्यता याला मिळत नाही.
9. **लिव - इन- रिलेशनशिप** : लग्न न करता दोन प्रौढ, तरुण यांनी एकत्र राहणे. यामध्ये स्त्री-पुरुषाचे प्रेम, भावनिक, शारीरिक, मानसिक संबंध असतात. यात कोणताही कायदेशीर परिणाम नसतो. वयाची अट नाही, परंतु एकत्र राहण्याला 18 वर्षे पूर्ण असावी लागतात. वेगळे होण्यास घटस्फोटाची गरज नसते. यामध्ये लग्नाआधी जर एकत्र राहिले तर यातून एकमेकांना समजून घेण्यासाठी ही वाव मिळतो व नाते दृढ करण्यास संधी मिळते. जर दोघांमध्ये वैचारिक जुळवणी झाली, सामंजस्य वाढले तर या नात्याचे रूपांतर पुढे विवाहात होते. म्हणून हा एक चांगला पर्याय म्हणून बघितला पाहिजे. समाजात याला कायद्याची मान्यता आहे, परंतु मूल्यांना धरून नसल्याने काही पारंपरिक तत्वांचे लोक या संकल्पनेला नाकारतात.

आधुनिक भारतीय समाजात याप्रकारे विवाहसंस्थेत बदल झालेले असले तरी काही प्रकार हे समाजाला पूरक असे आहेत असे दिसते. विवाह हा अलीकडील काळात एक

सोहळा बनत आहे. त्यातील मूल्य, नैतिकता, शालीनता ही नष्ट होत असून भौतिक संस्कृतीचा पाया यातून रचला जात आहे व त्याचा प्रभाव इतर परस्पर संबंधित संस्थांवर होत आहे.

विवाहातील बदलांचा कुटुंब व्यवस्थेवर होणारा परिणाम : विवाहानंतर येणारी दुसरी प्रमुख संस्था म्हणजे कुटुंबसंस्था होय. विवाहाचा व कुटुंबाचा परस्पर संबंध आहे. समाजात पुरुषसत्ताक व्यवस्था ही अस्तित्वात असल्याने विवाहानंतर स्त्री पुरुषाच्या घरी नांदायला जाते. त्यामुळे पत्नीलाच कुटुंबाचे सदस्यत्व मिळते. बदलत्या विवाहाच्या प्रक्रियेनंतर कुटुंबावर विविध परिणाम दिसून येत आहेत. पूर्वीचे संयुक्त कुटुंब हे विभक्त कुटुंब बनले आहे व यामध्ये पती-पत्नी व त्यांची अविवाहित दोन मुले इतकेच मर्यादित स्वरूप प्राप्त झाले आहे. कुटुंबातील भौतिक मूल्य संपुष्टात आली असून धर्म, संस्कृती याचा प्रभाव कमी झाला आहे. आंतरजातीय विवाह यामुळे दोन जाती धर्माचे व्यक्ती एकत्र येऊन नवीन संस्कृती उदयाला येत आहे. त्यात त्यांची स्वतःची मूल्य निर्माण होत आहेत. सामंजस्य, संयम, एकत्र राहण्याची कला या सर्व घटकांना मोडीत काढले आहे. व्यक्तीवाद व व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या संकल्पनांनी एकमेकांविषयी आदर, प्रेम, दयाभाव, राहिले नाही. समाजात लोक स्वमग्न होत असून नातेवाईक यांची जागा कुठे राहिलेली नाही. घरातील वृद्ध हे वृद्धाश्रमात राहत आहेत. कुटुंबाची संपूर्णता ही एकटेपणात आली आहे. प्रजोत्पादनावर परिणाम होऊन अपत्यांमध्ये विविध मानसिक आजार निर्माण होत आहेत. एकटेपणाची भावना त्यांच्या मनात मोठ्या प्रमाणात बळावत असून पाल्ये ही नात्यांना विसरत आहेत. भौतिक सुखच सर्व काही असल्याने निर्जीव वस्तूंचे प्रेम वाढत आहे व माणसावरचे प्रेम कमी होत आहे. विवाहाच्या बदलत्या प्रकारांमुळे समाजात कुटुंबात अनेकविध बदल घडून येत असले तरी बदलत्या परिस्थितीत ते स्वीकारणे व त्याला सामोरे जाणे याशिवाय पर्याय नाही. यातून बाहेर पडण्यासाठी प्रत्येक मानवाला प्रयत्न करणे गरजेचे आहे व आपली संस्कृती जपण्याचा प्रयत्न केला जाणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

विवाह संस्थेतील बदल हे कुटुंबसंस्था व इतर संस्थेवर ही परिणाम करणारे आहे. विवाहाचे स्वरूप बदलले असून विवाह हा फक्त पती-पत्नी या दोघांच्या नात्याचाच

झाला आहे. व्यक्ती स्वातंत्र्याची भावना पराकोटीला पोहचल्यामुळे घराचे घरपण नाहीसे झाले असून घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत आहे. जननदराचे घटते प्रमाण आणि पालक-युवक संघर्ष या तीन समस्या मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाल्या आहेत. एकूणच या सर्व सामाजिक बदलांमुळे विवाहसंस्था दुर्बल झाली आहे.

संदर्भ सूची :

- ✦ राजवाडे वि. का., 2017, "भारतीय विवाहसंस्थेचा इतिहास", लोकवाङ्मयगृह, पुणे.
- ✦ कपाडिया के. एम. 1959, मॅरेज अँड फॅमिली इन इंडिया, युनिव्हर्सिटी प्रेस, लंडन.

- ✦ विल्यसन रॉबर्ट सी. 1965, "विवाह आणि कुटुंब संबंध", जॉन विल अँड सन्स, न्यूयॉर्क.
- ✦ अग्रवाल जी. के. 2020, "समाजशास्त्र परिचय आणि समकालीन भारतीय समाज", साहित्य भवन पब्लिकेशन, आग्रा.
- ✦ श्रीनिवास एम. एन., 1952, "रिलीजन अँड सोसायटी अमंग द कूर्म्स ऑफ साऊथ इंडिया", क्लारेंडन प्रेस, ऑक्सफर्ड.
- ✦ wordpress.com, <https://sudhir.wordpress.com> 74.
- ✦ <https://www.loksatta.com>
- ✦ uishwakosh.marathi.gov.in

विवाह बंधन आणि लिव्ह-इन रिलेशनशिप

डॉ. राजाभाऊ व्यंकटराव नवगणकर

समाजशास्त्र विभाग

तोष्णीवाल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय सेनगाव. जि. हिंगोली.

प्रस्तावना

‘काम’ ही सर्व सजीवांप्रमाणेच मानवी जीवनाची नैसर्गिक गरज आहे. तिला नियंत्रित व नियमित करण्यासाठीच विवाह संस्थेची निर्मिती करण्यात आली. ‘विवाह’ हे या इच्छेच्या नैतिक आणि सामाजिक पूर्तीचे माध्यम मानले जाते. विवाह संस्थेमुळे कामवासना नियंत्रित स्वरूपात राहते; जर ती अनियंत्रित असेल, तर समाजात अनैतिकता आणि अस्थिरता निर्माण होऊ शकते. विवाह यौन संबंधांना एक नैतिक, सामाजिक आणि वैध स्वरूप देतो. हे संबंध केवळ आकर्षणापुरते मर्यादित न राहता प्रेम, जबाबदारी आणि बांधिलकीच्या चौकटीत येतात.

कामवासना (Sexual Desire) आणि विवाह हे दोन्ही मानवी जीवनाचे मूलभूत भाग असून समाजाच्या स्थिरतेसाठी ते आवश्यक आहेत. समाजात विवाहाद्वारे कामवासनेला एक योग्य आणि समाजसंमत मार्ग मिळतो. कामवासना ही केवळ शारीरिक सुखासाठी नसून ती मानवी अस्तित्वासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते. विवाहाद्वारे संतती जन्माला येते आणि तिचे योग्य संगोपन केले जाते. कामवासना केवळ शारीरिक संबंधांपुरती मर्यादित राहत नसून ती नवरा-बायकोमधील प्रेम, जवळीकता आणि विश्वास दृढ करण्यास मदत करते. यामुळे त्यांचे वैवाहिक जीवन आनंदी आणि स्थिर राहते. निरोगी दांपत्य जीवनामुळे मानसिक आणि शारीरिक समाधान मिळते. विवाह हा मानसिक तणाव कमी करण्यासाठी, व्यक्तीचा समतोल राखण्यासाठी आणि सुखी जीवनासाठी आवश्यक असतो. विवाहामुळे कामवासनेला योग्य मार्ग मिळतो, ज्यामुळे विवाहबाह्य संबंध कमी होतात. यामुळे कुटुंबव्यवस्था टिकून राहते आणि समाजात स्थिरता निर्माण होते. कामवासना आणि विवाह हे एकमेकांचे पूरक आहेत. विवाह ही केवळ एक सामाजिक संस्था नसून दोन व्यक्तींमधील शारीरिक, मानसिक आणि भावनिक संबंध दृढ करणारी पवित्र संस्था आहे; कुटुंब, समाज आणि संस्कृतीच्या विकासाचा मूलभूत पाया आहे.

अलीकडे विवाह संस्थेत अनेक बदल घडून येत आहेत. समलैंगिक विवाह, करार विवाह, लिव्ह-इन रिलेशनशिप

या सारख्या नव्या सहजीवनाच्या पद्धती उदयास येत आहे. या लेखात पारंपरिक विवाह पद्धतीला पर्याय म्हणून उदयास येत असलेल्या ‘लिव्ह-इन रिलेशनशिपचा’ आढावा घेण्यात आला आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टे:

1. हिंदू विवाह पद्धती समजून घेणे.
2. पारंपरिक विवाह पद्धतीच्या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.
3. पारंपरिक विवाह पद्धतीपासून लिव्ह-इन रिलेशनशिप किंवा समलैंगिक विवाहाच्या स्वीकारासारख्या बदलांची प्रभावी प्रक्रिया समजून घेणे.
4. लिव्ह-इन रिलेशनशिपच्या स्वीकारासोबत समाजातील सामाजिक, सांस्कृतिक व मानसिक परिवर्तनाचे अध्ययन करणे.
5. लिव्ह-इन रिलेशनशिप संदर्भात लोकांच्या प्रतिक्रियांचा शोध घेणे.

अध्ययन पद्धती:

या शोध निबंधाचा विषय “विवाह बंधन आणि लिव्ह-इन रिलेशनशिप” हा वर्तमान कालीन विवाह संस्थेच्या परिवर्तन प्रक्रियेचा एक टप्पा आहे. विवाह संकल्पनेतील बदलांची सामाजिक प्रक्रिया अभ्यासण्यासाठी गुणात्मक संशोधनाच्या (हेराल्ड गार्नफिकेल यांच्या / Harold Garfinkel's Ethnomethodology) लोकान्वय पद्धतीचा वापर केला आहे. विवाहाच्या संदर्भात लोकजीवनाचा अभ्यास, लैंगिक भेदभाव, पारंपरिक लिंगभूमिका आणि कुटुंब व समाजातील वर्तनांचे विश्लेषण करण्यासाठी लोकान्वय पद्धती एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. सहभागी निरीक्षण, सखोल मुलाखती आणि संभाषण विश्लेषण यांसारख्या तंत्रांचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती बरोबरच द्वितीय माहितीसाठी संदर्भ पद्धतीचा वापर केला आहे. द्वितीय साधने म्हणून, विविध संदर्भ ग्रंथ, संपादित ग्रंथ, संशोधनपर लेख, संकेतस्थळे व इतर ऑनललाईन माहितीचा वापर केला आहे. संकलीत माहितीचे विश्लेषण करून शोध निबंधाचे लिखाण करण्यात आले आहे.

संकलित माहितीचे विश्लेषण

हिंदू विवाहः

हिंदू विवाहाचा उद्देश हा केवळ दोन व्यक्तींच्या एकत्र येण्यापुरता मर्यादित नसून, तो धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक दृष्टिकोनातून अत्यंत व्यापक आहे. हिंदू समाजात वधू-वर निवड ही केवळ दोन व्यक्तींमधील नातेसंबंध निर्माण करण्याची प्रक्रिया नाही, तर ती कुटुंब, समाज आणि संस्कृतीच्या परंपरांशी घट्टपणे जोडलेली आहे. वधू-वर निवड ही अंतर गट आणि बाहीर गट नियमावर आधारित आहे. जात, धर्म, वंश, वर्ग या सारखे संमतीदर्शक आणि सपिंड, कुळ, गोत्र, देवक, प्रवर या सारखे निषेधात्मक नियम पाळले जातात. वधुरांची आवड-नावड या पेक्षा कुटुंबातील जेष्ठ व्यक्ती व वधू-वर निवडीचे नियम महत्त्वाचे मानले जातात. ब्रह्म विवाह, दैव विवाह, आर्ष विवाह आणि प्राजापत्य विवाह यांना हिंदू धर्मात श्रेष्ठ तर गांधर्व, असुर, राक्षस, पैश्याच्या विवाह निषिद्ध अथवा अनुचित मानले आहेत.

हिंदू धर्मात विवाहाला १६ संस्कारांपैकी एक पवित्र संस्कार मानले जाते. हिंदू विवाहाचा मुख्य उद्देश धर्माचे पालन करणे आणि धार्मिक परंपरांना पुढील पिढीकडे हस्तांतरित करणे हा आहे. विवाहाद्वारे जोडप्याला धर्माचरणाची प्रेरणा मिळते. कुटुंबातील धार्मिक विधी, पूजा, यज्ञ इत्यादींचे पालन हे विवाहामुळे शक्य होते. विवाह सोहळ्यात घेतले जाणारे सात वचन (सप्तपदी) हे धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष यांसारख्या चार पुरुषार्थांशी संबंधित आहेत. विवाहाचा एक महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे कुटुंबाची निर्मिती. विवाहामुळे एक सामाजिक एकक म्हणून कुटुंबाची रचना होते, ज्यातून समाजाची घडी मजबूत होते. विवाह हे पालकत्वाकडे नेणारे पाऊल असते. विवाह समाजात नैतिकता, शिस्त आणि एकात्मतेचे मूल्य रुजवतो. यामुळे समाजात शिस्तबद्ध जीवनशैली निर्माण होते. विवाह जोडप्याला एकमेकांना भावनिक आधार देण्याची संधी प्रदान करतो; संघर्ष, आनंद, दुःखात एकमेकांना साथ देणे हा विवाहाचा गाभा आहे. जीवनातील चढ-उतारांना सामोरे जाताना मानसिक स्थैर्य मिळवण्यासाठी जोडीदाराचा पाठिंबा महत्त्वाचा असतो. परस्पर प्रेम, विश्वास आणि निष्ठा यांना बळ देणारे बंधन म्हणजे विवाह होय. विवाह केवळ भावनिक किंवा धार्मिक बंधन नाही तर आर्थिक स्थैर्याचे देखील एक माध्यम आहे. विवाहामुळे आर्थिक जबाबदारी स्युक्तपणे घेतल्या जातात. परिचाराचे आर्थिक नियोजन अधिक

स्थिर बनते. दोघेही जीवनातील विविध बाबतीत एकमेकांचे सहकारी बनतात, जसे की घरगुती कामे, आर्थिक निर्णय, मुलांचे पालनपोषण इत्यादी. हिंदू धर्मातील सर्वोच्च उद्देश मोक्ष प्राप्ती आहे. विवाह हे धर्म, अर्थ, काम यांमार्फत मोक्षाकडे नेणारे एक साधन मानले जाते. विवाहामुळे व्यक्तीला आपल्या जबाबदारी पार पाडत आध्यात्मिक प्रगती साधता येते. विवाहाद्वारे व्यक्ती धर्म (कर्तव्य), अर्थ (संपत्ती), काम (लैंगिक इच्छा) आणि मोक्ष (आध्यात्मिक मुक्ती) या चार पुरुषार्थांचे संतुलन राखू शकतो. विवाह हे एक जीवनभराचे बंधन आहे, जे प्रेम, विश्वास, जबाबदारी आणि कर्तव्य यांच्यावर आधारित असते. अशा प्रकारे हिंदू विवाह हे धर्माचे पालन, कुटुंबनिर्मिती, समाजाचा विकास, आर्थिक स्थैर्य, मानसिक संतुलन आणि मोक्षप्राप्ती यांचे साधन आहे. अलीकडे या विवाहात बरेच बदल होत आहेत. त्यापैकीच एक प्रकार म्हणजे 'लिव्ह-इन रिलेशनशिप' होय.

लिव्ह-इन रिलेशनशिपची संकल्पना:

लिव्ह-इन रिलेशनशिप म्हणजे 'खेल पद्धती' नसून दोन प्रोढ व्यक्तींना लग्न न करता स्वतःच्या इच्छेने व परस्पर संमतीने दीर्घकाळ कौटुंबिक-वैवाहिक जीवन जगण्याचा पर्याय आहे. पारंपरिक विवाह बंधने आणि कांही कायदेशीर बंधनांपासून मुक्त आहे. या प्रकारच्या संबंधात व्यक्ती विवाह न करता एकमेकांशी शारीरिक, भावनिक आणि आर्थिक संबंध प्रस्थापित करतात. लिव्ह-इन रिलेशनशिपमध्ये सहभागींना कधीही सोडून जाण्याचा अधिकार असतो, परंतु यामध्ये समानतेच्या आधारावर एकमेकांशी समजूतदारपणे निर्णय घ्यावे लागतात. लिव्ह-इन रिलेशनशिप आधुनिक समाजात विशेषतः शहरी आणि पश्चिमी संस्कृतीमध्ये त्याला मोठ्या प्रमाणावर स्वीकारले गेले आहे. भारतात, या संकल्पनेचा प्रारंभ १९९० च्या दशकात झाला, ज्या वेळी शहरीकरणाच्या प्रभावामुळे पारंपरिक विवाहाच्या संकल्पना बदलू लागल्या. २०१० मध्ये भारतीय न्यायालयाने लिव्ह-इन रिलेशनशिपला कायदेशीर मान्यता दिली. तेव्हा पासून हा विषय अधिक चर्चेत आला आहे.

लिव्ह-इन रिलेशनशिपच्या स्वीकाराची प्रक्रिया:

विवाह ही केवळ एक सामाजिक संस्था नसून ती संस्कृती, परंपरा आणि मूल्यव्यवस्थेचे प्रतिबिंब आहे. पारंपरिक विवाह पद्धती ज्या ठराविक धार्मिक, सामाजिक आणि कौटुंबिक नियमांवर आधारित आहेत, त्या

आजच्या बदलत्या जगात वेगाने बदलत आहेत. लिव्ह-इन रिलेशनशिप आणि समलैंगिक विवाह यांसारख्या नव्या नातेसंबंधांच्या स्वरूपाने विवाह संस्थेच्या पारंपरिक चौकटींना आव्हान दिले आहे. या बदलांची प्रक्रिया समजून घेणे हे या लेखाचे एक महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

1. **स्वीकृतीला जबाबदार घटक:** चित्रपट, वेबसिरीज आणि सोशल मीडिया द्वारे लिव्ह-इन रिलेशनशिपला सामान्य गोष्ट म्हणून दाखविणे, प्रसिद्ध व्यक्ती आणि सेलिब्रिटीचे खुलेपणाने अशा संबंधांबद्दल बोलणे, ग्लोबलायझेशन, शिक्षण आणि मिडियामुळे नवे विचार समाजात रुजतणे. जागतिक संस्कृतीचा प्रभाव; व्यक्तिस्वातंत्र्य, लैंगिक समानता आणि व्यक्तिमत्त्व विकासासारख्या विचारांना चालना, समलैंगिक विवाह किंवा लिव्ह-इन रिलेशनशिपला कायदेशीर मान्यता, महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन आणि तरुणांच्या विवाह संस्थेबद्दलचा बदलता दृष्टिकोन, वैयक्तिक निवडींना प्राधान्य, शहरी जीवनशैलीचा प्रभाव. या मुले लिव्ह-इन रिलेशनशिपच्या स्वीकारासारख्या बदलांची प्रभावी प्रक्रिया समजत सुरु आहे.
2. **सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदलाची प्रक्रिया :** लिव्ह-इन रिलेशनशिप आणि समलैंगिक विवाहाच्या बाबतीत सामाजिक बदलाची प्रक्रिया काशी उदयास आली. हा शोध घेत असताना संकलीत माहितीच्या आधारे असे निदर्शनास आले की, सामाजिक बदल हे परिस्थितीजन्य, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि मानसिक घटकांवर अवलंबून असतात. आजच्या काळात, विशेषतः शहरी भागात, लिव-इन रिलेशनशिपचा स्वीकार वाढत आहे.
3. **वैयक्तिक स्वातंत्र्य:** पारंपरिक विवाहाच्या बंधनात पती किंवा पत्नीला स्वतंत्र निर्णय घेण्याची मुभा नव्हती. कुटुंब सदस्य, नातेवाईक व समाजाचे बंधन जोडीदारावर होते. लिव-इन रिलेशनशिप मधील जोडीदारांना वैयक्तिक स्वातंत्र्य प्राप्त होते. स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण करता येते, करिअरवर लक्ष केंद्रित करणे स्त्रियांना शक्य झाले आहे.
4. **प्रेम आणि भावनिक सुसंवाद:** लिव-इन रिलेशनशिप मधील जोडीदारांना एकमेकांना चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी वेळ मिळतो. विवाहापूर्वी नात्यातील स्थैर्य, परिपक्वता आणि विश्वास तपासता

येतो. तसेच विवाहाचे बंधन न घालून घेता प्रेम, सहानुभूती, स्तुती, गुणगान, माया, आपुलकी, मानसिक शारीरिक जवळीकता प्राप्त होते.

5. **विवाह संस्थेपासून स्वातंत्र्य:** काही लोक विवाहाशी संबंधित जबाबदारी किंवा कौटुंबिक अपेक्षा टाळू इच्छितात. त्यांना विवाहासारखी जबाबदारी नको आहे. नात्यात मतभेद झाले तरी घटस्फोटाची प्रक्रिया न करताही वेगळे होता येते.
6. **शहरी जीवनशैलीचा प्रभाव:** शहरात स्वतंत्र आणि प्रगतीशील विचार जोपासले जातात. शहरी भागातील आधुनिक विचारसरणीमुळे लिव-इन रिलेशनशिप स्वीकारले जात आहे. नोकरीसाठी वेगवेगळ्या ठिकाणी राहणाऱ्या लोकांना लिव-इन रिलेशनशिप अधिक सोयीचे वाटते. व्यस्त दिनचर्येमुळे विवाहाचे औपचारिक बंधन त्यांना नकोसे वाटते.
7. **कौटुंबिक दबाव टाळणे:** अंतरजातीय, अंतर्धर्मीय प्रेमसंबंध जोपासण्यासाठी त्यातून विवाह करण्यास पारंपरिक कुटुंबाचा विरोध असल्यास लिव-इन रिलेशनशिप एक पर्याय ठरतो. लिव्ह इन रिलेशन मुळे कुटुंबाची मान्यता न घेता व्यक्तिस्वातंत्र्य जपता येते.
8. **कायदेशीर आणि सामाजिक बदल:** भारतात सुप्रीम कोर्टाने लिव-इन रिलेशनशिपला काही प्रमाणात कायदेशीर मान्यता दिली आहे. दीर्घकाळ टिकलेल्या लिव्ह-इन संबंधांना "वैध विवाहासारखा" दर्जा मिळू शकतो. Domestic Violence Act, 2005 अंतर्गत लिव्ह-इन पार्टनरला विशेषतः महिलांना संरक्षण मिळते. या संदर्भात नुकताच करुणा शर्मा/मुंदे प्रकरणात न्यायालयाने पोटगीचा निकल दिला आहे. CRPC कलम १२५ नुसार महिलाना उदर निर्वाहासाठी आर्थिक मदत मिळवू शकते. लिव्ह-इन रिलेशनशिपमधील मुलांना वारसाहक्क मिळतो (सुप्रीम कोर्ट निर्णय 2010). यामुळे आधुनिक समाज लिव-इन रिलेशनशिपला हळूहळू स्वीकारले जात आहे.
9. **जागतिकीकरणाचा प्रभाव:** मोबाईल क्रांती, प्रसार माध्यमे, सोशल मिडिया, इंटरनेट, फेसबुक, युट्युब यातून जागतिक संपर्कामुळे पश्चिमी देशांतील नातेसंबंध पद्धतींचा प्रभाव पडत आहे. तसेच परदेशात शिक्षण घेतलेल्या तरुणांमध्ये लिव-इनचा स्वीकार करण्याचे प्रमाण अधिक आहे.

10. **आर्थिक स्वावलंबन व हित:** एकत्र राहताना भाडे, घरखर्च आणि जीवनावश्यक गोष्टींचा खर्च विभागून घेता येतो. जोडीदारांना आर्थिक दृष्टिकोनातून स्वयंपूर्णता जपत एकत्र राहता येते.
11. **मानसिक समाधान:** भावनिक आधार मिळतो, नातेसंबंधामुळे एकाकीपणा कमी होतो, मानसिक आधार मिळतो. आजन्म बंधन म्हणून विवाह न करताही परिपूर्ण वैवाहिक नातेसंबंध जपता येतो.
12. **विवाहापूर्वी नातेसंबंधाची चाचणी:** लग्नाच्या आधी जोडीदाराची सवय, स्वभाव, आवड-निवड समजून घेता येते. भविष्यकालीन विवाहासाठी जोडीदाराची मानसिक, भावनिक, आणि आर्थिक सुसंगतता तपासली जाते.

लिव-इन रिलेशनशिप निवडण्यामागे प्रेम, स्वातंत्र्य, भावनिक स्थैर्य, सामाजिक दबावापासून मुक्तता, आणि आर्थिक सोई अशी अनेक कारणे असतात. आजच्या तरुण पिढीला परंपरागत विवाहापेक्षा वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि नात्यातील प्रामाणिकपणा अधिक महत्त्वाचा वाटतो. तथापि, अशा नातेसंबंधांमध्ये परस्पर आदर, जबाबदारी, आणि परिपक्वता असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. समाजातील बदलत्या विचारसरणीसोबत, प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःच्या गरजा, भावनात्मक स्थैर्य, आणि भविष्यातील परिणाम लक्षात घेऊन निर्णय घेणे योग्य ठरते.

लिव्ह-इन रिलेशनीशिप बाबतीत समाजातील प्रतिक्रिया: भारतामध्ये लिव्ह-इन रिलेशनशिप या संकल्पनेबाबत मिश्र प्रतिक्रिया दिसून येतात. समाजाच्या विविध स्तरांनुसार या नात्यांबाबत वेगवेगळ्या धारणा, विचार व मते आहेत. त्यांचे पुढील चार गट करून विश्लेषण करण्यात आले आहे.

1. **परंपरावादी:** बहुतांश ग्रामीण लोक विवाहसंस्थेला प्राधान्य देतात आणि लिव्ह-इन संबंधांना नकारात्मक दृष्टीने पाहतात. हिंदू, मुस्लिम आणि इतर पारंपरिक समुदायांमध्ये असे संबंध अनैतिक मानले जातात. कुटुंबाचा विरोध असतो. पालक आणि नातेवाईक लिव्ह-इन संबंधांना सहसा मान्यता देत नाहीत, कारण समाजात प्रतिष्ठेचा प्रश्न येतो. स्त्रियांनी लिव्ह-इन रिलेशनशिप स्वीकारल्यास त्यांच्या कुटुंबातून व समाजातून अधिक दबाव येतो.

2. **प्रगतिशील:** शहरी आणि आधुनिक समाज लिव्ह-इन रिलेशनला अधिक स्वीकारत आहे. युवा पिढी विवाहाऐवजी लिव्ह-इनला पसंती देते, कारण त्यांना स्वतंत्र जीवनशैली आणि वैवाहिक-कौटुंबिक जबाबदारीतून मोकळीक हवी असते. महिलांची आर्थिक स्वायत्तता वाढल्यामुळे त्यांना विवाहाशिवाय सहजीवन निवडण्याची संधी मिळत आहे. कायद्याने मिळालेली मान्यता (सुप्रीम कोर्टाने दिलेले निर्णय) यामुळे काही लोक हे नाते स्वीकारतात.
3. **सामाजिक दडपण आणि संघर्ष:** लिव्ह-इन जोडप्यांना भाड्याने घर मिळण्यात अडचणी येतात. लहान शहरांमध्ये किंवा ग्रामीण भागात अशा संबंधांना स्वीकारले जात नाही. काही वेळा महिलांना सामाजिक आणि कौटुंबिक विरोधाचा सामना करावा लागतो. लिव्ह-इन पार्टनर सोडून गेल्यास कायदेशीर आधार कमी असतो, विशेषतः महिलांसाठी.
4. **बदलते ट्रेड आणि स्वीकार:** शहरी भागात लिव्ह-इन रिलेशनशिप वाढत आहे. चित्रपट, वेब सिरीज आणि सोशल मीडियामुळे लोकांच्या विचारसरणीत बदल होत आहे. आर्थिक स्वातंत्र्य आणि शिक्षणामुळे लोक विवाहाऐवजी लिव्ह-इन नाते स्वीकारत आहेत. कायद्याने महिलांना संरक्षण देण्यास सुरुवात केली आहे, त्यामुळे स्वीकार वाढतो आहे.

भारतीय समाजात लिव्ह-इन रिलेशनशिपबाबत संमिश्र भावना आहेत. शहरी, उच्चशिक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी लोक हे संबंध अधिक स्वीकारत आहेत. परंतु परंपरावादी समाज, कुटुंबाचा विरोध आणि सामाजिक दबाव अजूनही मोठ्या प्रमाणात आहे. हळूहळू, कायदेशीर मान्यता आणि समाजातील बदलांमुळे लिव्ह-इन रिलेशनशिप अधिक स्वीकारल्या जात आहेत.

निष्कर्ष:

पारंपरिक विवाह पद्धतीपासून लिव्ह-इन रिलेशनशिप किंवा समलैंगिक विवाहाच्या स्वीकाराकडे होणारा प्रवास ही सामाजिक परिवर्तनाची गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. शिक्षण, मिडिया, कायदे, आर्थिक स्वातंत्र्य, आणि जागतिकीकरण या घटकांनी या प्रक्रियेला गती दिली आहे. समाजातील सर्व स्तरांमध्ये या बदलांचा पूर्ण स्वीकार झाला नसला, तरी समानता, व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि प्रेमाचे सार्वत्रिक मूल्य या प्रक्रियेच्या केंद्रस्थानी आहेत. या परिवर्तनामुळे समाज अधिक समावेशक, उदारमतवादी आणि विविधतेचा स्वीकार करणारा होत

आहे. पारंपरिक विवाह आणि लिव्ह-इन रिलेशनशिप यामध्ये अनेक फरक आहेत. विवाह पद्धत सामाजिक, धार्मिक आणि कायदेशीरदृष्ट्या बंधनकारक असतो, तर लिव्ह-इन रिलेशनशिपमध्ये अधिक वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि अनौपचारिकता असते. लिव्ह-इन रिलेशनशिपच्या स्वीकाराची प्रक्रिया समाज, सांस्कृतिक मूल्ये आणि कायदे यांच्या बदलत्या विचारांवर अवलंबून असते. पारंपरिक विवाह पद्धतीला अजूनही समाजात सर्वोच्च मान्यता आहे, तर लिव्ह-इन रिलेशनशिपला अनेक ठिकाणी विरोध केला जातो. तथापि, विवाहाची भूमिका आणि लिव्ह-इन रिलेशनशिपच्या स्वीकाराचा प्रवास समाजातील बदलते मूल्ये आणि संस्कृती दर्शवतो. बदलत्या काळात, अधिक लवचिकता, वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि विविधतेचा स्वीकार महत्त्वाचा ठरतो.

लिव्ह-इन रिलेशनशिप ही एक आधुनिक जीवनशैली आहे. विवाह संस्था आणि परंपरेच्या कडक बंधनांपासून मुक्त होण्याचा एक पर्याय म्हणून उदयास आलेली आहे. तरीही, या जीवनशैलीच्या सामाजिक, भावनिक आणि

कायदेशीर प्रभावांची तपासणी महत्त्वाची आहे. भविष्यात लिव्ह-इन रिलेशनशिपचा समाजातील स्वीकार आणि समज वाढेल असे दिसते.

संदर्भ:

- ✦ Trivedi, I. (2014). *India in Love: Marriage and Sexuality in the 21st Century*. New Delhi: Aleph Book Company.
- ✦ Aikat, K. (2014). *Unsocial Amigos*. New Delhi: Penguin India.
- ✦ <https://www.ijllr.com/post/live-in-relationships-a-socio-legal-commentary>
- ✦ https://www.academia.edu/18576673/LIVE_IN_RELATIONSHIP_SOCIAL_EVIL_OR_NEW_WAY_OF_LIFE_MEASURING_POST_GRADUATE_COLLEGE_STUDENTS_PERCEPTION_WITH_SPECIAL_REFERENCE_TO_VADODARA_CITY
- ✦ <https://theadvocatesleague.in/assets/pdf/researches/shraddha.pdf>
- ✦ <https://ijirl.com/wp-content/uploads/2023/03/live-in-relationships-and-women.pdf>
- ✦ <https://ijcrt.org/papers/IJCRT2406385.pdf>
- ✦ <https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol.%2025%20Issue2/Series-3/D2502033640.pdf>
- ✦ <https://www.pnrjournal.com/index.php/home/article/download/10914/15054/13500>

गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड महिलांच्या आरोग्याशी निगडीत सामाजिक सोई सुविधांच्या समस्यांचा अभ्यास

रोशन दादाजी मेश्राम*

संशोधक

प्राचार्य डॉ. सुरेश एस. खंगार**

मार्गदर्शक

फुले आंबेडकर समाजकार्य महाविद्यालय, गडचिरोली,

प्रास्ताविक :-

आदिवासींचा अभ्यास प्रथमतः पाश्चिमात्य देशांमध्ये झाला असे आजपर्यंतच्या संशोधनावरून आढळून येतो. जगामधील कुठलाही आदिवासी म्हटला की, सर्वप्रथम त्याचा मागासलेपण दिसतो. मागासलेपणा दिसण्याचे कारण म्हणजे त्यांचा निवास किंवा वास्तव्य अतिदुर्गम भागांमध्ये असतो. नैसर्गिक पर्यावरणामध्ये राहणे, निसर्गाचा सहवास, दर्या-खोर्या, डोंगर-दर्यांमध्ये वस्ती करून राहणे यामुळे विकासाच्या प्रवाहापासून तो कोसो दूर फेकला जाऊन विकासापासून वंचित असतो. जगातील विविध भागांमध्ये आदिवासी आढळून येतात. अमेरिका, इंग्लंड, द. आफ्रिका या देशांमध्ये आदिवासींची वस्ती दिसून येते. भारतामध्ये आदिवासी मात्र बहुसंख्ये दिसून येतात.

भारतामध्ये एकूण लोकसंख्येच्या आदिवासी लोकसंख्या 8.2% आहे. भारतामध्ये एकाच भागात आदिवासींची वस्ती नसून ती विविध भागांमध्ये आढळून येते. मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, गुजरात, बिहार, झारखंड, छत्तीसगड, नाॅगालॅंड, मेघालय, मिझोराम, अरुणाचल प्रदेश, प. बंगाल, उत्तरांचल इत्यादी भागांमध्ये आदिवासी मोठ्या संख्येने वास्तव्य करत आहेत. प्राचीन काळापासून तर आजपर्यंत आदिवासींच्या ज्या काही विविध जमाती आहेत त्या जमातींमध्ये विशेष असे काही परिवर्तन झालेले दिसून येत नाही. त्यातीलच एक आदिवासी जमात माडिया गोंड ही होय. माडिया गोंड ही आदिम जमात दुर्गम, अतिदुर्गम जंगलामध्ये वास्तव्य करत असल्याचे आपण आजही बघतो आहोत. आजही माडिया गोंड महिला कमी वस्त्रांमध्ये जीवन घालवितांना दिसून येत आहे. एवढेच नव्हे तर माडीया गोंड महिलेला आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, कौटुंबिक आरोग्यविषयक व शैक्षणिक समस्यांचा सामना करावा लागत आहे, ज्यामुळे संशोधकाला संशोधनाच्या दृष्टिने संशोधन करण्याची चिकित्सक वृत्ती निर्माण झाली. गडचिरोली जिल्ह्याची पश्चिमेकडील सीमा वैनगंगा व प्राणहिता

नद्यांनी जोडलेली आहे. गडचिरोली जिल्हा पूर्व-पश्चिम लांबीने कमी असला तरी दक्षिण-उत्तर लांबी अधिक आहे. या प्रदेशामध्ये प्रामुख्याने माडिया गोंड जमातीचे वास्तव्य आहे. गडचिरोली जिल्ह्यात सुरजागड व भामरागड हा प्रादेशिक भाग माडिया गोंडांनी व्यापला आहे. माडिया गोंड आदिवासींचा परिसर हा उत्तम हवा, जंगल, वनराई, भरपूर पाण्याच्या नद्या, थंडगार आणि गोड पाण्याचे निर्मळ झरे व साथी भोळी माणसे यांनी नटलेला प्रदेश आहे. येथील मानवाने निसर्गावर विजय मिळविण्याचा प्रयत्न केलेला नाही तर निसर्गाशी एकरूप होऊन येथील मानव आणि सजीव प्राणी जीवन जगत आहेत.

माडीया गोंड ही गोंड जमातीची उपजमात आहे. गोंड जमातीतील इतर उपजमातीपेक्षा माडीया गोंड जमात अतिशय मागासलेली जमात आहे. माडिया गोंडाची वस्ती महाराष्ट्रामधील गडचिरोली जिल्ह्यात व मध्यप्रदेशातील बस्तर जिल्ह्यातील अबुजमाड विभागामध्ये आढळते. माडिया गोंड ही जमात गडचिरोली जिल्ह्यातील एटापल्ली तालुक्यातील भामरागडच्या पूर्वेला दाट जंगलामध्ये विखुरलेली आहे. ही जमात प्राचीन वन्य जमातीमध्ये मोडते, हे लोक डोंगराळ व दुर्गम वनप्रदेशामध्ये राहतात. त्यांनी त्यांच्या प्राचीन परंपरा, आचार-विचार अद्याप टिकवून ठेवलेले आहेत. डोंगराळ व दाट वनप्रदेशातील माडीया गोंडाचा सखल प्रदेशातील अन्य लोकांशी यांचा क्वचितच संबंध येतो.

शोध निबंधाचा उद्देश :-

माडिया गोंड महिलांच्या आरोग्याच्या स्थितीचा अभ्यास करणे, गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड महिलांच्या आरोग्याशी निगडीत सामाजिक सोई सुविधांच्या समस्यांचा अभ्यास

शोध निबंधाची गृहितके :-

1. माडिया गोंड महिलांची आरोग्याची स्थिती खालावलेली आहे.

2. माडिया गोंड महिलांना मिळणाऱ्या सोई-सुविधांचा अभाव आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये ऐतिहासिक विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. या शोध निबंधामध्ये दुय्यम स्रोतांचा आढावा घेतला आहे. ज्यात प्रामुख्याने शासकीय अहवाल, मासिके, शोधनिबंध व दैनिक वर्तमानपत्रे इत्यादींचा वापर केला आहे.

माडिया गोंड महिलांचे सामाजिक जीवन :-

माडिया ही गोंड जमातीची उपजमात आहे. गोंड जमातीमधील इतर उपजमातीपेक्षा माडिया ही जमात अतिशय मागासलेली आहे. माडिया गोंडाची वस्ती महाराष्ट्रामधील गडचिरोली जिल्ह्यात व मध्यप्रदेशातील बस्तर जिल्ह्यातील अयुजमाड विभागात मुख्यत्वे आढळते, माडिया गोंड जमात गडचिरोली जिल्ह्यात एटापल्ली तालुक्यातील भामरागडच्या पूर्वेला दाट जंगलामध्ये विखुरलेली आहे. ही जमात प्राचीन वन्य जमातीमध्ये मोडते, हे लोक डोंगराळ व दुर्गम वनप्रदेशात राहतात. त्यांनी त्यांच्या प्राचीन परंपरा, आचारविचार अद्याप टिकवून ठेवलेले आहेत. डोंगराळ व दाट वनप्रदेशातील माडिया गोंडाचा सखल प्रदेशातील अन्य लोकांशी क्वचितच संबंध येतो. माडिया गोंड जमातीत वस्तीच्या ठिकाणावरून त्यांच्यात प्रमुख दोन गट दिसतात. त्यांपैकी जे लोक उंच पहाडावर राहतात त्यांना बडा माडिया तर जे सखोल प्रदेशात किंवा पहाडाच्या पायथ्याला राहतात. त्यांना छोटा माडिया असे म्हणतात. बडा माडिया भामरागडच्या पूर्वेला कुवाकुडीच्या डोंगराळ भागात प्रामुख्याने आढळतात. येथे त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे प्रमुख साधन म्हणजे, शिकार, फळे, कंदमुळे व थोडीफार शेती हे आहे. डोंगर किंवा पहाडात राहणाऱ्या माडिया गोंडांना हिल माडिया किंवा डोंगरी माडिया असेही म्हणतात. मैदानी भागात राहणारे व नृत्यांत जनावरांची शिंगे वापरणाऱ्या माडिया गोंडांना बायसहार्न माडिया या नावाने लोक ओळखतात.

माडिया गोंडाची वस्ती लहान लहान झोपड्यांची व दूरदूर अंतरावर जंगलामध्ये विखुरलेली असते. एखाद्या ठिकाणी थोडेसे जंगल तोडून, तेथील जागा साफ करून त्याठिकाणी वस्ती केली जाते. वस्ती भोवतालचा काही भाग जंगल तोडून साफ केला जातो. त्याचा उपयोग मुख्यतः शेतीसाठी केला जातो. गावे मुख्यतः पाणी पुरवठा व लोकांचे संरक्षण या दोन गोष्टींचा विचार करून

वसविलेली असतात. भामरागड, कुवाकुडी परिसरातील माडिया गोंड आपले निवासस्थाने 2/4 वर्षांनी बदलतात, त्यामुळे पूर्वी पाहिलेले गाव पुन्हा आपल्याला दिसेलच असे नाही. माडिया गोंडांच्या वस्त्या खूपच लहान म्हणजे सुमारे 15 ते 20 घरांच्या असतात. घरांचे दरवाजे एकमेकांच्या समोरा समोर येतील अशी घरांची रचना केलेली असते, गावांमध्ये शिरण्यापूर्वी गावाच्या बाहेर प्रथम उरस्कल (स्मशानभूमी) चा भाग असतो. या भागात दगडांचे उंच उंच चिरे उभे केलेले असतात. मर्त्यकांच्या स्मरणार्थ या चिर्यांची उभारणी केलेली असते. उरस्काल (स्मशानभूमी) संपले की, गावाची वेस असते. पुढे गावात एक मोठा पार (ओटा) असतो. झाडांच्या बुंध्याजवळ दगड रखून पार तयार केलेला असतो. गावांतील लोक या पारावर बसून विश्रांती घेतात, गावातील घडामोडीची चर्चा या पारावर बसून लोक करतात.

माडिया लोक घरासाठी लाकूड, पाने, बांबू, माती, शेंण इत्यादी साहित्याचा वापर करतात. घर बांधण्यास सुरुवात करण्यापूर्वी लोक देवतांची पूजा करतात व त्यांना नैवेद्य देतात, घरात पाऊस किंवा पुराचे पाणी येऊ नये म्हणून प्रथम एक उंच चौथरा तयार करतात व त्या चौथऱ्यावर माडिया लोक घरे बांधतात, घरांच्या भिंती उभ्या-आडव्या बांबूच्या पट्ट्यांपासून बनलेल्या असतात, भिंतीमध्ये ठिकठिकाणी खुंट्या बसविलेल्या असतात, या खुंट्यांना शिकारीची जाळी अडवून ठेवलेली असतात, घराच्या छताखाली झाडांच्या पानाचा वापर करतात, छताला आधार देण्यासाठी जाड लाकडी खांबांचा वापर करतात. बांबू व सागाच्या जंगलामुळे माडिया लोक घरासाठी साग व बांबूचा मुक्त वापर करतात.

माडिया गोंड महिलांच्या आरोग्याशी निगडित सोई-सुविधा :-

जंगल कायद्यामुळे आदिवासींना मासे, अन्न संकलन, कंदमुळे संकलन करण्याकरीता बंदी आली असल्यामुळे योग्य आहार मिळेनासा झाला आहे. अपुरे व निःसत्व अन्न हेच बहुतांश माडिया गोंड महिलांच्या आरोग्यविषयक समस्यांचे मुख्य कारण आहे. याशिवाय धार्मिक श्रद्धा व विश्वास, आदिवासी क्षेत्रात मिळणारी अपुरी वैद्यकीय मदत या कारणांमुळे माडिया गोंड समाजात अनेक आरोग्यविषयक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. मोहापासून मिळणारी दारू बंद झाली व ते देशी दारू प्राशन करित असल्यामुळे व्यसनाधीनता वाढली,

याचा परिणाम माडिया गोंड महिलांच्या आरोग्यावर झाला, माडिया गोंड महिलांच्या आरोग्यविषयक समस्यांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल,

1. **आहारविषयक समस्या** :- माडिया गोंड महिलांच्या आरोग्यविषयक विविध समस्यांमध्ये आहाराची समस्या ही प्रमुख आहे. त्यांच्यामध्ये अपुर्या पोषणाचा प्रश्न प्रामुख्याने जाणवतो. स्वच्छ राहणीमान, मुबलक व सकस आहार व शुद्ध पाणी या बाबी चांगल्या आरोग्याकरिता आवश्यक असतात. पण माडिया गोंड जमातीमध्ये या सर्वच बाबींचा अभाव किंवा अपुर्या सोयी असतात. अल्प उत्पन्नामुळे त्यांना पुरेसा आहार मिळत नाही, जे मिळते ते सकस किंवा चांगल्या दर्जाचे राहत नाही. पावसाळ्यातील चार महिने अक्षरशः त्यांची उपासमार हाते. त्यामुळे त्यांना ज्वारीचा किंवा गव्हाचा घाटा अगर आंबील आणि कडू कंदमुळे खाऊन दिवस काढावे लागतात. आदिवासींना वर्षभर पोटभर लागणारे अन्न कसे निर्माण करता येईल? हो त्यांची आजची खरी समस्या आहे.
2. **व्यसनाधीनता** :- मद्यपानाचे सेवन हे माडिया गोंड जमातीमध्ये खोलवर रूजलेले दिसून येते. घरीच तयार केलेली मोहाची दारू, ताडी, गोरगा यापासून मिळणारी द्रव्ये ते प्राशन करतात, प्रौढच नव्हे तर स्त्रिया व लहान मुलांनाही दारू दिली जाते. माडिया गोंड जमातीमध्ये 4-6 महिन्यांच्या लहानशा मुलाला चमचाने मोहाची दारू पाजल्या जाते. सिमिंग्टन म्हणतात, “सर्व आदिवासी जमातच व्यसनी असते. त्यांच्या मुलांना लहानपणापासूनच दारू पिण्याचे धडे मिळतात. उसणवारी करून किंवा भीक मागून पैसे मिळाले तरी हे लोक त्याचा उपयोग दारू विकत घेऊन पिण्यासाठीच करतात. खरोखरच या व्यसनाधीनतेमुळे आदिवासी लोक अगतिक झाले आहेत, त्यांच्या या व्यसनाधीनतेचा फायदा घेऊन ठेकेदार, जमीनदार त्यांना एखादी दारूची किंवा ताडीची बाटली देऊन वाटेल ती भरपूर कामे करून घेतात.”
3. **अस्वच्छ राहणीमान** :- आदिवासी क्षेत्रांमध्ये पिण्याच्या पाण्याची तितकोशी योग्य व्यवस्था अद्यापपर्यंत झालेली नाही. चांगल्या पिण्याच्या पाण्याच्या अभावामुळे रोगराई वाढतात. परंतु मुबलक पाण्याचा अभाव असल्यामुळे आंघोळ व

कपडे धुण्यासाठी मुबलक पाणी मिळणे शक्य नसते. त्यामुळे दररोज आंघोळ करणे, कपडे धुणे या सवयींचा अभाव असतो. पूर्वी त्यांच्या कपड्यांच्या वापराचा प्रमाण फारच कमी असायचा, परंतु आधुनिक समाजाच्या संपर्कातून कपड्यांचा वापर वाढला, पण रोज आंघोळ व कपडे धुण्याच्या अभावामुळे त्यांच्यात त्वचारोगाचे प्रमाण बरेच जास्त असते. याशिवाय पावसाळ्याच्या दिवसामध्ये डबल कपडे नसल्यामुळे प्रसंगी ओल्या कपड्यावरच राहावे लागते. त्यामुळे न्युमोनियासारखे आजार त्यांना जास्त जडतात.

4. **आर्थिक शोषण** : माडिया गोंड महिलांचे आर्थिक शोषण करणारा एक वर्गच त्यांच्या क्षेत्रांमध्ये आढळतो. या वर्गामधील सावकार हे माडिया गोंड महिलांना कर्ज देऊन दाम दुप्पट करून घेतात. लोकांजवळ उत्पादनाची साधने अपुरी असल्यामुळे ते कर्जाची परतफेड करू शकत नाहीत, अर्थात कर्जातून कर्ज असे कर्जाचे दुष्टचक्र सतत चाललेले असते. म्हणून माडिया गोंड महिला कर्जात जन्मतो आणि कर्जातच मरतो असे म्हटल्या जाते. ठेकेदार हे माडिया गोंड महिला श्रमिकांना वेठबिगारीस धरून शोषण करतात. व्यापारी मध, चारोळी, डिक आणि तेंदूपाने वगैरे वस्तू मिठाच्या, रॉकेलच्या मोबदल्यात घेऊन भरमसाठ नफा मिळवितात. जंगल अधिकारी शासकीय नियम दाखवून किंवा जबरदस्तीने त्यांच्यावर गदा आणतात व वेठबिगार म्हणून कामे करून घेतात, ग्रामसेवक एखाद्या शासकीय सवलतीचे आमिष दाखवून कोंबडी, दारू, धान्य त्यांच्याकडून वसूल करतात. एकंदरीत सर्व क्षेत्रातील परकीय लोक वन्यजातीय क्षेत्रात आर्थिक शोषण प्रक्रियेमध्ये सहभागी असल्याचे आढळून येते.
5. **वैद्यकीय सोयींचा अभाव** :- माडिया गोंड जमातीमध्ये स्वास्थ्य सेवांचा अभाव, स्वास्थ्य सेवांच्या क्षेत्रातील अपुर्या सोयी यामुळे आजही अनेक रोगांचा उपचार जादूपद्धतीनेच करण्यात येतो. आजही स्वास्थ्य सेवांचा उपभोग शहरातील लोकांनाच किंवा शहरालगतच्या रस्त्यावरील गावांना मिळतो. परंतु दुर्गम भागातील आदिवासी लोकांपर्यंत स्वास्थ्य सेवा अजूनही पोहचल्या नाहीत असेच म्हणावे लागेल. कारण काही भागात शासनाचे प्राथमिक आरोग्य केंद्र सुरू झाले परंतु डॉक्टर तिथे जाण्यास तयार

- नाहीत. डॉक्टर असले तरी पुरेशा सोयी नाहीत, औषधे नाहीत. त्यामुळे माडिया गोंड महिलांना शासनाच्या सोयी पुरविण्यात शासनाला अजूनही यश मिळाले नाही. वैद्यकीय सोयीअभावी आजारातून बाहेर पडण्याची संधी नसल्यामुळे दैवीकोप समजून मुकाट्याने मृत्यूला कवटाळणार्या लोकांचे प्रमाण माडिया गोंड जमातीमध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळते.
6. **वेश्यावृत्ती व गुसरोग :-** आदिवासी समाजात विवाहपूर्व व विवाहबाह्य संबंध ठेवण्याची प्रथा असली तरी या लैंगिक संबंधाचे काही नियम ठरलेले असतात. आज सभ्य समाजांचा या समूहाशी संपर्क वाढला. या जमातीत कामासाठी जाणारे ठेकेदार, व्यापारी, शासकीय अधिकारी पत्नीला वातावरण मानवत नाही म्हणून किंवा मुलाच्या शिक्षणासाठी म्हणून आपली पत्नी व मुले शहरात ठेऊन एकटेच आदिवासी क्षेत्रात कामासाठी येतात. आदिवासीतील त्यांच्या प्रथांचा गैरफायदा घेऊन, प्रसंगी विविध प्रलोभने दाखवून माडिया गोंड महिलांशी शरीरसंबंध प्रस्थापित करतात, त्यातूनच वेश्यावृत्ती, कुमारीमाता, गुसरोग यासारख्या समस्या निर्माण होतात.
7. **बालविवाह आणि अतिरिक्त वधुमूल्याची समस्या:-** माडिया गोंड जमातीमध्ये पूर्वी बालविवाहाची पद्धती ही अस्तित्वातच नव्हती. परंतु ही जमात हिंदू समाजाच्या संपर्कात आल्यामुळे या जमातीमध्ये बालविवाहाच्या प्रथेला सुरुवात झाली. स्त्री-पुरुषांच्या संबंधाकडे पाहण्याची माडिया गोंड जमातीची दृष्टी अगदीच निकोप होती. प्रेमाइतकी चांगली आणि महत्त्वाची दुसरी बाब कोणतीच असू शकत नाही अशी त्यांची धारणा होती. त्यामुळे विवाहपूर्व आणि विवाह संबंधाकडे उपहासाने हे पाहत असत. परंतु आधुनिक समाजातील या विषयी असणारी संकुचित मते या जमातीमध्ये शिरू लागली. विवाहपूर्व आणि विवाहबाह्य संबंधावर बंधने येऊ लागली. औरस व अनौरस संतती यामध्ये भेद होऊ लागला. यातूनच मुलगी वयात येण्यापूर्वीच बालविवाह प्रथेचे प्रचलन सुरू झाले.
8. **धार्मिक समस्या:-** आदिवासी जमातीमध्ये धर्माकडे फार आदराच्या भावनेने पाहिले जात होते. त्यामुळे त्यांचे जीवन अधिक सुलभ व सुसह्य होऊन अनेक संकटांपासून त्यांची सुटका होते. परंतु सभ्य समाजाच्या संपर्कामुळे धार्मिक समस्या उत्पन्न

झाल्या आहेत. भारतीय आदिवासींच्या समस्या या प्रामुख्याने धर्मातराशी निगडित आहेत. गेल्या दीड-दोनशे वर्षांपासून ख्रिश्चन मिशनरी आदिवासी क्षेत्रामध्ये सेवाकार्य करीत आहेत. ख्रिश्चनांच्या संपर्कात आलेल्या आदिवासीमधील अनेक सदस्यांनी कधी स्वेच्छेने तर कधी बळजबरीने ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला. हिंदूच्या संपर्कात आलेल्या अनेक सदस्यांनी हिंदू धर्म स्वीकारला. हिंदूंच्या संपर्कात आलेल्या अनेक सदस्यांनी हिंदू धर्म स्वीकारला. एकाच जमातीत दोन वेगवेगळ्या धर्मांचा प्रसार झाला, त्यामुळे त्यांच्या मनात आपल्या जमातीबद्दल औदासीन्य वाटू लागले, त्यांची आस्था कमी झाली. त्यांच्यात परंपरागत महत्त्व कमी झाले. एकंदरीत समाजावरील धर्माचे नियंत्रण कमी झाले, त्यातून कौटुंबिक तणाव, भेदभाव, विघटनाची प्रक्रिया सुरू झाली.

9. **शुद्ध व पाचक पेयजलाचा अभाव :-** माडिया गोंड महिला ग्रामस्थांमध्ये शुद्ध व पाचक पेयजलाचा अभाव दिसतो. विशेषतः उन्हाळ्याच्या दिवसामध्ये तर हा प्रश्न अधिकच जास्त गंभीर बनतो. काही भागांमध्ये तर 1 ते 4 कि. मी. अंतरावरून पेयजल माडिया गोंड महिलांना आणावे लागत असते. पावसाळ्यामध्ये जरी पाणी मिळाले तरी ते गढूळ आणि अशुद्धच असते, नद्या, नळ, विहिरी, हातपंप बसविलेल्या ट्यूबवेल्स यातून पाण्याचा पुरवठा केला जातो. पाणवट्यांवरच्या अस्वच्छतेमुळेही किटाणू, जीवाणू यांचा फैलाव होऊन रोगराई पसरते. त्यामुळे माडिया गोंड महिलांना उलटया, जुलाब, हगवण, कावीळ, पोटदुखी यासारख्या रोगांचा फैलाव अशुद्ध पेयजलातून होऊन त्यांचे आरोग्य बिघडते. त्यामुळे ह्या समस्या आरोग्य समस्येशी संबंधित आहे.

महिलांच्या आरोग्याशी निगडित योजना:-

1. **इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना :-** गर्भवती स्त्रिया व स्तनदा माता यांचे आरोग्य उत्तम राहावे व त्यांच्या पोषणाचा दर्जा सुधारावा याच उद्देशाने सन 2011पासून देशातील 52 जिल्ह्यात प्रायोगिक तत्वावर राबविल्या जात आहे. लाभधारक गर्भवती स्त्रिया व स्तनदा माता यांना तीन हप्त्यांमध्ये रु. 4000/ रोख रक्कम दिली जाते. या योजनेअंतर्गत सन 2015-16 मध्ये 0.62 लाख व 2016-17 मध्ये

- डिसेंबरपर्यंत 0.59 लाख लाभार्थ्यांना लाभ देण्यात आला आहे.
- जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम :- जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमाची सुरुवात 1 जून 2011 रोजी करण्यात आली आहे. या कार्यक्रमांतर्गत सार्वजनिक आरोग्य संस्थेत प्रसूत होणाऱ्या महिलांना छेद-प्रसूतीसह (सिझेरियन सेक्शन) सर्व सोयी-सुविधा मोफत पुरविल्या जातात. नैसर्गिक प्रसूती झाल्यास 3 दिवस, तर छेद प्रसूती झाल्यास 7 दिवस मोफत आहार, रोगनिदान आणि जेथे आवश्यकता असेल तेथे रक्त पुरविणे आणि येण्याजाण्याचा मोफत प्रवास या खेरीज सर्व आजारी नवजात बालकांना 30 दिवसांपर्यंत मोफत औषधोपचार पुरविले जाण्याची सुविधा दिली जात आहे.
 - वंदे मातरम् योजना (2003-04) :- गर्भवती महिलांना प्रत्येक महिन्यात खाजगी डॉक्टरांच्या सहकार्याने मोफत आरोग्य सेवा आणि औषधे उपलब्ध करून देणे,
 - भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना :- अनुसूचित क्षेत्र व अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामधील गरोदर स्त्रियांना तसेच स्तनदा मातांना एकवेळ चौरस आहार देण्यासाठी भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना सुरू करण्यात आली. 7 महिने ते 6 वर्ष वयोगटातील सर्व बालकांना अंडी, केळी, ऋतुमानानुसार फळे इत्यादींचा आहार देण्यात येतो.

निष्कर्ष :-

- माडिया गोंड महिलांचे आरोग्य मोठ्या प्रमाणात खालावलेले आहे.
- माडिया गोंड महिलांना आरोग्याच्या सोई-सुविधांचा अभाव आहे.

- माडिया गोंड महिलांमध्ये व्यसनाधिनतेचे प्रमाण खूप मोठ्या प्रमाणात आहे.
- माडिया गोंड महिलांपर्यंत शासनाच्या योजना पुरविल्या जात नाहीत.
- माडिया गोंड महिलांना मिळणारी वैद्यकीय सोई-सुविधा खूप कमी प्रमाणात मिळते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- ✦ गारे गोविंद, (2000), महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, प्रथम आवृत्ती, पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन,
- ✦ आत्राम व्हेकटेश, (मार्च 2016), गोंडी संस्कृतीचे सदर्थ, चतुर्थ आवृत्ती, वर्धा सुथिर प्रकाशन.
- ✦ नाडगोंडे गुरुनाथ, (2012), भारतीय आदिवासी, चतुर्थ आवृत्ती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
- ✦ सावळीकर संजय, (2014), "भारतीय आदिवासी जीवन आणि संस्कृती, प्रथम आवृत्ती, नागपूर: श्री मंगेश प्रकाशन.
- ✦ मेश्राम भुजंग, (एप्रिल 2014) आदिवासी साहित्य आणि अस्मितावेध, प्रथम आवृत्ती.
- ✦ तुमराम विनायक, (1994), आदिवासी साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा, विजय, प्रकाशन, नागपूर.
- ✦ मेश्राम भुजंग, (एप्रिल 2014) आदिवासी साहित्य आणि अस्मितावेध, प्रथम आवृत्ती.
- ✦ तुमराम विनायक, (1994), आदिवासी साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा, विजय, प्रकाशन, नागपूर.
- ✦ Gazetteer of India Maharashtra State Gazetteers, Chandrapur District, Director of Publications, Maharashtra State, Bombay, (Revised Edition).
- ✦ Deogaonkar S. G. (1982), Madia of Inter India Publication, Bhamaragad, New Delhi.
- ✦ Mehta B. H. (1984) Gonds of the Central Indian Highlands Concept, Publishing Company, New Delhi, Vol. I.
- ✦ Fuchs Stephen, (1973), The Aboriginal Tribes of India, Macmillan and Company, Delhi.
- ✦ Krappe, Alexzander, (1905), The Science of folk lore

आदिवासी महिलांची सद्यस्थिती आणि समस्या

डॉ. आनंद धोंडीबाराव घोडवाडीकर

वरिष्ठ शैक्षणिक संयोजक (समाजशास्त्र)

मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा, य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

शोध निबंध सार:

भारतातील महिला नेहमीच "दुहेरी जबाबदारी" पार पाडतात. केवळ आर्थिक क्रियाकलापांमध्येच नव्हे तर गैर-आर्थिक प्रक्रियेतही त्यांची भूमिका महत्त्वाची असते. भारताच्या अंतर्गत भागात राहणाऱ्या आदिवासी महिला त्यांच्या संबंधित कुटुंबात आणि समाजात आर्थिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण स्थान व्यापतात. हा अभ्यास या सिद्धांताला पुष्टी देतो की जेव्हा महिला प्राथमिक निर्वाह उपक्रमांमध्ये लक्षणीय योगदान देतात तेव्हा त्यांचा दर्जा उच्च असतो. जरी त्यांच्याकडे भौतिक आणि सामाजिक संसाधनांवर नियंत्रण नसले तरी, निर्वाह अर्थव्यवस्थेतील त्यांचे योगदान त्यांना महत्त्वाचे आणि अपरिवर्तनीय स्थान देते. हा अभ्यास समाजात महिलांचा दर्जा आणि स्थान समजून घेण्याचा प्रयत्न करते, विविध आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये त्यांच्या सहभागाची व्याप्ती जाणून घेते आणि घरगुती काळजी आणि देखभालीमध्ये त्यांची भूमिका आणि जबाबदारी देखील तपासते. आदिवासी समाजातील महिला त्यांच्या जीवनातील सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक मार्गांच्या विविध क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. आदिवासी महिलांना गैर-आदिवासी महिलांपेक्षा उच्च दर्जा मिळतो. शिक्षण, आरोग्य स्थिती, रोजगार स्थिती आणि घरगुती निर्णय घेण्याची शक्ती यासारख्या निर्देशकांचा वापर करून महिलांची स्थिती मोजली जाते. घर आणि बाहेर निर्णय घेण्याच्या बाबतीत त्या पुरुषांसोबत भागीदार असतात आणि त्यांना गैर-आदिवासी महिलांपेक्षा उच्च दर्जा मिळतो. परंतु भौतिकवादी विकासाच्या दृष्टिकोनातून, आदिवासी महिला अजूनही शैक्षणिक आणि चांगल्या राहणीमानापासून वंचित आहेत.

सूचनक शब्द :

आदिवासी महिला, सामाजिक स्थिती, रोजगार, शिक्षण, सामाजिक संसाधन

संशोधन पद्धती:

हा संशोधन लेख शासकीय अहवाल, संबंधित विषयाची पुस्तके, नियतकालिका, संशोधन लेख आणि

संकेतस्थळावरून मिळवलेल्या दुय्यम स्रोतावर आधारित आहे.

उद्दिष्ट:

या लेखाचा मुख्य उद्देश आदिवासी महिलांच्या सद्य स्थितीचा व त्यांच्यासमोर उद्भवणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे आहे.

प्रस्तावना:

कोणत्याही समाजातील महिलांचा दर्जा हा त्या समाजाच्या विकासाच्या पातळीचे एक महत्त्वाचे सूचक असतो. महिलांच्या भूमिकेत आणि स्थितीत बदल होताच सामाजिक बदल घडतात. समाजातील महिलांच्या दर्जात झालेल्या बदलांकडे लक्ष देऊन असे बदल लक्षात घेता येतात. जगातील लोकसंख्येच्या पन्नास टक्के महिला आहेत तरीही महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा देण्यात आला नव्हता. आदिवासी गटात विशेषतः महिलांना जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात सहभागी होण्यास अडथळे येतात. त्यांची सामाजिक, आर्थिक स्थिती, लिंग आणि भूगोल त्यांच्या जीवनात वेगवेगळ्या प्रकारे फरक करते. विशेषतः या आदिवासी लोकांना शिक्षणाचा अभाव, गरिबी आणि अनेक कारणांमुळे दुहेरी किंवा तिहेरी बहिष्काराचा सामना करावा लागत आहे. भारतातील या उपेक्षित आदिवासी गटांना अपमान, बहिष्कार, आर्थिक वंचितता तसेच गैरवागणूक सहन करावी लागते. आदिवासींचे प्रश्न बरेच आहेत, जसे की वन हक्कांच्या मुद्द्यांमुळे आदिवासींचे विस्थापन, त्यांच्या उपजीविकेसाठी जंगलात प्रवेश करण्यास प्रतिबंध. भारतातील बहुतेक आदिवासी समुदाय राष्ट्रीय जीवनाच्या मुख्य प्रवाहापासून अलिस होते आणि अजूनही आहेत. ते इतर लोकांपासून तुटलेले आहेत. प्रबळ ब्रिटिश सरकार आणि त्यांच्या वसाहतवादी हितसंबंधांनी, स्थानिक जमीनदारांच्या मदतीने आदिवासींचे शोषण केले. हे सर्व ब्रिटिशांच्या सार्वजनिक धोरणांमुळे घडत होते आणि काही जमीनदार, राजेशाही शासकांनी अनेक आदिवासी जमातींना त्यांच्या स्वायत्ततेपासून वंचित ठेवले. व्यापारी सावकार, प्रशासकीय अधिकार्यांनी महसूल वसूल

करण्याच्या पद्धती सुरु केल्या ज्यामुळे आदिवासींना अशा प्रशासनाविरुद्ध बंड करायला भाग पाडले. त्यांचा बंड हा जमीनदार आणि सावकारांकडून त्यांच्या शोषण आणि दडपशाहीची प्रतिक्रिया होती. त्यांच्या जमिनी या जमीनदारांनी अतिक्रमण केल्या आणि त्यांना मुख्य प्रवाहापासून दूर फेकले आणि त्यांना दुर्लक्षित केले. त्यांना समान हक्क नाकारले गेले, उलट त्यांचे हक्क वर्चस्व गाजवणार्या शक्तींनी हिरावून घेतले. त्यातच सामान्य धारणा अशी आहे की आदिवासी महिलांना निर्णय घेण्याच्या, आर्थिक स्वातंत्र्याच्या आणि स्वायत्ततेच्या बाबतीत भारतीय संदर्भात त्यांच्या गैर-आदिवासी समकक्षांपेक्षा चांगले स्थान आहे (राज, २०१८). स्वातंत्र्यापूर्वी अभ्यास केलेल्या अनेक मानववंशशास्त्रीय आणि समाजशास्त्रीय अभ्यासकानी या दाव्याचे समर्थन केले. उदाहरणार्थ, फ्युरर-हेमॅडॉर्फ (१९४३) आणि हटन (१९२१) यांनी केलेल्या मानववंशशास्त्रीय अभ्यासांनी आंध्र प्रदेशातील चेंचू, ईशान्य भारतातील नागा आणि गारो लोकांमध्ये आदिवासी महिलांचा उच्च सामाजिक दर्जा असल्याचे नोंदवले (सहल, २०२२).

भारतीय आदिवासी महिला

भारतातील आदिवासी लोकसंख्येच्या जवळजवळ ५०% महिला आहेत, जसे इतर गटांमध्ये असतात. इतर कोणत्याही गटाप्रमाणे आदिवासी समाजाचे अस्तित्व त्यांच्या महिलांच्या स्थितीवर अवलंबून असते. आदिवासी महिलांचे प्रांजळ असे मत आहे की त्यांची स्थिती गैर-आदिवासी महिलापेक्षा चांगली आहे चांगले आहे. उदाहरणार्थ, आदिवासी महिलांना स्वतःच जोडीदार निवडण्याचा अधिकार आहे. हुंड्या ऐवजी वधू मौल्यवान आहे, जी आदिवासी महिलेच्या उच्च सामाजिक दर्जाचे संकेत देते. पुढे आदिवासी महिला घटस्फोट घेऊ शकते आणि पुनर्विवाह करू शकते. त्यातच असे दिसून आले

१९६१-२०११ पासून अनुसूचित जमातींच्या साक्षरतेची आकडेवारी देण्यात आली आहे.

अ.क्र	वर्ष	एकूण लोकसंख्या	आदिवासी	आदिवासी पुरुष	आदिवासी महिला
1	1961	28.3	8.53	13.83	3.16
2	1971	34.45	11.30	17.63	4.85
3	1981	43.57	16.35	24.52	8.05
4	1991	52.21	29.60	40.65	18.19
5	2001	64.84	47.10	59.17	34.76
6	2011	72.99	58.96	68.53	49.35

(Source: Ministry of Tribal Affairs, 2013)

२०११ च्या जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार, एकूण साक्षरता दर ७२.९९ आहे परंतु अनुसूचित जमातींसाठी, साक्षरता

आहे की आदिवासी महिला काही प्रमाणात आर्थिकदृष्ट्या स्वायत्त असतात. विशिष्ट आदिवासी संस्कृतींमध्ये अनेक निषिद्ध गोष्टी अस्तित्वात आहेत ज्या आदिवासी महिलांशी भेदभाव करतात, ज्या अशुद्धता आणि निम्न दर्जा दर्शवितात. आदिवासी महिलांना पुजारी पद धारण करण्याची परवानगी नाही. मासिक पाळी नापसंती दर्शविली जाते, जसे की गैर-आदिवासी गटांमध्ये असते. खारिया महिलांना नांगर वापरण्याची किंवा घराच्या छतासाठी मदत करण्याची परवानगी नाही. ओरावनच्या महिलांना नांगर चालवण्यास देखील बंदी आहे. नीलगिरी टेकड्यांमधील तोडा हि जमात पीक नाश होण्याच्या भीतीने मासिक पाळीच्या महिलेकडे जात नाहीत. अनेक संस्कृतींमध्ये पूर्वजांची पूजा केवळ पुरुषांपुरती मर्यादित आहे. दक्षिण भारतातील तोडा आणि कोटा महिलांना मंदिरात प्रवेश करण्यास मनाई आहे. संताल महिलांना सामूहिक पूजेला उपस्थित राहता येत नाही.

आदिवासी महिला आणि शिक्षण

शिक्षण आणि साक्षरतेचे प्रमाण हे समाजाच्या विकासाचे महत्वाचे संकेतक आहेत. आजच्या जगात शिक्षण हे महत्वाचे आहे, मग ते कोणत्याही वर्गाचे, जातीचे, लिंगाचे, वांशिकतेचे किंवा धार्मिक ओळखाचे असो. शिक्षण हे पुरुष आणि महिलांसाठी तितकेच महत्वाचे आहे. समाजातील महिलांचा सर्वांगीण विकास सुनिश्चित करण्यासाठी ते एक साधन आहे. तथापि, औपचारिक शिक्षणाची उपलब्धता ही आदिवासी महिलांना भेडसावणार्या प्रमुख समस्यांपैकी एक आहे (माजी, २०१६). १९५० च्या दशकापूर्वी परिस्थिती इतकी गंभीर होती की कोणतेही थेट सरकारी कार्यक्रम आदिवासी शिक्षणाला लक्ष्य करत नव्हते (हसनैन, १९९१). परंतु संविधान स्वीकारल्यानंतर, केंद्र आणि राज्य सरकारांनी आदिवासी शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यावर विशेष लक्ष दिले.

दर ५८.९६ आहे. जर आपण १९६१ ते २०११ पर्यंतच्या एकूण साक्षरता दराचा विचार केला तर, आदिवासींच्या

साक्षरता दराने बहुतेक वाढ झाली आहे म्हणजेच ८.५३% वरून ५८.९६% पर्यंत. याच काळात महिलांसाठी साक्षरता दर ३.१६ वरून ४९.३५% पर्यंत वाढला. परंतु आदिवासी लोकसंख्येमध्ये शिक्षणातील लिंग तफावत लक्षणीय आहे. २०११ च्या जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार, आदिवासींमध्ये महिला साक्षरता दर केवळ ४९.३५% आहे तर पुरुष साक्षरता दर ६८.५३% आहे. रामी (२०१२) यांनी गुजरातमधील आदिवासीबहुल डांग जिल्ह्यातील प्राथमिक शिक्षणाच्या स्थितीचे वर्णन केले आहे आणि असे निदर्शनास आणून दिले आहे की सरकारी प्राथमिक शाळांमध्ये पाचवीच्या पुढे आदिवासी मुलींच्या गळतीचे प्रमाण वाढण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे सामान्य शैचाल्याची सुविधा.

घोष (२००७) यांनी झारखंडमधील हो आणि महाली आणि पश्चिम बंगालमधील लोढा यांच्या अभ्यासातून असे दिसून आले की मुलींच्या प्रवेशाचे प्रमाण त्यांच्या पुरुष समकक्षांच्या तुलनेत कमी आहे. शेतीच्या हंगामात गळतीचे प्रमाण विशेषतः जास्त असते कारण मुले त्यांच्या कुटुंबांना पेरणी, लागवड, खुरपणी इत्यादी कामांमध्ये मदत करतात. सामान्य लोकसंख्येच्या तुलनेत आदिवासी मुलींचे शाळा गळतीचे प्रमाण खूपच जास्त असते, विशेषतः ग्रामीण भागात. आदिवासी मुलींच्या शाळा गळतीच्या उच्च घटनेमागे विविध कारणे असू शकतात.

- शाळेचे स्थान खूप दूर आहे
- मुलींसाठी स्वतंत्र कार्यात्मक शैचाल्यांसह योग्य पायाभूत सुविधांचा अभाव
- शाळेच्या आवारात सुरक्षिततेचा अभाव
- शाळेत महिला शिक्षकांचा अभाव आणि शिक्षकांची अनुपस्थिती
- त्यांच्या स्थानिक भाषेत संबंधित अभ्यासक्रमाचा अभाव

आदिवासी मुलींच्या गळतीचे प्रमाण वाढण्यास विविध अंतर्गत घटक कारणीभूत ठरतात:

- पालकांना त्यांच्या मुलींसाठी शिक्षणाच्या महत्त्वाबद्दल जागरूकतेचा अभाव
- बाल-बालविवाहासाठी सांस्कृतिक आणि सामाजिक दबाव
- घरगुती काम आणि बालसंगोपनाच्या कामासाठी मुलींची आवश्यकता

मुलींच्या कल्याणासाठी आणि सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षणाचे महत्त्व समजून घेण्यासाठी पालकांना संवेदनशील आणि प्रशिक्षित करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागात विशेषतः प्राथमिक शिक्षण, कौशल्य विकास आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण यावर लक्ष केंद्रित करण्यासोबतच (संध्या राणी आणि इतर, २०११) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, २०२० (सेन आणि बारिक, २०२०) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे योग्य लक्ष दिले पाहिजे. आदिवासी मुलांना आत्मविश्वास मिळविण्यास मदत करणारी आदिवासी संस्कृती, लोककथा आणि इतिहास समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. शाळांमध्ये नावनोंदणी आणि टिकवून ठेवण्यासाठी, आदिवासी कथाकथन, चित्रकला, स्थानिक नृत्य, संगीत सादरीकरणांना प्रोत्साहन देण्यासाठी पुरेसे लक्ष दिले पाहिजे जे स्वदेशी ज्ञानाला प्रोत्साहन देण्यासाठी परिकल्पित आहेत (ब्रह्मणंदम आणि बाबू, २०१६). त्याचप्रमाणे, आदिवासी भागात क्रीडा अकादमींना प्रोत्साहन देऊन आदिवासी नैसर्गिक प्रतिभेचा वापर करण्यावर सरकारने लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. आदिवासी मुलींसह नवोदित खेळाडूंना अॅथलेटिक्स, धनुर्विद्या, धावणे, बॉक्सिंग, फुटबॉल, क्रिकेट इत्यादी खेळांसाठी संधी उपलब्ध करून देणे योग्य आहे जिथे ते आंतरराष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धांमध्ये देशाचे प्रतिनिधित्व करू शकतील. मेरी कोम आणि दुती चंद यांनी अनेक प्रतिष्ठित पुरस्कार जिंकले आहेत आणि आदिवासी महिलांसाठी खेळात उत्कृष्ट कामगिरी करण्यासाठी त्या आदर्श बनल्या आहेत. त्याचप्रमाणे, मुलींना आदिवासी आदर्शांच्या प्रेरणादायी यशोगाथा सांगून शिक्षण घेण्यास प्रेरित केले पाहिजे, (उदाहरणार्थ सध्याच्या आणि पहिल्या आदिवासी भारताच्या राष्ट्रपती - माननीय श्रीमती द्रौपदी मुर्मु.) त्यांना त्यांची स्वप्ने साध्य करण्यासाठी आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत प्रभावीपणे सहभागी होण्यासाठी पुरेसे असे समुपदेशन दिले पाहिजे. आदिवासी महिलांचे शिक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी येणाऱ्या समस्या आणि आव्हाने गुंतागुंतीची आणि अनेक प्रकारची आहेत. यावर मात करण्यासाठी, विविध भागधारकांचे एकत्रित प्रयत्न आवश्यक आहेत केंद्र आणि राज्य सरकारे, स्थानिक पंचायती आणि स्वयंसेवी संस्था. आदिवासींची जागरूकता आणि शिक्षकांचे प्रामाणिक पुनर्समर्पण केवळ सरकारी धोरणे आणि उप-योजनांवर अवलंबून राहण्याऐवजी या अडथळ्यावर मात करण्यास मदत करू शकते (मेटे आणि मॉडल, २०१२).

मुलींच्या शिक्षणाला पाठिंबा देण्यासाठी, सरकारने प्रत्येक मॅट्रिकपूर्व आणि मॅट्रिकोत्तर टप्प्यातील विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती प्रदान केली आहे आणि महिलांसाठी बोर्डिंग आणि वसतिगृह सुविधा, महिलांसाठी सायकली आणि उपेक्षित भागातील मुलींसाठी विशेष शाळा देखील प्रदान केल्या आहेत. आदिवासी आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित भागातील शैक्षणिक संस्थांसाठी शैक्षणिक आणि पायाभूत सुविधांमध्ये इतर सुधारणांवर सरकारने विशेष लक्ष केंद्रित करण्याचा निर्णय घेतला आहे. या प्रकल्पांचा उद्देश विविध प्रकल्पांद्वारे प्रवेश दर सुधारणे आणि वंचित मुलांमधील गळतीचे प्रमाण कमी करणे आहे. अनुसूचित जमातीच्या महिला आणि मुलींना शिक्षणात करिअर करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्याचे एक मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे त्यांच्या पारंपारिक राहणीमानात बदल करणे, त्यांना आर्थिकदृष्ट्या अधिक स्वावलंबी बनवणे, त्यांना स्वतःच्या आरोग्याची जबाबदारी घेण्यास प्रेरित करणे, या व्यक्तींना त्यांचे हक्क आणि कर्तव्ये समजावून सांगणे, ते ज्या सामाजिक वातावरणात राहतात त्या वातावरणाशी जुळवून घेणे, त्यांना तोंड द्यावे लागणारे आव्हाने मूल्यांकन करणे आणि त्यांना पूर्णपणे आदिवासी लोक म्हणून त्यांच्या स्वतःच्या विकासात मोठ्या प्रमाणात सहभागी होण्यासाठी संधी प्रदान करणे.

शेती आणि रोजगारातील सहभाग

समाजातील महिलांचा दर्जा हा त्यांच्या आर्थिक स्थिती आणि उत्पन्नाचे प्रतिबिंब असतो. आदिवासी महिलांची आर्थिक भूमिका महत्त्वपूर्ण असते आणि त्या आदिवासी अर्थव्यवस्थेत प्रमुख योगदान देतात (नरेश, २०१४). आदिवासी महिला फळे, फुले, औषधी वनस्पती आणि मुळे यासारख्या गौण वनोपजांच्या (MFP) संकलनाशी संबंधित बहुतेक कामात गुंतलेल्या असतात. या MFP मध्ये औषधी गुणधर्म आहेत आणि त्यांचा वापर औषधे म्हणून केला जातो. महिला घरगुती कामांसोबत शेतीच्या कामात गुंतल्यामुळे शेतीमध्ये मुख्य योगदान देतात. महिलांच्या सहभागाचे स्वरूप आणि व्याप्ती कुटुंबाच्या जमिनीनुसार बदलते. व्यवस्थापकांपासून भूमिहीन मजुरांपर्यंत त्यांच्या भूमिका बदलतात (कुमार आणि इतर, १९८५). मोहंत (२०१७) यांच्या मते, आदिवासी शेतकरी महिला लहान आणि मध्यम आकाराच्या शेतात शेतीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. ते जवळजवळ ९० टक्के शेतीविषयक कामांमध्ये गुंतलेले आहेत, विशेषतः ग्रामीण भागात जिथे पुरुष चांगल्या आणि

सुरक्षित रोजगाराच्या संधींच्या शोधात शहरी केंद्रांमध्ये स्थलांतर करतात.

आदिवासी महिला शेतीमध्ये, विशेषतः आदिवासी आणि ग्रामीण समुदायांमध्ये, महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्यांचे योगदान बियाणे जतन करण्यापासून ते शेती आणि कापणीनंतरच्या प्रक्रियेपर्यंत विविध उपक्रमांमध्ये समाविष्ट आहे. त्यांच्या सहभागाचे काही प्रमुख पैलू येथे आहेत:

शेतीमधील भूमिका

- **बियाणे जतन:** आदिवासी महिला अनेकदा पारंपारिक आणि स्थानिक बियाणे जतन करतात, ज्यामुळे जैवविविधता सुनिश्चित होते. जमीन तयार करणे आणि पेरणी: त्या नांगरणी, पेरणी आणि पिकांची पुनर्लागवड करण्यात भाग घेतात.
- **तण काढणे आणि कीटक नियंत्रण:** कीटक आणि तणांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी त्या पारंपारिक ज्ञानाचा वापर करतात.
- **कापणी आणि प्रक्रिया:** महिला पिके कापणी, वाळवणे आणि उत्पादन साठवण्यात सक्रियपणे सहभागी असतात.
- **पशुसंवर्धन:** अनेक आदिवासी महिला पशुधन आणि कुक्कुटपालन करतात, ज्यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढते.

आव्हाने

- **जमीन हक्कांचे प्रश्न:** महिलांना अनेकदा शेतीच्या जमिनीवर मालकी हक्क नसतात.
- **संसाधनांवर मर्यादित प्रवेश:** त्यांना कर्ज, तंत्रज्ञान आणि बाजारपेठेवर मर्यादित प्रवेश आहे.
- **आरोग्य आणि कामाचा भार:** घरगुती कामे आणि शेतीमजुरीचे दुहेरी ओझे त्यांच्या आरोग्यावर परिणाम करते.
- **हवामान बदलाचा परिणाम:** अनियमित हवामान पद्धती पारंपारिक शेती पद्धतींना धोका निर्माण करतात.

सरकारी आणि स्वयंसेवी संस्थांचे उपक्रम

- **स्वयं-मदत गट (SHGs):** महिलांना आर्थिक साक्षरता आणि कर्ज उपलब्ध करून देण्याचे सक्षमीकरण करा.
- **कौशल्य विकास कार्यक्रम:** त्यांना शाश्वत आणि सेंद्रिय शेतीचे प्रशिक्षण द्या.

- **जमीन हक्क चळवळी:** महिलांच्या जमीन मालकी हक्कांचे समर्थन करा.
- **बाजार संबंध:** वाजवी किमतीत उत्पादन विकण्यासाठी बाजारपेठांमध्ये चांगली प्रवेश प्रदान करा.

शाश्वत शेतीमध्ये आदिवासी महिलांचे महत्त्व

आदिवासी महिला या सेंद्रिय शेती आणि कृषी वनीकरण करतात, जे पर्यावरण संवर्धनात योगदान देतात. पिके आणि औषधी वनस्पतींचे त्यांचे पारंपारिक ज्ञान जैवविविधतेला आधार देते. ते अन्न सुरक्षेत मदत करतात, धान्य, भाज्या आणि दुग्धजन्य पदार्थांचा स्थिर पुरवठा सुनिश्चित करतात.

जंगलतोड आणि जमिन: आदिवासी महिलांवर परिणाम जंगलतोड आणि जमिनीपासून दूर जाणे हे महिलांवर, विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी समुदायातील महिलांवर गंभीर परिणाम करते, कारण त्या त्यांच्या उपजीविका, उदरनिर्वाह आणि सांस्कृतिक ओळखीसाठी जंगले आणि जमिनीवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतात.

आदिवासी महिलांवर जंगलतोडीचा परिणाम

- **उपजीविकेचे नुकसान:** लाकूड, औषधी वनस्पती आणि लाकूड नसलेली वन उत्पादने (एनटीएफपी) गोळा करण्यात गुंतलेल्या महिलांना त्यांचे उत्पन्न आणि उदरनिर्वाहाचे प्राथमिक स्रोत गमवावे लागतात.
- **कामाचा वाढता भार:** जंगले कमी होत असताना, महिलांना लाकूड, चारा आणि पाणी यासारख्या आवश्यक संसाधने गोळा करण्यासाठी दूर प्रवास करावा लागतो.
- **अन्न असुरक्षितता:** जंगलतोड शेती उत्पादकतेवर परिणाम करते, ज्यामुळे कुटुंबांसाठी अन्न उपलब्धता कमी होते.
- **आरोग्य समस्या:** प्रदूषण आणि पर्यावरणीय रूहासाच्या संपर्कात आल्याने श्वसनाचे आजार आणि जलजन्य आजार होतात.
- **पारंपारिक ज्ञानाचे नुकसान:** समृद्ध पर्यावरणीय ज्ञान असलेल्या आदिवासी आणि आदिवासी महिला त्यांचा सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय वारसा गमावतात.

जमिनीच्या विलगीकरणाचा आदिवासी महिलांवर परिणाम

- **विस्थापन आणि हक्कांचे नुकसान:** विकास प्रकल्प, खाणकाम किंवा व्यावसायिक शेतीसाठी जमीन अधिग्रहण केल्यामुळे महिलांना अनेकदा विस्थापित केले जाते, वडिलोपार्जित जमिनीवर प्रवेश गमावला जातो.
- **शेतीच्या जमिनीचे नुकसान:** कॉर्पोरेशन किंवा बाहेरील लोकांकडून जमीन ताब्यात घेतल्याने, अन्न उत्पादन आणि उत्पन्न निर्मितीमध्ये महिलांची भूमिका कमी होते.
- **वाढलेली असुरक्षितता:** जमिनीच्या मालकीशिवाय, महिलांना कायदेशीर संरक्षण कमी असते, ज्यामुळे त्या शोषण, गरिबी आणि तस्करीला बळी पडतात.
- **सामाजिक संरचनांमध्ये व्यत्यय:** विस्थापनामुळे स्थलांतर होते, पारंपारिक कुटुंब आणि समुदाय नेटवर्क तुटतात, जे सामाजिक आणि भावनिक आधार देतात.
- **भरपाईसाठी मर्यादित प्रवेश:** जमीन अधिग्रहित केल्यावर महिलांना अनेकदा जमिनीचे हक्क किंवा भरपाई मिळत नाही, कारण मालकी पारंपारिकपणे पुरुषप्रधान असते.

संभाव्य उपाय

- **महिलांचे जमिनी हक्क :** महिलांसाठी कायदेशीर जमिनीची मालकी सुनिश्चित केल्याने त्यांना आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या सक्षम बनवता येते.
- **समुदाय-आधारित संवर्धन प्रयत्न:** वन व्यवस्थापन आणि संवर्धन कार्यक्रमांमध्ये महिलांना सहभागी करून घेणे.
- **सरकारी धोरणे आणि योजना:** जबरदस्तीने विस्थापनाविरुद्ध कायदे मजबूत करणे आणि प्रभावित महिलांसाठी पुनर्वसन प्रदान करणे.
- **कौशल्य विकास आणि पर्यायी उपजीविका:** कृषी वनीकरण, हस्तकला आणि पर्यावरणीय पर्यटन यासारख्या शाश्वत उपजीविकेत महिलांना प्रशिक्षण देणे.
- **निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग मजबूत करणे:** जमीन आणि पर्यावरणीय प्रशासनात नेतृत्वाची भूमिका घेण्यासाठी महिलांना प्रोत्साहित करणे.

जंगलतोड आणि जमीन अलगाव केवळ पर्यावरणाला हानि पोहोचवत नाही तर लैंगिक असमानता देखील

वाढवते, ज्यामुळे जमीन आणि वन संवर्धन धोरणांमध्ये महिलांचा आवाज एकत्रित करणे आवश्यक होते.

आदिवासी महिलांवर स्थलांतराचा परिणाम

ग्रामीण ते शहरी हंगामी किंवा सक्तीचे विस्थापन असो, स्थलांतर हे आदिवासी महिलांवर अनेक प्रकारे लक्षणीय परिणाम करते. त्याचा परिणाम आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आरोग्य पैलूंमध्ये दिसून येतो.

✓ आर्थिक परिणाम

- पारंपारिक उपजीविकेचे नुकसान: अनेक आदिवासी समुदाय जंगले, शेती आणि कारागीर कामांवर अवलंबून असतात. स्थलांतरामुळे महिलांना अनेकदा शहरांमध्ये अकुशल, कमी पगाराच्या नोकऱ्या स्वीकाराच्या लागतात, जसे की घरगुती काम किंवा बांधकाम मजूर.
- वेतन शोषण: स्थलांतरित आदिवासी महिलांना वारंवार वेतन भेदभावाचा सामना करावा लागतो, पुरुष किंवा बिगर आदिवासी कामगारांपेक्षा कमी पगारासह.
- आर्थिक स्वातंत्र्य: काही ठिकाणी, स्थलांतर आर्थिक संधी प्रदान करते, ज्यामुळे महिलांना त्यांच्या कुटुंबाचे पालनपोषण करता येते, परंतु कठोर कामाच्या परिस्थितीच्या किंमतीवर.

✓ सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणाम

- आदिवासी ओळख नष्ट होणे: स्थलांतरामुळे पारंपारिक पद्धती, भाषा आणि समुदाय समर्थन प्रणालीपासून तुटवडा निर्माण होतो. तरुण पिढ्या शहरी संस्कृतींमध्ये मिसळू शकतात, ज्यामुळे आदिवासी वारसा कमकुवत होऊ शकतो.
- लिंग-आधारित हिंसाचार: आदिवासी महिला, विशेषतः शहरी भागात, त्यांच्या असुरक्षित सामाजिक-आर्थिक स्थितीमुळे शोषण, छळ आणि तस्करीचा धोका जास्त असतो.
- कुटुंब रचनेत बदल: स्थलांतर पारंपारिक कुटुंब व्यवस्था विस्कळीत करते. खेड्यांमध्ये मागे राहिलेल्या महिलांना घरकाम आणि शेतीचे काम असे दुहेरी ओझे सहन करावे लागते, तर स्थलांतर करणाऱ्या महिला अनेकदा असुरक्षित, अनौपचारिक वस्त्यांमध्ये राहतात.

✓ आरोग्यावर परिणाम

- नित्कृष्ट राहणीमान: स्थलांतरित आदिवासी महिला अनेकदा झोपडपट्ट्यांमध्ये किंवा अपुरी

स्वच्छता असलेल्या तात्पुरत्या निवार्या मध्ये राहतात, ज्यामुळे आरोग्य धोके वाढतात.

- आरोग्यसेवेची मर्यादित उपलब्धता: अनेक आदिवासी स्थलांतरितांना योग्य ओळखपत्रे नसतात, ज्यामुळे सरकारी आरोग्य योजनांमध्ये प्रवेश मर्यादित होतो. कुपोषण, मातृ आरोग्य गुंतागुंत आणि व्यावसायिक रोग यासारख्या समस्या सामान्य आहेत.
- मानसिक आरोग्य आव्हाने: विस्थापनाचा ताण, नोकरीची असुरक्षितता आणि सामाजिक भेदभाव, चिंता आणि नैराश्याला कारणीभूत ठरू शकतो.

✓ धोरण आणि सरकारी हस्तक्षेप

काही सरकारी कार्यक्रम स्थलांतरित आदिवासी महिलांना पाठिंबा देण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात, जसे की:

- वन हक्क कायदा (२००६): आदिवासी समुदायांसाठी जमिनीचे हक्क मान्य करतो.
- मनरेगा (महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा): त्रासदायक स्थलांतर कमी करण्यासाठी ग्रामीण रोजगार प्रदान करते.
- शहरी उपजीविका अभियान: शहरांमध्ये महिलांसाठी कौशल्य प्रशिक्षण आणि आर्थिक सहाय्य प्रदान करते.

स्थलांतर आदिवासी महिलांसाठी आव्हाने आणि संधी दोन्ही देत असले तरी, पद्धतशीर असमानतेमुळे होणारे नकारात्मक परिणाम अनेकदा फायद्यांपेक्षा जास्त असतात. कौशल्य विकास, सामाजिक सुरक्षा आणि शोषणापासून संरक्षण यावर लक्ष केंद्रित करणारी धोरणे त्यांच्या परिस्थिती सुधारण्यासाठी आवश्यक आहेत.

निष्कर्ष:

आदिवासी महिला त्यांच्या आदिवासी समाजात एक विशिष्ट भूमिका बजावतात आणि त्यांना गैर-आदिवासी समाजातील महिलांपेक्षा कमी भेदभावाचा सामना करावा लागतो. अभ्यासातून असे दिसून आले की कमी साक्षरता दर आणि शिक्षण, नित्कृष्ट आरोग्य स्थिती, रोजगाराच्या संधींचा अभाव, पारंपारिक श्रद्धा आणि कमी राजकीय सहभाग, तांत्रिक मागासलेपणा हे आदिवासी महिलांच्या स्थितीच्या विकासातील मुख्य अडथळे आहेत.

संदर्भ:

- ✦ देवगांवकर, शैलजा, २००१, आदिवासी विश्व, नागपूर, आनंद प्रकाशन.

- ✦ खोडेवाड देविदास, २०१८, महाराष्ट्रातील आदिवासी जीवन, विद्या पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
- ✦ कोडीतकर सुरेश, २००८, आदिवासी जीवन कथा आणि व्यथा, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- ✦ मोरे माधव बंडू, आदिवासी बोल् लागला, सुगावा प्रकाशन पुणे.
- ✦ सावरा मिरा, १९८८ "आदिवासी स्त्रीयाच्या समस्या व विकास" आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था पुणे.
- ✦ कुलकर्णी शौनक, २००९ 'महाराष्ट्रातील आदिवासी', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
- ✦ निकम गौतम, २०१५, आदिवासीच्या समस्या: एक अभ्यास, विमलकीर्ती प्रकाशन, चाळीसगाव.
- ✦ आगलावे प्रदीप, २००३, भारतीय समाज आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- ✦ Amar Kumar Singh & C. Rajyalakshmi, Status of Tribal Women in India, 23 Social Change, 3-18 (1993) • Aparna Mitra, The status of women among the scheduled tribes in India, 37 The Journal of Socio-Economics, 1202-1217 (2008)
- ✦ Devi Ahiliya Vishvavidyalaya, Status Of Tribal Women In India With Special Reference To The Socio-Economic And Educational Condition, 18 Ilkogretim Online - Elementary Education Online, 2284-2292 (2019)
- ✦ Jitendra Kumar Premi, Domestic violence against tribal women: With special reference to Pardhi and Gond tribes of Chhattisgarh, 7 Research Journal of Humanities and Social Sciences, 205 (2016)
- ✦ Jyotirmayee Mohapatra, Literacy Among Tribal Girls And Women- "An Overview," India Education, Aug. 14, 2020
- ✦ Sahal, Kalyani. (2022). Unit 13: Problems of Tribal Women, Paper: Tribal Culture in India, B.Sc. Anthropology, IGNOU. Accessed from <https://www.egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/86964/1/Unit-13.pdf> on 25-03-2023.
- ✦ Rami, Gaurang. (2012). Status of Primary Education in the Tribal District of Gujarat: A Case Study of the Dangs District. International Journal of Rural Studies, 19(1):1-6
- ✦ Ghosh, Arun Kumar. (2007). The Gender Gap in Literacy and Education Among the Scheduled Tribes in Jharkhand and West Bengal. Sociological Bulletin, 56 (1): 109-125.
- ✦ Kumar, V., T.R. Singh, S.R. Yadav and R.P. Singh. (1985). "Employment and income pattern of women labour in modern agriculture in District Meerut (U.P.)". Indian Journal of Agricultural Economics, 40(3): 276-277.
- ✦ Maji, Subarna. (2016). Educational Status of Tribal Women in West Bengal. International Journal of Allied Practice, Research and Review, 3(9): 6-10. Accessed from http://www.ijaprr.com/download/issue/Volume_III/Issue_X/132_Volume_III_Issue_X_06-10_Subarna_Maji.pdf on 26-03-2023

जागतिकिकरण व भारतीय स्त्रीयांसमोरील आव्हाने

प्रा.डॉ. सुनिल माधवराव सिसोदे

(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)

कै.म.दि.सिसोदे कला, वाणिज्य व डॉ.उषाताई तनपुरे विज्ञान महाविद्यालय, नरडाणा ता.शिंदखेडा जि.धुळे

सारांश :-

जागतिकिकरण ही अशी प्रतिक्रिया आहे की, जी मानवी संशाधने सुचना प्रसारण व तांत्रिक गोष्टीचा खुल्याप्रमाणे दळणवळण करते जागतिकिकरण म्हणजे विदेशी गुंतवणुक व जास्तीत जास्त विदेशी गुंतवणुकीचा व्यापारावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास होय. आज भारतात नाही तर संपुर्ण जगामध्ये उदारीकरण व जागतिकिकरणच्या नावावर एक पैशाच्या संदर्भात आर्थिक व्यवहार चालू आहेत. साम्राज्यवादी व गुंतवणुकदार हे जगाची अर्थव्यवस्था चालवत आहे जागतिकरण म्हणजे संपुर्ण जगाला व्यापारीक दुष्ट्या एकत्र आणून एक चक्र बनविणे होय. एवढेच नाहीतर जागतिकिकरणामुळे आर्थिक गोष्टीबरोबरच सांस्कृतिक राजनितिक व शैक्षणिक संबंध एकत्रित आणण्यावरही भर देतो. जागतिकिकरण म्हणजे दुरच्या गोष्टी जवळ आणणे व त्यांना जवळ आणण्याची प्रक्रिया म्हणजेच जागतिकिकरण होय.

जागतिकिकरण जवळपास 90 च्या दशकांमध्ये संपुर्ण जगावर त्याची छाया पडली या प्रक्रियेमध्ये संपुर्ण जगातील जागतिक मुद्यांना एक कुटुंबाच्या नजरेने बघतिले जाते जगामध्ये अशा प्रकारच्या आलेल्या समस्यांचा जागतिक अशा प्रकारच्या स्तरावरती त्यांना समजून घेऊन त्यांचा समाधान करण्याचा प्रयत्न केला जातो. या संदर्भात डेव्हिल्ड हेल्ड या विद्वानाचे मत जाणून घेता येईल त्याच्या मते, जागतिकिकरणाने समकालिन सामाजिक उद्दिष्ट्यांना एकमेकाजवळ आणून उभे करून दिलेले आहे. तिथे लोकांमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक व्यवहार हे एकमेकांवर अवलंबून आहे. जागतिकिकरण शब्दाची उत्पत्ती Globalization या इंग्रजी शब्दापासून Globe म्हणजे गोल किंवा पृथ्वी असा आहे. संपुर्ण जगाला समाविष्ट करणारी क्रिया म्हणजेच जागतिकिकरण / Globalization असा आहे. जागतिकिकरण हा शब्द, संस्कृत भाषेतून आलेला आहे. जागतिकिकरणाचे वेगवेगळ्या क्षेत्रामध्ये काय परिणाम झालेला आहे याचा वेगवेगळ्या देशांमध्ये काय परिणाम

झालेला आहे याचा विचार करावा लागेल.जागतिकिकरण किंवा वैश्वीकरण हा शब्द 1990 नंतर विशेषतः व्यापार व विपणन या क्षेत्रांशी जुळलेला आहे या दोन गोष्टीचा विशेषतः आंतरराष्ट्रीय क्रियांवर / संबंधावर परिणाम म्हणजेच जागतिकिकरण होय. संपुर्ण जगातील बाजारपेठेला एक क्षेत्र म्हणून बघणे दुसऱ्या शब्दांमध्ये सांगायचे म्हटले म्हणजे प्रत्येक देशांच्या आपल्याकडे असणाऱ्या वस्तु, सेवा, धन / वित्त किंवा बौद्धिक संपदा यांची देवाण-घेवाण करणे म्हणजेच जागतिकिकरण होय. या सर्व गोष्टींचा परिणाम भारतीय स्त्रीयावरही दिसून येत आहे. आजच्या युगामध्ये भारतीय स्त्रीया पुरुषाबरोबर किंवा पुरुषापेक्षाही एक पाऊल पुढे जागतिकिकरणाच्या स्पर्धेमध्ये म्हणजेच वस्तु, सेवा व बौद्धिक संपदेमध्ये पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करतांना दिसतात भारतीय स्त्रीयांचा अभ्यास करत असतांना आपल्याला असे लक्षात येईल की, भारतीय स्त्रीचे स्थान नेमके भारतीय समाजांमध्ये कुठे आहे. या संदर्भात अनेक प्रश्न निर्माण होतात. “वसुदैव कुटुंबकम” म्हणजेच हे विश्वची माझे घर हे ज्ञानेश्वरानी सांगितलेल्या श्लोकामध्ये जागतिकिकरण विश्व बंधुत्व डॉ. राममनोहर लोहिया यांनी विश्व नागरिकता हा शब्द आंतरराष्ट्रीय राजनितिक अनिवार्यता या संदर्भात वापरलेला आहे. सामाजिक आणि राजनितिक विचारांची पार्श्वभूमी आपण जर बघितली तर 20 व्या शतकांमध्ये विज्ञानाने स्त्रीयांच्या विरोधात एक नवीन योजना आखण्याचा उद्देश दिसून येतो. ज्याचा परिणाम म्हणजे 1970 मध्ये मुंबई येथील हरिकिशन दास रुग्णालय मध्ये पहिले भ्रुण परिक्षण केले गेलेत त्यानंतर 1978 ते 1991 या कालखंडात त्याच रुग्णालयात 8 हजार पेक्षा जास्त भ्रुणपरिक्षण केले गेले. या संदर्भात बीबीसीने एक वृत्रचित्र (डाक्युमेटरी) बनविली. याला ‘Born to Die’ असे नाव देण्यात आले. श्रीमंत स्त्रीया फक्त मुलीचे पालन पोषण करू शकतात अशा प्रकारचा समज येथुन सुरु झाला मुलींना जन्म देणे म्हणजेच समाजामध्ये अपमान सहन करणे असा होतो जेव्हा जगामध्ये असा समज पसरत होता तेव्हा

भारतासारख्या पुरुषप्रधान असणार्या देशांमध्ये याचा विलक्षण परिणाम दिसून आला याचा परिणती म्हणून 1981 ते 1991 या कालावधीमध्ये भारतामध्ये पुरुषापेक्षा स्त्रीयांचे प्रमाण 4.5 करोड ने कमी झालेले आहे.

राजीव गांधीचे या संदर्भात 1981 ला क्लोनिंग संदर्भात चेतावणी संदर्भातला उल्लेख आणास देता येईल 28 फेब्रुवारी 1997 ला एका ब्रिटीश वैज्ञानिकाने मॅड्याचा क्लोन बनवला त्यानंतर काही दिवसांनी अमेरिकन शास्त्रज्ञ / वैज्ञानिक डॉन बुल्म याने एका माकडांवरती क्लोन करून या प्रयोगाला मनुष्याचा अगदी जवळ आणून ठेवले.

विज्ञान, वैज्ञानिक, समाज, अर्थशास्त्र, आर्थिक जग, राजनितिक आणि राजनितितज्ञ व वैज्ञानिक स्त्रीयांच्या विरोधान विचार करत असतांना स्त्रीयांच्या परिवेशामध्ये स्त्रीयांना आपल्याच स्थानांची शोध घेण्याची आवश्यकता होती यासर्व संकटामध्ये स्त्रीयांचे स्थान व मनोबल तुटत असतांना या सर्व जखमा सहन करत असतांना स्त्री एक करुणाचा विषय होत गेली. सीमोन दबाउवार या लेखिकेने पुरुष प्रधान समाजाच्या या कृतीवर लिहिते की पुरुष आपल्या सत्ता बनून ठेवण्यासाठी स्त्रीयांना आपल्या जन्मापासूनच अनेक नियमांचा प्रथेमध्ये टाकत आलेले आहे. या सिध्दांताच्या आधारावर आपल्याला भारतांमध्ये तीन मुख्य बिंदुवर विश्लेषण करता येईल.

संपुर्ण जग स्त्रीयांविषयी 125 वर्षांपासून म्हणजेच सीमोन दबाउवारचे पुस्तक 'द सॅकद सेक्स' प्रकाशित झाल्यापासून त्या पूर्वीच्या मानवाधिकारची चर्चा करत असतांना स्त्रीयांच्या संदर्भात ज्या काही घोषणा केल्या गेल्या त्या आजही जशाच्या तशा आहेत पुरुषप्रधान समाज हा स्त्रीयांच्या अधिकार संदर्भामध्ये एक चर्चा करत राहिले. मानव विकासाच्या अहवालानुसार 1985 मध्ये संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमांमध्ये पहिल्यांदा स्त्रीयांच्या विकासाच्या परिणामाना समाविष्ट करण्यात आले. याच्यापूर्वी हे सगळे परिणाम अर्थहिन वाटत होते. स्त्रीयांनी फक्त पतीबरोबर समर्थन करणे एवढेच काम होते हाच समाज स्त्रीयांना सहासी, आक्रमक आत्मनिर्भर महत्वाकांक्षी होण्याची लक्षणे बघतो. सैध्दांतिक दृष्टीने

या ठिकाणी विज्ञान व तंत्रज्ञान या दोघांनी स्त्रीयांची प्रतिमा सकारात्मक दिशेने परिवर्तन करण्याच्या प्रयत्न दिसून येतो. जागतिकीकरणामध्ये उदारीकरण हा केंद्रबिंदु आहे. आणि या उदारीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यामध्ये स्त्रीयांना रोजगार संबंधित स्थान देण्याचा प्रयत्न दिसून येतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपलं उत्पादन विकण्यासाठी स्त्रीयांच्या चमकदार शैलीचा फायदा घेत नाही तर त्यांना फसविण्याचा ही प्रयत्न दिसून येतो. उदारीकरणामध्ये स्त्रीला स्वतंत्रता देणे एक फॅशन आहे त्याच्या संदर्भात स्त्रीचा उपभोग व शील पर्यंत जातो आजच्या स्त्रीशोषण संदर्भामध्ये निश्चितच विश्वविद्यालयीन संशोधनामध्ये अभ्यास केला गेला पाहिजे त्यांना गृहउद्योगांमध्ये स्थान देवून जसे लहान लहान गृहउद्योग निर्माण करून स्त्रीयांना रोजगार मिळवून देवून त्यांना या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये समाविष्ट केले जावू शकते.

आधुनिक परंपरांना सोडून नवीन अशा प्रकारचे संशोधन करून स्त्रीयांना त्या आधुनिक जगामध्ये स्त्रीयांना रोजगार निर्माण करून आर्थिक निर्भर करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :-

- ✦ कुरुक्षेत्र पत्रिका, नई दिल्ली, सितम्बर 2004 पृष्ठ 37.
- ✦ गांधी राजन - "अपनी कलम लगाइये और अमर हो जाइये" धर्मयुग 13 दिसम्बर 1981 पेज 17.
- ✦ इंटरनेट, गुगल - डॉ. चन्द्रशेखरन बालकृष्णनन यांचा लेख 2015.
- ✦ शर्मा श्रीनाथ : साहित्य और उत्तर आधुनिकता : आचरण (दैनिक सागर / ग्वालियर 1996).
- ✦ अरोडा एन.डी. - राजनीती विज्ञान सिविल सेवा मुख्य परीक्षा ताजा एम.सी.ग्रयो-हिल एज्युकेशन प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली (2011), पृ 30.
- ✦ बागची, कथकली एवं मिनि फिलिप : "स्त्रियाँ लूस क्या हो रही हैं" राजकिशोर द्वारा संपादित पुस्तक, स्त्री के लिए जगह, वाणी प्रकाशन नई दिल्ली 1994 पेज 109.
- ✦ Dale Peter & Others : "Dangerous Families" Tailstock Publication London 1985.

एकल पालक कुटुंबांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

श्री. नवनाथ विश्वनाथ खेत्री

संशोधक विद्यार्थी

मु. पो. मोठीवाडी ता. माजलगाव जि. बीड

गोषवारा :-

काळानुसार एकल पालक कुटुंबाची संख्या वाढली आहे. आज एकल पालक कुटुंब अगदी सामान्य आहेत. आणि लाज वाटू नये किंवा घाबरू नये असे काही नाही. पाश्चात्य देशांमध्ये गेल्या काही दशकामध्ये एकल पालक कुटुंबाची टक्केवारी सातत्याने जास्त आहे. येत्या काही वर्षात एकल पालकत्वाचे प्रमाण कमी होणार नाही असे दिसून येत असल्याने एकलपाल कुटुंबात वाढल्याने होणाऱ्या परिणामाचा काळजीपूर्वक विचार करणे आवश्यक आहे. एकल पालक कुटुंबात वाढल्याने मुलाच्या भावनिक कल्याणावर, संज्ञानात्मक विकासावर आणि शाळेच्या कार्यक्षमतेवर नकारात्मक परिणाम होतो. एकल पालक असणे कठीण असू शकते पण एकल पालकत्वाचे अनेक फायदे आहेत. एकल पालक कुटुंबातील मुले दोन पालक कुटुंबातील मुलाप्रमाणेच आनंदी असू शकतात. तुम्ही तुमच्या मुलाशी चांगले नाते निर्माण करू शकतात. आणि त्यांना स्वतंत्र व्यक्ती बनवू शकतात. एकल पालक ही अशी व्यक्ती आहे. ज्याला मुलं किंवा मुले आहेत. परंतु मुलाच्या संगोपनात किंवा समर्थनासाठी सहाय्य करण्यासाठी जोडीदार किंवा लिव्ह इन भागीदार नाही. एकलपालक होण्याच्या कारणांमध्ये मृत्यू, घटस्फोट, ब्रेक अप, परित्याग, विधवा होणे, कौटुंबिक हिंसाचार, बलात्कार, एकट्या व्यक्तीकडून बाळंतपण किंवा एकट्या व्यक्तीने दत्तक घेणे, जोडीदाराचा मृत्यू, विधवा, पालक अनपेक्षित गर्भधारणा, किशोरवयीन गर्भधारणा, सक्तीचे विवाह, जोडीदारापासून विभक्त यांचा समावेश होतो. एकल पालक कुटुंब म्हणजे मुले असलेली कुटुंब ज्याचे नेतृत्व एकल पालक करतात.

मुख्य शब्द :-

कुटुंब, कुटुंबाचे प्रकार, एकल पालक, एकल पालक कुटुंबाचे प्रकार, एकल पालक कुटुंबाचे तोटे, एकल पालक कुटुंबाचे फायदे, परिणाम.

प्रस्तावना :

भारतीय हिंदू समाजामध्ये विवाहाला पवित्र स्थान देण्यात आलेले आहे. विवाहासंबंधी धार्मिक विधींना

अत्याधिक महत्त्व दिले जाते. पूर्वीच्या काळी कुटुंब म्हणजे एकमेकांशी नाते असलेल्या माणसांचा समूह होता. माणसा-माणसांमधील नाती ही जन्मानंतर, विवाहानंतर किंवा दत्तक घेतल्यानंतर निर्माण होतात. कुटुंबसंस्था एकत्र अथवा विभक्ती अशा दोन्ही प्रकारची असू शकते. विभक्त कुटुंबसंस्था त आई-वडील, पती-पत्नी, मुलगा-मुलगी असे प्राथमिक नाते असतात. एकत्र कुटुंब पद्धतीत इतर दुय्यम नातेसंबंधाचा देखील अंतर्भाव होतो. (उदा. काका-काकू, चुलत भाऊ-बहीण) साधारणतः पुरुष (वडील) हा कुटुंबाचा प्रमुख असतो. म्हणूनच त्यांना कुटुंबाचा कणा, आधारस्तंभ असे देखील म्हटले जाते. 'कुटुंबसंस्था' ही सार्वभौम संस्था असली तरी समाजात तिचे स्वरूप बदललेले दिसते. आधुनिक समाजामध्ये ज्या प्रकारची कुटुंबपद्धती प्रचलित आहे त्या पद्धतीशी सुसंगत अशी सांस्कृतिक लक्षणे, स्थायी भाव, कल्पना इत्यादी बाबी कुटुंबात दिसतात.

एकल पालकत्व अर्थ :-

एकल पालक कुटुंब म्हणजे एक पालक (आई किंवा वडील) ज्यात (जैविक किंवा दत्तक) अवलंबित मुले असतात. पालक मुलासाठी प्रदाता आणि काळजीवाहक अशी दुहेरी भूमिका घेतात. या जबाबदारीच्या परिस्थितीसह एक पालक बनतात. एकल पालक म्हणजे अविवाहित, विधवा किंवा घटस्फोटीत आणि पुनर्विवाह केलेला नसलेली व्यक्ती. एकलपालक कुटुंबाचे प्रमुख आई-वडील, आजी-आजोबा, काका किंवा काकू असू शकतात. एकल पालक कुटुंब म्हणजे अविवाहित, घटस्फोटीत किंवा विधवा व्यक्ती आणि त्यांचे एक किंवा अधिक मुले असलेली कुटुंब. या कुटुंबात मुलाचे संगोपन करणारा पालक स्वतःवर अवलंबून असतो. एकलपालक कुटुंबामध्ये मुले जैविक, दत्तक, पालनपोषण किंवा सावत्र असू शकतात.

संशोधन विषय :

प्रस्तुत संशोधन विषय "एक पालक कुटुंबाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन" असून एकल पालक कुटुंबाचे सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन करण्यासाठी व

तसेच त्यांची परिस्थिती, दर्जा, भूमिका यांचे अध्ययन करण्यासाठी तसेच एकल पालक कुटुंबाच्या समस्या, त्यांची कारणे, उपाययोजनांचे अध्ययन करण्यासाठी या विषयाची निवड केली आहे.

संशोधनाचे महत्त्व :

एकल पालक कुटुंबातील सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन करण्यासाठी हा संशोधन विषय महत्त्वपूर्ण आहे. एकल कुटुंबाची परिस्थिती जाणून घेण्यासाठी सर्व प्रथम कुटुंब व्यवस्था, त्या विषयी माहिती जाणून घेणे गरजेचे आहे. त्यानंतर विभक्त कुटुंबाची कारणे आणि त्यांचा माता-पिता यांच्यावर पडणारा परिणाम तसेच यामुळे एकल पालकाची आलेली जबाबदारी, आव्हाने या सार्या गोष्टी पचवून जीवनाची वाटचाल करावी लागते. एकल पालक कुटुंबाचे सामाजिक स्थितीचे अध्ययन करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन विषय महत्त्वपूर्ण आहे ते पुढीलप्रमाणे -

1. जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे निर्माण झालेल्या नवीन समस्यांपैकी एकल पालक कुटुंबाची समस्या आहे. आधुनिक संदर्भाने त्याचे अध्ययन होणे गरजेचे आहे.
2. पारंपरिक समाजातील कुटुंब संस्थेत एकल पालक कुटुंबामुळे बदललेला दर्जा व भूमिकांचे विविध पैलू अभ्यासण्यासाठी हा विषय संशोधनासाठी महत्त्वाचा आहे.
3. एकल पालक कुटुंबामुळे निर्माण झालेल्या पालकांच्या भूमिका संघर्षाच्या अध्ययनासाठी हा विषय महत्त्वाचा आहे. म्हणून या समस्यांचा कौटुंबिक, सामाजिक, धोरणात्मक उपाय योजना करण्याच्या दृष्टीने या विषयावर समाजशास्त्रीय अध्ययन होणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

1. आधुनिक काळातील परिवर्तनामुळे निर्माण झालेली एकल पालक कुटुंबाचे स्वरूप अभ्यासणे.
2. एकल पालक कुटुंबातील संरचनात्मक परिवर्तन अभ्यासणे.
3. एकल पालक कुटुंबामुळे निर्माण झालेल्या कौटुंबिक, मानसिक, सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास करणे.
4. एकल पालक कुटुंबाच्या समस्यांचे अध्ययन करून त्या दूर करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन विषयाची व्याप्ती :

प्रस्तुत संशोधन विषय हा व्यापक आहे. याची व्याप्ती विशाल असून संपूर्ण देशातील किंवा महाराष्ट्रातील एकल पालक कुटुंबाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन न करण्यात आले आहे हीच या संशोधनाची व्याप्ती आहे.

संशोधन पद्धती :

संशोधन पद्धती प्रस्तुत अध्ययनाच्या उद्देशाने अनुसरून अभ्यास करतांना समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. एकल पालक कुटुंबाचा अभ्यास करताना माहिती मिळविताना परिचयात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. प्रस्तुत संशोधन हे द्वितीय माहितीच्या आधारावर आहे.

संशोधन आराखडा :

प्रस्तुत संशोधन विषय "एकल पालक कुटुंबाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन" या विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने "वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा" उपयोग केला आहे.

तथ्य संकलनाची तंत्रे :

सामाजिक संशोधन तथ्य संकलनाच्या पद्धतीस अत्यंत महत्त्व आहे. कारण सामाजिक घटनांचे अध्ययन करूनच त्या घटनासंबंधीच्या तथ्यांचे संकलन केले जाते. तथ्य संकलनाचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात. पहिले प्राथमिक स्रोत व दुसरे म्हणजे दुय्यम स्रोत होय. प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आहे. प्रस्तुत संशोधन विषयात विषयाशी निगडित पुस्तके, साप्ताहिक, आकडेवारी, वर्तमानपत्रे, शोधप्रबंध, इंटरनेट इ. दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात तसेच त्या अनुषंगाने निरीक्षण या तंत्राचा देखील उपयोग केला आहे.

1. आससंबंधावर आधारीत कुटुंबाचे प्रकार :

अ) प्राथमिक कुटुंब : प्राथमिक कुटुंब हे सर्व समाजात आढळून येते. या कुटुंबामध्ये प्रामुख्याने पती-पत्नी व त्यांची अविवाहित किंवा दत्तक मुले यांचा समावेश होतो. म्हणजेच पती-पत्नी, माता-मुलगा, बहीण-भाऊ, आणि बहिणी-बहिणी या नातेसंबंधाचा, व्यक्तींचा केंद्र कुटुंबात समावेश होतो.

ब) विस्तारीत कुटुंब : विस्तारीत कुटुंबात रक्तसंबंधी संतानोत्पत्तीचा आणि विवाहासंबंधामुळे निर्माण झालेल्या अशा सर्वच व्यक्तींचा समावेश होतो. या समाजातील विस्तारीत कुटुंबाची सदस्य संख्या अधिक प्रमाणात असते.

2. सदस्य संख्येवर आधारीत कुटुंबाचे प्रकार :

ज्याप्रमाणे सदस्य संख्येच्या आधारावर विवाहाचे विस्तारीत आणि प्राथमिक असे दोन प्रकार पडतात. त्याचप्रमाणे विवाहाच्या आधारावर देखील कुटुंबाचे विविध प्रकार पडतात.

अ) एकविवाह कुटुंब : "या विवाह प्रकारामध्ये 'पती व पत्नीची' विवाहाच्या वेळी स्त्री व पुरुषांची संख्या एक-एक असते. त्यांच्या वैवाहिक संबंधाद्वारे जे कुटुंब निर्माण होते त्यास एक विवाह कुटुंब असे म्हणतात." पती-पत्नी जिवंत असेपर्यंत कोणालाही दुसरा विवाह करता येत नाही.

ब) बहुपती कुटुंब : "अनेक पुरुष जेव्हा एकाच स्त्रीबरोबर विवाह करून कुटुंब निर्माण करतात तेव्हा त्या कुटुंबास बहुपती कुटुंब असे म्हणतात." या कुटुंबातील सर्व सदस्य एकाच घरी राहतात.

क) बहुपत्नी कुटुंब : "यामध्ये एक पुरुष अनेक स्त्रियांबरोबर विवाह करतात. त्या कुटुंबास बहुपत्नी कुटुंब असे म्हणतात."

3. वंश व सत्ता आधारित कुटुंब पद्धती किंवा प्रकार :

त्याचप्रमाणे वंश व अधिसत्ता यांवर आधारित कुटुंबाचे विविध प्रकार पडतात. यामध्ये मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती व पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती असे दोन प्रकार पडतात.

अ) मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती : "ज्या कुटुंब पद्धतीमध्ये अधिसत्ता स्त्रीकडे असते व वंश ही तिच्याच नावाने चालतो. त्या कुटुंबाला मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती असे म्हणतात."

ब) पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती : "ज्यामध्ये कुटुंबाची अधिसत्ता पुरुषाकडे अधिक प्रमाणात असते. अधिसत्ता व वंश पुरुषाच्याच नावाने चालतो. त्यास पितृसत्ताक कुटुंब पद्धती असे म्हणतात."

कुटुंब संकल्पनेचे बदलते स्वरूप :

आधुनिक युगातील बदलत्या काळानुसार कुटुंब संकल्पनेतसुद्धा बदल झालेला दिसून येतो. सद्यःस्थितीत अनेक देशात अविवाहित जोडप्यांनी एकत्र राहणे ही सर्वसामान्य बाब झाली आहे. एवढेच नाही तर याचे प्रचलन दिवसेंदिवस वाढत आहे. एकमेकांच्या सहवासात राहणाऱ्या अविवाहित जोडप्यांना अनेक बाबतीत विवाहित जोडप्यांसारखे अधिकार मिळत नाहीत. उदाहरणच द्यायचे झाल्यास, जीवन विमा किंवा आरोग्य विम्यासारख्या अनेक सामाजिक विमा योजना लग्नाशी जोडलेल्या आहेत. नातेसंबंधांना कायदेशीर आधार असल्याशिवाय आणि विखुरलेली नाती एकाच कुटुंबाचा

भाग आहेत, याचा पुरावा दिल्याशिवाय अविवाहित जोडप्यांना सामाजिक सुरक्षा मिळवण्यात अडचणी येतात. त्याचवेळी जगातील अनेक भागात एकूण मनुष्यबळांमध्ये महिलांचा सहभाग सातत्याने वाढत आहे. मात्र, एकंदर आढावा घेतल्यास महिलांच्या करिअरचा प्रवास छोटा असून तो जास्त अडथळांचा असतो. महिलांचे उत्पन्न पुरुषांपेक्षा कमी असते. बरेच काम त्या विना मोबदला करतात. शिवाय, जास्तीत जास्त प्रमाणात त्या असंघटित क्षेत्रात कार्यरत असतात. कौटुंबिक कर्मचारी म्हणून योगदान देत असतात. सामाजिक सुरक्षेला रोजगाराशी जोडून पाह्याचे झाल्यास पुरुषांच्या तुलनेत महिलांना खूपच कमी सुरक्षा कवच मिळते. शिवाय, व्यक्तिगत योगदानाचा भाग म्हणून व्यक्तीच्या संपूर्ण हयातीत त्यांना मिळणाऱ्या पेन्शनसारख्या योजनांचा महिलांना फारसा उपयोग होत नाही. कारण संपूर्ण करिअरच्या काळात महिलांना या योजनांमध्ये तुलनेत कमी योगदान दिल्या जाते.

जगातील सर्वच देशांत पुरुषांच्या तुलनेत महिलांना निवृत्ती वेतनाचा लाभकमी मिळतो. हेच यातून दिसते. इतकेच नव्हे, या सारख्या बाबीमुळे महिलांची बचत आणि संपत्ती संचय पुरुषांशी तुलना करता कमी दिसतो. सर्व घटकांचा एकत्रित विचार केल्यास महिलांना जेमतेम सामाजिक सुरक्षा मिळते. याउलट, सुरक्षेसाठी त्या कुटुंबांमध्ये इतरांवर अवलंबून असलेल्या दिसतात. त्यामुळे सामाजिक सुरक्षेसाठी दुसऱ्यांवर अवलंबून असलेला एक नवाच वर्ग तयार होतो. त्याचबरोबर वाढत्या घटस्फोटांमध्ये व लग्न न करता मुले दत्तक घेण्याच्या नव्या पद्धतीमुळे अनेक घरांमध्ये एकल माता-पिता हा ट्रेण्ड वाढीस लागला आहे. उत्पन्न व गरिबीच्या बाबतीत अशा कुटुंबांमध्ये पारंपरिक कुटुंबापेक्षा अधिक जोखीम असते.

पालकांचा रोजगार दर, उत्पन्नाच्या स्त्रोतांची उपलब्धता आणि वारसा हक्क व वैवाहिक संपत्ती कायदा हे महत्त्वाचे घटक एकल पालकांच्या कुटुंबाच्या आर्थिक परिस्थितीमध्ये निर्णायक भूमिका बजावतात. एकल पालक कुटुंब आणि आई-वडील दोन्हीचा समावेश असलेल्या पारंपरिक कुटुंबाच्या सामाजिक सुरक्षेच्या गरजा वेगवेगळ्या असतात. या दोन्ही कुटुंबांच्या अडचणींचे स्वरूप वेगळे असते. त्यांच्यासाठी पूर्णपणे स्वतंत्र आर्थिक व अन्य प्रकारच्या धोरणात्मक उपायांची गरज आहे.

एकल माता-पित्यांच्या कुटुंबासाठी परवडणारी घरे आणि बालसंगोपन, भरपगारी रजा, लहान मुलांच्या पालनपोषणासंबंधीच्या योजना अत्यंत महत्वाच्या ठरतात. कुटुंबाच्या गरजांना अनुसरून अशा सामाजिक सुरक्षेच्या उपाययोजना राबवण्यासाठी कुटुंब व्यवस्थेत होत जाणारे बदल समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहेत.

एकल पालक कुटुंब संकल्पना :

"एकल पालक" एखाद्या जोडीदाराच्या मदतीशिवाय एकट्याने मुलांचे किंवा मुलींचे संगोपन करण्याची जबाबदारी घेतात, त्याला एकल पालक कुटुंब असे म्हणतात. हे एकल पालक कुटुंब हे कमीत कमी एका मुलाद्वारे बनले आहे आणि त्यांचे पालनपोषण माता किंवा पिता करतात. आधुनिक काळात बहुसंख्य देशांमध्ये एकल पालक ही संकल्पना वाढीस लागली आहे. एकल पालक ही संकल्पना 19 व्या शतकाच्या मध्यापासून अस्तित्वात आलेली दिसून येते. एकट्या व्यक्तीने दत्तक घेतलेल्या मुलांचे संगोपन एकट्याने करता जोड्यांमध्ये केले जात असेल. ऑस्ट्रेलियामध्ये 2003 मध्ये 14% एकल पालक कुटुंबे होती, न्युझीलँड मध्ये 2013 च्या जनगणनेनुसार 17.8% कुटुंबे एकल पालक होती. युनायटेड किंगडममध्ये चारपैकी एक कुटुंब एकल पालक कुटुंब आहे. त्यापैकी आठ ते अकरा पुरुष एकल पालक आहेत. संयुक्त राष्ट्रसंघातील युनायटेड स्टेट्स्मध्ये 1960 पासून एकल पालक संख्येत वाढ झाली आहे. यु. एस. मध्ये 2010 मध्ये 40.7% जन्मदर अविवाहित महिलांचा होता. 2000 मध्ये 11% मुले ज्यांची काही कधीही लग्न झाले नाही अशा सोबत राहात होती. त्यामुळे त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक वर्तनात सुद्धा बदल झालेला आढळून येत आहे. त्यामुळे हे बदल सकारात्मक व नकारात्मक स्वरूपाचे असू शकतात.

एकल पालक ही अशी व्यक्ती आहे ज्याला मूल किंवा मुले आहेत. परंतु मुलांच्या संगोपनात किंवा समर्थनासाठी सहाय्य करण्यासाठी जोडीदार किंवा लिव्ह इन भागीदार राहत नाही. एकल पालक होण्याच्या कारणांमध्ये घटस्फोट, ब्रेकअप, परित्यक्ता, विधवा होणे, कौटुंबिक हिंसाचार, बलात्कार, एकट्या व्यक्तीद्वारे बाळांतपण किंवा एकल व्यक्ती दत्तक घेणे यांचा समावेश होतो. एकल पालक कुटुंब म्हणजे मुले असलेले कुटुंब ज्याचे नेतृत्व एकल पालक करतात. जागतिक पातळीवर एकल पालक पुरुष असलेल्या कुटुंबाचे प्रमाण 3.11% एवढे आहे. जगातील विविध देशातील हे प्रमाण

ऑस्ट्रेलिया (10%), कॅनडा (10%), मेक्सिको (10%), युनायटेड स्टेट्स् (10%), लिथुआनिया (10%), कोस्टा रिका (11%), लॅटव्हिया (11%) आणि न्युझीलँडमध्ये ते सर्वाधिक (11%) होते. तर जपान (3%), ग्रीस (4%), स्वित्झर्लंड (4%), बल्गेरिया (5%), क्रोएशिया (5%), जर्मनी (5%), इटली (5%) मध्ये ते सर्वात कमी होते आणि सायप्रस (5%), आयर्लंड आणि युनायटेड किंगडम या दोन्ही देशांमध्ये हे प्रमाण 9% होते.

एकल पालक कुटुंब आणि भारत :

UN वुमनच्या 2019-2020 च्या अहवालानुसार भारतातील सर्व कुटुंबांपैकी 45% म्हणजेच 13 दशलक्ष एकल पालक आहेत. एकल पालक ही संकल्पना तशी जुनीच आहे. एकल पालक होण्यामागील कारण म्हणजे घटस्फोट, घरगुती हिंसाचार, बलात्कार, दुसऱ्या जोडीदाराचा अचानक मृत्यू, एकल वैयक्तिक दत्तक घेणे आणि घटस्फोट, कौटुंबिक हिंसाचार इत्यादी. जे एकल पालक बनले आहेत, त्यांच्यासाठी शांततापूर्ण जीवन व्यतीत करणे सोपे नाही. त्यांच्या जीवनशैलीत विविध अडथळे आहेत जसे की, दुःख, चिडचिडेपणा, दैनंदिन व्यस्त जीवनशैली, वाद-विवाद इत्यादी. त्याचप्रमाणे परित्याग केलेल्या महिला किंवा पत्नीचा अथवा पतीचा अकाली मृत्यू यामुळे सुद्धा एकल पालकाची जबाबदारी पालकांवर येते.

भारतीय समाजात एकल पालक कुटुंबाचे विविध प्रकार पाहण्यास मिळतात :

अ) घटस्फोटित माता किंवा वडील : या प्रकारामध्ये माता आणि पिता एकमेकांपासून वेगळे झाल्यानंतर त्यांच्या मुलांची जबाबदारी त्यांच्यावर येते.

ब) विधवा माता किंवा वडील : यामध्ये माता किंवा पित्याचा मृत्यू होतो व पाल्याची जबाबदारी त्यांच्यावर येते.

क) एकल पालक माता किंवा पिता : यामध्ये असे काही पालक आहेत जे घरी एकत्र राहत असले तरी कायदेशीररित्या लग्न झालेले नाहीत आणि त्यांना अविवाहित पालक म्हणून सुचीबद्ध केले आहे.

ड) दत्तक मुले : या प्रकारामध्ये एकट्या पालक कुटुंबाचे वडील आणि आई हे एखादे मुल दत्तक घेऊन त्याचे पालनपोषण व संगोपन करतात.

एकल पालक कुटुंबात राहणाऱ्या मुलांचे प्रमाण :

एकल पालक कुटुंबात राहणाऱ्या मुलांमध्ये बहुतेक त्यांच्या आईसोबत राहतात, इतर प्रामुख्याने त्यांच्या वडिलांसोबत तर इतर मुलांमध्ये सामायिक पालकत्व

व्यवस्था असते. जिथे ते त्यांच्या दोन पालकांसोबत अंदाजे समान वेळ घालवतात. प्रामुख्याने एकाच पालकांसह राहणार्यांपैकी बहुतेक त्यांच्या आईसोबत राहतात. 2016 मध्ये 6 ते 12 वर्षांच्या मुलांचे प्रमाण प्रामुख्याने त्यांच्या एकट्या वडिलांसोबत राहणार्या विविध देशांमध्ये याचे प्रमाण वेगवेगळे आहे त्यात बेल्जियम (17%), आईसलँड (19%), स्लोव्हेनिया (20%), फ्रान्स (22%), नॉर्वे (23%) आणि स्वीडन (36%) मध्ये ते सर्वाधिक होते तर लिथुआनिया (4%) मध्ये ते सर्वात कमी होते. आयर्लंड (5%), पोलंड (5%), एस्टोनिया (7%) ऑस्ट्रिया (7%) आणि युनायटेड किंग्डम (8%), युनायटेड स्टेट्स्मध्ये ते (15%) होते. एकल पालक ही संकल्पना 18 वर्षांखालील मुलांना संगोपन करणार्या महिला किंवा पुरुष यांचा समावेश होतो. आजकाल असे दिसून येते की, लोकसंख्येचा एक मोठा भाग घटस्फोटाचे उच्च प्रमाण आणि योग्य वेळी लग्न न करणे, यांसारख्या विशिष्ट परिस्थितीत मुलांची वाढ होत असते.

एकल पालक कुटुंबाचा पालकवर्गावर होणारा परिणाम :
एकल पालक विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते. त्यामध्ये आर्थिक अडचणी, वेळेचे व्यवस्थापन, मुलांचे पालनपोषण करणे, एकटेपणाची जाणीव होणे, स्वाभिमानाचा अभाव, मानसिक समस्या, आरोग्यविषयक समस्या इत्यादी समस्यांना तोंड द्यावे लागते. यामुळे पालकांची मानसिकता स्थिर असू शकत नाही, त्यामुळे चिडचिडेपणा, राग येणे अशा विविध गोष्टी कुटुंबामध्ये घडतात, परिणामी कुटुंबातील वातावरण अस्थिर होऊन ते दुषित होऊ शकते, तसेच याचा परिणाम कुटुंबातील इतर सदस्यांवरही होऊ शकतो. त्यात महिला एकल पालक कुटुंब चालवत असतील तर त्या अविवाहित मातांना मानसिक आरोग्याच्या समस्या, आर्थिक अडचणी, कमी उत्पन्नाच्या क्षेत्रात राहणे, कमी पातळीचे काम करणे, आर्थिक उत्पन्नाचे स्रोत नसणे, सामाजिक असमर्थन, नैराश्य अशा अनेक मानसिक, आर्थिक व सामाजिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. अशा मातांचे मानसिक आरोग्याचे मूल्यांकन करताना या सर्व बाबी विचारात घेतल्या जातात. या सर्व बाबी एकल मातांमध्ये मानसिक आरोग्याच्या समस्यांना कारणीभूत ठरतात. त्यांना विशेषतः उच्च स्तरावरील नैराश्याची लक्षणे असण्याचा धोका अधिक संभवतो.

एकल पालक कुटुंबाचे तोटे :-

एकलपालक असणे तणावपूर्ण परंतु फायद्याचे असू शकते. परंतु एकल पालकत्वाचे तोटे तुम्हाला आणि तुमच्या मुलावर दीर्घकाळ परिणाम करू शकतात. कमी पैसे असणे, काम ओव्हरलोड आणि मल्टी टास्किंग, नकारात्मक भावना, तुमच्या मुलांना शिस्त लावणे, वर्तवणूक समस्या, आर्थिक दबाव / आर्थिक आव्हाने / आर्थिक अडचणी, समवयाचा अभाव, भावनिक अडचणी / भावनिक तणाव, समाजातील नकारात्मक दृष्टिकोन, मुलाचे भावनिक परिणाम पालकाचे मानसिक व शारीरिक आरोग्य, नातेसंबंधातील समस्या एकटेपणाचा अनुभव येतो, आरोग्यसेवा खर्च, तणाव हाताळणे, नुकसानीची भावना, नेहमी पैशाची कमतरता, कामाचा ओव्हरलोड होणे, एकटेपणा जाणवणे, तुमच्या मुलांना शिस्त लावणे ही समस्या, तुमच्या मुलांमध्ये नकारात्मकता.

एकल पालकत्वाच्या गैरसोयीवर मात करण्यासाठी तुम्ही हे करू शकता / उपाय :-

आपल्या मुलांना प्रेमाने लक्ष द्या नियम सेट करा, तुमच्या मुलांना जबाबदार्या द्या वेळापत्रक तयार करा, दर्जेदार बालसंगोपन, स्वतःची काळजी घ्या, मदत घ्या, सकारात्मक रहा, आपल्या मुलांना आधार देणे, सपोर्ट, नेटवर्क तयार करणे, आर्थिक स्थिरता प्राप्त करणे. एकल पालक कुटुंबाची आव्हाने कुटुंब एकट्याने वाढवणे कधी कधी अत्यंत आव्हानात्मक असू शकते. एकल पालक कुटुंबासमोर काही सामान्य आव्हाने आहेत. पालकांना घरातील कामे आणि कार्यालयीन (नोकरीच्या ठिकाणी) कामे एकट्याने सांभाळावी लागतात., मुलांना दुसऱ्या पालकाची अनुपस्थिती जाणवू शकते. आणि पालकांना प्रश्न विचारू लागतात. एकटेपणा हे आणखी एक आव्हान आहे., अनेक वेळा असे दिसून येते की एकटे पालक मुलांना अनुशासित नसतात., त्यांच्यासाठी सर्व काही एकट्याने व्यवस्थापित करणे कठीण होते. आणि त्यामुळे मुलाकडे आवश्यक लक्ष देता येत नाही., संपूर्ण आर्थिक भार एकट्या पालकावर टाकला जातो., सर्व काही नवीन सुरू करणे कठीण होते., आर्थिक दृष्ट्या स्वातंत्र्य होण्यासाठी खूप वेळ लागतो, घर चालवणे, शारीरिक, आर्थिक, कायदेशीर, मानसिक, सामाजिक (अलगाव, कलंक, पुनर्विवाह करण्यासाठी दबाव), मुलांच्या गरजा पूर्ण करणे स्वतःची काळजी घेणे.

एकल पालक असण्याची काही फायदे :-

अविभाजित लक्ष, निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य, कमी युक्तिवाद, चांगला आदर्श, स्वातंत्र्य आणि जबाबदारी, आपुलकीची भावना, जवळचे नाते, सकारात्मक पालकत्व, तुम्ही पालकत्वाचे सर्व निर्णय घेता, वित्त व्यवस्थापित करणे, तुमची मुले अत्यंत जबाबदार असतील, तुम्ही एक आदर्श व्हाल, तुम्ही इतरांवर अवलंबून राहणार नाही.

निष्कर्ष :-

1. एकल पालक कुटुंबामध्ये मुलाचे संगोपन करणारा पालक स्वतःवर अवलंबून असतो.
2. एकल पालक कुटुंबामध्ये मुलाच्या संगोपनासाठी जोडीदार नसतो.
3. एकल पालक कुटुंबामध्ये मुलाच्या वाढीसाठी पालकांना अतिरिक्त काम करावे लागते.
4. एकल पालक कुटुंबामध्ये मुलांना शाळेतील अडचणी, वर्तन समस्या, गरिबी, गैरवर्तन यासारख्या अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो.

5. एकल पालकांना मुलावर जास्त वेळ देण्याची संधी असते.
6. एकल पालक मुलांना प्रेम, उदारपणा आणि स्पष्ट सीमा देऊ शकतात. एकल पालकांनी मुलांना स्वातंत्र्य व्यक्ति बनू शकतात.
7. एकल पालकांनी मुलांना स्थिर, प्रेमळ वातावरण आणि नातेसंबंध प्रदान करू शकतात.
8. एकल पालक मुलांना आवश्यक सुरक्षित भावनिक आधार देऊ शकतात.

संदर्भसूची :

- ✦ आगलावे प्रदीप (2000), "सामाजिक संशोधन पद्धती, नागपूर, साईनाथ प्रकाशन.
- ✦ <https://www.psychologytoday.com/intl/basics/family-dynamics/single-parent-family>
- ✦ <https://www.parentcircle.com/advantages-disadvantages-of-single-parenting/article>
- ✦ https://www.medicinenet.com/disadvantages_of_a_single-parent_family/article.htm
- ✦ https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-0-387-79061-9_2651

जागतिकीकरणाचा भारतातील उच्च शिक्षणावर होणारा परिणाम

डॉ.परसराम बाचेवाड

समाजशास्त्र विभाग, देवगिरी महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

गोष्टवारा:

शिक्षण हा राष्ट्राचा कणा असून औपचारिक शिक्षणात उच्च शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान आहे. भारताने जगातील अग्रगण्य उच्च शिक्षण प्रणालींपैकी एक यशस्वी उच्च शिक्षण प्रणाली विकसित केली आहे. यामुळेच भारतात उच्च शिक्षणाची मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. जागतिकीकरण ही एकछत्री संज्ञा आहे, ज्याचा अर्थ “संपूर्ण जगामध्ये अर्थशास्त्र, सामाजिक विज्ञान, तंत्रज्ञान, संस्कृती आणि राजकारणाच्या क्षेत्रात जागतिक कनेक्टिव्हिटी, एकात्मता आणि परस्परावलंबन वाढवणे होय.” उच्च शिक्षणाच्या जागतिकीकरणाने सीमापार शिक्षणातही उल्लेखनीय बदल केले आहेत. आता, भारतीय विद्यापीठे आणि विविध शिक्षण संस्था खुल्या झाल्या आहेत. त्यामुळे जागतिक बाजारपेठेत अधिक परदेशी विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्याची आशा निर्माण झाली आहे. या क्षेत्रातील विदेशी योगदान कर्त्यांसाठी जगभरातील विविध देशाने आपले दरवाजे खुले केले आहेत; परंतु जागतिकीकरणाच्या आव्हानांना आणि उदारीकरणाच्या दबावांना तोंड द्यावे लागते हे सत्य कोणीही नाकारू शकत नाही; परंतु असे असले तरी भारतीय शिक्षणावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव बहुआयामी आहे हे ही तितकेच खरे आहे. जागतिकीकरणाने एकीकडे भारतीय विद्यार्थ्यांसाठी अभूतपूर्व संधी खुल्या केल्या आहेत आणि दुसरीकडे, भारतातील शिक्षणाची प्रासंगिकता, गुणवत्ता आणि सर्वसमावेशकता सुनिश्चित करण्यासाठी अनुकूलतेचीही आवश्यकता दर्शवली आहे. अशाप्रकारे या सर्व बाबींचे महत्त्व लक्षात घेऊन, या शोधनिबंधात “जागतिकीकरणाचा भारतातील उच्च शिक्षणावर होणारा परिणाम” आणि त्यातील विविध समस्यांसह चर्चा केली आहे.

कीवर्ड :

शिक्षण, उच्च शिक्षण, जागतिकीकरण, परिणाम

प्रस्तावना :

२१ व्या शतकाच्या सुरुवातीला जागतिकीकरणाचा भारतीय उच्च शिक्षण व्यवस्थेवर खोलवर परिणाम झाला असल्याचे अनेक बाबींवरून आपल्याला आढळून

येते. एवढेच नव्हे, तर जागतिकीकरण ही एक प्रक्रिया समजली जाऊ लागली आहे, ज्याचा मानवी जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांवर परिणाम झाला आहे, त्यापैकी एक म्हणजे उच्च शिक्षण होय. २० व्या शतकात, अनेक विकसनशील देशांनी पाश्चिमात्य देशांतील शैक्षणिक संस्थांच्या प्रवेशामुळे शैक्षणिक व्यवस्थेत विकासाचा अनुभव घेतला आहे. काहींचा असा विश्वास आहे की, ही प्रक्रिया विकसनशील देशांतील लोकांसाठी त्यांची कौशल्ये आणि शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी एक मौल्यवान संधी आहे; परंतु काही लोकांना भीती वाटते की, ही केवळ सांस्कृतिक साम्राज्यवादाची आधुनिक आवृत्ती आहे, ज्यामुळे भविष्यात पाश्चात्य समाजाची निर्मिती होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. जागतिकीकरणामुळे कोणतीही मानवी क्रिया प्रभावित झाली नाही. परदेशी विद्यापीठांचा भारतात प्रवेश हा जागतिकीकरणाचा अपरिहार्य परिणाम आहे असेच आज समजावे लागेल. यातूनच जागतिकीकरणामुळे उच्च शिक्षणाची आणि शैक्षणिक गुणवत्तेची मागणी वाढू लागली आहे. उच्च शिक्षणाच्या सध्याच्या जागतिकीकरणामुळे आव्हाने आणि संधी दोन्ही निर्माण होत आहेत हे ही आपल्याला लक्षात घ्यावे लागेल. जागतिकीकरणाच्या युगात शैक्षणिक उद्दिष्टे ही अत्यंत चिंतेची बाब असल्याचे दिसून येते. जागतिकीकरणामुळे विशेषतः आपल्या देशातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेत मोठे बदल होत आहेत, एकूणच विचार करता जागतिकीकरणाने समाजाच्या विविध पैलूंवर खोलवर परिणाम केला आहे आणि शिक्षणही त्याला अपवाद नाही. समृद्ध सांस्कृतिक वारसा आणि वैविध्यपूर्ण लोकसंख्येसाठी ओळखल्या जाणाऱ्या भारतामध्ये, जागतिकीकरणाने शिक्षण क्षेत्रात संधी आणि आव्हाने आणली आहेत.^१ थोडक्यात, आपल्याला असे म्हणावे लागेल की, भारतीय शिक्षणावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव बहुआयामी आहे. याने एकीकडे भारतीय विद्यार्थ्यांसाठी अभूतपूर्व संधी खुल्या केल्या आहेत आणि दुसरीकडे, भारतातील शिक्षणाची प्रासंगिकता, गुणवत्ता आणि सर्वसमावेशकता सुनिश्चित करण्यासाठी अनुकूलतेचीही आवश्यकता दर्शवली आहे.

या शोधनिबंधात प्रामुख्याने "जागतिकीकरणाचा भारतातील उच्च शिक्षणावर होणारा परिणाम" तसेच यामुळे निर्माण होणारी आव्हाने आणि समस्या यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Research Objectives):

"जागतिकीकरणाचा भारतातील उच्च शिक्षणावर होणारा परिणाम" या शोधनिबंधाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. जागतिकीकरण संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. जागतिकीकरणाचे विविध मुद्दे स्पष्ट करणे.
3. भारतातील उच्च शिक्षणावरील जागतिकीकरणाच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक प्रभावांवर चर्चा करणे.
4. जागतिकीकरणातील प्रमुख आव्हाने आणि संधी स्पष्ट करणे.

संशोधनाची गृहीतके (Research Assumptions):

"जागतिकीकरणाचा भारतातील उच्च शिक्षणावर होणारा परिणाम" या शोधनिबंधाची गृहीतके पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. भारतातील उच्च शिक्षणावरील जागतिकीकरणाचा सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम झाला आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

"जागतिकीकरणाचा भारतातील उच्च शिक्षणावर होणारा परिणाम" या शोधनिबंधासाठी संशोधनाच्या विविध पद्धतीपैकी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. या पद्धतीचा आधार घेऊन शोधनिबंधाची मांडणी केली आहे.

तथ्य संकलन (Data Collection):

"जागतिकीकरणाचा भारतातील उच्च शिक्षणावर होणारा परिणाम" या शोधनिबंधासाठी तथ्य संकलनासाठी तथ्य संकलनाच्या विविध पद्धतीपैकी किंवा साधनांपैकी द्वितीय स्रोताचा आधार घेऊन शोधनिबंधाची मांडणी केली आहे. यासाठी वर्तमानपत्रे, मासिके, संदर्भग्रंथ आणि विविध वेबसाइटचा आधार घेण्यात आलेला आहे. थोडक्यात, हा पेपर सैद्धांतिक आणि वर्णनात्मक आहे. या पेपरमध्ये वापरलेले स्रोत हे डेटाचे पूर्णपणे दुर्यम स्रोत आहेत, जे या अभ्यासासाठी योग्य आहेत.

साहित्याचा आढावा (A review of the literature):

स्त्रिफुल एस के. जागतिकीकरण ही सामाजिक बदलाची आधुनिक प्रक्रिया आहे. हे संपूर्ण जगासाठी एक आधुनिक परिशिष्ट आहे. जागतिकीकरणाची ओळख प्राचीन काळापासून असल्याचे अनेक दाखल्यावरून

आपल्याला दिसून येते. आपल्याला हे देखील माहित आहे की, "जागतिकीकरण प्रथम बुद्ध काळात नालंदा विद्यापीठात सुरू झाले. जागतिकीकरणाचा मूळ अर्थ म्हणजे संपूर्ण जगाची एक आणि संपूर्ण गाव अशी कल्पना करणे, एक संतुलित समाज बनवणे." अर्थात यातून भारतातील उच्च शिक्षणावर जागतिकीकरणाचा व्यापक परिणाम स्पष्टपणे दिसून येत आहे. जागतिकीकरणामुळे साक्षरतेचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. परिणामी आज विज्ञानाचा अभ्यास, उच्च शिक्षणाचे प्रमाण वाढणे, विविध शिष्यवृत्तीच्या संधी आणि नोकरीच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. जागतिकीकरण ही प्रामुख्याने सामाजिक आणि सांस्कृतिक पैलूशी निगडित परस्परसंवाद आणि एकीकरणाची आर्थिक आणि सामाजिक प्रक्रिया आहे.^२ एंडर्स आणि फुल्टन (२००२) यांनी म्हटले आहे की, "जागतिकीकरण ही प्रामुख्याने समाजातील परस्परावलंबन वाढविण्याची प्रक्रिया आहे आणि शेवटी अभिसरण, अर्थव्यवस्था आणि व्यापार आणि बाजारपेठांचे उदारीकरण हे त्यात समाविष्ट आहे. याव्यतिरिक्त एक निरीक्षणात्मक परिणाम म्हणून, जागतिकीकरणामध्ये एक मजबूत सांस्कृतिक घटक आहे, जो सामान्यतः जागतिक संस्कृतीच्या स्थापनेला प्रोत्साहन देतो.^३ एफेनी (२०११) ने सांगितले की, "जागतिकीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे जगातील विविध लोकांमधील आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक संबंधांवर अधिक भर दिला जातो ज्याद्वारे व्यापारातील अडथळे दूर केले जातात आणि बाजार एकीकरणाला प्रोत्साहन दिले जाते. जागतिकीकरण ही अत्यंत संकीर्ण व मानवी जीवनाच्या विविध पैलूशी संबंधित असणारी अशी प्रक्रिया आहे.^४ द नाइट अँड डी विट (१९९७) ची व्याख्या "जागतिकीकरण म्हणजे तंत्रज्ञान, अर्थव्यवस्था, ज्ञान, लोक, मूल्ये, कल्पनांचा प्रवाह. सीमा ओलांडून. राष्ट्राचा वैयक्तिक इतिहास, परंपरा, संस्कृती आणि प्राधान्यक्रम यामुळे जागतिकीकरणाचा प्रत्येक देशावर वेगळ्या प्रकारे परिणाम होतो.^५ अशाप्रकारे विविध अभ्यासकांनी जागतिकीकरण बाबत आपले विचार त्यांच्या अभ्यासाच्या माध्यमातून विशद केले आहे.

जागतिकीकरण संकल्पना

मॅक्लुहान म्हणतात की, आपण एका जागतिक गावात राहत आहोत, म्हणजेच आपले जीवन जगाच्या कानाकोपऱ्यातून उगम पावणाऱ्या उत्पादनांवर चालते.

अॅथनी गिडन्स यांनी जागतिकीकरणाची व्याख्या जगभरातील सामाजिक संबंधांची तीव्रता म्हणून केली आहे. जे दूरच्या परिसरांना अशाप्रकारे जोडते की, स्थानिक घडामोडी अनेक मैल दूर घडणाऱ्या घटनांद्वारे आकार घेतात. थोडक्यात, गिडन्ससाठी जागतिकीकरण हा आधुनिकीकरणाचा विस्तार आहे. माल्कॉम वॉटर्सने जागतिकीकरणाचा सिद्धांत विकसित केला आहे- भौतिक देवाणघेवाण स्थानिकीकरण, राजकीय बदल आंतरिक आणि प्रतीकात्मक देवाणघेवाण जागतिकीकरण इत्यादी बाबी त्यात समाविष्ट असल्याचे दिसून येते. युरोपियन कमिशनने जागतिकीकरणाची व्याख्या अशी केली आहे की "जागतिकीकरण ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे व्यापार, वस्तू, सेवा, भांडवल आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रवाहामुळे विविध देशांमधील बाजारपेठ आणि उत्पादन वाढत्या प्रमाणात परस्परावलंबी होत आहेत. थोडक्यात, जागतिकीकरण ही प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे कल्पना, वस्तू आणि सेवा जगभर पसरतात.^६

भारतातील उच्च शिक्षणावरील जागतिकीकरणाचा सकारात्मक आणि नकारात्मक प्रभाव.

भारतीय उच्च शिक्षण व्यवस्थेवर जागतिकीकरणाचा बहुआयामी प्रभाव आहे. हे ई-लर्निंग, लवचिक शिक्षण, जागतिकीकृत दूरशिक्षण कार्यक्रम, परदेशी शिक्षण / प्रशिक्षण इत्यादी क्षेत्रांमध्ये नवीन साधने आणि तंत्रांना प्रोत्साहन देते. जागतिकीकरण विकसनशील, विकसित आणि औद्योगिक देशांमधील संस्थात्मक फ्रेमवर्कवर परिणाम करते. उच्च शिक्षणावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव अभ्यास आणि संशोधन क्षेत्रांना नवीन आयाम प्रदान करतो. उच्च शिक्षण आणि जागतिकीकरण यांचा संबंध घनिष्ट आहे. उच्च शिक्षण जागतिकीकरणाद्वारे चालते. उच्च शिक्षण उच्च कुशल कामगारांना प्रशिक्षित करते आणि ज्ञान-आधारित जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये स्पर्धात्मकता निर्धारित करणाऱ्या संशोधनाचा आधार आणि नवकल्पना क्षमतेमध्ये योगदान देते. हे आंतरराष्ट्रीय सहयोग आणि क्रॉस-सांस्कृतिक देवाणघेवाण सुलभ करते. माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानातील विकासासह कल्पना, विद्यार्थी, प्राध्यापक आणि वित्तपुरवठा यांचा सीमापार प्रवाह, उच्च शिक्षण संस्था कार्यरत असलेल्या वातावरणात बदल करत आहेत. बाजार शक्तीच्या वाढत्या प्रभावाखाली आणि नवीन खेळाडूंच्या उदयामुळे सहकार्य आणि स्पर्धा एकाच वेळी तीव्र होत आहेत. OECD दस्तऐवज म्हणते की "जागतिकीकरण

राष्ट्रीय अडथळे दूर करते आणि जगभरातील विद्यापीठांना एकमेकांशी जोडते, ज्ञान प्रवाह, मूल्ये आणि संस्कृती सुलभ करते. त्यामुळे विद्यापीठे जागतिकीकरणाचे प्रमुख घटक आहेत.^७

भारतातील उच्च शिक्षणावर जागतिकीकरणाचे सकारात्मक परिणाम.

विद्यापीठे ही जागतिकीकरणाची शिकार तर आहेतच पण त्याचबरोबर ती जागतिकीकरणाची एजंटही झाली आहेत. ते विविधांशी जोडलेले आहेत. जगातील ज्ञान आणि उत्पादन केंद्र. जागतिकीकरणाचा परिणाम विद्यापीठांना आंतरराष्ट्रीय ज्ञान, श्रम आणि व्यवसाय चालवण्याच्या पद्धतीशी जोडून होतो. विद्यापीठांना जागतिक स्तरावर स्पर्धा करावी लागते म्हणून त्यांनी जागतिक शक्तींना प्रतिसाद दिला पाहिजे. अशाप्रकारे, जागतिकीकरण संपूर्ण जगात संस्थात्मक स्वायत्तता वाढवू शकते. उच्च शिक्षणावर जागतिकीकरणाचे सकारात्मक परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत.

- **आर्थिक सुधारणांमध्ये मदत:** याने भारतातील राज्याच्या भूमिकेत आणि समाजकल्याण शिक्षण, रोजगार, कृषी आणि आरोग्य व्यवस्थेच्या पुनर्रचनांमध्ये अनेक महत्त्वपूर्ण बदल केले आहेत. उच्च शिक्षणात नेहमीच मध्यमवर्गीय आणि समाजातील उच्चभू गटांची मत्केदारी होती.
- **उच्च शिक्षणाचे खाजगीकरण:** आज जागतिकीकरण आणि खाजगीकरणाचा काळ आहे, जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून भारतही सुटलेला नाही. या जागतिकीकरणामुळे भारतीय उच्च शिक्षण व्यवस्था उद्योगाभिमुख झाली. २००५ साली भारतीय संसदेने खाजगी विद्यापीठाचा कायदा मंजूर केल्याने परदेशी विद्यापीठाना प्रवेश करणे शक्य झाले.^८ या संदर्भात २१ व्या शतकातील नवीन आव्हानांना तोंड देण्यासाठी भारतीय उच्च शिक्षण व्यवस्थेत आमूलाग्र परिवर्तन झाले पाहिजे. आज भारताला जागतिक स्तरावर स्वीकारार्ह अशा शैक्षणिक संस्थांची साखळी उभारण्याची गरज आहे.
- **शिक्षणाचे व्यापारीकरण:** शिक्षणाच्या व्यापारीकरणामुळे अनेकांना उच्च शिक्षण मिळण्यापासून वंचित ठेवले आहे, विशेषतः भारतासारख्या विकसनशील देशात जेथे निरक्षरता आणि गरिबी आहे. उच्च शिक्षणाच्या

जागतिकीकरणाचे विद्यमान धोरण सामाजिक न्यायापेक्षा नफ्याने प्रेरित आहे.

- **शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रम:** आज आजीवन शिक्षण, लवचिक शिक्षण आणि तंत्रज्ञानाभिमुख शिक्षणाचा वापर यासारख्या अभ्यासक्रमातील जलद बदलांचा शिक्षकांच्या शिक्षणाच्या सर्व क्षेत्रांवर मोठा प्रभाव पडतो. त्यामुळे भारताला गुणात्मक आणि परिमाणात्मक विस्तार, सक्षमतेवर आधारित आणि आयसीटी आधारित अध्यापन प्रक्रियेसाठी शिक्षण पद्धतीत मोठे बदल होत आहेत. जागतिकीकरणामुळे ते शक्य झाले आहे.
- **कुशल आणि प्रशिक्षित कर्मचारी:** भारतीय उच्च शिक्षण प्रणाली जागतिकीकरणाने मांडलेल्या मागण्या पूर्ण करण्यासाठी आव्हानात्मक बनली आहे. या मागणीवर मात करण्यासाठी आजच्या भारतीय उच्च शिक्षणातून या जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धा करू शकणारे कुशल आणि प्रशिक्षित कर्मचारी निर्माण करणे अपेक्षित आहे. अशाप्रकारे, जागतिकीकरणाचा एक मोठा प्रभाव म्हणजे वाढत्या व्यावसायिक वातावरणाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सर्व स्तरांवर कुशल कार्यशक्तीचा विकास.
- **शैक्षणिक धोरणे:** जागतिकीकरणाचा भारताच्या शैक्षणिक धोरणांवरही परिणाम होतो. गेल्या दोन दशकांमध्ये भारत सरकारने विविध समित्या, आयोग आणि विविध प्रकारच्या आर्थिक संस्था जसे NAAC, UGC, NCTE इत्यादी स्थापन केल्या आहेत. जागतिकीकरणाचा परिणाम त्या आयोगांवर आणि देशाच्या शैक्षणिक धोरणांवरही होतो.
- **परदेशी विद्यापीठांमध्ये प्रवेश:** भारत सरकारने जागतिकीकरणामुळे उच्च शिक्षणात एफडीआयला परवानगी दिली. परदेशी विद्यापीठांनी अध्यापन, संशोधन कार्य तसेच भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये दर्जेदार पायाभूत सुविधा आणणे अपेक्षित आहे. यामुळे भारतात मोठ्या प्रमाणावर परकीय गुंतवणूक आकर्षित होईल आणि रिव्हर्स ब्रेन ड्रेन देखील वाढेल. त्यांच्या प्रवेशाने संशोधन क्षेत्रातील गुणही वाढले पाहिजेत.

भारतातील उच्च शिक्षणावर जागतिकीकरणाचे नकारात्मक परिणाम.

भारतीय उच्च शिक्षणावर जागतिकीकरणाचे नकारात्मक परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत.

- आपली पारंपरिक मूल्ये आणि नैतिकता नष्ट होऊ शकते.
- श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी वाढत आहे; कारण श्रीमंत लोक अधिक श्रीमंत होत आहेत आणि गरीब अधिक गरीब होत आहेत
- जागतिक शिक्षण गरीब विद्यार्थ्यांच्या आवाक्याबाहेरचे झाले आहे.
- जागतिकीकरणामुळे आपल्या देशात शिक्षणाचे कमोडिफिकेशन आणि व्यापारीकरण वाढले.
- आउटसोर्सिंगचा परिणाम म्हणून, जागतिकीकरणामुळे संपूर्ण देश योग्य नोकऱ्या आणि संसाधने मिळण्यापासून वंचित राहू शकतो.
- जागतिकीकरण एका देशातून नोकऱ्या काढून दुसऱ्या देशाला पुरवते.

अशाप्रकारे भारतातील उच्च शिक्षणावर जागतिकीकरणाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम झाले असल्याचे वरील विश्लेषणावरून आपल्या लक्षात येते.

जागतिकीकरणातील प्रमुख आव्हाने आणि संधी

जागतिकीकरण ही एक संकल्पना म्हणून पाहिली जाते, जी देशांना अनेक संधी प्रदान करते. जागतिकीकरणामुळे कोणत्याही निर्बंधाशिवाय कंपन्या किंवा संस्था आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धा करण्यास सक्षम आहेत. वाढत्या परस्परसंवाद आणि परस्परवलंबीमुळे जागतिकीकरणाने जगाला जागतिक खेड्यात वाढवले आहे आणि त्याचे रूपांतर केले आहे. जागतिकीकरणामुळे विकसनशील देशांमध्ये आर्थिक समृद्धी आणि संधी वाढते. या शोधनिबंधाच्या अनुषंगाने अनेक घटकांवर प्रकाश टाकला आहे ज्यांना जागतिकीकरणाच्या नकारात्मक बाजू म्हणून पाहिले जाऊ शकते. जागतिकीकरणातील प्रमुख आव्हाने पुढीलप्रमाणे आहेत.

- संस्थात्मक अधिकार आणि स्थैर्य कमी करण्यासाठी जागतिकीकरणाचा ठपका ठेवण्यात आला आहे. तंत्रज्ञानामुळे देशात नवीन जीवनशैली निर्माण होत असताना पारंपरिक मूल्ये आणि नैतिकतेचा नाश होत आहे. जागतिकीकरणामुळे समाजावर होणारा परिणाम म्हणजे परंपरांचा र्हास होतो. कारण लोक गोष्टी करण्याच्या नवीन पद्धतींचा अवलंब करतात, त्यामुळे हा जागतिकीकरणाचा नकारात्मक परिणाम म्हणावा लागेल.
- जागतिकीकरणाच्या शक्तीमुळे सुरक्षा समस्या, दहशतवाद आणि उच्च गुन्हेगारी पातळी मोठ्या

प्रमाणात वाढली आहे. अनेक देश, ज्यांना त्यांच्या देशातील नवीन नागरिकांकडून धोका वाटतो, अशा धोक्यांवर मात करण्यासाठी उपायात्मक धोरणे स्वीकारावी लागतात. तसेच जगभरातील बहुतांश देशांना सुरक्षा उपक्रमांवर मोठ्या प्रमाणात पैसा खर्च करावा लागतो हे नाकारता येत नाही. त्यामुळे हा जागतिकीकरणाचा नकारात्मक परिणाम म्हणावा लागेल.

- जागतिकीकरणामुळे देशात गेल्या काही वर्षांत खासगी क्षेत्रातील अनेक संस्था वेगाने वाढल्या आहेत. ज्यांना अनेक खाजगी संस्थांमध्ये दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर संशय आहे. विद्यापीठ संलग्नता संरचना केंद्रीय अभ्यासक्रम मानके लागू करते. यामुळे काही प्रमाणात अभ्यासक्रमाचे किमान मानक लागू करण्यात मदत झाली आहे. त्यामुळे हा जागतिकीकरणाचा सकारात्मक परिणाम म्हणावा लागेल.

उपरोक्त विश्लेषणावरून असे म्हणता येईल की, भारतातील उच्च शिक्षणावरील जागतिकीकरणाचा सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम झाला आहे हे जे गृहीतक मांडले होते ते सत्यात उतरले आहे.

निष्कर्ष :

अलिकडच्या काही वर्षांत राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय संवादामध्ये जागतिकीकरण ही एक व्यापक कल्पना बनली असून तिचा वेगाने विस्तार होताना दिसून येतो. जागतिकीकरणाचा भारतीय उच्च शिक्षणावर अनेक भिन्न परिणाम पडल्याचे वरील शोधनिबंधाच्या माध्यमातून स्पष्ट झालेले आहे. सेवा निर्यात क्षेत्र म्हणून जगातील अनेक देश उच्च शिक्षणाची आर्थिक क्षमता ओळखू लागले आहेत. त्यामुळे सर्वोत्कृष्ट आणि

दुशार विद्यार्थ्यांमधील जागतिक स्पर्धाही आज मोठ्या प्रमाणात वाढली असल्याचे निदर्शनास येते; परंतु असे असले तरी शिक्षणाच्या सर्वच स्तरांवर शिक्षणाची गुणवत्ता आणि कामगिरीचे मूल्यमापन सुधारण्यासाठी जागतिक परस्परसंवाद अपेक्षित आहे. उच्च शिक्षणाचे जागतिकीकरण भारताला नवीन जागतिक वातावरणातील संधींचा लाभ घेण्यास मदत करू शकेल. जागतिकीकरणाचा शिक्षणावर होणारा परिणाम हा संपूर्ण जागतिक समुदायामध्ये चर्चेचा विषय झाला आहे. आता, भारतीय विद्यापीठे जागतिक बाजारपेठेसाठी खुली आहेत आणि त्यांना अधिक परदेशी विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्याची आशा आहे. ज्यामुळे भारतीय विद्यार्थ्यांना त्यांच्या विकासाला चालना देण्यासाठी देखील फायदा होईल. अर्थात, हे सर्व केवळ जागतिकीकरणामुळेच शक्य झाले आहे. थोडक्यात, आपल्याला असे म्हणावे लागेल की, भारतीय शिक्षणावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव बहुआयामी आहे. याने एकीकडे भारतीय विद्यार्थ्यांसाठी अभूतपूर्व संधी खुल्या केल्या आहेत आणि दुसरीकडे, भारतातील शिक्षणाची प्रासंगिकता, गुणवत्ता आणि सर्वसमावेशकता सुनिश्चित करण्यासाठी अनुकूलतेचीही आवश्यकता दर्शवली आहे असे शेवटी म्हणावे लागेल.

संदर्भ सूची:

- ✦ <https://educationforallindia.com> > *impact-of-globalizati...Education for All in India*
- ✦ <https://en.wikipedia.org> > *wiki > Globalization*
- ✦ *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR) www.jetir.org 941*
- ✦ *shivaji vidyapith kolhapur, durshikshan kendra, m.a.part second,*
- ✦ *द नाइट अँड डी विट (१९९७)*
- ✦ <https://testbook.com> > ... > *Economy > Microec*
- ✦ *The Organization for Economic Co-operation and Development*
- ✦ <http://navjyot.net> > *wp-content > uploads > 2014/0*

तंत्रज्ञानामुळे कृषी क्षेत्रातील बदल

श्री. शरद संतोष सुखधाने

संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर.

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये आपण कृषिक्षेत्रात काय बदल झाले यासंबंधी सविस्तर माहितीचे विवेचन पाहणार आहोत. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. आजही जवळपास 60% लोकसंख्या प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षरीत्या शेतीव्यवसायी निगडित असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून शेतीकडे पाहिल्या जाते. भारताच्या लागवडी योग्य जमिनीपैकी जवळपास ५५% क्षेत्र हे निसर्गाच्या पावसावर अवलंबून आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात शेती व्यवसायात सुधारणा घडविण्यावर विशेष भर दिला गेल्याने शेतीविषयक तंत्र विकसित झाले. सुधारित बी-बियाणे, रासायनिक खते, यांत्रिक उपकरणे, कीटकनाशके, वीजपंप यांचा अवलंब करण्यात येत आहे परिणामी शेतीउत्पादन वाढत आहे व हरित क्रांतीचा प्रारंभ होत आहे. एकूणच ग्रामीण अर्थव्यवस्था बदलत असल्याचे दिसून येते. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा आधार असलेली जातीनिहाय व्यवसाय देणारी बलुतेदारी पद्धती नष्ट झाल्याने सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रामध्ये प्रचंड परिवर्तन घडले आहे. औद्योगिकरण ग्रामीण समाजातील नवीन व्यवसायांचा विकास बलुतेदारामध्ये निर्माण झालेली सामाजिक अस्मिता याकारणाने ही पद्धती नामशेष झाली आहे.

मानवाने आपल्या विविध गरजा भागविण्यासाठी नवनवीन तंत्रे विकसित केली आणि ती उपयोगात आणली. तांत्रिक विकासाच्या प्रगतिमुळे सामाजिक परिवर्तन घडून येते. नवीन तंत्र आणि ज्ञान, विज्ञानाच्या स्वीकारामुळे मानवी जीवन व समाजरचनेच्या विविध घटकांवर दूरगामी परिणाम झाला आहे. लाकडी साध्या नांगरापासून ते आधुनिक कृषी तंत्राच्या वापरामुळे कृषीव्यवस्थेत समूळ बदल घडून आला. औद्योगिक क्रांतीपूर्वी मानवी श्रमाच्या साहाय्याने वस्तू निर्माण केल्या जात होत्या. उत्पादन स्वरूप साधे, सरळ, सोपे, मर्यादित होते. वितरण आणि विनिमय या क्रियेची गरजच भासत नव्हती. वस्तुविनिमयाद्वारे परस्पर गरजा समाज भागवत होता. परंतु आधुनिक तंत्र, ज्ञान, विज्ञानामुळे यंत्राच्या सहाय्याने वस्तू निर्मिती करणे

शक्य झाले. यंत्राच्या सहाय्याने उत्पादन, कमी वेळात, कमी श्रमात, उत्तम दर्जाचे मिळू लागले. प्रचंड उत्पादनासाठी स्वतंत्र वितरण आणि विनिमयाची व्यवस्था उदयास आली. त्या अनुशंगाने बाजारपेठा, बँका, व्यापारी संघटना दळणवळणाची जलदगतीची साधने, फोन, मोबाईल, संगणक, इंटरनेट बँकिंग इत्यादी सेवा उपलब्ध झाल्या. या सर्वांचा परिणाम सामाजिक जीवनावर, समाजरचनेवर झाला. त्यामुळे सामाजिक परिवर्तनाला चालना मिळाली. जुन्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, कौटुंबिक, वैवाहिक बाबींवर खोलवर परिणाम झाला.

दूरदर्शन संचामुळे आपण आपल्या घरात बसून जगातल्या अगदी कानाकोप-यातील समाज संस्कृतीचे निरीक्षण करू शकतो. दूरदर्शन व संगणकामुळे आख्खं जग आपल्या जवळ आले आहे. आज आपण कुठलेही युद्ध, एखादी नैसर्गिक आपत्ती, प्रत्यक्ष दंगली, घर बसल्या दूरदर्शनमार्फत ताजे वृत्त बघू शकतो. दूरदर्शन, संगणक मानवी जीवनाला वरदान ठरले तसेच ते अभिशापही आहे. चोवीस तास दूरदर्शन आणि संगणका समोर बसून, अनारोग्य, मानसिक थकवा, व्यायाम, खेळ, याचा अभाव, नको ते प्रसंग आणि दृश्यांचे थेट प्रक्षेपण, मानसिक विकृती, त्यामुळे वाचन संस्कृतीचा लोप, मानवी आंतरक्रियांना पारखे होऊ लागले आहेत. संगणकाद्वारे सायबर क्राइम्स गुन्हे मोठ्या प्रमाणावर घडत आहेत. अश्लील चित्रफिती, मानसिक दहशतवाद, मानसिक विकृतवृत्तीचे दर्शन हे समाजजीवनावर विघातक परिणाम करीत आहेत. तंत्रज्ञानामुळे मानवी संहारक वृत्ती वाढली आहे. ज्या देशाकडे जास्त संहारक शस्त्रसाठा तो देश जगात बलाढ्य मानला जाऊ लागला आहे. एके काळी जगात, भारतात सोन्याचा धूर निघत होता. असे म्हणले जात होते. याचा प्रतिक्रियात्मक अर्थ असा की, भारत हा सर्वार्थाने समृद्ध होता. साहित्य, कला, संस्कृती, धर्म, समाजकारण, राजकारण, शिक्षण, संस्कार, विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था इत्यादी. आज या सर्व बाबींवर तंत्रविज्ञानाचा

परिणाम होऊन समाजात परिवर्तन घडून आलेले दिसते. यानंतर पुढे आपण कृषिक्षेत्रातील बदलाचा आढावा घेऊ.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. कृषिक्षेत्रात काय बदल झाले याचा शोध घेणे.
2. कृषिक्षेत्रातील बदलाला कारणीभूत ठरणाऱ्या घटकांचा शोध घेणे.
3. कृषिक्षेत्रातील बदलाचा शेतीव्यवसायावर काय परिणाम झाला याचा शोध घेणे.

कृषिक्षेत्रातील बदल

शेतीच्या मशागतीतील बदल :- पूर्वी शेतीची मशागत बैलजोडीच्या सहाय्याने करावी लागत असे व त्यासाठी खूप कष्ट करावे लागत असे आणि मुक्याप्राण्याचे पण खूप हाल होत असे सर्व उन्हाळाभर शेतक-याला बैल नागरीच्या सहाय्याने संपूर्ण शेत नागरू, वखरून, मोगडून तयार करून ठेवावे लागत असे आणि हे काम करण्यासाठी त्यांना संपूर्ण उन्हाळा लागत असे व वर्षातून फक्त पावसाळ्यातील (मानसूनचे) एक पिक निघत होते. व एवढी मेहनत करून सुद्धा उत्पादनात पाहिजे त्याप्रमाणात वाढ होत नव्हती. व आता एका तासाच्या आत संपूर्ण शेत यंत्राच्या सहाय्याने पेरण्यासाठी तयार होत असल्याचे दिसून येते. व मशागत पूर्वी पेक्षा कमी वेळात आणि चांगल्याप्रकारे होत असल्याचे दिसून येते.

शेतीविषयक अवजारातील बदल :- पूर्वी शेतकरी मशागतीसाठी वापरत असलेली लाकडी (मोडणारी) अवजारे व आताची लोकडी (मजबूत अवजारे) यातील फरक सुद्धा लक्षात घेण्यासारखा आहे. पूर्वी शेतकऱ्यांना वखराची दांडी मोडल्यास सुताराच्या घरी चक्रामाराच्या लागत असे त्यावेळेस पारंपारिक व्यवसायाला खूप महत्त्व होते.

पिकांच्या मशागतीतील बदल :- पूर्वी पिकांतील तण (गवत) काढण्यासाठी निंदणे हाच एकमेव पर्याय होता. त्यासाठी शेतकऱ्यांला मजूर लावावे लागत होते किंवा मजूर न मिळल्यास त्यांना दुस-याच्या शेतात सायड करावी लागत होती. व त्यांना संपूर्ण शेती मजूर लावून निंदण्यासाठी खर्च तर लागतच असे पण कालावधी सुद्धा जास्त लागत असे. व अशा वेळी पावसाने उघडवा न देता लावून धरले तर निंदणे तसेच राहून जात होते. व त्यामुळे शेतात पिकापेक्षा तणकटच जास्त वाढत असे त्यामुळे त्याचा परिणाम पिकावर होऊन उत्पादनात घट होई. तर आता त्यामध्ये झालेला बदल व शेतकरी

वापरत असलेल्या त्या-त्या पिकांवरील तननाशक औषधी यामुळे पिकांतील तण काढण्याचे काम खूप सोपे झाले आहे. शेतात गवतामुळे अडचण निर्माण होऊन भिती निर्माण होण्याचे कारण राहिले नाही. व आता चार्जिंग आणि पेट्रोल पंप आल्यामुळे फवारणीचे काम अगदी सोपे झाले आहे. आणि फवारणी पंपाच्या भोंग्याचा अवाजामुळे विचू काटा पण जवळ येण्याची भिती नसते. व औषध मारून झाल्यानंतर आठ ते पंदरा दिवसाच्या आत, माल सोडून संपूर्ण गवत जळून जाते व शेत एकदम निर्मळ होऊन मालाची चांगल्याप्रकारे वाढ होण्यास मदत होते. यामुळे वेळ, श्रम आणि पैश्यांची बचत तर होतेच पण उत्पादनात सुद्धा वाढ होत असल्याचे दिसून येते.

शेतीला पाणी देण्याच्या पद्धतीतील बदल :- पूर्वीच्याकाळी शेतकऱ्यांना पिकाला बैलजोडीच्या सहाय्याने मोट ओढून पाणी द्यावे लागत होते. हे काम खूप कष्टाचे आणि मेहनतीचे होते. त्यात शेतीला मोकळे पाणी दिल्या जायायचे त्यामुळे उत्पादनात वाढ होत नव्हती. आणि मेहनत जास्त करावी लागायची. पुढे यामध्ये बदल होऊन विद्युतपंपाचा शोध लागल्याने शेतीला पाणी देण्याचे काम खूप सोपे झाले व मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांनी ऊस, गहू, हरभरे, फळबाग व बाजीपाला इ. उत्पादन घेण्यास सुरुवात केली. व ज्या शेतकऱ्यांकडे मुबलक प्रमाणात पाणी असायचे त्यांच्या संदर्भात बागातदार ही संकल्पना रूढ झाली.पूर्वी जमिनीतील पाण्याचा उपसाहोत नव्हता. नंतर सर्वांनीच विहिरी खोदल्यामुळे शेतीला पाणी न पुरेस झाले.

पुढे परत मोकळे (दांड व सर्या ओढून)पाणी देण्याच्या पद्धतीमध्ये बदल होऊन ठिबक व तुषार सिंचन पद्धतीच्या सहाय्याने पिकांना पाणी देण्यास सुरुवात झाली यामुळे शेतकऱ्याला बऱ्यात उभे राहण्याची गरज राहिली नाही. एकदा ठिबक जोडले कि,नुसते बटन दाबायच काम राहिले. किंवा तुषार सिंचन पद्धतीने पिकावर पाऊस पाडता येऊ लागला. ठिबक सिंचन पद्धतीमुळे पिकाला जेवढे पाणी पाहिजे तेवढ्याच पाण्याचा वापर करता येऊ लागला यामुळे पाण्याची बचत होऊन उत्पादनात वाढ होत असल्याचे दिसून येते.

पावसाळ्याचे पाणीसाठविण्याच्या पद्धतीतील बदल :- सुरुवातीला शेतकऱ्यांकडे पावसाळ्याचे पाणी साठविण्याची कोणतीच सोय नव्हती. पाऊस पडल्यानंतर पावसाचे पाणी नदी नाल्याद्वारे पुर येऊन वाहून जात

होते. नंतर शासना मार्फत नाल्यांवर नाला बिडिंग व तलाव, केटी बांधून पाणी अडविण्याची व्यवस्था करण्यात आली. तर काही ठिकाणी नदी वर धरण बांधून पाणी आडविण्याची व्यवस्था करण्यात आली. ह्या योजनेला यश आले पण याचा फायदा फक्त तलाव व धरणा जवळील शेतकऱ्यांनाच झाला. त्यानंतर पंचवाषिक योजनेत पाणी आडवा पाणी जिरवा यावर शासनाने भर दिला व डोंगराळ भागात उंचावरून येणाऱ्या पाण्याला आडविण्यासाठी जागो जागी चार्या खोदून अडविण्यात आले. परंतु यामुळे पाहिजे त्याप्रमाणात पाण्याची बचत करता आली नाही. आता शेतकऱ्यांना अनुदानित तत्वावर शासनामार्फत शेततळे देण्यात येत आहे. व शेततळ्यामुळे शेतकऱ्यांना चांगल्याप्रकारे फायदा होत आहे. पावसाळ्यात मुबलक प्रमाणात पाऊस पडत असल्यामुळे शेततळ्यात पाणी साठवून ठेवता येते. व रब्बीच्या हंगामात त्यातील पाण्याचा वापर करून उत्पादन काढता येते. तसेच शेततळ्यात माशासोडून मत्स्य व्यवसाय पण करता येतो.

पिकांच्या मळणीतील बदल :- पुर्वी शेतकरी मित्रांना पिकांची मळणी करण्यासाठी अगोदर खळ तयार करावे लागत असे व खळ लावण्यासाठी अगोदर जमिनीवर पाण्याचा सडा मारून त्यांच्या जवळ जेवढे काही गुर, ढोर असतील त्यांची पात फिरवावी लागायची तेव्हा कुठे खळ तयार होई. व नंतर याच बैलांच्या पातीच्या सहाय्याने पिकांची मळणी करावी लागत होती. हे काम खूप कष्ट दायक होते आणि कालावधी पण खूप लागत असे. धान्य निर्मळ करण्यास खूप मेहनत करावी लागत होती. नंतरपुढे मळणी यंत्राचा शोध लागला व पिकांची मळणी करण्याचे काम अत्यंत सोपे झाले. आता माणूस बिडी पिये पर्यंत यंत्राच्या सहाय्याने पिकांची मळी काही वेळातच पूर्ण होत असल्याचे दिसून येते. तर याहीपुढे जाऊन हार्वेस्टरच्या सहाय्याने एका दिवसात चार-पाच एकर पेक्षा जास्त गहू सोंगून व मळणी करून धान्य शेतकऱ्यांच्या घरी येऊन पडते.

परिवर्तनाला कारणीभूत ठरणारे घटक :-

कृषिक्षेत्रातील बदलाला कारणीभूत ठरणारे काही घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

1. **रेडिओ :** भारतात रेडिओ प्रसारणासंबंधीचे प्रयोग १९१५ साली सुरू झाले. बी बी सी च्या धर्तीवर इंग्रज सरकारने भारतात इंडियन ब्रॉडकास्टिंग कॉर्पोरेशन स्थापन करून पहिल्यांदा रेडिओ प्रसारणासाठी मुंबई

केंद्र निर्माण केले. मात्र प्रत्यक्ष प्रसारणाला सुरुवात १९२४ साली मद्रास येथे सुरू झाली व एका खाजगी संस्थेने केली. त्याचवर्षी इंग्रजांनी भारतीय प्रसारण संस्था नावाच्या एका खासगी संस्थेला मुंबई व कलकत्ता येथे रेडिओ यंत्रणा स्थापित करण्याची अनुमती दिली. १९३६ साली या संस्थेचे 'ऑल इंडिया रेडिओ' असे नामकरण करून दूरसंचार विभागात याचे स्थलांतर केले. १९४७ साली जेव्हा भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले तेव्हा 'ऑल इंडिया रेडिओ' नावाचा स्वतंत्र विभाग माहिती व प्रसारण मंत्रालयाच्या अंतर्गत स्थापन करण्यात आला. 'ऑल इंडिया रेडिओ'चे अधिकृतरीत्या 'आकाशवाणी' हे नाव १९५७ साली ठेवण्यात आले. ते प्रसिद्ध हिंदी कवी पं. नरेंद्र शर्मा यांनी सुचविले होते.

जरी १९९० च्या दशकापासून खाजगी संस्था रेडिओ प्रसारणात उतरल्या असल्या तरीही देशाच्या कुठल्याही कोपऱ्यात पोहोचणारी 'आकाशवाणी' आपली लोकप्रियता टिकवून आहे. आकाशवाणी वरून प्रसारित होणारे शैतीविषयक कार्यक्रम 'आमची माती आमची माणस', ह्या कृषीविषयक कार्यक्रमाला शेतकरी लोक चांगल्याप्रकारे प्रतिसात देत. या शैतीविषयक कार्यक्रमातून शैतीविषयक माहिती शेतकऱ्यांना सांगितली जाते व यामुळे शेतकऱ्यांना चांगलाप्रकारे फायदा होत असल्याचे दिसून येते.

2. **वर्तमानपत्र :** भारतामध्ये सर्वात पहिले वर्तमानपत्र २९ जून १७८० मध्ये कलकत्ता, एडवर्टाईजर आणि "बंगाल गजट" च्या नावाने प्रकाशित झाले. ज्याला भारतातील पहिले वर्तमानपत्र होण्याचा गौरव प्राप्त झाला. या वर्तमान पत्राच्या प्रती राष्ट्रीय पुस्तकालय कलकत्ता येते आजपण सुरक्षित आहे.

3. **दूरदर्शन :** दूरदर्शन हे भारताचे प्रथम टीव्ही चॅनल आहे. दूरदर्शन मनोरंजनपर कार्यक्रम प्रसारित करते. ही भारताची राष्ट्रीय प्रसारण सेवा आहे, जी देशातील दूरचित्रवाणी सेवा प्रदान करणारी सर्वात मोठी आणि प्रमुख संस्था आहे. दूरदर्शनची स्थापना १५ सप्टेंबर १९५९ रोजी झाली. आज, दूरदर्शन विविध भाषांमध्ये असंख्य चॅनेल्सच्या माध्यमातून आपले कार्यक्रम प्रसारित करते. दूरदर्शन हे प्रसार भारती या भारत सरकारच्या संस्थेद्वारे चालवले जाते.

दूरदर्शन भारतातील पहिले चॅनल आहे. दूरदर्शन मोफत आहे. ऑल इंडिया रेडिओ चा एक भाग

म्हणून दूरदर्शनवर नियमित दैनिक प्रसारणांची सुरुवात १९६५ मध्ये करण्यात आली. दूरदर्शन ही भारतातील टीव्ही सेवा देणारी एकमेव कंपनी होती. सर्जा राजा, आमची माती आमची माणसं, कृषिवार्ता, कृषिदर्शन या मालिका ज्ञान, माहिती आणि निखळ मनोरंजन देण्याचं काम करित होत्या. यामालिकांमुळे कृषिक्षेत्रात मोठ्याप्रमाणात बदल होत आहे.

4. **मोबाईल** : पुर्वीच्या काळी प्रत्यक्ष भेटूनच संवाद साधला जाययचा परंतु आता मोबाईल द्वारे आपण विदेशात गेलेल्या व्यक्ती सोबत सहज बोलू तर शकतोच पण विडियो कॉलमुळे आपण त्यांना प्रत्यक्ष पाहू पण शकतो. मोबाईलमुळे संपूर्ण जग एका खेड्या सारखे झाले आहे. कुठे काही घटना घडल्यास ती तोबडतोब सोशल मिडियावर वायरल होते. आता तर विवाह प्रसंगी लग्न पत्रिका वाटणे सुद्धा सोपे झाले आहे. मोबाईल व्हाटस ऍप द्वारे घरी बसून सर्वांना लग्नाचे आमंत्रण देतो येते. पुर्वी हेच काम करण्यासाठी गावोगाव फिरावे लागत होते व हे काम करण्यासाठी कमीत कमी एक-दोन महिणे सहज लागायचे.

मोबाईल प्रसारमाध्यमाचे फायदे :

1. हंगामी पिके व बी-बियाण्यांबद्दल माहिती मिळते.
2. मान्सून विषयी माहिती मिळते.
3. पिकांवर रोग पसरविणार्या कीटकनाशकां बद्दल माहिती मिळते.
4. प्रसारमाध्यम हे सहज समजता येणारे आणि सतत सोबत असणारे उपकरण आहे.
5. भाषेचे कोणतेही अडथळे नाहीत.
6. प्रसारमाध्यमांमुळे शेतकरी वस्तू आणि उत्पादनांच्या खर्चा किंमतीबद्दल अधिक जागरूक असतात.
7. मनोरंज सुद्धा करणारे उपकरण आहे.

कृषिक्षेत्रातील परिवर्तनाचा आढावा :

पुर्वीच्या काळी शेती व्यवसाय करणार्या लोकांना अनुभवी वयोवृद्ध लोकांचा सल्ला घ्यावा लागत होता. परंतु आता प्रसार माध्यमांमुळे तो सल्ला आपणास प्रसारमाध्यमांद्वारे घरी बसून सहज घेता येतो. शेतकऱ्यांना चांगल्या प्रकारे उत्पन्न काढता यावे. यासाठी कृषिविषयक मासिकातून शेतकऱ्यांना अनुभवी

शेतकऱ्यांचा सल्ला आणि मनोगत वाचायला मिळतो. एखाद्या शेतकऱ्याने आधुनिक तंत्रज्ञान वापरून कमी क्षेत्रफळात अधिक उत्पादन काढल्यास त्याचे अनुभव आणि मार्गदर्शन इतर शेतकऱ्यांना प्रसार माध्यमांद्वारे मिळतात. उदा. शेतीची व पिकाची मशागत कशी करावी, लागवड केव्हा करावी, कोणते पिक कोणत्या मोसममध्ये व केव्हा घ्यावे, फवारणी व खताचा डोस केव्हा घ्यावा, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादनात वाढ कशी करावी. याविषयी माहिती शेतकऱ्यांना मोबाईल, मोबाईल ऍपद्वारे, युट्यूबद्वारे, दूरदर्शनवर, कृषिविषयक मासिकातून अशा अनेक प्रकारच्या प्रसारमाध्यमांद्वारे मिळत असल्याचे दिसून येते. व त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादना वाढ होतांना दिसून येते.

कृषिक्षेत्रातील बदलाचा परिणाम :

1. रसायनिक खतांचा वापर केल्यामुळे उत्पादनात वाढ तर होते. परंतु या रसायनिक औषधी मुळे पिकविलेल्या उत्पादनाचे सेवन केल्यामुळे समाजातील लोकांचे आणि पाळीव प्राण्यांचे आरोग्य सुद्धा धोक्यात येत आहे.
2. तननाशक औषधीचा वापर केल्यामुळे रोजमजुरी करून प्रपंच चालविणार्या स्त्रियांना मिळणार्या कामात गट होत आहे.
3. गहू मळणी यंत्र (हार्व्हेस्टर) च्या सहाय्याने मळणी केल्यामुळे गहू सोंगणार्या मजुरांना मिळणार्या कामात गट होत आहे.

संदर्भ :-

- ✦ प्रा. प्रतिभा आहिरे,(१९९७),"ग्रामीण समाजशास्त्र, 'कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद . पृ.क्र. १८४.
- ✦ डॉ. दा.धों. काचोळे, (२००९), " भारतातील ग्रामीण समाजशास्त्र, 'कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद . पृ.क्र. ७३.
- ✦ प्रा. सौ. लीला शिंदे व डॉ. पंडित मुंजाजी शिंदे, (२००३),"समाजशास्त्राची रूपरेषा, 'श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र.२२५.
- ✦ <https://mr.quora.com/pahile-marathi-vrttapatra-konate>
- ✦ <https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%A6%E0%A5%82%E0%A4%B0%E0%A4%A6%E0%A4%B0%E0%A5%8D%E0%A4%B6%E0%A4%A8>
- ✦ आकाशवाणी वरील कृषिविषयक कार्यक्रम
- ✦ ऑल इंडिया रेडिओ
- ✦ कृषी मार्केट आप डेलपमेंट स्वतः कसा बनवायचा

ग्रामीण शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तन

प्रा. किशन काशिनाथ घोरे

समाजशास्त्र विभाग

लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वणी, जि. यवतमाळ

प्रस्तावना:

भारतीय ग्रामीण समाजाचा विकास होणे आवश्यक आहे. विकासाकरीता भारतीय ग्रामीण भागातील शैक्षणिक सुधारणा करणे आवश्यक आहे. " भारत हा खेड्याचा देश आहे. " असे महात्मा गांधीजी म्हणत असत. मागील ७५ वर्षानंतर या परिस्थितीमध्ये फारसे परिवर्तन झालेले नाही. २०११ च्या जनगणना अहवालानुसार एकूण लोकसंख्येतील ६९.८% टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात वास्तव्य करत आहे. भारतीय समाजात खेड्याची एकूण संख्या ६ लाख ४० हजार ८६७ आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार, भारतातील एकूण साक्षरतेचे प्रमाण ७४.०% व भारतात स्त्रीयांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ६५.४६% व पुरुष ८२.१४% आहे. ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण हे स्त्री ६२.९३% पुरुष ७९.८६% आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार, महाराष्ट्रातील एकूण साक्षरतेचे प्रमाण ८२.९१% आहे. स्त्री-पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण स्त्री ७५.४८% व पुरुष ८९.८२% आहे. ग्रामीण भागातील स्त्री-पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण म्हणजे स्त्री ७२.१३% व पुरुष ८८.०८% आहे. " ग्रामीण खेड्यात राहणारा समूह म्हणजे ग्रामीण समूह होय. " कृषी अवस्थेत ग्रामीण पूर्वीपेक्षा अधिक प्रमाणात स्थिरता प्राप्त झाली. प्रथम खेडी नंतर नगर निर्माण झाले. " ऐतिहासिक दृष्टीने विचार केला तर भारताचा इतिहास म्हणजे ग्रामीण समाजाच्या सामाजिक उत्क्रांतीचा इतिहास होय. " भारतीय ग्रामीण समाजाला ५ हजार वर्षांचा प्रदीर्घ परंपरेचा इतिहास प्राप्त झालेला आहे.

ग्रामीण समाजाच्या विशेषता: या लोकसंख्येची घनता कमी, कृषी व्यवसायातला प्राधान्य, सामाजिक व आर्थिक गतिशीलतेचा अभाव, सामाजिक परिवर्तनाची गतीमंद, सामाजिक आर्थिक मागासलेलापणा, निसर्गावर अवलंबून असणे, व सामाजिक संबंधांमध्ये घनिष्टता असलेली दिसून येते. विशेषतः महाराष्ट्र राज्याचा विचार केला तर सत्य परिस्थिती दिसून येते. महाराष्ट्र राज्यात ७५ हजार ४६६ एवढ्या प्राथमिक शाळा आहेत. त्यापैकी ६५ हजार

३२४ मराठी माध्यमाच्या शाळा आहेत. तसेच १९ हजार ७६७ माध्यमिक शाळा आहेत. त्यापैकी १५ हजार ४६६ मराठी माध्यमाच्या शाळा आहेत. महाराष्ट्र राज्यातील एकूण शाळांचे मूल्यांकन करता मराठी माध्यमाच्या प्राथमिक शाळांचे प्रमाण एकूण शाळांच्या प्रमाणात ८७% व मराठी माध्यमाच्या माध्यमिक शाळांचे प्रमाण ७८% आहे. महाराष्ट्रात इंग्रजी माध्यमाच्या पाच हजार २१३ एवढ्या प्राथमिक, व २ हजार ५२८ इतक्या माध्यमिक शाळा आहेत. महाराष्ट्र सरकारने प्रारंभ केलेली श्रेणी पद्धत व सर्वाधिक गुणांचे प्रथम ५ विषय उत्तीर्ण "बेस्ट फाईव्ह " पद्धत मुलांना शिक्षण क्षेत्रात कुचकामी ठरू शकते असा साधारणतः अभ्यासकांचा मत आहे. इयत्ता आठवी पर्यंत विद्यालयांचा निकाल जवळपास १००% लागतो व यामुळेच सुरुवात होते. विद्यार्थी गळतीचे "सातत्य". विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढावी व अभ्यासाची आवड निर्माण व्हावी याकरीता शासनाने शिक्षण व्यवस्थेत आमूलाग्र परिवर्तन केले तर विद्यार्थी गळती रोखण्यासाठी काही प्रमाणात यशही प्राप्त केले आहे. प्राथमिक लिहता-वाचता येणारे विद्यार्थी या माध्यमातून घडतील यात शंका नाही. स्पर्धेच्या काळात काही विद्यार्थी इयत्ता नववीपर्यंत मातृभाषा मराठीही नीटशी लिहू व वाचू शकत नाहीत. हेच विद्यार्थी हिंदी, संस्कृत, इंग्रजीपासून कित्येक पटीने लांब राहतात. अत्याधुनिक काळातील संगणकाचे तर त्यांना गंधही नसतो प्राथमिक अंदाजानुसार शिक्षण क्षेत्रात होणारी सध्याची गळती इयत्ता नववी व दहावी याकाळातील जास्त असल्याचे दिसते. याची कारणे अनेक आहेत जसे की सततच्या स्थलांतरित वास्तव्यामुळे ऊसतोडणी कामगार, ग्रामीण भागातील थोड्याफार प्रमाणात नसलेली शैक्षणिक व्यवस्था, आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या कुटुंबातील जास्त अपत्यांची समस्या, बालकामगार अश्या अनेक कारणामुळे शिक्षण गळती प्रमाण वाढ होत आहे. सध्याची अधिकृत शिक्षण गळतीचे वार्षिक आकडेवारी व वास्तविकता यात फार मोठा फरक असण्याची भीती शिक्षण क्षेत्रातील अभ्यासकांना आहे. " बेस्ट

फाईव्ह " मुळे इयता दहावीचे शाळांचे निकाल सरासरी ९० ते १००% लागतात. हे प्रमाण गेल्या दहा वर्षांपूर्वीच्या आकडेवारीपेक्षा अधिक आहे. याकडे फक्त नवीन पिढीची मुले खूपच हुशार आहे, म्हणून दुर्लक्ष करणे योग्य नाही.

भारतीय संविधानाच्या आर्टिकल २१ (अ) प्राथमिक शिक्षण घेणे मूलभूत अधिकार आहे. हा अधिकार भारतीय संविधानाने दिला आहे. पण प्रत्येकाला शिक्षण विषयक सुविधा मिळवून देणे, हे कल्याणकारी राज्याची महत्वाचे कार्य आहे. असूनही देशाच्या आर्थिक धोरणामध्ये शिक्षणावर खर्च राष्ट्राच्या एकूण उत्पन्नापैकी ०७% करावा हा आहे. पण तो आतापर्यंतच्या इतिहासात ०४% पण गेली नाही. त्यामुळे विशेषता ग्रामीण समाजाच्या विकासामध्ये शिक्षणाची भूमिका फार महत्वाची आहे. प्रत्येकाला शिक्षण प्राप्त होणे त्यासोबत शैक्षणिक वातावरण आवश्यक आहे. ग्रामीण भागांमध्ये शैक्षणिक सुविधा सुविधांचा अभाव आपल्याला दिसून येतो. जोपर्यंत ग्रामीण समाजामध्ये शैक्षणिक गुणवत्तेमध्ये वाढ होणार नाही तोपर्यंत ग्रामीण समाजाचा सर्वांगीण विकास होऊ शकत नाही असा आपल्याला खेदाने म्हणावे लागेल.

व्याख्या

" शिक्षण हा मानवी जीवनाचा एक मूलभूत पैलू आहे. जो आपले भविष्य घडविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो, बाल्य अवस्थेपासून प्रौढ अवस्थेपर्यंत शिक्षण एक शक्तिशाली साधन म्हणून कार्य करते जे व्यक्तींना वैयक्तिक व सामाजिक विकासासाठी आवश्यक ज्ञान, कौशल्य आणि मूल्य प्राप्त करण्यास सक्षम करते.

" शिक्षण म्हणजे केवळ ज्ञान मिळवणे नाही, तर त्यात कौशल्य, मूल्य व दृष्टिकोन यांचा विकास देखील समाविष्ट आहे. जे आपले वर्तन आणि धारणांना आकार देतात." " सामान्य ज्ञान देणे किंवा प्राप्त करणे तर्क व निर्णयाची शक्ती विकसित करणे सामान्यतः पुरवण्यासाठी स्वतःला किंवा इतरांना बौद्धिकरित्या तयार करणे. ही क्रिया किंवा प्रक्रिया एखाद्या व्यवसायाप्रमाणे विशिष्ट ज्ञान किंवा कौशल्य प्रदान करण्याची किंवा संपादन करण्याची कृती किंवा प्रक्रिया होय.

जॉन एडम्स - " प्राचीन काळात शिक्षण दिधुवीय प्रक्रिया होती. यामध्ये विद्यार्थी व शिक्षक असतो. **एच.**

सी मोरिसन- " शिक्षण एक अंतरिक पारंपारिक

संबंध निर्माण करणारी क्रिया आहे, जिचा उद्देश दुसऱ्या व्यक्तीच्या वर्तनामध्ये परिवर्तन आणणारी प्रक्रिया आहे." शिक्षण ही औपचारिक सूचना किंवा प्रशिक्षण द्वारे ज्ञान कौशल्य बोलले आणि वृत्ती प्राप्त करण्याची प्रक्रिया आहे. यात एक शिक्षक किंवा शिक्षकाकडून शिकणाऱ्यांना बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक व शारीरिकदृष्ट्या विकसित करण्यास मदत करण्यासाठी माहितीचे पद्धतशीर आणि हेतूपूर्वक प्रसार करणे समाविष्ट आहे. वैयक्तिक विकास गंभीर विचार, समस्या सोडवण्याची क्षमता आणि समाजासाठी सकारात्मक योगदान देण्याची क्षमता वाढून व्यक्ती समाजाने विश्वाला देण्याची शिक्षण महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

उद्देश

1. ग्रामीण समाजातील शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक स्थिती अभ्यासणे.
2. ग्रामीण विद्यार्थ्यांचे शिक्षणात येणाऱ्या अडचणीचा अभ्यास करणे.
3. ग्रामीण निरक्षरतेच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके

1. ग्रामीण शैक्षणिक परिवर्तन समस्यांनी गंभीर स्वरूप धारण केले आहे.
2. ग्रामीण शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तन करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधाचा विषय ग्रामीण शिक्षणाने सामाजिक परिवर्तन हा अभ्यास विषय आहे. शोधनिबंधाचा उद्देश ग्रामीण शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तन हा विषय घेतला आहे. संशोधन निबंधसाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक या दोन्ही अभ्यास पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. शोधनिबंध हा प्रमुख ग्रंथ, पुस्तके, लेख, इंटरनेट यांचा उपयोग शोधनिबंधासाठी करण्यात आला आहे.

ग्रामीण भागातील शैक्षणिक समस्या

भारतातील ग्रामीण शिक्षणासमूह अनेक समस्या आहेत. ग्रामीण भागातील सर्व विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शैक्षणिक सुविधा प्राप्त करून घ्यायच्या असतील तर, खालील समस्या जाणून घ्यावा लागतील.

१. पायाभूत सुविधांचा अभाव

भारतीय ग्रामीण भागातील बहुतांश शाळा मधील पायाभूत सुविधांचा अभाव दिसून आहे. शौचालयाचा अभाव, स्वच्छ पाणी, स्वच्छ वर्ग खोल्या ग्रामीण

भागातील सर्व शाळांमध्ये इंटरनेटची सुविधा नाही. विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षण संस्थांमध्ये प्रवेश करणे कठीण होते. अलीकडील काळातील साथीच्या आजारामुळे अशावेळी उर्वरित जगाशी त्यांचा संपर्क होत नाही. पुरेशा सुविधांच्या अभावामुळे मुलांचे शिक्षणाकडे अभ्यासाकडे लक्ष केंद्रित होत नाही.

२. पात्र शिक्षकांची कमतरता

ग्रामीण भागात शिक्षकांच्या कमतरतेला सामोरे जाऊन लागते. शिक्षकांना ग्रामीण भागातील शिकवण्यासाठी प्राप्त प्रशिक्षण दिले जात नाही. शिक्षकांची कमतरता आहेच पण शिक्षकांच्या कमतरतेपेक्षा शिक्षकाची नियुक्ती ही आणखी महत्त्वाची बाब आहे. याशिवाय कंत्राटी शिक्षकाची नियुक्ती व नियमित शिक्षक भरती बंद करणे. ही एक गंभीर बाब आहे. विशेषता देशाच्या ईशान्य कडील काही राज्यांमध्ये अप्रशिक्षित शिक्षक कर्मचार्यांची टक्केवारी अधिक असलेली आपला दिसून येते.

३. भाषेची समस्या

ग्रामीण भागात विद्यार्थी त्यांची स्थानिक भाषा बोलतात. शिक्षणाच्या प्रमाण भाषेपेक्षा वेगळी असते, या भाषिक समस्येमुळे मुलांना शिकणे आणि समजणे ही बाब कठीण होते. शिक्षणाविषयीचा उत्साह कमी होतो. शाळेमध्ये उपस्थितीचे प्रमाण कमी होते. गळतीचे प्रमाण हे वाढत जाते. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात भाषेशी संबंधित विविध प्रकारच्या समस्या आहेत. स्थानिक भाषांमधील दर्जेदार शिक्षणाचा अभाव ही मुख्य समस्या आहे. ग्रामीण भागात अशा शाळा आहेत जिथे शिक्षणाचे माध्यम विद्यार्थ्यांची मातृभाषा असत नाही, ज्यामुळे त्यांच्या शिकण्यात व समजण्यात अडथळा येतो. ग्रामीण समुदायांमध्ये स्थानिक भाषा व बोलींचे जतन आणि संवर्धन करण्यासाठी संसाधने समर्थनाची कमतरता आहे. यामुळे तरुण पिढीतील सांस्कृतिक वारसा पुढे ओळख नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे

४. सामाजिक आर्थिक घटक

ग्रामीण भागातील विद्यार्थी दारिद्र्याच्या पार्श्वभूमीतून आलेले आहेत. विद्यार्थ्यांच्या कुटुंबांना गणवेश, पाठ्यपुस्तके व वाहतूक यासाठी शैक्षणिक खर्च परवडत नाही. शाळेत विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाकडे लक्ष राहत नाही. आई - वडील दारिद्र्याच्या परिस्थितीमुळे मुलांना शाळेत न पाठवता त्यांना घरातील व शेतीतील कामे इतर कामांना करायला लावतात व आपल्याला मदत म्हणून कवळ्या वयातच त्यांना काम करावं लागतं. दारिद्र्याच्या

परिस्थितीमुळे विशेषतः ग्रामीण भागातील विद्यार्थी हे शिक्षण घेऊ शकत नाही. अलीकडच्या काळात हे गळतीचे प्रमाण वाढलेले आहे. गरीबी, बालमजुरी अल्पविराम व शिक्षणाविषयी जागृतीचा अभाव, या कारणामुळे ग्रामीण भागात शाळेतील गळतीचे प्रमाण वाढत आहे. मुलांच्या शिक्षणासाठी खर्च करण्यापेक्षा सध्या आर्थिक गरजांना अधिक महत्त्व ग्रामीण पालक देत असतात. ग्रामीण साक्षरतेचे प्रमाण कमी होत आहे.

६. लैंगिक असमानता

ग्रामीण भागातील स्त्री पुरुष शिक्षणामध्ये अनेक असमानता कायम आहे. कारण मुली या मुलांच्या तुलनेत शिक्षणात प्रवेश करण्यासाठी अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. ग्रामीण शिक्षणातील लैंगिक असमानता ही एक महत्त्वाची समस्या आहे. जी विशेषतः मुलींच्या शिक्षणाच्या प्रवेशावर आणि गुणवत्तेवर परिणाम करते. अनेक ग्रामीण भागात, सांस्कृतिक नियम आणि पारंपारिक समजूती अनेकदा मुलींपेक्षा मुलांच्या शिक्षणाला प्राधान्य देतात, ज्यामुळे नावनोंदणी, धारणा आणि पूर्ण होण्याच्या दरांमध्ये असमानता निर्माण होते. ग्रामीण शिक्षणातील लैंगिक असमानता अनेक समस्या आहेत जस्या की, शाळांमध्ये मर्यादित प्रवेश: ग्रामीण भागातील मुलींना लांबचे अंतर, वाहतुकीचा अभाव, सुरक्षिततेची चिंता आणि घरगुती जबाबदारींमुळे शाळांमध्ये मर्यादित प्रवेश संख्या आहे. मुलांच्या तुलनेत मुलींसाठी कमी नोंदणी दर असलेला दिसून येतो. लवकर विवाह व बालमजुरी यामुळे ग्रामीण भागातील मुलींचे लहान वयात लग्न होत असल्याने घरातील कामे आणि शेतीच्या कामात यांचे प्रमाण अधिक आहे , ज्यामुळे त्यांचे शिक्षण व्यत्यय येतो. उच्च गळतीचे प्रमाण वाढलेले आहे. ग्रामीण शाळांमध्ये महिला शिक्षकांची कमतरता देखील शिक्षणातील लैंगिक असमानतेस कारणीभूत आहे. महिला शिक्षिका मुलींसाठी आदर्श म्हणून काम करतात. त्यांच्यासाठी आश्वासक शिक्षण वातावरण तयार करण्यात मदत करू शकतो. लैंगिक छळ व भेदभावासह लिंग-आधारित हिंसा, मुलींना शाळेत जाण्यापासून किंवा त्यांच्या शिक्षणात पूर्णपणे सहभागी होण्यापासून देखील प्रतिबंधित करतात.

भारतीय समाजातील शैक्षणिक परिवर्तन

भारतीय समाजातील शैक्षणिक परिवर्तन हे एक महत्त्वपूर्ण आणि व्यापक विषय आहे, जो भारतीय समाजाच्या विकासात एक प्रमुख भूमिका बजावतो.

शैक्षणिक परिवर्तनामुळे ज्ञान, कौशल्ये आणि सामाजिक समावेश यामध्ये सुधारणा होत आहे. भारतात शैक्षणिक प्रणालीचा इतिहास प्राचीन काळापासून सुरू झाला, जिथे गुरुकुल प्रणालीने शिक्षणाचा प्रारंभ केला. ब्रिटिश राजवटीच्या काळात आधुनिक शिक्षण प्रणालीची सुरुवात झाली, ज्यामुळे इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेण्याची संधी मिळाली. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचे स्तरीकरण प्राथमिक शिक्षण: सर्वांसाठी प्राथमिक शिक्षणाची उपलब्धता सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे. सरकारी योजना जसे ' सर्व शिक्षा अभियान ' यामुळे प्राथमिक शिक्षणाचा स्तर वाढला आहे. उच्च शिक्षण: महाविद्यालये, विद्यापीठे आणि व्यावसायिक शिक्षण संस्थांचे प्रमाण वाढले आहे, ज्यामुळे उच्च शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. शिक्षणाची गुणवत्ता अभ्यासक्रमामध्ये सुधारणा करून विद्यार्थ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान आणि कौशल्ये शिकवली जात आहेत. शिक्षकांच्या प्रशिक्षणावर अधिक लक्ष देण्यात आले आहे, ज्यामुळे ते नवीन शिक्षण पद्धतींचा वापर करू शकतात. सामाजिक संस्थांचा समावेश महिलांचे शिक्षण महिलांच्या शिक्षणावर विशेष लक्ष देण्यात येत आहे, जेणेकरून त्यांना समान संधी मिळतील. आदिवासी आणि मागासवर्गीय समुदायांचे विशेष योजनांद्वारे या समुदायांसाठी शिक्षणाची उपलब्धता वाढवली जात आहे. तंत्रज्ञानाचा वापर डिजिटल शिक्षण ऑनलाइन शिक्षण प्लॅटफॉर्म, ई-लर्निंग आणि मोबाइल ॲप्सद्वारे शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवली जात आहे.

स्मार्ट क्लासरूम: आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून शाळांमध्ये स्मार्ट क्लासरूमची स्थापना केली जात आहे. समाजातील जागरूकता शिक्षणाचे महत्त्व: समाजातील लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी विविध जागरूकता कार्यक्रम आयोजित केले जातात. स्थानिक समुदायांचा सहभाग वाढवून शैक्षणिक संस्थांची गुणवत्ता सुधारण्यावर लक्ष केंद्रित केले जाते. भारतीय समाजातील शैक्षणिक परिवर्तन हे एक सतत चालू असलेला प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये अनेक आव्हाने आणि संधी आहेत. यामध्ये सर्व स्तरांवर शिक्षणाची उपलब्धता, गुणवत्ता, सामाजिक समावेश आणि तंत्रज्ञानाचा वापर यांचा समावेश आहे. या सर्व घटकांच्या समन्वयाने भारतीय समाजाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले जाईल.

उपाय योजना

१. मध्यान भोजन योजना (१९९५)

या योजनेची सुरुवात 1995 या झाली या योजनेच्या माध्यमातून मोफत भोजन मध्यांतर मध्ये जेवण आर्थिक व सामाजिक मागासलेल्या विद्यार्थ्यांना या योजनेचा उद्देश होता. शाळेमध्ये प्रवेश संख्या वाढावी व उपस्थितीचे प्रमाण सुद्धा वाढावे प्रामुख्याने ही योजना ग्रामीण भागात राबवली जाते.

२. सर्व शिक्षा अभियान (२००१)

०६ ते १४ वर्षापर्यंतच्या मुला मुलींना मोफत शिक्षण देणे. प्रवेश देणे शैक्षणिक दर्जाचा विकास व्हावा या उद्देशाने ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या शाळेमध्ये प्रवेश संख्या वाढवणे. त्यांचा शैक्षणिक दर्जा उंचावणे या उद्देशाने सर्व शिक्षा अभियानाची योजना राबवण्यात आली.

३. प्राथमिक स्तरावरील मुलीसाठी शिक्षणाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम (२००८)

४. राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (२००९)

ही योजना २००९ मध्ये अमलात आली या योजनेचा उद्देश होता. प्रवेश संख्येत सुधारणा व्हावी. शाळा व समाजातील लोकांना जास्तीत जास्त संसाधने व सहाय्यता प्रदान करून ग्रामीण भागातील मुलींना शाळेमध्ये टिकून ठेवणे, या उद्देशाने या योजनेची अंमलबजावणी करण्यात आली.

याव्यतिरिक्तही काही उपाययोजना ग्रामीण शैक्षणिक समस्या सोडविण्यासाठी करण्यात येऊ शकतात.

१. पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ:

ग्रामीण शाळांमध्ये शिक्षणासाठी पोषक वातावरण तयार करण्यासाठी पुरेशा सुविधा, वर्गखोल्या, ग्रंथालये आणि तंत्रज्ञान सुविधा उपलब्ध करून देण्यात याव्यात.

२. शिक्षकांना प्रशिक्षण :

ग्रामीण भागातील शिक्षकांना त्यांची कौशल्ये आणि ज्ञान वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण आणि समर्थन प्रदान करणे, तसेच पात्र शिक्षकांना आकर्षित करण्यासाठी आणि त्यांना टिकवून ठेवण्यासाठी प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

३. तंत्रज्ञानाच्या सुविधेमध्ये वाढ:

ऑनलाइन शिक्षण, संशोधन आणि संवाद सुलभ करण्यासाठी ग्रामीण शाळांमध्ये तंत्रज्ञान आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचा विस्तार करणे आवश्यक आहे.

४. सामुदायिक सहभाग:

विद्यार्थी आणि शाळांसाठी एक सहाय्यक नेटवर्क तयार करण्यासाठी शिक्षण प्रक्रियेत पालक, समुदाय, सदस्य व स्थानिक नेत्यांनी सहभागी व्हावे.

5. अभ्यासक्रम :

स्थानिक संस्कृती, परंपरा आणि व्यावहारिक कौशल्ये यांचा समावेश करून ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या गरजा आणि आवडींशी सुसंगत असा अभ्यासक्रम विकसित करणे आवश्यक आहे.

6. शिष्यवृत्ती आणि अनुदान कार्यक्रम:

उच्च शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती, अनुदान देण्यात यावे.

7. सामूहिक जबाबदारी:

संयुक्त उपक्रम व निधीद्वारे ग्रामीण शिक्षण सुधारण्यासाठी सहकार्य करण्यासाठी सरकारी संस्था, नानफा ना तोटा संस्था व खाजगी क्षेत्रातील कंपन्या यांच्यात भागीदारी वाढवणे गरजेचे आहे.

8. देखरेख आणि मूल्यमापन:

ग्रामीण भागात शैक्षणिक कार्यक्रमांच्या परिणामकारकतेचे परीक्षण व मूल्यमापन करण्यासाठी सुधारणेसाठी क्षेत्रे ओळखण्यासाठी आणि प्रगती मोजण्यासाठी प्रणाली स्थापित करणे आवश्यक आहे. प्रमुख बाबींना प्राधान्य द्यावे आणि केंद्रित रणनीती अंमलात आणून, ग्रामीण शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवणे. कमी सुविधा असलेल्या समुदायातील विद्यार्थ्यांसाठी अधिक संधी निर्माण करणे शक्य आहे.

निष्कर्ष

भारतीय समाजातील शैक्षणिक परिवर्तन हे एक सतत चालू असलेला प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये अनेक आव्हाने आणि संधी आहेत. यामध्ये सर्व स्तरांवर शैक्षणिक सुविधांची उपलब्धता, गुणवत्ता, सामाजिक समावेश आणि तंत्रज्ञानाचा वापर यांचा समावेश आहे. या सर्व घटकांच्या समन्वयाने भारतीय समाजाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण

योगदान दिले जात आहे. या प्रमुख बाबींना प्राधान्य द्यावे आणि केंद्रित रणनीती अंमलात आणून, ग्रामीण शिक्षणाची गुणवत्ता वाढवणे. कमी सुविधा असलेल्या समुदायातील विद्यार्थ्यांसाठी अधिक संधी निर्माण करणे आवश्यक आहे. शिक्षणाची गुणवत्ता अभ्यासक्रमामध्ये सुधारणा करून विद्यार्थ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान व कौशल्ये शिकवली जात आहेत. शिक्षकांच्या प्रशिक्षणावर अधिक लक्ष देण्यात यावे, ज्यामुळे ते नवीन शिक्षण पद्धतींचा उपयोग करू शकतील. सामाजिक संस्थांचा समावेश महिलांचे शिक्षण महिलांच्या शिक्षणावर विशेष लक्ष देण्यात यावे, जेणेकरून त्यांना समान संधी प्राप्त होतील. आदिवासी आणि मागासवर्गीय समुदायांचे विशेष योजनांद्वारे या समुदायांसाठी शिक्षणाची उपलब्धता वाढवली जावी. तंत्रज्ञानाचा वापर डिजिटल शिक्षण ऑनलाइन शिक्षण प्लॅटफॉर्म, ई-लर्निंग आणि मोबाइल ॲप्सद्वारे शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्याकरिता अधिक भर देण्यात यावा.

स्मार्ट क्लासरूम: आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून शाळांमध्ये स्मार्ट क्लासरूमची स्थापना केली जात आहे. समाजातील जागरूकता शिक्षणाचे महत्त्व: समाजातील लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी विविध जागरूकता कार्यक्रम आयोजित केले जावे. स्थानिक समुदायांचा सहभाग वाढवून शैक्षणिक संस्थांची गुणवत्ता सुधारण्यावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

- ✦ भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या: रा.ज.लोटे, पिंपळापुरे प्रकाशन अँड पब्लिशर्स नागपूर.
- ✦ भारतीय समाज: राम आहुजा, रावत पब्लिकेशन, जयपूर
- ✦ आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या: डॉ. दिलीप खैरनार, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद
- ✦ इंटरनेट
- ✦ वर्तमानपत्र

राजर्षी शाहू महाराज यांचे शिक्षण विषयक धोरण

प्रा. डॉ. संजय बाबुराव वाकळे

इतिहास विभाग प्रमुख

कला व विज्ञान महाविद्यालय चिंचोली, ता. कन्नड, जि. छत्रपती संभाजीनगर,

प्रस्तावना

छत्रपती शाहू महाराज म्हणजे आपल्या जनतेवर अपरिमित प्रेम करणारा आणि जनतेच्या कल्याणासाठी आयुष्य खर्ची घालवणारा दिलदार राजा. सर्वसामान्य माणसाला आधार वाटेल असा सत्ताधारी रंजल्या गांजलेल्या पीडितांचा आधारस्तंभ. शाहू महाराज ही सामाजिक समतेच्या तत्वाचे पुरस्कर्ते आणि न्यायशील राजे, त्यांची कारकीर्द म्हणजे न्याय आणि तत्त्वनिष्ठतेची समतावादी कारकीर्द होय. जगाच्या पाठीवर इतका समतावादी व न्यायी राजा क्वचितच कुठे झाला असेल. त्यांच्या जीवनकार्याची अवलोकन केल्यास त्यांच्या समतावादी भूमिकेचे महत्त्व प्रकाशाने जाणवते. हजारो वर्षे सांस्कृतिकच्या धार्मिक प्रेषदायक आवरणाखाली दडपल्या गेलेल्या शूद्र आणि पशुवत जीवन जगणाऱ्या असंख्य दलित जवानांना दिलासा देणारा त्यांना न्याय मिळवून देणारा व त्यांच्या उद्वाराचे कार्य करणारा राजा म्हणून छत्रपती शाहू महाराजांचे नाव घ्यावे लागेल. विसाव्या शतकात काळाची पावले ओळखून आपल्या कर्मभूमीत जातीय तास सामाजिक विषमता व अनिष्ट सनात निरुडी विरुद्ध क्रांती घडवून आणून नव समाज निर्मितीचे महान कार्य त्यांनी केले हे आपल्याला मान्य करावेच लागेल. राजर्षी शाहू महाराज हे सामाजिक न्याय आणि शिक्षणाचे खरे प्रणेते होते. कोल्हापूर संस्थानाचे अधिपती म्हणून त्यांनी शिक्षणाला समाजसुधारण्याचे प्रभावी साधन मानले. त्या काळात शिक्षण फक्त उच्चवर्णीय आणि श्रीमंत लोकांच्या मक्तेदारीत होते.

दलित, मागासवर्गीय आणि महिलांना शिक्षण मिळणे कठीण होते. ही सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी शाहू महाराजांनी शिक्षण क्षेत्रात क्रांती घडवली. त्यांनी 1917 मध्ये मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण लागू केले. तसेच, मागासवर्गीय, दलित आणि महिलांसाठी स्वतंत्र शाळा, वसतिगृहे आणि शिष्यवृत्ती योजना सुरू केल्या. त्यांनी शिक्षणाला जातीपातीच्या जोखडातून मुक्त केले आणि व्यावसायिक तसेच तांत्रिक शिक्षणालाही चालना दिली. त्यांचे शिक्षणविषयक धोरण फक्त

कोल्हापूरपुरते मर्यादित नव्हते, तर ते संपूर्ण भारतासाठी प्रेरणादायी ठरले. आज आपण ज्या आरक्षण व्यवस्थेचा, मोफत शिक्षणाच्या संधीचा आणि स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीचा लाभ घेतो, त्याचा पाया शाहू महाराजांनीच घातला. शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजात समता आणि न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर प्रयत्न केले.

राजर्षी शाहू महाराजांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक समता आणि न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांच्या शिक्षणविषयक धोरणाचा अभ्यास करताना पुढील संशोधनात्मक उद्दिष्टे विचारात घेता येतात:

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. शाहू महाराजांच्या शिक्षणविषयक धोरणाचा इतिहास आणि पार्श्वभूमी समजून घेणे.
2. त्यांच्या शिक्षण धोरणाचे उद्देश आणि धोरणात्मक निर्णयांचे मूल्यमापन करणे.
3. त्यांच्या शिक्षण धोरणाचा समाजावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
4. शाहू महाराजांच्या धोरणाचा आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेशी तुलनात्मक अभ्यास करणे
5. शाहू महाराजांनी शिक्षणासाठी राबवलेल्या योजनांचे विश्लेषण करणे.

राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षणविषयक धोरणाचे प्रमुख मुद्दे

1. **शिक्षण सर्वांसाठी खुले करणे-** शाहू महाराजांनी शिक्षणाला जात, धर्म, लिंग आणि आर्थिक स्थिती यांच्या मर्यादांमधून मुक्त केले. त्यांनी उच्चवर्णीय लोकांसाठी मर्यादित असलेले शिक्षण मागासवर्गीय आणि दलितांसाठी खुले केले. शाळांमध्ये कोणत्याही जाती-धर्माचा भेदभाव न करता सर्व विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्याचे आदेश दिले. सामाजिक न्याय आणि समतेच्या विचाराने शिक्षणव्यवस्था विकसित केली. गरीब आणि मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी विशेष सवलती लागू केल्या.

2. **फत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण-** 1917 मध्ये कोल्हापूर संस्थानात शाहू महाराजांनी मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण लागू केले. सर्व विद्यार्थ्यांना शाळेत जाणे अनिवार्य करण्यात आले. शिक्षणाची भीती आणि अनास्था दूर करण्यासाठी पालकांमध्ये जनजागृती केली. गरीब कुटुंबांना मोफत पाठ्यपुस्तके, वस्त्रा आणि साहित्य देण्यात आले.
3. **दलित आणि मागासवर्गीयांसाठी विशेष शैक्षणिक धोरण-** तेव्हा शिक्षण ही उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी होती. दलित आणि मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिक्षण मिळू नये म्हणून समाजातील उच्चवर्णीय विरोध करत होते. हे लक्षात घेऊन शाहू महाराजांनी खालील उपाययोजना केल्या - दलित आणि मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र वसतिगृहे (Hostels) सुरू केली. शिक्षणासाठी आर्थिक मदत आणि शिष्यवृत्ती देण्यास सुरुवात केली. दलित विद्यार्थ्यांना शिकवण्यास नकार देणाऱ्या ब्राह्मण शिक्षकांची जागी सत्यशोधक समाजाचे शिक्षक नियुक्त केले. सर्व शिक्षणसंस्थांना आदेश दिले की, कोणत्याही विद्यार्थ्याला जातीच्या कारणाने प्रवेश नाकारू नये.
4. **स्त्री शिक्षणाला चालना-** शाहू महाराजांनी महिलांच्या शिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले. त्यांचा विश्वास होता की "शिक्षित स्त्री म्हणजे संपूर्ण कुटुंब शिक्षित होते. "मुर्लीसाठी स्वतंत्र शाळा सुरू केल्या. विधवांसाठी शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली. समाजातील स्त्रिया पुढे आल्या पाहिजेत, यासाठी त्यांनी महिला शिक्षणाचे व्यापक समर्थन केले. त्यांच्या काळात कोल्हापूर संस्थानातील महिला साक्षरतेचे प्रमाण लक्षणीय वाढले.
5. **व्यवसायिक आणि तांत्रिक शिक्षणाला प्रोत्साहन-** फक्त पुस्तकी ज्ञान देण्याऐवजी त्यांनी मुलांना व्यावहारिक शिक्षण मिळावे यावर भर दिला. कारागिरी, शेती, लघुउद्योग, व्यापार आणि इतर तांत्रिक शिक्षणाची व्यवस्था केली. कुंभार, सुतार, लोहार आणि शेतकऱ्यांच्या मुलांना तांत्रिक शिक्षण देण्यासाठी खास शाळा सुरू केल्या. शिक्षणाच्या जोडीला स्वावलंबनासाठी आर्थिक मदत केली.
6. **शिक्षणातील जातीय भेदभाव नष्ट करणे-** त्या काळी शिक्षण व्यवस्थेत जातीयता मोठ्या प्रमाणात होती. यावर मात करण्यासाठी त्यांनी काही ठोस उपाय

केले सर्व जातीतील विद्यार्थ्यांना समान वागणूक मिळावी म्हणून कडक नियम घातले. अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यास नकार देणाऱ्या संस्थांवर कारवाई केली. शाळांमध्ये दलित आणि उच्चवर्णीय विद्यार्थी एकाच बाकावर बसून शिकावेत, याची काळजी घेतली.

7. **शिक्षकासाठी सुधारणा आणि प्रोत्साहन योजना-** शिक्षकांना चांगली प्रतिक्रिया वेतनश्रेणी मिळावी, त्यांचे स्थान सन्माननीय व्हावे, यासाठी त्यांनी शिक्षकांच्या बाबतीत सुधारणा केल्या. शिक्षकांना नियमित वेतन मिळावे यासाठी खास निधी तयार केला. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरू केले. जातीयतेच्या आधारावर शिक्षक निवड होऊ नये याची खबरदारी घेतली.
8. **शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक संस्था आणि योगदान-** शिक्षण प्रसारासाठी त्यांनी अनेक संस्था आणि योजना सुरू केल्या. 1) पटवर्धन हायस्कूल - उच्च शिक्षणासाठी स्थापन. 2) शाहू बोर्डिंग हाऊस - दलित आणि मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी. 3) सत्यशोधक समाज शाळा - समताधिष्ठित शिक्षणासाठी. 4) शेतकरी व कारागिरींसाठी विशेष शिक्षण केंद्रे. 5) वंचित वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती योजना.

राजर्षी शाहू महाराजांच्या शिक्षण धोरणाचा प्रभाव

1. शिक्षणातील सामाजिक समता: जातीभेद आणि उच्च-नीच भेद नष्ट करून सर्वांसाठी समान शिक्षण उपलब्ध झाले.
2. आरक्षण धोरणाचा पाया: शिक्षणात मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची संकल्पना पुढे विकसित झाली.
3. स्त्री शिक्षणाचा प्रसार: महिलांना शिक्षणाचा हक्क मिळाला.
4. तांत्रिक शिक्षणामुळे आर्थिक प्रगती: व्यावसायिक शिक्षणामुळे रोजगारसंधी वाढल्या.
5. संविधानिक प्रेरणा: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांवर शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक सुधारणा मोठ्या प्रमाणावर प्रभावी ठरल्या.

सारांश-

प्रस्तुत लेखाचा उद्देश राजर्षी शाहू महाराज यांच्या शैक्षणिक विचार व कार्याचा अभ्यास करणे हा होय. सामाजिक परिवर्तनाचे काम करणारे शाहू महाराज

भारतातील पहिले समाजसुधारक आहेत. शाहू महाराजांनी केलेल्या मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या कायद्यातील तरतुदींना आजच्या प्राथमिक शिक्षण पद्धतीमध्ये कार्यक्षमपणे रुजविणे गरजेचे आहे. वस्तीगृहाच्या निर्मितीतून शाहू महाराजांनी सर्व जाती धर्मातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली. गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी शाहू महाराजांनी शिक्षणाच्या मूल्यांची पेरणी केली. शाहू महाराजांनी स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन स्त्रियांच्या शिक्षणात प्रगती घडवून आणली. पुरोहिताच्या निकीकरणशाहीला लगाम घातला. तसेच सर्वाना मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. या सर्व बाबींचा अभ्यास प्रस्तुत लेखात करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष

राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षणविषयक धोरण फक्त कोल्हापूर संस्थानापुरते मर्यादित नव्हते, तर ते संपूर्ण भारतासाठी प्रेरणादायी ठरले. त्यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक समतेचा पाया घातला. आज भारतात आरक्षण, मोफत शिक्षण आणि स्त्री शिक्षणाच्या चळवळीचा पाया शाहू महाराजांनी घातला

संदर्भग्रंथ

- ✚ गायकवाड, डॉ. भास्कर . छत्रपती शाहू महाराज आणि त्यांचे समाजकार्य. पुणे: सकाळ प्रकाशन.-1998
- ✚ कांबळे, वसंत.-शाहू महाराजांचे शिक्षण धोरण. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.2005
- ✚ जाधव, अरुण-. राजर्षी शाहू महाराज - शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तन. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.-2010
- ✚ पाटील, एस. बी. - शाहू महाराज आणि त्यांचे समाजसुधारक कार्य. कोल्हापूर: राजमाता प्रकाशन.-2015
- ✚ पवार जयसिंगराव (संपा) ,”राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ”
- ✚ कठारे अनिल,”फुले शाहू आंबेडकर” पुनम प्रकाशन, कंधार
- ✚ साळुंके पी. बी.1988, “राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ”

विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक प्रशासन : प्रभावी सार्वजनिक प्रशासनाचा मार्ग

Dr. Gajanan D. Chittewad

Associate Professor & Head Dept.

of Public administration, Dhareshwar S.S. Arts and

Science College, Chincholi (Li) Tq. Kannad, Dist. Chh. Sambhajinagar (Aurangabad-MS)

सारांश:- (Abstract)

आधुनिक युगात विकेंद्रीकरण ही एक महत्वाची प्रशासकीय संकल्पना सुधारणा म्हणून उदयास आली आहे याचा उद्देश प्रशासकीय व्यवस्थेत कार्यक्षमता जनतेचा सहभाग आणि लोकशाही व्यवस्था रुजवणे आहे. केंद्र शासनाकडून स्थानिक अधिकार्याकडे स्वतःहस्तांतरित करून स्थानिक प्रशासन मजबूत करण्याचा व स्थानिक जनतेच्या विकासाबरोबर त्यांना प्रशासनात स्थानिक नेतृत्वात सहभाग नोंदवण्यासाठी विकेंद्रीकरण अत्यंत महत्वाचे आहे याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे महाराष्ट्रात स्वीकारलेली पंचायत राज व्यवस्था आहे. भारतासारख्या मोठ्या दाट लोकवस्ती असलेल्या देशाचे जिथे बहुतेक लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते तिथे एकाच केंद्रातून राज्य करणे खूप कठीण असते म्हणूनच भारतासारख्या लोकसंख्येच्या देशात प्रशासन यशस्वीपणे चालवण्यासाठी विकेंद्रीत प्रशासन प्रणालीचा अवलंब मोठ्या प्रमाणात करण्याचा प्रयत्न होत आहे आहे. हा संशोधन पेपर विकेंद्रीकरणाची संकल्पना त्याचे विविध प्रकार स्थानिक प्रशासनावर त्याचे परिणाम तसेच अंमलबजावणीत येणारे आव्हाने याचा अभ्यास प्रामुख्याने येथे केला आहे. विकेंद्रीतशासन प्रणालीचा प्रभाव आणि मर्यादा अधोरेखित करण्यासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम स्त्रोतांचा संशोधनात वापर करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना:-

प्रशासकीय कार्याची वाढती गुंतागुंत सोडवण्यासाठी विविध शासन संरचना आज विकसित होत आहेत लोकशाही जनसभागांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सार्वजनिक सेवा वितरण व्यवस्था सुधारण्यासाठी आणि समान विकास सुनिश्चित करण्यासाठी विकेंद्रीकरण संकल्पना अत्यंत महत्वाची असल्याने त्याचे महत्त्व अधोरेखित होत आहे. जागतिक पटलावर संघराज्य प्रजासत्ताक गणराज्य व्यवस्था हे भारताची योगदान आहे. प्राचीन भारतात अनेक प्रजासत्ताक होते आणि त्यांना स्वतःची स्वायत्तता होती हे प्रजासत्ताक लोकशाही व्यवस्थेचा

आधार होते. या प्रजासत्ताकावर लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीचा कारभार चालत असे. या प्रजासत्ताकाचे पहिले एकक म्हणजे गावे होते. स्वातंत्र्यानंतर भारतात लोकशाही शासन व्यवस्था लागू झाली लोकशाहीला लोकांचे लोकांसाठी लोकाद्वारे चालणारे राज्य असे म्हटले गेले. जर लोकशाहीचा अर्थ प्रशासनात सामान्य माणसाचा सहभाग असेल तर विकेंद्रीकरणाचा कायदा विकासाच्या पहिल्या घटकाच्या पातळीवरून लागू केला पाहिजे. कोणत्याही देशाच्या विकासासाठी विकास धोरणे योजना आणि कार्यक्रम एकाच केंद्रीय पातळीवरून बनवले जाऊ नये तर ते सरकारच्या वेगवेगळ्या घटकाच्या पातळीवर बनवले पाहिजेत आणि तिथूनच अमलात आणले गेले पाहिजेत. इतकेच नाही तर मूल्यांकन आणि देखरेख देखील त्याच पातळीवर केली पाहिजे. जेव्हा आपण विकेंद्रीकरणाबद्दल बोलतो तेव्हा त्याचा अर्थ प्रत्येक स्तरावर कामाचे विभाजन गरज आणि प्राधान्यानुसार उपलब्ध संसाधनाचा वापर करण्याचे स्वातंत्र्य आणि प्रत्येक स्तरावरील प्रत्येक घटकाला स्वतःची संसाधने एकत्रित करण्याचा अधिकार असतो म्हणजेच कार्यात्मक आर्थिक आणि प्रशासकीय स्वायत्तता. विकेंद्रीकरण म्हणजे निर्णय घेण्याची प्रक्रिया एकाच ठिकाणाहून चालवली जाऊन नाहीतर वेगवेगळ्या पातळ्यांवरून चालवली पाहिजे.

उद्देश :

1. विकेंद्रीकरणाची पार्श्वभूमी आणि प्रकार तपासणी
2. केंद्रीकरण आणि ग्रामीण विकासाचा संबंध अभ्यासणे
3. विकेंद्रीकरणाचे सामाजिक राजकीय प्रशासकीय फायदे आणि आव्हाने ओळखणे

गृहितके:

1. विकेंद्रीकरणातून ग्रामीण विकास साध्य होतो.
2. केंद्रीकरणामुळे लोकशाही व्यवस्था स्थानिक स्तरावर रुजते
3. विकेंद्रीत प्रणालीमध्ये स्थानिक प्रशासन वितरण सेवा सुधारल्याने आर्थिक विकास होतो

4. विकेंद्रीत प्रशासन संसाधनाची कमतरता, राजकीय हस्तक्षेप आणि भ्रष्टाचार यासारख्या आव्हानांना सामोरे जावे लागतो.

विकेंद्रीकरणाची संकल्पना व अर्थ :-

विकेंद्रीकरण म्हणजे अनेक व्यक्ती व अनेक स्तरांमध्ये अधिकाराचे झालेले विभाजन होय विकेंद्रीकरणामुळे सत्तेचे व अधिकार्यांचे विकेंद्रीकरण होऊन स्थानिक घटकास व्यापक अधिकार मिळतात. विकेंद्रीकरण हे राजकीय प्रशासकीय व न्यायिक अशा तीनही दृष्टिकोनातून केल्या जाते. जगातील अनेक राष्ट्रांनी लोकशाही शासन व्यवस्थेचा स्वीकार केला असल्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत जनतेचा सहभाग वाढवण्यासाठी स्थानिक शासनात स्वायत्तता द्यावी हा विचार समोर आला व त्यासाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यात येऊन काही सत्ता व अधिकार स्थानिक शासनाची निर्मिती करून त्यांना देण्यात आले. विकेंद्रीकरणात राजकीय प्रशासकीय सत्तेचे विभाजन लोकशाही पद्धतीने नुसार केल्या जाते व त्यामुळे स्थानिक निर्वाचित प्रतिनिधी व प्रशासक आपल्या अधिकारात येणाऱ्या कार्यासंबंधी स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊन आपल्या क्षेत्राशी संबंधित प्रश्न समस्या भावी अडचणी सोडवण्याचा प्रयत्न करतात. आधुनिक काळात शासनाच्या कार्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे व त्यामुळे अनेक नियमकीय व विकासात्मक कार्यासाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण करणे अनिवार्य वाटू लागले. भारतामध्ये त्याच दृष्टिकोनातून केंद्र स्तरावर केंद्रशासन राज्यस्तरावर राज्य शासन व स्थानिक स्तरावर स्थानिक शासनाची निर्मिती करण्यात आल्याचे दिसून येते.

विकेंद्रीकरणाची आवश्यकता:-

भारताने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर संसदीय लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार केला व त्याचबरोबर ग्रामीण भागातील जनतेचा आर्थिक व सामाजिक विकास साधण्यासाठी सामुदायिक विकास कार्यक्रम 1952 व राष्ट्रीय विस्तार सेवा 1953 यासारखे कार्यक्रम अमेरिकेच्या सहकार्यातून राबविण्यात आले. परंतु जन सहभागाच्या अभावी व सत्तेच्या व अधिकाराच्या विकेंद्रीकरण हे कार्यक्रम यशस्वी होऊ शकले नाही. कारण संपूर्ण देशाचा कारभार एकाच केंद्रीय सत्तेद्वारे चालविले जात होते म्हणून याला पर्याय देण्यासाठी ग्रामीण भागाचा विकास साध्य करण्यासाठी तसेच प्रशासनातील जटिलता सोडवण्यासाठी विकेंद्रीकरणाचा पर्याय पुढे आला व त्याच वेळेस ग्रामीण

विकासासाठी सामुदायिक विकास कार्यक्रम व राष्ट्रीय विस्तार सेवा यासारखे कार्यक्रम का अयशस्वी ठरले? याचा अभ्यास करण्यासाठी केंद्र स्तरावर बलवंत राय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली या समितीने शासनास लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या माध्यमातून स्थानिक स्तरावर स्थानिक संस्थांची स्थापना करण्याची प्रमुख शिफारस केली. यानुसार शासनाने विविध स्थानिक संस्थांची निर्मिती केल्याचे दिसून येते. विकेंद्रीकृत शासन व्यवस्था ही लोकशाहीचे प्रमुख तत्त्व आहे. खऱ्या अर्थाने लोकशाही तळागाळापर्यंत नेण्याचे महत्त्वाचे साधन म्हणजे विकेंद्रीकृत शासन व्यवस्था ची निर्मिती करणे होय. विकेंद्रीकरणामुळे स्थानिक प्रश्न, समस्या स्थानिक पदाधिकारी व प्रशासकीय वर्ग स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊन सोडवतात. कारण स्थानिक परिस्थितीचे ज्ञान त्यांना असते. स्थानिक शासनाची निर्मिती करून त्यांना काही अधिकार दिले तर केंद्र शासनाचा कार्याचा भार हलका होतो व ते अधिक चांगल्या पद्धतीने कायदे व धोरणाची निर्मिती करू शकतात त्याची अंमलबजावणी करू शकतात. विकेंद्रीकृत व्यवस्थेमुळे स्थानिक जनतेचे प्रश्न स्थानिक स्तरावर सोडवले जातात त्यामुळे लालफीतशाही, दिरंगाई कमी होऊन शासन व प्रशासन अधिक जनताभिमुख होण्यास मदत होते. विकेंद्रीकृत व्यवस्थेमुळे नवनवीन परिवर्तन व सृजनशील विचारांची निर्मिती होऊन स्थानिक जनतेस आपला सर्वांगीण विकास स्थानिक शासनाच्या माध्यमातून साधने सहज शक्य होते.

विकेंद्रीकरणाचे प्रकार:-

राजकीय विकेंद्रीकरण: निवडून आलेल्या स्थानिक सरकारांना निर्णय घेण्याचे अधिकार हस्तांतरित करणे समाविष्ट आहे, ज्यामुळे लोकशाही सहभाग वाढतो.

प्रशासकीय विकेंद्रीकरण: कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी स्थानिक स्तरावरील सरकारी युनिट्स किंवा एजन्सींना व्यवस्थापकीय जबाबदारी सोपवणे .

वित्तीय विकेंद्रीकरण: स्थानिक विकासासाठी संसाधने निर्माण आणि वाटप करण्याची परवानगी देऊन स्थानिक सरकारांना आर्थिक स्वायत्तता प्रदान करते.

बाजार विकेंद्रीकरण:

खाजगी संस्था आणि गैर-सरकारी संस्थांना सार्वजनिक सेवा पुरवण्यात गुंतवून ठेवते, सरकारी संस्थांवरील भार कमी करणे.

स्थानिक प्रशासनावर विकेंद्रीकरणाचा परिणाम

1. **लोकशाही सहभाग वाढवणे-** स्थानिक सरकारांना सक्षम बनवून, विकेंद्रीकरण नागरिकांमध्ये राजकीय सहभाग वाढवते. मतदारांचा सहभाग, नागरी सहभाग आणि स्थानिक निर्णय प्रक्रिया मजबूत केल्या जातात, ज्यामुळे समुदायाच्या गरजा प्रतिबिंबित करणारी धोरणे तयार होतात.
2. **सुधारित सेवा वितरण-** स्थानिक सरकारे समुदायाच्या गरजांचे मूल्यांकन करण्यासाठी आणि त्यांचे निराकरण करण्यासाठी अधिक चांगल्या स्थितीत असतात, ज्यामुळे आरोग्य, शिक्षण आणि पायाभूत सुविधांसारख्या क्षेत्रात अधिक प्रभावी सेवा वितरण होते. स्थानिक अधिकार्यांची लोकसंख्येशी जवळीकता उदयोन्मुख समस्यांना त्वरित प्रतिसाद देण्यास अनुमती देते.
3. **मजबूत जबाबदारी आणि पारदर्शकता-** विकेंद्रित प्रशासनासह, स्थानिक अधिकार्यांना थेट जनतेला जबाबदार धरले जाते, ज्यामुळे निर्णय घेण्यामध्ये पारदर्शकता वाढते. सार्वजनिक सुनावणी, समुदाय ऑडिट आणि सहभागी बजेटिंग यासारख्या यंत्रणा जबाबदार प्रशासन सुनिश्चित करतात.
4. **आर्थिक आणि सामाजिक विकास-** विकेंद्रीकरण उद्योजकता, गुंतवणूक आणि पायाभूत सुविधा विकासाला प्रोत्साहन देऊन स्थानिक आर्थिक वाढीस चालना देते. स्थानिक सरकारे प्रादेशिक आर्थिक गरजांनुसार धोरणे तयार करू शकतात, समावेशक विकासाला चालना देऊ शकतात.

विकेंद्रीकृत प्रशासनातील आव्हाने-

1. **क्षमता आणि संसाधनांच्या मर्यादा-** अनेक स्थानिक सरकारांकडे विकेंद्रीकृत कार्ये प्रभावीपणे व्यवस्थापित करण्यासाठी आवश्यक असलेली तांत्रिक कौशल्ये आणि आर्थिक संसाधनांचा अभाव आहे. मर्यादित महसूल निर्मिती क्षमतांमुळे केंद्रीय निधीवर अवलंबून राहणे शक्य आहे.
2. **राजकीय हस्तक्षेप आणि सत्ता संघर्ष** -राजकीय हितसंबंधांमुळे विकेंद्रीकरण कमी होऊ शकते, केंद्र सरकार नियंत्रण सोडण्यास तयार नसतात. सरकारच्या विविध स्तरांमधील संघर्ष धोरण अंमलबजावणी आणि सेवा वितरणात अडथळा आणू शकतात.

3. **असमानता आणि प्रादेशिक असमानता-** प्रदेशांमध्ये संसाधने आणि प्रशासकीय क्षमतांचे असमान वितरण विकासात असमानता निर्माण करू शकते. श्रीमंत समकक्षांच्या तुलनेत गरीब परिसरांना आवश्यक सेवा देण्यासाठी संघर्ष करावा लागू शकतो.
4. **भ्रष्टाचार आणि गैरव्यवस्थापन-** विकेंद्रीकृत प्रशासन भ्रष्टाचाराला बळी पडू शकते, विशेषतः जेव्हा जबाबदारीची यंत्रणा कमकुवत असते. स्थानिक अधिकारी निधीचा गैरवापर करू शकतात, ज्यामुळे अकार्यक्षमता आणि सार्वजनिक अविश्वास निर्माण होतो.

भारत: आव्हाने आणि संधी- भारताची पंचायती राज व्यवस्था राजकीय विकेंद्रीकरणाच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण प्रयत्न दर्शवते. जरी या व्यवस्थेने तळागाळातील लोकशाही वाढवली असली तरी, नोकरशाहीची अकार्यक्षमता, अपुरी आर्थिक स्वायत्तता आणि राजकीय हस्तक्षेप यासारख्या आव्हानांचा तिच्या प्रभावीतेवर परिणाम होत आहे.

नायजेरिया: वित्तीय विकेंद्रीकरणाशी संघर्ष-नायजेरियाच्या संघराज्यीय रचनेमुळे राज्ये आणि स्थानिक सरकारांना अधिकार देण्यात आले आहेत, परंतु केंद्रीय वाटपांवर आर्थिक अवलंबित्व खरे वित्तीय विकेंद्रीकरणाला अडथळा आणते. भ्रष्टाचार आणि गैरव्यवस्थापन स्थानिक प्रशासनाच्या संभाव्य फायद्यांना आणखी कमकुवत करत आहे.

विकेंद्रीकृत शासन मजबूत करण्यासाठी शिफारसी

क्षमता बांधणी: प्रशासकीय कार्यक्षमता आणि सेवा वितरण वाढविण्यासाठी स्थानिक सरकारी अधिकार्यांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये गुंतवणूक करावी लागेल

आर्थिक स्वायत्तता: स्थानिक सरकारांना त्यांचे महसूल स्रोत प्रभावीपणे निर्माण आणि व्यवस्थापित करण्याची परवानगी देऊन वित्तीय विकेंद्रीकरण मजबूत करणे.

संस्थात्मक सुधारणा: विकेंद्रित शासनासाठी भूमिका, जबाबदारी आणि जबाबदार यंत्रणा परिभाषित करण्यासाठी स्पष्ट कायदेशीर चौकटी निर्माण करणे.

नागरिक सहभाग: जबाबदारी वाढविण्यासाठी सहभागी बजेटिंग आणि सार्वजनिक सल्लामसलत यासारख्या यंत्रणांद्वारे समुदाय सहभागाला प्रोत्साहन देणे गरजेचे वाटते.

भ्रष्टाचारविरोधी उपाययोजना: सार्वजनिक निधीचा गैरवापर रोखण्यासाठी आणि स्थानिक प्रशासनात पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी मजबूत देखरेख यंत्रणा लागू करणे अत्यावश्यक आहे आहे.

निष्कर्ष:

लोकशाही सहभाग वाढविण्यासाठी, सेवा वितरण सुधारण्यासाठी आणि शाश्वत विकासाला चालना देण्यासाठी विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक प्रशासन महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. विकेंद्रीकरण अधिक प्रतिसादात्मक आणि जबाबदार प्रशासनासाठी संधी प्रदान करते, परंतु त्याचे यश स्थानिक सरकारांना समर्थन देणार्या क्षमता, संसाधने आणि संस्थात्मक चौकटीवर अवलंबून आहे. विकेंद्रित प्रशासन प्रणालींची पूर्ण क्षमता साकार करण्यासाठी राजकीय हस्तक्षेप, संसाधनांची कमतरता आणि भ्रष्टाचार यासारख्या आव्हानांना तोंड देणे आवश्यक आहे. जागतिक अनुभवांमधून शिकून आणि धोरणात्मक सुधारणा लागू करून, देश स्थानिक

पातळीवर अधिक प्रभावी आणि समावेशक प्रशासन व्यवस्था निर्माण करणे गरजेचे वाटते.

संदर्भसूची:

- ✦ Rondinelli, D. A. (1981). *Government Decentralization in Comparative Perspective: Theory and Practice in Developing Countries. International Review of Administrative Sciences*, 47(2), 133-145.
- ✦ Manor, J. (1999). *The Political Economy of Democratic Decentralization. World Bank.*
- ✦ Faguet, J. P. (2012). *Decentralization and Popular Democracy: Governance from Below in Bolivia. University of Michigan Press.*
- ✦ Prof. Jayashri T. Birdavade-Bhandwadar, *Decentralization and Local Governance Recent Issues in India July 2011*
- ✦ माहेथरी एस आर भारत मे स्थानी शासन प्रकाशन लक्ष्मीनारायण अग्रवाल , 3. आग्रा २०००
- ✦ भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था डॉ. रमेश एककीकर विद्याबुक पब्लिशर्स औरंगाबाद
- ✦ डॉ. गिरवरसिंह राठोड, भारत मे पंचायती राज, पंचशील प्रकाशन, जयपुर 2004.

विवाह संस्थेतील सद्यकालीन स्थित्यंतर

प्रा.डॉ. मनीषा जगन्नाथ झोंबाडे*

सहाय्यक प्राध्यापक मराठी विभागप्रमुख,
शिवाजी महाविद्यालय, मोरुड ता. जि. लातूर

प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभूराव मुंढे**

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
अॅड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी ता. आष्टी जि. बीड.

प्रस्तावना:-

समाजाचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र अशी समाजशास्त्राची ढोबळ व्याख्या केली जाते. मग प्रश्न पडतो की समाज म्हणजे काय? हा शब्द समाजशास्त्रात वारंवार वापरला जातो. समाज ही एक अमूर्त संकल्पना आहे. ती दिसत नाही. तर मग समाजाचा अभ्यास करायचा म्हणजे काय तर समाजातील ज्या व्यक्ती आहेत त्यांच्या परस्पर संबंधाचा अभ्यास करणे होय. व्यक्ति - व्यक्ति, व्यक्ति आणि समूह आणि समूह - समूह यांचा अभ्यास करणे म्हणजे सामाजिक संबंधाचा अभ्यास. हे सामाजिक संबंध स्थिर स्वरूपाचे नसतात. त्याचे नेहमी स्थित्यंतर (Transformation) होत असते. म्हणजे साध्या शब्दात ते संबंध नेहमी बदलत असतात. आपण पाहतो की बदल हा समाजाचा स्थायीभाव आहे. गुहेत राहणारा अर्धनग्न माणव आज 100 मजली इमारतीत सुटा - बुटात राहात आहे. हा झाला आपणास दिसणारा बाह्य बदल. परंतु त्याचप्रमाणे समाजाची संरचना आणि कार्य यामध्येही काळानुसार बदल होत असतात. व्यक्तीची किंवा समाजाची मूल्ये, परंपरा, प्रथा, नियम, कायदे आणि आचार - विचार यामध्ये नेहमी बदल होत असतात. यातून समाजाच्या संरचनेत, व्यवस्थेत आणि कार्यात बदल किंवा स्थित्यंतर घडून येत असते.

सामाजिक संस्थेचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र अशीही समाजशास्त्राची व्याख्या केली जाते. समाजशास्त्रात 7 प्रकारच्या सामाजिक संस्थांचा अभ्यास केला जातो. यामध्ये कुटुंब संस्था, विवाहसंस्था, अर्थसंस्था, धर्मसंस्था, राज्यसंस्था, स्तरीकरण आणि शिक्षणसंस्था यांचा समावेश होतो. या सर्वच सामाजिक संस्थेत सद्यकाळात तीव्र गतीने स्थित्यंतर होत आहे. त्याची कारणे अनेक आहेत. तरी आपण येथे फक्त अभ्यासविषयाच्या दृष्टीने विवाह संस्थेतील सद्यकालीन स्थित्यंतराचा अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून करणार आहोत, तो खालील प्रमाणे आहे.

मुख्यशब्द:

विवाहसंस्था, विवाह, स्थित्यंतर

शोधनबंधाची उद्दिष्टे:-

1. विवाह ही संकल्पना समजून घेणे.
2. विवाह पद्धतीतील स्थित्यंतराचा अभ्यास करणे.
3. विवाहाच्या सद्यकालीन प्रकारांचा अभ्यास करणे.
4. बदलत्या विवाह प्रकाराची पार्श्वभूमी समजून घेणे.
5. बदलत्या विवाह स्थित्यंतराचा समाजावर होणारा परिणाम अभ्यासाने.

शोधनिबंधाची गृहितके:-

1. विवाहसंस्थेतील बदलास आधुनिकीकरण, खाजगीकरण, औद्योगिकरण आणि वाढता व्यक्तीवाद कारणीभूत आहे.
2. बदलत्या विवाह प्रकारांची सद्यकालीन गती तीव्र आहे. विवाहाच्या पद्धती बदलत आहेत.
3. वधुवर निवडीचे नियम अधिक शिथिल होत आहेत.
4. विधवा, विधुर, प्रेम यासारख्या विवाह प्रकाराला समाजाची मान्यता मिळत आहे.

संशोधनपद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम सामग्रीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. यामध्ये पुस्तके, संदर्भग्रंथ, मासिके आणि वर्तमानपत्रातील संपादकीय लेख याचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

विवरण आणि स्पष्टीकरण:

सामाजिक स्थित्यंतर म्हणजे काय?

1. Social Transformation means Social Change. Social change refers to changes in the way of society is organized the benefits and practices of the people who live in the society.
2. Social Transformation is the process by which an individual alters the socially ascribed social status of their parents into a socially achieved status for themselves.
3. However another definition refers to a large social change as in culture reforms or transformation. The first across with the individual and the second with the social system.

विवाह संस्थेतील प्रचलित स्थित्यंतर:-

व्यक्तीच्या किंवा समाजाच्या अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मूलभूत गरजा आहेत हे आपण बऱ्याच वर्षांपासून पाठ्यपुस्तकातून शिकलो. त्यामध्ये आज अनेक गरजांची भर पडलेली आहे. अशीच एक मूलभूत आणि प्राथमिक गरज म्हणून कामवासणापूर्ती ही स्त्री-पुरुषाची एक महत्त्वाची गरज आहे. या गरजपूर्तीने समाजाची अनेक उद्दिष्टे साध्य होतात. उदा. समाजाला नवीन सभासद मिळतात. ही समस्या सोडविण्यासाठी समाजसंमत शरीरसंबंधांना विवाहाच्या चौकटीत बसविण्यात आले. पूर्वीपासून भारतात अनेक जाती - जमाती, धर्म, संप्रदाय, यांनी विवाहसंबंधी नियम तयार केले. शासनाने विवाहसंबंधी नियमांना कायद्याचे स्वरूप प्राप्त करून दिले. परंतु आज प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या एकविवाह, बहुविवाह यामध्ये बदल घडून आला आहे. अशाच काही सद्यकालीन विवाहपद्धतीवर मी या ठिकाणी प्रकाश टाकणार आहे.

1. **करार विवाह:-** सद्यकालीन नागरी जीवनात रुजू होत असणारा हा नवीन विवाह प्रकार आहे. याला कंत्राट विवाह असेही म्हटले जाते. या विवाह प्रकारात स्त्री-पुरुष काही विशिष्ट काळासाठी एकत्रित येऊन विवाहबद्ध होतात. म्हणजे या विवाह प्रकारात 'काळ आणि वेळ' ही निश्चित केलेली असते. दोघांना या कालावधीत काही अधिकार व कर्तव्ये पार पाडावी लागतात. यामध्ये काही शर्ती आणि अटीचीही पूर्तता दोघांना करावी लागते. विशिष्ट कालावधी संपल्यावर संबंधित विवाहित जोडपे विभक्त होऊ शकतात, किंवा परत नवीन करार करू शकतात. परंतु येथे या विवाह प्रकाराचा फायदा एक आहे की एकमेकांचे स्वभाव जुळले नाहीत तर आयुष्यभर एकत्र रहायची गरज नसते. आणि तोटा हा आहे की दोघांना मुले झाली आणि ते दोघे विभक्त झाले तर अपत्यांच्या पालनपोषणाचा प्रश्न निर्माण होतो.
2. **आंतरजातीय विवाह:-** आंतरजातीय विवाह म्हणजे दोन वेगवेगळ्या जातीमधील स्त्री अगर पुरुष विवाह बंधनाने एकत्र बांधले जातात. विशेषतः भारत सरकारने 1955 च्या विवाह कायद्याने अशा प्रकारच्या विवाहाला मान्यता दिलेली आहे. विवाहाचे वाढते वय, शिक्षण, आधुनिकीकरण, नागरीकरण, औद्योगिकरण व वाढता व्यक्तीवाद यामुळे या विवाहाचे प्रमाण सध्यकाळात वाढत आहे.

3. **प्रेम विवाह:-** सद्यकालीन समाजात सर्वात प्रसिद्ध आणि सर्व स्तरापर्यंत पोहोचलेला विवाह प्रकार म्हणजे प्रेम विवाह. दळणवळणाची साधने, शिक्षण, समाजामध्ये यामुळे स्त्री-पुरुषांना एकमेकांशी संपर्क साधने सोपे झाले आहे. संपर्कातून ओळख, ओळखीतून विचारांची देवाणघेवाण, त्यामधून एकमेकांविषयी आकर्षण यामधून प्रेमसंबंध जुळून येत आहेत. असे प्रेमसंबंध जुळलेली जोडपी एकमेकांसोबत आयुष्यभर राहण्याचा निर्णय घेऊन विवाह करतात. अशा विवाहाला प्रेम विवाह असे म्हणतात. इतर सर्व विवाहप्रकारापेक्षा प्रेमविवाहाचे प्रमाण शहरी व ग्रामीण दोन्ही समुदायात वाढत असल्याचे निदर्शनास येत आहे. समाजाचा निकोप वाढीसाठी हा विवाह प्रकार चांगला आहे. परंतु लग्नापूर्वीचे आयुष्य आणि लग्नानंतरचे आयुष्य यामध्ये जमीन असमानाचा फरक असतो. दोघांपैकी एकालाही चरितार्थाचे चांगले साधन उपलब्ध नसले तर दैनंदिन गरजा भागवताना अशा जोडप्यांना अडचणी येऊ शकतात त्यामुळे प्रेमविवाह केला तर तो आंधळेपणाने न करता एक डोळा किमान उघडा ठेवून प्रेम केले तर पश्चातापाची वेळ येत नाही.
4. **समलिंगी विवाह:-** समलिंगी विवाह म्हणजे दोन समान लिंगाच्या व्यक्तींमधील घडून आलेला विवाह होय. उदाहरणार्थ दोन पुरुषांमधील विवाह किंवा दोन स्त्रियांमधील विवाह. भारतात या विवाहाला न्यायालयाने मान्यता नाकारली आहे. जगातील अनेक देशांमध्ये समलैंगिक विवाह करणे हा कायदेशीर गुन्हा नाही. परंतु अनेक देशांनी समलिंगी विवाहाला कायद्याने अधिकृत दर्जा दिलेला नाही. या संदर्भात LGBTQIA ही संकल्पना काय आहे हे समजून घेणे हे या विवाह प्रकाराच्यासाठी आवश्यक आहे. विविध लोकांना संबोधित करण्यासाठी यातील आद्यअक्षरांचा वापर येथे केलेला आहे. हा शब्द समलिंगी समुदायाचा निर्देश करतो. यामध्ये L म्हणजे लेस्बियन आणि G म्हणजे गे. याशिवाय यात BTQIA इत्यादी अक्षरे एका विशिष्ट समुदायाबद्दल वापरली आहेत. L. L म्हणजे लेसबियन. या वर्गात अशा महिलांचा समावेश होतो, ज्यांचं केवळ महिलांकडे आकर्षण असतं. G. G म्हणजे गे. या वर्गात अशा पुरुषांचा समावेश होतो जे केवळ पुरुषांकडे आकर्षित होतात.

B. B म्हणजे बायोसेक्सुअल. या वर्गात अशा लोकांचा समावेश होतो जे स्त्री आणि पुरुष दोघांकडेही लैंगिक दृष्ट्या आकर्षित होतात.

T. T म्हणजे ट्रान्सजेंडर. यामध्ये अशा लोकांचा समावेश होतो जे कोणत्याही लिंगाद्वारे पारिभाषित केलेले नाहीत. या श्रेणीतील लोक जन्मतःच असे असतात.

Q. Q चा अर्थ क्वीअर आहे. ज्यांना स्वतःची ओळख पटू शकलेली नाही अशा लोकांचा यात समावेश होतो. असे लोक अजूनही त्यांची शारीरिक इच्छा ठरवू शकत नाहीत.

I. I म्हणजे इंटरसेक्स. हे असे लोक आहेत ज्यांना अनुवंशिक समस्यामुळे पुरुष किंवा स्त्री म्हणून पारिभाषित केले जाऊ शकत नाही.

A. A म्हणजे एसेक्सुअल किंवा अलैंगिक. हे असे लोक आहेत ज्यांना लैंगिक आकर्षण कमी आहे आणि ते रोमँटिक नाहीत.

५) लिव्ह इन रिलेशनशिप:-

“Live in Relationship म्हणजे विवाह न करता एक स्त्री व एका पुरुषाने विवाहित स्त्री-पुरुषाप्रमाणे एकत्रित राहणे होय.” अनेक वेळा विवाह जुळवताना पालकांचा नको एवढा हस्तक्षेप असतो. तो टाळण्यासाठी आणि एकमेकांना आजमावून पाहण्यासाठी हा मार्ग काही जोडपी पत्करतात. पुढे त्यांना एकमेकांची सोबत आवडली, विश्वास वाटला तर विवाह करतात.

परंतु Live in Relationship च्या काळात अपत्य प्राप्ती झाली तर त्याचे काही कायदेशीर प्रश्न निर्माण होतात. तसेच वारसा, स्त्रीच्या चरितार्थ असेही प्रश्न निर्माण होतात. विशेष म्हणजे या नात्याला कायद्याने संरक्षण नाही, आणि सरकारचा यावर अंकुषही नाही.

६) द्वितीय विवाह किंवा पुनर्विवाह:-

भारतीय समाजात सद्यकाळात विवाह पद्धतीत अमुलाग्र स्थित्यंतर होत आहे. एखाद्या स्त्री वा पुरुषाने पहिला विवाह झाला असताना दुसरा विवाह करणे म्हणजे द्वितीय विवाह होय. समाजात अनेक कारणामुळे स्त्री - पुरुष द्वितीय विवाह किंवा पुनर्विवाह करताना आढळतात. यामध्ये बऱ्याचदा स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे द्वितीय विवाह करण्याचे प्रमाण जास्त आहे. आजारी पत्नी,

कामजीवनातील थंड प्रतिसाद, विजोड विवाह, बालविवाह इत्यादी या विवाह प्रकाराच्या पाठीमागे कारणे आहेत. हा विवाह प्रकार चांगला की वाईट हे सांगणे समाजशास्त्राचे कार्य नाही. फक्त समाजात असे विवाह आढळून येतात याचा अभ्यास करणे एवढे आपल्या विषयाचे कार्य आहे.

सारांश:-

सामान्यपणे वरील विवाह प्रकार सद्यकालीन समाजात आढळून येतात. परिवर्तन होताना समाजात अनेक घटना आणि घडामोडी घडत असतात. समाजशास्त्राचा अभ्यास म्हणून त्याचे बारीक/सूक्ष्म निरीक्षण करणे आपले काम आहे. पूर्वीच्या विवाहप्रकारात वरील विवाह प्रकार बसत नाहीत. अनेक बदलाचा परिणाम म्हणून समाजातील काही लोकांच्या आवडी-निवडी, व्यवसाय, शिक्षण यात बदल झाला. त्याचा परिणाम म्हणून पारंपारिक विवाह पद्धतीला हादरे बसू लागलेले आहेत. Live in Relationship आणि Gay-Lesbian विवाह प्रकार नवीन आहेत. काही उच्चभू, नागरी समाजात त्याचे प्रमाण वाढत आहे. परंतु इतर सर्व विवाह प्रकार कमी-अधिक प्रमाणात सर्व समाजात आढळून येतात. समाजातील स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक वर्तनाचे निर्धारण करण्यासाठी विवाह पद्धतीच्या प्रकारात हा आलेला बदल आपणाला आज ना उया स्वीकारावाच लागेल असे म्हणावे लागते. एवढे बोलून माझा लेखप्रपंच थांबवतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

- ✦ सुरेंद्र ठाकूर आणि श्वेतांबरी कनकदंडे, 'सामाजिक संस्था', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती 2019.
- ✦ पी. के. कुलकर्णी, 'प्रारंभिक समाजशास्त्र' विद्या प्रकाशन रुईकर रोड महाल, नागपूर. प्रथमावृत्ती - २००४.
- ✦ भोईटे, बोबडे, 'सामाजिक संस्था', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद. तृतीय आवृत्ती जुलै - 1996.
- ✦ सुमन बेहेरे, 'भारतीय सामाजिक संस्था' विद्या प्रकाशन, रुईकर रोड नागपूर. प्रथमावृत्ती 1997.
- ✦ द. धो. कायोळे | कल्पना देवकर, 'नातेसंबंध आणि सामाजिक संस्था' कैलास पब्लिकेशन्स. औरंगपुरा औरंगाबाद.

शेतकरी आणि शेती व्यवसायाचे अर्थकारण : समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ. भगवान सुरेश मनाळ

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग

श्री. मुक्तानंद महाविद्यालय, गंगापूर जि. छत्रपती संभाजीनगर

गोष्टवारा : -

भारतातील शेतकरी अनेक समस्यांनी त्रस्त आहेत. या समस्यांचा अप्रत्यक्ष आणि थेट शेतकऱ्यांच्या जीवनावर परिणाम होतो. कारण शेती संबंधित सर्व प्रकारचे घटक हे शेती व्यवसाय आणि शेतकरी यांच्या विरुद्ध असलेले दिसून येतात. कारण आज देशातील शेतकऱ्यांची अवस्था काय आहे, हे सांगण्यासाठी कोणत्याही आकड्यांची गरज नाही. देशातील सर्वाधिक जनता ज्या शेतीवर अवलंबून आहे, त्या कृषिक्षेत्राच्या दारुण स्थितीला महत्वाचे कारण आहे ते म्हणजे आजपर्यंतच्या सरकारची कृषिविषयक धोरणे. ज्यात प्रामुख्याने शेतमालाचे न परवडणारे भाव, याखेरीज खते, बि-बियाणे, औषधी, शेती अवजारे, मजुरी आणि यासारख्या शेतीशी संबंधित बाबीतील वाढता खर्च या सर्व बाबतीतील शासनाची भूमिका आणि धोरण ठाम नाही. त्यामुळे शासकीय धोरणांमधून कृषी क्षेत्राला भेडसावणाऱ्या मुख्य समस्यांना बगल दिली जात आहे. तर दुसरीकडे फक्त कर्जमाफीसारख्या योजना आणून शेतकऱ्यांचे सरकारवरचे अवलंबित्व वाढविले जात आहे, हे भयानक आहे. शेती करताना लागणारा एकूण खर्च, मजूर, वाहतूक, बाजार समित्या, व्यापारी, दलाल, निसर्ग, ग्राहक या सर्वांना शेतकऱ्याकडूनच कोणाला त्यांचा नफा, कोणाला मोबदला, कोणाला कमिशन, कोणाला दलाली, कोणाला हमाली, पीककर्जाचे व्याज, सावकाराचे व्याज यासारख्या उत्पन्नाच्या पळवाटा निर्माण झालेल्या आहेत. सरकारला सत्तेवर येण्यासाठी किंवा शासन टिकवून ठेवण्यासाठी त्यांच्या जनतेसाठी जिवनावश्यक वस्तूंच्या किंमती नियंत्रणात ठेवणे, कोणाला स्वस्तात जिवनावश्यक वस्तू वाटणे, कोणाला फुकट देणे, विरोधी पक्षांचे राजकारण करून वस्तूंच्या किंमतीत वाढ न होऊ देण्यासाठी सरकारवर दबाव आणणे, निसर्गाचा लहरीपणा इत्यादी अनेक बाबींचा जोखड हा कित्येक दशकांपासून शेती आणि शेतकरी यांच्याच खांद्यावर पडत आलेला आहे. नवीन तंत्रज्ञान, सिंचनाच्या सोयी, विज, खते, सुधारित बियाणे, किटकनाशके, खते, रस्ते, वाहतूक साधने

इत्यादिमुळे कृषी उत्पादन जरूर वाढले पण त्याचा फायदा शेतकरी सोडून बाकी सर्वांना झाला. शेतकरी आहे तेथेच आहे उलट कर्ज बाजारी झाला आहे. प्रस्तुत लाघुशोध निबंधाच्या माध्यमातून भारतातील शेतकरी आणि शेती व्यवसायाचे बिघडते अर्थकारण याचे समाजशास्त्रीय अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कीवर्ड -

भारतातील शेतकरी आणि शेती व्यवसायाचे अर्थकारण.

प्रास्ताविक : -

भारतीय समाजातील सर्वात मोठा भाग व्यापलेल्या शेतकऱ्यांना आजही परिपूर्ण असे आर्थिक स्वातंत्र्य उपभोगता येत नाही. शेती कितीही मोठी असली तरी आज बहुतेक शेतकऱ्यांची अवस्था, त्यांचे दैनंदिन जीवन, त्यांची आर्थिक बाबीतील स्वयंपूर्णता हलाखीची, दयनीय आणि बेभरोशाची असलेली दिसून येते. शासकीय ध्येय धोरणांचा विचार करता शेतकऱ्यांना शेतीविषयक स्वातंत्र्य नाकारून, त्यांना बाजारपेठीय प्रवेश नाकारून त्यांच्यासमोर कर्जमाफीचे तुकडे फेकण्याचे धोरण म्हणजे त्यांच्या आत्मसन्मानाला मिळालेली ठोकर आहे. शेतकऱ्यांना दारिद्र्यात लोटून कुठल्याच देशाने विकास साधला नाही, हे सर्वप्रथम समाज आणि शासन यांनी लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे. सद्यस्थितीत भारतीय शेतीला अनेक गंभीर आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे, ज्यामुळे शेतीतील वाढ आणि शाश्वतता रोखली जात आहे. या आव्हानांमध्ये नैसर्गिक पातळीवर विचार करता अनियमित मान्सून आणि हवामान बदलामुळे उत्पन्नातील अस्थिरता, मर्यादित पीक वैविध्यता ज्यामुळे शेतीतील असुरक्षितता यात वाढ होते, तसेच असमान जमीन वितरणामुळे सामाजिक असमानता कायम राहते, यांत्रिकीकरणामुळे अडथळा आणणारी खंडित जमीन, असुरक्षित जमीन गुंतवणुकीला अडथळा आणणारी असुरक्षित जमीन, आणि शेतमजुरांसाठी अपुरी मजूर परिस्थिती यांचा समावेश होतो. याव्यतिरिक्त, अत्यावश्यक निविष्टांची कमतरता, अविश्वसनीय सिंचन, अपुरे यांत्रिकीकरण आणि अकार्यक्षम विपणन प्रणाली

यासारख्या समस्या एकत्रितपणे कमी उत्पादकता आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी करण्यास कारणीभूत ठरतात.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत शोध निबंधाची रचना ही पुढील उद्दिष्टे समोर ठेवून करण्यात आलेली आहे.

1. भारतातील शेतकरी आणि शेती व्यवसायाचे अर्थकारण याचे विश्लेषण करणे.
2. शेती व्यवसायाचे बिघडलेले अर्थकारण आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या यावर चर्चा करणे.
3. नैसर्गिक संकटे, शेतीची दुरावस्था आणि संकटातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
4. शासकीय हमीभाव आणि पिक विमा या संदर्भातील शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती यांचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाचे गृहितक :-

देशाच्या भवितव्याचा दूरगामी विचार केला तर भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा समजल्या जाणाऱ्या शेती व्यवसायावरील उपजीविका भागविणारा शेतकरी आणि एकंदरीत भारतीय अर्थव्यवस्थेचे आगामी स्वरूप हे चिंताजनक दिसून येते, हे सिद्ध होते.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोध निबंध हा दुय्यम सामग्रीवर आधारित असून गुणात्मक आशय विश्लेषण व चिकित्सक विश्लेषण ही पद्धती वापरली आहे. भारतातील शेतकरी आणि शेती व्यवसायाचे अर्थकारण याचे विश्लेषण करणे, नैसर्गिक संकटे, शेतीची दुरावस्था आणि संकटातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास, शासकीय हमीभाव आणि पिक विमा या संदर्भातील शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती आणि निगडीत समस्यांचा आणि त्यावरील उपायांचा अभ्यास प्रस्तुत लघुशोध निबंधाच्या आधारे मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

➤ **भारतातील शेतकरी आणि शेती व्यवसायाचे अर्थकारण याचे विश्लेषण:** देशात सध्या महागाईचा आगडोंब उसळला असून शेती देखील त्यातून सुटलेली नाही. खते आणि औषधांच्या वाढत्या किमतीमुळे शेतकरी पूर्णपणे होरपळला गेलेला असून शेती करायची म्हटली तर हातात पैसा नाही आणि सोडायची म्हटली तर उदरनिर्वाह कसा चालवायचा असा प्रश्न सध्या शेती व्यवसायात निर्माण झालेला आहे. महागाई वाढली हे सांगायचे कुणाला? राज्यकर्त्यांना सांगावे तर रशिया युकेन युद्धाचे कारण दाखवून हात वर केले जातात. युद्ध दोन

परकीय देशांची मात्र त्याची झळ देशातील जनतेला बसू नये यासाठी खबरदारी घेण्याची जबाबदारी कुणाची? या प्रश्नाचे उत्तर शेतकरी सध्या शोधत आहेत. नागरिकांच्या गरजेच्या आणि मूलभूत प्रश्नांवर चर्चा न करता सतत हिंदू-मुस्लिम, ट्रिपल तलाक, ताजमहल, कुतुब मिनार असल्या विषयावर तासनतास चर्चा घडवणाऱ्या मीडियाला शेतकरी आणि सामान्य जनतेचे काहीच घेणे-देणे राहिलेले नसून मीडिया केंद्र सरकारची पीआर एजन्सी झालेला दिसून येतो आहे. शेतकऱ्यांना आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांच्या दावणीला बांधण्यात येत असून त्याचा परिणाम शेतीच्या अर्थकारणावर झालेला दिसून येतो. रशिया युकेनचे कारण आताचे असले तरी या आधी देखील शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांकडे लक्ष घायला कुणालाही वेळ मिळालेला नाही. कृषिप्रधान देशात स्वातंत्र्यानंतर इतक्या खराब परिस्थितीत शेती कधीच सापडलेली नव्हती. उत्पादन वाढीचा आग्रह सरकार दाखवते तर दुसरीकडे यासाठी लागणारा लागणारा मूलभूत सुविधा सरकार उपलब्ध करण्यात अपयशी ठरत आहे. शेतकऱ्यांच्या हितासाठी काम करण्याची इच्छाशक्ती सरकारकडे राहिलेली नाही असे दिसून येत आहे तर दुसरीकडे कीटकनाशक, तणनाशक आणि खते यांच्या तुलनेत झालेल्या दरवाढीने शेतकऱ्यांचे कंबरडे मोडले आहे. आधुनिक शेतीकडे वळत असताना शेतीच्या खर्चात देखील मोठी वाढ झालेली असून यांत्रिकीकरण करण्यात आलेले असले तरी त्यासाठी लागणारा खर्च देखील मोठा आहे. शेतीच्या कामासाठी मजूर मिळत नाहीत त्यामुळे मजूरच मालक झालेले असून ते सांगतील त्या पद्धतीने शेतकऱ्यांना नागविण्यात येत आहे. बहुतांशी खताचे दर पंधराशेच्या पुढे गेलेले असून त्याचा एकत्रित परिणाम शेतीच्या बिघडलेल्या गणितावर झालेला आहे. इतकी महागडी खते घालून उत्पादन तरी किती घ्यायचे आणि घेतले तर त्याला योग्य तो भाव मिळेल का? या भीतीपोटी देखील शेतकरी धास्तावला असून सरकारी पातळीवर मात्र शेतकऱ्यांना दिलासा देण्यासाठी प्रचंड उदासीनता दिसून येत आहे.

➤ **शेती व्यवसायाचे बिघडलेले अर्थकारण आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या :** २०२४ या वर्षीच्या

पहिल्या सहामाहीतच महाराष्ट्रातील १२६७ शेतकऱ्यांनी आर्थिक विवंचनेतून आत्महत्या केल्या आहेत. यवतमाळ जिल्ह्यातील अमरावती विभागात सर्वात जास्त ५५७ आत्महत्यांची नोंद झाली आहे. त्या खालोखाल संभाजीनगर विभागात ४३० शेतकऱ्यांनी स्वतःचे जीव घेतले, नाशिकमध्ये १३७, नागपुरात १३० आणि पुणे जिल्ह्यात १३ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. गेल्या वर्षी तब्बल २८५१ शेतकऱ्यांनी सतत येणाऱ्या आपत्तींनी निराशाग्रस्त होत आत्महत्या केल्या. २०२२ साली त्यापेक्षाही जास्त २९४२ कर्जबाजारी शेतकऱ्यांनी आपला जीव घेतला. त्या आधी २०२१ साली हीच संख्या २७४३ होती. यातला प्रत्येक आकडा हा त्यांच्यावर आलेल्या अनेक संकटांच्या अवघड ओझ्याचं प्रतीक आहे. या राज्यात वेळोवेळी होत असलेल्या शेतकरी आंदोलनांमुळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या बाहेर तरी येतात, दुर्लक्षित राहत नाहीत. तरीही, ही हृदयद्रावक संख्या राज्यात असलेल्या या संकटाचे गंभीर चित्र दर्शवते. महाराष्ट्रातील शेतकरी वारंवार पडणारा दुष्काळ आणि कर्ज याच्या दुष्टचक्रात सापडत असून आणि त्यात आता हवामान बदलाच्या संकटाने भर घातली आहे. अलीकडच्या काळात नोव्हेंबर, डिसेंबर, फेब्रुवारी, एप्रिल आणि मे या महिन्यांत अवकाळी पाऊस आणि गारपिटीने राज्यातील रबी पिकांचे आणि त्या मोसमात येणाऱ्या फळांचे अतोनात नुकसान झालेले दिसून येते.

एप्रिल ते जून महिन्यात विकली जाणारी पिके म्हणजे शेतकऱ्यांसाठी जीवनदायी असतात. त्यांच्यापासून मिळणारे उत्पन्न कर्ज फेडण्यासाठी आणि पुढच्या पेरणीच्या मोसमात बियाणे, खते आणि कीटकनाशके विकत घेण्यासाठी अत्यंत गरजेचे असते. वाढत्या पावसामुळे कीटकांचा प्रादुर्भाव ही वाढला आहे. महाराष्ट्र राज्याचा हवामान बदलाला तोंड देण्यासाठी बनवलेला कृती कार्यक्रम राज्यात सतत होणारे दुष्काळ, पूर, वादळ यांच्याशी मुकाबला करण्यास तोकडा आहे. आज राज्यात जवळ जवळ ६८ टक्के लागवडीयोग्य जमीन दुष्काळाच्या सावटाखाली आहे. राज्याच्या 'The Energy and Research Institute' (TERI) ने इशारा दिला आहे की, सतत वाढत जाणाऱ्या तापमानाने पिकांचे उत्पादन कमी होण्याची दात शक्यता आहे.

कृषी विज्ञान शास्त्रज्ञांनी हल्लीच केलेल्या अभ्यासात सिध्द झाले आहे की तापमानात १ ते ४ अंश सें. वाढ झाल्यास पिकांच्या उत्पादनात झपाट्याने घट होऊ शकते.

- **शेतीक्षेत्राचा कमी कमी होत जाणारा हिस्सा आणि कमी होणारे उत्पादन :** २०११-१२ ते २०२२-२३ या काळात सेवा क्षेत्राने महाराष्ट्राच्या GSDVA मध्ये ५७.१ टक्के भाग व्यापून वर्चस्व निर्माण केले आहे. त्या पाठोपाठ उद्योग क्षेत्राचा ३०.९ टक्के हिस्सा आहे. आणि उरलेल्या १२ टक्क्यांमध्ये शेती आणि त्या संलग्न उपक्रम आहेत. खरे तर महाराष्ट्रात शेतीवर ८२ टक्के लोकांचे जीवन अवलंबून असून, ते सर्वात मोठे उपजीविकेचे साधन आहे. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या 'भारत रोजगार अहवाल २०२४' नुसार भारतात सातत्याने कामगार शेती पासून बिगर शेती उद्योगांमध्ये ओढले जात आहेत. कृषिक्षेत्रातील कामगार मोठ्या प्रमाणात चालू असलेल्या बांधकाम आणि इतर सेवा क्षेत्रात वाढत्या संख्येने सामावले जात आहेत. महाराष्ट्रात हा कल वाढण्याचे मोठे कारण सतत कमी होत चालली जमीनधारणा आहे. १९७०-७१ मध्ये सरासरी लागवडी खालील जमीन होती ४.२८ हेक्टर, ती २०१५-१६ मध्ये १.३४ हेक्टर इतकी खाली आली आहे. शेतकऱ्यांची तरुण पिढी शहरात स्थलांतरीत होत असताना, गावातले छोटे आणि किरकोळ जमीन धारक आपली जमीन सरकारी अधिकारी, उद्योगपती आणि व्यावसायिकांना विकत आहेत. पश्चिम महाराष्ट्रातले कोल्हापूरचे शेतकरी असलेले नसिम सनदी म्हणाले, "तुम्ही बघाल, श्रीमंत आणि शक्तिशाली लोक शेतजमीन खरेदी करत सुटले आहेत आणि आपले शेतकरी त्यांच्याच शेतात मजूर म्हणून काम करत आहेत." शेत जमीन, जी एकेकाळी समृद्धी आणि आत्मनिर्भरतेचे प्रतीक होती, ती आता आपल्याच पूर्वीच्या मालकाला गुलामगिरीच्या आणि निराशेच्या बेड्यात जखडलेले बघत आहे. शेतकरी समाज विशेषतः मराठा समाज ज्याचा महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येत ३४ टक्के सहभाग आहे, तो आज आरक्षणाकडे आस लावून बसला आहे. शिक्षण आणि सरकारी नोकऱ्यांमध्ये ओबीसी कोट्यातून आरक्षण मिळावे म्हणून मराठा समाज तळमळतो आहे, आंदोलन करतो आहे. या त्यांच्या मागणीमुळे

गावागावात जातीय तेढ उत्पन्न होऊन
'सांप्रदायिकतेचे आव्हान' उभे राहिले आहे.

नैसर्गिक संकटे, शेतीची दुरावस्था आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था : -

बहुतेक वेळा नैसर्गिक आपत्तीच्या बाबतीत महाराष्ट्रातील विदर्भ, मराठवाडासोबतच उत्तर महाराष्ट्रासह लाखो हेक्टरवरील पिकांचे नुकसान झाल्याचे अंदाज अनेकदा दिसून येत आहे. हे नुकसान हजारो कोटींच्यावर आहे. शेतकऱ्यांचा खरीप हंगाम गेल्यावर रबीचा हंगाम शेतकरी कसा करेल, हा बिकट प्रश्न समोर उभा राहतो, आणि याची भरपाई तात्काळ होणे शक्यच नाही, अशा वेळी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला गात कशी येणार, हा मुद्दा विचार करण्यासारखा आहे.

बहुतेकदा खरीपाच्या पिकाच्या वेळी अतिवृष्टी होते, ऑक्टोबर महिन्यात अगोदर व दिवाळीतल्या पावसामुळे शेतीत अतिरिक्त पाणी साचते, सोयाबीन, ज्वारी, बाजरीची कापणी यावेळी झालेली असते किंवा पावसामुळे कापणीला आलेली पिके जमिनीवर आडवी होतात. अशी पिके शेतात भरलेल्या पाण्यामुळे जागेवरच सडतात. कापसाची वेचणी न झाल्यामुळे फुटलेला कापूस जमिनीवर पडतो आणि कापसाच्या बोंडातील सरकी अंकुरली जाते. सोयाबीनच्या शेंगांना अंकुर फुटतात आणि प्रचंड खर्च करून उत्पादित कापसाचे पीक धोक्यात येते. ज्वारीच्या कणसावर कोंब फुटतात. पावसामुळे कापूस-धानावर बुरशीजन्य रोगाचा प्रादुर्भाव होतो. द्राक्षाची नासाडी होते तर भाजीपाला पिके ही सडतात. आणि नंतर रबीच्या वेळी परतीच्या पावसाचा फटका बसतो, यामुळे विदर्भ, मराठवाडा व उत्तर महाराष्ट्रातील नगदी खरीप व भाजीपाल्याच्या पिकांची तसेच फळबागाची प्रचंड नासाडी होते. विदर्भ, मराठवाडा व उत्तर महाराष्ट्रातील कापूस, सोयाबीन, ज्वारी, बाजरी, धानासोबतच भाजीपाल्याची पिके, तसेच विदर्भातील संत्रा, मोसंबी व उत्तर महाराष्ट्रातील द्राक्ष व केळीचीही प्रचंड हानी झाली अशावेळी होते. असे सर्व पिकांचे ५० ते ८० टक्क्यांपर्यंत नुकसानीची पातळी गाठली जाते. खरीप आणि रबी हंगामात शेतीत टाकलेला उत्पादन खर्च तर जातोच, परंतु दिवाळीत कापणीला आलेली पिके पाण्यात जातात. शेतकऱ्यांच्या तोंडाशी आलेला घास या अस्मानी संकटाने हातातून जातो. राज्याची अर्थव्यवस्था ही शेतीवर निर्भर आहे. या नैसर्गिक संकटामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था धोक्यात येते. खरीप हंगाम गेल्यामुळे

रबीचा हंगाम शेतकरी कसा करेल? त्याच्या हाती पैसाच जर उरलेला नसेल तर मग वर्षभर जगायचे कसे? कर्जाची परतफेड करायची कशी? विजेचे बिल कसे देणार? वर्षभराचा खर्च कसा भागविणार? असे सर्व प्रश्न शेतकऱ्यांच्या बाबतीत वर्षानुवर्षे आहे. खरीप पिकावर कापूस, सोयाबीन, धान, ज्वारी, बाजरी, भाजीपाला या पिकावरच विदर्भ, मराठवाडा व उत्तर महाराष्ट्राची ग्रामीण अर्थव्यवस्था अवलंबून असते. तीही पिके नैसर्गिक संकटामुळे उद्ध्वस्त झाल्यामुळे धोक्यात आली येते. दरवर्षीच्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे व शेतीमालाला मिळणार्या बेभरवशी भावामुळे अर्थव्यवस्था आधीच नाजूक आहे. संपण्याच्या मार्गावर आहे. त्याचा फटका शहरी उद्योगांनासुद्धा बसतो आहे. या परिस्थितीत साधारणतः ६० कोटी शेतकऱ्यांची क्रयशक्ती संपुष्टात येऊन उद्योगातील वस्तूंची विक्री कमी होण्याचा धोका निर्माण होण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही. याचा परिणाम म्हणजेच एकंदरीतच मंदीची गती वाढेल. उद्योग आणि लघु व्यवसाय बंद होऊन बेरोजगारीही वाढेल. शेती आर्थिक संकटात सापडल्याने असे उलटे चक्र फिरण्याची शक्यता मोठी असते.

शेती उत्पादनास शासकीय हमीभावाचे गाजर : -

सरकारचे हमीभाव खरेदी केंद्र म्हणजे वरातीमागून घोडे असल्याचा प्रकार हा बहुतेकदा दिसून येतो. कारण खरीप पिके निघाल्यानंतर ज्यावेळी दिवाळीच्या दरम्यान शेतकऱ्यांना खरी आर्थिक गरज असते अशावेळी अगोदर काही शेतमाल बाजारात शेतकरी आणतात. परंतु सरकारी यंत्रणेची खरेदी केंद्रे हि यावेळी बहुतेकदा सुरूच नसतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांना गरजेपोटी खुल्या बाजारात हमी भावापेक्षा कमी भावाणे व्यापार्यांना शेतमाल विकून मोकळे व्हावे लागते. ही खरेदी केंद्रे वेळेवर केव्हा सुरू होणार, हाही शेतकऱ्यांसाठी गहन प्रश्न आहे. ही केंद्रे सुरू करावी यासाठी व खरेदी केल्यावर त्याचे पैसे मिळावे यासाठीही शेतकऱ्यांना आंदोलन करावे लागते. शेतकऱ्यांनी किती आंदोलने करावी व का करावी? दोन हजार व्यक्ती रोज ग्रामीण भागात रोजगार नसल्यामुळे शहराकडे येतात. त्यामुळे ग्रामीण भाग ओस पडतो आहे. शहराची व्यवस्था गर्दीमुळे डबघाईस येत आहे. 'शेतकऱ्यांचे मरण हेच सरकारचे धोरण' आहे की काय असा प्रश्न अनेकवेळा सर्वसामान्य जनतेस पडतो. त्यामुळे शेती व्यवसाय डबघाईस येण्याची शक्यता निर्माण होते, ग्रामीण अर्थव्यवस्था खिळखिळी होण्यामागे

हा महत्वाचा घटक कारणीभूत आहे. साधारणतः ६० कोटी शेतकऱ्यांची क्रयशक्ती कमी झाली म्हणून मंदी येऊन उद्योगधंदे बंद होण्याच्या मार्गावर आहेत. त्यामुळे बेरोजगारी वाढत आहे.

पिक विमा आणि शेतकऱ्यांची आर्थिक बोळवणः -

नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकांच्या झालेल्या नासाडीची शेतकऱ्यांना तातडीने नुकसान भरपाई मिळावी, अशी कोणतीच प्रणाली सरकारजवळ सध्यातरी दिसून येत नाही. अशा परिस्थितीत शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण वाढते आहे. गेल्या काही दिवसांत रोजच्या रोज तीन-चार शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याच्या बातम्या येत आहेत. नैसर्गिक आपत्तीमुळे पिकांच्या झालेल्या नासाडीची मानवी हाताने अधिकारी पंचनामे करतील केव्हा आणि शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत मिळेल केव्हा? शासनाच्या तुटपुंज्या कृषी व महसूल अधिकऱ्यांची संख्या बघता हे शक्य होत नाही. या अनुषंगाने प्रभावी आणि ठोस असा कायदा करण्याची गरज आहे. शेतकऱ्यांवर आलेल्या नैसर्गिक आपत्तीवर शासकीय यंत्रणेने ताबडतोब पारदर्शकपणे पंचनामे करून भरपाईची कार्यवाही सुरु केली पाहिजे. सध्याच्या काळात सर्वच ऑनलाइनच्या जमान्यात शेतीच्या नैसर्गिक आपत्तीचे मोजमाप हॅण्डलाइनच्या फूटपट्टीने का, हाही महत्वाचा प्रश्न आहे. पिकांचे झालेले नुकसान उपग्रहाद्वारे मोजता येऊ शकेल. पंचनामे तातडीने पूर्ण करण्यासाठी उपग्रह व ड्रोनचाही नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग करता येईल.

सध्या पिकांना असलेले विमा संरक्षण अत्यंत वादग्रस्त आहे. सरकार पीक विमा लागू केल्याची जाहिरात मोठ्या प्रमाणात करते. शेतकऱ्यांना विम्याचे हप्ते भरतांना अनेक जाचक अटींचा सामना करावा लागतो. विमा कंपनी मात्र नैसर्गिक आपत्तीमध्ये नुकसान भरपाई देतांना जाचक अटींचा आणि नियमांच्या कठड्यात शेतकऱ्यांना त्रास होतो, अशी शेतकऱ्यांची खरी ओरड आहे. कर्ज घेणाऱ्या शेतकऱ्याकडून बँका परस्परच सरकार विम्याचे हप्ते त्यांच्या कर्जातून वळते करते. शेतकऱ्यांना याची माहिती सुद्धा राहत नाही. विम्याचा फायदा शेतकऱ्यांना झालेल्या उत्पादन खर्चाच्या तुलनेत नाममात्र असतो. त्यामुळे विम्याचे संरक्षण देताना तो उत्पादन खर्चावर आधारित असावा. त्यासाठी कायदाच केला पाहिजे. उत्पादन खर्च ही मंडळ विभागाप्रमाणे असला पाहिजे. त्याप्रमाणे प्रत्येक पिकाचा विमा उतरवून सरकारने कायद्याने पीक विम्याचे संरक्षण शेतकऱ्यांना

द्यायला पाहिजे. शासनाने याकडे जाणीवपूर्वक लक्ष देण्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष व उपाययोजना : -

1. जगाचा पोशिंदा समजला जाणारा अन्नदाता शेतकरी वाचला तरच देश वाचेल. तेव्हा शेतीवर नैसर्गिक आपत्ती आली की कायदानुसार गतीने सरकारी यंत्रणा कामाला लागली पाहिजे. उपग्रह व ड्रोनच्या साहाय्याने पंचनामे करून आणि योग्य दरानुसार नुकसान भरपाई त्वरित शेतकऱ्यांच्या खात्यात जमा व्हावी. असा कायदाच करावा. शेतमाल निघण्याच्या अगोदर हमीभाव खरेदी यंत्रणा सुरु करून ४८ तासांत शेतकऱ्यांना चुकारे द्यावे. प्रशासकीय व अनावश्यक खर्च शासनाने कमी करून कृषीचा स्वतंत्र अर्थसंकल्प मांडून शेतीप्रश्नावर ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त खर्च करावे. त्यात सिंचनाच्या सोयी ८० टक्क्यांपर्यंत वाढवून नैसर्गिक आपत्तीची रक्कम शेतकऱ्यांना ताबडतोब मिळावी.
2. ग्रामीण भागातील १० किलोमीटर परिसरात शेतीमाल साठवणुकीसाठी गोदामे तर भाजीपाला व फळांच्या साठवणुकीसाठी शीतगृहे व त्यावर त्वरित कर्ज देण्याची व्यवस्था उभी करावी. शेतकऱ्यांच्या शेतापासून तर बाजारापर्यंत पक्के रस्ते, २४ तास वीज, पाणी उपलब्ध करून द्यावे. देशांतर्गत शेतीमाल विक्रीसाठी व निर्यातीसाठी पायाभूत सुविधा उभ्या करून शेतकरीविरोधी कायदे संपविले तर शेती फायद्याची होईल.
3. राज्यातील कृषी विद्यापीठांनीही संशोधनाची दिशा बदलायला हवी. फर्टिगेशन तंत्रज्ञान सर्वसामान्य शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवायला पाहिजे. यामुळे शेतकऱ्यांचा कल फलोत्पादन क्षेत्राकडे वळून आर्थिक स्थिती मजबूत करण्यास उपयुक्त ठरेल. पिकांबरोबरच पाणी नियोजन हा महत्वाचा मुद्दा आहे. इस्त्रायलसारख्या देशात कमी पाण्यावर शेती केली जाते. हा अनुभव आणि तंत्रज्ञान आपल्या कडील शेतीत राबविण्यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.
4. सरकार म्हणते की शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट होईल अशावेळी देशातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करायचे असल्यास कृषिक्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक आहे. देशातील कृषिविषयक सर्वात मोठी संस्था भारतीय कृषी अनुसंधान परिषद

(आयसीएआर), प्रत्येक राज्यातील कृषी विद्यापीठे व कृषी विज्ञान केंद्र यांनी आजपर्यंत शेतकऱ्यांना फक्त गहू, तूर आणि भाताच्या जातीच जास्त दिल्या आहेत. यामुळे शेती व शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी संशोधन होणे गरजेचे आहे. शेतकऱ्यांना विविध पीक घेण्यासाठी प्रोत्साहित करण्याची गरज आहे. पारंपरिक पीकपध्दतीत बदल करण्यासाठी आता प्रयत्न व्हायला हवेत, तरच शेती व्यवसायाचे गणित सुधारण्यास मदत होईल.

5. मोफत वीज ,कर्ज माफी या योजना देवून एका अर्थाने सरकारने शेतकरी दुबळा लाचार व परावलंबी केला आहे. मोफत देण्यापेक्षा अगदी नाममात्र दराने पुरेशी २४ तास वीज व पूर्ण पिक उभारणी साठी आवश्यक रकमेचे कर्ज दिले पाहिजे. कारण जे तुटपुंजे कर्ज दिले जाते त्यात पिक काढणीला येईपर्यंत होणारा खर्च या तुटपुंज्या कर्ज रकमेतून भागत नाही. परिणामी पिक बहरात येते. मात्र त्याच वेळी शेतकऱ्याचे भांडवल संपलेले असते. शेतीसाठी कर्ज देणाऱ्या सहकारी संस्था सक्षम होण्यासाठी प्रत्येक संस्थेला पदवीधर प्रशिक्षित सचिव देऊन त्यास फक्त एकाच संस्थेवर नियुक्त केले पाहिजे.
6. शेती उत्पादनाचे बाबतीत आयात निर्यात धोरण हे देशांतर्गत उत्पादित होणारे उत्पादन व देशातील जनतेची गरज याचेशी निगडित असले पाहिजे. हमी भाव व परदेशातून आयात केलेल्या उत्पादनाचे दर याचा वेळोवेळी किंवा वर्षाच्या सुरवातीस आढावा घेवून ज्या शेती उत्पादनास आपल्याकडे जादा खर्च येतो, ते उत्पादन आयात केलेले फायद्याचे राहिल असेच उत्पादन आयात करावे. त्यामुळे देशातील उत्पादक व ग्राहक यांचे हित साधले जाईल.
7. शेती उत्पादन हे नाशवंत असल्याने कोणत्या पिक उत्पादनाची किती गरज देशातील जनतेची आहे हे विचारात घेवून अनियंत्रित पिक घेण्याचे पद्धतीवर नियंत्रण आणावे लागेल. ते कसे आणायचे? तर त्यासाठी केंद्रीय कृषी विभागाचे किंवा राज्य कृषी विभागाच्या यंत्रणेमार्फत देशातील गरजेनुसार पिक परवाना शेतकऱ्यांना देऊन परवाना प्राप्त पिकाचेच उत्पादन घेण्यास चालना देणे. बिगर परवाना उत्पादित पिकास संरक्षण देऊ नये. त्यामुळे

आधारभूत किंमत व झालेले उत्पादन याचा मेळ बसून गरजेपेक्षा जादा उत्पादन बाजारात येणार नाही. मागणी व पुरवठा याचा समतोल साधला जाईल. त्यामुळे उत्पादनाचे जे बाजार भाव पडतात ते पडणार नाहीत. पिक परवाने देताना भौगोलिक पूरक परिस्थिती पाहूनच परवाने दिले जातील. परिणामी उत्पादनाची महत्तम मर्यादा व उत्पादन खर्च याचा मेळ बसेल.

8. ठिबक सिंचना साठी चालना देणे. असे संच रास्त किमतीत दीर्घमुदतीचे कर्जयोजने अंतर्गत कमी व्याजदराने उपलब्ध करून दिले पाहिजे. पाणी अडवा पाणी जिरवा हा कार्यक्रम सतत चालू ठेवून त्यावर होणारा खर्च व उपलब्ध पाणी याचे ऑडीट झाले पाहिजे.

समारोप

थोडक्यात शेती समस्यांचे निराकरण, नियोजन, विचार व कृती सामूहिकपणे करणे महत्वाचे आहे. बचतीची सवय, आर्थिक नियोजन, आर्थिक शिस्त, प्रयोगशीलता व सामूहिक विचारप्रक्रिया चालवून एकमेकास सहाय्य केले तरच शेतकऱ्यांच्या स्थितीत सुधारणा व शेतीचा विकास होईल. शेतकऱ्यांच्या हिताची तळमळ असलेल्या व्यक्ती, संस्था, पक्ष, चळवळी ह्यांनी ही प्रक्रिया समजून घ्यावयास हवी.

संदर्भग्रंथ सूची : -

- ✦ डॉ. घाटगे, एल एन आणि डॉ. वावरे, ए. के. (२०१०) भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन १३१२, शिवाजीनगर पुणे ४११००५. प्रथमावृत्ती.
- ✦ डॉ. देसाई व डॉ. सौ. भालेराव, '१९९८' भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन' ४१, बुधवार पेठ, पुणे-४११००२.
- ✦ खेर सी. पं. 'दारिद्र्याची संकल्पना आणि निवारण', दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. शनिवार पेठ, पुणे-४११०३०.
- ✦ डायगव्हाणे उषा, खापेकर भावना, कावडकर वंदना, 'प्रथमावृत्ती २०१८', 'भारतीय अर्थव्यवस्था', साई ज्योती पब्लिकेशन, नागपूर.
- ✦ कविमंडन विजय, (२०१३), 'कृषी व ग्रामीण अर्थशास्त्र', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- ✦ Ruddar Datt & K.P. M. Sundharam (2004), 'Indian Economy' S. Chand & Company Ltd, Ram Nagar New Delhi 110055

सामाजिक संस्थेच्या परिवर्तनास जबाबदार घटक: शहरीकरण, औद्योगिकरण, जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञान

लिंबाळकर मोतीराम विश्वनाथ

पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी

घोषवारा :

सामाजिक संस्थांच्या संरचनेत आणि क्रियापद्धतीत परिवर्तन हे आधुनिक जगाच्या वेगवान आणि सतत बदलणाऱ्या संदर्भात अत्यंत महत्वाचे ठरले आहे. या परिवर्तनासाठी जबाबदार अनेक घटक आहेत, परंतु शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञानाने विशेष भूमिका बजावली आहे. हा संशोधन पेपर या घटकांच्या सखोल विश्लेषणावर आधारित आहे. शहरीकरणामुळे ग्रामीण क्षेत्रांमधून शहरे आणि महानगरांकडे होणारी लोकसंख्येची वाढती स्थलांतर प्रक्रिया, आर्थिक आणि सामाजिक पायाभूत सुविधांमधील बदल आणि शहरी जीवनशैलीतील विविधता यांचा अभ्यास केला जाईल. त्याचप्रमाणे, औद्योगिकीकरणामुळे उद्भवलेले आर्थिक विकासाचे नवे पॅटर्न, कामगारांचे वर्गीकरण आणि सामाजिक संबंध यातील बदल हेदेखील चर्चिते जातील. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय समन्वयाच्या नवीन रूपांचा, तसेच त्यांच्यामुळे सामाजिक संस्थांवर झालेल्या परिणामांचा आढावा घेण्यात येईल. शेवटी, माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील प्रगतिने मानवाच्या संवाद साधण्याच्या, शिक्षण घेण्याच्या आणि काम करण्याच्या पद्धती कशा बदलल्या आहेत, या बाबींचा गहन अभ्यास केला जाईल. या संशोधनातून शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञान या प्रमुख घटकांनी सामाजिक संस्थांच्या परिवर्तनाला कसे चालना दिली आहे आणि त्याचे दूरगामी परिणाम काय आहेत, याचे सखोल विश्लेषण केले जाईल. हे विश्लेषण आम्हाला सामाजिक संस्थांच्या भविष्यातील स्वरूपाचा अंदाज घेण्यास मदत करेल.

कूट शब्द :

शहरीकरण, जागतिकीकरण, औद्योगिकीकरण, सामाजिक संस्था, परिवर्तन

प्रस्तावना

परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. निसर्गाच्या संदर्भात परिवर्तन किंवा बदल हा शब्द नेहमी वापरला जातो. निसर्गाप्रमाणे परिवर्तन हे मानवी समाजाचे देखील महत्त्वपूर्ण लक्षण आहे. अगदी प्रारंभीच्या साध्य समाजापासून आजच्या प्रगत आधुनिक समाजापर्यंतच्या समाजामध्ये सातत्याने परिवर्तन घडवून आले आहे. मानवी समाज पुर्णपणे कधीही स्थिर असत नाही. मनुष्य जसा समाजशील प्राणी आहे. तसा तो परिवर्तनशील प्राणी आहे. सामाजिक संस्था, लहान-मोठे समूह, दर्जा, भूमिका आणि जिवनपध्दती अशा समाजाच्या घटकामध्ये बदल होतात. सामाजिक संस्थांच्या परिवर्तनास जागतिकीकरण, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञान हे चार महत्वाचे घटक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. यांचा प्रत्येकच सामाजिक संस्थांवर प्रभाव दिसून येतो.

या संशोधन पेपर मध्ये सामाजिक संस्थेच्या परिवर्तनास जबाबदार घटक व सामाजिक संस्थांचे कार्य आणि स्वरूप हे वेगवेगळ्या घटकांवर अवलंबून असते. आधुनिक काळात शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञान या घटकांनी सामाजिक संस्थांच्या कार्यपद्धतींमध्ये महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले आहेत. यामुळे समाजातील क्रियाकलाप, मूल्ये, समज आणि सत्तासंबंध यामध्ये एक नवा दृष्टिकोन निर्माण झाला आहे. हे घटक एकत्र करून सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेस कसे प्रभावीत करतात हे या शोधपत्रात तपासले जाईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. शहरीकरण व औद्योगिकीकरणामुळे सामाजिक संस्थेवर होणारे परिणाम अभ्यासणे.
2. जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञान यांच्यामुळे सामाजिक संस्थेवर परिवर्तन तपासणे.

शहरीकरणाची भूमिका :

शहरीकरण म्हणजे ग्रामीण भागातून लोकसंख्येचा शहरांकडे वळणे. यामुळे निम्नलिखित प्रभाव देखील

दिसून येतात: शहरीकरणाचा सामाजिक संस्थामध्ये होणारे परिवर्तन हे एक महत्वाचे विषय आहे. शहरीकरणामुळे समाजात अनेक परिवर्तन होतात, जसे की:

1. **सामाजिक संरचनेमध्ये बदल** : शहरीकरणामुळे ग्रामीण समाजातील लोक शहरात स्थायिक होतात, ज्यामुळे सामाजिक संरचनेमध्ये बदल होतो. लोकांचे जीवनशैली, उपजीविका आणि समाजातील स्थान बदलते. संस्थांचे कार्यपद्धतीत सुसंगतता साधण्यास प्रवृत्त करते. शहरी समाजात विविध गटांचे सहजीवन, शिक्षण, आरोग्य सेवा इत्यादींमध्ये बदल होतो. यामुळे सामाजिक संस्थांना नवीन सामाजिक प्रश्नांना सामोरे जावे लागते.
2. **कुटुंब संरचनेमध्ये बदल** : शहरीकरणामुळे एकल कुटुंब पद्धती वाढते, ज्यामुळे कुटुंब संरचनेमध्ये बदल होतो. शहरीकरणामुळे लोकसंख्या वाढते आणि त्यामुळे सामाजिक संस्थांचे कार्य आणि सेवा वाढवणे आवश्यक होते.
3. **शिक्षण आणि रोजगारात बदल**: शहरीकरणामुळे शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी वाढतात, ज्यामुळे लोकांचे जीवनमान सुधारते. शहरीकरणामुळे आवश्यकतेनुसार नवीन सामाजिक संस्थांची स्थापना होते ज्यात शिक्षण, आरोग्य, आणि सुरक्षा यासारख्या क्षेत्रांचा समावेश असतो.
4. **सांस्कृतिक बदल** : शहरीकरणामुळे सांस्कृतिक बदल होतात, जसे की पारंपरिक पध्दती रितीरिवाजावर दुसऱ्या सांस्कृतीचा प्रभाव पडणे.
5. **वाढती गर्दी आणि प्रदूषण** : शहरीकरणामुळे गर्दी आणि प्रदूषण वाढते, ज्यामुळे लोकांचे आरोग्य आणि जीवनमान प्रभावित होते.
6. **सामाजिक समस्या वाढणे** : शहरीकरणामुळे सामाजिक समस्या जसे की बेरोजगारी, गरिबी, आणि अपराध वाढतात. शहरीकरणामुळे आर्थिक क्रियाकलाप वाढतात, ज्यामुळे सामाजिक संस्थांचा विकास होतो आणि नवीन समस्यांचा सामना करावा लागतो.
7. **सामाजिक एकता आणि सहकार्यात बदल** : शहरीकरणामुळे सामाजिक एकता आणि सहकार्यात बदल होतात, जसे की लोकांमध्ये एकमेकांविषयी कमी ओळख आणि सहकार्य. शहरी भागात विविधता असलेले लोक एकत्र येत असल्यामुळे

सामाजिक संस्थांना त्या विविधतेचे प्रतिनिधित्व करण्याची गरज भासते.

औद्योगिकीकरणाचा प्रभाव :

औद्योगिकीकरण म्हणजे कृषी आधारित अर्थव्यवस्थेतून औद्योगिक अर्थव्यवस्थेत प्रवेश. याच्या काही मुख्य प्रभाव खालीलप्रमाणे आहेत :

1. **नवीन रोजगार संधी** : औद्योगिकीकरणामुळे अनेक नवीन उद्योगांची स्थापना होते, रोजगाराच्या संधी वाढवतात. उत्पादन वाढते, ज्यामुळे सामाजिक संस्थांचे कार्य अधिक आवश्यक होते.
2. **सामाजिक संरचना बदल** : पारंपरिक व्यवसायांपासून औद्योगिक व्यवसायांमध्ये संक्रमणामुळे सामाजिक संरचना आणि वर्ग विभाजनात बदल होतो. पारंपरिक कुटुंब संरचना आणि मूल्ययांमध्ये बदल होत असल्याने संस्थांना यानुसार कार्य करावे लागते.
3. **श्रमिक सशक्तीकरण** : औद्योगिकीकरणामुळे कामगारांचे संघटना निर्माण होतात, ज्यामुळे त्यांचे अधिकार वाढतात.
4. **महिला सशक्तीकरण** : औद्योगिकीकरणामुळे महिलांना कामाच्या संधी उपलब्ध होतात, ज्यामुळे त्यांच्या अधिकारांमध्ये वाढ होते.

जागतिकीकरणाचे परिणाम

जागतिकीकरणामुळे विविध आंतरराष्ट्रीय घटकांचा प्रभाव वाढतो आणि खालील परिणाम साधतो: जागतिकीकरणामुळे सामाजिक सामाजिक संस्थेमध्ये अनेक परिवर्तने होतात. यासाठी काही प्रमुख घटक जबाबदार असतात:

1. **आर्थिक घटक**:- जागतिकीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणूक वाढते, ज्यामुळे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला प्रभावित करते आणि सामाजिक संरचनेत बदल होतात. जागतिक व्यापार आणि गुंतवणूक वाढल्यामुळे स्थानिक संस्थांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धेचे थेट परिणाम भोगावे लागतात. जागतिक बाजारपेठेत स्पर्धा वाढल्यामुळे स्थानिक संस्थांना त्यांची पद्धत सुधारावी लागते.
2. **तंत्रज्ञानाचा प्रगती**: जागतिकीकरणामुळे तंत्रज्ञानाचा प्रगती वेगाने होतो, ज्यामुळे संप्रेषण, माहिती आणि संप्रेषणाच्या साधनांमध्ये बदल होतात. त्यामुळे नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आणि ज्ञान मिळवणे सुलभ होते, ज्यामुळे सामाजिक संस्थां विविध ज्ञान,

तंत्रज्ञान आणि सर्वोत्तम पद्धतींचा आदानप्रदान सुलभ होतो.

3. **सांस्कृतिक आदान-प्रदान:-** जागतिकीकरणामुळे विविध संस्कृतींमध्ये आदान-प्रदान वाढते, ज्यामुळे सामाजिक मूल्यांमध्ये बदल होतात आणि नवीन सांस्कृतिक प्रवृत्ती उद्भवतात. विविध संस्कृती, मूल्ये आणि मान्यता एकत्र येतात. यामुळे सामाजिक संस्थांच्या कार्यपद्धतींमध्ये संवाद वाढत आहे. यामुळे स्थानिक संस्कृतींवर परिणाम होतो.
4. **ज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा आदानप्रदान :-** जागतिकीकरणामुळे नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आणि ज्ञान मिळवणे सुलभ होते, ज्यामुळे सामाजिक संस्थां विविध ज्ञान, तंत्रज्ञान आणि सर्वोत्तम पद्धतींचा आदानप्रदान सुलभ होतो.
5. **राजकीय घटक:-** जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय राजकीय संरचनांमध्ये बदल होतात, ज्यामुळे सामाजिक धोरणांमध्ये बदल होतात.
6. **पर्यावरणीय घटक :-** जागतिकीकरणामुळे पर्यावरणावरील दबाव वाढतो, ज्यामुळे सामाजिक संरचनेत पर्यावरणीय प्रश्नांचे महत्त्व वाढते.

माहिती तंत्रज्ञानाची महत्त्व :

माहिती तंत्रज्ञानाचा विकास आणि त्याचा वापर सामाजिक संस्थांसाठी एक नवीन आयाम खुला करतो:

1. **सोशल संसाधनांचा वापर :** माहिती तंत्रज्ञानामुळे सामाजिक संस्थांना डेटा संकलन, व्यवस्थापन आणि वितरणामध्ये मदत होते.
2. **मिडिया प्रभाव :** सामाजिक संस्थांची कार्यपद्धती आणि जनसंवाद माहिती तंत्रज्ञानामुळे जलद आणि प्रभावीपणे होते. सामाजिक संस्थांना जनसंपर्क आणि जनजागृती साधण्यासाठी सोशल मिडियाचा उपयोग करण्याची संधी मिळते.
3. **यथार्थता आणि जागरूकता :** तंत्रज्ञानामुळे लोकांची जागरूकता वाढते आणि सामाजिक संस्थांना अधिक पारदर्शकता आणि यथार्थता मिळवता येते.
4. **डेटा संचयन आणि विश्लेषण :** सामाजिक संस्थांना माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून कार्यकार्यप्रणाली,

क्लायंट संबंध आणि कार्यकुशलता याबाबत डेटा संकलित करून रिव्हिव करण्याची संधी मिळते.

5. **सामाजिक कार्यामध्ये सुधारणा :** माहिती तंत्रज्ञानामुळे कार्यप्रणाली व संसाधनांचे व्यवस्थापन सर्वोत्तम पद्धतीत केले जाते.

निष्कर्ष

या सर्व घटकांच्या परस्परसंवादांमुळे सामाजिक संस्थांचे स्वरूप, कार्यपद्धती आणि उद्दिष्टे हे सतत बदलत आहेत. या परिवर्तनामुळे संस्थांना नवीन आव्हानांचे तोंड द्यावे लागते आणि त्यांना त्यानुसार त्यांच्या धोरणांमध्ये बदल करावा लागतो. शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञान या सर्व घटकांच्या प्रभावामुळे सामाजिक संस्थांचा विकास आणि परिवर्तन झाले आहे. या घटकांनी संस्थांच्या कार्यपद्धती, उद्दिष्टे आणि भूमिका यामध्ये मोठा बदल घडवून आणला आहे. आता सामाजिक संस्थांना या बदलत्या परिस्थितींसाठी अनुकूल करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून ते समाजातील विविध आव्हानांना सामोरे जाऊ शकतील. या सर्व प्रक्रियेत सहकार्य आणि संवाद हे अत्यंत महत्त्वाचे आहेत, ज्यामुळे समृद्ध समाजाची निर्मिती केली जाऊ शकते.

घोषवारा :

शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि माहिती तंत्रज्ञानावर लक्ष केंद्रित करून सामाजिक संस्थांच्या परिवर्तनासाठी जबाबदार असलेल्या विविध घटकांवर पेपर चर्चा करतो. हे घटक सामाजिक नियमनातेसंबंध आणि संरचना बदलण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

संदर्भ :-

- ✦ नलिनी पंडित , जागतिकीकरण आणि भारत ,2004, लोकवाडमय गृह, मुंबई.
- ✦ मधुसूदन साठे, जागतिक अर्थव्यवस्था, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
- ✦ सी. पं. खेर, जागतिकीकरण : समस्या, आशय आणि अनुभव, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे.
- ✦ डॉ. अवधनारायण वर्मा, औद्योगिकीकरण और सामाजिक परिवर्तन, 2020, कला प्रकाशन, वाराणसी.

समाजातील कामाचा ताण आणि मानसिक आरोग्य चिकित्सक अभ्यास

डॉ.रामेश्वर बाबासाहेब राऊत

कला व विज्ञान महाविद्यालय चिंचोली (लिं), ता.कन्नड जि. छत्रपती संभाजीनगर.

सारांश :

कामाचा ताण आणि मानसिक आरोग्य यांचा संबंध खूप जवळचा आहे कामाच्या ठिकाणी जास्त ताण असल्यास त्याचा आपल्या मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो कामाच्या तानाचे दुष्परिणाम चिंता आणि तणाव कामाचा जास्त ताण घेतल्यास सततची चिंता आणि तणाव वाढू शकतो काही वेळा कामाचा ताण इतका वाढतो की नैराश्य येऊ शकते ताना मुळे रात्री नीट झोप येत नाही ज्यामुळे थकवा जाणवतो कामाच्या स्थानामुळे लक्ष एकाग्र करणे कठीण होऊ शकते ताना मुळे योग्य निर्णय घेणे ही कठीण होऊ शकते जास्त ताण घेतल्यास डोकेदुखी उच्च रक्तदाब आणि पोटासारख्या समस्या निर्माण होऊ शकतात मानसिक आरोग्य सुधारण्यासाठी उपाय कामाचा ताण कमी करण्याचा प्रयत्न करा कामाचं नियोजन करा आणि वेळेवर काम पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करा दररोज रात्री सात ते आठ तास झोप घेणे आवश्यक आहे योगा आणि ध्यान केल्याने तणाव कमी होतो पौष्टिक आहार घ्या आणि जंक फूड टाळा चित्रपट पाहणे किंवा संगीत ऐकणे यासारख्या गोष्टीमधून आराम मिळवा त्याच सोबत बोलण्याने इतरांशी चर्चा केल्याने वेळ घातल्यावर तणाव कमी होतो गरज वाटल्यास व्यावसायिक सल्लागाराची मदत घ्या कामाचा ताण आपल्या मानसिक आरोग्यावर परिणाम करू शकतो पण योग्य उपाययोजना केल्यास आपण त्यावर नियंत्रण मिळू शकतो.

प्रस्तावना:

आजच्या वेगवान आणि तंत्रज्ञानावर आधारित जीवनशैलीत कामाचा ताण आणि मानसिक आरोग्य यांचा परस्पर संबंध अधिक गुंतागुंतीचा बनला आहे. कामाच्या ठिकाणी असणारा ताण हा केवळ शारीरिक आरोग्यावर नव्हे तर मानसिक आरोग्यावरही गंभीर परिणाम करतो. कामाच्या ठिकाणी असणाऱ्या दीर्घकाळाच्या ताणामुळे चिंता, नैराश्य, अस्वस्थता, झोपेच्या समस्या यांसारख्या मानसिक विकारांचा सामना करावा लागतो. शोधूनही, कामाचा ताण कमी करण्यासाठी विविध उपाययोजना जसे की ताणतणाव व्यवस्थापन,

कार्य- संतुलन, विश्रांतीच्या पद्धती यांचा वापर होत असला तरीही, मानसिक आरोग्याच्या समस्या सातत्याने वाढताना दिसतात. बदलत्या जागतिक अर्थव्यवस्थेतील स्पर्धा, कामाचे वाढलेले तास, कामाच्या ठिकाणी असलेली अपेक्षा आणि कामगिरीचे मोजमाप यामुळे कर्मचारी मोठ्या प्रमाणावर तणावाखाली काम करतात. हा संशोधन पेपर कामाचा ताण आणि मानसिक आरोग्य यातील परस्परसंबंधाचा शोध घेईल. यामध्ये ताणाचे विविध प्रकार, मानसिक आरोग्यावर होणारे परिणाम, त्यावर प्रभावी उपाययोजना आणि व्यवस्थापनाचे तंत्र यांचा आढावा घेण्यात येईल. या विषयावर विस्तृत अभ्यास करून संस्थांना आणि व्यक्तींना या समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी मार्गदर्शन करणे, हाच या संशोधनाचा उद्देश आहे सध्याच्या वेगवान आणि स्पर्धात्मक जीवनशैलीमध्ये कामाचा ताण (Work Stress) हा एक महत्वाचा सामाजिक व मानसिक विषय बनला आहे. उद्योगधंदे, माहिती तंत्रज्ञान, शिक्षण क्षेत्र तसेच आरोग्य सेवा यांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये कामाचा प्रचंड ताण अनुभवला जातो. कामाच्या ठिकाणी असलेल्या दबावामुळे कर्मचारी शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याच्या समस्यांना सामोरे जातात. कामाच्या ताणाचा थेट परिणाम व्यक्तीच्या मानसिक आरोग्यावर होतो. ताणामुळे चिंता, थकवा, तसेच कार्यक्षमता कमी होण्याच्या समस्या उद्भवतात. यामुळे व्यक्तीच्या कामाच्या गुणवत्तेत घट होते आणि त्याचा परिणाम व्यावसायिक यशस्वीतेवर होतो. मानसिक आरोग्य हा एक व्यापक विषय असून तो व्यक्तीच्या एकूण आरोग्याचा महत्वाचा भाग आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार, मानसिक आरोग्याच्या समस्या जागतिक स्तरावर वाढत आहेत आणि त्यामागील प्रमुख कारणांमध्ये कामाचा ताण देखील आहे.

हा संशोधन निबंध कामाचा ताण आणि मानसिक आरोग्यामधील परस्परसंबंधाचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करतो. कामाच्या ताणाचे कारण, त्याचे प्रकार, परिणाम, आणि यावर उपाययोजना यांचा सखोल अभ्यास

करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरेल. या अभ्यासातून कामाच्या ठिकाणी मानसिक आरोग्य सुधारण्यासाठी उपाय सुचवणे हे या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

उद्दिष्टे :

1. कामाच्या ताणाचा मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम समजून घेणे.
2. मानसिक आरोग्य सुधारण्यासाठी त्यावर उपाययोजना शोधणे कामाच्या ताणाचे स्रोत ओळखणे

मानसिक आरोग्य अभ्यासाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. कामाच्या ठिकाणी ताण निर्माण करणारे विविध घटक खाली दिले आहेत:

1. **कामाचा भार:** जास्त कामाचे तास, वेळेवर काम पूर्ण करण्याचा दबाव, तातडीच्या प्रकल्पांची संख्या. वाढती स्पर्धा, वेगवेगळे प्रकल्प कमी वेळेत पूर्ण करण्याचा दबाव.
2. **भूमिकेचे स्पष्ट न होणे:** जबाबदारी आणि अपेक्षा स्पष्ट न होणे, योग्य मार्गदर्शनाचा अभाव. आपले कर्तव्य आपल्या जबाबदारी याची जाणीव प्रत्येक कर्मचार्याला आवश्यक आहे.
3. **भूमिकेतील संघर्ष:** विरोधाभासी जबाबदारी किंवा कामाचे एकाच वेळी अनेक मागणी असणे. क्षमतेपेक्षा जास्त मागणी असणे व तेवढा पुरवठा न होणे यातून देखील ताण निर्माण होतो.
4. **काम-जीवन संतुलनाचा अभाव:** काम आणि वैयक्तिक आयुष्य यामध्ये योग्य समतोल साधता न येणे. कुटुंब आणि कार्य यामध्ये समतोल सत्ता जर नाही आला तर व्यक्ती तणावग्रस्त होते.
5. **स्वायत्ततेचा अभाव:** कामावर स्वतः निर्णय घेण्याची किंवा स्वातंत्र्याने काम करण्याची संधी कमी असणे. कामामध्ये स्वातंत्र्य जर असेल तर व्यक्ती पूर्ण क्षमतेने कार्य करतो.
6. **कमी मान्यता आणि प्रशंसा:** केलेल्या कामाचे योग्य मूल्यमापन किंवा प्रशंसा न मिळणे. व अयोग्य व्यक्तीची प्रशंसा झाल्यास व्यक्तीच्या मनावर ताण येतो व्यक्तीमध्ये न्यूनगंड तयार होतो.
7. **संबंधातील ताण:** सहकार्यांशी किंवा वरिष्ठांशी वाद, गैरसमज, किंवा समन्वयाचा अभाव. इत्यादी कारणाने देखील ताण निर्माण होतो.
8. **कामाच्या सुरक्षिततेची चिंता:** नोकरीवरून काढले जाण्याची भीती किंवा करिअरच्या स्थिरतेबाबत

चिंता. कामाबद्दल सुरक्षितता आवश्यक आहे, सुरक्षितता नसेल तर व्यक्तीला ताण चिंता निर्माण होते.

9. **मर्यादित संसाधने:** काम पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक साधने, तंत्रज्ञान किंवा मनुष्यबळाची कमतरता. काम करण्यासाठी आवश्यक असणारे संसाधने उपलब्ध होणे गरजेचे आहे कमी संसाधनांमध्ये काम करणे शक्य होत नाही परिणामी ताण निर्माण होतो.
10. **संघटनात्मक संस्कृती आणि धोरणे:** कठोर व्यवस्थापन, लवचिकतेचा अभाव किंवा असमानतेचे धोरणे. व्यवस्थापनाची ध्येयधोरणे याचा परिणाम व्यक्तीच्या ताण-तणावर होत असतो.
11. **कामाचे एकसुरीपणा:** सतत एकाच प्रकारचे काम करणे, नवीन शिकण्याच्या संधींचा अभाव. एकच काम करित राहिल्याने कामांमध्ये रटाळपणा येतो व त्यातून ताण निर्माण होतो.
12. **तंत्रज्ञानाचा ताण:** नवीन तंत्रज्ञानाच्या सतत बदलांशी जुळवून घेण्याचा दबाव. जगाचा विकास होत असताना नवनवीन तंत्रज्ञानाचा सामना करणे कठीण जाते परिणामी त्यातून ताण निर्माण होतो.
13. **शारीरिक व मानसिक कामाचा ताण:** शारीरिक श्रमाची आवश्यकता असणारी नोकरी किंवा सतत मानसिक एकाग्रतेची गरज असणारे काम, यामुळे देखील ताण वाढतो.
14. **अपुरा वेळ व्यवस्थापन:** कामासाठी पुरेसा वेळ नसणे किंवा कामाचे नियोजन योग्य न होणे. अपुरे व्यवस्थापन हे तानाच्या वाढीस कारणीभूत आहे
15. **समाजमान्यता व सामाजिक समर्थनाचा अभाव:** सहकारी, मित्र किंवा कुटुंबाकडून मदतीचा अभाव योग्य वेळी मित्र कुटुंब यांचा यांचा पाठिंबा प्राप्त न झाल्यास झाल्यास त्यामुळे देखील ताण वाढतो.

वरील घटक कामाच्या ठिकाणी ताण निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरतात. यामुळे मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम होऊ शकतो, म्हणून त्यावर योग्य उपाययोजना करणे महत्त्वाचे आहे.

उपाययोजना

कामाच्या ठिकाणी असणारा ताण मानसिक आरोग्यावर मोठा परिणाम करतो, परंतु योग्य उपाययोजना करून यावर मात करता येते. खाली काही प्रभावी उपाय दिले आहेत:

1. **संतुलित कामाचा ताण:** कामाचे नियोजन योग्य प्रकारे करा आणि प्राधान्य ठरवा, मोठ्या प्रकल्पांना छोटे टप्पे करा आणि वेळेचे व्यवस्थापन करा, शक्य असल्यास काही कामे सहकार्यांमध्ये वाटून घ्या, कामाचे आणि वेळेचे व्यवस्थापन करा
2. **विश्रांतीचे महत्त्व:** नियमित ब्रेक घ्या, जेणेकरून मनाला आणि शरीराला विश्रांती मिळेल, लहान अंतरावर चालणे, स्ट्रेचिंग करणे किंवा थोडा वेळ डोळे बंद करून बसणे फायदेशीर ठरते, दीर्घ श्वास घेणे, वेळेवर पाणी पिणे पुरेशी झोप आवश्यक आहे.
3. **संवाद आणि पाठिंबा:** कामाशी संबंधित ताणाबद्दल सहकार्यांशी किंवा वरिष्ठांशी मोकळेपणाने बोला, कार्यस्थळी समर्थन समूह तयार करा, जिथे कर्मचारी एकमेकांशी आपले अनुभव शेअर करू शकतात, वरिष्ठांशी प्रखड पणे आपले मत मांडा, योग्य संवाद ठेवा.
4. **तनाव व्यवस्थापन तंत्रे:**
ध्यान: दररोज काही मिनिटे ध्यान केल्याने तणाव कमी होतो, श्वसनाचे व्यायाम: खोल श्वास घेणे तणाव कमी करण्यासाठी उपयुक्त आहे, योग किंवा ताणतणाव कमी करणारे
व्यायाम: नियमित शारीरिक हालचाल मन:शांतीसाठी महत्त्वाची असते.
5. **काम आणि वैयक्तिक जीवनाचा समतोल:** कामाचे आणि वैयक्तिक आयुष्याचे संतुलन साधा, कामाच्या वेळेनंतर ऑफिसचे काम शक्यतो टाळा आणि आपले वेळापत्रक कुटुंब व छंदांसाठी ठेवा, कुटुंबातील ताण तणाव कामाचे ठिकाणी नको, कामाच्या ठिकाणी असणारा ताण तणाव कुटुंबामध्ये नको.
6. **उत्साहवर्धन कार्यक्रम:** कंपन्यांनी तणाव व्यवस्थापनासाठी कार्यशाळा आणि समुपदेशन सत्रांचे आयोजन करावे, मानसिक आरोग्यासाठी वेगळ्या सल्लागारांची मदत उपलब्ध करून द्यावी, व्यवस्थापकाने एखादा पूर्णवेळ समुपदेशक ठेवावा.
7. **सकारात्मक कार्यसंस्कृती:** सहकार्यांशी मैत्रीपूर्ण नाते जोपासा, वरिष्ठांनी कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या कामगिरीबद्दल प्रशंसा आणि प्रोत्साहन द्यावे, सर्व सहकार्यांची प्रेमाने वागावे त्यांचा आदर करावा.
8. **आरोग्यदायी सवयी:** संतुलित आहार घ्या आणि पुरेशी झोप मिळवा, ताण टाळण्यासाठी कैफीन आणि साखरेचे सेवन कमी करा, आपले छंद जोपासा कुटुंबाबरोबर वेळ घालवा यातून ताण कमी होतो.
9. **तक्रारीचे निराकरण:** कामाशी संबंधित तक्रारी किंवा तणावाचे मुद्दे वेळेवर सोडवले जाणे आवश्यक आहे, आपल्या वरिष्ठांशी सल्लामसलात करून सहकार्यांची चर्चा करून येणारा ताण सोडवावा.
10. **कामाचे सकारात्मक वातावरण:** कार्यस्थळावर सकारात्मकता, सहकार्य आणि आदराचे वातावरण तयार करा, इतरांना आधार द्या, त्यांचा आदर करा आणि इतरांकडून प्रेम मिळवा. या उपायांद्वारे कामाच्या ठिकाणी मानसिक आरोग्य सुधारण्यास मदत होते आणि उत्पादकता वाढते.

निष्कर्ष :

कामाचा ताण मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम करतो, ज्यामुळे तणाव, चिंता, नैराश्य, आणि उत्पादकतेत घट होते. ताण व्यवस्थापन महत्त्वपूर्ण ठरते. ताणाचे योग्य व्यवस्थापन केल्यास ताणातून बाहेर पडणे शक्य होते.

संदर्भ ग्रंथ :

- ✦ बी एन बर्वे “ताण आणि मानसिक आरोग्य” विद्या प्रकाशन नागपूर
- ✦ पंडीत र.वी. (2006), मानसशास्त्राची मुलतत्त्वे विद्या प्रकाशन नागपूर.
- ✦ प्रदिप आगलावे (२०००) संशोधन पध्दती व तंत्रे विद्या प्रकाशन नागपूर.
- ✦ तडसरे वि.दी. (1 995), मानसशास्त्र, फडके प्रकाशन, पुणे.
- ✦ <https://boomstudy.ru/mr/physics/tipy>.
- ✦ <https://rt82.ru/mr/five/konstruktivnye>.
- ✦ <https://sued.ru/mr/forging-machines>.

शहरांतर्गत येणार्या झोपडपट्टीतील गरीब शालेय विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षणात येणार्या अडचणींचा आढावा

अमिता महातळे

समाजशास्त्र विभाग नागपूर, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूर,

गोषवारा

ऑनलाईन शिक्षण पद्धती ही कोविड-१९ या संसर्गजन्य साथीचा उद्रेक होण्याच्या अगोदर पासून अस्तित्वात आहे. परंतु ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीचा उपयोग केवळ मूठभर लोक करीत असत. YouTube, Facebook, telegram, Chrome, Google meet, इत्यादी सारख्या अनेक साइटवर क्लासेस चालू होते. परंतु त्याचा उपयोग हा सर्व विद्यार्थ्यांना होत नसे. कोविड-१९ या संसर्गजन्य जिवाणूच्या प्रसार रोखण्याकरिता तसेच या महामारीच्या काळात जनतेला संसर्ग होऊ नये म्हणून शासनाने टाळेबंदी तसेच सामाजिक समूहबंदीचा निर्णय घेतला होता. या समूहबंदीचा शिक्षण क्षेत्रावर देखील परिणाम झालेला दिसून येतो. भारतातील पारंपरिक शिक्षणपद्धतीचे रूपांतर ऑनलाईन शिक्षणपद्धतीत करण्यात आले. हा निर्णय विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होऊ नये म्हणून शासनाने घेतला होता. या लघुशोध निबंधात कोविड-१९ या जागतिक महामारी दरम्यान स्वीकारण्यात आलेल्या ऑनलाईन शिक्षणपद्धतीचा आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत असलेल्या विद्यार्थ्यांवर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

शब्दकुंजी :

ऑनलाईन वर्ग, टाळेबंदी, संसर्गजन्य रोग.

प्रस्तावना :

कोविड-१९ला जेव्हा जागतिक महामारी म्हणून घोषित करण्यात आले तेव्हापासून जगातील शैक्षणिक क्षेत्र प्रभावित झाले होते. जे देश विकसित व विकसनशील आहे तसेच ज्या देशाच्या आर्थिक उत्पन्न कमी आहेत अशा देशांवर या महामारीमुळे अधिक गंभीर परिस्थिती ओढवली होती. प्रत्येक राष्ट्राचा विकास हा त्या राष्ट्रातील शिक्षण संस्थेच्या स्वरूपावरून स्पष्ट होत असतो. परंतु शिक्षण क्षेत्रात जागतिकीकरणामुळे स्पर्धा व तणावाचे वातावरण निर्माण झाल्याचे लक्षात येते. ऑनलाईन शिक्षणपद्धतीत महागड्या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येत असतो. परंतु आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत

कुटुंबातील विद्यार्थ्यांना मात्र ऑनलाईन शिक्षणपद्धतीचा हवा तसा फायदा होताना दिसून येत नाही. असे विद्यार्थी या ऑनलाईन शिक्षणपद्धतीला बळी पडत असल्याचे निदर्शनात येते. शिक्षणावरील महागडा शुल्क खर्च करून देखील झोपडपट्टीतील मुले शहरी भागातील विद्यार्थ्यांशी स्पर्धा करण्यात अपयशी ठरत आहे.

“शिक्षण ही अध्ययन सुकर करणे किंवा ज्ञान, कौशल्य, मूल्य व विश्वास, सवयीच्या प्राप्तीची प्रक्रिया आहे. अध्यापन प्रशिक्षण कथा सांगणे व संचयित संशोधन याचा शैक्षणिक पद्धतीत समावेश होतो. शिक्षण हे वारंवार शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली होत असते. तथापि विद्यार्थी स्वतःला सुद्धा शिकवू शकतात असे जॉन ड्यूईने त्यांच्या “डेमोक्रेसी अँड एज्युकेशन” मध्ये मतव्यक्त केले आहे. वरील व्याख्येवरून असे लक्षात येते की शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास तसेच ज्ञान कौशल्य यांचा विकास होणे आवश्यक आहे. परंतु सध्याच्या तंत्र युगात ऑनलाईन शिक्षणपद्धतीचा शिरकाव झालेला आहे. उदा. दुरुस्थ शिक्षण हे दूरदर्शनच्या माध्यमातून आवश्यक विषयावर व्हिडिओ तयार करून विद्यार्थ्यांना देण्यात येते. या शिक्षण पद्धतीचे सकारात्मक व नकारात्मक अशा दोन्ही बाजू आहेत. परंतु झोपडपट्टीत वास्तव्यास असणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर या पद्धतीचा काय व कसा परिणाम होतो याचा आढावा घेणार आहोत.

संशोधनाची आवश्यकता

कोविड -१९ या जागतिक महामारीच्या काळात अनेक समस्यांची निर्मिती झाली होती. या महामारीचा शिक्षणावर देखील गंभीर परिणाम झालेला दिसून येतो. तसेच विद्यार्थ्यांच्या विकासावर व शैक्षणिक प्रगतीवर ऑनलाईन शिक्षणाचा कसा परिणाम होत होता हे समजून घेण्यासाठी हा लघु लेख लिहिण्यात आलेला आहे.

उद्देश

1. झोपडपट्टीतील विद्यार्थ्यांमध्ये ऑनलाईन शिक्षणाविषयी माहिती आहे का हे जाणून घेणे.

2. झोपडपट्टीतील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षण घेत असताना येणाऱ्या अडचणी व समस्या जाणून घेणे .

अध्ययनपद्धती

या लघुलेखन कार्य करण्यासाठी द्वितीय स्त्रोत्रांचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच विषयाशी निगडित असलेले विविध मासिके, पुस्तके, वृत्तपत्रातील लेख तसेच इंटरनेट वरील रिसर्च पेपरचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

झोपडपट्टीतील विद्यार्थी व ऑनलाईन शिक्षणात येणाऱ्या समस्या व अडचणीच्या आढावा

“ऑनलाईन सूचना” इंटरनेटवर आधारित शिक्षण तसेच संगणक आधारित शिक्षण यासारख्या वेगवेगळ्या नावाने संबोधले जाते. ऑनलाईन शिक्षणाबद्दल Abdul El-Gawad सांगतात की, डिलिव्हरींग अध्यापन इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने वेबद्वारे शिक्षण आणि शिकणाऱ्याचे समर्थन व व्यवस्थापन करण्यासाठी नेटवर्कचा वापर करणे होय. आजचा तरुण वर्ग हा उध्याचे भविष्य आहे. त्यामुळे घराची, समाजाची पर्यायाने राष्ट्राची प्रगती या तरुण वर्गावर निर्भर असते. ऑनलाईन शिक्षणपद्धतीचा उपयोग दुरुस्थ अभ्यासक्रमाचा प्रचार व प्रसार करण्याकरिता करण्यात आला होता. ऑनलाईन शिक्षणपद्धती हे नवीन तरुण युवकांमध्ये प्रचंड लोकप्रिय झालेली आहे. आजकाल या पद्धतीचा उपयोग औपचारिक व अनौपचारिक अशा दोन्ही शिक्षणपद्धतीत केला जातो. ऑनलाईन शिक्षण हे महागडी शिक्षणपद्धती असून याकरिता आधुनिक तंत्रज्ञान युक्त स्मार्टफोन, लॅपटॉप, कम्प्युटर, इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी, इंटरनेट पॅकेज, इत्यादीचे आवश्यकता असते. या सर्व गोष्टींची उपलब्धता आर्थिकदृष्ट्या साधन असणाऱ्या पालकांच्या मुलांना प्राप्त होते .परंतु अशा माध्यमातून शिक्षण घेणे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या घटकातील विद्यार्थ्यां समोर अनेक अडचणी निर्माण होत असतात.

तंत्रज्ञानाची अनुपलब्धता

ऑनलाईन शिक्षण घेण्याकरिता आवश्यक असणारे स्मार्टफोन, टॅब, लॅपटॉप यासारखे महागडे अत्याधुनिक साहित्य आर्थिक अडचणीमुळे आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत असलेले मुल विकत घेऊ शकत नाही. त्यामुळे ऑनलाईन शिक्षण घेणे त्यांना परवडणारे नसते. अशा विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होत असल्याचे अध्ययनात आले.

इंटरनेटची कमतरता

झोपडपट्टीमध्ये इंटरनेटची सेवा असू शकते पण ही सर्वसाधारणपणे कमजोर किंवा अव्यवस्थित असल्यामुळे अनेक विद्यार्थ्यांना घरात wi-fi कनेक्शन उपलब्ध होत नाहीत त्यामुळे ऑनलाईन वर्गामध्ये विद्यार्थ्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो.

स्मार्टफोन किंवा लॅपटॉपची कमतरता

कुटुंबातील कर्त्या व्यक्तीकडे एकच फोन असल्यामुळे मुलांना ऑनलाईन शिक्षण घेण्याकरिता कुटुंबातील इतर सदस्यांना सोबत सहभागी करावे लागते. त्यामुळे शिक्षकांनी शिकवलेले विद्यार्थ्यांना व्यवस्थित समजत नाही.

शिक्षणाची गुणवत्ता

विद्यार्थ्यांना आधुनिक स्मार्टफोन तसेच कम्प्युटर या उपकरणाविषय ज्ञानाची कमतरता असल्यामुळे तसेच इंटरनेट सिस्टीम न चालणे व उपकरणाच्या कमतरतेमुळे मुलांना शालेय शिक्षकांकडून शिकविणीचा दर्जा आणि लक्ष देण्याची क्षमता कमी पडत असल्याचे निदर्शनात येते.

पर्याप्त अभ्यास साहित्याची कमतरता

ऑनलाईन शिक्षण घेत असताना विद्यार्थ्यांना न समजलेल्या भागावर किंवा अभ्यासास उपयुक्त असणाऱ्या विषयाशी संबंधित योग्य पुस्तके नोट्स आणि इतर शालेय सामग्री मिळणे कठीण होते.

प्रेरणेचा अभाव

झोपडपट्टीतील वातावरण हे शिक्षणास योग्य नसते अशा घरातील वातावरण हे ऑनलाईन शिक्षण घेण्याकरिता अयोग्य असते. तसेच कुटुंबातील पालकांना शिक्षण शिक्षणात आवड नसल्याने विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्याकरिता पोषक वातावरण निर्मिती होत नाही. विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्याकरिता आवश्यक असणाऱ्या पोषक वातावरण तसेच प्रेरणेचा अभाव असतो.

शांतीचे वातावरण नाही

ऑनलाईन शिक्षण घेण्याकरिता आवश्यक असणारे योग्य वातावरण झोपडपट्टीत प्राप्त होत नाही. सर्व बाजूला भांडणे, जोरजोरात बोलणे, असल्याकारणाने शिक्षण घेण्याकरिता आवश्यक असणारे शांतीचे वातावरण उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे अध्ययनात लक्ष लागत नाही.

शिक्षकांचा संपर्क कमी असणे

ऑनलाइन शिक्षण घेत असताना शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यात असणारे समोरासमोरील संवाद कमी होतो त्यामुळे त्यांच्यातील भावनिक दूरी वाढत जाते त्यामुळे विद्यार्थ्यांना परंपरागत शिक्षणपद्धतीत असणारे शालेय वातावरण व मित्रपरिवार मिळत नसल्या कारणामुळे एकटेपणाची भावना निर्माण होते.

एकाग्रतेची कमतरता

विद्यार्थी झोपडपट्टीत वास्तव्य करीत असल्याने शिक्षणास पोषक असणारे वातावरण निर्मिती होत नाही. घरातील वातावरण शिक्षणासाठी योग्य राहत नाही. ऑनलाइन क्लास सुरू असताना कुटुंबातील इतर सदस्यांची उपस्थिती तसेच अभ्यासाकरिता आवश्यक असणाऱ्या साहित्य प्राप्त करून घेण्याकरिता आवश्यक असणाऱ्या वाचनालयाची अनुपस्थिती यामुळे विद्यार्थ्यांचे मनोबल कमी होत जाते व त्यामुळे त्यांचे अभ्यासातील एकाग्रता कमी होते.

समारोप

ऑनलाइन शिक्षण घेणे हे आजच्या काळाची गरज असली तरी हे शिक्षण घेण्याकरिता आवश्यक असणारे साहित्य हे अत्यंत महाग असल्यामुळे आर्थिक दृष्ट्या

कमकुवत असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना परवडणारी नसून यामुळे विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होताना दिसून येते

संदर्भ ग्रंथ

- ✦ Alaul Alam (3june2020) “challenges and possibilities of online education during Covid-19”, online publication (8:25:46CEJT)
- ✦ Pujari D.R.(2020) “impact of corona virus on Indian education system”. UGC care general 31.
- ✦ Mustafa N.(2020) “Impact of the corona virus pandemic on education”. International Journal of health reference research.1-12.
- ✦ Shahu P.(2020) “challenges of University due to corona virus disease 2019(Covid -19): impact on education and mental health of students and academicstaff”.cureus,12,e7541.https://doi.org/10.7759/cureus.7541
- ✦ “करोना विषाणू आणि शिक्षण” Maharashtra Times/update12 April 2020,04:00:00AM
- ✦ कुंझू प्रतिभा (२०२०) “डिजिटल शिक्षण आणि विद्यार्थ्यांची मानसिक आरोग्य”. जून २२,२०२० द वायर मराठी.कॉम
- ✦ कुंवर राजीव कुमार “संकट की घडी मे ऑनलाइन शिक्षा सही है पर इसे कक्षा हो का विकल्प नहीं बनाया जा सकता”,08/01AM May17,2020m.thewirehindi.com

भारतीय धर्मनिरपेक्षता : अर्थ, परिस्थिती आणि भविष्य

राजगुरु नितीन बबनराव

एम. ए. सेट (समाजशास्त्र)

समाजशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

गोष्टवारा

भारतीय स्वातंत्र्याला १५ ऑगस्ट २०२५ रोजी ७८ वर्ष पूर्ण होतील. १५ ऑगस्ट (स्वतंत्र दिन), २६ नोव्हेंबर (संविधान दिन) आणि २६ जानेवारी (प्रजासत्ताक दिन) हे राष्ट्रीय सण प्रत्येक भारतीयांसाठी अगदी धार्मिक सणापेक्षा जास्त महत्वाचे असतात. भारतासारख्या बहुधर्मीय देशात धर्मनिरपेक्षता महत्त्वपूर्ण मुद्दा आहे. १९७६ साली ४२व्या घटनादुरुस्तीने संविधानच्या प्रस्तावनेत “धर्मनिरपेक्ष” (पंथनिरपेक्ष) शब्द जोडण्यात आला. मुळतः धर्मनिरपेक्ष असलेल्या भारतीय संविधानाने देशात धार्मिक आणि सांप्रदायिक सहिष्णुता निर्माण करण्याची महत्वाची भूमिका या घटनादुरुस्तीने निभावली आहे. अनेकदा भारतात धर्मनिरपेक्षतेच्या बाबतीत अनेक चुकीचे अर्थ दर्शवले जातात. त्यामुळे सामाजिक, न्यायिक, राजकीय आणि राष्ट्रीय पातळीवर विवादाची परिस्थिती निर्माण होते. बदलत्या वैचारिक प्रवाहामुळे अलीकडच्या काळात धर्मनिरपेक्षतेच्या बाबतीत अनेक समज-गैरसमज झालेले दिसून येतात. यामुळे जागतिक आणि भारत देशपातळीवर धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना आणि धारणा समजून घेणे तितकेच गरजेचे ठरते. यातून अनेक प्रश्नांची उत्तरे आपणास मिळू शकतात. जसे की, जागतिक आणि भारत देशपातळीवर धर्मनिरपेक्षता चांगली की वाईट? भारत देश धर्मनिरपेक्ष की पंथनिरपेक्ष? कारण याबाबत समाजात आजही गोंधळाची स्थिती आहे. त्याचबरोबर भारतीय संदर्भात धर्मनिरपेक्षता म्हणजे नेमके काय? सामाजिक स्तरावर धर्म/पंथ यांचा योग्य अर्थ समजून घेणे गरजेचे आहे. धर्मनिरपेक्षतेबद्दलचा समाज आणि राजकारणातील दृष्टिकोन समजून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे. इतिहासात डोकावताना धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ आणि विकास समजून घेतल्यावर भारतात धर्मनिरपेक्षतेचे भविष्य काय असू शकते याचा अंदाज आपण घेऊ शकतो.

शब्द सुचनक -

धर्मनिरपेक्षता, संविधान, Continuum प्रवाह, धार्मिक धुवीकरण, छद्म धर्मनिरपेक्षता.

उद्दिष्टे

1. धर्म आणि धर्मनिरपेक्षता यातील फरक समजून घेणे.
2. जगभरातील धार्मिक परिवर्तनपद्धतींचे सैद्धांतिक अभ्यास करणे.
3. भारतातील धर्मनिरपेक्षतेची परिस्थितीचे वर्णन करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तूत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक पद्धत वापरण्यात आली आहे. ज्यानुसार शोधनिबंधात “भारतीय धर्मनिरपेक्षता :- अर्थ, परिस्थिती आणि भविष्य” विषयी वर्णन केले. त्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशित-अप्रकाशित, शोध-प्रबंध, मासिके, इंटरनेट, तसेच उपलब्ध साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

सुरुवातीच्या काळात धर्मनिरपेक्षतेचे मूळ ग्रीक आणि रोमन तत्त्वज्ञानामध्ये दिसून येते. धर्मनिरपेक्षताचा सर्वसाधारण अर्थ “धार्मिक श्रद्धा आणि पारंपरिक मूल्यांचे आधुनिकीकरण असा होतो.” सामान्यपणे धर्मनिरपेक्षता समाजातील प्रत्येक घटकांच्या बाबतीत समानतेसाठी प्रयत्न करणारी चौकट आहे. धर्मनिरपेक्षतेचा मुख्य उद्देश असा समाज निर्माण करणे आहे, ज्यात सर्व धर्मीय किंवा इतर कोणत्याही धर्माचे लोक एकत्र राहू शकतात. धर्मनिरपेक्षता संकल्पना समजून घेण्याआधी धर्म म्हणजे काय? हे समजून घेणे महत्वाचे आहे. जुन्या काळात धर्म म्हणजे विशिष्ट वस्तू किंवा स्थितिविषयी अलौकिक मान्यता आणि विश्वास असा अर्थ समजल्या जात होता. अनेक विचारवंतांच्या मते धर्माचा आपापल्या सोयीने वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळा अर्थ ठरवल्यामुळे एक निश्चित परिभाषा सांगणे अवघड आहे. त्यामुळे धर्माचा संबंध ईश्वर, अलौकिक विश्वास, विशिष्ट वस्तू किंवा स्थिती प्राप्त करण्याच्या साधनापद्धतीशी जोडला जातो. भारतीय संदर्भात धर्माचे चार प्रकार मानले जातात.

१) **स्वभाव** - स्वभाव म्हणजे वस्तूची नैसर्गिक रचना, गुणधर्म. उदाहरणार्थ, जाळणे अग्निचा स्वभाव धर्म आहे, तहान भागवणे पाण्याचा मूळ स्वभाव धर्म आहे.

२) **कर्तव्य** - कर्तव्य म्हणजे व्यक्तीने निश्चित अश्या अनिवार्य करायच्या किंवा करण्यायोग्य गोष्टी/संकल्पना. उदाहरणार्थ, राजधर्म, विद्यार्थीधर्म, मित्रधर्म, भारतीय प्राचीन सांस्कृतिक ग्रंथात अनेक ठिकाणी धर्माचा उल्लेख कर्तव्य म्हणून केला आहे.

३) **पंथ, मजहब व संप्रदाय** - विविध माध्यमातून वेगवेगळ्या समुदायांनी धार्मिकतेच्या आधारावर ठरवलेल्या मार्गाचा आपल्या जीवनात अवलंब केला म्हणून पंथ, मजहब व संप्रदाय यांचा धर्माच्या संदर्भात अर्थ लावला गेला.

४) **साधनापद्धती** - भारतीय संदर्भात धर्माचा शेवटचा प्रकार साधनापद्धती मानला जातो, यासाठी धर्माच्या संदर्भात काही मूलभूत अटींची आवश्यकता मानली असते. विशिष्ट वस्तू अथवा स्थितीविषयी अलौकिक मान्यता असणे, यात काही धर्मांचा ईश्वर प्राप्तिवर विश्वास असतो. भारतात ईसाई, मुस्लिम, यहुदी आणि सिख याप्रमुख धर्मात ईश्वर, आत्मा, मोक्षप्राप्ती या संकल्पना मानल्या जातात, तर बौद्ध व जैन धर्मात ईश्वराविषयी मान्यता नसते. पण बौद्ध व जैन धर्मांचा आत्मा, अमरत्व, कैवल्य (आत्मा) यांसारख्या अलौकिक गोष्टींवर विश्वास असतो. सर्व धर्मात अलौकिक विश्वास आणि भावना प्राप्त करण्यासाठी विशिष्ट साधनापद्धती ठरवलेल्या असतात. भारतीय समाजात धर्माचा स्वभाव आणि कर्तव्य या अर्थाने न घेता प्रामुख्याने मजहब, पंथ व समुदाय आणि साधनापद्धती यासंदर्भात अर्थ घेतला जातो.

१८५१ मध्ये चार्ल्स ब्रेडलाफ आणि अँनी बेसंट यांच्या साथीने जॉर्ज जेकब होलियोक यांनी धर्मनिरपेक्षता (Secularism) शब्दाचा योग्य उपयोग केला गेला. होलियोक यांच्यावर डार्विन आणि काँट यांच्या सकारात्मक धर्माच्या विचारांचा प्रभाव होता. होलियोकने धर्म म्हणजे विशिष्ट वस्तू अथवा अलौकिक स्थितीवर विश्वास आणि भावना या अर्थाने होलियोकने धर्मनिरपेक्षतेची चार वैशिष्ट्ये सांगितली होती. धर्मनिरपेक्षता म्हणजे,

१) **धर्माप्रती तटस्थता** - होलियोक आणि त्यांचे सहकारी चार्ल्स ब्रेडलाफ यांच्यात धार्मिक तटस्थता विषयी मतभेद होते. होलियोक म्हणतात की धर्मात रूची आणि

विरोध भाव न ठेवता धर्माप्रती तटस्थता असली पाहिजे, तर दुसरीकडे ब्रेडलाफ यांचा धर्माला पूर्णपणे विरोध होता.

२) **इहलोकवाद** - मानवाची सर्व चेतना इहलोकातील जीवनावर असावी मोक्ष, स्वर्ग यांवर विश्वास नसावा. अनेकांच्या मते इहलोकवाद म्हणजे एक प्रकारे धर्मनिरपेक्षता असू शकते, ज्यास आपण “This worldliness” असे म्हणू शकतो.

३) **विज्ञान** - इहलोकातील जीवन विज्ञानाच्या मदतीने चांगले कसे करता येईल यावर भर असतो.

४) **धर्मनिरपेक्ष नैतिकता** - होलियोक यांच्या मते नैतिकता असण्यासाठी धर्माचे असणे बंधनकारक नाही. धर्म आणि नैतिकता या दोन संकल्पना वेगवेगळ्या असू शकतात. व्यक्तीस नास्तिक असूनही नैतिकता बाळगता येते. तार्किक बुद्धीच्या आधारे समजदारीने करायच्या कामासाठी धर्माची अनिवार्यता असणे आवश्यक नाही. धर्मावर विश्वास नसतांना सुद्धा नैतिकता टिकवता येते. यातून असे दिसून येते की, तत्त्वज्ञानाच्या स्तरावर धर्मनिरपेक्षतेची दार्शनिक रचना योग्य प्रकारे मांडण्यात आली. त्यानंतर प्रश्न निर्माण होतो की, धर्मनिरपेक्ष कोण असू शकतो, व्यक्ती, समाज की राष्ट्र? धर्मनिरपेक्षतेचा मानवी जीवनातील व्यावहारिक उपयोग या तीन स्तरावर होऊ शकतो. विशिष्ट भूभाग, विशिष्ट जनसंख्या, शासन, आणि संप्रभुता या सर्व मिळून तयार होणाऱ्या राजकीय रचनेस राष्ट्र किंवा देश म्हणतात.

तात्त्विक रित्या व्यक्ती आणि समाज आपापल्या स्तरावर धर्मनिरपेक्ष असू शकतात, पण राष्ट्र धर्मनिरपेक्ष आहे किंवा नाही? याविषयी अभ्यासणे महत्वाचे आहे. राष्ट्र धर्मनिरपेक्ष की पंथनिरपेक्ष हे समजून घेण्यासाठी राज्य धर्मनिरपेक्षतेविषयी राज्याच्या दोन सैद्धांतिक रचना करण्यात आलेल्या आहेत.

१) **कठोर/उग्र/नकारात्मक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र** - यात धर्माशी कसलाही संबंध ठेवला जात नाही व राष्ट्राने धर्मापासून पूर्णतः अंतर ठेवले जाते. यामध्ये राष्ट्रास धर्मापासून संपूर्णपणे मुक्त करणे यास नकारात्मक धर्मनिरपेक्षता म्हंटले आहे. नकारात्मक धर्मनिरपेक्षतेचे फ्रान्स प्रमुख उदाहरण आहे.

२) **सकारात्मक/उदार/विनम्र धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र** - यात राष्ट्रातील सर्व धर्माला बरोबरीने सन्मान दिला जातो आणि सर्व धर्माशी जवळीक साधली जाते.

भारतीय धर्मनिरपेक्षतेच्या संदर्भात पंथनिरपेक्ष अर्थ असणे निव्वळ योगायोग नाही, त्या मागे सकारात्मक आणि नकारात्मक धर्मनिरपेक्षता या दोन्ही धारणांचा संबंध आहे. नकारात्मक आणि सकारात्मक धर्मनिरपेक्षता धारणा समजून घेतल्यावर भारत धर्मनिरपेक्ष आहे किंवा नाही? या प्रश्नाचे उत्तर महत्वाचे ठरते. धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राच्या राष्ट्रीय ध्वज, मुद्रा आणि अन्य प्रतीक यावर कुठल्याही प्रकारच्या धर्माचे प्रतिनिधित्व करणारे प्रतीक नसतात. त्यानुसार धर्मनिरपेक्षतेच्या प्राथमिक अटींची पूर्तता भारतीय संदर्भात होते. भारताला राजकीय कोणताही धर्म नाही किंवा कोणत्याही एका धर्माला विशेष अधिकार दिले जात नाही. संविधानातील काही कलमांच्या आधारे भारत धर्मनिरपेक्ष नाही, पंथनिरपेक्ष राज्य आहे असे दिसून येते. संविधान निर्मितीच्या वेळेस संविधान सभेसमोर धार्मिक वैविध्याचे रक्षण करणे हा महत्वाचा मुद्दा होता. मूळ स्वरूपात धर्मनिरपेक्ष असलेल्या भारतीय

संविधानात १९७६ साली ४२ व्या घटनादुरुस्तीने समाजवादी, पंथनिरपेक्ष आणि अखंडता हे तीन शब्द जोडण्यात आले असले, तरी त्यामागे भारतीय संविधान मूळ स्वरूपात धर्मनिरपेक्ष आहे, असे लिखित स्वरूपात दर्शवण्यासाठी तत्कालीन शासनाचे प्रयत्न असावे मानायला हरकत नाही.

जगातील राष्ट्रीय पातळीवरिल धार्मिक विचारसरणीविषयी अधिक माहिती जाणून घेण्यासाठी खालील तक्ता १.१ मध्ये जगभरातील प्रमुख राष्ट्रांविषयी आणि राष्ट्रातील धार्मिक विचार परिवर्तन पद्धती यांच्यातील संबंधाची सैद्धांतिक रचना सांगितली आहेत. धर्मतंत्र अधीन राष्ट्रापासून ते धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र अश्या वैचारिक विकासाच्या एका विशिष्ट बदल होण्याच्या अखंड प्रवाहाला “Continuum” असे म्हणतात. याविषयी अधिक समजून घ्यायचे झाल्यास पुढील तक्त्याच्या आधारे मदत होईल.

तक्ता १.१

धर्मतंत्र अधीन राष्ट्र	धर्म प्रभावित राष्ट्र	धर्मविरोधी राष्ट्र	धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र
यात, राज्य आणि धर्म यांचा संबंध असतो. राज्य पूर्णपणे धर्माच्या अधीन असते. धर्मप्रमुख राज्याचा प्रमुख असतो अथवा राज्याचा प्रमुख धर्मप्रमुखाच्या अधीन राहून काम करतात. अश्या राज्यात धर्मग्रंथांना संविधान म्हणून मान्यता असते आणि विशिष्ट धर्माला प्राथमिकता दिली जाते. उदा. व्हॅटिकन सिटी, तिब्बत प्रदेश, माऊंट अथोसचा अंशतः स्वतंत्र प्रदेश, अंशतः इराण.	यात, राज्यावर विशिष्ट धर्माचा प्रभाव असतो. विशिष्ट धर्माला राजकीय मान्यता किंवा विशेष सुविधा दिल्या जातात. राज्यातील संविधान धर्मग्रंथ प्रभावित असते. उदा. डेन्मार्क, नॉर्वे, फिनलंड, पाकिस्तान, बांगलादेश, भूतान, कंबोडिया, श्रीलंका, लावोस, नेपाळ आणि ब्रुनेई.	यामध्ये, राज्यात धर्मविरोधी मार्क्सवादी विचारसरणी असते. धर्म कठोरपणे मुळापासून नष्ट करणे हा उद्देश्य असतो. धर्मविरोधी म्हणजेच अधार्मिक आणि नास्तिक विचार प्रसार असतात. यात धार्मिक मान्यतेस विरोध असतो. उदा. १९१७ च्या क्रांतीने निर्मित सोव्हिएत संघ, १९७६ च्या नंतरचा चीन, कंबोडिया मार्क्सवादी शासन, नॉर्थ कोरिया.	यात, राज्याचा राजकीय धर्म नसतो. राजकीय स्तरावर नास्तिकता आणि अस्तिकता दोन्हीला महत्त्व दिले जात नाही. यात धर्माला समर्थन आणि विरोधही नसतो. राज्य आणि धर्माची कार्यक्षेत्र वेगवेगळी असतात. देशातील नागरिकांना धार्मिक स्वाधिनता असते. धार्मिक भेदभाव केला जाणार नाही याची शाश्वती असते. उदा. भारत, अमेरिका.

तक्ता संदर्भ – <https://vajiramandravi.com/quest-upsc-notes/secularism/>

भारतीय संविधानातील मूळ अधिकारात कलम १४ नुसार कायद्यासमोर समानता आणि कायद्याचे समान संरक्षण प्रदान केले आहे. कलम १५ नुसार सामाजिक मुद्यात

धर्म, वंश, जाती, लिंग किंवा जन्मस्थानाच्या आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही. कलम १६ नुसार सर्व नागरिकांना सार्वजनिक रोजगाराच्या बाबतीत समान

संधीची हमी दिली जाईल. यावेळी धर्म, वंश, जात, जन्मस्थान आणि निवासस्थान यांच्या आधारे भेदभाव केला जाणार नाही असा पुनरुच्चार केला आहे. शोषणाविरुद्ध संरक्षण कलम २३ नुसार राज्य आवश्यक असल्यास नागरिकास मदत करण्यास बाध्य करील, पण यावेळी धार्मिक आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही असे सांगण्यात आले आहे. कलम २५ नुसार विवेक स्वातंत्र्य देण्यात देऊन सर्व व्यक्तींना विवेकबुद्धीने स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्यपणे धर्माचा प्रचार, प्रसार आणि अभिप्राय करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे. कलम २६ नुसार प्रत्येक धार्मिक समूहाला किंवा व्यक्तीला धार्मिक व सेवाभावी हेतूने संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार आहे. कलम २७ नुसार राज्य कोणत्याही नागरिकास कोणत्याही विशिष्ट धर्माची किंवा धार्मिक संस्थेला पदोन्नतीसाठी किंवा देखभाल करण्यासाठी कोणतेही कर भरण्यास भाग पडणार नाही. कलम २८ नुसार वेगवेगळ्या धार्मिक समूहांना शैक्षणिक संस्थांना परवानगी देण्यात आली आहे. कलम २९ आणि ३० नुसार अल्पसंख्यांक समूहाला सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क प्रदान करण्यात आले आहे. मूळ अधिकारानंतर समाजात समानता निर्माण करण्यासाठी कलम ४४ नुसार देशपातळीवर समान नागरी कायदा लागू करण्यासाठी प्रयत्न करील असे सांगण्यात आले आहे. मूलभूत कर्तव्य कलम ५१ (A-e and f) नुसार नागरिकांना समरसतेची भावना आणि समान बंधुताच्या भावनेस प्रोत्साहित करणे आणि आपल्या संयुक्त संस्कृतीच्या समृद्ध वारसाचे जतन करण्यास सांगते. मूलभूत कर्तव्यातील ही कलम धर्मनिरपेक्षतेची संबंधित आहे. भारतीय संविधान कलम ३२४ ते कलम ३२९ मध्ये निवडणूक प्रक्रियेविषयी सांगण्यात आले आहे. कलम ३२५ नुसार धार्मिक आधारावर मत मिळवण्यासाठी भेदभाव न करावा असे सांगितले आहे. भारतातील अन्य कायदे जसे की, भारतीय दंड संहिता (IPC), गुन्हेगारी प्रक्रिया संहिता (CrPC), भारतीय साक्ष कायदा (IEA), Code Of Civil Procedure Act, समान नागरी संहिता, विशेष विवाह अधिनियम, १९२५ चा भारतीय उत्तराधिकार कायदा (ISA), २००० सालचा Juvenile Justice (Care and Protection of children) Act नुसार कोणत्याही धर्माचा व्यक्ती बाळ दत्तक घेऊ शकतो, असा कायदा करण्यात आला. यानंतर १९६९ चा शपथ ग्रहण(Oth Act) कायदानुसार न्यायालय आणि

न्यायपालिकेत शपथ ग्रहण करतांना धार्मिक आधार घेतला जाऊ नये अशी तरतूद करण्यात आली आहे. वरील सर्व घटकांचा आढावा घेतला तर संविधान सभेने भारतीय संविधान तयार करतांना धर्मनिरपेक्ष भावना केंद्राशी ठेवली असावी असे दिसते. ४२ व्या घटनादुरुस्तीत धर्मनिरपेक्ष (Secular) शब्द जोडून भारत देश लिखित स्वरूपात धर्मनिरपेक्ष (पंथनिरपेक्ष) आहे आणि भारताला कोणताही राजकीय धर्म नाही सर्वासाठी कायदे समान आहे, असे दार्शनिक प्रयत्न असावे. काही प्रकरणात संविधान धर्मनिरपेक्षता प्रस्थापित करण्यात कमी पडताना दिसते जसे की, भारतात अजून कलम ४४ नुसार समान नागरी कायदा पूर्ण स्वरूपाने लागू झालेला नाही.

स्वतंत्र भारताचे बहुधर्मीय स्वरूप लक्षात घेऊन, १९७६ साली भारताच्या राज्यघटनेत ४२ वी घटनादुरुस्ती करून भारतीय प्रजासत्ताक “धर्मनिरपेक्ष” आणि “समाजवादी” हे शब्द संविधानाच्या प्रस्तावनेत जोडले गेले. अशा रीतीने ‘धर्मनिरपेक्षता’ या तत्त्वाला संविधानाचे बळ मिळाले असले, तरी प्रत्यक्ष राजकीय आणि सामाजिक व्यवहारात धर्मनिरपेक्षतेचा किती उपयोग होतो हा प्रश्न उपस्थित राहतो. भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ सुरुवातीपासून धर्मनिरपेक्ष परंपरा आणि संस्कारांनी परिपूर्ण होती. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या सुरुवातीच्या भागात सर फिरोजशाह मेहता, गोविंद रानडे, गोपाळ कृष्ण गोखले यांसारख्या उदारमतवादी लोकांनी धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन बाळगला. मोतीलाल नेहरू अध्यक्ष असलेल्या नेहरू समितीत धर्मनिरपेक्षतेबाबत अनेक तरतुदी होत्या. स्वातंत्र्य काळातील नेत्यांनी आणि स्वातंत्र्य सैनिकांनी कधीच धर्माविषयी उदासीनता दाखवली नव्हती. परंतु कालांतराने भारतीय राजकारणाने सत्ता काबीज करण्यासाठी जातीय विभागणीच्या नावाखाली अत्यंत कठोर मार्गाचा अवलंब केला आहे. यामुळे भारतात धार्मिक कट्टरतावाद पसरत गेला. धार्मिक कट्टरतावाद भारतासारख्या सर्वात मोठ्या लोकशाही देशाला अत्यंत धोकादायक आहे. स्वातंत्र्यानंतर सुरुवातीच्या काळात सामाजिक विचारांचे समर्थक पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्याकडे प्रबळ सत्ता असल्यामुळे कट्टरतावादी धार्मिक हस्तक्षेपाची आवश्यकता नव्हती किंवा स्पष्टपणे दिसून येते. स्वातंत्र्यानंतर १९६० पर्यंत राजकारणात धर्म आणि धार्मिक विरोध नव्हता, पण १९६० नंतर विविध धर्म

आपापले पक्ष स्थापित करायला लागली आणि सत्ता काबीज करण्यासाठी धर्माचा आधार घेतला गेला. १९७० च्या काळात राजकारणात फतवा राजकारण सारखे प्रकार होऊ लागले ज्यानुसार धार्मिक नेत्याकडून निवडणुकीच्या उद्देशाने राजकीय लोक सत्ता मिळवण्यासाठी पहिल्यांदा धार्मिक धुवीकरणचा आधार घेऊ लागले. देशात धार्मिक व राजकीय विचारांचे लोक एकत्र मिळून पक्ष स्थापन करू लागली. त्या काळात जनसंघ हिंदू संघटना नागरिकांचे धार्मिक धुवीकरण करू लागली तर काँग्रेस पक्ष मुस्लिम नागरिकांचे जाती धर्माच्या नावाखाली धुवीकरण करायला लागली. त्यानंतर राजकीय पक्षांनी वोट बँक तयार करण्यासाठी धर्म, जात, नस्ल यांचा मोठ्या प्रमाणात वापर करू लागले. जागतिक स्तरावर सर्व ठिकाणी सत्ता मिळवण्यासाठी धर्माचा आपापल्या सोईने वापर केला जात आहे हे कट्टर सत्य आहे. १९७० च्या दशकापासून ते आजपर्यंत सत्ता मिळवण्यासाठी राजकारणात धर्माचा वापर होत आला आहे. भारतात सध्याच्या राजकारणाचा धर्मनिरपेक्षतेबद्दलचा दृष्टिकोन बदलत चालला आहे. संविधानाने पंथनिरपेक्षता स्वीकारली असली तरी अनेक राजकीय पक्ष सत्ता मिळवण्यासाठी धर्माचा गैरवापर करतांना दिसतात. राजकारणासाठी अल्पसंख्याक आणि बहुसंख्याक नागरीकांना धर्माचे मोह दाखवून कट्टरतेच्या नावाखाली भडकवली जातात. राजकीय फायद्यासाठी आंतर धार्मिकवाद निर्माण केले जातात. अनेक राजकीय नेते स्वतःच्या अनैतिक प्रवृत्तीचे परीक्षण न करता छद्म धर्मनिरपेक्षता (Pseudo-Secularism) दाखवतात. राष्ट्राच्या प्रतिनिधींनी एका विशिष्ट बहुसंख्यक लोकांच्या धार्मिक कार्यक्रमात सहभाग घेणे धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्वांचे उल्लंघन आहे. इतिहासात अनेकदा सत्ता मिळवण्यासाठी धार्मिक कार्यक्रमात प्रतिनिधींनी सहभाग घेतला आहे. संविधानानुसार भारतासारख्या धर्मनिरपेक्ष देशातील प्रतिनिधींनी राजकीय फायद्यासाठी सार्वजनिक ठिकाणी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे धर्मवादी समाजाचे अनुकरण करून एका विशिष्ट धर्माचा प्रचार करणे योग्य नाही. कदाचित समाजात धार्मिक कट्टरतावाद निर्माण करून सत्ता उपभोगणे हा छद्म धर्मनिरपेक्षता (Pseudo-Secularism) दाखवणाऱ्या राजकीय नेत्यांचा प्रयत्न असावा. कारण समाजातील कट्टरतावाद त्यांच्यासाठी राजकीय पोषक वातावरण तयार होण्यास मदतगार ठरत असेल. त्यामुळे धर्मवादी समाजाचे अनुकरण करून राजकीय हेतू साध्य

करण्याची स्पर्धा अलिकडच्या काळात जास्त वाढली आहे. भारतीय धर्मनिरपेक्षता (पंथनिरपेक्षता) समजून व आचरणात आणण्यास जवळपास सर्वच प्रमुख राजकीय पक्षांनी उदासीनता दाखवली आहे. खरे पाहता भारतीय राजकारणात राजकीय पक्षांना धर्मनिरपेक्षता नक्कीच परवडणारी नाही. पण नागरिकांना वेगवेगळ्या धर्मातील धार्मिक कायदे संविधानातील मूलभूत अधिकारांपासून नागरिकांना वंचित ठेवू नये यासाठी समान नागरिक कायदा असणे तितकेच गरजेचे आहे. धार्मिक विविधतेने संपन्न असलेल्या देशात धर्मनिरपेक्षता व्यवस्थितरीत्या रुजवण्यासाठी धर्म आणि धार्मिक विश्वास अचानक बाजूला करता येणे शक्य नाही. पण धार्मिक विविधतेचा गैरवापर होऊ नये याची सर्व राजकीय नेत्यांनी आणि पक्षांनी दक्षता घ्यायला हवी. यासाठी धर्मनिरपेक्षतेबद्दलची राजकारणातील उदासीनता कमी होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

भारतीय संविधान मूलतः सकारात्मक धर्मनिरपेक्ष आहे. खरे तर धर्मनिरपेक्षतेविषयी संविधानाच्या प्रास्ताविकेत उल्लेखाची आवश्यकता नव्हती, पण तरी बदलत्या राजकारणामुळे दूरदृष्टी ठेवून भारतीय संविधान धर्मनिरपेक्ष आहे, यासाठी तत्कालीन शासनाचा लिखित स्वरूपात दार्शनिक प्रयत्न असावेत. अलीकडे भारतीय राजकारणात सर्वधर्म समभाव विचारसरणीपासून ते हिंदुराष्ट्रपर्यंत टोकाची भूमिका असलेली मानसिकता दिसून येते, तर दुसरीकडे एक असा मोठा समूह आहे जो आजही सर्व समावेशक आणि समानतेचा भाव बाळगून आहे. भारतीय संविधान, न्यायपालिका, कायदे आणि नियम समानता आणि सर्वसमावेशक विचारांसाठी पोषक आहे. पण आजही देशात समान नागरी संहिता लागू करण्यासाठी देशपातळीवर एकमत विकसित होण्यासाठी अडचणी निर्माण होत आहे. कायदानुसार एकसमान पातळीवर येण्यासाठी विविध समाजातील सदस्यांमध्ये चर्चा आणि विनिमय करून जनजागृती करण्याची गरज आहे. समान नागरी संहिता सारख्या सामाजिक उपक्रमांची अंमलबजावणी करण्याआधी समाजात अनुकूल वातावरण निर्माण करणे व सामाजिक आणि राजकीय सहमती निर्माण करायला हवी. समाजात सर्वधर्म समभाव आणि शांतीपूर्ण सुखी समाज निर्माण करायचा असेल, तर राजकीय धर्मनिरपेक्षतेची गरज आहे. त्याचबरोबर योग्य शिक्षणाच्या आधारे येणाऱ्या नवीन पिढीस धार्मिक विविधतेबाबत योग्य शिकवण आणि

इतर धर्मांचा सन्मान करावे यासाठी जागृत करणे, ही समाजाची जबाबदारी आहे.

निष्कर्ष

1. धार्मिक विविधता असलेल्या अनेक देशात धार्मिक समानता आणि विविध धर्मात समानता निर्माण करण्यासाठी पंथनिरपेक्षतेची आवश्यकता आहे.
2. भारतात व्यक्ती स्तरावर धर्मनिरपेक्षतेची भावना आहे, पण भारतीय समाजात आणि राजकारणात धर्मनिरपेक्षता अंशतः आढळून येते. अनेकदा कळत, नकळत, हेतूने अथवा अहेतूने, खुले किंवा छुप्या पद्धतीने राजकारणात धर्माचा वापर भारतीय इतिहासात झाला आणि सध्याच्या काळात मोठ्या प्रमाणात होत आहे.
3. विविध जाती धर्माने संपन्न भारत देशात समानता आणि सहिष्णुता निर्माण करण्यासाठी संविधानाची रचना मूळ स्वरूपात धर्मनिरपेक्ष आहे.
4. भारतीय राजकारणातील धर्मनिरपेक्षता विषयीची उदासीनता कमी होणे अत्यंत गरजेचे आहे. त्यासाठी समाजात राजकीय न्यायापेक्षा सामाजिक चळवळीतून न्याय देण्यावर जास्त भर द्यायला हवा.

संदर्भ

- ✦ एम. पी. गोडबोले(मुळलेखक) सुजाता गोडबोले (अनुवाद), भारताची धर्मनिरपेक्षता.
- ✦ एम. पी. गोडबोले(मुळलेखक) सुजाता गोडबोले (अनुवाद), भारताची धर्मनिरपेक्षता: धोक्याच्या वळणावर.
- ✦ THE CONTEST OF INDIAN SECULARISM by Erja Marjut Hänninen University of Helsinki Faculty of Social Sciences Political History Master's thesis December 2002.
- ✦ Introduction to Secularism Gerard Phillips, Published by the National Secular Society, August 2011.
- ✦ Judicial Interpretations of the Concept of Secularism in India By Anmol Singh Khanuja. LEXFORTI Legal Journal Vol-II Issue- I.
- ✦ POLITICAL SECULARISM: WHY IT IS NEEDED AND WHAT CAN BE LEARNT FROM ITS INDIAN VERSION by Rajeev Bhargava.
- ✦ Is India a Secular Nation? Text of Undelivered Late B G Deshmukh Memorial Lecture 2016 By MADHAV GODBOLE Vol. 51, Issue No. 15, 09 Apr, 2016.

भारतातील कृषी सुधारणा : एक अभ्यास

श्री.अनिल संपतराव जाधव

संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना

कृषी व्यवसाय हा जगातील अत्यंत पुरातन व्यवसाय असून आधुनिक काळातही तो व्यापक प्रमाणात केला जातो. जगातील जवळ-जवळ दोन तृतीयांश लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती हाच आहे. कृषीक्षेत्र सर्व विकासाची जननी आहे. जगातील विकसीत राष्ट्रांनी अगोदर उपलब्ध संसाधनाचा सुयोग्य वापर करून कृषी उत्पादन संख्यात्मक व त्यानंतर गुणात्मक सुधारणा केली आणि पुढे कालांतराने प्रगत व व्यापारी शेतीचा विकास करण्यासाठी त्यांनी शेतकर्यांनी सतत प्रयत्न केले. औद्योगिक क्रांतीमुळे कृषी क्रांती झाली कृषी विकासामुळे औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मोठ्या प्रमाणात विस्तार होण्यास मदत झाली जगातील विकसीत देशावरून असे लक्षात येते की, औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राचा विकास हा व्यापक अर्थाने शेती क्षेत्रावरच अवलंबून आहे.

भारताच्या आर्थिक विकासाला गती आणि शाश्वती देण्यासाठी कृषीक्षेत्राचा सर्वांगीण विकास होणे आवश्यक आहे. भारताचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ ३२.४४ कोटी हेक्टर आहे. त्यापैकी १४ कोटी २६ लाख हेक्टर क्षेत्रावर शेती केली जाते. तसेच निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र १० कोटी हेक्टर आहे. म्हणजे जवळ जवळ ४७ टक्के क्षेत्रफळावर प्रत्यक्षरीत्या शेती केली जाते. याचा अर्थ भारतातील बहुसंख्य लोक ग्रामीण भागात राहतात. त्यांचे शेती हेच प्रमुख उपजीविकेचे साधन आहे. भारताची वाढती लोकसंख्या आणि शेती यातील सहसंबंध, रोजगार व शेती अन्नधान्याची उपलब्धता आणि स्वयंपूर्णता, राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा, विदेशी चलनाची प्राप्ती इत्यादी बाबतीत कृषी क्षेत्र अर्थव्यवस्थेत प्रामुख्याने व्यावसायिक उत्पादकीय आणि बाजारी भूमिका पार पाडते म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात कृषिक्षेत्राचे योगदान खूप मोठे आहे. थोडक्यात शेतीचा परिचय खालीलप्रमाणे **कृषी किंवा शेतीचा परिचय**

शेती हा प्राथमिक व्यवसाय असून, मानवाचा सर्वात जुना आणि एक महत्वाच व्यवसाय म्हणून शेतीस ओखले जाते. सर्वसाधारणपणे पिकांची लागवड करणे आणि पशु

पक्षांचे संगोपन किंवा जोपासना करणे म्हणजे कृषी किंवा शेती होय. ठोबळ मानाने पिकांची लागवड व पशुपक्षांचे संगोपन करण्यास जेव्हा सुरुवात झाली जेव्हा पासून शेतीचा उगम झाला असावा असे मानले जाते. शेती सारख्या मानवी व्यवसायाच्या उगमाविषयी काळ आणि स्थळांच्या बाबतीत अभ्यासकात मतमतांतरे असल्याचे स्पष्ट पणे आढळून येते. इतिहासिक काळातील मानवी जीवनाची प्रगती नैसर्गिक व सामाजिक घटकांच्या प्रभाव खाली अतिशय संतगतीने झाल्याचे दिसून येते. मात्र पाषाण युगात व तदंतर मानवाची प्रगतीचा दर वाढल्याच्या जाणवते. अर्थातच सुरवातीच्या काळात मानवी जीवन अस्थायी स्वरूपाचे होते. अन्न पुरवठा व उपोषण समस्यातून मार्ग वाढण्यासाठी विशीठ पिकांची व प्राण्यांची निवट करून त्यांची योग्य ती काळजी घेत कृषी क्रियाची स्थायी सुरुवात झाली असावी.

औद्योगिक व हरितक्रांती पूर्वी भारतीय शेती ही पारंपारिक पद्धतीने केली जायची त्या मध्ये सुधारणा होवून आज केली जाणारी शेती ही आधुनिक पद्धतीने केली जात आहे. ती खालीलप्रमाणे

शेतीतील आधुनिक साधने व तंत्रज्ञान

1. **शेतीतील आधुनिक साधने**- जलसिंचन - जगातील कोणत्या ही देशात वर्ष भर शेतीस नैसर्गिक पाणी पुरवठा होत नाही. त्यासाठी पिकांच्या गरजेनुसार कृत्रीम पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था करावी लागते. पिकांच्या गरजेनुसार कृत्रीम पाणी पुरवठा करण्याच्या प्रक्रियेस किंवा व्यवस्थेस जलसिंचन म्हटले जाते. जलसिंचनद्वारे पिकांचे वर्षातून दोन ते तीन वेळा हमखास उत्पादन घेतले जाते. भूपृष्ठीय जल प्रामुख्याने ओठा, नदी, तलाव, सरोवर, विहीर, कुपनलिका इत्यादी स्रोतांच्या स्वरूपात उपलब्ध असते आधुनिक तंत्रज्ञानाने बनवलेल्या विविध प्रकारच्या पंपद्वारे आवश्यक त्या ठिकाणी पाईपलाईनने पाणी उपलब्ध करून घेतले जाते.

2. **सुधारित बी-बियाने** पारंपारिक बी-बियाणा फाटा देते. आधुनिक बी-बियाणे वापरण्यास शेतकर्यांचा कल वाढत आहे. विविध भौगोलिक स्थितीत पिकांच्या निकोप व अधिकतम उत्पादन देण्याच्या संकरित बी-बियाणांची निर्मिती करण्यासाठी संशोधन मंडळ ज्याद्वारे आज भारताच्या प्रत्येक राज्यात शेती संशोधन मंडळे त्यांच्या गरजेनुसार बी-बियाणांचे संशोधन करत आहेत. ज्याचा परिमाण म्हणून भारत अन्नधान्य उत्पादनात स्वयंपूर्ण बनला आहे.
3. **रासायनिक खते-** मृदांमध्ये नायट्रोजन व फॉस्फरस प्रमाण कमी असल्याने त्याचा थेट परिणाम पिकांच्या उत्पादनावर होत असे. परंतु गेल्या काही दशकात मृदेतील घटकांचे संशोधन करून अशा घटकांची कमतरता भरून काढण्यासाठी सेंद्रिय खाताना समांतर पर्याय म्हणून अनेक प्रकारचा रासायनिक खतांची निर्मिती व आयात केली जाते. याचे फलित म्हणून भारतीय कृषी क्षेत्रातून विविध उत्पादनाची भरघोस वाढ झालेली प्रकर्षाने दिसून येते.
4. **उर्जा- कृषी** अवजारे व जलसिंचनासाठी सर्रास उर्जाचा वापर दिवसेंदिवस वाढत आहे. भारतात आर्थिक नियोजन सुरु झाल्या पासून विविध प्रकारची उर्जा वापराकडे शेतकर्यांचा कल वाढत आहे. जलविद्युत बरोबर कृषी पंपासाठी सौर उर्जा वापरली जात आहे. ट्रॅक्टर किंवा इतर वाहनांसाठी वापरण्यात येणारे डिझेलची जागा विद्युत आधारित वहाने घेत आहेत.
5. **भांडवल-** कृषी प्रगती, उत्पादकात, तांत्रिक बदल, नवीन जमीन लागवडीखाली आणणे, जमीन, सपाटीकरण, बंधबंधीस्ती, जलसिंचन, खते, आधुनिक तंत्राचा वापर व संशोधन करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात भांडवलाची गरज असते. शासनाच्या माध्यमातून विविध पतपुरवठा करणार्या संस्थांची उभारणी करून कृषीसाठी भांडवल उपलब्ध करून दिले जाते. ज्या व्दारे आधुनिक शेतीचा चेहरा बदलण्यास मदत झाली आहे.
6. **विपणन-** शेतीतून उत्पादित केलेल्या मालास हमखास बाजार पेठ मिळणे गरजेचे असते. पिकांची प्रकार व प्रमाण अनेकदा बाजारपेठेतील मागणीवर अवलंबून असते. शेतकर्यांचा माल बहुदा नाशवंत असतो. अशा परिस्थितीत विपणन व्यवस्था साधनांचा योग येतो बदल व विकास झाल्याने काही अंशी कृषी विकास झाल्याचे दिसून येते. उदा. भारतीय पाजीपला व फळे जागतिक बाजार पेठेत पोहचली आहेत.
7. **कृषी अवजारे-** कृषी वाजरांमध्ये वेगवेगळ्या साधनांचा समावेश होतो. शेतीच्या मशागती साठी वापरण्यात येणार भिन्न - भिन्न आधुनिक यंत्रसामुग्री व उपकरणे जसे की ट्रॅक्टर, जेसीबी, ऊस, तोडणी यंत्र, एकत्र मळणी यंत्र, स्प्रेअर पंप, रोटावेटर, तुषार सिंचन इत्यादी.
8. **नॉनो तंत्रज्ञान-** अर्थातच एखाद्या जैविक घटकाचा सूक्ष्मात सूक्ष्म भागात विभागणी करून त्याचे गुणधर्म व रचना यांचे ज्ञान प्राप्त करणे व त्याचा उपयोग करण्यासांबंधीचे तंत्र आहे. या तंत्राचा उपयोग करून कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी व माल जास्त काळ टिकविण्यासाठी केला जावू लागला आहे. नॉनो तंत्रज्ञाचा वापर करून कृषी उत्पादन अनेक पट्टीने वाढविण्यासाठी विविध पिकांच्या संकरित बियाणावर प्रक्रिया करून त्यांच्या संरचनेत आवश्यक ते बदल करून उत्पादक क्षमता व रोग प्रतिका रक शक्ती वाढवता येते.
9. **कीटकनाशके-** पिकांचे भरघोस उत्पादन घेण्या करिता पिकांचे किडी व रोगराई पासून संरक्षण करावे लागते. किडी व रोगराईपासून पिकांचे ३० ते ६० टक्के नुकसान होत असते. या सर्वांपासून पिकांचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने आधुनिक तंत्रज्ञाचा वापर करून योग्य त्या पिक समस्ये वरती योग्य त्या कीटकनाशकांची औषधे उत्पादित करण्यात येऊ लागली आहेत. उदा. जंतुनाशके, कीटकनाशके, बुरशीनाशके, तणनाशके इत्यादी.
10. **हरीत गृह किंवा ग्रीन हाऊस-** कमी तापमानाच्या प्रदेशात थंडी पासून पिकांचे संरक्षण करण्याच्या हेतूने नियंत्रित तापमानात पिकांची लागवड करण्याची पद्धत प्रचलित झाली. याच पद्धतीचा अभ्यास होऊन विविध हवामानाच्या प्रदेशात या तंत्रज्ञानाच्या जोरावर आधुनिक हरित गृह पद्धत प्रचलीत झाली. आज मितीस सुधारित ग्रीन हाऊसचा वापर करून हॉलंड, फ्रान्स, जपान, अमेरिका, जर्मनी, इटली, स्पेन, रशिया, कॅनडा, इस्रायल, भारत, चीन इत्यादी देशात या तंत्राने क्रांती घडून आणली आहे. खर्च व तंत्राचा विचार करता जि.एच.१, जि.एच.२ व

जि.एच.३ सारखे हरित गृहाचे प्रकार आज बाजार पेढेत उपलब्ध आहे. तसेच ग्रीन हाउस चा आकार व उपलब्ध सुविधांचा विचार करता ग्रांड दू ग्रांडचा वापर सुरु आहे.

11. रासायनिक खते- मृदेच्या गुणधर्मांमध्ये नत्र किंवा नायट्रोजन N, स्फुरद P, आणि पालाश K हे घटक द्रव्य प्रमुख पोषक द्रव्य आहेत.याशिवाय कॅल्शियम, मगनेशियम,गंधक ही दुर्यम लोह,मगनीज,तांबे,जस्त,बोरॉन आणि माडीब्डेनम नामक सूक्ष्म मूलद्रव्ये म्हणून ओळखली जातात.कार्बन,हायड्रोजन,ऑक्सिजन व क्लोरीन इत्यादी.इतर महत्वाची संयुगे आहेत की ज्यांच्या नैसर्गिक प्रमाणातील अस्थितत्वाने पिकांची निकोप वाढ होण्यास मदत होते.स्थलकालपरत्वे मृदेचा वापर, उपलब्ध भौगोलिक व मानवी घटकांच्या प्रभावाने पिकांना अन्न पुरवठा करणाऱ्या मूलद्रव्य पिकांची गरज पूर्ण करू शकत नाहीत. ही भूक पूर्ण करण्यासाठी खतांच्या (सायानिक व सेंद्रिय)रूपाने अन्नघटक देणे गरजेचे असते.त्यामुळे जमिनीतील अशा घातक द्रव्यांचे प्रमाण राखण्यास मदत होऊन पिकांची वाढ, विकास व दर हे हेक्टरी अधिकतम उत्पादन देण्यास हमखास यश मिळते. रासायनिक खतांमध्ये नत्रयुक्त खते, स्फुरदयुक्त खते,पालाश युक्त खते,संयुक्त खते, मिश्र खते, सूक्ष्म खते,तंदुरूस्तीची खते वेगवेगळ्या स्वरूपात आज बाजारात उपलब्ध आहे.

हे सर्व करत असतांना शेतीची किंवा कृषीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी काही उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

त्या पुढीलप्रमाणे

कृषी क्षेत्रातील उत्पादकता वाढविण्यासाठी उपाय

- जमीन सुधारणांची कार्यवाही स्वातंत्र्योत्तर काळात जमीन सुधारणा करण्याकरिता जमीनदारी निर्मुलन कायदा,कुळ सुधारणा कायदा,कमाल जमीनधारणा कायदा व तुकड्यांच्या एकत्रीकरणाचा कायदा इत्यादी वेगवेगळे कायदे भारतात सर्व राज्यात अस्थित्वात आले तसेच सहकारी चळवळी ही प्रगत झाली.पण तरीही या कायदांची कार्यवाही समाधानकारक झालीनाही.म्हणुन राज्य सरकारांनी कायद्याची प्रभावी कार्यवाही करण्या करिता विशेष प्रयत्न करण्याची गरज आहे व याद्वारे 'कसेल त्यांची जमीन'

ही घोषणा प्रत्यक्षात आणण्याची गरज आहे.जोपर्यंत असे होत नाही तो पर्यंत शेतकऱ्यास शेती व गुंतवणूक करण्यास नवीन शेती तंत्रांचा उपयोग करण्यास प्रेरणा राहणार नाही.

✚ **सुधारित बियाणांचा वापर**

शेतीची उत्पादकता वाढविण्या साठी सुधारित बियाणांचा वापर करणे आवश्यक आहे. शेतीतील पिके वाढविण्यासाठी विविध प्रकारच्या संकरीत जाती शोधल्या गेल्या पाहिजे त्यामध्ये गहू,कापूस,तांदूळ,मका,तेलबिया इत्यादी पिकांच्या अधिक उत्पादन देणाऱ्या जाती निर्माण होणे आवश्यक आहे. यामुळे सुधारित बियाणांचे वापराखालील शेतीक्षेत्रचे उत्पादन वाढत आहे.अशा उत्पादनात १० ते २० टक्के वाढ झाली आहे.

✚ **आधुनिक शेती करण्यावर भर देण्यात यावा**

पारंपारिक पद्धतीने शेती करण्यामुळे कृषी क्षेत्रातील गुणवत्तेचा परिपूर्ण वापर होत नाही. तथापि शेती करण्याचा पारंपारिक पद्धती ऐवजी आधुनिक शेती मंत्रावर भर देण्यात यावा.यंत्राच्या सहाय्याने शेती करण्यामुळे कमी श्रमात व कमी कृषी कार्यपूर्ण करण्यात येते.कृषी क्षेत्रातील श्रमिकांना इतर ठिकाणी काम देवून उत्पन्न वाढीचे प्रयत्न करत येतात.त्याच प्रमाणे शेती कार्यासाठी सुधारित अवजारांचा वापर वाढव्यावरील भर दिला पाहिजे.सुधारित अवजारे कमी किमतीत मिळत असून ही शेतकऱ्यांना त्यांची माहिती नसल्याने कारणाने त्यांची खरेदी करतात येत नाही. उदा.पिकाला खत देण्यासाठी द्रवरूप खत देण्याचे यंत्र,शेंगा फोडणीचे यंत्र,अंतर्गत मशागतीसाठी व पेरणीच्या कामासाठी अवजार वाहक यंत्र इत्यादी.त्यामुळे शेती उत्पादकता वाढविण्यासाठी आधुनिक शेती करण्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

✚ **जलसिंचन सुविधांचा विकास**

सुधारित बी-बियाने व खते यांना योग्य सिंचन सोई आवश्यक आहे.जलसिंचणामुळे अनेक क्षेत्रांना, बहुविध पिकांना पाणी मिळते व उत्पादकता वाढते.या करिता क्रमाक्रमाने जलसिंचन व्यवस्थेचे आधुनिकीकरण करावयास हवे सध्याच्या व्यवस्थेचे अधिक चांगले व्यवस्थापन करावे.कार्यक्षम जल व्यवस्थापन कालव्यांची पुरेशी देखभाल व वितरण व्यवस्था तपशीलवार पाहणी व नवीन प्रकल्पाच्या तयारी करता अन्वेषण या गोष्टी आवश्यक आहे,

✚ **पत व बाजारपेठ सोयींची तरतूद**

सुधारित बी-बियाणे, खते कीटकनाशके शेती यंत्रे व जल सिंचन सोई यांना भरपूर पैसा लागतो ,म्हणून सहकारी पत पुरवठा क्षेत्र मजबूत करावयास हवे व लहान शेतकऱ्यांन यांचे लाभ मिळावा.व्यापारी बँका आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांनी लहान शेतकऱ्यांना अधिक पत पुरवठा करावा म्हणून त्यांना प्रेरित केले पाहिजे.लहान व सीमांत शेतकऱ्यांन अधिक चंगल्या प्रकारे सेवा देण्या करिता शेती माल बझार पेठेत सुधारणा करावयास हव्या लहान शेतकऱ्यांना अधिक चांगले भाव मिळावेत म्हणून सहकारी विपणन संथा प्रवर्तित केल्या पाहिजेत.

✦ उत्पादकांना प्रेरणा

शेतकरी उत्पादकांना खालील प्रकारे प्रेरणा देता येतील - जमीन सुधारणांची काटेकोर पणे कार्यवाही करणे, शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाची चांगल्या भावाची हमी देणे, पिकांच्या नुकसान भरपाई करिता पिक विमायोजना अमलात आणणे, शेतकऱ्यांना सामाजिक प्रतिष्ठा ,पारितोषिक देणे इत्यादी.

✦ शेती संशोधन

राष्ट्रीय शेती संशोधन समिती मार्फत तसेच कृषी विद्यापीठे यांच्या मार्फत शेती संशोधन केले जाते. वेगवेगळ्या पिकांकरिता उच्च उत्पादन देणार्या विविध जातीची बी-बियाणे यावर ही संशोधन केले जाते. विश्तः गव्हा बाबत चांगले यश प्राप्त झाले आहे.इतर पिकांन बाबत ही असे प्रयत्न आवश्यक आहे.मातीची गुणवत्ता मृदा संधरण,पिकांना पडणारी किंड,पिकांचे रोग व इत्यादी बाबत वेगवेगळे प्रादेशिक केंद्रात मोठ्या प्रमाणात संशोधनात्मक चाचण्या होणे आवश्यक आहे.

✦ शेती पूरक व्यवसायांना चालना देणे

शेळ्या व मेंढ्या पालन, क्कुट पालन, रेशीम किडी जोपासना, मधुमक्षिका पालन असे विविध व्यवसाय ग्रामीण भागात संघटीत करता येतील अशा रीतीने गावगावच्या सीमांत व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या रिकाम्या हातांना रोजगार मिळून देण्यासाठी शासनाने प्रयत्न करायला हवा चीन मध्ये शेतकऱ्यांच्या शेताचे

क्षेत्रफळ दीड एकर एवढे मर्यादित आहे. त्यामुळे तेथील शेतकऱ्यांच्या रिकाम्या हातांना काम मिळावे म्हणून हा उद्देश शासनाचा आहे.

सारांश

विकसनशील अर्थव्यवस्थेत देखेल कृषी क्षेत्र मुलभूत असते. कारण सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात मोठा वाटा.वाढत्या लोकासंखेला रोजगार आणि अन्नधान्याची उपलब्धाता निर्याती मधील हिस्सा, विदेशी चलन प्राप्ती, औद्योगिक विकासासाठी कच्चा माल व श्रम पुरवठा,अंतर्गत- बाह्य व्यापार आदीचा मुख्य आधार कृषी क्षेत्रच असते तसेच अल्पविकसित अर्थव्यस्था देखिल जो पर्यंत कृषी क्षेत्राकडे लक्ष देत नाही तो पर्यंत त्या विकासाचा चांगला दर प्राप्त करू शकत नाही.कारण या अर्थ व्यस्थेत मुख्य प्रश्न भांडवलांचा अभाव हा असतो आणि कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी इतर क्षेत्राच्या तुलनेत कमी भांडवलाची गरज असते.विकासाच्या सुरवातीच्या टप्प्यात कृषी क्षेत्राच्या विकासाला चालना देऊनच खऱ्या अर्थाने विकास होवू शकतो.कृषी क्षेत्रातील उत्पन विविधता आणि स्वरूपातील भिन्नता या मुले कृषी एक उद्योग नसून,वास्तवात अनेक उद्योगांचा प्रमुख सूचक आहे.विकासाचा खरा प्रेरक आहे.म्हणून शेती हाच आर्थिक विकासासाठी मुलभूत व्यवसाय आहे.

संदर्भ

- ✦ डॉ.दत्तात्रय भुतेकर, कृषी अर्थशास्त्र (२००२) नागपूर : श्री मंगेश प्रकाशन
- ✦ कै.डॉ.स.श्री.मु.देसाई,डॉ.सौ.निर्मल भालेराव भारतीय अर्थव्यवस्थ, (२०११) पुणे. निराली प्रकाशन
- ✦ वैद्य. वि. गो. (१९७८): कृषीशास्त्र प्रवेश आणि जमीन व पाणी व्यवस्था, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे
- ✦ साळुंके व्ही. (२००३):कृषी भूगोल, शेट पब्लिशर्स,मुंबई.
- ✦ ठोंबरे एस.(२०००): ग्रीनहाऊस तंत्रज्ञान कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- ✦ shodhganga.inflibnet.ac.in
- ✦ www.maxmaharashtra.com

भारतातील उच्च शिक्षणाची वर्तमान स्थिती व आव्हाने

निर्मला कारभारी वाघ

संशोधक विद्यार्थिनी

पीएच.डी समाजशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर,

सारांश :

भारतातील उच्च शिक्षण प्रणाली ही जगातील तिसरी सर्वात विकसित शिक्षण प्रणाली आहे. सर्वाना उच्च शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून देण्याच्या धोरणांतर्गत देशात आणि जगभरातील महाविद्यालयांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली आहे. स्वातंत्र्यानंतर गेल्या 10 वर्षांत देशातील विद्यापीठांची संख्या 40 पटीने, महाविद्यालयांची संख्या 80 पटीने, महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची संख्या 80 पट आणि शिक्षकांची संख्या 30 पटीने वाढली आहे. विकसित देशांमध्ये कमी संस्थांमध्ये चांगल्या सुविधा पुरविण्यावर भर दिला जातो. आणि हजारो विद्यार्थी एकाच संस्थेत शिकतात. तर भारतात हजारो महाविद्यालये आवश्यक पायाभूत सुविधा शिवाय सुरु आहेत, जिथे केवळ काही हजार विद्यार्थ्यांना शिकविण्याची तरतूद आहे. देशातील अभियांत्रिकी आणि व्यावस्थापन महाविद्यालयांची संख्या वाढत आहे. त्यांचा दर्जाही वाढत आहे. परंतु त्यांचा अभ्यासक्रम उद्योगाच्या बदलत्या गरजांनुसार अत्याधुनिक केला जात नाही. त्यामुळे त्यांचा दर्जाही वाढत नाही. कागदावर खाजगी महाविद्यालयांच्या उल्लेख असला तरी त्यात मोठ्या प्रमाणात अनियमितता असून पाणीपुरवठा, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, इंटरनेट, पात्रता आणि शिक्षकांची संख्या यांच्याशी संबंधित सुविधा अपुर्या आहेत. भरमसाठ फी भरूनही एम.बी. ए. आणि अभियांत्रिकेच्या पदव्या मिळवणारे आजच्या परिस्थितीमध्ये लाखो तरुण आज बेरोजगारीच्या पंगतीत सामील होत आहे. किंवा उदरनिर्वाहासाठी मजबुरीने अगदी सामान्य नोकऱ्या स्वीकारून बेरोजगारीचे बळी ठरत आहे. सध्या अनेक पदवीधरांना त्यांच्या विषयातील ज्ञान कौशल्ये किंवा आत्मविश्वास नाही. अशा परिस्थितीत भारत सरकारचा स्किल इंडिया कार्यक्रम यथे उपयुक्त ठरू शकतो. ज्यांतर्गत एखाद्या विशिष्ट कौशल्याची आवड असलेल्या विद्यार्थी त्याचा पाठपुरावा करून स्वावलंबी होऊ शकतो. आज भारतातील एकही शैक्षणिक संस्था जगातील सर्वोच्च 200 उच्च शिक्षण संस्थांच्या यादीत नाही. तर

पूर्व आशियातील छोटी देशातील अनेक शैक्षणिक संस्थांचा समावेश अचल यादीत आहे. देशात हजारो महाविद्यालये आणि विद्यापीठे आहेत. सरकारला 2020 पर्यंत उच्च शिक्षणातील वाटा 24.5 वरून 30 टक्क्यांपर्यंत वाढवायचा आहे. तथापि तरीही ते कमी असेल. कारण अमेरिका आणि ब्रिटन मध्ये हीच टक्केवारी 80 च्या वर आहे. चीनमध्येही उच्च शिक्षणातील सरासरी टक्केवारी 35 टक्क्यांहून अधिक आहे. सुविधांचा आणि आर्थिक लाभांचा विचार केला तरीही उच्च शिक्षणाच्या आश्वासनाला बळ पाहिजे तसे मिळत नाही. डिजिटल होऊनही जगाचा आर्थिक स्वावलंबी बनण्याचे स्वप्न उराशी बाळगणारा भारत उच्च तांत्रिक आणि सार्वजनिक शिक्षण घेताना दिसत आहे. देशाच्या शैक्षणिक विकासाचा इतिहास वैभवाशी रहावा यासाठी उच्च शिक्षण धारणेमध्ये मूलभूत बदल लवकरात लवकर लागू व्हावे अशी देशाची आणि समाजाची इच्छा आहे.

प्रस्तावना :

वर्तमान स्थितीमध्ये शिक्षण हे जागतिक अर्थव्यवस्थेचे, संपत्तीची निर्माती, विकास आणि समृद्धीचे प्रेरक शक्ती मानली जाते. माणसाला उदार, चारित्र्यवान, अभ्यासू आणि विचारी बनण्याबरोबरोच शिक्षणाने त्याच्यामध्ये नैतिकतेची भावना, समाजाने राष्ट्रपती त्याचे कर्तव्य आणि मानवीय मूल्यावर विश्वासही निर्माण होतो. कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेचे मुख्यतः तीन भाग असतात- शिक्षक, विद्यार्थी आणि अभ्यासक्रम यावरतीच कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेचे यश आणि अपयश अवलंबून असते. उच्चशिक्षण क्षेत्रातील भारताच्या मानवी संसाधन क्षमतेच्या समता आणि सर्वसमावेशकतेने पूर्ण उपयोग करणे हा या मागचा मुख्य उद्देश आहे. आज विकसित राष्ट्रांच्या मुख्य आर्थिक आणि तांत्रिक विकासामागे त्यांचा मजबूत आधार दिसून येतो. स्वातंत्र्यानंतर गेल्या सात दशकात देशात शैक्षणिक क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती झाली. स्वातंत्र्यापूर्वी देशात केवळ तीस विद्यापीठे होती, तर त्याची संख्या 800 च्या पुढे

गेली आहे. महाविद्यालयाची संख्या 500 ते 40000 पर्यंत आहे. आणि विद्यार्थ्यांची संख्या 1000 ते 30,00,000 पर्यंत आहे. तर आज भारतामध्ये, 100 विद्यापीठ आणि 42,000 पेक्षा अधिक महाविद्यालय आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) 2020 नुसार 2035 पर्यंत उच्च शिक्षणात GER 50 % उच्च शिक्षणाचा दर्जा आणि त्याची व्यावहारिकता करणचे लक्ष आहे.

याचा विचार केल्यास सध्याची शिक्षण व्यवस्था दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात सुशिक्षित तरुण तयार करत आहे. आज जे पालक आर्थिक दृष्ट्या सक्षम आहेत तेच आपल्या मुलांना माध्यमिक शिक्षणासाठी महाविद्यालयात पाठू शकतात. गरीबीपेक्षा गुणवत्तेचा मुद्दा हे मोठे कारण आहे भारताची समस्या केवळ उच्च शिक्षणाची कमी आकडेवारीच नाही तर त्याची गुणवत्ता आणि एकसमानता देखील आहे. उच्च शिक्षणात खाजगीकरणाचा वाढता प्रभावी सरकारी संस्थापेक्षा खाजगी विद्यापीठे आणि महाविद्यालयाची संख्या जास्त आहे. अनेक खाजगी महाविद्यालये गुणवत्ता आणि शुल्काच्या बाबतीत प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात. महिला आणि वंचित, दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी विशेष शिष्यवृत्ती आणि योजना आहेत. भारताची उच्च शिक्षण प्रणाली मोठ्या प्रमाणावर विस्तारली असली तरी गुणवत्तेत सुधारण, संशोधनाला चालना आणि रोजगार क्षमतेकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे. महाविद्यालयामध्ये मुलभूत सुविधाही नाहीत किंबहुना कमकुवत आणि अव्यावस्थित शालेय व्यवस्था हे उच्च शिक्षण व्यवस्थेच्या बिघडण्याचे मुख्य कारण आहे. केंद्र सरकारने 2020 पर्यंत 30 टक्के ग्रॉस एनरोलमेंट रेट (GER) चे उद्दिष्ट ठेवले असले आणि हे लक्ष साध्य करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात विद्यापीठे आणि महाविद्यालये स्थापन करावी लागतील. नॅशनल नॉलेज कमिशनने 2020 पर्यंत 30 टक्के लोकांना विद्यापीठामध्ये आणण्यासाठी पुढील 10 वर्षांत देशातील 1500 विद्यार्थी आणि 45 हजार महाविद्यालये उघडण्याची शिफारस केली आहे. उच्च शिक्षणाच्या घसरत्या पातळीबाबत देशाचे माजी राष्ट्रपती आणि केंद्रीय विद्यापीठाचे कुलगुरू माननीय प्रणव मुखर्जी यांनी एका विद्यापीठाच्या दिक्षांत समारंभात म्हणाले की तरुणांना अंतरराष्ट्रीय मानकानुसार शिक्षण मिळेल अशी व्यवस्था आपल्याला निर्माण करायची आहे. प्रभावी संवाद, समस्या सोडवणे आणि परस्पर संबंधामध्ये आत्मजागृतता, संवेदनशीलता

मुळ विचार आणि कौशल्ये विकसित करण्यासाठी त्यांनी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित केले.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

1. भारतातील उच्च शिक्षणाची वर्तमान स्थिती अभ्यासणे.
2. भारतातील उच्च शिक्षणाची सध्याची आव्हाने समजून घेणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंध हा पूर्णतः द्वितीय तथ्य सामग्रीवर आधारीत आहेत. विविध संदर्भ ग्रंथ शासकीय, अशासकीय अहवाल, संकेतस्थळ, मासिके, वृत्तपत्रे इत्यादी. द्वितीय साधनांच्या आधारे माहिती संकलीत करून तथ्याचे विश्लेषण केलेले आहे. त्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा ही पद्धत वापरली आहे.

भारतातील उच्च शिक्षणाची सध्याची आव्हाने :

उच्च शिक्षणाची स्थिती सुधारण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने उच्च शिक्षणाचा स्थर उंचावण्यासाठी अनेक स्तुत्य पावले उचलली आहेत. योजना तयार करणे, त्याची अंमलबजावणी करणे हे विद्यापीठ अनुदान आयोग (यु.जी.सी) आणि सरकारचे काम आहे. परंतु सरकार आपली जबाबदारी पार पाडण्यात सातत्याने अपयशी ठरले आहेत. आपल्या शैक्षणिक संस्थांनाही अनेक धोरणात्मक आणि सामाजिक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. जगातील सर्वोच्च शिक्षण संस्थामध्ये भारत केवळ विकसित राष्ट्रांच्या मागेच नाही तर अनेक विकसनशील राष्ट्रेही याबाबतीत भारताच्या पुढे आहे. भारतामध्ये लोकसंख्येच्या प्रमाणात उच्च शैक्षणिक संस्थांची तीव्र कमतरता आहे. तसेच शिक्षकांनी पायाभूत सुविधांची तीव्र कमतरता आहे. त्यामुळे ते आजही एकूण नोंदणी गुणोत्तराच्या निर्धारित लक्ष्यापेक्षा खूप मागे आहे. एकीकडे वर्गखोल्यांची संख्या क्षमतेपेक्षा जास्त, प्रयोगशाळेची कमतरता, जवळपास सर्वच प्रमुख संस्थामध्ये 40 टक्के शिक्षकांची कमतरता आणि राजकीय दबाव दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे. संख्यात्मक दृष्ट्या पाहिल्यास भारताची उच्च शिक्षण प्रणाली अमेरिका आणि चीन नंतर तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. परंतु गुणोत्तराचा विचार करता जगातील सर्वोच्च 200 विद्यापीठामध्ये भारताचे एकही विद्यापीठ नाही. देशातील बहुतांश राज्यांच्या राज्यसरकारांना उच्च शिक्षणात फारसा रस नाही आणि त्यांना त्यांचा आर्थिक कारभार उचलायचा नाही असे नुकतेच एका सर्वेक्षणातून

समोर आले आहेत. या कारणास्तव अनेक राज्यामध्ये यू.जी.सी ने मंजूर केलेल्या पदांना राज्यसरकारची संमती मिळाली नाही. आणि ती रद्द करण्यात आली. शिक्षकांची पदे भरली जात नाही. त्यांच्या जागी अर्धवेळ शिक्षक, संशोधन करणारे विद्यार्थी किंवा अतिथी शिक्षक यांच्या कडून काम केले जात आहे. देशाची वाढती लोकसंख्या आणि तरूणांचे प्रमाण लक्षात घेता पुढील 10-12 वर्षांत उच्चा शिक्षण घेणाऱ्या लोकांच्या संख्येत अभूतपूर्व वाढ होईल. ज्यासाठी आवश्यक शैक्षणिक व्यावस्था आणि संसाधनासाठी आपल्याकडे कोणतीही अर्थपूर्ण योजना नाही.

जे.एन.यू किंवा दिल्ली विद्यापीठासारख्या काही चांगली विद्यापीठे नक्कीच यशस्वी होतात. कारण तिथे विविधतेचे महत्त्व समजले आहे. जणेकरून सर्जनशीलता आणि नाविष्यपूर्णता दिसू शकेल. भारतातील विलक्षण विविधता अनेक केंद्रिय विद्यापीठांच्या विद्याशाखा, रचना आणि विद्यार्थी मंडळामध्ये दिसून येते. त्याहूनही चांगली गोष्ट म्हणजे त्यांचा शैक्षणिक विकास वाढवणारा अभ्यासक्रम आणि अभ्यासक्रम खूप वेगळा आहे. भारतातील निवडक आयआयटी आणि विद्यापीठे बाजूला ठेवली जी त्यांच्या पात्रतेमुळे जागतिक स्तरावर आपली छाप सोडत आहे. मात्र सुविधा अभावी या संस्थामधील हुशार विद्यार्थी आपला देश सोडून परदेशात नोकरीसाठी जात आहे. NASSCOM आणि MCKINSEY यांच्या ताज्या संशोधनानुसार मानवतेची पदवी घेतलेल्या 10 पैकी फक्त एक भारतीय विद्यार्थी आणि अभियांत्रिकीमध्ये चार पैकी एक विद्यार्थी रोजगारासाठी पात्र आहे. सध्या ASSOCHAM च्या ताज्या सर्वेक्षणात असे दिसून आले की देशातील वीस व्यवस्थापन संख्या वगळता इतर हजार संस्थामधून बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी फक्त 7 टक्के विद्यार्थी नोकरी देण्यास सक्षम असल्याचे आढळले. नॅशनल असेसमेंट अँड अॅक्रिडिटेशन कौन्सिल (NAAC) च्या संशोधनामध्ये असे दिसून आले की, या देशातील 90 टक्के महाविद्यालयाचा दर्जा खूपच कमकुवत असून गेल्या अनेक वर्षांपासून अनेक विद्यापीठातील अभ्यासक्रमांमध्ये कोणताही बदल झालेला नाही. कालबाह्य अभ्यासक्रम ग्राऊंड रिलिटीपासून दूर असलेला शिक्षक उच्चा शिक्षणाचा र्हास करण्यासाठी पुरेसा आहे. हे निराशावादी वातावरण उच्चा शिक्षण केंद्रांना जागतिक दर्जा देण्यास अपयशी ठरत आहे. आणि उच्च

शिक्षण केवळ आर्थिकदृष्ट्या सुशिक्षित बेरोजगारासाठी आहे.

आजकाल शैक्षणिक संस्थामध्ये संशोधन परिसंवाद प्रकाशनासाठी तत्वहीन संघर्षाचे आश्चर्यकारक दृश्य आपल्याला पहावे लागत आहे. दर्जेदार संशोधन नियतकालिकांची गर्दी आहे. संशोधन प्रकाशनावर जास्त भर दिल्याचा तोटा असा आहे की प्रत्येक गल्लीबोळातून संशोधन मासिके प्रकाशित होत आहेत. आणि नियतकालिकांच्या प्रकाशनावर जास्त वेळ जात असल्याने वर्गातील अध्यापनावर नक्कीच परिणाम झाला आहे. याक्रमाणे यू.जी.सी ने पाठवलेल्या संशोधन जर्नल्सची यादी देखील अपूर्ण आहे. संशोधनात कॉपी आणि चोरीच्या घटना दिवसेंदिवस वाढत आहेत. शिक्षणाच्या जागतिकीकरणाच्या या युगात महागड्या कोचिंग संस्था, पुस्तकांच्या वाढत्या आणि केवळ सरकारी नोकरी मिळवण्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये सामान्य धारण विकसित करणे ही आजच्या उच्चा शिक्षणाची आव्हाने आहे.

निष्कर्ष:

सध्या भारतातील जवळपास निम्मी लोकसंख्या 25 वर्षांपेक्षा कमी वयाची आहे. त्यापैकी बारा कोटी लोक 18 ते 23 वयोगटातील आहेत. जर ते ज्ञान आणि कौशल्याने सुसज्ज असतील तर ते स्वतः भारताला जागतिक महासत्ता बनवू शकतात. भारताला 2050 पर्यंत महासत्ताक बनवायचे असेल तर सुशिक्षित आणि कुशल कामगाराची गरज आहे. यासाठी उच्चा शिक्षणाच्या क्षेत्रात अमुलाग्र बदल आवश्यक आहे. शैक्षणिक संस्था मानव घडवतात आणि ज्ञानाद्वारे त्यांना परिकृत व सुधारणा करतात. प्रत्येक शैक्षणिक संस्थेने तिच्या सामर्थ्याने आणि वैशिष्ट्यासह ती ज्या क्षेत्रामध्ये प्रामाणिकपणे योगदान देऊ शकते ते अधोरेखित केले पाहिजे देशाच्या शिक्षणपद्धतीत आणि शिक्षणाकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोनात अमुलाग्र बदल होण्याची गरज आहे. अशा परिस्थितीत सरकार आणि शिक्षण तज्ज्ञाकडून आवश्यक शैक्षणिक सुधारणेच्या दिशेने ठोस पावले उचलेणे अपेक्षित आहे. सध्याच्या शिक्षण पद्धतीत बदल करून व्यावसायिक आणि तंत्रशिक्षणावर विशेष लक्ष घावे लागेल. भविष्यातील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी अशी शिक्षणप्रणाली विकसित केली पाहिजे जी नवोन्मेष आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देते.

संदर्भ :

- ✦ MHRD (2016), वार्षिक अहवाल, उच्च शिक्षण विभाग, भारत सरकार नवी दिल्ली.
- ✦ सिंग आर. पी. (2010), जागतिक दर्जाचे विद्यापीठ, युनिव्हर्सिटी न्युज, नवी दिल्ली, 48(37) सप्टेंबर 13-19-2010
- ✦ सिंग जे. डी. (2001), शाळा व्यवस्थापन आणि शिक्षणाच्या समस्या, जयपूर
- ✦ MHRD (1989), राष्ट्रीय शिक्षण धोरण-1986, PA-1990, नवी दिल्ली: भारत सरकार प्रेस.
- ✦ Singh. J.D (2015) Higher Education for the 21st century, University News, 53(26) PP 18-23
- ✦ <http://www.ugc.ac.in>
- ✦ <http://www.timeshighereducation.co.uk> (world university ranking /2017/ world - ranking on 2nd July 2017)
- ✦ marathi.indiatimes.com

नवीन आर्थिक धोरणाचे शेतमजूर व दुय्यम क्षेत्रातील कामगारांवरील परिणाम प्रा. डॉ. विनोद काळू निरभवणे

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

कै. बिंदू रामराव देशमुख कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड

सारांश -

तंत्रज्ञानाच्या सातत्याच्या विकासाने उत्पादन क्षेत्रात व उत्पादन वाटपाच्या क्षेत्रात दूरगामी व मूलभूत बदल झाले आहेत. औद्योगिक भांडवलशाहीच्या काळात निर्माण झालेली समाजरचना झपाट्याने बदलत आहे. पूर्वी मोठे कारखाने निर्माण करण्याकडे कल होता सर्व उत्पादन एकाच छताखाली होत होते व उत्पादनाचा दर्जा व वेग वाढविला जात होता आज त्याची गरज राहिली नाही उलट वेगवेगळ्या ठिकाणी उत्पादन घेणे व उत्पादनाचे सुटे भाग एका ठिकाणी आणून त्याची जोडणी करणे नवीन तंत्रज्ञानामुळे शक्य झाले आहे. या बदलाचा परिणाम कामगारांची कामाची जागा झपाट्याने बदलत आहे. पूर्वी कारखान्यांमध्ये एकाच ठिकाणी कामगार काम करत आणि संख्यात्मक शक्तीचा फायदा कामगार संघटनांना मिळत असे आज जागतिकीकरणात ही परिस्थिती बदलली आहे. मोठे कारखाने मोडीत निघाले व कमी कामगारांमध्ये जास्त काम करणे शक्य असल्यामुळे कामगार संघटनांची संख्यात्मक शक्ती मर्यादित झाली. कामाच्या जागांमध्ये झपाट्याने बदल झाल्यामुळे कामाचे नियंत्रण हे कामगारांच्या जवळ राहिले नाही. एकापेक्षा जास्त यंत्र चालवणे, एकाच वेळेस विविध ठिकाणी काम करणे म्हणजेच कामाची जागा व कामे एकाच ठिकाणी नसते. कामाचा वेग वाढणे व ते सतत बदलणे हे नवीन तंत्रज्ञानाचे वैशिष्ट्ये आहे. म्हणून कामगारांनी किती वेळ काम केले याची नोंद केली जाते. असे न केल्यास कामगारांना कामावरून कमी केले जाते. पूर्वीप्रमाणे कामगारांच्या अनेक गोष्टीत संघटनेला हस्तक्षेप करता येत नाही. कमी कामगारांमध्ये जास्त पैसे देऊन ठराविक वेळेत काम करून घेतले जाते. आयटी कंपन्यांमध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना स्टाफ म्हणून संबोधले जाते त्यांना कामगार म्हटले जात नाही व ते संघटनेपासून दूर राहतात.

थोडक्यात सदर संशोधन पेपर मध्ये नवीन आर्थिक धोरणामुळे नाशिक शहरातील औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांवरील व शेती क्षेत्रातील मजुरांवरील

आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व आरोग्यावरील परिणामांचा अभ्यास केला आहे

मुख्य शब्द -

साधनसंपत्ती, जंगल संपत्ती, खनिज संपत्ती, पाण्याचा अतिरिक्त वापर, दूषित वायू, हिंसक वातावरण, युद्ध

प्रस्तावना -

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे देशातील साधनसंपत्ती पूर्ण जगभर वापरली जाते याचा परिणाम वातावरणात बदल झाला असून तापमान वाढले आहे. दूषित वायूचे प्रमाण हवेत वाढले जाऊन विविध प्रकारचे रोग माणसांचे आयुष्य कमी करत आहे. जंगल संपत्ती, खनिज संपत्ती, पाण्याचा अतिरिक्त वापर वाढला आहे. कामगार हतबल झाला असून त्याच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढले आहे. समाजातील हिंसक वातावरण जगभर निर्माण झाले असून जाणीवपूर्वक शत्रु देशांमध्ये युद्ध पेटवत राहणे, शस्त्रांचा इतर देशांमध्ये पुरवठा करणे, गरिबी असली तरी मोफत शस्त्र पुरवणे व्यसनाचे प्रमाण वाढविणे यासारखे विविध परिणाम बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे जगभर झाले आहेत. नव्या आर्थिक धोरणामुळे कामगारांना करार तत्वावर काम करावे लागते त्यामुळे कामगार संघटना निर्माण होणार नाही याची काळजी मालक वर्ग घेत असतो व सतत कामगारांना बदलत असतो त्याची नोंद जाणीवपूर्वक ठेवली जात नाही एकटा असणारा कामगार हा लोकांसमोर दुबळा ठरतो. स्त्रिया व बाल कामगार यांच्याकडून उत्पादन करून घेतले जाते स्थलांतरित कामगारांचा उपयोग करून घेतला जातो अशा उद्योगाला शासकीय कायद्याचे संरक्षण असते मालक विरहित व्यवस्था उद्योगांमध्ये बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी तयार केली आहे. अधिकार्यांपासून कामगारांपर्यंत अशी सर्वच यंत्रणा करार तत्वावर काम करीत असते एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी उद्योग नेला जातो व कामगार संघटनांची अट राहणार नाही याची काळजी उद्योगाकडून घेतली जाते.

नवीन आर्थिक धोरणाचे परिणाम म्हणजे सुकदेव थोरात यांनी केलेल्या अभ्यासानुसार ग्रामीण भागातील लोक

शहरी भागाच्या लोकांपेक्षा दुपटीने गरीब आहेत. सुमारे २४ टक्के लोक गरीब आहेत. २०१२ च्या आकडेवारीनुसार ग्रामीण भागात शेतमजूर कुटुंब गरीब आहे. शेतमजूर कुटुंबातील गरीबीचे प्रमाण ४१ टक्के आहे. दुसऱ्या क्रमांकावर ग्रामीण भागात शेतीशिवाय अन्य मजुरांची कामे करणाऱ्यांचा समावेश होतो. त्यांच्यामध्ये गरीबीचे प्रमाण ३७ टक्के आहे व शेतकरी असणाऱ्या गरीब कुटुंबांचे गरीबीचे प्रमाण १९ टक्के आहे. शेतमजूर हा सर्वात गरीब आहे. तसेच अल्पभूधारक शेतकरी व छोटे-मोठे उद्योग धंदे करणारे यांच्यातही गरीबीचे प्रमाण जास्त आहे. दहा एकर कमी जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये १८ ते २२ टक्के गरीब आहेत. २०१२ च्या आकडेवारीनुसार एकंदर गरीबांपैकी ५३ टक्के लोक हे रोजंदारी मोलमजुरी करणारे आहेत त्यानंतर स्वयंरोजगार, अल्पभूधारक क्षेत्र आणि अति छोटे व्यवसायिक यांच्यातील गरीबीचे प्रमाण ३६ टक्के आहे. निरक्षर अशिक्षित यांच्यामध्ये गरीबीचे प्रमाण हे साक्षर आणि शिक्षित लोकांपेक्षा जास्त आहे. शिक्षणाचे प्रमाण वाढत गेल्यास गरीबीचे प्रमाण कमी होत गेल्याचे दिसते.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये-

1. नाशिक शहराच्या आजूबाजूला असणाऱ्या गावांमधील शेत मजुरांचा अभ्यास करणे.
2. नाशिक शहरातील अंबड व सातपूर येथील औद्योगिक क्षेत्रातील असंघटित कामगारांचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती -

नाशिक शहराच्या अंबड व सातपूर औद्योगिक क्षेत्रातील १०० कामगारांच्या कामांचा अभ्यास करण्याबरोबर त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व आरोग्य विषयक घटकांचा अभ्यास केला आहे. तसेच नाशिक शहराच्या जवळपास असणाऱ्या गावांमधील शेती क्षेत्रात मजूर म्हणून काम करणाऱ्या १०० मजूर असणाऱ्या कुटुंबांचा अभ्यास केला आहे. नाशिक शहरा लगत असणाऱ्या गावांमध्ये द्राक्ष बागांमध्ये काम करण्यासाठी आदिवासी भागातील कुटुंबे व मजूर हंगामी स्वरूपात स्थलांतरित होत असतात. या संशोधनासाठी मिश्र संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच मुलाखत व मुलाखत अनुसूची व निरीक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. प्राथमिक संशोधन पद्धती

व दुय्यम संशोधन साहित्याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

नवीन आर्थिक धोरणाचे शेतमजुरांवरील परिणाम -

१. **शेत मजुरांचे असंघटित स्वरूप** - भारतात ब्रिटिशांच्या काळानंतरही स्वतंत्र भारतात शेतमजूर असंघटित राहिला आहे याचे कारण म्हणजे सार्वत्रिक पसरलेली निरक्षरता, अज्ञान, दारिद्र्य, जातिसंस्थेचा पगडा, भांडण-तंटे विविध राजकीय पक्ष, उपक्रम शीलतेचा अभाव शेतमजुरांचे विखुरलेले स्वरूप, जमीन मालकांकडून होणारा विरोध व त्यांचा ग्रामीण भागातील प्रभाव यामुळे भारतातील शेतमजूर असंघटित राहिल्याने त्याचा प्रभाव राहिला नाही व ते संघटित होऊ शकले नाही.

२. **शेतमजुरांचा दर्जा** - शेतमजुरांमध्ये अनुसूचित जाती-जमातीतील लोकांचे प्रमाण हे पन्नास टक्के पेक्षा अधिक आहे अनुसूचित जमातीतील रोजंदारी मजुरांमधील गरीबीचे प्रमाण ६८ टक्के आहे तर त्या खालोखाल अनुसूचित जातींमध्ये ३४ टक्के आहे हे प्रमाण २०१२ च्या राष्ट्रीय सर्वेक्षणानुसार आहे. महाराष्ट्र राज्यातील अर्ध्यापेक्षा जास्त गरीब हे रोजंदारी करणारे मजूर आहे या मजुरांमध्ये गरीबी असण्याची तीन कारणे आहेत. रोजगार व सामाजिक सुरक्षेचा अभाव कमी मजुरी आणि कमी शिक्षण व कौशल्य. जवळपास ८० टक्के शेतमजूर निरक्षर व कमी साक्षर आहेत. दुसरे कारण म्हणजे कमी दर्जा व कमी सुरक्षा हे आहे व नियमित कमी रोजगार मिळतो. सामाजिक दृष्ट्या जातीय श्रेणीमध्ये मागासलेले असल्यामुळे त्यांची पिढवणूक जमीन मालकांकडून होते.

३. **रोजगाराचे हंगामी स्वरूप** - शेतीमध्ये शेतमजुरांना वर्षातून सुमारे चार ते सहा महिने रोजगार उपलब्ध होतो. उर्वरित दिवस ते बेकार असतात त्यांना पर्यायी रोजगार उपलब्ध होत नाही व ज्या काळात रोजगार उपलब्ध होतो तेव्हा रोजगारही कमी असतो भारतातील शेतीची उत्पादकता ही कमी आहे तसेच काही भागात शेती व्यवसायाचे यांत्रिकीकरण केले जात असल्याने प्रत्यक्षात शेतमजुरावर बेकारीची वेळ येते.

४. **शेती व्यतिरिक्त इतर व्यवसायातील रोजगारातील अपुरेपणा**- अद्यापही खेड्यामध्ये शेती हा बहुसंख्य लोकांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. शेतीशी निगडित उद्योग अभावानेच आढळतात व शेतमजुरांना पर्यायी रोजगार उपलब्ध होत नाही. शेतमजुरांमध्येही सामाजिक गतिशीलतेचा अभाव दिसतो. आपले गाव सोडून इतर

राज्यांमध्ये जाण्यास तयार होत नाही व शेतमजुरांना जवळही विविध प्रकारच्या रोजगारासाठी आवश्यक ते कौशल्य नसल्यामुळे इतर व्यवसायात प्रवेश करता येत नाही.

५. शेतमजुरांचा कर्जबाजारीपणा- शेतमजुरांची आणि विशेष भूमिहीन शेतमजूर यांचे उत्पन्न आवश्यक त्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करणे एवढे नसते म्हणून ते जमीन मालकाकडून रोजंदारीवर कर्ज घेत असतो या कर्जावरील व्याजाचे स्वरूपही जास्त असते सातत्याने कर्जाच्या विळख्यात मजूर अडकत असतात आणि म्हणून सावकाराकडून त्याचे सातत्याने शोषण होत असते.

६. शेतमजुरांच्या संख्येतील वाढ - लोकसंख्या वाढीचा परिणाम शेतमजुरांची संख्या वाढण्यामध्ये झाला आहे ग्रामीण भागात शेतीसाठी मनुष्यबळ जास्त आवश्यक असते. कुटुंबात जास्त मुले असल्यास ते उत्पन्नाचे साधन मानले जाते म्हणून सामाजिक रूढी परंपरा नुसार कुटुंबाचा आकार वाढला जातो याचा परिणाम उपजिविकेसाठी असणार्या साधनांवर होतो ब्रिटिश काळात विविध व्यवसाय नष्ट करण्यात आले. म्हणून करगिरांना उपजीविकेसाठी मजूर म्हणून काम करणे एवढेच शिल्लक राहिले. भारताची लोकसंख्या प्रचंड वेगाने वाढल्यामुळे शेतमजुरांची संख्या वाढली व रोजगारामध्ये घट निर्माण झाली.

७. जमिनीचे तुकडीकरण - सातत्याने जमिनीचे विभाजन होत गेल्यामुळे जमिनीचा आकार कमी होत गेला. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या वाढत गेली व छोट्या आकाराच्या जमिनीसाठी भांडवलाची गुंतवणूक करणे त्याची उपलब्धता व उत्पन्न यांचा मेळ बसत नाही. शेती करण्यासाठी आवश्यक असणारी यंत्रसामग्री, मनुष्यबळ उपलब्ध करता येत नाही केले तरी त्यातून पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही अशा शेतकऱ्यांना इतरांच्या शेतावर मजुरीचे काम करावे लागते. हळूहळू शेतीचे क्षेत्र कमी झाल्यामुळे ते विकून टाकले जाते या शेती क्षेत्रावर संपूर्ण कुटुंबाची गुजराण होत नाही म्हणून शेतमजुरी करण्याशिवाय पर्याय राहत नाही.

८. पारंपारिक शेती - भारतात शेती पारंपरिक पद्धतीने केली जाते. उच्च प्रतीचे बियाणे, खते व सिंचन यांचा अभाव असतो. पावसाच्या पाण्यावर मोठे शेतीचे क्षेत्र अवलंबून असल्याने अशा भागांमध्ये शेतीतून उत्पन्न मिळत नाही अशा ठिकाणातून शेतमजुरांना इतर राज्य

व प्रदेशात शेतमजूर म्हणून स्थलांतर करावे लागते. शेतीतून मिळणारे उत्पन्न हे अतिशय अल्प स्वरूपात असते. पारंपरिक स्वरूपाची उत्पादने घेतली जातात कारण शेतीसाठी आवश्यक असलेले भांडवल उपलब्ध करता येत नाही.

९. निरक्षरता व गरिबी - निरक्षरतेचे प्रमाण भारतात अधिक असल्यामुळे नवीन तंत्रज्ञान वापरणे असे तंत्रज्ञान तयार करणे याचा अभाव दिसतो सामूहिक पद्धतीने शेतीचे प्रयोग राबविल्यास व शेतीवर आधारित छोटेमोठे उद्योग निर्माण केल्याने रोजगाराची निर्मिती होऊ शकते. पण भारतातील सामाजिक राजकीय शैक्षणिक आर्थिक विषमता असे प्रयोग करण्यास अडथळा ठरते. इतर मागासलेल्या समूहाला नवीन उद्योग व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहित केले जात नाही. त्याचे उत्पादन विकत घेतले जात नाही अशा परिस्थितीत शेतमजुरी शिवाय पर्याय राहत नाही. शेतकऱ्यांचे अज्ञान हे त्याचे शोषणाचे कारण ठरते. व्यापारी वर्गाकडून अतिशय कमी भावात शेतीचा माल विकत घेतला जातो. भारतात इतर राज्यांमध्ये इतर जिल्हांमध्ये प्रामाणिकपणे व शासनाच्या मदतीने शेतमाल विकता येऊ शकतो पण तसे होत नाही व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत पोहोचवणे खूपच दूरची गोष्ट आहे साखळी पद्धतीने शेतीचे उत्पादन घेणे यासारखे प्रयोग राबवले जात नाही. शेतमजूर निरक्षर असल्यामुळे व भांडवलाअभावी शेतीवर असणारे उद्योग व्यवसाय चालविता येत नाही.

१०. शासनाची उदासीनता - शासकीय पातळीवरून शेतमजुरांना विविध प्रकारच्या उद्योग व्यवसायासाठी प्रोत्साहन देता येऊ शकते. शासकीय बँकाकडून कर्ज देऊन, गरजेवर आधारित उद्योग चालविणे, त्यासाठीचे प्रशिक्षण देणे, सामाजिक विषमता कमी करणे, सहकारी सोसायटी, पतसंस्था उभ्या करून त्यांना भांडवल पुरविणे व स्वतःचे रोजगार निर्माण करण्यास प्रोत्साहन देणे शासकीय पातळीवरून शक्य आहे. पण ठराविक जाती समूहातील लोकांना त्याचे फायदे दिले जातात. शेतमजूर, अल्पभूधारक यांच्या वाट्याला काहीही येत नाही. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, शेतमजुरांचे अकाली मृत्यू, कुपोषण, महिला व बालकांच्या मृत्यूचे प्रमाण या क्षेत्रात वाढलेले दिसते. शासकीय धोरणाअभावी शेतकरी व शेतमजूर यांच्या गरिबीचे प्रमाण अधिक प्रमाणात वाढत

असल्याचे दिसते. मराठवाडा विदर्भ येथे शेतकरी अल्पभूधारक यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे.

११. जागतिकीकरणाचा प्रभाव - १९९१ पासून नवीन आर्थिक धोरण भारताने स्वीकारले तेव्हापासून टप्प्याटप्प्याने शेतीसाठी असणारे शासकीय अनुदान कमी कमी होत गेले आहे. बी बियाणे, औषधे, खते सिंचनाच्या सुविधा, शेतीवरील उद्योग यांना अनुदान दिले जाते. परंतु जागतिकीकरणाच्या करारामध्ये शेतीमधील गुंतवणूक शासनाने काढून घेतली आहे. शासकीय पातळीवरून शेतकर्यांना बियाणे व इतर शेती युक्त साहित्य भांडवल दिले जात नाही. खाजगी कंपन्यांनी विविध औषधे बी-बियाणे खते यांची निर्मिती करून दरवर्षी जास्त भावाने शेतकर्यांनी बियाणे खते विकली जातात त्याचा परिणाम शेतकर्यांना भांडवल अधिक प्रमाणात लागते. त्यामुळेच भारतात शेतीची दुरुवस्था झाले आहे व शेतमजुरांचे प्रमाण वाढले आहे.

नवीन आर्थिक धोरणाचे दुय्यम क्षेत्रातील कामगारांवरील परिणाम-

१. श्रमिक आणि कामगारांवरील परिणाम - बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये जगभर सामाजिक आणि आर्थिक असुरक्षितता वाढली आहे. गेल्या २५ ते २६ वर्षांत जगात जागतिक स्तरावर बेकारी स्थिर व कायमची झाले आहे. इंटरनेशनल इन्स्टिट्यूट फॉर लेबर स्टडीज च्या २००९ - १० च्या अहवालानुसार १२० देशांपैकी ४० टक्के देशातील २०१० नंतर सामाजिक असंतोष लक्षणीय प्रमाणात वाढला आहे. हा असंतोष पश्चिम आशिया, उत्तर आफ्रिका आणि दक्षिण आफ्रिका पुरता मर्यादित नाही तर विकसित देशातील आंदोलने निषेध व मोर्चाच्या संख्येतही मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. म्हणजेच सामाजिक असंतोषाचा केंद्रबिंदू पाश्चात्य विकसित अर्थव्यवस्थेत आहे. विकसित देशातील लोकांचे जीवन घसरत चाललेले आहे. विकसनशील आणि विकसित होणाऱ्या अर्थव्यवस्थेमध्ये ही रोजगार निर्मितीवर विपरीत परिणाम दिसून येत आहे. जी काही थोडीशी रोजगार वृद्धी झाली आहे ती तात्पुरती व मर्यादित स्वरूपाची होती. असंघटित व तात्पुरत्या रोजगारांचे प्रमाण वाढले आहे. वेतन व मजुरीवर गंभीर दुष्परिणाम झालेला आहे. उत्पादन क्षमतेत लक्षणीय वाढ झाली पण त्या तुलनेत कामगार कष्टकर्यांचे वेतन, मजुरी आणि स्वयंरोजगार करणारांचा उत्पादनात वाढ झाली नाही.

रोजगार क्षेत्रातील मंदीमुळे बेरोजगारीचा दर जागतिक पातळीवर वाढत चालला आहे. गेली अनेक दशके भांडवलाच्या तुलनेत कामगारांच्या उत्पन्नातील वाटा सतत घटत चालला आहे. ६९ देशांपैकी जवळपास बावन्न देशात कामगारांचे उत्पन्न भांडवलाचा तुलनेत घटले आहे. कुशल कामगारांपेक्षा अकुशल कामगारांमध्ये ही घट लक्षणीय आहे त्यात भारताचाही समावेश आहे. जागतिक पातळीवर भांडवलाचे हितसंबंध जपण्यासाठी व कामगारांना धडा शिकविण्यासाठी त्यांना शिस्त लावण्यासाठी आणि कामगारांमध्ये रोजगार गमावण्याची भीती कायमस्वरूपी निर्माण करण्यासाठी एक विशिष्ट पातळीपर्यंत जाणीवपूर्वक बेकारी निर्माण करणे व ती चालू ठेवणे हे धोरण बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी अवलंबले आहे.

२. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि शासन - बहुराष्ट्रीय कंपन्या जागतिक करार विविध संस्थांच्या मदतीने करत असतात व या कंपन्यांचे आर्थिक व्यवहार नियंत्रणात ठेवण्याची कसरत त्या-त्या सरकारांना करावी लागते. नागरिकांचे हक्क आणि भांडवलाचा नफा व हितसंबंध यामध्ये समन्वय घडून आणणे समतोल राखणे हे सरकारला खूप अवघड असते यामुळे एक प्रकारे शासन दुबळे झाले आहे. भारतात फॉरेन डायरेक्ट इन्व्हेस्टमेंट (एफ डी आय) आणि फॉरेन इन्स्टिट्यूट इन्व्हेस्टमेंट अशा दोन प्रकारच्या गुंतवणुकीत विदेशी गुंतवणूक केली जाते. २० टक्के पासून ते शंभर टक्के पर्यंत अशा गुंतवणुकीत केंद्र शासनाने परवानगी दिली आहे. यामुळे देशातील लघु उद्योग, संघटित उद्योग बंद पडत आहेत व त्यांच्याशी संबंधित अनेक असंघटित उद्योग बंद पडले आहेत. शासकीय कंपन्यांचे खाजगीकरण केंद्र व राज्य सरकारने सुरू केले आहे. आतापर्यंत सरकारी उद्योग तोट्यात गेले आहेत असे दाखवून बऱ्याचशा सरकारी कंपन्या खाजगी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विकल्या आहेत. अनेक कामगार विरोधी धोरणे केंद्र व राज्य सरकारने या कंपन्यांच्या हितासाठी राबवले आहेत.

३. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि शेतकरी आत्महत्या - नवीन आर्थिक धोरणानुसार केंद्र सरकारने शेतीवरील अनुदान कमी केले शेतकर्यांना पुरविण्यात येणारी बी बियाणे, पाणीपुरवठा, विज्ञान तंत्रज्ञान, शेती विषयक अवजारे यामध्ये कपात केली आहे. हळूहळू संपूर्ण अनुदान बंद केले याचा कायदा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी शेतीसाठी लागणारे तंत्रज्ञान बी-बियाणे खते यावर ताबा मिळवला. विविध प्रकारची औषधे बाजारात आणली व

त्यांच्या जाहिराती करून सातत्याने किमती वाढवल्या आहेत. परिणामी शेतीमध्ये भांडवलालाची गुंतवणूक जास्त व तोटा अधिक प्रमाणात होऊ लागला या प्रक्रियेत सातत्याने शेती मालाचे भाव शासनाला हाताशी धरून पाडले जातात व शेतकर्यांचे नुकसान केले जाते. सातत्याने कर्जबाजारीपणा वाढत जाऊन व दरवर्षीहजारोच्या संख्येने शेतकरी आत्महत्या होत आहे. भारतात इतर राज्याबरोबर महाराष्ट्रात विदर्भ, मराठवाडा येथे शेतकरी आत्महत्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे हे शासकीय आकडेवारीतून दिसते. तसेच या कंपन्यांनी जाणीवपूर्वक विशिष्ट भागातील जमिनीचे भाव वाढवून दिले आहेत की जे सर्वसाधारण कितीही मोठा शेतकरी असला तरी त्याला घेता येऊ नये अशी व्यवस्था केली आहे.

४. विज्ञान तंत्रज्ञानाचा परिणाम - नफा वाढवायचा असेल तर उत्पादन वाढीसाठी मजुरांच्या संख्येत वाढ करावी लागत असे परंतु कामगारांच्या वेतनामुळे अधिक नफा मिळत नाही असे भांडवलदारांना वाटत असे यावर उपाय म्हणून नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येऊन कामगार कमी करून उत्पादन वाढविले यामुळे भांडवल व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या नफ्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. त्याबरोबर नव्या तंत्रज्ञानाच्या आधारे उद्योगांचा देशांतर्गत व देशाबाहेर स्थलांतर करून स्वस्तात उत्पन्न करण्याचा नवा मार्ग कंपन्यांनी अवलंबला. या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी त्यांच्या देशातील कामगाराला जास्त वेतन द्यावे लागत असल्यामुळे आपले उद्योग कमी वेतन असणाऱ्या देशांत स्थलांतरित केले. याचा या परिणाम त्या देशातील कामगार, स्वयंरोजगारीत छोटे व्यवसायिक यांचे उत्पन्न व जीवनमान घसरले. आघाडीच्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये जनरल इलेक्ट्रिक मोटर्स, शेरॉन, फोर्ड जनरल मोटर्स प्रॉडक्ट, आयबीएम, जॉन्सन अंड जॉन्सन कोको कोला इत्यादी. अमेरिकेच्या कंपन्या अमेरिकेपेक्षा इतर देशात जास्त आहेत व त्यामध्येही कॉन्ट्रॅक्टर, सब कॉन्ट्रॅक्टर किंवा आउटसोर्सिंग मध्ये असणाऱ्या कामगारांची संख्या अधिक आहे. नायके, रिबेल सारख्या महत्त्वाच्या आंतरराष्ट्रीय कंपन्या त्यांचे शंभर टक्के उत्पादन तिसऱ्या जगातील कॉन्ट्रॅक्टर कडून करून घेतात व तेथील वस्तूची जगभर निर्यात करतात. गरीब व विकासशील देशात उत्पादन घेण्याचा मुख्य हेतू वेतन व मजुरांवर होणारा खर्च कमी करणे हा आहे. कारण अमेरिकेतील कारखान्यात काम करणाऱ्या

कामगाराला तासाला एकवीस डॉलर द्यावे लागतात तर चीनमध्ये कारखान्यातील कामगाराला एक तासाला ६४ सेंट द्यावे लागतात याचा परिणाम मोठ्या प्रमाणावर कामगारांचे जीवनमान हलाखीचे होते. यात भारताचाही समावेश होतो. कम्प्युटर मोबाईल क्षेत्रातील कंपनी जगभरातील अनेक देशांतील ३०० वेगवेगळ्या पुरवठा धारकाकडून साडेचारशे सुटे भाग खरेदी करतात. आयफोनची डिझाईन आणि बांधणी चीनमध्ये होते आयफोन एप्पल याचे उत्पादन अमेरिकेत होतच नाही. आयफोनच्या सुट्ट्या भागाचे उत्पादन जपान कोरिया या देशात होते व ते पुन्हा अमेरिकेला निर्यात केले जाते. सतत नफा मिळवण्याच्या लालसेने उत्पादनाचे स्थलांतर केले जाते. कामगारांमुळे नफ्यात घट झाल्याचा खोटा प्रचार करून कमी वेतन दिले जाते.

५. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि एनजीओ- वेगवेगळ्या देशातील भांडवल व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या हितसंबंधांसाठी जनतेचा विरोध होऊ नये व पोषक वातावरण कंपन्यांना तयार व्हावे यासाठी एनजीओची स्थापना करण्यात आली आहे. परिवर्तनवादी डाव्या चळवळीमुळे एनजीओने शिरकाव करून त्याची उद्दिष्टे पूर्ण करणे, वेगवेगळ्या माध्यमातून शासनावर प्रभाव टाकणे. कामगार संघटनांमध्ये फूट पाडणे व त्यांच्या संघटित ताकदीचे खच्चीकरण करणे यासाठी अमेरिका, पश्चिमात्य देश, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांनी एनजीओची निर्मिती केली आहे. जागतिक स्तरावरून एनजीओच्या प्रतिनिधीची भांडवलाला पोषक अशी मानसिकता तयार करण्यासाठी परिषद बोलावल्या जातात त्यात संघर्षाची भाषा कोणी करणार नाही. जास्तीत जास्त सहकार्य निर्माण करणे हे उद्दिष्ट असते. मोठ्या एनजीओ छोट्या एनजीओ वर नियंत्रण ठेवते.

निष्कर्ष -

1. सातत्याने शेतीचे क्षेत्र कमी होत जाऊन शहरा शहरांची निर्मिती होत आहे.
2. शेतीचे भाव कंपन्यांनी जाणीवपूर्वक वाढवून दिले आहेत कारण शेतकर्यांनी जमिनी विकल्यात व चैनीच्या वस्तूंकडे वळावे त्यासाठी विविध प्रकारच्या जाहिरातींचे प्रलोभन दिले जाते व शेती कंपन्या विकत घेतात त्याचा परिणाम शेतकर्यांना उपजीविकेचे साधन राहत नाही व त्यांचा समावेश शेतमजुरांमध्ये होतो.

3. चैनीच्या वस्तू म्हणजे गाड्या, मोबाईल इतर करमणुकीची साधने यावर पैसा खर्च केला जातो. शेतकर्यांनी त्यांची जमीन जागा विकून शेतमजुरी करावी. असे धोरण राबविले जाते.
4. खूप मोठ्या प्रमाणात शेतीसाठी लागणारी बी बियाणे आणि नवीन तंत्रज्ञान याची उपलब्धता शासनाकडून करून दिली जात नाही.
5. सिंचनाचे क्षेत्र वाढविण्याऐवजी औद्योगिकरणाचे क्षेत्र वाढविले जाते परिणामी मजूर व कामगार यांची संख्या वाढत जाते.
6. अधिक मजूर उपलब्ध असल्यास ते कमी मजुरीत काम करण्यास तयार असतात. या प्रकारची धोरणे कंपनी व शासन यांच्याकडून राबविली जातात.
7. शेतमजूर व कामगार यांचे सामाजिक शोषण केले जाते व आर्थिक, राजकीय प्रक्रियेत सहभागी करून घेतले जात नाही.

उपाय योजना -

1. विविध कामगार संघटनांनी एकत्र येऊन शासनाच्या नवीन आर्थिक धोरण याबाबत जनजागृती करणे.
2. कामगार हिताचे कायदे करून घेणे व त्यासाठी शासनावर दबाव आणणे, पर्यायी नियोजन करणे, राष्ट्रीय पातळीवर संघटना निर्माण करणे, लोकांचा विश्वास संपादन करणे, उद्योग उभे करणे, मालक वर्गावर नियंत्रण मिळवणे इत्यादींची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :

- ✦ प्राथमिक स्रोत - मुलाखत अनुसूची एप्रिल/मे २०२२, २०२३
- ✦ विनोद निरभवणे, २०२२ झोपडपट्टी- सामाजिक समस्या, वैशाली प्रकाशन, पुणे
- ✦ विनोद निरभवणे, २०२२, नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्टीवासियांचा तुलनात्मक समाजशास्त्रीय अभ्यास, लघु शोध प्रबंध, विश्व विद्यालय अनुदान आयोग
- ✦ कांबळे उत्तम (संपा). २०१२. श्रमिकांचे जग काल, आज आणि उद्या, लोकवाङ्मय गृह मुंबई
- ✦ पंडित नलिनी (२००१) जागतिकीकरण आणि भारत, लोकवाङ्मय गृह मुंबई
- ✦ शरीर भौमिक यांची मुलाखत १९९९, एके काळचा संघटित सुरक्षित कामगार शहरी गरीब बनत आहे, मुलाखतकार - महेश गावस्कर, पर्याय एप्रिल - जून
- ✦ पलसाने वंदना, २०१६, शहरी सेवा क्षेत्रातील अनौपचारिक श्रम व्यवहार, खाजगी प्रवासी वाहतूक उद्योगातील कामगारांचा अभ्यास, तांबे श्रुती संपादक - वेध शहरांचा: सामाजिक अवकाश, कल्पिते आणि धोरणे, पुणे डायमंड प्रकाशन
- ✦ कराडे जगन, २००८, जागतिकीकरण आणि भारतासमोरील आव्हाने, पुणे डायमंड प्रकाशन
- ✦ किलकर्णी पी.के. २०१५, औद्योगिक समाजशास्त्र, पुणे डायमंड प्रकाशन
- ✦ प्रवीण झा. २०१६. लेबर इन कंटेम्पररी इंडिया ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी
- ✦ कालिदास भांगे आणि चांगदेव मुंडे २०१३, सध्य कालीन भारतीय सामाजिक समस्या, चिन्मय प्रकाशन नागपूर, संभाजी नगर

ग्रामीण शेती क्षेत्रातील काम करणाऱ्या बालकामगारांच्या सामाजिक समस्यांचे विक्षेपणात्मक अध्ययन

प्रा. सिताराम कचरू मोगल

समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी महाविद्यालय कन्नड,
ता.कन्नड, जि. छत्रपती संभाजीनगर, ४३१ १०३

प्रस्तावना :

भारत हा विकसनशील देश आहे आणि त्याचा विकास झपाट्याने होत आहे. या विकास प्रक्रियेत आर्थिक विकासाच्या तुलनेत सामाजिक विकास मात्र मागे राहिलेला दिसतो. आर्थिक विकासाबरोबरच सामाजिक समस्यांमध्ये वाढ होऊन त्याची तीव्रता देखील वाढत असताना दिसत आहे, ज्यामध्ये भ्रष्टाचार, गुन्हेगारी, बाल गुन्हेगारी, शेतकरी आत्महत्या, हुंडाबळी, बालविवाह, बालकामगार इत्यादी समकालीन समस्यांचा उल्लेख करता येईल. भारत हा आजही खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो. 65% पेक्षा अधिक लोकसंख्या ही ग्रामीण क्षेत्रात वास्तव्य करते या ग्रामीण क्षेत्रात वास्तव्य करणाऱ्या लोकसंख्येचा मुख्य व्यवसाय हा शेती असून शेती ही निसर्गावर अवलंबून असल्याने शेतीमधून मिळणारे उत्पन्न हे अनिश्चित असते त्याहून अनिश्चितता असते शेतीमालाला मिळणाऱ्या बाजारभावाची, त्यामुळे दारिद्र्य, आत्महत्या, निरक्षरता या समस्या ग्रामीण लोकसंख्येच्या दृष्टीने स्वातंत्र्यापूर्वी आणि स्वातंत्र्यानंतर कायमस्वरूपात अस्तित्वात असलेल्या किंबहुना त्याची तीव्रता वाढत असताना दिसून येते. बहुविध समस्यांचे माहेरघर असलेल्या ग्रामीण क्षेत्रात असणाऱ्या सर्व समस्यांचे निश्चितीकरण करणे त्यावर उपाय योजना सुचविणे या दृष्टीने समाजशास्त्राचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. यामध्ये बालकांच्या भविष्याच्या दृष्टीने बालकामगार ही एक अत्यंत गंभीर आणि ऐतिहासिक स्वरूपाची समस्या आहे, जी स्वातंत्र्योत्तर आणि स्वातंत्र्यपूर्व अशा दोन्ही कालखंडात अस्तित्वात होती आणि आजही मोठ्या प्रमाणात आहे. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एकूण बालकामगारांच्या 90 टक्के बालकामगार शेती क्षेत्रात कार्यरत आहे असे विविध संस्था आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना यांच्या अध्ययनातून दिसून येते मात्र हा 90 टक्के बालकामगार अभ्यासाच्या, सुविधांच्या आणि कायद्याच्या दृष्टीने दुर्लक्षित असलेला दिसून येतो.

या दृष्टीने या अभ्यास विषयाचे महत्त्व अधोरेखित करता येऊ शकते. शहरी क्षेत्रात एकूण बालकामगारांच्या दहा टक्के बालकामगार आढळून येतो, मात्र शहरी क्षेत्रात एकूण बालकामगार अभ्यासांपैकी 90 टक्के अभ्यास दहा टक्के क्षेत्र असलेल्या शहरी बालकामगारांचा झालेला आहे आणि 90 टक्के भाग बालकामगार असलेल्या क्षेत्रात दहा टक्के अभ्यास झालेला आहे, त्यामुळे संशोधकाला ग्रामीण क्षेत्रातील शेती क्षेत्रात कार्यरत असणारा बालकामगार हा महत्त्वपूर्ण अभ्यास विषय आहे असे वाटते. शहरी क्षेत्रातील बालकामगारांच्या कामाचे स्वरूप हे ग्रामीण भागातील बालकामगारांच्या कामाच्या स्वरूपापेक्षा वेगळे आहे. शहरीक्षेत्रातील बालकामगार हे ज्याप्रमाणे लवकर दिसून येतात त्याप्रमाणे ग्रामीण भागातील बालकामगारांची ओळख पटवणे त्यांचा शोध घेणे हे कठीण आहे, कारण कुटुंबात, कुटुंबासोबत, कुटुंबाच्या बाहेर स्थायी-अस्थायी, तात्पुरत्या, रोजंदारीवर, अत्यल्प वेतनावर किंवा विनावेतनावर तो बालकामगार काम करतो. “जगातील अनेक भागांमध्ये बालकामगार हा चिंतेचा विषय आहे 2008 मध्ये जगभरातील 215 दशलक्ष बालकामगारांपैकी 60 टक्के बालकामगार हे शेती क्षेत्रात कार्यरत होते”¹

“जागतिकीकरण व उदारवादाचे धोरण यामुळे विकसित व मागास राष्ट्रातील आर्थिक दरी वाढण्याची शक्यता असल्याने दारिद्र्य ही स्थिती बाल कामगाराचे आर्थिक, शारीरिक, मानसिक शोषण होण्यास कारणीभूत ठरले आहे. कृषी विकासामुळे बालकामगारांच्या संख्येत व प्रमाणात घट झालेली नाही तर ती वाढलेली आहे”² महिला आणि बालके यांच्यावरील सर्व क्षेत्रातील भेदभाव दूर करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्राने 1979 हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय बालक वर्ष म्हणून घोषित केले. बालमजुरीचा मुद्दा मानवी हक्काचा मुद्दा आहे. भारतीय राज्यघटनेने दिलेले मूलभूत हक्क आणि अधिकार बालकामगारांच्या विकासाचा आधार आहे, परंतु स्वातंत्र्यानंतर आजही बालकामगारांकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन हा व्यक्ती

म्हणून नसून केवळ सहानुभूतीयुक्त आहे. जागतिक पातळीवर बालकामगारांच्या हक्क आणि अधिकाराचे रक्षण होण्यासाठी सर्वप्रथम इंग्लंडमध्ये 1803 मध्ये कायदा पारित करण्यात आला, ज्यामध्ये कापड उद्योगांमध्ये बालकामगारांच्या कामाचे तास निश्चिती, प्रति दिवस बारा तासापेक्षा अधिक नसावे असे सांगण्यात आले. यानंतर जगभरातील विविध देशांनी या संदर्भात पावले उचलायला सुरुवात केली. जागतिक पातळीवर 1973 मध्ये सर्वप्रथम कामगारांच्या कामाचे न्यूनतम तास आणि राष्ट्रीय धोरण याबाबत कन्वेंशन क्रमांक 138 च्या अधिवेशनात ठराव संमत करण्यात आला यानंतर यासंदर्भात 1999 मध्ये कन्वेंशन क्रमांक 182 नुसार काळ मर्यादित स्वरूपात विविध देशांनी बालकामगार धोरण राबवून ही समस्या नष्ट करण्यासाठी तातडीने पावले उचलावीत असा ठराव संमत करण्यात आला.

2001 आणि 2011 च्या जनगणनेनुसार भारतातील 5 ते 14 वर्षे वयोगटातील ग्रामीण आणि शहरी

बालकामगारांची संख्या :

वर्ष	एकूण बालकामगारांची संख्या दशलक्षमध्ये			बाल कामगारांची टक्केवारी		
	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण
2001	5.9	2.1	8	11.4	1.3	12.7
2011	4.3	2.9	7.2	8.1	2.0	10.1

संदर्भ जनगणना 2001 आणि 2011³

संशोधन साहित्याचा आढावा :

धुंदले संगीता⁴ :

यांनी “औरंगाबाद जिल्ह्यातील बालकामगार आणि बालकामगार कायदे एक चिकित्सक अभ्यास” हा संशोधन प्रबंध उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाला सादर केला या संशोधनात त्यांना ग्रामीण शेती क्षेत्रात एकूण बालकामगारांच्या 86.4 % बालकामगार कार्यरत असल्याचे दिसून आले त्यासोबतच बालकामगार स्त्री आणि पुरुषांच्या कामाच्या स्वरूपामध्ये भिन्नता दिसून आली अल्प वेतनावर बालमजूर उपलब्ध होत असल्याने व्यावसायिक बालमजुरांना प्राधान्य देत असल्याचा निष्कर्ष त्यांनी काढला.

सावंत सुभाष⁵ :

यांनी 2009 मध्ये बीड जिल्ह्यातील ऊसतोड व्यवसायातील बालकामगारांचा अभ्यास केला या मध्ये

त्यांना एकूण कुटुंबापैकी विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण 89.09 टक्के, तर संयुक्त कुटुंबाचे प्रमाण 10.91 टक्के दिसून आले, तसेच बालकामगारांच्या संदर्भात शासनाने सुरू केलेल्या योजनांची माहिती नसल्याचे प्रमाण 62.27 टक्के इतके होते. एकूण बालकामगारांमध्ये 35.27 टक्के प्रमाण भटक्या विमुक्त जातीचे, खुल्या प्रवर्गातील व्यक्तीचे प्रमाण 33.09 टक्के अनुसूचित जाती प्रवर्गाचे 24.73 टक्के इतके दिसून आले.

अभ्यास विषयाचे महत्त्व :

बालकामगार ही एक समकालीन सामाजिक समस्या असून ग्रामीण भागातील 90 टक्के बालकामगार हा विशेषता दुर्लक्षित आहे. त्याच्या आरोग्य, शिक्षण, आणि मानसिक समस्याकडे शासन-प्रशासन आणि समाज म्हणून सर्वांनीच दुर्लक्ष केलेले असल्यामुळे त्यांचे अध्ययन करणे ही काळाची गरज आहे. समाजाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये त्यांना सामावून घेण्यासाठी त्यांचे शिक्षण आणि विकासासाठी सामाजिक प्रबोधन, विविध कायदांच्या माध्यमातून प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती :

प्राथमिक आणि द्वितीयक तथ्याच्या आधारे संशोधकाने माहितीचे संकलन केले आहे. यामध्ये प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी अनुसूची मुलाखत आणि द्वितीय तथ्य संकलनासाठी विविध शासकीय आकडेवारी, अहवाल, ग्रंथ, आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील बालकामगारांची आकडेवारी यांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. शेती क्षेत्रात कार्यरत बालकामगारांची आर्थिक स्थिती जाणून घेणे.
2. शेती क्षेत्रात कार्यरत बालकामगारांची शैक्षणिक स्थिती जाणून घेणे .
3. बालकामगारांच्या आरोग्य विषयक समस्यांचा अभ्यास करणे.

गृहीत कृत्ये :

1. शेती क्षेत्रात कार्यरत बालकामगार निम्न आर्थिक क्षेत्रातील आहे.
2. शेती क्षेत्रात कार्यरत बालकामगारांच्या शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण जास्त आहे.
3. असुरक्षित आणि जोखमीच्या कामात बालकामगारांना विविध आरोग्य विषयक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

बालकामगार व्याख्या :

होमर फोक्स (अध्यक्ष युनायटेड स्टेटस नॅशनल चाईल्ड लेबर) : यांच्या मते “मुलांच्या पूर्ण शारीरिक विकासात त्यांच्या किमान अपेक्षित शिक्षण घेण्याच्या संधीत आणि त्यांना आवश्यक असलेल्या मनोरंजनाच्या कामात आड येणारे कोणतेही काम मुले करत असतील तर अशा मुलांना बालकामगार म्हणावे”

नमुना निवड :

संशोधकाने औरंगाबाद जिल्ह्यातील नऊ ग्रामीण तालुक्यातून प्रत्येकी 35 याप्रमाणे 315 बालकामगारांची सहेतुक उद्देश पूर्ण नमुना निवड पद्धतीने निवड केलेली आहे व मुलाखत अनुसूची च्या माध्यमातून तथ्य संकलित करण्यात आले आहे.

संशोधनातील निष्कर्ष :

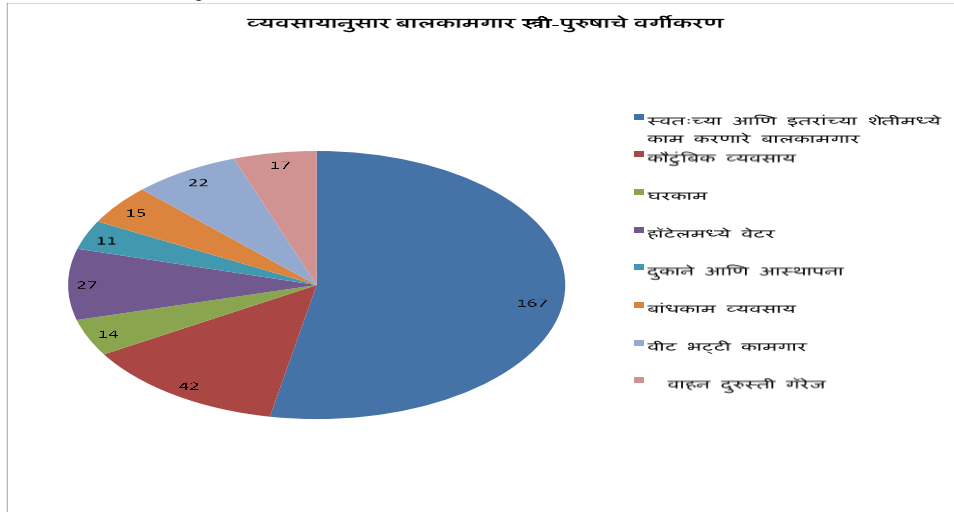
ग्रामीण बाल कामगारांचे स्त्री-पुरुष प्रमाण

अ.क्र	विवरण	स्त्री-पुरुष संख्या	टक्केवारी
1	पुरुष बालकामगार	208	66

2	स्त्री बालकामगार	107	34
3	एकूण	315	100

वरील सारणी वरून असे दिसून येते की एकूण 315 बालकामगारांपैकी 208 पुरुष बालकामगार आणि 107 स्त्री बालकामगार आढळून आल्या. स्त्री बालकामगार अदृश्य बालकामगार या गटात येतात, त्यांचे काम कौटुंबिक व्यवसायात आणि घरगुती कार्यात असल्यामुळे त्यांची वास्तविक संख्या यापेक्षा अधिक असू शकते. घरकाम करणाऱ्या एकूण 14 बालकामगारांपैकी सर्व स्त्री बालकामगार आढळून आल्या. कुटुंबामध्ये स्त्रियांचे आर्थिक, मानसिक आणि शारीरिक शोषण देखील केल्या जाते. चार भिंतीच्या आत असणाऱ्या स्त्री बालकामगारांची वास्तविक संख्या जाणून घेणे संशोधकांसाठी अडचणीचे ठरते सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य विषयक अशा सर्व क्षेत्रात स्त्रिला दुय्यम दर्जा दिल्यामुळे स्त्री बालकामगार हे क्षेत्र देखील याच पद्धतीने दुर्लक्षित झालेले दिसून येते

व्यवसायानुसार बालकामगार स्त्री-पुरुषाचे वर्गीकरण :

वरील आकडेवारीवरून असे दिसून येते की स्वतःच्या आणि इतरांच्या शेतीमध्ये काम करणारे एकूण 167 बालकामगार आहेत. कौटुंबिक व्यवसायात काम करणाऱ्या ग्रामीण बालकामगारांची संख्या 42 इतकी आहे, घरकाम मध्ये काम करणाऱ्या स्त्री बाल कामगारांची संख्या 14 इतकी आहे, हॉटेलमध्ये 27 बालकामगार काम करतात, दुकाने आणि खाजगी आस्थापनामध्ये 11 बालकामगार कार्यरत आहेत, बांधकाम व्यवसायामध्ये 15 बालकामगार कार्यरत आहेत, वीट भट्टीमध्ये 22 बालकामगार कार्यरत आहेत

तर 17 बालकामगार हे वाहन दुरुस्ती उद्योगात कार्यरत आहे असे दिसून येते. यावरून असे लक्षात येते की शेती क्षेत्रातील एकूण बालकामगारांमध्ये सर्वाधिक बालकाम शेती आणि शेती संबंधित क्षेत्रात आहेत.

निष्कर्ष :

1. बालकामगार कुटुंब ही निम्न आर्थिक स्तरातील असून ते दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगतात असे दिसून आले एकूण कौटुंबिक मासिक उत्पन्न पाच हजार पेक्षा कमी असणाऱ्या कुटुंबांची संख्या 23, पाच ते आठ हजार पर्यंत मासिक उत्पन्न

असणार्या कुटुंबांची संख्या 185, आठ ते दहा हजार उत्पन्न असणार्या कुटुंबांची संख्या 88 तर दहा हजार ते पंधरा हजार या दरम्यान मासिक उत्पन्न असणार्या कुटुंबांची संख्या अत्यल्प 19 इतकी आढळून आली.

2. बालकामगार आणि शिक्षण यांचा सहसंबंध तपासला असता एकूण 315 बालकामगारांपैकी 66 बालकामगार अशिक्षित, पहिली ते चौथीपर्यंत शिक्षण घेतलेले 180, पहिली ते आठवीपर्यंत शिक्षण घेतलेले 69 बालकामगार आढळून आले यावरून असे दिसून येते की बालकामगार हे कामात व्यस्त झाल्यानंतर त्यांचे शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होते अर्थात शैक्षणिक गळती ही बालकामगारांमध्ये अधिक दिसून आली.
3. 114 (63.68 टक्के) बालकामगारांनी दारिद्र्यामुळे शिक्षण सोडण्याचे सांगितले.
4. बालकामगारांच्या पालकांचे व्यावसायिक विश्लेषण केल्यानंतर त्यामध्ये 69 (1.9 टक्के) शेतकरी, मजुरी करणारे 214 (67.9 टक्के) पालक आढळून आले. यावरून असे लक्षात येते की मजुरी आणि शेती क्षेत्रातील पालकांच्या पाल्यांचे बालकामगारामध्ये प्रमाण अधिक आहे.
5. 315 बालकामगारांपैकी दारिद्र्य रेषेखालील बालकामगार कुटुंबांची संख्या 246 (78.09 टक्के) इतकी दिसून आली यावरून असा निष्कर्ष निघतो की दारिद्र्य हे बालकामगार समस्येचे प्रमुख कारण आहे
6. बालकामगारांचे वय आणि शारीरिक क्षमता यांच्या तुलनेत कामाचा बोजा अधिक असल्यामुळे 66 टक्के बालकामगारांनी त्यांना वेगवेगळ्या आरोग्यविषयक समस्या झाल्याचे सांगितले, यामध्ये डोकेदुखी, थंडी-ताप, सर्दी, अशक्तपणा, काम करत असताना वेळा कोयता इतर साधनांनी जखमा होणे,

शेतामध्ये काम करत असताना दगड-काटे, माती-पाणी यांचा रोज संपर्क येतो त्यांच्यापासून, तसेच साप विंचू यांच्यामुळे देखील गंभीर आरोग्य विषयक समस्या निर्माण झाल्याचे बालकामगारांनी सांगितले.

सारांश :

सारांश रूपानेअसे म्हणता येईल की दारिद्र्य हे बालकामगार समस्येचे प्रमुख कारण असले तरी ते एकमेव कारण नसून आर्थिकेतर कारणांचा देखील बालकामगार समस्येमध्ये प्रमुख सहभाग असल्याचे दिसून आले. ज्यामध्ये पालकांची व्यसनाधीनता, निरक्षरता, अज्ञान, कर्जबाजारीपणा, दुष्काळ, शासकीय दृष्टिकोन, सामाजिक दृष्टिकोन, बेरोजगारी, स्थलांतर या कारणामुळे लहान बालकांना शिक्षण घेण्याच्या कालावधीत कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावण्यासाठी आपले बालपण गहाण टाकून कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावावा लागतो ,परंतु हे करत असताना त्याचे बालपण करपते आणि भविष्यकाळ अंधकारमय होतो. यासाठी या बालकांना या स्थितीतून बाहेर काढणे हे केवळ त्यांच्या भविष्यासाठी नाही तर समाज आणि देशाच्या भविष्यासाठी आवश्यक बाब आहे याकडे केवळ सहानुभूतीयुक्त दृष्टिकोन न बाळगता सर्वांनी गांभीर्याने या समस्याकडे बघणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

- ✦ महिला धोरण 2014 महिला व बालविकास विभाग मंत्रालय महाराष्ट्र शासन पृष्ठ क्र.03.
- ✦ ओबीलेशन ऑफ चाइल्ड लेबर इन इंडिया स्टेटस फॉर द इलेव्हंथ फाईव्ह इयर प्लॅन.
- ✦ संदर्भ जनगणना 2001 आणि 2011.
- ✦ धुंदले संगीता रामधन औरंगाबाद जिल्ह्यातील बालकामगार आणि बालकामगार कायदे एक चिकित्सक अभ्यास 2010.
- ✦ सावंत सुभाष संपतराव बीड जिल्ह्यातील ऊस तोडणी व्यवसायातील बाल श्रमिकांचा अभ्यास.

जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने विवाहसंस्थेत होत असलेल्या परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ.शशिकांत दत्तोपंत परळकर

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,

श्री. पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा ता.परळी (वै.) जि. बीड

सारांश

सामाजिक बदल ही एक नैसर्गिक घटना आहे. समाजात नवीन परिस्थिती उद्भवते आणि नवीन आव्हानांना तोंड देण्यासाठी समाज ती स्वीकारतो, जुळवून घेतो आणि बदलतो. स्वातंत्र्याच्या ६७ वर्षांनंतर, आपण भारतीय समाज स्थिर आणि पूर्णपणे पारंपारिक राहण्याची अपेक्षा करू शकत नाही. मानवी संस्कृतीला आकार देणाऱ्या संस्थांमध्ये, विवाह आणि कुटुंब हे एक महत्वाचे स्थान आहे. त्यातही बदल अपेक्षित असतात. विशेषतः जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने त्यात परिवर्तन होणे तर स्वाभाविक आहे. या हेतूने जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने विवाहसंस्थेत होत असलेल्या परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधाच्या माध्यमातून करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना

आजच्या आधुनिक युगात जागतिकीकरणानंतर सगळीकडे, सगळ्याच पातळ्यांवर खूप वेगाने परिवर्तन झाले. एक जोरदार धक्का बसावा आणि आपल्या नकळत आपण खूपच पुढे ढकलले गेले आहेत अशा जाणीव अनेक क्षेत्रात दिसल्या. त्यात प्रामुख्याने स्त्री-पुरुष यांच्या एकत्र राहण्याच्या व्याख्या बदलल्या. हे विषय गुप्तपणे नव्हे, तर मोकळेपणाने बोलले गेले तरच निरोगी नातेसंबंध आणि त्या अनुषंगाने निरोगी समाज निर्माण होईल, या विचाराने वेगवेगळ्या पातळींवर बोलणे, व्याख्याने, चर्चासत्रे, फिल्ममधून जाणीवजागृती असे बदल दिसू लागले. अशाप्रकारे जागतिकीकरणाच्या तीन दशकांत झालेल्या अनेक बदलांपैकी सर्वात महत्वाचा व मूलभूत बदल भारतीय समाजाच्या विवाहसंस्थेत घडून आला आहे. ह्या परिवर्तनामुळे पारंपारिक हिंदू विवाहपद्धती जवळपास नामशेष होते कि काय अशी भीतीही निर्माण होताना दिसत आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश :

1. जागतिकीकरणाच्या परिणामाचा आढावा घेणे.

2. जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने होत असलेल्या सामाजिक बदलाचा अभ्यास करणे.
3. जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने विवाहसंस्थेत होत असलेल्या परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

गृहितकृत्ये

1. जागतिकीकरणानंतर सामाजिक क्षेत्रात सगळ्याच पातळ्यांवर खूप वेगाने परिवर्तन झाले.
2. जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने विवाहसंस्थेत परिवर्तन होणे तर स्वाभाविक आहे.
3. जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने सामाजिक बदल अपरिहार्य ठरत आहेत.

संशोधन पद्धती

कोणत्याही विषयाचे किंवा घटनेचे अध्ययन करीत असताना ते वैज्ञानिक पद्धतीने होणे आवश्यक असते. या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन करण्यात आला आहे. सामाजिक संशोधन पद्धतीत सर्वात महत्वाचे कार्य म्हणजे तथ्य संकलन करणे होय. प्रस्तुत संशोधनासाठी जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने विवाहसंस्थेत होत असलेल्या परिवर्तनाची चिकित्सा करण्यासाठी हा विषय निश्चित करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधनात द्वितीयक स्रोतांद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. द्वितीयक तथ्य संकलनासोबतच विशेषतः प्राथमिक तथ्य संकलन आणि निरीक्षण पद्धतीवर अधिक भर देण्यात आला आहे. जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने विवाहसंस्थेत होत असलेल्या परिवर्तनाची चिकित्सा पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात आले आहे. समाजाच्या निर्मितीपासून, आदिम समूहापासून ते आजच्या प्रगत अवस्थेपर्यंत समाजात सतत बदल सुरूच आहेत, स्थानपरत्वे, कालपरत्वे आणि विशिष्ट सामाजिक संदर्भानुसार त्याची गती स्वरूपात बदल दिसतो. सामाजिक संरचना ही एका जैविक व्यवस्थेप्रमाणे असते. हर्बर्ट स्पेन्सरच्या जैविक समानतेच्या सिद्धान्तामध्येही

या संरचनात्मक प्रकार्यवादी सिद्धान्ताचा पुरस्कार केल्याचे दिसुले त्यानुसार, संपूर्ण मानवी समाज एकमेकांशी संबधित, एकमेकांवर अवलंबून असतात. आणि हे घटक कायम कोणत्या ना कोणत्या परिवर्तनातून जात असतात. हे सामाजिक परिवर्तन आंतरक्रियात्मक प्रक्रिये-प्रक्रियाची साखळी असल्याने समाजातील कोणत्याही घटकात बदल झाल्यास त्याचा परिणाम इतर घटकांवरही होतो त्यामुळे संपूर्ण समाज आणि त्याची संस्कृती कायमच गतीशील आणि परिवर्तनशील राहिल्याचे दिसते

वैवाहिक उद्देशात बदल :-

हिंदू विवाह हा केवळ लैंगिक संपर्क नाही, इतर समाजांप्रमाणे विवाहाचा एक नमुना आहे, तर तो प्रत्येक हिंदूसाठी आवश्यक असलेला धार्मिक संस्कार आहे. हिंदू विवाहाच्या संस्कारात्मक संकल्पनेनुसार, कुटुंबाचे तत्व सर्वोच्च आणि प्राथमिक आहे आणि त्याचे पालन केले पाहिजे तर व्यक्तीचे हित, गरजा आणि आनंद कुटुंब आणि संपूर्ण समुदायाच्या हितापेक्षा दुय्यम मानले जातात. इरावती कर्वे यांनी देखील हेच पाळले की "भारतात विवाह हा एक संस्कार आहे आणि कोणताही सामान्य पुरुष किंवा स्त्री हा संस्कार घेतल्याशिवाय मरणार नाही" आणि "या कारणास्तव, हिंदू पालकांनी नेहमीच त्यांच्या मुलांच्या लग्नाला त्यांच्या सर्वात पवित्र कर्तव्यांपैकी एक मानले आहे". विवाहाबद्दलचा हा हिंदू दृष्टिकोन प्राचीन वैदिक काळापासून आहे जेव्हा ते एक सामाजिक आणि धार्मिक कर्तव्य मानले जात असे आणि आजही ते एक संस्कार म्हणून पाहिले जाते. अशाप्रकारे, हिंदू विवाहाची व्याख्या एक धार्मिक संस्कार म्हणून करता येते, ज्यामध्ये धर्म, संतती आणि लैंगिक सुख या शारीरिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक हेतूसाठी पुरुष आणि स्त्री कायमस्वरूपी नात्यात बांधले जातात. परंतु जागतिकीकरणाच्या युगात विवाह हा आता केवळ पारंपारिक धार्मिक संस्कार न राहता तो एक करार झाला आहे. -पुरुष आर्थिक, सामाजिक, बौद्धिक समानतेकडे वाटचाल सुरु झाल्यामुळे विवाहाकडे एकत्रित सहवास. सहचारी, समान अधिकार, विवाहातील जोडीदाराचे स्वातंत्र्य, जबाबदारीची समान वाटणी इ. उद्देश ठेवून, विवाहाचा विचार केला जातो. त्यामुळे विवाह म्हणजे साताजन्माचे कायमस्वरूपी बंधन हे उद्दिष्ट न राहता विवाह विच्छेदाचा मार्गही मोकळा झाला आहे.

त्यातही उत्तर वैवाहिक बंदीवासातून बाहेर पडण्याची संधी म्हणूनही घटस्फोट महत्वाचा ठरत आहे.

वैवाहिक अनिवार्यता कमी झाली आहे.

प्राचीन काळापासून आलेली विवाह करून कुटुंब स्थापन करण्याची अनिवार्यता या युगात संपत चाललेली दिसते. स्त्री व पुरुषांचे दोघांचे ही उच्च शिक्षण करियरला दिलेले महत्त्व, बदलत्या जीवनशैलीशी जुळवून घेण्यासाठी चाललेली स्पर्धा या सर्वांमधून निवाह ही प्राथमिक प्रवेष्ट बाब न राहता ती दुय्यम स्थान प्राप्त करताना दिसते. त्यामुळे केवळ विवाह हेच आयुष्याचे सार्थक किंवा जीवनाचे अंतिम लक्ष हा पारंपारिक कान न राहता विवाह केलाच पाहिजे असे वचन उरले नाही. उलट विवाह न करताही इतर उद्देशांना प्राधान्य देणे किंवा इतर पर्याय शोधण्याकडे युवकांचे कल दिसतो. अविवाहित राहून आयुष्याचा मोकळेपणाने आनंद घेण्याकडे तरुण पिढी आकर्षित होत जाते.

वैवाहिक पद्धतीत बदल

इसवीसनानंतर सुरु झालेली अग्नीच्या साक्षीने विधीवत विवाह करण्याची पद्धत व त्यातील पावित्र्याच्या संकल्पनेत बदल झाल्याचे दिसते. एकीकडे नोंदणी विवाह, काही वैचारिक बदलांमुळे आलेले सत्यशोधक विवाह अशा पद्धतींचा स्वीकार होताना दिसतो. तर दुसरीकडे प्रसारमाध्यमे, भौतिवादी जीवनशैलीबे मुळे विवाहपद्धतीची सोध्यात, मोठ्या सामाजिक समारंभात रूपांतर झाल्याचे दिसते. विवाहाच्या पारंपारिक धार्मिक, कौटुंबिक पद्धतीचे परिवर्तन घेऊन डेस्टिनेशन वेडिंग, प्रीवेडिंग, पोस्ट वेडिंग, संगीत अशा तीनचार दिवस चालवान्या मोठ्या समारंभ पद्धती समोर येत आहेत. शिवाय समारंभातील देखावे, ऊंची कपडे दागिने खाद्यपदार्थातील विविधता यावर केला जाणारा आवाढव्य खर्च, यामुळे विवाहपद्धतीत अमुलाग्य बदल दिसतो. विवाह ही सामाजिक प्रतिष्ठेचा भाग होताना दिसत आहे. जागतिकीकरणाने झालेल्या आर्थिक सुबत्तेचा विवाह पद्धतीवरही परिणाम झाल्याचे दिसते "

विवाह जुळण्याच्या पद्धतीत बदल

जागतिकीकरणामुळे व्यक्तीवर झालेला एक महत्वाचा बदल म्हणजे वैचारिक, भावनिक स्वातंत्र्य या स्वतंत्र विचारां मुळेच पारंपारिक कौटुंबिक दबावाला झुगारून मुलगा अथवा मुलगी सताया जोडीदार स्वलः निवडण्यास प्राधान्य देतात. त्यातूनच प्रेमविवाह मोठ्या प्रमाणावर 2. प्रचलित झाले आहेत. याशिवाय लग्न जुळवणारे

पुरोहित, नातेवाईक यांची जागा मॅरेज ब्यूरो व त्यांच्या मॉनलाईन साईट्सनी घेतली आहे लग्न जुळवण्यापासून ते लग्न लावून देण्यापर्यंत एक नवी उद्योगव्यवस्थाच निर्माण झाली आहे विवाह जुरको ही कौटुंबिक जबाबदारी न राहता व्यक्तीगत मुलामुलींचा स्वतंत्र निर्णय मानला जाऊ लागला आहे.

आंतरजातीय / आंतरधर्मीय विवाह

संविधानिक कायद्याने जरी आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाहांना परवानगी दिली असली तरी जागतिकीकरणाच्या पूर्वी असे विवाह फारसे समाजात प्रत्यक्षरीत्या स्वीकारले जात नसत. मात्र जागतिकीकरणाचे या सीमारेषा कमी करण्यात मोठे योगदान आहे. शिक्षण, व्यवसाय नोकरीच्या निमित्ताने बाहेर पडलेली उच्च शिक्षित तरुण पिढी अशा विवाहांना सहज स्वीकारताना दिसते. याशिवाय आंतरराष्ट्रीय विवाह होताना दिसतात. परदेशातील शिक्षण, नोकरीमुळे तरुण मुले-मुली परदेशी नागरीकांशी विवाह करताना आढळतात. विवाहाच्या माध्यमातून खऱ्या अर्थाने जागतिक खेडे झाल्याचे चित्र दिसते.

आज भारतीय समाजात विवाह संस्थेला खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. विवाह हा पवित्र संस्कार म्हणून मानला जातो. या पवित्र संस्कारामुळे विवाह संस्थेबरोबर कुटुंबसंस्था ही भक्कम व संस्कारक्षम होत असते. या दोन्ही संस्थांना समाजात विशेष असे महत्त्व आहे. परंतु आनिक काळात शिक्षण, तंत्रज्ञान, जागतिकीकरणामुळे या दोन्ही संस्थांवर प्रचंड प्रमाणात विपरित परिणाम होत आहेत. त्याबरोबरच नवीन कायदे स्त्रीला मिळालेले कायद्याचे संरक्षण या संरक्षणात्मक कायद्यामुळे स्वीकडून मोठ्या प्रमाणात घटस्फोट घेतले जात आहेत. आज भारतीय समाजात घटस्फोट ही एक सामाजिक समस्या निर्माण झाली आहे. पूर्वी आपल्या देशात घटस्फोटाची समस्या तीव्र नव्हती. परंतु शिक्षणाचा प्रसार, मुलीचे शिक्षणातील वाढते प्रमाण, नागरिकरण, औद्योगिकरण, आधुनिकीकरण, सामाजिक मूल्यांतील बदल

लिव्ह-इन-रिलेशन

जागतिकीकरणामुळे विवाहाच्या मूळ संरचनेलाच पर्याय म्हणून लिव्ह-इन-रिलेशन ही संकल्पना जागतिक समाजात रुजताना दिसत आहे. पाश्चात्य देशापासून ते भारतासारख्या विकसनशील देशातील - शहरी भागांमध्ये मोठ्या प्रमाणात याला पसंती मिळताना दिसते, विवाह बंधनातून मुक्तता मिटवण्यासाठी, कायदेशीर प्रक्रियांना

सामोरे जाण्यापेक्षा वैयक्तिक स्वातंत्र्य आबाधित ठेवून लैंगिक, भावनिक समाधान मिळून यासाठी विवाह न करता एकल शहण सोयीचे वाटते आहे. याशिवाय वृद्धापकाळात कोणत्याही कारणाने आलेले एकल आयुष्य एकट्याने घालवण्यापेक्षा व पुर्नविवाहाच्या कायदेशीर प्रक्रियेत न अडकता उरलेले आयुष्य सोबत व्यतीत करण्यासाठी आता वृद्ध व्यक्तीही लिव्ह-इन या पर्याय स्वीकारताना दिसत आहेत. एखादी गोष्ट नैतिक आहे की नाही ही संबंधित व्यक्तींनी ठरवण्याची बाब आहे, असे मानतो. पण लैंगिकता आणि समाज ह्यांचे नाते काय असावे, ह्याबद्दल त्याची विशिष्ट भूमिका आहे. तो विचार स्त्री-पुरुष (व अन्य) ह्यांच्या नात्याबद्दल काय चूक, काय बरोबर अशी निवड करता येते, करण्यास हवी असे मानतो. मात्र तो विचार केवळ परंपरा किंवा नवता ह्या आधारावर निवड न करता समानता, परस्परांचा आदर, वैविध्याचा स्वीकार, शोषण, दडपण व ब्लॅकमेलिंग ह्यांना नकार, कोणाही व्यक्तीचे किंवा नात्याचे बाजारीकरण करण्यास नकार ह्या निकषांवर ती करावी असे मानतो. थोडक्यात त्यामागे मूल्यविवेकाची बैठक आहे. तो परंपरेतून येणाऱ्या सती, देवदासी, स्त्री-पुरुष भेदभाव व नैतिकतेचे दुहेरी मापदंड ह्या गोष्टींना नकार देतो, त्याचप्रमाणे खा-उ-जाने मानवी नात्याचे बाजारीकरण केले ह्याचीही चीड आहे.

समारोप

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून जगातील सर्वच देशांना जावे लागत आहे. त्यामुळे देशीची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेचा एक घटक झाल्याने दळणवळण, जागतिक बाजारपेठ, परकिय गुंतवणूक, खाजगीकरण माहिती तंत्रज्ञान अशा क्षेत्रात नविन बदल स्वीकारणे अपरिहार्य झाले आहे. त्यातून पाश्चिमात्य आधुनिकीकरण, लोकशाहीकरण, नागरीकरण, धर्मनिरपेक्षीकरण इ. प्रक्रिया समाजात घडून येत आहेत. याचा परिणाम समाजातील मूलभूत संस्थांवर झालेला दिसतो. त्यातही विशेषत्वाने जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे विवाहसंस्था मोठ्या संक्रमणातून जात आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशांत प्रामुख्याने जिथे विवाह हा धार्मिक संस्कार मानून व्यक्तीच्या जीवनाला स्थिरता प्रदान करत असे. विशेषतः हिंदू कर्मसिद्धान्तानुसार विवाहास गृहस्थाश्रमाचे प्रवेशद्वार मानले जाई जे व्यक्तीला त्याची धर्म, अर्थ आणि काम ही कार्ये पूर्ण करून मोक्षप्राप्तीमध्ये सहयोग करेल. अशा

धर्माच्या शिकवणीतून आणि आदेशातून निर्माण झालेले जुने नितिमताविषयक आदर्श व मूल्ये कालबाह्य होऊन मूल्यांचा उगम होताना दिसतो. जागतिकीकरणाच्या अनुशंगाने वैवाहिक मूल्ये यांचे पद्धती, भूमिका, प्रकार इ. मध्ये परिवर्तन होताना दिसत आहे.

ठळक निरीक्षण

- प्रेमविवाहांमध्ये वाढ: वाढलेली वैयक्तिक स्वायत्तता आणि जागतिक माध्यमांमधील संपर्क यामुळे स्व-व्यवस्थापित विवाह अधिक झाले आहेत.
- आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय विवाह: हे विवाह अधिक सामान्य होत आहेत, विशेषतः शहरी भागात.
- ऑनलाइन मॅचमेकिंग: डेटिंग ॲप्स आणि मॅट्रिमोनियल वेबसाइट्सनी जोडीदार शोधण्यात क्रांती घडवून आणली आहे, संभाव्य जुळण्यांचा समूह वाढवला आहे.
- लिंग समानता: महिलांच्या वाढत्या आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे अधिक समतावादी वैवाहिक संबंध निर्माण झाले आहेत.

- घटस्फोटाची स्वीकृती: आधुनिकीकरणामुळे घटस्फोटाभोवतीचा कलंक कमी झाला आहे.
- कायदेशीर सुधारणा: विशेष विवाह कायद्यासारख्या आधुनिक कायदांनी पारंपारिक धार्मिक विवाहांना पर्याय उपलब्ध करून दिले आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- ✦ रविंद्र रुक्मिणी पंढरीनाथ- जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून झालेले बदल (वि.सा.संघद्वारा आयोजित ग.त्र्यं.माडखोलकर स्मृती व्याख्यानमालेत केलेल्या भाषणाचा संपादित अंश)
- ✦ विद्युत भागवत (२०१३) : विवाहसंस्था नामशेष होणार काय? लेखन साहित्य अकादमी, नई दिल्ली.
- ✦ ज्योती गगनग्रास सुधीर येवले, -'सामाजिक संस्था आणि बदल' निराली प्रकाशन, पुणे
- ✦ आगलावे प्रदीप (२०११) : भारतीय समाज, संरचना आणि समस्या साईनाथ प्रकाशन, औरंगाबाद
- ✦ Kumud Desai (1981): Indian Law of Marriage and Divorce
- ✦ Dr. Sowmya Kumar - seminar on changing family system. MACW Mysore
- ✦ Abedian, Ara; 2002 + Economic Globalization from some pros and cons". discuss - the- impact -of globalisation -on - indian family -systemes

भारतीय समाजातील हुंडा प्रथेचे कायदे, कारणे आणि उपाय कावेरी बालाजी तिडके

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. संभाजीनगर.

गोष्टवारा :

भारतीय समाजातील कायदे धोरण हे स्त्रियांच्या बाजूने असले तरी आज वास्तव्यात त्याचा विरोधभास दिसून येतो. भारतीय समाज व्यवस्थेचा कणा म्हणून स्त्रियांकडे पाहिले जाते. अगदी प्राचीन कालखंडापासून ते विसाव्या शतकापर्यंत भारतीय समाजाच्या कुटुंब व्यवस्थेचा कणा म्हणून स्त्रियांना प्राधान्य दिले जात होते, परंतु कुटुंबाचा कणा असलेल्या या स्त्रियांवर हुंडा प्रथा सारख्या प्रथेमध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. यासाठी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक वैवाहिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक प्रथा-परंपरा आणि मूल्य यामध्ये दिवसेंदिवस बदल होत आहेत. हुंडा प्रथा कमी करण्यासाठी सामाजिक धोरणामध्ये परिवर्तन होणे काळाची गरज आहे.

उद्देश:

हुंडा प्रथा आणि सामाजिक धोरण याचा परस्पर संबंध जाणून घेणे हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून सदर पेपरची मांडणी केलेली आहे.

प्रस्तावना:

प्राचीन कालखंडापासूनच स्त्रियांवर अन्याय अत्याचार आणि लैंगिक हिंसाचाराचे प्रमाण अगदी नगण्य असले तरी आज विसाव्या शतकात सामाजिक आर्थिक मानसिक आणि शारीरिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. यासाठी कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि धार्मिक इत्यादी सामाजिक प्रथा आणि परंपरा यामध्ये बदल होत गेले. दिवसेंदिवस स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत गेले. कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये शारीरिक हिंसाचार, मानसिक हिंसाचार, लैंगिक हिंसाचार इत्यादी प्रकार दिसून येतात. खरं तर हुंडा प्रथा ही समस्या फक्त कुटुंबापूर्ती मर्यादित न राहता ती एक सामाजिक समस्या निर्माण झालेली आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या कौटुंबिक हिंसाचाराला स्थळ काळ वेळेचे बंधन आढळत नाही. आज देश संस्कृती धर्म सामाजिक किंवा आर्थिक स्थळ या सर्व बंधनाच्या पलीकडे हुंडा प्रथेचे व्यापक स्वरूप पाहण्यास मिळत आहे. हुंडा प्रथा ही समस्या फक्त एका जातीची किंवा

एका धर्माची नसून भारतीय समाजाला लागलेली एक कीड आहे. हुंडा प्रथेने भारतीय समाजातील अनेक सर्वसामान्य स्त्रियांचे संसार उध्वस्त केले आहेत. यामुळे हुंडा प्रथेच्या मूळ कारणांचा शोध घेऊन त्यावर उपाय शोधणे ही काळाची गरज आहे.

संशोधन पद्धती

शोध निबंधासाठी दुय्यम सामग्रीच्या आधारावर तथ्य संकलन केलेले आहे. विश्लेषणात्मक पद्धतीने या विषयाची मांडणी केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

1. भारतीय समाजातील हुंडा प्रथेचा अभ्यास करणे.
2. हुंडा प्रतिबंधक कायद्याचा अभ्यास करणे.
3. हुंडा प्रथेला जबाबदार असणारा कारणांचा शोध घेणे.
4. हुंडा प्रथा निर्मूलन करण्यासाठी उपाय सुचविणे.

हुंडा प्रथेचा अर्थ : “हुंडा म्हणजे विवाहप्रसंगी वराने वधूपक्षाकडून घेतलेली संपत्ती होय” भारतात 1 मे 1961 रोजी जो हुंडा प्रतिबंध कायदा संमत केला. त्यात वरदक्षिणा व वधू-दक्षिणा या दोन्ही प्रकारांना लक्षात घेऊन हुंड्याची व्याख्या करण्यात आलेली आहे. कायद्यातील व्याख्येनुसार कोणत्याही एका पक्षाने कोणत्याही दुसऱ्या पक्षाकडून स्वीकारलेली स्थावर किंवा जंगम मालमत्ता म्हणजे हुंडा होय. भारतीय समाज ज्याप्रमाणे कृषीप्रधान आहे. तसा तो पुरुषप्रधान देखील असलेला दिसून येतो. अशा या पुरुष प्रधान समाजामध्ये स्त्रियांकडून हुंडा घेणे किंवा स्वतःच्या कुटुंबातील स्त्रियांना हुंडा देणे हे प्रतिष्ठेचे मानले जात आहे. स्त्रियांना नेहमीच कमकुवत अबला अशा प्रकारची विश्लेषण देऊन तिला कायम कुटुंबातील दासी प्रमाणे किंवा “चूल आणि मूल” या पुरतीच मर्यादित ठेवण्यात आलेली आहे. प्राचीन कालखंडापासून ते आज 21 व्या शतकापर्यंत स्त्रियांकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनामध्ये सामाजिक परिवर्तन घडवून आलेले नाही. स्वतःच्या कुटुंबामध्येच मुलाप्रमाणे मुलींना वागणूक दिली जात नाही. यामुळे भारतीय समाजामध्ये हुंडा प्रथेची समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. यातूनच

पुढे कौटुंबिक हिंसाचार, मानसिक हिंसाचार, आणि शारीरिक हिंसाचार अशा घटना घडतात. यामुळे अनेक स्त्रियांनी आत्महत्या देखील केल्या आहेत.

संविधानात्मक धोरण : भारतीय राज्यघटनेने तिच्या प्रास्ताविकेत सर्व भारतीयांना दर्जा आणि संधीची समानता देण्याचे अभिवचन दिलेले आहे. राज्यघटनेतील कलम 14 ते 18 अंतर्गत सर्वांना समानतेचा हक्क दिलेला आहे. कलम 14 नुसार कायद्यामुळे सर्वांना समान मानण्यात आले आहे. तर कलम 15 नुसार राज्य नागरिकांमध्ये लिंगाच्या (धर्म, वंश व जात) आधारे भेदभाव करण्यात येणार नाही अशी तरतुद आहे. कलम 19 नुसार पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही व्यवसाय निवडीचे स्वतंत्र्य दिले आहे. कलम 45 नुसार 14 वर्षांपर्यंतच्या सर्व मुलांना व मुलींनाही मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची तरतुद केली आहे.

हुंडा प्रथा कमी करण्यासाठी तयार करण्यात आलेले कायदे खालील प्रमाणे.

1) सन 1950 चा हिंदू विवाह कायदा: सन 1950 मध्ये हिंदू विवाह कायदा सर्व संमतीने बनवण्यात आला. परंतु या कायदानुसार हिंदू महिलांना संरक्षण देण्यात आले. याच कायद्यामध्ये हुंड्या विषयी सविस्तर मांडणी करण्यात आली. परंतु कायदा अमलात आल्यानंतर तो फक्त कागदावरच राहिला. प्रत्यक्षात मात्र कमी प्रमाणात त्याचा लाभ झाल्याचा दिसून येतो. या कायदानुसार हिंदू स्त्रियांना विविध अधिकार देण्यात आले.

2) सन 1961 मधील हुंडा प्रतिबंधक कायदा: हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961 हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961 नुसार, जेव्हा एखाद्या मुलीच्या आई-वडिलांकडून मुलाचे आई-वडील किंवा नातेवाईक पैशाची किंवा वस्तूची मागणी करित असतील तेव्हा हुंडा प्रतिबंधक कायदानुसार त्यांच्यावर कायदेशीर कार्यवाही केली जाऊ शकते. परंतु असे कार्यवाही करणारे मुलींचे आई-वडील खूपच अल्प प्रमाणात दिसून येतात. यामुळे या कायद्याची अंमलबजावणी होत असताना दिसून येत नाही.

3) सन 1978 मधील कायदा: सन 1961 मधील हुंडा प्रतिबंधक कायदा याच्यामध्ये सुधारणा करून सन 1978 मध्ये महिला सक्षमीकरणासाठी आणि कौटुंबिक हिंसाचार कमी होण्यासाठी हुंड्यासारख्या अनिष्ट प्रथेवर बंधने घालण्यासाठी कठोर पावले उचलण्यात आली. यामुळे

भारतीय समाजातील काही प्रमाणात हुंडाबंदी होण्यास मदत झाली.

4) सन 1984 मधील सुधारित हुंडा प्रतिबंधक कायदा: सन 1978 मधील कायदानंतर सन 1984 मध्ये सुधारित हुंडा प्रतिबंधक कायदा नव्याने लागू करण्यात आला. यामध्ये महिलांना अधिक प्रमाणात कौटुंबिक, आर्थिक, मानसिक आणि शारीरिक अशा अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत होते. यावर उपाय म्हणून 1984 मध्ये हुंडा प्रतिबंधक सुधारित कायदा करण्यात आला.

5) कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम 2005: या कायदानुसार कुटुंबातील स्त्रिया आणि वयाच्या 18 वर्षाखालील मुलांवर होणाऱ्या हिंसाचारास प्रतिबंध करणाऱ्या वैधानिक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडलेली कोणत्याही जातीधर्माची स्त्री व 18 वर्षाखालील मुले संरक्षक अधिकार्याकडे किंवा पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार करू शकतात.

हुंडा प्रथेची कारणे

- 1. पुरुषप्रधान संस्कृती:** भारत जसा कृषीप्रधान देश आहे. तसाच पुरुष प्रधान संस्कृती असलेला देखील भारतीय समाज आहे. म्हणून भारतीय समाजात स्त्रियांकडून हुंडा घेण्याचे प्रमाण वाढत आहे.
- 2. सामाजिक दृष्टिकोन:** पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांकडे बघण्याच्या सामाजिक दृष्टिकोन म्हणजे "चूल आणि मूल" इतकाच ठेवण्यात आला आहे. म्हणून हुंडा घेण्याचे प्रमाण वाढत आहे.
- 3. आर्थिक परावलंबित्व:** भारतीय समाजामध्ये आर्थिक व्यवहार हे सर्व पुरुषांकडे आहेत. म्हणून स्त्रियांना आर्थिक प्रावलंबित्व स्वीकारावे लागत आहे. यामुळे हुंडा घेण्याचे प्रमाण वाढत आहे.
- 4. अशिक्षितपणा:** भारतीय समाजामध्ये पुरुषांच्या प्रमाणात स्त्रियांच्या शिक्षणाचा स्तर निम्न आहे. हे एक महत्वाचे कारण भारतीय समाजात हुंडा प्रथा वाढ होण्यासाठी दिसून येते.
- 5. कमकुवत कायदे:** हुंडा प्रथा कमी करण्यासाठी भारतामध्ये अनेक विविध कायदे करण्यात आले. परंतु त्या कायद्याची अंमलबजावणी होत नाही. म्हणून भारतीय समाजामध्ये हुंडा प्रथेचे प्रमाण वाढत आहे.
- 6. सामाजिक प्रतिष्ठा:** आधुनिक युगामध्ये हुंड्याला सामाजिक प्रतिष्ठेचे स्वरूप आलेले आहे. हुंडा देणे व

घेणे प्रतिष्ठेचे समजले जात असून समाजात जो अधिक हुंडा देतो व घेतो याला प्रतिष्ठेचे मानले जाते. यामुळे हुंडा प्रथा वाढत आहे.

7. **सामाजिक मूल्ये:** पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे सर्व सामाजिक प्रथा आणि परंपरेने पुरुषांना उच्च दर्जा देण्यात आला आहे. तर स्त्रियांना निम्न दर्जा देण्यात आला आहे. यामुळे भारतीय समाजात हुंडा घेण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.
8. **शैक्षणिक विषमता:** कुटुंबामध्ये मुलांच्या शिक्षणाकडे ज्या प्रमाणात लक्ष दिले जाते. त्या प्रमाणात मुलींच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले जात नाही. यावरून असे दिसून येते की, भारतीय समाजामध्ये शैक्षणिक विषमता आहे. यामुळे हुंडा प्रथा वाढत आहे.
9. **आर्थिक विषमता:** आर्थिक उत्पादनाचे सर्व मार्ग हे पुरुषाकडेच असतात तर स्त्रियांकडे आर्थिक उत्पादनाचा कोणताही मार्ग नसतो. म्हणून हुंडा प्रथेचे प्रमाण वाढत आहे. असे दिसून येते.
10. **प्रसार माध्यमांची भूमिका:** भारतीय समाजातील प्रसार माध्यमे देखील पुरुषांना शक्तिशाली तर स्त्रियांना कमकुवत दाखवतात. यामुळे स्त्रिया ही आबला आहे. असा प्रचार आणि प्रसार करण्यात आला. यातूनच हुंडा घेण्याचे प्रमाण वाढत आहे.

हुंडा प्रथेवर उपाय

1. **कौटुंबिक समानता:** कुटुंबामध्ये सामाजिकरण्याच्या माध्यमातूनच स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होण्याचे धडे दिले पाहिजेत. यामुळे कुटुंबात सामाजिक समानता निर्माण होईल आणि या सामाजिक समानतेमुळे हुंडा घेण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होईल.
2. **सामाजिक समानता:** पुरुष-प्रधान संस्कृतीमुळे निर्माण झालेला सामाजिक दृष्टिकोन बदलणे काळाची गरज आहे. सामाजिक आणि मानसिक दृष्टिकोनातूनच स्त्रियांना सामाजिक दर्जा देण्यात यावा. सामाजिक दर्जा समान असल्यावर हुंडा घेण्याचे प्रमाण नक्कीच कमी होईल.
3. **आर्थिक समानता:** कुटुंबामध्ये पुरुषांप्रमाणेच उत्पादनाच्या साधनावर स्त्रियांची देखील समान हक्क देण्यात यावेत. यामुळे स्त्रिया आर्थिक सक्षम बनतील व सक्षम स्त्रियांकडून हुंडा घेतला जाणार नाही.

4. **महिला शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार:** कुटुंबामध्ये मुलांप्रमाणेच मुलींच्याही शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणे. त्याचप्रमाणे शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करणे. ज्यामुळे हुंडा निर्मूलन होईल व हुंडा घेण्याचे प्रमाण कमी होईल.
5. **सामाजिक प्रथा आणि परंपराचे पालन न करणे:** स्त्री-पुरुष विषमता निर्माण करणाऱ्या सामाजिक प्रथा आणि परंपराचे पालन न करता संविधानिक धोरणात्मक स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करणाऱ्या कायद्याचे पालन करणे महत्त्वाचे आहे. यामुळे हुंडा घेण्याचे प्रमाण कमी होईल.
6. **सामाजिक समता निर्माण करणे:** पुरुष-प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांना सामाजिक दर्जा निम्न स्वरूपाचा दिला जात आहे. यामुळे सामाजिक विषमता निर्माण होत आहे. परंतु सामाजिक दृष्टिकोनातून सामाजिक समता निर्माण होणे आवश्यक आहे. हुंडा देणे किंवा घेणे गुन्हा आहे असा सामाजिक दृष्टिकोन निर्माण होणे गरजेचे आहे.
7. **आर्थिक समानता शैक्षणिक समानता:** भारतीय समाजामध्ये शैक्षणिक समानतेच्या माध्यमातून स्त्रियांना आर्थिक समानता निर्माण करण्याची गरज आहे. कारण शैक्षणिक समानते शिवाय आर्थिक समानता निर्माण होणार नाही. यामुळे शैक्षणिक समानता आणि आर्थिक समानता ही काळाची गरज आहे. असा सामाजिक दृष्टिकोन निर्माण झाल्यावर हुंडा प्रतिबंधक कायद्याचे नक्कीच पालन केले जाईल.
8. **हुंडा प्रतिबंधक कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी:** भारतीय समाजामध्ये हुंडा प्रतिबंधक कायदा आहे. परंतु हे कायदे कागदावरच न ठेवता त्याची प्रत्यक्ष कृतिशील अंमलबजावणी करणे.
9. **लैंगिक समानता:** भारतीय समाजामध्ये असलेली लैंगिक विषमता कमी करण्यासाठी सामाजिकरण्याच्या प्रक्रियेच्या माध्यमातूनच कुटुंबामध्ये लैंगिक समानता निर्माण करणे काळाची गरज आहे. यामुळे हुंडा घेण्याचे प्रमाण नक्कीच कमी होईल.

शिफारशी:

1. हुंडा प्रतिबंधक कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करणे.

2. स्त्रियांचे सामाजिक आर्थिक शैक्षणिक सक्षमीकरण करणे.
3. हुंडा प्रत्येक विरुद्ध लोक चळवळ निर्माण करणे.

सारांश:

भारतीय सामाजिक धोरण हे आजही स्त्रियांच्या बाजूने आहे परंतु त्याची अंमलबजावणी होत असताना दिसून येत नाही. हुंडा प्रथेवर बंदी घालून स्त्रियांना समानतेचे जीवन जगण्याचा हक्क प्राप्त करून देताना अजूनही राष्ट्रीय महिला आयोगाने नवनवीन उपक्रम राबविले पाहिजेत. आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष महिला दशकाची नवनवीन घोषणा करून महिलांना सन्मान मिळवून दिला पाहिजे. स्त्री-पुरुष समानतेवर उपाययोजना केल्या पाहिजेत. महिला वर्गामध्ये जनजागृती घडून आणली

पाहिजे. महिलांना समुपदेशन केले पाहिजे. विविध संघटनांनी एकत्र येऊन नव्याने हुंडा प्रथा मिटवण्यासाठी कार्य केले पाहिजे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि कौटुंबिक या सर्व घटकांमध्ये स्त्रियांना समान दर्जा देण्यात आला पाहिजे.

संदर्भ सूची :

- ✦ काळदाते सुधा, भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- ✦ आगलावे प्रदीप, भारतीय समाज संरचना आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन .नागपूर.
- ✦ हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961
- ✦ कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम 2005.

लिंगभाव आणि सामाजिक विषमता

डॉ. बावस्कर गोविंद

बलभीम महाविद्यालय, बीड.

मो.नं. 9834348550.

गोष्टवारा :

भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये लिंगभाव विषमतेचे प्रमाण कमी करण्यासाठी धोरणात्मक निर्णय म्हणून विविध कायदे करण्यात आले, परंतु हे कायदे लिंगभाव विषमता कमी करण्यासाठी कृतिशील स्वरूपात त्याची अंमलबजावणी झाल्याची दिसून येत नाही. भारतीय समाजामध्ये लिंगभाव आणि सामाजिक विषमता ही एक व्यापक समस्या निर्माण झाल्याचे दिसून येते. या व्यापक समस्येवर उपाय शोधण्यासाठी विविध दृष्टिकोनातून अभ्यास केला गेला. परंतु आजही भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये दिवसेंदिवस लिंगभाव विषमतेचे प्रमाण वाढत आहे. यामुळे लिंगभाव विषमतेच्या कारणे आणि उपाय प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये घेण्यात आला आहे लिंगभाव विषमता ही एका कुटुंबाकृती मर्यादित समस्या नसून तिने सामाजिक रूप धारण केले आहे. लिंगभाव विषमता ही कुटुंबातून प्रत्येक महिलांना पुरुषाप्रमाणे दर्जा देत नाही. ज्या समाजात महिलांना पुरुषाप्रमाणे दर्जा मिळत नाही. अशा कुटुंबात लिंगभाव विषमता अधिक वेगाने वाढत आहे. याचा शोध प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये घेण्यात आला आहे.

उद्देश:

लिंगभाव आणि सामाजिक विषमता यांचा परस्पर संबंध जाणून घेणे. भारतीय संविधानात्मक धोरणाचा मूळ उद्देश जाणून घेणे. हा उद्देश समोर ठेवून सदरील पेपरची मांडणी केलेली आहे.

प्रस्तावना :

महिला समाजातील महत्व पूर्ण घटक आहे आहे. महिलांच्या विकासावरच देशाचा विकास अवलंबून असतो. कोणताही देश अथवा समाज महिलांच्या विकासाशिवाय विकसित होऊ शकत नाही. भारतीय समाजाचा आत्मा म्हणून कुटुंबाकडे पाहिले जाते. त्याच प्रमाणे त्या कुटुंबातील महिलांकडे त्या कुटुंबाचा कणा म्हणून पाहिले जाते म्हणूनच महिलांचा विकास झाल्याशिवाय कोणताही देश विकसित होऊ शकत नाही. महिलांच्या विकासासाठी त्यांचे शिक्षण, आरोग्य आणि

रोजगाराकडे लक्ष द्यावे लागते. महिलांना आर्थिक पाठबळ दिल्याशिवाय ती आपल्या पायावर उभी राहू शकत नाही. यामुळे दिवसे-दिवस भारतीय समाजात स्त्री-पुरुष विषमता वाढत असल्याचे दिसून येते. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे तसाच तो पुरुषप्रधान संस्कृती असणारा देखील देश आहे. यामुळे भारतीय समाजात आज 21 व्या शतात देखील स्त्री - पुरुष विषमता असल्याचे दिसून येते. भारतीय कुटुंबात पुरुषापेक्षा महिलांना निम्न दर्जा आहे. कुटुंबातील कोणताही निर्णय घेयासाठी त्या कुटुंबातील महिलांना विचारात घेतले जात नाही. पुरुषप्रधान कुटुंब पद्धती निर्माण करण्यासाठी सामाजिकरणाची प्रक्रिया या देशात अस्तित्वात आहे. यामुळेच महिलांना कुटुंबात आणि समाजात निम्न दर्जा असल्याचे दिसून येते. सध्याच्या काळात माहिती तंत्रज्ञान व दळणवळणाच्या क्षेत्रात क्रांतिकारक परिवर्तन घडून आले आहे. या तंत्रज्ञानामुळे जग जोडले गेले आहे. अलिडच्या काळात भारतासह अनेक राष्ट्रात जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण व खाजगीकरण या प्रक्रियेने जगाची आर्थिक व्यवस्था बदलत असतांना दिसून येत आहे. यातूनच भारतीय समाजात कौटुंबिक हिंसाचारात वाढ झाली आहे. त्या वाढीस कारणीभूत असणाऱ्या कारणांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून शोध घेणे महत्वाचे आहे.

संशोधन पद्धती

शोध निबंधासाठी दुय्यम सामग्रीच्या आधारावर तथ्य संकलन केलेले आहे. विश्लेषणात्मक पद्धतीने या विषयाची मांडणी केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

1. भारतीय समाजातील लिंगभाव विषमतेचा आढावा घेणे.
2. भारतीय समाजातील स्त्री-पुरुष विषमतेच्या कारणांचा शोध घेणे.
3. भारतीय समाजातील लिंगभाव असमानतेचा अभ्यास करणे.

लिंगभाव आणि सामाजिक विषमता :

प्रत्येक व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी व शारीरिक मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी जोडीदाराची आवश्यकता भासत असते. या सर्वच गरजा अत्यावश्यक असतात असे मात्र नव्हे या गरजा व्यक्तीला, वस्त्र, निवारा, आरोग्य आणि शिक्षण या सारख्या कायम स्वरूपाच्या गरजांची अत्यावश्यकता असते. अनेक वेळा व्यक्तीच्या आर्थिक उत्पादनाचा दर कमी असतो. परिणामी अशा कटूबात लिंगभाव आणि सामाजिक विषमता हि संकल्पना जन्म घेते. त्या कुटुंबात सामाजिक समस्या निर्माण होतात त्यातूनच सामाजिक विषमता उगम पावते.

पुरुष हा अर्थाजन करणारा असल्याने तो कुटुंब प्रमुख समजला गेला आणि मातृसत्ताक कुटुंब पद्धती बंद होऊन पुरुषसत्ताक कुटुंब पद्धतीने जन्म घेतला आहे. यातूनच पुढे पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था कायम झाली आहे. अशा व्यवस्थेत स्त्रीचे स्थान गौण समजले गेले. स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले गेले. पुरुषांची व कुटुंबाची सेवा करो हेच तिचे कर्तव्य समजयात आले. धार्मिक आणि लोकसाहित्यातील ग्रंथामधून स्त्रीचे भावनाप्रधान नाजूक, हळवी, दुर्बल, मोहक, लोभी, वाचाळ बोलणारी असे चित्र साकारले गेले. अशा प्रारची टोकाची लिंगभाव विषमता भारतीय समाजात दिसून येते. याच विषमतेतून भारतीय समाजात कौटुंबिक हिंसाचार आणि लिंगभाव असमानता सामाजिक विषमता दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे शासीय रिपोर्ट आज उपलब्ध होत आहेत. भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांना सामाजिक, राजीय, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक व्यवस्थेपासून दूर ठेवले गेले यातून स्त्री ही अधिक दुबळी होत गेली आणि भारतीय समाजात लिंगभाव आणि सामाजिक विषमता वाढत गेली.

एखाद्या कुटुंबात दोन व्यक्तीच्या नाते संबंधात जेव्हा परस्पर समस्याचा अभाव निर्माण होतो. एखाद्या व्यक्तीच्या अधिकारावर बंदी घातली जाते व त्या व्यक्तीवर एखादा निर्णय लादला जातो. तेव्हा खर्या अर्थाने लिंगभाव आणि सामाजिक विषमतेचा जन्म होतो.

1. **लिंगभाव आणि सामाजिक विषमतेची कारणे**
पूर्वीपासून चालत आलेली पुरुष प्रधान संस्कृती: भारत जसा कृषीप्रधान देश आहे. तसा असतो पुरुष प्रधान संस्कृती असलेला देखील देश आहे. यामुळे भारतीय समाजामध्ये लिंगभाव विषमता दिसून येते भारतीय समाजातील लिंगभाव विषमता दूर

करण्यासाठी लिंगभाव समानतेचे धडे देणे आवश्यक आहे.

2. **लिंगभाव विरहित आर्थिक व्यवस्थेला अधिक महत्त्व:** भारतीय समाजामध्ये उत्पादन साधनाचे म्हणजेच आर्थिक साधनाचे सर्व स्रोत हे पुरुषाकडे आहेत. यामुळे समाजामध्ये सामाजिक विषमता निर्माण होते. याउलट समाजामध्ये आर्थिक समानता निर्माण करण्यासाठी लैंगिक विषमता विरहित आर्थिक समानता निर्माण होणे आवश्यक आहे.
3. **स्त्री शिक्षणाचा अभाव:** भारतीय समाजामध्ये पुरुषाच्या तुलनेत स्त्रियांच्या शिक्षणाचे प्रमाण अल्प प्रमाणात दिसून येते. यामुळे भारतीय समाजात लिंगभाव विषमतेमध्ये वाढ होत आहे.
4. **सामाजिक मूल्य व प्रमाणाकांचा अभाव:** भारतीय समाजामध्ये सामाजिक मूल्य व प्रमाणाकांचा अभाव दिसून येतो. या अभावातूनच समाजात लिंगभाव विषमता निर्माण होते.
5. **लैंगिक शोषणाची प्रवृत्ती:** भारतीय समाजामध्ये पुरुषांमध्ये स्त्रियांच्या लैंगिक शोषणाविषयीची प्रवृत्ती अधिक प्रमाणात दिसून येते. यातूनच लिंगभाव विषमता निर्माण होते
6. **पुरुषामध्ये पत्नीसाठी असणारी मालकी हक्काची भावना:** पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये पुरुषांमध्ये पत्नी विषयी असणारी मालकी हक्काची जाणीव ही लिंगभाव विषमतेची सुरुवात आहे.
7. **सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेचा अभाव:** भारतीय कुटुंबामध्ये सामाजिक करण्याच्या माध्यमातूनच लिंगभाव विषमतेची सुरुवात होते. कारण कुटुंबामध्ये मुलाप्रमाणे मुलीला दर्जा दिला जात नाही. यातूनच लिंगभाव विषमता निर्माण होते.
8. **मुक्त कायदे:** भारतीय समाजामध्ये लिंगभाव समानतेविषयी विविध कायदे करण्यात आलेले आहेत. परंतु लिंगभाव विषमता झाल्यानंतर किंवा अशा प्रकारच्या घटना घडल्यानंतर कायद्याची अंमलबजावणी होत असताना दिसून येत नाही.
9. **लिंगभावावर आधारित सामाजिक दर्जा:** भारतीय समाजातील कुटुंबामध्ये लिंगभावावर आधारित सामाजिक दर्जा ठरवला जातो. घरातील पुरुषांना सामाजिक दर्जा उच्च दिला जातो तर त्याच कुटुंबातील स्त्रियांना सामाजिक दर्जा निम्न प्रकारचा दिला जातो.

10. एकमेकांना समजून घेयाबाबतची असमर्थता: भारतीय समाजामध्ये पुरुष-प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांना समजून घेण्यामध्ये पुरुष कमी पडतात किंवा मानसिक तयारी नसल्यामुळे लिंगभाव विषमता निर्माण होते.

लिंगभाव आणि सामाजिक विषमतेवर उपाय

1. स्त्री-पुरुष समानतेचा प्रचार व प्रसार करणे: भारतीय समाजामध्ये सामाजिक प्रथा परंपरा इत्यादींचा विरोध करून सामाजिक माध्यमांच्या आणि शिक्षण शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्री पुरुष समानतेचा प्रचार व प्रसार केला तर नक्कीच भारतीय समाजातील लिंगभाव क्षमता कमी होईल
2. स्त्रियांचे आर्थिक सक्षमीकरण करणे: भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांना आर्थिक उत्पादनाची दरवाजे बंद केलेली दिसून येतात यामुळे स्त्रियांना नेहमीच परावलंबित्व असलेली दिसून येते जर स्त्रियांना आर्थिक सक्षमीकरण घडून आणले तर भारतीय समाजातील लिंगभाव विषमता नक्कीच कमी होण्यास मदत होईल
3. सामाजिक मूल्य आणि प्रमाणके यांचा प्रभाव वाढवणे: भारतीय समाजामध्ये सामाजिक मूल्य आणि प्रमाणके यांचा प्रभाव दिवसेंदिवस कमी होत आहे कुटुंबाच्या सामाजिक करण्याच्या माध्यमातून मूल्य आणि प्रमाणकांचे प्रशिक्षण देऊन लिंगभाव विषमता नक्कीच कमी करता येईल
4. स्त्री शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करणे: भारतीय समाजात बहुतांश स्त्रियांना शिक्षण दिले जात नाही त्यांच्या शिक्षणाचा स्तर वाढीस लागला तर शिक्षणातून लिंगभाव विषमते विषयी जनजागृती करून सामाजिक समता निर्माण करता येईल
5. लैंगिक समानता निर्माण करणे: भारतीय समाजामध्ये कुटुंबामध्ये नेहमीच लैंगिक विषयावर कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण किंवा प्रशिक्षण दिले जात नाही यामुळे समाजामध्ये लिंगभाव विषमता अधिक वाढत जात आहे परंतु पुढील कालखंडात लैंगिक विषयाचे शिक्षण व प्रशिक्षण देणे महत्वाचे आहे
6. स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार करणे: कुटुंबामध्ये स्त्री पुरुष विषमता निर्माण होणार नाही यामुळे कुटुंबामध्ये मुलगा आणि मुलगी असा भेदभाव न

करता सामाजिक कारणांमधूनच दोघांनाही समान वागणूक दिली गेली पाहिजे

7. सामाजिकरणाची प्रक्रिया मजबूत करणे: कुटुंबामध्ये सामाजिकरणाची प्रक्रिया सुरू असतानाच लिंगभाव समानतेचे धडे दिले गेले पाहिजेत कारण सामाजिक करण्याच्या प्रक्रियेतूनच लिंगभाव विषमता निर्माण झालेली दिसून येते
8. कायद्याची अंमलबजावणी करणे: भारतीय समाजामध्ये आज सामाजिक आणि लिंगभाव समानता विषयी विविध कायदे दिसून येतात परंतु हे कायदे फक्त कागदावरच असलेले दिसतात यामुळे कायद्याची अंमलबजावणी होणे काळाची गरज आहे कायद्याची अंमलबजावणी झाली तर समाजात असलेली लिंगभाव विषमता नक्कीच नष्ट होईल
9. स्त्रियांना कुटुंबात समाज दर्जा देणे: स्त्री पुरुष लिंगभाव विषमता ही कुटुंबातूनच सुरुवात होत असते यामुळे कुटुंबामध्येच सामाजिक करण्याच्या प्रक्रिया चालू असताना स्त्री पुरुष समानता याचे धडे दिले गेले पाहिजेत यामुळे समाजामध्ये स्त्रियांना समान दर्जा देण्याचे प्रमाण वाढत जाईल
10. एकमेकांना समजून घेण्याची मानसिकता तयार करणे: एकमेकांना समजून घेण्याची सामाजिक मानसिकता कुटुंबामध्ये तयार करणे महत्वाचे आहे यातूनच सामाजिक परिवर्तन होईल आणि लिंगभाव समानतेचा पुरस्कार केला जाईल

शिफारशी:

1. जलद गतीने संविधानात्मक धोरणाची अंमलबजावणी करावी.
2. जिल्हा स्तरावर प्रत्येक जिल्ह्यात कौटुंबिक न्यायालयाची उभारणी करणार यावी.
3. महिलांना आर्थिक स्वावलंबनासाठी मदत करावी.
4. लैंगिक शोषणाविरुद्धचे कायदे मजबूत करावेत.

सारांश :

भारतीय समाजातील लिंगभाव विषमता कमी करण्यासाठी विविध कायदे करण्यात आले. परंतु या कायद्याचे अंमलबजावणी होत असताना दिसून येत नाही. एकूणच ग्रामीण समाजप्रमाने शहरी समाजात देखील लिंगभाव विषमतेचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. लिंगभाव विषमता निर्मूलनासाठी विविध कायदे करून उपयोग नाही, तर त्या कायद्याची अंमलबजावणी करणे

ही काळाची गरज आहे. सामाजिक करण्याच्या माध्यमातूनच कुटुंबामध्ये स्त्रि- पुरुष समानता ही संकल्पना बालमनावरच रुजवणे आवश्यक आहे. स्त्रि-पुरुष विषमता किंवा लिंगभाव विषमता कमी करण्यासाठी सामाजिक दृष्टिकोनामध्ये परिवर्तन आणि बदल होणे आवश्यक आहे. महिलांना सामाजिक, कौटुंबिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक इत्यादी ठिकाणी समान दर्जा देणे. भारतीय समाजात भारतीय प्रथा परंपरा मूल्य प्रमाणे किंवा संस्कृतीचा हास्य होत असलेला दिसून येतो. या प्रक्रियेत सर्वच आर्थिक उत्पादनाची साधने पुरुषांच्या हातात असल्याचे दिसून येते स्त्रि आर्थिक व्यवस्थेत कमकुवत आहे तिला जीवन जगण्यासाठी आर्थिक उत्पादनाच्या साधनावर मालकी

हक्क नाही म्हणून पुरुषावर अवलंबून राहावे लागत आहे त्याचा असा परिणामामुळे लिंगभाव आणि सामाजिक विषमतेमध्ये वाढ झाली आहे

संदर्भ सूची :

- ✦ विद्युत, भागवत. स्त्रि प्रश्नांची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- ✦ ज्योती, लांजेवार. भारतीय समाज आणि स्त्री, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- ✦ काळदाते, सुधा. भारतीय सामाजिक स्त्री समस्या. पिंपळापुरे अँड कंपनी, नागपूर.
- ✦ शोभा, पाटील. स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षेचा मागवा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.

भारतीय लिंगभाव विषमता कायदे आणि उपाय

डॉ. खेत्री कुंडलिक रघुनाथ

बलभीम महाविद्यालय, बीड.

गोष्टवारा:

भारतीय समाजामध्ये लिंगभाव विषमता ही एक सामाजिक समस्या निर्माण झाली आहे. लिंगभाव विषमतेमुळे भारतीय समाजामध्ये विविध समस्या निर्माण झाल्या आहेत. लिंगभाव विषमता ही एक कौटुंबिक समस्या नसून तिचे स्वरूप सामाजिक झाले आहे. लिंगभाव विषमता निर्मूलन करण्याकरिता भारतामध्ये विविध प्रकारचे संविधानिक कायदे करण्यात आले. परंतु हे कायदे फक्त कागदावरच दिसून येतात. यामुळे लिंगभाव विषमता निर्माण होण्यास मदत झाली. कायद्याची अंमलबजावणी होणे मापक अपेक्षा होती, परंतु कायद्यांमध्ये असणार्या पळवाटा यामुळे लिंगभाव विषमता दिवसेंदिवस वाढत आहे. भारतीय समाजामध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, वैवाहिक आणि राजकीय भूमिका घेत असताना लिंगभाव विषमता दिसून येते. लिंगभाव विषमता कमी करण्यासाठी भारतीय समाजातील लिंगभाव विषमता धोरण आणि उपाय याचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे. सामाजिक, आर्थिक, वैवाहिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक अशा सर्वच ठिकाणी लिंगभाव विषमता दिसून येते. कुटुंबामध्ये सामाजिकरण्याच्या माध्यमातूनच लिंगभाव समानता निर्माण करणारा दृष्टिकोन तयार करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक कुटुंबामध्ये पुरुषाप्रमाणे महिलांनाही समान दर्जा देण्याची आवश्यकता आहे सदर संशोधनामध्ये लिंगभाव समानता याविषयीच्या कायद्यांचा आणि उपायांचा शोध घेतला आहे.

प्रस्तावना:

लिंगभाव ही एक सामाजिक संकल्पना असून तिच्यामध्ये समाजात होणार्या स्त्रि- पुरुषातील भेदभावाचा निर्देश होतो. विकासाच्या समाजशास्त्रामध्ये व विकासाच्या अर्थशास्त्रामध्ये महिलांचे स्थान केंद्रस्थानी आहे. महिलांच्या आर्थिक क्रिया उद्योजकता व सामाजिक स्थान यांचा अर्थव्यवस्थेवर कसा प्रभाव पडतो. याचा येथे अभ्यास केला जातो. भारतासारख्या विकसनशील देशात आजही बहुतांश महिलांचे श्रम हे गैरमौद्रिक आहे त्याच्या श्रमाचा मोबदला पैशाच्या स्वरूपात मिळत नाही

उदाहरणार्थ मुलांचे संगोपन स्वयंपाक घरातील काम इत्यादी अनेक महिलांच्या श्रमाचे मूल्य केले जात नाही. तसेच बहुतांश महिलांचे श्रम बाजारापर्यंत पोहोचत नाही यामुळे त्यांना त्याचे मूल्य मिळत नाही. भारतीय संविधानात्मक धोरण निश्चित करत असताना भारतातील ग्रामीण आणि शहरीकरणाचा वाढता प्रभाव लक्षात घेऊन तत्कालीन धोरण निश्चित करण्यात आले होते. भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. तसाच तो पुरुष प्रधान समाजव्यवस्था असणारा देश आहे. भारतीय कुटुंब व्यवस्थेत कुटुंब प्रमुखाचा दर्जा हा पुरुषाकडे असल्याचे दिसून येते. कोणताही निर्णय हा पुरुष घेत असताना दिसून येतो. यातून भारतीय महिलांचा दर्जा निम्न असल्याचे स्पष्ट होते. स्त्री ही कुटुंबाचा कणा असली तरी तीला अनेक बंधने घातलेली दिसतात. महिलांना राज्य धर्म शिक्षण, अर्थ, कला, साहित्य आणि संस्कृती या सर्व घटकांची बंधने दिसून येतात. स्त्री हि निसर्गातच कमकुवत असते. तर वरील बंधनातून तीचे सामाजिकरण केले जाते. यामुळे ती आणखी कमकुवत बनत जाते. तीला लहानपणी आई-वडील, मोठ्यापणी पती आणि वृद्ध काळात मुले यांचा सहारा घ्यावा लागतो. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर महिलांना संविधानाने राज्यघटनेत अनेक अधिकार देण्यात आले पण ते कायदे फक्त कायदेच राहिले तर त्याचा लाभ खुपच कमी महिलांना झाल्याचा दिसून येतो. भारतीय समाजव्यवस्थेत महिलांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले. भारतीय समाजातील महिलांचे परिवर्तन करण्यासाठी त्यांना कुटुंबात समान संधी देणे आवश्यक आहे. राज्य, धर्म, शिक्षण, अर्थ, कला साहित्य आणि संस्कृती चा सर्व घटकात जोपर्यंत महिलांना

संशोधन पद्धती :

प्रस्तूत शोध निबंधासाठी दुय्यम सामुग्रीच्या आधारावर तथ्य संकलन केले आहे. विश्लेषणात्मक पद्धतीने या विषयाची मांडणी केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

1. लिंगभाव निर्मूलन करण्यासाठी करण्यात आलेल्या कायद्यांचा अभ्यास करणे.

2. लिंगभाव विषमता या सामाजिक समस्येचा अभ्यास करणे.
3. लिंगभाव समानतेवर उपाय सुचवणे.

तथ्य संकलन:

सदरील पेपर तयार करताना तथ्य संकलनाच्या द्वितीय पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून संदर्भ ग्रंथ, मासिके, विविध अहवाल व इंटरनेट या स्रोतांच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

लिंगभाव समानता, संविधानिक कायदे आणि उपाय:

१) युनायटेड नेशनच्या ह्युमन डेव्हलपमेंट रिपोर्ट: २०१६ च्या युनायटेड नेशनच्या ह्युमन डेव्हलपमेंट रिपोर्ट नुसार भारताचा मानव विकास निर्देशांकाच्या १८८ देशांच्या यादित १३१ वा क्रमांक आहे. या अहवालानुसार भारतातील महिलांचे दरडोई वार्षिक सकल राष्ट्रीय उत्पन्न (Gross National Income Per Capita) केवळ २१८४ आहे तर पुरुषांचे ८८९७ एवढे आहे. तर हेच प्रमाण नार्वे या देशाचे जो HDI मध्ये प्रथम क्रमांकाचा आहे तेथे महिलांचे ५०८०० तर पुरुषांचे ७५३१४ एवढे आहे. भारतात आजही महिलांचे राजकीय पक्रीयेतील सहभाग नग्न्य आहे. भारतीय संसदेत महिलांचे प्रमाण आजही (२०१५) महिलांचे प्रमाण केवळ १२ टक्के आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ५० टक्के आरक्षण मिळाले आहे, परंतु तेथेही महिलांचा कारभार पुरुषच बघतांना दिसून येते. आजही भारतात ३५ टक्के महिला निरीक्षर आहे हेच प्रमाण ग्रामीण भागात व आदिवासी भागात जास्त आहे. यासर्व कारणांमुळे भारतीय महिला आर्थिक, राजकीय क्रियांमधून बाहेर फेकल्या गेल्या व त्याचा अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होऊन, देशाचा सर्वांगिन विकास होऊ शकला नाही.

२) कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम २००५: या कायदानुसार कुटुंबातील स्त्रिया आणि वयाच्या १८ वर्षांखालील मुलांवर होणाऱ्या हिंसाचारास प्रतिबंध करणाऱ्या वैधानिक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडलेली कोणत्याही जातिधर्माची स्त्री व १८ वर्षांखालील मुले संरक्षक अधिकार्याकडे किंवा पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार करू शकतात.

३) हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१: हुंडा हि भारतीय समाजाला लागलेली बीड आहे. हुंडा म्हणजे विवाह प्रसंगी देण्यात आलेली देणगी अथवा वस्तु साहित्य होय, याची मागणी वरा पित्यांकडून केली जाते यामुळे मुलगी

जन्मातच ती आई-वडीलांना नकोशी वाटू लागते. म्हणून मुलीकडे पाहण्याचा सामाजिक दृष्टीकोण देखील बदलत आहे. याला थांबवण्यासाठी हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ करण्यात आला आहे.

४) स्त्री भ्रूणहत्या प्रतिबंधक कायदा: भारतीय दंड संहिता नुसार कलम २१३ नुसार गर्भपात करणे गुन्हा आहे. कलम २१३ नुसार गर्भपात हा महिलांच्या विरोधात जाऊन होत असेल तर तिचा मृत्यू झाला तर आजीवन कारावास १० वर्षे शिक्षा, कलम ३१४ नुसार गर्भपात झाल्यानंतर तिचा मृत्यू झाला तर कलम ३१५ मुली जन्म घेऊन तिला मारणे गुन्हा आहे.

५) हेल्पलाईन योजना: महिला अत्याचारास वाढत होत असल्याचे १ जानेवारी २०१३ ला जागतिक महिला दिनाच्या निमित्ताने कौटुंबिक हिंसा प्रतिबंधक करणाऱ्याचा दृष्टीकोणातून हेल्पलाईन योजना सूरवात करण्यात आली आहे.

६) महिला तक्रार समिती योजना: १९७७ न्यायालयानी गठीत केलेल्या गाईडलाईन नुसार १० पेक्षा जास्त कर्मचारी असलेल्या ठिकाणी महिला तक्रार समिती असणे अनिवार्य आहे. या कायद्याची अंमलबजावणी २०१४ पासून होत असताना दिसून येते.

७) सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण पारितोषिक योजना: दोन मुलींनंतर कुटुंबनियोजन शस्त्रप्रक्रिया करून घेण्याच्या व दारिद्र्य रेषेखालील जोडण्यासाठी ही योजना १ एप्रिल २००७ पासून लागू करण्यात आली आहे.

८) विशाखा समिती योजना २०१३: नोकरी व व्यवसाय करणाऱ्या महिलांवर लैंगिक अत्याचारापासून संरक्षण देण्यासाठी ही योजना २०१३ पासून लागू करण्यात आलेली आहे.

९) समान काम समान वेतन: भारत हा जसा पुरुषप्रधान देश आहे. तसाच तो कृषिप्रधान देखील देस आहे. परंतु आज समान काम समान वेतन असा कायदा असताना देखील ग्रामीण समाजामध्ये स्त्रियांना आर्थिक परावलंबित्व कायम दिसून येते पुरुषांच्या प्रमाणात स्त्रियांना समान वेतन दिले जात नाही. यामुळे स्त्रियांचे आर्थिक परावलंबित्व कायम राहते. यामुळे समाजामध्ये सामाजिक लिंगभाव विषमता दिवसेंदिवस वाढत आहे.

लिंगभाव समानतेवर उपाय :

१) कौटुंबिक समानता: भारतीय समाज व्यवस्थेचा कणा म्हणून कुटुंब व्यवस्थेकडे पाहिले जाते, परंतु आजही कुटुंबातील समान संधी आणि समान काम याकडे दुर्लक्ष

केले जाते. याचे मूळ कारण असे आहे की, भारतीय कुटुंब समाज व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना समान दर्जा आजही देण्यात येत नाही. भारतीय स्त्रियांना कुटुंबातील प्रमुख निर्णयामध्ये समाविष्ट करण्यात येत नाही. यामुळेच स्त्रियांचे मागासले पण आणि सामाजिक विषमता दिसून येते. सामाजिक समानता निर्माण होण्यासाठी स्त्रियांना कुटुंबामध्ये समान दर्जा आणि समान वागणूक मिळणे आवश्यक आहे.

२) वैवाहिक समानता: भारतीय कृषिप्रधान समाजामध्ये आजही स्त्रियांना वैवाहिक समानता किंवा आपला जोडीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य दिले जात नाही. आई-वडील किंवा मोठ्या बंधूच्या साह्यानेच तिला वैवाहिक साथीदार निवडावा लागतो. यामुळे स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा कनिष्ठ स्वरूपाचा आहे. असे दिसून येते स्त्रियांना समानता देण्यासाठी स्त्रियांना वैवाहिक साथीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. यातूनच सामाजिक समानता निर्माण होईल यामुळे लिंगभाव विषमता दूर होण्यास मदत होईल व सामाजिक समानता प्रस्थापित होईल.

३) शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रसार करणे: भारतीय समाजात प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्या महिलांचे प्रमाण जास्त असले तरी उच्च शिक्षण घेणाऱ्या महिलांचे प्रमाण अत्यंत अल्प प्रमाणात आहे. यातही शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण समाजात महिलांच्या उच्च शिक्षणाचे प्रमाण फारच कमी असल्याचे दिसून येते.

४) सामाजिकरण: भारतीय समाजात जन्मापासूनच मुलींना आणि मुलांना वेगवेगळे सामाजिकरण केले जाते. वारंवार मुलींना मुलगी असल्याचे समाजवृत्त सांगितले जाते. कुटुंबात समान संधी दिल्या गेला पाहिजेत. सामाजिकरणाच्या माध्यमातूनच एका पिढीतील संस्कार हे दुसऱ्या पिढीकडे दिले जातात, यामुळे सामाजिकरण कुटुंबात होत असतानाच कुटुंबामध्ये स्त्री-पुरुष समानता या माध्यमातून व्यक्तीचे सामाजिकरण होणे महत्त्वाचे आहे.

५) आर्थिक स्वालंबन: भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांना लहानपणी आई-वडील मोठ्यापणी पती आणि वृद्धावस्थेमध्ये मुलांकडूनच सांभाळ केलेला दिसून येतो. त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य दिले जात नाही. भारतीय समाजात महिला आर्थिक परावलंबी असल्याचे दिसून येते. जोपर्यंत महिला आर्थिक स्वावलंबी होत नाहीत. तो पर्यंत लिंगभाव सामाजिक समानता निर्माण होणार

नाही. आर्थिक समानता हीच खरी सामाजिक समानतेची गुरुकिल्ली आहे. यामुळे महिलांचे परावलंबित्व कमी होऊन आर्थिक सक्षमीकरण होईल आणि सामाजिक समानता निर्माण होईल.

६) समान दर्जा: भारतीय संविधानाने जरीकायदाने महिलांना समान दर्जा दिलेला असला तरी आजही कुटुंबात महिलांना निम्न दर्जा असल्याचे दिसून येते. यामुळे महिलांना पुरुषाप्रमाणे कौटुंबिक, वैवाहिक, शैक्षणिक आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक इत्यादी ठिकाणी महिलांना समान दर्जा देण्यात यावा. महिलांकडे सामाजिक दर्जा निम्न अशा पद्धतीने पाहण्यापेक्षा समानतेने पाहणे अधिक महत्त्वाची भूमिका होऊ शकते.

७) धार्मिक समानता: भारतीय समाजामध्ये कुटुंबामध्ये महिलेला देवी-देवतांच्या समान दर्जा दिला जात असला तरी सामाजिक जीवनामध्ये धार्मिक संस्कार किंवा धार्मिक ठिकाणी स्त्रियांना पुरुषाप्रमाणे समान दर्जा दिला जात नाही. तर अनेक देवी-देवतांच्या मंदिरामध्ये स्त्रियांना प्रवेश देखील नाकारला जात आहे. हीच धार्मिक विषमता निर्माण करण्यासाठी महत्त्वाची कारणे आहेत. यामुळे भारतीय समाजामध्ये समानता प्रस्थापित करण्यासाठी स्त्रियांना सर्व धार्मिक ठिकाणी समान संधी देणे आवश्यक आहे. यातून लिंगभाव समानता निर्माण होईल.

८) कायद्याची अंमलबजावणी: भारतीय समाजात महिलांसाठी अनेक कायदे केलेले आहेत. परंतु त्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी होत असताना दिसून येत नाही. महिलांमध्ये सामाजिक लिंगभाव समानता करायची असेल तर कायदयाची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. महिला सक्षमीकरणाच्या कायद्यांमध्ये बदल करून आवश्यक त्या ठिकाणी सक्तीची आणि कायद्याची अंमलबजावणी होणे तसेच न्यायव्यवस्थेकडून लिंगभाव विषमतेच्या संदर्भातील प्रकरणे अतिशय जलद गतीने निकाली काढण्यात यावेत.

९) सामाजिक परिवर्तन: महिलांची शक्ती वाढविण्यासाठी महिला सशक्ती करणासंबंधी लोकांनी आपले विचार बदलले पाहिजेत. सामाजिक परिवर्तनाच्या माध्यमातून सामाजिक समानता निर्माण होणे आवश्यक आहे. यासाठी सामाजिक विचारांमध्ये बदल होणे त्याचबरोबर कौटुंबिक, आर्थिक, राजकीय, वैवाहिक आणि धार्मिक इत्यादी विचारांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

११) **लिंगभाव समानता:** लिंगभाव आणि सामाजिक समानता वाढवा यासाठी महिला मेळावे, चर्चा सत्रे, प्रशिक्षण, संमेलन असे कार्यक्रम आयोजित करावेत. शासकीय आणि निमशासकीय स्तरावरून महिला सक्षमीकरणासाठी व्यापक स्वरूपामध्ये संघटन आणि त्या संघटनांमध्ये महिला सक्षमीकरण त्याचबरोबर आर्थिक समानता, कौटुंबिक समानता व सांस्कृतिक समानता या सामाजिक मूल्यांचे जतन होणे आवश्यक आहे.

१२) **महिला संरक्षण:** महिलांच्या स्वसंरक्षणासाठी तालूका आणि जिल्हा स्तरावर व शासकीय प्रशिक्षण केंद्र सुरू करावेत. स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी नवीन कायद्याची निर्मिती झाली परंतु ते कायदे कागदावरच दिसून येतात यामुळे समाजामध्ये स्त्रियांच्या संरक्षणाविषयी क** कायदे करून समाजामध्ये मानसिक परिवर्तन घडवून आणणे महत्त्वाचे आहे त्यातूनच श्री संरक्षणासाठी उपयोजना कराव्यात.

शिफारशी

1. संविधानात्मक धोरणामध्ये जो कमकुवतपणा आहे त्यामध्ये कमकुवतपणा नष्ट करून अतिशय जलद गतीने कायद्याची अंमलबजावणी होणे तसेच पीडित महिलांना तात्काळ न्याय देणे, तिच्या भावनिक व शारीरिक जखमा भरून काढणे इत्यादींचा समावेश करण्यात यावा.
2. कौटुंबिक हिंसाचार अधिनियम २००५ याची सर्व स्तरावरून अंमलबजावणी करण्यात यावी तसेच अशा प्रकरणांमधील महिलांना तात्काळ न्याय देण्यात यावा.
3. हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ नुसार दोषीवर कायदेशीर कार्यवाही करण्यात यावी.
4. स्त्रि भ्रूणहत्या या कायद्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यात यावी.

सारांश :

भारतीय संविधानात्मक धोरण आणि लिंगभाव विषमता याचा अभ्यास करत असताना असे दिसून येते की, भारतामध्ये आजही मोठ्या प्रमाणात स्त्री-पुरुष विषमता दिसून येते. या विषमतेसाठी वरील प्रमाणे कारणे आणि उपाय दर्शविण्यात येतात. परंतु हे उपाय आणि कारणे फक्त कायद्यामध्ये आणि कागदावरच असलेले दिसून येतात. यासाठी भारतीय समाजामध्ये सामाजिक

परिवर्तनासोबतच वैचारिक परिवर्तन, मानसिक परिवर्तन, आर्थिक परिवर्तन होणे आवश्यक आहे. यामुळे भारतीय समाजामधील लिंगभाव विषमता कमी होईल. अन्यथा भारतीय समाजातील लिंगभाव विषमता दिवसेंदिवस वाढत जात असलेली दिसून येते. भारतीय समाजात महिला लिंगभाव समानता करण्यासाठी अनेक कायदे करण्यात आले आहेत पण त्याची अंमलबजावणी होत असतांना दिसून येत नाही. यामुळे महिलांना उच्च शिक्षणाचे प्रमाण वाढवावे लागेल यातून आर्थिक स्वावलंबन निर्माण होईल तेव्हात लिंगभाव समानता आणि सामाजिक परिवर्तन झाले असे म्हणता येईल. लिंगभाव विषमता ही एक कौटुंबिक समस्या नसून तिचे स्वरूप जागतिक आणि व्यापक स्वरूपात झाले आहे. यामुळे समाजामध्ये लिंगभाव विषमता कमी होणे आवश्यक आहे लिंगभाव समानता निर्माण होण्यासाठी कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, वैवाहिक आणि धार्मिक तसेच सांस्कृतिक स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होणे गरजेचे आहे. यामधूनच समाज व्यवस्थेमध्ये सामाजिक परिवर्तन आणि सामाजिक परिवर्तनामधून सामाजिक समानता निर्माण होईल. कोणत्याही समाजामध्ये किंवा समाजाच्या विकासातूनच महिलांची अग्रणीय अशी भूमिका महत्त्वाची असते. याच महिलांच्या भूमिकेमुळे कौटुंबिक आणि सामाजिक विकासाची दिशा ठरवली जाते. कौटुंबिक विकासातूनच सामाजिक विकास शक्य होतो. यामुळे लिंगभाव विषमता कमी होऊन सामाजिक समता निर्माण होईल सामाजिक समता निर्माण होण्यासाठी सामाजिक करण्याची प्रक्रिया अत्यंत महत्त्वाची आहे कारण सामाजिकरणाच्या माध्यमातूनच स्त्री- पुरुष विषमता आणि स्त्री- पुरुष समानता याची जडणघडण कुटुंबामध्ये व्यक्तीवर होत असते

संदर्भ ग्रंथ :

- ✦ शिवबहाल, सिंह. २०१०. विकास का समाजशास्त्र. रावत पब्लिकेशन, जयपुर.
- ✦ Global Women Entrepreneur Leder Report २०१५
- ✦ लांजेवार ज्योती, २००८, फुले, आंबेडकर आणि स्त्री मुक्ती, संकेत प्रकाशन, नागपूर.
- ✦ शुभांगी गोटे, २००४, महिला सबलीकरण, स्वरूप व समस्या. वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे कायदे, कारणे आणि उपाय

जयश्री आनंदराव मेश्राम

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ.संभाजीनगर

गोष्टवारा :

कौटुंबिक हिंसाचार ही समस्या फक्त भारतीय समाजात आहे असे नाही तर तिने जगभरात कौटुंबिक समस्या निर्माण झालेली दिसून येते. भारतीय समाजाचा विचार केला असता असे लक्षात येते की, भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण हे दिवसेंदिवस वाढत आहे. हे प्रमाण कमी करण्यासाठी भारतीय संविधानात्मक धोरण हे स्त्रियांच्या बाजूने असले, तरी यामध्ये परिवर्तन व बदल होणे आवश्यक आहे. कारण विविध कायदे कौटुंबिक हिंसाचाराच्या निर्मूलनासाठी तयार करण्यात आले असले तरी आजही भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे असे दिसून येते. यामुळे भारतीय समाजातील कौटुंबिक हिंसाचाराचे संविधानात्मक कायदे आणि कौटुंबिक हिंसाचाराचे कारणे व उपाय या दृष्टिकोनातून भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे. भारतीय समाजातील सामाजिक धोरण आणि कौटुंबिक हिंसाचाराचे कायदे, कारणे आणि उपाय याची सविस्तर मांडणी करण्यात आलेली आहे.

उद्देश:

कौटुंबिक हिंसाचार आणि सामाजिक धोरण याचा परस्पर संबंध जाणून घेणे हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून सदर पेपरची मांडणी केलेली आहे.

प्रस्तावना:

प्राचीन कालखंडापासूनच स्त्रियांवर अन्याय अत्याचार आणि कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण अगदी नगण्य असले तरी आज विसाव्या शतकात कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. यासाठी कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि धार्मिक इत्यादी सामाजिक प्रथा आणि परंपरा यामध्ये बदल होत गेले. दिवसेंदिवस स्त्रियांवरील कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत गेले. कौटुंबिक हिंसाचारामध्ये शारीरिक हिंसाचार, मानसिक हिंसाचार, लैंगिक हिंसाचार इत्यादी प्रकार दिसून येतात. खरं तर कौटुंबिक हिंसाचार ही समस्या फक्त कुटुंबापूर्ती मर्यादित न राहता ती एक सामाजिक समस्या निर्माण झालेली आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या

कौटुंबिक हिंसाचाराला स्थळ काळ वेळेचे बंधन आढळत नाही. आज देश संस्कृती धर्म सामाजिक किंवा आर्थिक स्थळ या सर्व बंधनाच्या पलीकडे कौटुंबिक हिंसाचार अस्तित्वात असलेला दिसतो. कौटुंबिक हिंसाचारामुळे समाजातील अनेक स्त्रियांचे संसार उध्वस्त झालेले दिसून येतात यामुळे समाजातील कुटुंब व्यवस्थेवर देखील याचा परिणाम झालेला दिसून येतो.

संशोधन पद्धती: शोध निबंधासाठी दुय्यम सामग्रीच्या आधारावर तथ्य संकलन केलेले आहे. विश्लेषणात्मक पद्धतीने या विषयाची मांडणी केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

1. कौटुंबिक हिंसाचाराचे कायदे समजून घेणे.
2. कौटुंबिक हिंसाचाराच्या कारणांचा शोध घेणे.
3. कौटुंबिक हिंसाचारावर उपाय शोधणे.

कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी करण्यासाठी भारतीय समाजामध्ये विविध कायदे करण्यात आले. या कायद्याच्या माध्यमातून कौटुंबिक हिंसाचार कमी व्हावा ही अपेक्षा असताना देखील विविध कायदे असताना देखील भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. कौटुंबिक हिंसाचार ही समस्या एका कुटुंबापूर्ती मर्यादित न राहता तिने सामाजिक स्वरूप धारण केले आहे. यामुळे भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. यावर उपाययोजना करण्यासाठी भारतीय समाजामध्ये विविध कायदे करण्यात आले. या कायद्याच्या माध्यमातून कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी करण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले जातात. परंतु आजही ही विविध कायदे फक्त कागदावरच दिसून येतात. यामध्ये अंमलबजावणी होत असताना काही पळवाटा दिसून येतात. यामुळे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. कौटुंबिक हिंसाचारावर धोरणात्मक उपाययोजना करणे ही काळाची गरज आहे. कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम: कौटुंबिक हिंसाचार कमी करण्यासाठी तयार करण्यात आलेले कायदे खालील प्रमाणे

१) कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम २००५: या कायदानुसार कुटुंबातील स्त्रिया आणि वयाच्या १८ वर्षाखालील मुलांवर होणाऱ्या हिंसाचारास प्रतिबंध करणाऱ्या वैधानिक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडलेली कोणत्याही जातिधर्माची स्त्री व १८ वर्षाखालील मुले संरक्षक अधिकार्याकडे किंवा पोलिस स्टेशनमध्ये तक्रार करू शकतात.

२) भारतीय दंड विधान कायदा १८६०: या भारतीय दंड विधान कायदानुसार जेव्हा समाजामध्ये सामाजिक विषमता किंवा एखाद्या गुन्हा घडत असेल तेव्हा स्त्री-पुरुष विषमता यांच्या विरोधात गुन्हा नोंद करून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी या कायद्याची निर्मिती झालेली आहे. कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विरोधात या कायदानुसार गुन्हा नोंद केला जाऊ शकतो.

३) हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१: हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१ नुसार जेव्हा एखाद्या मुलीच्या आई-वडिलांकडून मुलाचे आई-वडील किंवा नातेवाईक पैशाची किंवा वस्तूची मागणी करित असतील तेव्हा हुंडा प्रतिबंधक कायदानुसार त्यांच्यावर कायदेशीर कार्यवाही केली जाऊ शकते. परंतु असे कार्यवाही करणारे मुलींचे आई-वडील खूपच अल्प प्रमाणात दिसून येतात. यामुळे या कायद्याची अंमलबजावणी होत असताना दिसून येत नाही. यामुळे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

४) सती प्रथा विरोधक कायदा १८८७: भारतीय समाजाचा विचार केला असता असे दिसून येते की, भारत कृषी प्रधान देश आहे. तसा असतो पुरुषप्रधान देखील देस आहे. यापूर्वी जेव्हा एखाद्या पुरुष मरण पावेल त्यावेळेला त्याच्या पत्नीने देखील त्याच्यासोबत सती गेले पाहिजे. अशी संस्कृती होती. परंतु सती प्रथा कायदानुसार यावर बंधने आणली गेली. यावरून असे लक्षात येते की तत्कालीन परिस्थितीमध्ये स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणात कौटुंबिक हिंसाचाराला सामोरे जावे लागत होते.

५) स्त्रियांचे अक्षील प्रदर्शन विरोधी कायदा १९८६: स्त्रियांचे अक्षील व्हिडिओ रेकॉर्डिंग करून त्यांचा शारीरिक व मानसिक छळ केला जात असे. परंतु या कायदानुसार यावर बंधने आणली गेली व सामाजिक समानता निर्माण करण्यासाठी सामाजिक धोरण आखण्याचा प्रयत्न केला

गेला. दिवसेंदिवस कायद्यांमध्ये वाढ होत आहे परंतु कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी होत नाही.

६) घटस्फोट कायदा १९६९.: पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांना घटस्फोट घेण्याचे देखील स्वातंत्र्य नव्हते परंतु १९६९ च्या कायदानुसार हे स्वातंत्र्य देण्यात आले. सामाजिक परिवर्तन होण्यासाठी सामाजिक धोरण निर्मिती केली गेली. यानुसार महिलांना कौटुंबिक हिंसाचार आणि शारीरिक हिंसाच्या यातून मुक्त करण्यासाठी घटस्फोट कायदा १९६९ करण्यात आला. त्यानुसार कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी व्हावे असा प्रयत्न होत आहे.

७) कुटुंब न्यायालय कायदा १९८४: या कायदानुसार कौटुंबिक हिंसाचार कमी व्हावा म्हणून हा कायदा करण्यात आला. यामुळे कुटुंबात होणारा शारीरिक, मानसिक, आर्थिक छळ कमी झाला असे प्रमाण दिसून येत असले. तरी कुटुंब न्यायालयामध्ये आजही अनेक स्त्रिया स्वतःहून जात नाहीत. असे दिसून येते. यामुळे भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाच्या वाढत आहे असे स्पष्ट होते.

कौटुंबिक हिंसा :

कौटुंबिक हिंसा सर्वसामान्यपणे जी हिंसा कुटुंबात किंवा जवळच्या नात्यांमध्ये घरच्या घराच्या आत होते ती हिंसा म्हणजे कुटुंबिक हिंसा होय. कौटुंबिक हिंसा पूर्वीही अस्तित्वात होती आणि आजही अस्तित्वात आहे परंतु तिचे स्वरूप दिवसेंदिवस वाढत आहे असे आणवारीनुसार दिसत दिसून येते. कौटुंबिक हिंसा वाईट आहे घाण आहे त्यामुळे कोणीही संवेदनशील किंवा सुजाण व्यक्ती त्याचे समर्थन करणार नाही. शिवाय काळाच्या संदर्भात कौटुंबिक हिंसेचा विचार करताना फक्त स्त्रीवादी किंवा पुरुषवादी अशा संकुचित दृष्टिकोनातून विचार करून चालणार नाही. इंडियन पिनल कोड ce(३७) पत्नीचा छळ ३०४ (ब) हुंडाबळी या कलमांमुळे कौटुंबिक हिंसाचार समस्येकडे लक्ष केंद्रित झाले आहे.

कौटुंबिक हिंसाचाराची कारणे:

१) पुरुषप्रधान संस्कृती: भारत जसा कृषीप्रधान देश आहे. तसाच पुरुष प्रधान संस्कृती असलेला देखील भारतीय समाज आहे. म्हणून भारतीय समाजात कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे.

२) सामाजिक दृष्टिकोन: पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्रियांकडे बघण्याच्या सामाजिक दृष्टिकोन म्हणजे “चूल

आणि मूल” इतकाच ठेवण्यात आला आहे म्हणून कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे.

३) **आर्थिक परावलंबित्व:** भारतीय समाजामध्ये आर्थिक व्यवहार हे सर्व पुरुषांकडे आहेत म्हणून स्त्रियांना आर्थिक प्रावलंबित्व स्वीकारावे लागत आहे. यामुळे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे.

४) **अशिक्षितपणा:** भारतीय समाजामध्ये पुरुषांच्या प्रमाणात स्त्रियांच्या शिक्षणाचा स्तर निम्न आहे. हे एक महत्वाचे कारण भारतीय समाजात कौटुंबिक हिंसाचा वाढ होण्यासाठी दिसून येते.

५) **कमकुवत कायदे:** कौटुंबिक हिंसाचार कमी करण्यासाठी भारतामध्ये अनेक विविध कायदे करण्यात आले. परंतु त्या कायद्याची अंमलबजावणी होत नाही. म्हणून भारतीय समाजामध्ये कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे.

६) **धार्मिक आणि सांस्कृतिक कर्मकांड:** भारतीय समाजामध्ये धार्मिक आणि सांस्कृतिक कर्मकांड करण्यामध्ये पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे. यामुळे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे.

७) **सामाजिक रूढी परंपरा:** पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे सर्व सामाजिक प्रथा आणि परंपरेने पुरुषांना उच्च दर्जा देण्यात आला आहे. तर स्त्रियांना निम्न दर्जा देण्यात आला आहे. यामुळे भारतीय समाजात कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

८) **शैक्षणिक विषमता:** कुटुंबामध्ये मुलांच्या शिक्षणाकडे ज्या प्रमाणात लक्ष दिले जाते त्या प्रमाणात मुलींच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले जात नाही. यावरून असे दिसून येते की, भारतीय समाजामध्ये शैक्षणिक विषमता आहे.

९) **आर्थिक विषमता:** आर्थिक उत्पादनाचे सर्व मार्ग हे पुरुषांकडे असतात तर स्त्रियांकडे आर्थिक उत्पादनाचा कोणताही मार्ग नसतो. म्हणून कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे असे दिसून येते.

१०) **प्रसार माध्यमांची भूमिका:** भारतीय समाजातील प्रसार माध्यमे देखील पुरुषांना शक्तिशाली तर स्त्रियांना कमकुवत दाखवतात यामुळे स्त्रिया ही आबला आहे. असा प्रचार आणि प्रसार करण्यात आला. यातूनच कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत आहे.

११) **लैंगिक विषमता:** कुटुंबामध्ये सामाजिकरणाच्या माध्यमातूनच लैंगिक विषमतेचे धडे शिकवले जातात. यामुळे लैंगिक विषमता निर्माण होते. यातूनच पुढे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण वाढत जाते.

१२) **अंधश्रद्धा:** कुटुंबामध्ये अंधश्रद्धेचे बळी हे सर्वाधिक स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे आणि शैक्षणिक कमकुवत असल्यामुळे अंधश्रद्धेला बळी पडून “पती हाच परमेश्वर” असे मानून कुटुंबात होत असलेले कौटुंबिक हिंसाचार स्त्रियांनाकडून लपवले जातात. यामुळे अंधश्रद्धा हे एक कौटुंबिक हिंसाचाराचे महत्वाचे कारण आहे.

कौटुंबिक हिंसाचारावर उपाय

१) **कौटुंबिक समानता:** कुटुंबामध्ये सामाजिकरणाच्या माध्यमातूनच स्त्री-पुरुष समानता निर्माण होण्याचे धडे दिले पाहिजेत. यामुळे कुटुंबात सामाजिक समानता निर्माण होईल आणि या सामाजिक समानतेमुळे कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होईल.

२) **सामाजिक समानता:** पुरुष-प्रधान संस्कृतीमुळे निर्माण झालेला सामाजिक दृष्टिकोन बदलणे काळाची गरज आहे. सामाजिक आणि मानसिक दृष्टिकोनातूनच स्त्रियांना सामाजिक दर्जा देण्यात यावा. सामाजिक दर्जा समान असल्यावर कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण नक्कीच कमी होईल.

३) **आर्थिक समानता:** कुटुंबामध्ये पुरुषांप्रमाणेच उत्पादनाच्या साधनावर स्त्रियांची देखील समान हक्क देण्यात यावेत. यामुळे स्त्रिया आर्थिक सक्षम बनतील व सक्षम स्त्रियांवर कौटुंबिक हिंसाचार होणार नाहीत.

४) **शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार:** कुटुंबामध्ये मुलांप्रमाणेच मुलींच्याही शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणे. त्याचप्रमाणे शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करणे. ज्यामुळे कौटुंबिक हिंसाचार निर्मूलन होईल व कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी होईल.

५) **सामाजिक प्रथा आणि परंपराचे पालन न करणे:** स्त्री-पुरुष विषमता निर्माण करणाऱ्या सामाजिक प्रथा आणि परंपराचे पालन न करता संविधानिक धोरणात्मक स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करणाऱ्या कायद्याचे पालन करणे महत्वाचे आहे.

६) **धार्मिक आणि सांस्कृतिक कर्मकांड न करणे:** कुटुंबामध्ये धार्मिक आणि सांस्कृतिक कर्मकांडे न करणे. ज्यामुळे कुटुंबामध्ये स्त्री-पुरुष समता निर्माण होईल. आणि या विषमतेमधून कौटुंबिक हिंसाचार वाढू लागेल. यामुळे कुटुंबामध्ये धार्मिक आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमात स्त्रियांना समान दर्जा देणे महत्वाचे आहे.

७) **शैक्षणिक समानता:** भारतीय समाजामध्ये शैक्षणिक समानतेच्या माध्यमातून स्त्रियांना आर्थिक समानता निर्माण करण्याची गरज आहे. कारण शैक्षणिक समानते

शिवाय आर्थिक समानता निर्माण होणार नाही. यामुळे शैक्षणिक समानता आणि आर्थिक समानता ही काळाची गरज आहे.

८) **महिला संरक्षक कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी:** भारतीय समाजामध्ये महिला संरक्षण कायदा आहे. परंतु हे कायदे कागदावरच न ठेवता त्याची प्रत्यक्ष कृतिशील अंमलबजावणी करण्यात यावी.

९) **लैंगिक छळ प्रतिबंधात्मक उपाय:** सामाजिक धोरण ठरवत असताना लैंगिक छळ प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून स्त्री-पुरुष समानता आणि कौटुंबिक दर्जा स्त्रियांना समान देण्यात यावा.

१०) **अंधश्रद्धा निर्मूलन:** कुटुंबामध्ये अंधश्रद्धा, परंपरा यांच्या माध्यमातून होणारे कौटुंबिक हिंसाचार कमी करण्यासाठी अंधश्रद्धा निर्मूलन कायद्यांचा वापर करण्यात यावा.

११) **लैंगिक समानता:** भारतीय समाजामध्ये असलेली लैंगिक विषमता कमी करण्यासाठी सामाजिकरण्याच्या प्रक्रियेच्या माध्यमातूनच कुटुंबामध्ये लैंगिक समानता निर्माण करणे काळाची गरज आहे.

शिफारशी:

1. अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी उपाय करावेत.
2. सामाजिकरणाच्या माध्यमातूनच कुटुंबात स्त्रि-पुरुष समानता निर्माण करावी.
3. महिला संरक्षक कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करावी.

सारांश:

भारतीय समाजातील कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विविध समस्या दिसून येतात. भारतीय समाजातील कौटुंबिक हिंसाचार आणि सामाजिक धोरण याची तुलना केली असता असे दिसून येते की, भारतीय समाजामध्ये संविधानिक कायदे आणि सुशासन हे सर्व स्त्रियांच्या बाजूने असले तरी सामाजिक दृष्टिकोनामुळे स्त्रियांना आजही कौटुंबिक हिंसाचाराचा बळी दिला जात आहे. कौटुंबिक हिंसाचारामुळे भारतीय समाजाची प्रतिमा मलिन झालेली दिसून येते. भारतीय समाजात कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. या कुटुंबिक हिंसाचारामुळे भारतीय समाजातील स्त्रियांना विविध समस्या निर्माण झाल्याचे दिसून येत आहेत. या समस्यांचा शोध घेतला असता वरील कारणे आणि उपाय भारतीय समाजातील कुटुंबिक हिंसाचार कमी करण्यासाठी आवश्यक आहेत असे लक्षात येते. भारतीय समाजातील कौटुंबिक हिंसाचाराचे प्रमाण कमी करणे ही काळाची गरज आहे यामुळे भारतीय समाजातील कौटुंबिक हिंसाचार कमी होऊन एका परिवर्तनवादी व सुसज्ज समाजाची निर्मिती होईल यामुळे वरील उपायांची अंमलबजावणी होणे आवश्यकता आहे.

संदर्भ सूची :

- ✦ आगलावे, प्रदीप. २०११. भारतीय समाज संरचना आणि समस्या-श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- ✦ जागतिक आरोग्य परिषद २००५.
- ✦ कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध अधिनियम २००५.
- ✦ लोटे, रा.ज. २००७. भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या. पिंपळापुणे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.

भारतीय राज्यघटना आणि धर्मनिरपेक्षता

डॉ. भगवान डोंगरे

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, मोरेश्वर कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, भोकरदन, जि. जालना.

भारत हे अनेक धर्मीय लोकांचे राष्ट्र आहे. भारतामध्ये हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन, बौद्ध, शीख, जैन, फारशी अशा विविध धर्मांचे लोक राहतात. राज्यघटनेने त्यांना धर्मस्वातंत्र्य, आचार विचारांचे स्वातंत्र्य बहाल केले आहे. जात-पात, पंथ, संप्रदाय, धर्म, वर्ण या तत्वांवर भेद केला जाणार नाही अशी राज्यघटनेने हमी दिलेली आहे. राज्यघटनेच्या उद्देशिका मध्येच भारत एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडवण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार केलेला आहे. सदरील शोधनिबंधात भारतीय राज्यघटना आणि धर्मनिरपेक्षता या अनुषंगाने वर्णनात्मक विश्लेषण करून निष्कर्षाची मांडणी केलेली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

1. भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षते विषयीच्या कलमांचा आढावा घेणे.
2. सद्यस्थितीत धर्मनिरपेक्ष समाज निर्मितीची उपयुक्तता स्पष्ट करणे.
3. धर्मनिरपेक्षता संदर्भातील आव्हानांचा शोध घेणे.
4. धर्मनिरपेक्षता वृद्धिंगत करण्यासाठी उपाय सुचविणे.

भारतीय राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षता :

धर्मनिरपेक्षता ही संकल्पना पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये प्रथम उदयास आली. 'Secular' या इंग्रजी शब्दाचे मूळ फ्रेंच भाषेत आढळते. 'Seculum' पासून 'Secular' हा इंग्रजी शब्द बनला आहे. 'Secular' या इंग्रजी शब्दासाठी मराठीमध्ये धर्मनिरपेक्ष, निधर्मी, अधर्मी, सर्वधर्मसमभाव असे विविध पर्याय वाचक शब्द आहे. डॉनाल्ड स्मिथ यांच्या मते धर्मनिरपेक्ष राज्यामध्ये व्यक्ती व समुदायांना धर्म स्वातंत्र्याची हमी दिली जाते, धर्माच्या तत्वावर व्यक्ती - व्यक्तीमध्ये भेदभाव केला जात नाही, कोणत्याही धर्माशी घटनात्मक संबंध जोडलेले नसतात तसेच विशिष्ट धर्माच्या उन्नतीसाठी राज्य हस्तक्षेप किंवा प्रयत्न करित नाही अशा पैलूंचा समावेश धर्मनिरपेक्षतेमध्ये असतो. तर भारतीय धर्मनिरपेक्षते अनुषंगाने डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्ण यांनी भारत धर्मनिरपेक्ष आहे याचा अर्थ तो आत्म्याचे अस्तित्व नाकारतो किंवा

मानवी जीवनात धर्माचे स्थान गौण ठरवून पाखंडीपणाचा पुरस्कार करतो असा नाही. तर भारताच्या राज्यसत्तेवर कोणत्याही धर्मसत्तेचे, कोणत्याही धर्माचे आधिपत्य नाही. कोणत्याही धर्माला इतर धर्मापेक्षा वेगळी वागणूक दिली जाणार नाही. 26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय राज्यघटना अंमलात आली. राज्यघटनेच्या मूळ मसुदयामध्ये धर्मनिरपेक्षतेचा उल्लेख नव्हता. 1976 साली 42 व्या घटना दुरुस्तिद्वारे राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेमध्ये धर्मनिरपेक्ष हा शब्दप्रयोग समाविष्ट केला. भारत हे संवैधानिक धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र बनले. घटनाकारांनी मूळ राज्यघटनेमध्येच धर्मनिरपेक्षतेच्या अनुषंगाने विविध कलमांचा समावेश केलेला आढळतो. नागरिकांचे मूलभूत हक्क व स्वातंत्र्य याविषयीची राज्यघटनेतील कलमे धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाची आहे. नागरिकांचे मूलभूत हक्कसंबंधीचे एक स्वतंत्र प्रकरण राज्यघटनेमध्ये आहे. यामध्ये समताविषयक हक्क, स्वातंत्र्यविषयक हक्क, शैक्षणिक व सांस्कृतिक हक्क व हक्का संबंधात पायमल्ली होत असेल तर न्याय मागण्याचा हक्क समाविष्ट आहे. राज्यघटनेच्या कलम 14 अन्वये नागरिकांना समताविषयक हक्क प्राप्त होतो. कायदानुसार सर्व समान, समान वागणूक, कायद्याद्वारे सर्वांना समान संरक्षण, कायद्यापेक्षा कोणी श्रेष्ठ नाही, नागरिकांमध्ये कसलाही भेदभाव करता येणार नाही. कलम 15 नुसार धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थळ यावरून भेद करता येत नाही. समान संधीचा अधिकार कलम 16 मध्ये देण्यात आलेला आहे. कलम 17 नुसार अस्पृश्यता पाळणे हा गुन्हा ठरविण्यात आला आहे. कलम 19 हे नागरिकांच्या स्वातंत्र्याशी निगडित आहे. यामध्ये भाषण व लेखन, सभा घेण्याचे, संघटना स्थापन करण्याचे, संचार स्वातंत्र्य, व्यवसाय स्वातंत्र्य, निवास किंवा वास्तव्य करण्याचे व मालमत्ता खरेदी, धारण करणे व विल्हेवाट लावण्याचे स्वातंत्र्य इत्यादीचा समावेश आहे. भारतीय राज्यघटनेतील कलम 25 ते 28 मध्ये धार्मिक स्वातंत्र्याच्या तरतुदी दिलेल्या आहे. कलम 25 प्रमाणे धर्माचे आचार, विचार आणि प्रचार करण्याचे, कलम 26 अन्वये धार्मिक व धर्मादायी प्रयोजनाकरता

संस्थाची स्थापना करून त्या स्वखर्चाने चालविण्याचा, धार्मिक बाबींमध्ये आपल्या व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचा, जंगम व स्थावर मालमत्ता मालकीची असण्याचा व ती संपादन करण्याचा आणि कायदानुसार अशा मालमतेचे प्रशासन करण्याचा हक्क असेल, कलम 27 प्रमाणे धर्म संवर्धनासाठी कर देण्याबाबत स्वातंत्र्य, कलम 28 प्रमाणे शासकीय निधीतून चालणाऱ्या शिक्षण संस्थेला धार्मिक शिक्षण देण्यास प्रतिबंध करण्यात आला आहे. कलम 29 व 30 प्रमाणे अल्पसंख्यांक भाषिकांच्या व धर्मियांच्या हितसंबंधाचे संरक्षण करण्यासाठी शैक्षणिक संस्था स्थापन व त्याचे प्रशासन करण्याचा हक्क समाविष्ट आहे.

राज्यघटनेच्या 44 व्या मार्गदर्शक तत्वात समान नागरी कायद्याची तरतूद करण्यात आली आहे. समान नागरी कायदा, समानता, समान न्याय तसेच धर्मनिरपेक्षता या संकल्पना एकमेकांवर आधारित आहे. भारत हे अनेक धर्मीय राष्ट्र आहे. सर्व राष्ट्रातील नागरिकांना एका छताखाली आणण्याच्या दृष्टीने समान नागरी कायदा महत्वाचा आहे. या कायद्याचा मुख्य उद्देश प्रत्येक भारतीय नागरिकासाठी समान कायद्याची निर्मिती करणे आहे, जो धर्म, जात, लिंग, किंवा इतर सामाजिक ओळखीवर आधारित असणार नाही. याचा हेतू विविध धर्म, समुदाय आणि जातीय गटांच्या वेगवेगळ्या वैयक्तिक कायद्यांचा (जसे की कुटुंब कायदे, विवाह, वारसाहक्क, दानधर्म इत्यादी) एकसारखा कायद्यात रूपांतरण करणे आहे. समान नागरी कायदा लागू करणे हे भारताच्या विविधतेच्या आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या संदर्भात एक मोठे आणि संवेदनशील आव्हान आहे. त्यासाठी सर्व धर्म, जात, आणि सामाजिक गटांच्या सहमतीची आवश्यकता आहे. तथापि, याच्या अंमलबजावणीने भारतात समानतेची, न्यायाची आणि समान अधिकारांची हमी मिळवून देणे शक्य होईल. राष्ट्रातील जनतेमध्ये एकात्मतेची व समानतेची भावना वृद्धिंगत करण्यासाठी समान नागरी कायद्याची अंमलबजावणी धर्मनिरपेक्षता साध्य करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे.

धर्मनिरपेक्ष समाजनिर्मिती व त्याचे महत्त्व :

राष्ट्रीय विकास व प्रगती या दृष्टीकोनातून धर्मनिरपेक्ष समाजनिर्मिती ही सद्यस्थितीतील महत्त्वपूर्ण बाब आहे. धार्मिक तेढ, दंगली, हिंसा, ताणतणाव हे राष्ट्रीय संपत्तीला, आपत्तीला बाधा निर्माण करतात. त्यामुळे धार्मिक

सामंजस्य निर्माण होण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेचे तत्व अंगिकारले पाहिजे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने संघराज्यात्मक शासन प्रणालीचा अवलंब केला. भाषा या आधारावर प्रांत रचना करण्यात आली. प्रांतरचना भाषिक आधारावर करण्यात आली असली तरी या प्रांतात विविध धर्माचे व विविध बोली भाषा बोलणारे लोक वास्तव्यास दिसून येतात. धार्मिक आणि भाषिक बहुसंख्यांक आणि अल्पसंख्यांक अशी विभागणी प्रांतांतर्गत निर्माण झाली. त्यांच्यातील तेढ हे राष्ट्र विकासातील अडसर बनला आहे. हे भेद धर्मनिरपेक्ष तत्वांद्वारे मिटविणे शक्य आहे.

भारतात विविध धर्माचे, विविध जातीचे, पंथाचे लोक आहेत. त्यांचे आचारविचार, वैचारिक जडण घडण यामध्ये भिन्नता आढळून येते. विविधतेमध्ये एकता हे भारतीय समाजाचे प्रमुख वैशिष्ट्य मानले जाते. मात्र प्रत्येक धर्म, जात आपले अस्तित्व दाखविण्यासाठी टोकाची भूमिकेचा अवलंब करतात. शासनावर दबाव गट निर्माण करून शासनास वेठीस धरण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला तडा जातो. राष्ट्रातील अल्पसंख्यांक समूहाला नेहमीच असुरक्षित असल्याचे जाणवते. याचा परिणाम राष्ट्रातील नागरिकांच्या सामाजिक, धार्मिक जीवनावर होतो. यासाठी राष्ट्रातील नागरिकांमध्ये सामाजिक सहिष्णुतेची मूल्ये रुजविणे आवश्यक आहे. धर्मनिरपेक्षते शिवाय हे अशक्य आहे.

भारताने धर्मनिरपेक्ष राज्याची संकल्पना स्वीकारून धर्म व राज्य या मध्ये विभाजन करण्यात आल्याचे सकृतदर्शनी दिसत असले तरी वास्तवात मात्र वेगळेच चित्र आढळते. निवडणुकातील उमेदवारी, प्रचार यामध्ये धर्म प्रबळ असतो. धार्मिक मुद्दे निवडणुक प्रचाराचा गाभा बनतात. उमेदवारी देतांना कर्तव्यापेक्षा त्याच्या धर्माचा व जातीचा विचार केंद्रीभूत असतो. निवडणुकीत व प्रचारात साधू, महाराज, प्रवचन, कीर्तनकार, मौला, साध्वी यांचा अभूतपूर्व सहभाग वाढला आहे . यामुळे धार्मिक कट्टरतावाद निर्माण होऊन धर्म, पंथ यामध्ये तेढ उत्पन्न झाले आहे. लोकशाही शासन प्रणाली साठी ही बाब निश्चितच घातक आहे. यासाठी प्रभावी उपाय म्हणजे धर्मनिरपेक्ष मूल्ये समाजमनावर बिंबविणे आवश्यक आहे. यातूनच लोकशाही मूल्यांचा विकास होऊ शकेल.

धर्मनिरपेक्षतेसमोरील आव्हाने :

राजकारणात वाढत चाललेले धर्माचे प्राबल्य हे धर्मनिरपेक्षते समोरील मोठे आव्हान बनले आहे.

भारतात हिंदू आणि मुस्लिम संघर्षाला राज्यसत्तेची पारंपारिक किनार होती. युद्ध, आक्रमणे, संपत्तीची लूट आणि धार्मिक स्थळांची नासधूस इत्यादीद्वारे धार्मिक सांस्कृतिक संघर्षसुरू होता. आणि याचविचारधारेतून 1947 मध्ये राष्ट्राची फाळणी झाली. स्वातंत्र्यानंतरही हिंदू मुस्लिम संघर्ष सुरू आहे आणि तो अखंड भारतासाठी आणि धर्मनिरपेक्षतेसाठी घातक आहे.

धार्मिक क्षेत्रात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार राज्यसत्तेला आहे. धर्मसत्ता आणि राज्यसत्ता ह्या स्वतंत्र असल्या तरी भारतामध्ये दोन्ही सत्ता एकमेकांवर वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. राज्यसत्तेमधील सत्ताधारी वर्ग नेहमीच आपल्या पक्षाच्या वाढीची धोरणे ठरवितात. तर धर्मसत्ता आपल्या विचारधारेची निगडीत राज्यसत्ता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. यातून धार्मिक कट्टरवाद्यांना बळ प्राप्त होते. यातून धर्माचे राजकारण होते व धर्माचा राजकारणात पक्षहितासाठी कशाप्रकारे फायदा होईल याचा विचार केला जात आहे. त्यामुळे धर्मनिरपेक्ष तत्वांना तिलांजली देऊन मतलबी, स्वार्थी, विशिष्ट समूहाला जोपासण्याचे कार्य होत आहे. धार्मिक संप्रयावादातून धर्माधतेची निर्मिती होते. राष्ट्र किंवा राज्य यापेक्षा धार्मिक समूह हाच निष्ठेचा केंद्रबिंदू बनतो. ही निष्ठा धर्मनिरपेक्षतेसाठी घातक ठरते. धर्माधतेखेरीज जातिवाद, भाषावाद, प्रादेशिकवाद इत्यादीमुळेही धर्मनिरपेक्ष तत्वांना छेद दिल्या जातो.

धर्मनिरपेक्षता वाढीसाठी उपाय :

भारतीय राज्यघटनेचे उद्दिष्ट धर्मनिरपेक्ष राज्याचे आहे. त्यासाठी धोरणात्मक व कायदेशीर उपाय करणे अगत्याचे आहे. त्याशिवाय भारतीय लोकशाही समृद्ध होणार नाही .

1. शिक्षण हे मानसिकतेमध्ये परिवर्तन करणारे साधन आहे. अभ्यासक्रम व पाठ्यक्रमामध्ये धर्म सहिष्णूतेसंदर्भात विशेष भर द्यावा. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सर्वधर्मभावाची दृष्टी विकसित होईल व इतर धर्म, जात, भाषा याविषयीचा निर्माण होणारा पूर्वग्रह कमी होईल.
2. नागरिकांच्या आर्थिक उन्नती साठी विशेष उपाययोजना करण्यात याव्या. बेरोजगार युवकांना रोजगार उपलब्ध झाल्यास त्यांचा रिकाम वेळ कायम कार्यात राहिल.आर्थिक सक्षमकरणामुळे विघातक कार्य करणारे युवक राष्ट्रीय प्रवाहात येतील.

3. अल्पसंख्यांक समूहाला बहुसंख्यांक समूहाकडून कायम असुरक्षिततेचे भय वाटते. हे भयामध्ये अनेकदा वास्तविकता नसते .असे काल्पनिक भय निर्माण करणाऱ्या राजकीय पक्ष ,संस्था, व्यक्ती यांचा कायदेशीर बंदोबस्त करावा.
4. शासकीय योजनांचा लाभ गरजू व्यक्तीपर्यन्त पोहचविण्यात यावा. यामुळे आदिवाशी , मागास समूह, व्यक्ती यांच्यामध्ये राष्ट्रीय भावना, राष्ट्रनिष्ठा वृद्धिंगत होईल.
5. समाजातील अनिष्ट, कर्मठ, धर्माधतेवर आधारित परंपरा यावर कायदेशीर बंदी घालण्यात यावी.
6. सामाजिक सुधारणा चळवळ चालवणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना विशेष आर्थिक पाठबळ देण्यात यावे.
7. राजकीय पदाधिकारी व शासकीय अधिकारी यांनी धर्मविषयक चिथावणीखोर वक्तव्य केल्यास त्यावर कठोर कारवाई करण्यात यावी.
8. सामाजिक प्रसारमाध्यमे यांच्यावर निगरांनी असावी. संदेश पाठविण्याच्या नियमावलीसंदर्भात लोकांमध्ये जागृती करावी. या नियमावलीचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तीवर जलद कायदेशीर कारवाई करावी.
9. सर्व शैक्षणिक संस्थांमध्ये समान अभ्यासक्रम असावा. धार्मिक शिक्षणाला प्राधान्य देणाऱ्या शिक्षण संस्था बंद करण्यात याव्यात .
10. नागरिकांमध्ये समानता प्रस्थापित करण्यासाठी समान नागरी कायदा लागू करावा. स्वातंत्र्यानंतर भारताने धर्मनिरपेक्ष समाज निर्माण करण्यासाठी खूप मोठा पल्ला गाठला आहे. तथापि, राज्यघटना निर्मात्यांचे ध्येय साध्य करण्यासाठी सामाजिक व आर्थिक सुधारणा, धार्मिक सहिष्णुता, समान नागरी कायदा इत्यादी पावले अधिक मजबूत करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :

1. भारत हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र आहे. भारतीय लोकशाहीच्या शास्वत विकासासाठी धर्मनिरपेक्ष धोरण महत्त्वपूर्ण ठरत आहे.
2. भारतीय राज्यघटना ही राष्ट्राची कोणशीला आहे. धर्मनिरपेक्ष समाज व राष्ट्र निर्मितीसाठी भारतीय राज्यघटनेतील हक्क आणि अधिकार या संदर्भातील कलमे महत्त्वपूर्ण आहे.

3. धर्मनिरपेक्षतेमुळे विविध धार्मिक, जातीय समुहांमध्ये सामाजिक समरसता ,बंधुभाव वृंढीगत होतो. तसेच विषमता व भेदभाव दूर होतो.
4. भारतीय राज्यघटनेत धर्मनिरपेक्षतेच्या अनुषंगाने व्यक्ती व समूह विकासाच्या अनेक तरतुदी आणि नियम समाविष्ट आहे. त्याबाबत जनजागृती होणे आवश्यक आहे.
5. भारतामध्ये धार्मिक व जातीय कलह , तेढ , हिंसेसाठी पूर्वग्रह दृष्टीकोण कारणीभूत आढळतो.
6. कडवे, कट्टरवादी , धर्मांध व्यक्ती, समूह, सामाजिक व धार्मिक अस्थिरततेसाठी कारणीभूत ठरतात. या संदर्भात कठोर पावले उचलणे राष्ट्रहितासाठी महत्वाचे आहे.
7. राज्यघटनेतील धर्मनिरपेक्षतेची व्याप्ती केवळ राज्यसंस्था व धर्मसंस्थेपुरती मर्यादित नाही. नागरिकांचे हक्क, अधिकार ,स्वातंत्र्य या लोकशाही मूल्यांवर ती आधारित आहे.
8. राष्ट्रीय एकात्मतेला चालना देण्यासाठी नागरिकांमध्ये धर्मनिरपेक्ष विचारसरणीची जागृती , प्रचार व प्रसार करणे आवश्यक आहे.
9. धर्मांधता , प्रांतवाद , संप्रदायवाद ,भाषावाद हे धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र निर्मितीसाठीचे प्रमुख अडथळे आहे.

10. नागरिकांमध्ये धर्मनिरपेक्ष मनोवृत्ती विकसित करण्यासाठी समान नागरी कायद्याची अंमलबजावणी करून त्यामधील तरतुदीबाबत जनजागृती करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

- ✦ भारताचे संविधान (मराठी) आनंद प्रकाशन जयसिंगपुरा औरंगाबाद (2015)
- ✦ The Indian Constitution: Cornerstone of a nation – Granville Austin -1999
- ✦ Secularism and Its Critiques (Ed.) Bhargav Rajiv (1999)
- ✦ भारतीय राज्यघटना : गॅनव्हील ऑस्टिन (अनुवाद भारती केळकर) डायमंड प्रकाशन -2013
- ✦ आजचा सुधारक ऑक्टोबर 1992 - वसंत पळशीकर
- ✦ भारतीय राज्यघटना <https://archive.mu.ac.in/myweb/rajyshastra%20marath>
- ✦ जमातवाद, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही, प्रतिमा प्रकाशन पुणे (2012) भारतीय संघराज्याचे शासन आणि राजकारण ,पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर (2012)
- ✦ भारतीय संविधानात शासन व राजकीय प्रक्रिया – कुलकर्णी बी.वाय. एज्यूकेशनल पब्लिशर्स औरंगाबाद -2020
- ✦ एकवीसाव्या शतकातील बदलते समाज आणि राजकारण – डॉ.अरुणा देशमुख

विवाह संस्थेचे बदलते स्वरूप

प्रा. डॉ.एम. आर. शिंदे

श्रीमती सिंधुताई जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, मेहकर जि. बुलढाणा

प्रस्तावना :-

सामाजिक परस्पर संबंध आणि सामाजिक संस्था हा समाजशास्त्राचा अभ्यास विषय आहे. समाजशास्त्र हे सामाजिक संस्थांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. त्यामुळे सामाजिक संस्था समजून घेणे गरजेचे आहे. सामाजिक संस्था हा शब्द आपण दैनंदिन व्यवहारात वापरत असतो. या शब्दाचा अर्थ वेगळ्या पद्धतीने काढला जातो. एखाद्या व्यक्तीच्या कार्याचा गौरव करताना ती व्यक्ती नसून संस्था आहे असे म्हटले जाते. समाजातील मंडळे, समूहांना संस्था म्हटले जाते. तसेच शाळा, महाविद्यालयांना देखील संस्था म्हटले जाते. इत्यादी विविध अर्थाने संस्था या शब्दाचा वापर केला जात असला तरी संस्था या शब्दाचा अर्थ समजून घेण्यासाठी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून संस्था म्हणजे काय हे समजून घेणे गरजेचे आहे. संस्था सर्व मानवी समाजात आढळून येतात. समाजशास्त्रात सामाजिक संस्थेचा अभ्यास केला जातो. प्रत्येक संस्था कोणत्यातरी गरजेतून निर्माण झालेली आहे. सर्व संस्था मानवनिर्मित आहेत. या सर्व संस्थेचे अस्तित्त्व प्राचीन काळापासून आढळून येते. मानवी समाजाबरोबर संस्था उत्क्रांत झाल्या आहेत. समाजात कुटुंब, धर्म, अर्थ, शिक्षण, राज्य, या प्रमुख संस्था आहेत. या प्रत्येक संस्थेचे वेगळे कार्य आहे. या कार्यामुळेच या सर्व संस्था टिकून आहेत

सामाजिक संस्थेचा अर्थ व व्याख्या :-

- 1) **ऑगबर्न व निमकोम** यांच्या मते, मानवाच्या मूलभूत गरजांच्या पूर्ततेसाठी असलेल्या संघटित व प्रस्थापित मार्गाना सामाजिक संस्था असे म्हणतात.
- 2) **के. डेव्हिस** यांच्या मते, एक किंवा अनेक कार्यांच्या भोवती रचल्या गेलेल्या व एकजीव झालेल्या लोकरिती, लोकनिती व कायदा यांचा संच म्हणजे सामाजिक संस्था होय.
- 3) **हॉर्टन व हंट** यांच्या मते, संस्था म्हणजे सामाजिक संबंधाची अशी व्यवस्था ज्यामध्ये मूल्य आणि वर्तनाचा समावेश होतो जे समाजाच्या गरजा पूर्ण करतात. वरील व्याख्यांच्या अर्थ असा होतो की, संस्था मानवाच्या गरजेतून निर्माण झाल्या आहेत. गरजा पूर्ण करण्यासाठी

मानव समाजाने या संस्था निर्माण केल्या आहेत. समाजातील रूढी, प्रथा, परंपरा जेव्हा स्थिर होतात तेव्हा त्याचे रूपांतर संस्थांमध्ये होत असते.

संशोधनाचा उद्देश :-

1. विवाह संस्थेचे वैज्ञानिक पद्धतीने विश्लेषण करणे.
2. विवाह संस्थेचे समाजशास्त्रीय पद्धतीने अध्ययन करणे.
3. विवाह संस्थेचे बदलते स्वरूप विशद करणे.

गृहीतके :-

1. सर्व सामाजिक संस्था उत्क्रांत आहेत.
2. विवाह संस्थेमध्ये हळुवारपणे बदल झाला आहे.
3. विवाह संस्था अस्थिर होत चालली आहे.

संशोधनाची पद्धत :-

प्रस्तुत संशोधनामध्ये वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. दुय्यम श्रोताच्या आधारे मिळवलेल्या माहितीचे वैज्ञानिक पद्धतीने वर्णन संशोधनामध्ये करण्यात आले आहे.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत संशोधनांमध्ये दुय्यम श्रोताच्या आधारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे.

विवाहाचा अर्थ व व्याख्या :-

विवाह सार्वत्रिक संस्था आहे. मानवाचे लैंगिक जीवन नियंत्रित व नियमबंद करण्यासाठी मानव समाजाने ही संस्था निर्माण केली. विवाह संस्था व कुटुंब संस्था यांचा सहसंबंध आहे. गिलिन व गीलीन यांच्या मते, विवाह हा समाजमान्य मार्गाने प्रजननासाठी कुटुंब स्थापण्यासाठीचा मार्ग आहे. वेस्टनमार्क यांच्या मते, कुटुंबाची मुळे विवाहात नव्हे तर विवाहाची मुळे कुटुंबात आढळतात. सर्व समाजात विवाह संस्था आढळत असली तरी विवाहाचा उद्देश, कार्य व प्रकार या बाबतीत समाजपरतचे भेद आढळून येतो. मानव सर्वप्रथम भटके जीवन जगत होता. मानवाने स्थिर जीवनाला सुरुवात केली तेव्हा संस्थेचा उदय झाला. संस्था हजारो वर्षांच्या कालखंडात हळुवारपणे विकसित झाल्या. वेगळ्या समस्या सोडवताना संस्थेचे स्वरूप व्यापक होत गेले. याच

पद्धतीने विवाह संस्थेत हजारो वर्षांच्या कालखंडात हळुवारपणे बदल झाले. समूह विवाह ते एक विवाह सर्वश्रेष्ठ विवाह इथपर्यंत झालेला विवाह संस्थेचा प्रवास म्हणजेच संस्कृतीचे हस्तांतरण होय. या संस्कृतीच्या बदलाला हजारो वर्षांचा कालखंड लागला आहे संस्था या स्थिर असतात तसेच अंशता परिवर्तनशील असतात.

समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान :-

अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी विवाह संस्था व कुटुंब संस्थेचा एकत्रित अभ्यास केला आहे . बर्नार्ड रसेल, हॅवलॉक एलिस, निमकॉम यांनी विवाह संस्थेचा अभ्यास केला हरकोवित्स व मॅलिनोव्हसकी यांनी आदिवासी समाजातील विवाह संस्थेचा अभ्यास केला.

विवाहाच्या व्याख्या

1) **वेस्टनमार्क** यांच्या मते, विवाह एक किंवा अधिक पुरुषाचा एक किंवा अधिक स्त्रियांशी येणारा असा समंध आहे की, यास प्रथा व कायद्याची मान्यता आहे. यामध्ये अधिकार व कर्तव्य यांचा समावेश आहे.

2) **रॉबर्ट लोवी** यांच्या मते, विवाहाचा उद्देश प्रजोत्पादन पेक्षा अधिक व्यापक आहे व अशा व्यापक व विविध उद्देशाने प्रेरित झालेल्या स्त्री-पुरुषांमधील समंध कुटुंब संस्थेचे आधारभूत घटक मानले जातात.

3) **मदन आणि मुजुमदार** यांच्या मते, विवाह ही साधारणतः दिवाणी व धार्मिक संस्काराच्या स्वरूपात एक सामाजिक मान्यता आहे. जी दोन भिन्न लिंगी व्यक्तींना लैंगिक आणि सामाजिक, धार्मिक संबंधाची अनुमती देते.

विवाहसंबंधी निषेध नियम :-

सर्व समाजात विवाह संस्था एकसारखी असत नाही. सर्व समाजामध्ये विवाहसंबंधी काही निषेध नियम आहेत . समाजात जीवनाचा जोडीदार निवडण्याला पूर्ण स्वातंत्र्य असत नाही. विवाहसंबंधी निषेधाच्या पुढील बाबी आधार असतात. जवळचे रक्तसंबंधी, आससंबंधी, वयातील अंतर, कौटुंबिक, सांस्कृतिक भेद, वर्गीय भेद इ. समाजात बहिण भाऊ यांच्यातील आणि दोन भावांच्या मुलातील विवाह यावर पूर्ण प्रतिबंध आढळतो. अत्यंत जवळचे रक्त संबंध यांच्यातील विवाहाला ही परवानगी आसत नाही. कौटुंबिक व सांस्कृतिक भेदामुळे विवाह जोडीदार निवडताना अडथळे निर्माण होतात. तसेच जोडप्याच्या आर्थिक, वर्गीय भेद विवाहात निश्चितपणे अडथळे ठरतात. हे निषेध नियम समाजाच्या अस्तित्वासाठी व समाजाच्या सातत्यासाठी महत्त्वाचे ठरतात.

विवाह संस्थेचे बदलते स्वरूप :-

विवाह संस्था सार्वत्रिक आहे .प्रत्येक समाजात विवाह आढळून येतो . विवाहाचा प्रकार, उद्देश ,कार्य यामध्ये समाजपरतवे भेद आढळून येतो. असे असले तरी विवाह संस्था स्थिर आहे व अंशतः परिवर्तनशील आहे. हजारो वर्षांच्या कालखंडानंतर विवाह संस्थेमध्ये मानवी बुद्धीच्या आधारे समाज व संस्कृतीमध्ये जो बदल झाला सामाजिक संस्थांमध्ये देखील बदल झाला असाच बदल विवाह संस्थेत देखील झालेला दिसून येतो. हा बदल हळुवारपणे हजारो वर्षांच्या कालखंडामध्ये झालेला आहे त्या बदलाचे विश्लेषण खालील प्रमाणे करता येईल.

1) **विवाह प्रकारातील बदल** :- हिंदू विवाहाच्या परंपरागत पद्धती म्हणून ज्या आठ पद्धतीचा उल्लेख केला जातो त्या आज प्रचलित नाहीत. बहुपती, बहुपत्नी पद्धती आज कालबाह्य झाल्या आहेत. केवळ एक विवाह पद्धत सर्वत्र आढळते विवाह संस्थेला इथपर्यंत वाटचाल करण्यासाठी हजारो वर्षांचा कालखंड लागला आहे. मानवी बुद्धीच्या विकासाबरोबर संस्थेचा विकास देखील हळुवारपणे झालेला आहे. मानवी बुद्धीच्या विकासाबरोबर विवाह संस्थेतील काही प्रकार चुकीचे वाटू लागले. त्यामुळे वेगवेगळे प्रकार नंतर नामशेष होत गेले.

2) **विवाहाच्या उद्देशातील बदल** :- पारंपारिक भारतीय समाजामध्ये धर्माचे पालन करणे याला महत्त्व प्राप्त झाले होते प्रजोत्पादन व बालसंगोपन हा विवाहाचा मुख्य उद्देश आहे. यामध्ये बदल होत चालला आहे. आर्थिक साक्षरतेमुळे प्रजोत्पादनाचा दर कमी झाला आहे. तसेच कुटुंबाचा आकार लहान झाल्यामुळे बालसंगोपन करणाऱ्या संस्था निर्माण झाल्या आहेत . विवाह धार्मिक संस्कार होता त्यामध्ये बदल होऊन विवाहाला कराराचे स्वरूप प्राप्त होत आहे.

3) **जोडीदार निवडीतील बदल** :- प्रत्येक समाजात जोडीदार निवड यासंबंधी काही नियम असतात .त्या नियमाचे पालन समाजामध्ये केले जाते. भारतीय समाजामध्ये जोडीदार निवडी संबंधी काही नियम होते. आंतर विवाह पद्धत बहिर्विवाह पद्धत हे जोडीदार निवड संबंधीचे नियम आहेत. या पद्धतीने आपल्या समूहातून किंवा आपल्या समूह बाहेरील व्यक्तीशी विवाह करावा लागत होता. या नियमाचे पालन काटेकोरपणे करावे लागत होते. नियमाचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तीला समाज बहिष्कृत केले जात होते. गतिमान जीवन, प्रसार माध्यमे यामुळे या पद्धतीमध्ये बदल होत चालला आहे .

विवाहसंबंधी मुलामुलीचे विचार लक्षात घेतले जात आहेत. विवाह करताना शिक्षण,स्वावलंबन,अर्थार्जन हे मुद्दे प्रकर्षाने पुढे येत आहेत. तसेच आंतरजातीय, आंतरधर्मीय विवाहाचे प्रमाण वाढत चालले आहे.

4) **विवाह वयातील बदल** :- 1955 च्या कायद्याने विवाहाचे वय मुलाचे 21 व मुलीचे 18 ठरवले आहे. या कायद्यामुळे देखील विवाह वयात वाढ झाली आहे. पारंपारिक भारतीय समाजामध्ये बालविवाहाचे प्रमाण जास्त होते. लहान वयातच विवाह जुळवले जात होते. विवाहामध्ये कुटुंबाची भूमिका महत्त्वाची होती .त्यामुळे विवाहाचे वय कमी होते. स्वातंत्र्यानंतर झालेल्या विविध कायद्यामुळे तसेच सामाजिक प्रबोधनामुळे विवाहाचे वय वाढत चालले आहे. आधुनिक काळात शिक्षण व स्वावलंबन यामुळे विवाहाचे वय वाढत चालले आहे. आदिवासी ग्रामीण समुदायाच्या तुलनेमध्ये शहरी समुदायांमध्ये विवाह वय वाढत चालले आहे.

5) **विवाहाच्या स्थिरतेतील बदल** :- सर्व सामाजिक संस्था स्थिर होत्या. त्यामध्ये फारसे बदल होत नव्हते. सर्व संस्थांमध्ये बदल होत चालला आहे. त्याच पद्धतीने विवाह संस्थेत देखील बदल होत चालला आहे. आधुनिक काळामध्ये विवाह संस्था अस्थिर बनत चालली आहे. भारतीय समाजामध्ये रूढी, प्रथा परंपरेनुसार विवाहाने जीवनाला पूर्णत्व प्राप्त होते अशी धारणा होती. तसेच पती-पत्नी विवाहा नंतर आयुष्य सोबत काढत होते. यामध्ये बदल होऊन विवाहाला कराराचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे .

6) **हुंडा पद्धतीत वाढ** :- 1961 च्या कायद्याने हुंडा देणे व घेणे गुन्हा आहे. या कायद्यामध्ये 1980 व 1986 मध्ये विविध सुधारणा करण्यात आल्या आहेत तरीदेखील हुंडा पद्धती कमी झाली नाही. पारंपारिक भारतीय समाजात विवाहप्रसंगी काही भेटवस्तू दिल्या जात होत्या .त्या वस्तू कराराच्या व अटीच्या आधारे दिल्या व घेतल्या जाऊ लागल्या त्यातून हुंडा प्रथा निर्माण झाली. ही हुंडा प्रथा आधुनिक समाजामध्ये वाढत चालली आहे. याला अनेक घटक जबाबदार आहेत. समाजशास्त्रज्ञ एम. एन. श्रीनिवास यांनी भारतीय समाजातील शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्यास हुंडा पद्धत नष्ट होईल असे भाकीत केले होते परंतु ते भाकीत देखील खोटे ठरवण्याचे काम या प्रथेने केले आहे. याला समाज जबाबदार आहे. कारण समाज बदल स्वीकारायला तात्काळ तयार होत नाही त्यामुळे

काही कुप्रथा समाजामध्ये अस्तित्त्व टिकवून आहेत. त्याचे उदाहरण म्हणजे हुंडा प्रथा देखील टिकून आहे.

7) **विवाहाच्या रूढीतील बदल** :- विवाह जुळवण्यापासून ते विवाह पार पडण्यापर्यंत या प्रक्रियेमध्ये अनेक रूढी, प्रथा, परंपरा समाजामध्ये अस्तित्त्वात होत्या. या रूढी, प्रथा, परंपरांमध्ये देखील कालांतराने हळुवारपणे बदल होत चालला आहे. अंतर्विवाह नियम आहेत त्यामध्ये जो कट्टरतावाद होता तो शिथिल होत चालला आहे. मराठा आहे पण त्यामध्ये कोण इतके बारीक पाहिले जात होते आजच्या काळामध्ये मराठा आहे यालाच महत्त्व दिले जात आहे. तसेच विवाह प्रसंगांमध्ये जो दीर्घ कालखंड होता. त्यातील अंतर वेळेअभावी कमी झाले आहे एक दिवसाचा विवाह सरास केला जात आहे.

8) **विधवा विवाहास मान्यता** :- 1954 च्या कायद्याने विधवा विवाहाला मान्यता देण्यात आली आहे. पारंपारिक भारतीय समाजामध्ये कोणत्याही कारणाने विवाहानंतर पतीचे निधन झाले तर त्या स्त्रीला दुसरा विवाह करता येत नव्हता परंतु विधवा विवाह कायद्याने त्या स्त्रीला दुसरा विवाह करण्याची परवानगी दिली आहे त्यामुळे समाजामध्ये विधवा विवाहाचे प्रमाण काही प्रमाणात वाढत चालले आहे. लोक त्या स्त्रीच्या आयुष्याचा, जीवनाचा विचार करत आहेत व दुसरा विवाह करून देत आहेत.

9) **बहुविवाहाला कायद्याने बंदी** :- 1955 च्या कायद्याने अनेक विवाह करणे गुन्हा मानले आहे. पारंपारिक भारतीय समाजा मध्ये बहु पत्नी वाला मान्यता दिली होती काही श्रीमंत प्रतिष्ठित लोक अनेक विवाह करत होते. त्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होत होत्या आधुनिक नवीन कायद्यामुळे पहिली पत्नी जिवंत असताना कोणत्याही कारणाने दुसरा विवाह करता येत नाही असे कायद्याचे बंधन असल्यामुळे बहुविवाहाचे प्रमाण कमी झाले आहे.

10) **घटस्फोटाला मान्यता**:- पारंपारिक भारतीय समाजामध्ये घटस्फोटाला मान्यता नव्हती. घटस्फोट घेणाऱ्या व्यक्तीला समाजात कोणत्याही प्रकारची प्रतिष्ठा नव्हती. घटस्फोट घेणे कनिष्ठ दर्जाचे मानले जात होते परंतु 1971 च्या कायद्यानुसार भारतीय समाजामध्ये घटस्फोट काही अटीवर घेण्यास परवानगी देण्यात आली. परस्परविरोधी स्वभाव, व्यसनाधीनता, विकृत स्वभाव अशा गंभीर स्वरूपाच्या प्रकरणांमध्ये घटस्फोटाला

मान्यता देण्यात आली त्यामुळे पती-पत्नी पैकी एका व्यक्तीची विकृत व्यक्ती पासून सुटका झाली.

अशा पद्धतीचा बदल या कायद्याने झाला आहे परंतु आधुनिक समाजामध्ये घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत चालले आहे. त्यामुळे विवाह संस्था अस्थिर झाली आहे. घटस्फोट हा विशिष्ट प्रसंगी योग्य आहे. प्रत्येक प्रसंगी योग्य ठरत नाही याचा विचार करणे गरजेचे झाले आहे.

11) प्रेमविवाहात वाढ :- पारंपारिक भारतीय समाजामध्ये जीवन साधे आणि निर्मळ होते. गतिशीलतेचा अभाव होता त्यामुळे समाजात विवाहाचे, कुटुंबाचे स्वरूप साध्या स्वरूपाचे होते. आधुनिक काळामध्ये गतिशीलता वाढली आहे. विज्ञान तंत्रज्ञानाचे युग आहे .या कालखंडामध्ये माणूस हा जगाशी जोडला आहे. त्यामुळे व्यक्तीचा संपर्क देशाच्या सीमा ओलांडून पुढे जात आहे. त्यामुळे आंतरक्रियेचे स्वरूप बदलले आहे. त्याचाच परिणाम म्हणून मोबाईल, व्हाट्सअप ,इंटरनेट याचा वापर वाढला आहे. या माध्यमातून ओळख, मैत्री,प्रेम वाढत चालले आहे. त्याचेच रूपांतर नंतर विवाहात होत चालले आहे. जात, धर्म याचे महत्त्व कमी होऊन प्रेम विवाहाचे प्रमाण वाढत चालले आहे. यासंबंधीच्या बातम्या आपण रोजच्या वर्तमानपत्रांमध्ये वाचत आहोत.

12) आंतरजातीय, आंतरधर्मीय विवाहात वाढ :- 1954 च्या कायद्याने विविध धर्मांच्या व्यक्तींना विवाह करण्याची परवानगी दिली आहे. पारंपारिक भारतीय समाजामध्ये विवाहामध्ये जात, धर्म हे घटक फार महत्त्वाचे होते. या घटकाला दुर्लक्ष करून विवाह करता येत नव्हता. जर कोणी या घटकाला दुर्लक्ष केले तर त्याला समाज बहिष्कृत केले जात होते. आधुनिक काळामध्ये प्रेम विवाह, आंतरजातीय, आंतरधर्मीय विवाह याचे प्रमाण वाढत चालले आहे. याला अनेक कारणे जबाबदार आहेत. गतिशील जीवन, गुंतागुंतीचा समाज, शिक्षणातील वाढ,कायद्याने दिलेले संरक्षण अशा वेगवेगळ्या कारणामुळे आंतरजातीय ,आंतरधर्मीय

विवाहाचे प्रमाण वाढत चालले आहे. वंश संक्रमणाच्या दृष्टीने हा विवाह आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :-

सर्व सामाजिक संस्थांच्या बदलाची प्रक्रिया जटिल व गुंतागुंतीचे आहे. विवाह संस्थेतील बदलाला विविध घटक कारणीभूत आहेत. आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक घटक तसेच विविध कायदे, विज्ञान, तंत्रज्ञान या विविध घटकामुळे विवाह संस्थेमध्ये बदल होत चालला आहे. विवाह संबंधित धर्म व जात या घटकांमध्ये बदल होऊन स्वातंत्र्य,समानता या घटकाला विवाह संस्थेत महत्त्व प्राप्त होत चालले आहे. विवाह संस्थेतील हे वरील बदल बदलत्या काळामध्ये समाजाच्या गरजेतून झालेले दिसून येतात. वरील बदल म्हणजे विवाह संस्थेच्या स्वरूपातील बदल होत. असे असले तरी विवाह संस्था मात्र कायम आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- ✦ डॉ. प्रदीप आगलावे- भारतीय समाज संरचना आणि समस्या, साईनाथ प्रकाशन नागपूर 2011
- ✦ रा.ज. लोटे- सामाजिक समस्या, पिंपळापुणे पब्लिकेशन, नागपूर 1995
- ✦ व्ही. एन. शिंदे - भारतातील सामाजिक समस्या, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर 2022
- ✦ राजविवेक एस.- समकालीन मुद्दे, सिविल सर्विसेस, टाइम्स न्यू दिल्ली
- ✦ कोंडेकर ए. वाय. व मारूलकर- भारतीय सामाजिक समस्या, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर 2001
- ✦ सुनील मायी -भारतीय सामाजिक प्रश्न आणि समस्या, डायमंड पब्लिकेशन पुणे 2003
- ✦ साळुंखे सर्जेराव - समकालीन भारतीय सामाजिक समस्या, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे 1999
- ✦ भागवत विद्युत - स्त्री प्रश्नाची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे 2004
- ✦ शर्मा जी. एल.सामाजिक मुद्दे, रावत पब्लिकेशन ,जयपुर 2001

राजपूत समाजातील विवाह पद्धत : समस्या आणि उपाययोजना करणे

प्रा. राजपूत विलास*

संशोधक विद्यार्थी

समाजशास्त्र विभाग डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ

छत्रपती संभाजीनगर

प्रा.डॉ.सलामपूरे फुलचंद**

मार्गदर्शक

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, पं. जवाहरलाल नेहरू

महाविद्यालय, छ.संभाजीनगर

प्रस्तावना :

राजपूत समाजामध्ये विवाह जुळवताना एकाच आडनावात व कुळात विवाह होत नाही. जोडीदाराची निवड करताना कुटुंबातील मोठ्या व्यक्तिकडून मुलींची मागणी मुलाकडचे मंडळी करित असतात. परंपरागत पद्धतीने अगोदर मुलीच्या घरी जाऊन विवाहाची बोलणी होते. त्यात मुलगा मुलीला बघायला जातो व एकमेकांना बघितल्यावर पसंती झाल्यावर पुढची बोलणी सुरु होते. चहापणी, नाश्ता, जेवण पाहणे मंडळींचा पाहुणचार केला जातो. आणि विवाह जुळविताना आपल्याच जातीतला मुलगा अथवा मुलगी बघितली जाते. जातिबाह्य विवाहाला मान्यता नाही. वधूला बघण्यासाठी वरपक्षाकडील मंडळी ही 10-15 जण येतात सर्व पसंती झाल्यावर विवाहाची बोलणी होते. अगोदर (सगाई) साखर पुड्याची तारीख ठरविली जाते किंवा त्याच दिवशी साखरपुडा केला जातो. त्यानंतर विवाहाची तारीख ठरवितात. अगोदर राजपूत समाजात हुंड्याची प्रथा नव्हती. अगोदर 'चारि' पद्धत अस्तित्वात होती. यात वरपक्ष वधूपक्षाला 'वधूमूल्य' देत त्याला चारी असे म्हणत. सुमारे 60 वर्षांपूर्वी 'चारी' देण्याची पद्धत अस्तित्वात होती. कालांतराने त्याचे रूपांतर हुंडा पद्धतीमध्ये झाले. म्हणून हुंड्याची प्रथा ही राजपूत समाजातून सुरु झाली असे म्हणतात. हुंडा ठरविल्यानंतर साखर देऊन तोफ्लड गोड केले जाते व सगाई किंवा लग्नाची तारीख ठरविली जाते.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

1. राजपूत समाजातील विवाहाचे स्वरूप समजून घेणे.
2. राजपूत समाजात विवाहाच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
3. राजपूत समाजातील विवाह न जुळण्याची कारणे शोधणे.
4. 'विवाह' म्हणजे काय? हे समजून घेणे.
5. राजपूत समाजातील 'विवाह' या समस्येवर उपाययोजना सुचविणे.

*संशोधन पद्धती:

“राजपूत समाजातील विवाह पद्धत : समस्या कारणे आणि उपाययोजना यांचा अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर केला आहे.

संशोधन स्रोत :

प्राथमिक स्रोत :

“राजपूत समाजातील विवाह पद्धत: समस्या आणि उपाय-योजना” याचा अभ्यास करित असताना निरीक्षण या पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

दुय्यम स्रोत :

दुय्यम स्रोतांमध्ये, पुस्तके, मासिके, संगणक, संशोधन अहवाल, दैनिक वर्तमानपत्र इ. चा वापर केला आहे.

* विवाह म्हणजे काय :

विवाहा संबंधी चर्चा करित असताना समाजशास्त्रज्ञांनी विवाहाचा अर्थ स्पष्ट करणार्या काही व्याख्या केलेल्या आहेत. त्या पाहणे आवश्यक आहे. या व्याख्यांच्या अभ्यासावरून विवाहाचे उद्देश, विवाहाची व्याख्या पुढील प्रमाणे आहेत.

1) **जितिन** : 'स्त्री-पुरुष यांच्यात लैंगिक संबंध प्रस्थापित करण्याचा समाजमान्य मार्ग म्हणजे विवाह होय.'

2) **रॉबर्ट लोवी** :

विवाह हे समाजाची संमती असलेल्या लैंगिक जोडीदारातील सापेक्षतः कायम स्वरूपाचे बंधन आहे.

3) **डॉ. एडवर्ड वेस्टमार्क** :

“विवाह म्हणजे एका किंवा अनेक पुरुषांचा एका किंवा अनेक स्त्रियांशी असलेला संबंध होय. या संबंधास प्रथा किंवा कायदाने मान्यता दिली जाते. तसेच त्यात अंतर्भूत होणार्या दोन्ही पक्षांविषयी तसेच त्यांच्यापासून अभ्यास येणार्या मुलांबाबत काही अधिकार आणि कर्तव्यांचा समावेश होतो.”

विवाहाचे प्रकार :

एकविवाह : अ) क्रमश : विवाह ब) अक्रमश : एकविवाह

बहुविवाह : अ) बहुपत्नी विवाह 1) भगिनी बहुपत्नीत्व विवाह 2) अभगिनी बहुपत्नी विवाह -

ब) बहुपती विवाह : 1) भ्रातृ बहुपति विवाह 2) अभ्रातृ बहुपति विवाह

विवाहाचे हेतु / उद्देश / कार्ये :

- 1) लैंगिक गरजांची पूर्ती करणे. 2) प्रजोत्पादन करणे
- 3) कायदेशीर पालकत्व मिळविणे 4) समाजमान्यता मिळविणे 5) कुटुंबाप्रती असलेली कर्तव्य पार पाडणे.
- 6) भावनिक गरजांची पूर्ती करणे 7) प्रेमाची संबंधाची देवाण-घेवाण करणे 8) एकमेकांशी सहचर्य प्रस्थापित करणे 9) आर्थिक जबाबदारी पार पाडणे 10) सामाजिक अपेक्षांची पूर्तता करणे

राजपूत समाजातील विवाह पद्धतीचे स्वरूप :

1) **साखरपुडा 'सगाई' :** या समाजामध्ये 'सगाई' प्रकारामध्ये मुलीच्या घरी पूर्वी 15-20 पुरुष मंडळी जाऊन विधी पूर्ण केला जात असे. आता प्रतिष्ठेनुसार ही संख्या अवलंबून असते. 'सगाई' झाल्यानंतर इतर व्यक्तिसोबत विवाह जुळवता येत नाही किंवा विवाह करता येत नाही. तसे केल्यास समाजातील व्यक्ती नावे ठेवतात. मात्र अलिकडे वर वा वधूबाबत काही अयोग्य, फसव्या स्वरूपाची माहिती मिळाली की, विवाहपर्यंत 'सगाई' मोडली जाते. 'सगाई' म्हणजे मुलीच्या घरी जाऊन मुलीला पाटावर बसवून साडी, दागिणे, शृंगाराचे सामान दिले जाते. हे साधन देण्याचा मान म्हणजेच 'मानकरी' हे भावकीतील वरिष्ठ व्यक्तींचा असतो. तो पुढे येऊन देतो त्याला 'हातधरी' असे म्हणतात. या विधीद्वारे विवाह सुनिश्चित केला जातो. लग्नाची तारीख निश्चित केल्यानंतर पुढील परंपरा पार पाडल्या जातात. ज्या आजही समाजात अस्तित्वात आहे.

2) **लग्न ठेवणे :** 'लग्न' ठेवणे प्रकार वधूकडे विवाहाच्या 9 किंवा 7 किंवा 5 अशा दिवसाच्या अगोदर ठेवला जातो. यामध्ये 'भाट' च्या मदतीने नऊवारी साडी, नारळ, हळकुंड, सुपारी, खोबरे, पानाचा विडा इ. एकत्रित करून साडीमध्ये लाल रंगाच्या नाड्याने बांधले जाते. तसेच पाटावर बसवून पाटासमोर गव्हाच्या पीठाने चौक काढतात. गव्हाचा कळस मांडतात. तेच नारळ व कळसाचे गहू यामध्ये असतात. ते वरपक्षाकडे लग्न घेऊन घरातील एका जणास पाठविले जाते. ते वराच्या ओफलजळीत घेऊन घरामध्ये व्यवस्थित ठेवले जाते. त्यासोबत काही ठिकाणी लग्नपत्रिका किंवा कागदावर लग्नाच्या महत्त्वाच्या विधी व दिनांक, राशी तसेच त्यावर स्वास्तिक काढून दिले जाते.

3) **'बनायक' ठेवणे वा करणे :** बनायक हा लहान मुलगा असतो. जो वर-वधू यांच्यासाठी वेगवेगळा नेमला जातो. जो घरातील लहान मुलगा असतो. त्याची पंचाग राशी बघून निवड केली जाते. हा विधी 'भाट' वा 'भाटनी' च्या माध्यमातून पूर्ण केला जातो. निवडलेल्या बनायकास वधू-वराप्रमाणे जवळपास सर्व विधी केल्या जातात. हळद लावणे, वर वधू सोबत नेहमी राहतो.

4) **'काकण' ठेवणे वा करणे :** काकण बांधणे म्हणजे कोर्या पांढर्या कपड्यामध्ये गहू, हळद, सुपारी व नाणी (1 रु. 3) यांना बांधून हळदीमध्ये भिजवून बांधले जाते. वर किंवा वधू व त्यांच्या बनायकास काकण बांधण्याच्या विधीमध्ये काकण बांधण्याच्या विधीमध्ये बांधले जाते. तसेच भितीजवळ कळसाची मांडणी करून कुंकवाने टिके रेखाटले जातात. काकण बांधल्यानंतर वधू/ वरास कोणतेही काम करता येत नाही. तसेच घराबाहेर, वेशीबाहेर जाण्यास मनाई असते. त्यामागे वर / वधूस कोणतीही हानी होऊ नये वा भूतबाधा होऊ नये ही मानसिकता असते. तसेच ज्या ठिकाणी कळस मांडले आहे, त्या ठिकाणी दोन बाजू दोन 'मुसळ' ठेवून त्यालाही काकण बांधले जाते. त्याचबरोबर पाट्या (बांबूपासून तयार केलेले) सुपडे, मातीचे माठ, रांजण यांनाही काकण बांधतात. यामध्ये दुधाभाती खेळणे, सुपडा खेळणे असे मनोरंजनात्मक विधी असतात.

5) **खानामाटी :** 'खानामाटी' म्हणजे काकण बांधलेल्या टोपल्यामध्ये वा सुपामध्ये माती घेणे. म्हणजेच विवाहाच्या अगोदर पाच कुमारिका ह्या टोपली घेऊन येतात. मात्र ही माती काकण बांधलेल्या वस्तूत आणि 'बनायक' ठेवल्यानंतरच ही विधी पार पाडतात. या विधीची सुरुवात 'बनायक' टिकास जमिनीवरून मारून माती वर काढतो व ती माती कुमारिका टोपल्यात भरतात. अलिकडे 'खुरपी' च्या सहाय्याने माती वर काढली जाते.

या प्रसंगी कुटुंबातील स्त्रिया मेहंदी काढतात, काजळ लावतात. तसेच गव्हाच्या घुगर्या करून पूर्वजांची तसेच कुलदैवतांची पूजा करतात. तसेच या घुगर्या सुवासिनीमध्ये वाटल्या जातात. याच दिवशी घरात ज्या ठिकाणी पूजा मांडलेली आहे, त्या ठिकाणी काळ्या रंगाने टिके लावतात ही पूजा पहाटे चार वाजेपासून सुरू होते.

6) **तेल-हळदी-मांडवा :** 'तेल-मांडवा' या प्रकारामध्ये हळद फोडणे, जात्यावर हळद वाटणे, 'चिकसो' (गहू भाजून व चण्याची / एकत्र दळून) तयार करणे, त्यावर पुवा

(गुलगुले), घुगर्या शिजविणे तसेच पाच सुहासनी मार्फत माठात पाणी आणणे, हळदी फोडणे प्रत्येक कृतीनंतर नाव घेण्याची प्रथा आहे.

मांडव : 'मांडव' हा प्रकार वधू-वराच्या घरासमोर विशेषतः वधूच्या घरासमोर तयार केला जातो. ज्यामध्ये चार खांब रोखून त्यावर जांभूळ झाडाची पाने टाकली जातात. सर्व आसजन हे यावर एक-एक फांदी टाकतात आणि हिरवा मांडव तयार केला जातो. यापुढील सर्व विधी याच मांडवाखाली पूर्ण करतात याला 'हिरवा मांडव' असेही म्हणतात. तसेच उंबराच्या झाडापासून खांब तयार केले जाते. ते हिरव्या मंडपात ठेवतात. त्याला दोन पणत्या एकमेकांच्या विरुद्ध अशा चारही बाजूस नाड्याद्वारे टांगले जाते. त्यामध्ये खांबाच्या मधोमध एक दिवा लावतात. त्यासमोरच सर्व विधी पार पाडले जातात. शेवटी विवाह मंडपात देखील त्या खांबास ठेवले जाते. तसेच तो पूर्णपणे हळदीने रंगविला जातो. तो तसेच जांभूळाच्या लाकडापासून काही 'चिमण्या' तयार केल्या जातात. याच पद्धतीने रंगवतात.

7) सात हळदी / पाच हळदी : वधूला सात तर वराला पाच वेळेस हळद लावली जाते. पहिल्या तेल पानाद्वारे होते. तेल पान चढविण्याने होते आणि शेवट तेल पान उतरवण्याने होते. हळदीचा विधी विवाहाच्या वेळेपर्यंत संपन्न करतात. हळदी एका ताटात घेऊन व 'चिक्सा' एकत्रित करून वर-वधूस लावले जाते. शेवटची हळद तेल उतरवून करतात. 'तेल चढविणे' व उतरविणे' म्हणजे वर किंवा वधूला पाटावर बसल्यानंतर हिरव्या मांडवामध्ये नागिलीच्या पानाने तेलात डुबवून क्रमाक्रमाने पायावर, गुडघ्यावर, खांद्यावर व डोक्यावर लावले जाते. याला चढविणे म्हणतात. तर या उलट शेवटच्या हळदीला उलट क्रमाने सारखीच क्रिया ज्यामध्ये केली जाते, त्याला 'तेल उतरविणे' असे म्हणतात. ही क्रिया पाच, सात सुवासिनी मार्फत केली जाते.

जहेड / चौरी : विवाहाच्या आदल्या दिवशी व विवाहाच्या दिवशी कुंभाराला दिलेल्या निर्देशानुसार जहेड / चौरी तयार करून घेतले जाते. (जहेड / चौरी म्हणजे छोटी मातीची भांडी जी क्रमवार रचता येते व दोन मंगल कळस) कुंभाराला शिधा देऊन ही जहेड / चौरी घरापासून काही अंतरावर ठेवलेली असतात. तेथून ते सुवासिनी मार्फत आणली जाते. वराकडे दोन सुवासिनी असतात. त्यांना 'जहेड' म्हणतात. वधूकडे चार सुवासिनी

असतात. त्यांना 'चौरी' म्हणतात. त्यामध्ये मातीचे छोटे माठ व कळस असतात. त्यामध्ये सगळ्यात वरच्या कळसात सुपारी, हळद व लिंबाचा पाला असतो. तो कळस विवाह मंडपात उतरविण्याचा मान हा भावजीचा असतो. ते उतरवून नाव घेण्यास सांगितले जाते. तसेच त्यापैकी चार कळस हे विवाह स्थळी मंचाच्या चार कोपऱ्यांवर ठेवले जातात आणि विवाह फेर्यानुसार एकावर एक रचले जातात. या सर्वांचा समावेश जहेड / चौरी मध्ये होतो.

9) हळद / हलदी : घरातील देवी-देवतांची पूजा करून मग 'तेल चढावन' चा विधी होतो. वराला पाच, वधूला सात वेळेस हळद लावली जाते. त्यावेळी हळदीची गीते म्हटली जातात. ती लोकगीते या प्रकरणात आलेली आहे.

10) पेहरावनी : हा राजपूत - परदेशी समाजातील अतिशय प्रतिष्ठित समजला जाणारा प्रकार आहे. यामध्ये येणार्या आसस्वकीय व पाहुण्यांचा कपडे व साडी देऊन मानपान राखतात. विशेषतः बहिणी व त्यांचे नातेवाईक इत्यादींना देतात. मामाचा विशेष असा मान असल्याने मामा कपड्यांच्या स्वरूपात आहेर आणतात. मामा घराच्या कुटुंबियांना कपडे तसेच आईला पिवळ्या रंगाची साडी आणतात. चौक आहेरमध्ये हिरव्या रंगाची साडी दिली जाते. वर-वधूची आई ती साडी नेसून आल्यानंतर मळवट भरला जातो. पायावर, कपाळावर हातावर कुंकू लावतात. यानंतर आई-वडिलांना हळद लावली जाते. चौक आहेर हा फक्त घरातल्या पहिल्या लग्नातच असतो. मामा व नातेवाईकांकडून आहेर व मान सख्या व चुलत बहिणी, भाचे पाहुणे मंडळी यांना पेहरावनी. पहिला आहेर वर / वधू व तिच्या कुटुंबियांना दुसरा चौक आहेर - यानंतर पेहरावणीचा शेवटचा कार्यक्रम 'भाती मलबो' हा असतो. भावंडाची गळाभेट व वरिष्ठ असल्यास पाया पडून दर्शन घेतले जाते.

10) लाडो परणाबू जाणो- वराची विवाहस्थळाकडे रवानगी - 'बरात' : विवाहापूर्वीचे सर्व विधी संपन्न झाल्यानंतर नवरदेवास आंघोळ घातली जाते. त्यात येणार्या पाहुण्यांनी आंघोळ करताना एक तांब्या पाणी वराच्या अंगावर टाकणे महत्वाचे समजले जाते. त्यानंतर भावजी किंवा मित्र मंडळी वरास वेशभूषा, सौफलदर्यसाधनांचा उपयोग करून तयार करतात. नवरदेवास विवाह स्थळाकडे रवानगी करताना आई आरती ओवाळते.

आणि आचल देते. त्यानंतर गावाच्या वेशीपर्यंत मिरवणूक काढतात व रवानगी करतात.

11) छाबडा : वधूसाठी असलेले कपडे, दागिणे, सेहरा, विविध सौफलदर्य प्रसाधने, पादत्राणे वगैरे एका पाटीत बांधले जाते. त्याला छाबडा असे म्हणतात. हा छाबडा वधूकडे विवाहस्थळी पोहचल्यानंतर लगेच वधूकडे सुपूर्त केला जातो.

12) भेट (स्वागत मिलाप) : साधारणतः हा प्रकार सर्वांमध्ये प्रचलित असतो. यामध्ये पाहुण्यासोबत (बराती मिलाप वा ओवाळी) गळाभेट घेऊन स्वागत केल्या जाते. काहीवेळा रूमाल देऊन तर काही वेळा फेटा बांधून स्वागत करतात. त्यातही पाच मानकरी असतात. त्यांना कुंकू लाऊन नारळ देऊन स्वागत केले जाते. इतरांची भेट घेतली जाते. तसेच नवरदेव मंदिरात दर्शन घेऊन वराती वाजत-गाजत विवाहस्थळी घेऊन येतात. वधूची आई वराची आरती ओवाळून विवाह मंडपात स्वागत करते. तसेच खोबऱ्याचा तुकडा किंवा पणती जमिनीवर ठेवून ती टाचेने तोडून वर मांडवात प्रवेश करतो.

जुवो खेळणे, चिडी मारणे किंवा तीर मारणे :

वधूकडील हिरव्या मंडपात वराला नेले जाते. 'चिडी मारणे' हा प्रकार महत्वाचा आहे. जांभूळाच्या झाडापासून तयार केलेल्या चिमण्या आडव्या काडीवर बसवलेल्या असतात. 3, 5, 7 या संख्येपैकी एक संख्या चिमण्यांची असते. त्यातील मोठ्या व मध्यभागी असलेल्या चिडीस कट्यार किंवा तलवारीने मारतात. त्यानंतर वर-वधू एकमेकांवर सात-वेळा जुवो फेकतात, जुवो खेळण्याचा प्रकार महत्वाचा आहे.

सात फेरे : राजपूत परदेशी समाजामध्ये विवाह संपन्न करण्यासाठी सात फेरे महत्वाचे मानले जातात. विवाह मंचावर दोघेही एकत्र येतात. त्याठिकाणी मामाकडून दोघांच्या हातात एक पिठाचा गोळा ठेवून उपरण्याने गाठ बांधतात. त्यानंतर मंगलाष्टके म्हटली जातात. त्यात सात फेर्यांचा समावेश असतो. शेवटचा फेरा सातवा फेरा म्हणून ओळखला जाते. तो संपला की विवाह संपन्न झाल्याचे मानले जाते. प्रत्येक फेर्याचे वैशिष्ट्य असते. मंगलाष्टकांसोबत प्रत्येक फेर्यासाठी गाणीसुद्धा म्हटली जातात. ही गाणी भाट व काही महिला मिळून गातात.

विवाह संपन्न झाल्यानंतरची कार्यवाही : विवाह संपन्न झाल्यानंतर वधूपक्षाकडे घरामध्ये देवीची तसेच कळसाची पूजा केली जाते. तद्नंतर दोघेही जेवण करून विदाई करतात. विवाहाच्या दुसऱ्या दिवशी 'मांडा ठंडो करणे'

'फेरफाटो' म्हणजे नवरी परत माहेरी येणे हे विधी होतात.

वरपक्षाच्या घरी 'थुट्या' नाटकीय लग्न : या समाजामध्ये वधूच्या घरी विवाह सोहळा पार पडतो. त्यामुळे 'वरात' मध्ये मुलाकडील पुरुष मंडळीच जातात. महिलांना जाणे वर्ज्य मानले जाते. मात्र वरासोबत बहिण किंवा काही अविवाहित मुली जातात. वधूकडील महिला मंडळी विवाह सोहळ्यात सहभागी होतात. अलिकडे विवाहस्थळ हे जवळ असल्यास किंवा विवाह जर मंगल कार्यालयात होत असल्यास दोन्ही पाहुणे मंडळी महिलांसह विवाह सोहळ्यात सहभागी होतात. यावेळी वराकडील स्त्रिया घरीच असल्याने ते नाटकीय स्वरूपात लग्न लावतात. पण त्याच वेळेत ज्या वेळी वास्तविक वधू-वराचा विवाह संपन्न होतो. यामध्ये वराकडील स्त्रियांपैकीच एक वराचे व एक वधूची वेशभूषा करतात. नाटकीय स्वरूपात विवाह संपन्न करतात. यातून वास्तविक कारण प्राप्त झाले नाही. परंतु हळूहळू ही एक प्रकारे परंपरेचे रूप धारण करत आहे. यातून मनोरंजन व विवाहाचा आनंद अशा दोन्ही बाबी या वराकडील स्त्रिया यातून घेतात. तसेच वरहाडातील जो कोणी व्यक्ती विवाह संपन्न करून अगोदर वर घरी येतो, त्याचे कुंकू लावून नारळ ठेवून स्वागत केले जाते.

18) मानपान : मानपानाच्या संदर्भात मामाची सर्वात महत्वाची मूमिका असते. तसेच कार्यक्रमाच्या विधीच्या वेळी आरतीचा मान अत्याचा असतो. कन्यादान मान आई-वडिलांचा असतो. ते उपलब्ध नसल्यास वरिष्ठ व्यक्ती कन्यादान जोडीने करतात. या विवाहाच्या सर्व प्रक्रियांमध्ये कुटुंबातील वडिलांची भावकी खूप महत्वाची असते. चुलतभाऊ, सख्ये भाऊ, आजोबा, इ. चा समावेश असतो.

राजपूत समाजातील विवाहाच्या समस्या :

1. शेतकरी मुलाला मुलगी मिळणे अवघड झाले आहे.
2. सर्वसाधारण कुटुंबातील मुलांना देखील मुलगी मिळणे अवघड झाले आहे.
3. बेरोजगारीमुळे विवाह होणे अवघड झाले आहे.
4. विजोड विवाहाचे प्रमाण वाढत आहे.
5. विवाहाचे वय वाढत आहे.
6. मुलींचे प्रमाण कमी होत आहे.
7. मुलींच्या अपेक्षा आकाशापतीकडे वाढल्या आहे.
8. हुंड्याचे प्रमाण वाढत आहे.
9. घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत आहे.

10. विभक्त कुटुंबाचे वाढते प्रमाण
11. वृद्धाश्रम
12. व्यसनाधिनता
13. व्याभिचार
14. कौटुंबिक हिंसाचार
15. कर्जबाजारीपणा
16. हुंडाबळी
17. आत्महत्या

राजपूत समाजातील विवाहाच्या समस्येचे कारणे :

- 1) मुलींच्या वाढत्या अपेक्षा 2) वाढती बेरोजगारी
- 3) 'सिबिल' खराब असल्यामुळे 4) शिक्षणाचे वाढते प्रमाण 5) वाढते वय 6) शहरात स्वतःचे घर नाही
- 7) गरीबी 8) वरपक्षाची स्वतःची जमिन, मालमत्ता, संपत्ती नसणे. 9) मुलींचे वाढलेले शिक्षण 10) कुरूपता
- 11) सोशल मेडीयाचे वाढते प्रमाण 12) संयुक्त कुटुंब पद्धती 13) मुलींचे नोकरी करण्याचे वाढते प्रमाण
- 14) मुलींचे आर्थिक दृष्ट्या सक्षमीकरण 15) मेट्रोपोलिटि सिटीचे आकर्षण 16) स्त्रीभूषण हत्या
- 17) मुलींची कमी संख्या

राजपूत समाजातील वैवाहिक समस्या सोडविण्यासाठीच्या उपाययोजना

1. सामुहिक विवाह सोहळ्याचे आयोजन
2. वधुवर सूचक मेळावे दर 6 महिन्यात घेण्यात यावे.
3. मुलगा व मुलगी यांच्यात विवाह एक पवित्र संस्कार आहे याची रुजवणूक केली पाहिजे.
4. शासनाने ठरवून दिलेल्या योग्य त्या वयात मुला मुलींचे विवाह झाले पाहिजे.
5. वधू-वर पक्षांनी आपल्या पण घरात मुलगा आहे याचा विचार करून मुलींचे विवाह योग्य त्या मुलासोबत जमविले पाहिजे.
6. एकनिष्ठ पणा
7. मुलगा व मुलगी या पक्षाकडील मंडळींनी 'हुंडा' देणे घेणे टाळावे.
8. वधू व वर बघत असताना त्याची संपत्ती न बघता स्वभाव, निर्व्यसनी, समजूतदार, सुशिक्षित जोडीदाराची निवड करावी.

निष्कर्ष :

1. राजपूत समाजामध्ये वैवाहिक जोडीदार मिळणे अवघड झाले आहे.

2. सर्वसाधारण, शेतकरी कुटुंबातील मुलांना मुलगी मिळत नाही.
3. मुला-मुलींचे शिक्षणामुळे, नोकरीमुळे वयाचे प्रमाण वाढत आहे.
4. मुलींच्या अपेक्षा खूपच वाढल्या आहेत.
5. अनेक जण 'विवाहच' नको म्हणून 'सिंगल' राहणे पसंत करीत आहे.
6. पुर्नविवाह, विधवा पुर्नविवाह, घटस्फोट यांचेही प्रमाण वाढत आहे.
7. विवाहांमध्ये फसवणुकीचे प्रमाण देखील वाढत आहे.
8. राजपूत समाजातील मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्याने वय वाढत आहे.
9. मुलींच्या अपेक्षा शहरात घर, विभक्त कुटुंब, गडगंज संपत्ती, गाडी, बंगला, सासु-सासरे सोबत नको अशा आहेत.

संदर्भसूची :

- ✦ करहाडे, बी.एन. "भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या" पिंपळापुरे अण्ड पब्लिशर्स, नागपूर, वर्ष 2009.
- ✦ दोषी शंभुलाल, "भारतीय समाज- संरचना और परिवर्तन" 'नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस, जयपूर दिल्ली वर्ष -2007.
- ✦ डोईफोडे ज्योति, 'समाजशास्त्रीय संकल्पना व व्याप्ती' विद्या बुक्स पब्लिशर्स, वर्ष -2013.
- ✦ डोईफोडे ज्योति, "भारतीय समाज- संरचना व परिवर्तन" जुन 2011.
- ✦ पालीवाल, देवीलाल, "राजपूत जातियोफल का इतिहास". राजस्थानी ग्रंथसागर जोधपूर, वर्ष-2018.
- ✦ शर्मा के.एल. "भारतीय सामाजिक संरचना एवं परिवर्तन", रावत पब्लिकेशन जयपूर एवं नई दिल्ली.
- ✦ बारबीड भगवान, "सामाजिक संस्था", वर्ष -1975
- ✦ चौहान ए.डी. "सामाजिक मानवशास्त्र" पिंपळापुरे अण्ड के. पब्लिशर्स, नागपूर वर्ष - 2008.
- ✦ शर्मा डी.डी. "भारतीय सामाजिक समस्याएँ" साहित्य भवन पब्लिकेशन्स : आगरा
- ✦ साळुंखे, सर्जेराव "समाजशास्त्रीय मुलभूत संकल्पना" नरेंद्र प्रकाशन, पुणे-2, वर्ष-2006.
- ✦ महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे "समाजशास्त्र" वर्ष -2019
- ✦ मेवाढ, मधुरा पुलसिंग, "राजपूत परदेशी बोली भाषेतील लोकसाहित्याचा विवेचनात्मक अभ्यास", पी.एच.डी. शोधप्रबंध, वर्ष 2020.
- ✦ 'सामाजिक संस्था - मराठी विश्वकोष
- ✦ दै. लोकमत वर्तमानपत्र दि. 7 फेब्रु 2025

महिला विकासात लिंगभाव अर्थसंकल्पाचे योगदान

प्रो. डॉ. धनश्री महाजन**

प्राध्यापक, संशोधक मार्गदर्शक-अर्थशास्त्र विभाग,

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

प्रतिभा येडूराव औताडे*

संशोधक विद्यार्थी-अर्थशास्त्र विभाग

गोष्टवारा:

लिंगभाव म्हणजे संस्कृतीमधून आणि सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेतून महिला-पुरुष आणि मुले-मुली यांच्या ठरवण्यात आलेल्या भूमिका, जबाबदाऱ्या, विशेषाधिकार, संबंध आणि अपेक्षा होय. लिंगभाव समानतेचे तत्त्व हे भारतीय राज्यघटनेमध्ये व शाश्वत विकास लक्ष्य यामध्ये अंतर्भूत केलेले आहे. परंतु प्रत्यक्षात समाजामध्ये लिंगभाव समानता असल्याचे दिसत नाही. पुरुष व महिला, मुले व मुली यांना विकासाची साधने व संधी पुरेशा प्रमाणात मिळत नाही. लिंग गुणोत्तर, रोजगार स्थिती, साक्षरता प्रमाण, आरोग्य स्थिती, राजकीय सहभाग या घटकांच्या आधारे ही महिला व पुरुषांच्या मध्ये असमानता असल्याचे दिसून येते. हेच आपण लिंग समानता निर्देशांकावरूनही सांगू शकतो. लिंगभाव समानता निर्देशांकांमध्ये भारताचे स्थान चांगले नाही. २०२१ च्या जागतिक आर्थिक मंचांने प्रकाशित केलेल्या लिंग समानता निर्देशांकात १५६ देशांमध्ये भारताचा क्रमांक १४० राहिला. लिंगभाव असमानता नष्ट करण्यासाठी लिंगभाव अर्थसंकल्प, महिला विकास योजना, महिला धोरणे, राष्ट्रीय महिला आयोग, महिला व बालविकास मंत्रालय इत्यादी महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. लिंगभाव अर्थसंकल्पामधील योजना, कार्यक्रम, उपक्रम यामुळे लिंग असमानता कमी होताना दिसत आहे.

बीजशब्द :

महिला, विकास, लिंगभाव, अर्थसंकल्प, सक्षमीकरण

प्रस्तावना :

महिला व पुरुष हे दोन्ही घटक समाजव्यवस्थेचा कणा आहेत. त्यामुळे या दोन्हीही घटकांना समान महत्त्व दिले पाहिजे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते,"एखाद्या समाजाची प्रगती त्या समाजात महिलांना किती सन्मानजनक वागणूक मिळते यावर अवलंबून असते". या वक्तव्यावरून महिलांचे महत्त्व स्पष्ट होते. महिलांना पुरुषांप्रमाणे सन्मानपूर्वक वागणूक, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार ,उन्नतीच्या संधी उपलब्ध करून द्यायला हव्या,

जेणेकरून राष्ट्रनिर्मितीत त्यांची मोलाची भूमिका असेल. भारतीय राज्यघटनेमध्येही महिलांना व पुरुषांना समानतेची वागणूक द्यावी असे १४ व्या कलमांमध्ये स्पष्ट केलेले आहे. तर कलम ३९ ड मध्ये महिला व पुरुषांना समान कामासाठी समान वेतन देण्याचे स्पष्ट केलेले आहे, परंतु प्रत्यक्षात असे होताना दिसत नाही. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये महिलांना दुय्यमत्व दिले जाऊन त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर ठेवले जाते. सतीप्रथा, बालविवाह, जरठविवाह, बहुपत्नीप्रथा अशाप्रकारच्या अनिष्ट प्रथांमुळे महिलांवर अन्याय होत असे. महिलांना हुंडाबळी, बलात्कार, ऍसिड हल्ला, स्त्री-भ्रूण हत्या इत्यादी प्रकारच्या समस्या भेडसावतात, यात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. यावर उपाय म्हणून भारत सरकारनी हुंडा प्रतिबंध कायदा १९६१, बालविवाह प्रतिबंध कायदा २००६, सतीबंदी कायदा १९८७, मातृत्व लाभ कायदा १९६१, कामाच्या ठिकाणी महिलांवरील लैंगिक छळ प्रतिबंध कायदा २०१३, समान वेतन कायदा १९७६ अशा प्रकारचे कायदे महिलांच्या संरक्षणासाठी, सक्षमीकरणासाठी केलेले आहेत, त्याची प्रभावी अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे.

सध्या महिलांची स्थिती जाणून घेताना असे दिसून येते की, सन २०११ च्या जणगननेनुसार भारतातील लिंग गुणोत्तर ९४३ आहे, हे गुणोत्तर अजूनही कमीच आहे. महिलांचे साक्षरतेचे प्रमाण ७१.५ टक्के आहे तर पुरुषांचे साक्षरतेचे प्रमाण ८४.४ टक्के आहे. १५-४९ वयोगटातील महिलांमध्ये अंनिमियाचे प्रमाण ५७ टक्के आहे तर याच वयोगटातील पुरुषांचे अंनिमिया असण्याचे प्रमाण २५ टक्के आहे. १८-४९ वयोगटातील महिलांचे जोडीदाराच्या हिंसाचाराने ग्रासलेल्याचे प्रमाण २९.३ टक्के आहे, पुरुषांचा कामगार कार्य सहभाग दर २०२०-२१ या वर्षीचा ५७.५ टक्के होता तर महिलांचा २५.१ टक्के होता. यावरून आपणाला महिला आणि पुरुष यांच्यातील असमानता स्पष्ट दिसून येते. लिंग असमानता नष्ट करण्यासाठी, महिलांना देशाच्या विकासात सामावून घेण्यासाठी, महिलांचा सर्वांगीण

विकास व्हावा यासाठी राष्ट्रीय स्तरावर अनेक कार्यक्रम, धोरणे, योजना याची आखणी करून ती राबवली जात आहेत. त्यातील एक महत्वाचे पाऊल म्हणजे “लिंगभाव अर्थसंकल्प” होय.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

1. भारतातील लिंगभाव अर्थसंकल्पनाचा अभ्यास करणे.
2. महिलांच्या विकासातील लिंगभाव अर्थसंकल्पनाच्या योगदानाचा आढावा घेणे.
3. लिंगभाव अर्थसंकल्पनाच्या यशस्वीतेसाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती व तथ्य संकलन :

प्रस्तुत शोध निबंधाचे संशोधन करतांना प्रामुख्याने वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. तथ्य संकलनासाठी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी जागतिक स्तरावर चार महिला जागतिक परिषदा घेण्यात आल्या. Convention on elimination of all forms of deprivation against women (CEDAW) हा करार १९८० मध्ये करण्यात आला. २०१५ मध्ये शाश्वत विकास लक्ष ठेवण्यात आले. त्यातही महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने पाचवे लक्ष लिंग समानतेचे अंतर्भूत करण्यात आले. हे लक्ष साध्य करण्यासाठी जगभरात प्रयत्न चालू आहेत. भारत सरकारने महिलांच्या विकासासाठी महिला राष्ट्रीय धोरण सन २००१ मध्ये मांडले. महिलांचे सक्षमीकरण करावे, त्यांचे संरक्षण करावे यासाठी १९९२ ला राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना केली. देशात कार्यकारी महिलांसाठी वस्तीगृह योजना, महिलांना प्रशिक्षण व रोजगार कार्यक्रमासाठी आधार योजना, स्वाधारगृह योजना, जननी सुरक्षा योजना, सबला योजना, प्रधानमंत्री उज्वला योजना, वन स्टॉप सेंटर योजना, बेटी बचाव- बेटी पढाव योजना, पोषण अभियान, निर्भया फंड, महिला हेल्पलाइन योजना, पंतप्रधान मातृ वंदना योजना, सुकन्या समृद्धी योजना, सक्षम अंगणवाडी आणि पोषण २.०, मिशन वात्सल्य व मिशन शक्ति इत्यादी योजना महिलांच्या विकासासाठी राबविल्या जात आहेत. यासाठी केली जाणारी वित्तीय तरतूद लिंगभाव अर्थसंकल्पामध्ये केलेली असते. लिंगभाव अर्थसंकल्पालाच स्त्री केंद्रित अर्थसंकल्प, लिंग संवेदनशील अर्थसंकल्प, लिंगभाव प्रतियोगी अर्थसंकल्प अशा नावानेही संबोधले जाते. लिंगभाव अर्थसंकल्प हा

काही महिलांसाठी वेगळा मांडला जात नाही तर देशाच्या सर्वसाधारण अर्थसंकल्पामध्येच महिलांसाठी विशिष्ट वित्तीय तरतुदी केल्या जातात. लिंगभाव अर्थसंकल्पास असेही म्हणता येईल की शासनाच्या स्त्रीविषयक वचनबद्धतेचे रूपांतर अर्थसंकल्पीय वचनबद्धतेमध्ये करणे होय. या अर्थसंकल्पाचा मुख्य उद्देश महिला व पुरुष यांच्यातील असमानता नष्ट करून महिलांचा सर्वांगीण विकास करणे हा आहे. लिंगभाव अर्थसंकल्प लिंग प्रतिसादात्मक नियोजन आणि अर्थसंकल्पीय तरतुदी सुरक्षित करण्यासाठी सहाय्यक ठरतो. ऑस्ट्रेलिया या देशात सर्वप्रथम सन १९८४ ला लिंगभाव अर्थसंकल्पाची सुरवात झाली. भारत सरकारने या अर्थसंकल्पाची सुरवात देशात सन २००५-०६ पासून केली. लिंगभाव अर्थसंकल्प म्हणजे असा अर्थसंकल्प की ज्यामध्ये समाजातील लिंगभाव आकृतीबंध ओळखून, धोरणे आणि कार्यक्रम आखून पैशांचे अशाप्रकारे वितरण केले जाते की ज्यामुळे लिंगभाव आकृतीबंध बदलून समाजाची वाटचाल लिंगभाव समानतेच्या दिशेने होऊ शकेल.

महिला सक्षमीकरण करण्याच्या मार्गातील लिंगभाव अर्थसंकल्प हे महत्वाचे पाऊल आहे. लिंगभाव अर्थसंकल्प हे लिंग संवेदनशील कायदे, धोरणे, योजना कार्यक्रम याची मांडणी करते व त्यानुसार संसाधनाचे वितरण, अंमलबजावणी, लेखापरीक्षण, प्रभावी मूल्यांकन करते. लिंग मुख्य प्रवाहात आणण्याचे हे एक प्रभावी साधन आहे. लिंगभाव अर्थसंकल्पनातील निधीची मांडणी लिंगभाव अर्थसंकल्प विधानामध्ये (Gender Budget Statement 13) केली जाते. या विधानामध्ये मंत्रालय व विभाग यांनी केलेली लिंग संवेदनशील तरतूद दर्शवलेली असते. या विधानाचे दोन भागात वर्गीकरण केले जाते: भाग “अ” व भाग “ब”. भाग “अ” मध्ये अशा योजनांचा अंतर्भाव होतो की ज्यामध्ये १०० टक्के निधीचे वितरण महिलांसाठी केले जाते, यालाच महिला विशिष्ट योजनाही म्हणतात. भाग “ब” मध्ये अशा योजना येतात की, त्यामध्ये ३० टक्के ते ९९ टक्के पर्यंत निधीचे वितरण महिलांसाठी केले जाते यालाच महिला समर्थक योजना असेही म्हणतात. लिंगभाव अर्थसंकल्पाची कार्यवाही व्यवस्थित चालावी यासाठी प्रत्येक विभाग व मंत्रालयाला जेंडर बजेट सेल स्थापन करण्याचे निर्देश देण्यात आले. महिलांना विकासाच्या मुख्यप्रवाहामध्ये आणण्यासाठी जेंडर बजेट सेल हा मंत्रालये व विभागांच्या योजना व कार्यक्रमांसाठीच्या निधीचे वितरण

लिंग समानता आणण्याच्या दृष्टीने करण्याचे मार्गदर्शन करते.

लिंगभाव प्रतियोगी अर्थसंकल्पाची कार्यवाही करण्यासाठी मुख्य जबाबदारी महिला व बालविकास विभागाची असते. या विभागाद्वारे महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी धोरण, कार्यक्रम, योजना, कायदे याची प्रभावी अंमलबजावणी केली जाते. या विभागाची स्थापना सन १९८५ ला करण्यात आली, २० जानेवारी २००६ पासून हा विभाग स्वतंत्र मंत्रालय म्हणून ओळखला जाऊ

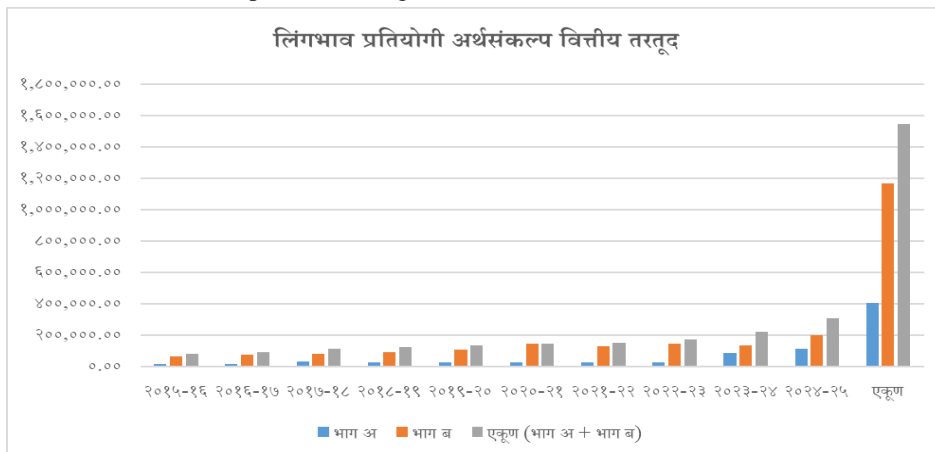
लागला. भारतामध्ये ओडिसा राज्याने सर्वप्रथम लिंगभाव अर्थसंकल्प स्वीकारला. त्यानंतर ३१ राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये हा अर्थसंकल्प आपापल्या कार्यक्षेत्रामध्ये राबवला जात आहे. परंतु हरियाणा, मेघालय, सिक्कीम, तेलंगणा व लडाख या राज्यांनी अद्यापही लिंगभाव अर्थसंकल्प आपल्या राज्यात लागू केलेला नाही. सदरील लेखांमध्ये सन २०१५-१६ ते सन २०२४-२५ पर्यंतच्या कालखंडामधील लिंगभाव अर्थसंकल्पाचा अभ्यास केला गेलेला आहे.

तक्ता क्रमांक - १

लिंगभाव प्रतियोगी अर्थसंकल्प वित्तीय तरतूद (अर्थसंकल्पीय अंदाज, रुपये कोटीमध्ये)

अ.क्र.	वर्ष	भाग अ	भाग ब	एकूण (भाग अ + भाग ब)
१	२०१५-१६	१६,६५७.११	६२,६००.७६	७९,२५७.८७
२	२०१६-१७	१७,४१२.०१	७३,३५७.७९	९०,७६९.८०
३	२०१७-१८	३१,३३५.२५	८१,९९१.४	११३,३२६.६५
४	२०१८-१९	२९,२९८.६२	९३,२१२.१४	१२४,४२८.८३
५	२०१९-२०	२८,२६८.८०	१०६,१४६.२६	१३४,९३४.१०
६	२०२०-२१	२८,५६८.३२	१४४,८९३.४०	१४३,४६१.७२
७	२०२१-२२	२५,२६०.९५	१२८,०६५.३३	१५३,३२६.२८
८	२०२२-२३	२६,७७२.८९	१४४,२३३.५८	१७१,००६.४७
९	२०२३-२४	८८,०४४.२१	१३५,१७५.५४	२२३,२१९.७५
१०	२०२४-२५	११२,३९४.१५	१९७,२९५.९५	३०९,६९०.१०
	एकूण	४,०४,०१२.३१	११,६६,९७२.१५	१५,४५,४२१.५७
	(सी.ए.जी.आर.) CAGR	२३.६३	१३.६०	१६.३४

(स्रोत: expenditure budget volume -I 2014-15 to 2024-25)

या तक्त्यामध्ये लिंगभाव प्रतियोगी अर्थसंकल्पासाठी केल्या गेलेल्या वित्तीय तरतुदीचे विश्लेषण सन २०१५-१६ ते सन २०२४-२५ पर्यंतचे केलेले आहे. भाग अ व भाग ब यानुसार वर्गीकरण योजनांच्या खर्चाचे विभाग/ मंत्रालयानुसार केलेले असते. सन २०१५-१६ या वर्षी ७९,२५७.८६ कोटी रुपये खर्च एकूण लिंगभाव

अर्थसंकल्पावर केला गेला असून या खर्चात वाढ होत गेलेली दिसते. सन २०२४-२५ मध्ये ३०९,६९०.१० कोटी रुपये खर्च लिंगभाव अर्थसंकल्पासाठी केला गेला. भाग अ मधील योजनांसाठी वित्तीय तरतूद भाग ब मधील योजनांच्या वित्तीय तरतुदी पेक्षा कमी आहे. सन २०१५-१६ या वर्षाच्या लिंगभाव अर्थसंकल्पाच्या वित्तीय तरतुदी

पेक्षा सन २०१६-१७ ची वित्तीय तरतूद १४.५२ टक्के ने वाढली. सन २०१६-१७ पेक्षा सन २०१७-१८ ही तरतूद २४.८५ टक्के ने वाढली. त्यानंतर सन २०१७-१८ पेक्षा सन २०१८-१९ मधील निधी ९.८ टक्क्यांनी वाढला. सन २०१९-२० मध्ये १०.५ टक्क्यांनी वाढ तर सन २०२०-२१ मध्ये वित्तीय तरतूदीत ही वाढ ६.८ टक्के होती. त्यानंतर सन २०२१-२२ ला सन २०२०-२१ वर्षापेक्षा या अर्थसंकल्पाच्या तरतूदीमध्ये ११.५३ टक्के वाढ तर सन २०२२-२३ ला मागील वर्षाच्या तुलनेमध्ये ३०.५३ टक्के ची वाढ दर्शवली गेली. सर्वात जास्त वाढ मागच्या वर्षाच्या तुलनेत सन २०२४-२५ मध्ये ३८ टक्क्यांनी झालेली दिसून आली. ३६ मंत्रालय / विभाग व ५ केंद्रशासित प्रदेशातील सरकारांनी लिंगभाव अर्थसंकल्पासाठी निधीची तरतूद केलेली आहे. लिंगभाव अर्थसंकल्पामध्ये विभाग / मंत्रालय निहाय निधीचे वितरण सन २०१५-१६ ते सन २०२४-२५ पर्यंत पुढीलप्रमाणे आहे. सन २०१५-१६ या आर्थिक वर्षामध्ये लिंगभाव अर्थसंकल्पासाठी ग्रामविकास विभागावर १२८१७.६८ कोटी रुपये एवढा खर्च केला गेला. हा खर्च इतर विभाग व मंत्रालयापेक्षा सर्वात जास्त होता. तर सन २०१६-१७ या वर्षासाठी आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभागासाठी १७०८६.४१ कोटी रुपये लिंगभाव अर्थसंकल्पासाठी सर्वात जास्त वित्तीय तरतूद केली गेली. सन २०१७-१८ या वर्षी लिंगभाव अर्थसंकल्प यामध्ये १९२८८.०१ कोटी रुपये खर्चाची अर्थसंकल्पीय तरतूद आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभागासाठी केली गेली, ही तरतूद इतर विभाग व मंत्रालयापेक्षा सर्वात जास्त होती. तर सन २०१८-१९ मध्ये २२२६७.२१ कोटी रुपये निधी लिंगभाव अर्थसंकल्पामध्ये आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभागासाठी केला गेला आहे. सन २०१९-२० या वर्षी २५४९०.०२ कोटी रुपये आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभागावर खर्च केल्या गेला, हे ही निधी इतर विभागांच्या तुलनेमध्ये सर्वात जास्त होती. २७२७१.२७ कोटी रुपये निधी आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभागासाठी २०२०-२१ या वर्षासाठी केला गेला. सन २०२१-२२

मध्ये ग्रामविकास विभागावर ३०९७२.१३ कोटी रुपये खर्च या अर्थसंकल्पांतर्गत केला गेला. तर सन २०२२-२३ या वर्षासाठी ग्रामविकास विभागावर ३२६६८.२१ कोटी रुपये खर्च केला गेला, हा खर्च इतर विभागांपेक्षा सर्वात जास्त होता. सन २०२३-२४ या वर्षासाठी ग्रामविकास विभागावर ५६५१४ कोटी रुपये निधी हा इतर विभागांच्या तुलनेमध्ये सर्वात जास्त होता. तर ७१५७४.१३ कोटी रुपये खर्च ग्रामविकास विभागावर सन २०२४-२५ या वर्षासाठी केला गेला.

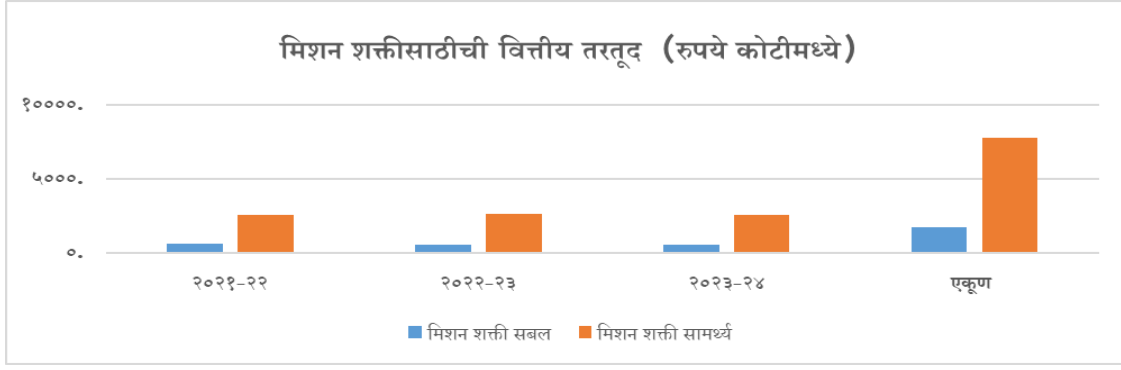
सन २०१५-१६ ते २०२४-२५ या दहा वर्षामधील लिंगभाव अर्थसंकल्पामधील मंत्रालय / विभागनिहाय निधीच्या वितरणात वाढ होताना दिसून आली. यामध्ये मागणी क्रमांक, विभाग व मंत्रालय या अंतर्गत येणाऱ्या योजनांमधील वित्तीय तरतूद दिलेली आहे. या मागणीच्या तरतूदीमध्ये सन २०१५-१६ पासून ते २०२४-२५ पर्यंत एकूण अर्थसंकल्पीय तरतूदीमध्ये वाढीची प्रवृत्ती दिसून आली. २०२४-२५ यावर्षी मागील वर्षाच्या एकूण निधीच्या तुलनेत वाढ झालेली आहे ही समाधानकारक बाब आहे.

२०२१-२२ च्या अर्थसंकल्पापासून ठराविक योजनांचे समूह बनवून त्याला मिशन शक्ती असे नाव देण्यात आलेले आहे. मिशन शक्तीचे दोन भागांमध्ये वर्गीकरण केले गेले. सबल व सामर्थ्य हे महिलांचे संरक्षण आणि सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने कार्य करते.

तक्का क्रमांक -२ मिशन शक्तीसाठीची वित्तीय तरतूद (रुपये कोटीमध्ये)

अ. क्र.	वर्ष	मिशन शक्ती	
		सबल	सामर्थ्य
१	२०२१-२२	५८७.००	२५२२.००
२	२०२२-२३	५६२.००	२६२२.११
३	२०२३-२४	५६२.००	२५८१.९६
एकूण		१७११.००	७७२६.०७

(स्रोत: वार्षिक अहवाल महिला व बालविकास मंत्रालय २०२१-२२ ते २०२३-२४)

या तक्त्यामध्ये सबलपेक्षा सामर्थ्य या योजनांच्या समूहासाठी जास्त निधी अंदाजीत केला गेला. या निधीच्या वितरणामध्ये चढउतार दिसून आलेला आहे. लिंगभाव प्रतियोगी अर्थसंकल्पासाठी वित्तीय तरतूद वाढत असल्याचे जरी दिसत असले तरी सद्यस्थितीची महिलांची प्रगतीची वाटचाल अभ्यासता या तरतुदीमध्ये वाढ होण्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष :

- सन २०१५-१६ या वित्तीय वर्षी ७९,२५७.८६ कोटी रुपये खर्च लिंगभाव अर्थसंकल्पासाठी निर्धारित केला होता व सन २०२४-२५ या वित्तीय वर्षी ३०९,६९०.१० कोटी रुपये खर्च लिंगभाव अर्थसंकल्पासाठी निर्धारित केला गेला. या खर्चात वाढ होत गेलेली दिसते.
- भाग अ मधील योजनांसाठी वित्तीय तरतूद भाग ब मधील योजनांच्या वित्तीय तरतुदी पेक्षा कमी आहे.
- सन २०१५-१६ या वर्षाच्या लिंगभाव अर्थसंकल्पाच्या वित्तीय तरतुदी पेक्षा सन २०१६-१७ ची वित्तीय तरतूद १४.५२ टक्के ने वाढली. सन २०१६-१७ पेक्षा सन २०१७-१८ ही तरतूद २४.८५ टक्के ने वाढली. त्यानंतर सन २०१७-१८ पेक्षा सन २०१८-१९ मधील निधी ९.८ टक्क्यांनी वाढला. सन २०१९-२० मध्ये १०.५ टक्क्यांनी वाढ तर सन २०२०-२१ मध्ये वित्तीय तरतुदीत ही वाढ ६.८ टक्के होती. त्यानंतर सन २०२१-२२ ला सन २०२०-२१ वर्षापेक्षा या अर्थसंकल्पाच्या तरतुदीमध्ये ११.५३ टक्के वाढ तर सन २०२२-२३ ला मागील वर्षाच्या तुलनेमध्ये ३०.५३ टक्के ची वाढ दर्शवली गेली. सर्वात जास्त वाढ २०२३-२०२४ तुलनेत सन २०२४-२५ मध्ये ३८ टक्क्यांनी झालेली दिसून आले. लिंगभाव अर्थसंकल्पातील वाढ ही सकारात्मक आहे ,परंतु महिला विकासासाठी ही वाढ कमी आहे.

- बेटी बचाओ बेटी पढाओ या योजनेमुळे जन्माच्यावेळच्या लिंगगुणोत्तरामध्ये वाढ झाल्याचे दिसून आले . हे गुणोत्तर २०१४-१५ मध्ये ९१८ होते तर २०२२-२३ ला ९३३ झाले.
- बेटी बचाओ बेटी पढाओ या योजनेच्या अंमलबजावणी नंतर माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्या मुलींच्या सकल नोंदणीप्रमाणा मध्ये वाढ झाली. हे प्रमाण २०१४-१५ या वर्षी ७५.५१ टक्के होते व २०२१-२२ या वर्षी ७९.४ टक्के नोंदवण्यात आले आहे.
- प्रधानमंत्री मातृवंदना योजना सुरु झाल्यापासून ते ३१ मार्च २०२४ पर्यंत ३.३८ कोटी महिलांनी या योजनेचा लाभ घेतला.
- निर्भर्या फंड महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी दिला जातो . ह्या फंडमध्ये २०१३ -१४ ते २०२३-२४ पर्यंत ७२१२.८५ कोटी रुपये निधी दिला आहे.

उपाययोजना :

- महिलांना रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणावर लिंगभाव अर्थसंकल्पाद्वारे उपलब्ध करून द्याव्यात.
- एकूण महिलांची संख्या व परिस्थिती बघता या अर्थसंकल्पाच्या निधीमध्ये वाढ करावी.
- लिंगभाव अर्थसंकल्पनाची माहिती बहुसंख्य लोकांना नाही, त्यामुळे लोकांपर्यंत या अर्थसंकल्पनाची जाणिवजागृती व्हावी यासाठी शासनाने आणखी प्रयत्न करावेत.
- लिंगभाव अर्थसंकल्पामध्ये नवीन महिलाविकासाच्या योजना सुरु कराव्यात.

समारोप :

महिलांसाठी लिंगभाव अर्थसंकल्प हे एक वरदानच आहे . या लिंगभाव अर्थसंकल्पनामुळे महिलांना विकासाचे मार्ग खुले झाले आहेत. परंतु या अर्थसंकल्पाची वित्तीय तरतूद सकल घरेलू उत्पादनाच्या एक टक्क्यापेक्षा कमी आहे. यामध्ये वाढ होणे आवश्यक आहे. महिलांचे

राजकारणातील सहभागाचे प्रमाण वाढणे गरजेचे आहे, कारण राजकीय क्षेत्रात महिलांचा सहभाग असेल तर महिलांच्या हिताचे निर्णय होतील. यासाठी नारीशक्ती वंदन अधिनियम २०१३ संसदेत मांडला गेला. अशा कार्यातूनच लिंगसमानता आणता येईल .

संदर्भसूची :-

- ✚ *Expenditure budget volume-1 2014-15 to 2024-25 government of India*

- ✚ *Annual report 2021-22 to 2023-24 ministry of women and child development*
- ✚ *PLFS annual report 2020-21*
- ✚ *National family health survey (NFH3-5) 2019-21 ministry of health and family welfare Government Of India.*
- ✚ *Gender budgeting handbook government of India ministry of women and child development October 2015*
- ✚ <http://indiabudget.nic.in>

करार विवाह चरणसिंग हारसिंग गुसिंगे संशोधक विद्यार्थी

समाजशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना :

करार विवाह म्हणजे विवाहपूर्वी किंवा विवाहाच्या विवाहाच्या वेळी करण्यात येणारा करार, या करारात जोडप्यांच्या मालमत्तेची विभाजन, कर्जवाटप, वारसा हक्क, आर्थिक जबाबदा-या इत्यादींचा समावेश अल्प प्रमाणात असतो. भारतात करार विवाहाला कायदेशीर मान्यता आधी नव्हती. कालांतराने 21 व्या सदी नंतर भारतात करार विवाहास मान्यता मिळालेली आहे. करार विवाह हा युनायटेड स्टेट्स मधील तीन राज्यांमध्ये ऑरेंझोना, आर्कान्सा आणि लुईझियाना मध्ये कायदेशीररित्या वेगळ्या प्रकारचा विवाह आहे. ज्यामध्ये विवाहित जोडीदार विवाहपूर्व समुपदेशन घेण्यास सहमत आहेत, आणि नंतर घटस्फोट घेण्यास अधिक मर्यादित कारणे स्वीकारतात. विवाह कराराची खरी उणीव भासते ती विवाह तुटत असतात. तेव्हा घटस्फोटाचे वाढते प्रमाण मोठ्या शहरात जाणू लागले आहे. तरुण पिढीचा विवाहाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदललेला आहे. व्यक्ती स्वातंत्र्याबाबत प्रत्येक जण जागरूक आहे. प्रत्येकास स्वतःची अशी वेगळी जाण तशी ओळख आहे. विवाह न करता जोडपी राहत आहेत. समलिंगी नाती स्वीकारली जात आहेत. माणसाचे आयुष्यमान वाढले आहे. 'एकच जीवन आहे आणि ते आपल्या मर्जीनुसार जगावे' असा सूर नव्या पिढीचा आहे. वैयक्तिक इच्छा आकांक्षाची परिपूर्ती होत नसेल तर ते विवाह कराराच्या बंधनात राहण्यास तयार नाहीत. तर काही अविवाहित विवाह करारात राहू पाहतात. तर काही विवाहानंतर अविवाहिताशी करारात रस घेत आहेत. विवाह करताना फक्त वधू आणि वराचाच संबंध येत नसून त्या दोघांच्या कुटुंबाचा संबंध येत असतो. विवाहाचा कुटुंबाशी परस्पर संबंध येतो. तर कुटुंबामुळे समाजाचे वास्तव्य टिकते. म्हणजेच व्यापक अर्थाने बघितल्यास विवाहाचा अप्रत्यक्षरीत्या समाजाशी संबंध येतो. या समाजातील व्यक्तीने कुणाशी विवाह करावा? कुणाशी करू नये! तर वधू-वराची कशी निवड करावी याविषयी अनेक निबंध दिसून येतात आणि व्यक्ती त्या निर्बंधाचे पालन करत असतो. कालांतराने या निर्बंधावरची पातळी पुसट होत आहे. समाजातील विविध समूहांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार होत आहे. शिक्षणामुळे व्यक्ती निर्णय घेण्यासाठी सज्ज झालेला आहे. आणि याचे शिक्षणामुळे आधुनिकतेचे वारे वाहत आहेत.

करार विवाह समोर येऊन आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाह घडून येत आहेत. या विवाहात आई-वडिलांची संमती नसते. त्यामुळे अनेक समस्या या जोडप्यांच्या समोर येऊन उभे राहतात. कारण विवाह हा दोन व्यक्तींना जुळवत नसून दोन कुटुंब एकत्र आणण्यास मदत करतो. आज करार विवाहाची समस्या वाढत आहे. जवळजवळ 70 टक्के घटस्फोट लग्नानंतरच्या पहिल्या पाच वर्षात होतात आणि साधारणपणे ती जोडपी तरुण असतात. पुनर्विवाह आणि करार विवाहाची शक्यता खूपच असते. अशा वेळेस लग्ना आधीची मालमत्ता, मिळकत, पहिल्या लग्नात मिळालेली पोटगी या सर्वांचे हक्क प्रतिपादन विवाहपूर्वकराराने करणे शक्य आहे.

विवाहपूर्वकरार म्हणजे काय आणि तो कोणत्या बाबतीत होऊ शकतो हे समजून घेणे जरीचे आहे. विवाहपूर्वकरार म्हणजे

विवाहबाह्य विवाह इच्छुक जोडप्याने विवाहपूर्वी एकमेकांत केलेला करार. जो घटस्फोटाच्या तसेच मृत्यूच्या वेळी जोडप्यास बंधनकारक ठरू शकतो. हे करार त्या त्या देशातील मालमत्तेच्या कल्पनेशी निगडित असतात. आज मालमत्तेची व्याख्या विस्तृत झाली आहे. त्यामुळे नवीन समस्या निर्माण होतात. एका पुरुषाने आपल्या बायकोवर घटस्फोटाची केस दाखल केली व तिला आपल्या क्लब मध्ये येण्याची मनाई केली तिचे म्हणणे बायको म्हणून माझा हक्क आहे. खरे पाहता विवाह करार विम्यासारखा आहे. अपघात, आग इत्यादीसाठी विमा उतरवताना अपघात व्हावा ही अपेक्षा नसते. फक्त संकट आल्यास काय अपेक्षित आहे याची कल्पना येते. विवाह करार ही कल्पना आधुनिक नाही. 1899 मध्ये इजिप्तमध्ये सापडलेल्या मम्मि फाईट मगरी भोवती गुंडाळलेल्या पायप्रस पेपर मध्ये विवाह करार होते. मानववंशशास्त्रज्ञ तसेच इतिहासकारांना प्राचीन बेबीलोनमध्ये हीबूत हे करार सापडले. इंग्लंडमध्ये विवाह करार (मॅरेज कॉन्ट्रॅक्ट) 1973 पर्यंत प्रचलित होते. मात्र पन्नास वर्षांनंतर समाजाच्या मालमत्तेच्या विभागणीच्या संदर्भात चित्र वेगळे असू शकेल. वारसा हक्क तसेच स्वकमाईमुळे पुढच्या पिढीत स्त्रियांची वैयक्तिक मालमत्ता जास्त असल्याची शक्यता आहे. कदाचित त्यावेळी तिलाच विवाहपूर्वकराची जरूरी वाटू लागेल. आता 'विवाहपूर्वकरार' यावर विचार करण्याची वेळ आलेली आहे. दिनांक 31-10-2018 रोजी माननीय सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या न्यायालयीन आदेशाप्रमाणे विचार केल्यास विवाह संस्था मोडकळीस आलेली आहे. यामुळे करार विवाहाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

विवाहाचे संतुलन बिघडण्याची अनेक कारणे आहेत. काही जुनी, परिचित तर काही बदलत्या काळांने निर्माण केलेली, मनोविकाराचा भस्मासुर, मतिमंदाचा आघात, विवाहबाह्य संबंधाचे विळखे, नातेवाईकांचा हस्तक्षेप, फसवणूक तसेच लैंगिक अक्षमता विवाहाचे मनोरे ढासळतात. यामुळे अनेक व्यक्ती विसंवादाच्या भोवऱ्यात गोल गोल फिरत राहतात. ना समस्येचा उमग शोधू लागतात. ना किनारा बघू शकतात. समस्या समजून घेण्यासाठी त्यांची मनस्थितीच नसते. एकमेकांवर आरोप करीत राहतात. समस्येचे मूळ शोधून त्यावर उपाय काढत नाही. एकमेकांची दिशाभूल करतात व अनेकजण फसव्या सुखाच्या शोधात भटकत राहतात.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधाची माहिती दुय्यम स्रोतावर आधारित आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, संशोधनावर आधारित मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण, वर्तमानपत्र, मासिके, लेख, विवाह संदर्भात प्रकाशित पुस्तके इत्यादीचा आधार घेण्यात आला आहे. सदरील शोधनिबंध हा मूलतः वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा आहे.

करार विवाहाची वैशिष्ट्ये

1. विवाहपूर्वकरार हा विवाहपूर्वी करण्यात येणारा करार आहे.

2. या करारात मालमतेचे विभाजन, कर्जवाटप, वारसा हक्क, आर्थिक जबाबदारी इत्यादींचा समावेश असतो.
3. करार विवाह हा मृत्युपत्रासह ओव्हरलॅप होऊ शकतो.
4. करार विभाग हा विवाहाच्या वेळीही केला जाऊ शकतो.
5. करार विवाह हा विवाह प्रवेश करणाऱ्या पक्षांचा देखभाल पोषण किंवा मालमतेच्या विभाजनासंबंधीचा हेतू दर्शवतो.

तथ्य संकलन आणि विश्लेषण

भारतीय समाज व्यवस्थेबाबत जर बोलायचे झाले तर आपल्या समाज व्यवस्थेत स्त्री-पुरुषांची विवाह करारात सोबत राहणे गुन्हा आहे. फक्त कायदेशीरपणाचा की आणखी काही? लग्नआधी एकत्र राहणाऱ्या बऱ्याच जोडप्यांचे विवाह असफल होतात. असा पाश्चात्य संशोधनाचा निष्कर्ष आहे. हा निष्कर्ष विवाहाच्या एका महत्त्वाच्या बाजूकडे आपले लक्षवेधीत आहे. अशा राहण्यात प्रणयावर भर असतो. एकमेकांची सोय होते. न पटल्यास लगेच मुक्तता. मुक्त, स्वतंत्र जीवनाची सवय होते. पण विवाह ही नुसतीच कायदेशीर बाब नसून ती एक सामाजिक रचनाही आहे. माणसाच्या जीवनात रचनेची म्हणजेच (स्ट्रक्चर) अत्यंत आवश्यकता असते. सामाजिक जीवनात आपण हे पुरेपूर जाणून असतो. शाळा, रुग्णालय, बँका, कारखाने इत्यादी असंख्य निरनिराळ्या रचना आहेत. त्या कालांतराने त्या कारणाने सामाजिक जीवन शिस्तबद्ध, सरळ आणि सोपे होते आणि माणूस प्रगती करू शकतो. पण वैयक्तिक जीवनात मात्र आपण आपणास रचनेच्या मर्यादेचा विसर पडत आहे. व्यक्ती स्वातंत्र्याचा अतिरेक होत चालला आहे. आज विवाहातील स्वतःच्या हक्कांबद्दल जागरूकता असते. पण जबाबदारीचे भान राहत नाही. मी माझी गाडी माझ्या मनात येईल तशीच कुठल्याही दिशेने चालविन, असे म्हटले तर रस्त्यात वाहतूक अशक्य आहे, होतील ते फक्त अपघात. तेव्हा मानवी संबंभाला मर्यादेचे भान आवश्यक आहे, नाहीतर जीवन दुःख व पश्चाताप शिवाय काहीच नाही.

विवाहपूर्व करार

हा एक करार आहे, विवाह उत्सुकाने केलेला. त्यांच्या विवाह आधी, स्वखुशीने, कायद्याने मान्य केल्यास, अंमलबजावणी होऊ शकते. घटस्फोटाच्या वेळी, किंवा मृत्यूनंतर शेवटी

अंधत्व शेवट आहे. ती घटस्फोट सोपा करित नाही, फक्त त्याच स्पष्टता आणतो.

विवाह वास्तव बनवीतो, मालमत्ता प्रकट करतो हा करार ठरतो. त्यात लवचिकता आहे, वैयक्तिक आकार आहे. मग वाढीव कलम असो, की अस्त कलम असो कारण हा करार आहे. गरीबास भक्ष आहे, श्रीमंता शाश्वती आहे. स्त्रीस मदतरूप आहे, सामान्यास पूरक आहे, कारण हा विवाहपूर्वकरार आहे. आपल्याच्या संदर्भात नाही, त्यांना कलम लागू नाही. आपल्याच्या हितावर, न्यायालय नजर ठेवणार का? हा करार आहे. तो लिखित करार आहे, भविष्याचा विचार नाही. संपत्तीची दखल आहे, संकटाचा विमा आहे... कारण हा करार आहे.

सारांश :

सदरील शोधनिबंधामध्ये विवाहकरार व त्या अनुषंगाने समाजावर होणारा परिणाम यांची तुलनात्मक रचना करण्यात आलेली आहे. समाजातील विवाहसंस्था मोडकळीस आलेल्या आहेत. समाजबंधनात मात्र जोडपे राहण्यास तयार नाही. आजच्या शैक्षणिक युगात जो-तो आपले स्वतंत्र जीवन जगण्याचा विचार करतो आहे. या विचारसरणीने विवाहातील करारास चालना मिळत आहे. काही जोडपे विवाह बंधने तोडून करार पध्दतीने राहण्यास तयार होत आहेत व यावर संशोधन होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

- ✦ प्रतिभा घीवाला (2003) विवाहातील विसंवाद, मॅजेस्टिक प्रकाशन, गिरगाव मुंबई.
- ✦ भागवंत वि. (2008) स्त्री प्रश्नांची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
- ✦ काळदाते सु. धा. (1976) भारतीय समाजरचना, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, औरंगाबाद
- ✦ कुलकर्णी संध्या (1994) कुटुंब न्यायालय दुसरे माहेर, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ✦ कोरे धो. श. (1997) कौटुंबिक न्यायालय कायदा 1984, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ✦ घाटोळे रा. ना (1992) समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे आणि पद्धती, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- ✦ प्रतिभा घीवाला (2005) विवाहातील विसंवाद, मॅजेस्टिक प्रकाशन, गिरगाव मुंबई.

राष्ट्रसंतांच्या सामुदायिक प्रार्थनेच्या परिवर्तनीय शक्तीचे सर्वसमावेशक अन्वेषण

निळकंठ मारोतराव कळंबे*

संशोधक

डॉ. आंबेडकर कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चंद्रपूर

डॉ. मृदुला निळकंठ रायपुरे**

मार्गदर्शिका

सारांश —

प्रार्थना ही सांस्कृतिक, धार्मिक आणि तात्विक मूल्यांना व शतकानुशतके मानवी मनाला जोडणारा एक अविभाज्य जीवनाचा भाग आहे. उच्च शक्तीशी संवाद साधण्याची किंवा आध्यात्मिक मार्गदर्शन मिळविण्याची क्रिया म्हणजे प्रार्थना होय. प्रार्थना हा शैक्षणिक सर्वांगीण उन्नतीचा विषय बनला आहे. असंख्य अशा अभ्यासकांनी मानसिक आरोग्य आणि शारीरिक प्रतिक्रियांवर सकारात्मक कल्याण शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रार्थनेच्या अभ्यासात विहंगावलोकनाद्वारे त्याचे आध्यात्मिक आणि वैज्ञानिक दोन्ही परिमाण तपासले जाते. प्रार्थना मनुष्याच्या श्रेष्ठत्वाचे प्रतीक आहे. त्यामुळे मनुष्य आणि ईश्वर यांच्यातील संबंध स्पष्ट होतो. वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज सामुदायिक प्रार्थनेला विश्वमानव निर्मितीचे विद्यापीठ मानतात. आज जगातील सर्व दुःखे मानवनिर्मित आहेत. सामुदायिक प्रार्थनेतून विवेक निर्माण होतो. विवेकातून वैराग्याची प्राप्ती होते. खरे ज्ञान वैराग्यात असते, किंबहुना ती ज्ञानाची परिपक्व अवस्था आहे. जगातील जीवन समस्या सोडविण्याकरिता मानवी मनाने अतिउंच पातळी गाठणे महत्वाचे आहे. विश्वाच्या कल्याणासाठी श्रेष्ठतम व्यक्तिमत्त्वाची माणसेच जोमाने कार्य करू शकतात, म्हणून सामुदायिक प्रार्थना ही विश्वकल्याणाची जननी आहे. सामुदायिक प्रार्थनेचा योग हा विश्वयोग आहे. या सामुदायिक प्रार्थनेतूनच राष्ट्रसंतांनी 'मुझमे समज दे विश्वकी' अशी करुणेची हाक दिली आहेत.

बीज संज्ञा —

विश्वशांती, विश्वधर्म, सृजनशीलता, उपयोगिता.

प्रस्तावना —

संतांनी प्रार्थनेवर फार जोर दिला आहे. प्रार्थना करण्याच्या विविध धर्मात विविध पद्धती आहे. प्रार्थनेला सुमधुर करण्यासाठी संगीताचा आणि वाद्यांचा आधार घेतला जातो. प्रार्थनेत भक्तदैवीशक्ती समोर आपली स्थितप्रज्ञ अवस्था स्पष्ट करित असतो. प्रार्थनेमुळे श्रद्धेचे बळ व ईश्वराचा आशीर्वाद लाभतो. प्रार्थना हे सतत आध्यात्मिक शोधात राहण्याचे अनमोल साधन आहे. दैवीशक्ती पुढे नम्र होऊन इच्छा प्रकट करित तळमळीने मागणे याला प्रार्थना म्हणतात. प्रार्थना वेगवेगळ्या श्रद्धा परंपरांमध्ये, सर्व मान्य शक्तिला जोडण्याचे, मार्गदर्शन शोधण्याचे, कृतज्ञता व्यक्त करण्याचे आणि संकटांच्या वेळी सांत्वन मिळविण्याचे प्रभावी साधन म्हणून काम करते. पवित्र ग्रंथाचे पठण, चिंतनात्मक शांतता व प्रार्थनेच्या सामुदायिक उद्देशाने सहकार्याची प्रबल भावना वाढीस लागते.

रे! मंदिरी कां पाहसी, ती देवतांची साऊली।

“प्रत्यक्ष तो जगती रमे” ही याद कां तू सोडली?

ही भावना व्हाया तुला, तू बैस ये सकला जना।

या विश्व — मंदिरपूजना, कर सामुदायिक प्रार्थना ॥

आदेशरचना श्लोक ८५

प्रार्थना व्यक्तिगत असो वा सामुदायिक ती मनामनात मांगल्याची उदात्त भावना जागविणारी महान साधना आहे. गांधीजी प्रार्थनेला मनाचे अन्न मानायचे तर साने गुरूजी मनाचे स्नान मानायचे. प्रार्थना विश्वाच्या कल्याणाचे पसायदान मागणारा सात्विक संस्कार सोहळा आहे. त्यातून भावनिक शुद्धता, आंतरिक शांतता प्राप्त होते. प्रार्थना मनुष्याच्या श्रेष्ठत्वाचे प्रतीक आहे. कारण त्यामुळे मनुष्य आणि ईश्वरयांच्यातील निकट संबंध स्पष्ट होतो. प्रत्येक धर्मात प्रार्थनेचे खुप महत्व आहे. सर्वधर्म गुरूंनी, धर्म ग्रंथांनी, संतांनी, प्रार्थनेवर फार जोर दिला आहे. प्रार्थनेच्या वेगवेगळ्या पद्धती आहेत. प्रार्थनेत परमेश्वराची स्तुती, गुणगाण, आभार, मदतीची अपेक्षा, मार्गदर्शनाची इच्छा दुसऱ्यांच्या हितांचे चिंतन इत्यादी असते. प्रार्थना मौन राहून, तोंडाने म्हणून किंवा अन्य प्रकारे करता येते. प्रार्थनेत भक्त ईश्वरासमोर आपली सगळी स्थिती स्पष्ट करतो. प्रार्थनेत सफाईपणा, खरेपणाव तन्मयता आहेत. प्रार्थनेमुळे श्रद्धेचे बळ व ईश्वराचा आशीर्वाद लाभतो. प्रार्थना आरोग्यावर सुपरिणाम घडवून आणते, असे जपानी वैज्ञानिक डॉ. मासारू इमोरो म्हणतात. प्रार्थना हे सतत अनुसंधानात राहण्यासाठी चे अनमोल साधनच आहे.

प्रार्थना—व्युत्पत्ती आणि अर्थ

१) व्युत्पत्ती — प्रार्थना हा शब्द 'प्र' (म्हणजे प्रकर्षा) आणि 'अर्थ' (म्हणजे याचना करणे) या धातुपासून बनला आहे.

२) अर्थ — देवापुढे विनम्र होऊन इच्छा प्रकट करून तळमळीने मागणे याला प्रार्थना म्हणतात. प्रार्थनेत आदर, प्रेम, विनवणी, श्रद्धा आणि भक्तीभाव अंतर्भूत आहे. प्रार्थना करतांना भक्तांची असमर्थता तसेच शरणागती व्यक्त होत असते.(पू. डॉ. वसंत बावाजी आठवले, चौबुर, मुंबई, वर्ष १९८०)

बहुतेक लोकांना माहिती आहे की, प्रार्थना हा दैवीशक्तीशीजोडण्याचा; त्यांचे मार्गदर्शन मिळविण्याचा आणि त्यांच्या उपस्थितीत सात्वन मिळविण्याचा सर्वात शक्तीशाली मार्ग आहे. अनेकांना हे माहित नाही की प्रार्थनेचे विविध प्रकार आहेत. प्रत्येक प्रार्थना देवाशी संवाद साधण्याचा आणि त्यांच्याशी तुमचे नाते अधिक दृढ करण्यासाठीचा एक मार्ग आहे.

मनि रंगवी ही प्रार्थना, तनमन करी ही प्रार्थना

आचार सगळा प्रार्थना, सुविचार तोही प्रार्थना ॥

जिव प्रार्थना, शिव प्रार्थना, प्रत्येक स्वासी प्रार्थना ॥

उठ आर्युपूत्रा। झडकरी, कर सामुदायिक प्रार्थना ॥

आदेशरचना श्लोक ४२

प्रार्थना ही जगात सगळीकडेच असल्यामुळे तिचे प्रकारही असंख्य आहेत. त्याच प्रमाणे प्रार्थना करण्याचे हेतूही वेगवेगळे असतात. प्रार्थना ही बहुतेक वेळा शब्दयुक्त आणि अर्थबद्ध असते. प्रार्थना करित असतांना त्यातून स्पंदने उत्पन्न होत असतात. प्रार्थनामध्ये मन अधिकच एकाग्र होते. काही साधक कोणत्याही प्रकारचे अवडंबर न

माजविता मनातल्या मनात प्रार्थना करतात. प्रार्थनेत विश्वाच्या कल्याणाचा विचार असतो. विश्व माझ्यात सामावले आहे आणि मी या साऱ्या विश्वाचा आहे. अशी विश्व तादात्म्याची भावना निर्माण झाली असते. प्रार्थनेतून मानसिक उन्नती होऊन आध्यात्मिक शक्ती वाढते. थोर शास्त्रज्ञ 'फ्लेटो' अत्यंत आवडती प्रार्थना करीत होते. 'हे प्रभू मी जरी मागितल्या नाही तरी चांगल्या गोष्टी मला दे आणि जरा मी मागितल्या असल्या तरी वाईट गोष्टीपासून मला दूर ठेव. श्री ज्ञानेश्वर माऊलींनी प्रार्थनेतून सत्य, अहिंसा, सहिष्णूता, बंधूभाव, सर्वधर्म समभाव जागृत केला. मर्हिषी विनोबा भावे यांनी मौन प्रार्थनेत सामर्थ्य असल्याचे सांगितले आहेत. मनातील सर्व विचार काही काळ निःशब्द शांत झालेकी प्रार्थनेत आपोआप तल्लीनता येते.

प्रार्थना इतिहास

सामुदायिक प्रार्थना अनादी काळापासून आपल्या देशात प्रचलित आहे. आजच्या या आधुनिक युगात सर्वांच्या अंतःकरणात एकतेची व सर्वांच्या सुखाकरिता सहकार्याने उद्योग करण्याची प्रेममय सेवेची भावना आपणाला जागवावयाची आहेत. त्यांच्यासाठी सर्व स्थितीच्या धारणेत समाजाला एकसूत्री बनवायचे आहे. ही धारणा निश्चिदाने व सातत्याने लोकांच्या अंतःकरणात निर्माण करावयाची आहेत. याकरिता ही सामुदायिक प्रार्थनेची प्रणाली अवलंबणे गरजेचे आहेत.

हो मित्रप्रेमी, ग्रामप्रेमी, राष्ट्रप्रेमी हो अम्ही।

परदेश—प्रेमी, 'धर्मरत' धर्मादिप्रेमी हो अम्ही।।

*हे विसरू दे 'आम्ही तुम्ही' दे विश्वबंधू भावना।
जगदीश्वरा ! या भारती, हो सामुदायिक प्रार्थना।।*

आदेशरचना श्लोक ८८

प्रार्थनेतील तत्वज्ञान देशा—देशातील मानवतेच्या भावना रूजविणारे झाले पाहिजे. स्वार्थभावना नाहीशी करून ज्ञानदानाची, सत्कार्याची प्रेरणा निर्माण झाली पाहिजे. सर्वांना सर्वांच्या सुखाकरिता पुरक होण्याची शिक्षा—दीक्षा घेतली पाहिजे. असे झाले तर सामुदायिक प्रार्थना या युगातील महामंत्र ठरल्या जाईल. प्रार्थना हृदयाची सेवा आज्ञा आहे. परंपरेनुसार, सध्याच्या अनेक मानक प्रार्थना ग्रेट असेब्लीच्या ऋषींनी दुसऱ्या मंदिराच्या सुरुवातीच्या काळात (५१६ बीसीई ७० सीई) रचल्या होत्या. प्रार्थनेची भाषा या काळापासून स्पष्ट असतांना बऱ्याचदा बायबलमध्ये मुहावरे वापरले. आधुनिक प्रार्थना सेवेच्या मुख्य रचना टॅनाईक युगात (सी.इ. १ ले — दुसरे शतकात) निश्चित केली होती. ज्यू प्रार्थना पुस्तकांचा उदय मध्ययुगाच्या सुरुवातीच्या काळात बॉबिलोनियाच्या जिओनियमच्या काळात (६ व्या — ११ व्या शतकात) झाली.

प्रार्थना व विश्वधर्म

भारतीय संविधानात धर्म स्वातंत्र्याचा हक्क दिला आहे. कलम २५ नुसार सर्व व्यक्तींना सदसदविवेक बुद्धी नुसार वागणे व आपल्या धर्माचे पालन करण्यास स्वातंत्र्य दिले आहे. भारतीय प्रास्ताविकामध्ये 'श्रद्धा व उपासना' बाबतचे संवैधानिक मूल्ये दिले आहेत. त्यानुसार प्रत्येक व्यक्ती कोणत्याही धर्मावर श्रद्धा ठेवू शकतो व त्यानुसार उपासना करू शकतो. उपासना पद्धती स्विकारणे व नाकारणे याचा अधिकार प्रत्येक व्यक्तीला आहेत.

'राष्ट्रीय एकात्मता' बाबत भारत हा देश विविधतेने नटला आहेत. सामुदायिक प्रार्थनेत सर्वधर्माचा समन्वय आहेत. या उपासना पद्धतीत विश्वशांतीचा उपाय सांगितला आहे व राष्ट्रसंत म्हणतात —

सर्व धर्माचा समन्वय । विश्वशांतीचा उपाय।

लोक सुधारणेचे विद्यालय । सामुदायिक प्रार्थना ।।

ग्रामगीता अध्याय २८ ओ.१

लोकांनी एका ईश्वराला आत्मसात करावे. हा महंमदाचा उपदेश केवळ मुसलमानांसाठी नसून जगातील सर्वांसाठी आहेत. भगवान येशुख्रिस्ताने आपले प्राण देवून प्रेमाचा पाठ दिला. करुणेची देवता त्यांच्या ठायी दिसून येते. भगवान बुद्ध, भगवान महाविर, भगवान श्रीकृष्ण, भगवान झरतुष्ट यांना जगातील सर्व जनतेची काळजी होती. म्हणून त्यांनी विश्वसुखी होतोअसे संबोधले. देवाला विविध नावाने हाक मारली जाते. कोणी अल्ला म्हणतो, कोणी गॉड तर कोणी अरहंत, देव, अहूरमज्द, निर्वाण, शिव असे अनेक नावाने संबोधले जाते. तो 'गुरुदेव' एकच आहेत. सामुदायिक प्रार्थना ही एका दिवसासाठी नाही. ती रोजची उपासना आहे. प्रार्थना ही तेज निर्माण करणारी अजब शक्ती आहे. सामुदायिक प्रार्थनेतूनच मानवतेचे मंगलद्वार खुले होईल. सामुदायिक प्रार्थनेतूनच धैर्य, शांती व सहनशीलता प्राप्त होईल. गुरुदेवाने सर्वाकरिता एकच भूमि तयार केलेली आहेत. जीवनाचे मुळ एकच आहेत. शेवटचे स्थळ एकच आहेत. धर्म एकच आहेत. तो निर्मळ असून मानवता भरली आहे. सर्वांच्या नेत्रात एकच ज्योत दिसते. सर्वांच्या अंगी एकच शक्ती विराजमान आहेत. त्यामुळे येथे कोणीच भिन्न नाहीत. सर्वांठायी एकाचीच व्याप्ती दिसून येते. सामुदायिक प्रार्थनेत एकाच सागराची वाफ तयार होऊन ती निर्मळ जलाने मानवतेसाठी भूवर आली आहे. मानव कोणत्याही धर्माचा, देशाचा, जातीचा, पंथाचा असो समाज रचनेसाठी त्यांचे महत्व समानच आहेत.

सामुदायिक प्रार्थना आमच्या दिनचर्येचे एक महत्वपूर्ण अंग आहेत. नित्य परिवर्तनशील आहे. समतोल राखण्याचे साधन आहे. दुसऱ्याशी मानवतेचा, सत्यतेचा, बंधुभावाचा, सहकार्याचा, व परस्पर पुरक व्यवहार करू शकतायेतो.

सामुदायिक प्रार्थनेचा राजपथ

सामुदायिक प्रार्थनेत अनंत शक्ती भरलेली आहेत. सामुदायिक प्रार्थनेतून ज्ञान—भक्ती—वैराग्याचा वर्षाव होऊन मोहोर येतो. मानवी जीवनाची शाश्वत मूल्ये मानवाच्या हाती लागतात. ईश्वराचे स्वरूप अधिक व्यापक आहे. माणसांच्या संकुचित विचारांमुळे त्यांच्या जीवनातील सद्विचारांचे प्रवाह आटून जातात. समाज जीवन—स्वास्थ्य नष्ट होऊन जाते. प्रार्थनेतून ही सर्व चराचर सृष्टी माझ्या आत्म्याचे विशालपण आहेत. या ज्ञानगर्भ जाणवा निर्माण होतात. 'हे विश्वची माझे घर' अशी अनुभूती प्रगट करते. त्यातूनच माणसाचा खरा धर्म कळतो. आत्म्याच्या विशालतेचे आकलन व भान होणे हाच सामुदायिक प्रार्थनेचा राजपथ आहे.

प्रार्थनेवरील विविध थोरांचे विचार

महात्मा गांधी— "प्रार्थना म्हणजे वाणीचा विलास नव्हे. तिचे उत्तम स्थान कंठ नसून हृदय हे आहे. प्रार्थना

म्हणजे आपल्या अल्पत्वाचे दर्शन महान बनण्याचा दिव्य मंत्र आहेत.”

योगी अरविंद— “आपल्या हृदयाचे द्वार सर्वत्र खुले रहावयास हवे की, ज्यायोगे भगवंतशक्ती त्यात अनिर्बंध रूपाने संचार करू शकेल.”

स्वामी दयानंद— “प्रयत्नहीन व भावहीन प्रार्थनेस आणि दुसऱ्याला ज्यापासून त्रास होईल अशा योजनेस याचनेस परमेश्वर कोणासही सहाय्य करणार नाही.”

स्वामी विवेकानंद— “प्रार्थनेमुळे मनुष्यातील गुप्त सामर्थ्याला चेतना मिळते आणि ही चेतना जागृत झाली आहे या जाणिवेने प्रार्थना केली तर, तुमच्या हव्या त्या इच्छा पूर्ण होतात तथापि असल्या प्रकारची कसल्याही दर्जाच्या ऐहिकासाठी प्रार्थना करणे अनुचित आहे.”

आदेश रचना ग्रंथातून

१. निज भावशक्ती वर्धना
२. घे विश्वबंधू योग हा
३. या विश्व मंदिर पुजना
४. मानव्य धर्म जागण्या
५. या ग्रामसेवा साधना
६. स्मर पूर्वजांच्या भावना
७. चिरकाल टिकण्या स्नेह हा
८. स्मर कर्म योगा मन्मना
९. उद्योगउन्नत व्हावया
१०. उपकार सेवा साधण्या
११. सक्रिय सेवा साधण्या
१२. धर्मास दयायाजीवना
१३. आरोग्यमंदिर स्थापण्या
१४. सदग्रंथ मंदिर स्थापण्या
१५. निज धर्म तत्व शोधण्या
१६. सर्वांग — उन्नत व्हावया
१७. सर्वा समन्वय व्हावया
१८. निज कार्यशक्ती साधण्या
१९. आदर्श सेवा साधण्या
२०. अविरोध मैत्री साधण्या
२१. निज धर्मनीती रक्षणा
२२. गुरुदेव आज्ञा पालना

कर
सामुदायिक
प्रार्थना

सामुदायिक प्रार्थनेची विशालता व विश्वशांती

जगात सुखशांती नांदावी सर्वांनी बंधूप्रेमाने वागावे असे सर्व थोरांचे थोर विचार आहेत. या सर्वांच्या पद्धतीचा सार सामुदायिक प्रार्थनेत आहेत. जो सर्व प्रार्थनेचा गुच्छहार आहेत. यात सर्वांचे समाधान आहेत. सर्वांचे जीवन सुंदर व्हावेही तळमळ आहेत. यासाठीच वं. राष्ट्रसंताने या सामुदायिक प्रार्थनेचे अनुसंधान केलेले आहेत. सर्व धर्म—पंथ—देशाचे भांडण सामुदायिक प्रार्थनेच्या ऐक्यातून संपुष्टात येईल. यातूनच सर्वधर्म समभावनेची रूजवणूक होईल.

सर्व विश्वाची एकचि प्रार्थना । सर्व विश्वाचा एकचि बाणा ।

सर्व विश्वातचो एकपणा । का न यावा । ग्रामगीता अध्याय २८ ओ.१४

धर्म—पंथ— देशाचे भांडण । न मिटे ऐक्य प्रेमविण ।
ते प्रेम साधाय प्रार्थने समान । पातळी नाही उत्तम ।।
ग्रामगीता अध्याय २८ ओ.११

सामुदायिक प्रार्थना— विश्व शांतीची साधना

मूर्तिपूजा, नामजप यांचे मुळ स्वरूप उज्ज्वलतेचे आहे. विविध उपासना पद्धतीमुळे उपासनेचे लाभ मिळत नाहीत. कारण तेथे शिस्त, शांती व सात्विकता दिसून येत नाही. म्हणून सर्वासाठी प्रभावी उपासना म्हणजे सामुदायिक प्रार्थना हीच आहेत. या उपासनेतून राष्ट्रीय ऐक्य साधले जाईल व पंथ—भेद यातील दूरी कमी होईल. सामुदायिक प्रार्थनेमुळे सर्व धर्मसंतदेव एकाच आसनावर विराजित होते. यामुळे निरंतर शुद्धता निर्माण होऊन सुबुद्ध व समृद्ध जीवन होईल.

भूमंडळ ज्याचे क्षेत्र पूर्ण । सर्व पृथ्वी जयाचे आसन ।
चंद्रसूर्य नंदादीप जाण । गुरुदेवाचे ॥ ग्रामगीता अध्याय २७ ओ.४३

सामुदायिक प्रार्थनेची मांडणी

सामुदायिक प्रार्थनेकरिता गावातील विशाल मंदिर किंवा सर्व बसतील अशा गुरुदेव चौक निवडावा व सायंकाळी सूर्य अस्ताच्या वेळेला, महिला, मुलं, पुरुष यांनी सद्भावाने एकत्र व्हावे. मैदानात मंगलता, पावित्र्यता, निर्माण करण्यासाठी सेवकाने ते झाडून स्वच्छ करावे. घरोघरी सर्वांना निरोप द्यावा व सर्व गांवातील घटकाला तेथे बोलवावे. बसण्याकरिता ‘आसने’ आणण्यास विनंती करावी. बिछायत करून सर्वांना रांगेत बसवावे. सर्वांना दिसेल असे आसन (अधिष्ठान) मांडावे. त्यावर गोल तकिया ठेवावा. त्यातून सात्विकतेचा मोहकपणा दिसून यावा. त्याच्या बाजूला सूचना देणारे, गायनकरणारे व भाषण देणारे यांना बसवून द्यावे. दुसऱ्या बाजूला पुजारी — पाठक व नामधून म्हणणारे असावे. एक संरक्षक उभा असावा. त्याने गलबला थांबविण्यास व शिस्त राखण्यास मौन वृत्तीने सूचना द्यावा. मागाहून येणाऱ्यास क्रमाने बसवावे. दोन ठोके देऊन प्रार्थना सुरू करण्याबाबत सूचना द्यावी. गंभीर पणे एक स्वरे शांततेने प्रार्थना स्तवन करित जावे. त्यातून साधकाचे अंतःकरण मोहून जाईल. सहजपणे सर्वांचे ध्यान लागून गंभीरता निर्माण होईल. प्रार्थना संपताच भाषणाधिकारी यांना भाषणास सुरुवात करण्यास विनंती करावी. मानव हा विश्वकुटुंबाचा मुख्य घटक आहेत. त्याने सर्वांशी सम्यकपणाने वागणूक ठेवावी. सर्वांच्या ठिकाणी एकच तत्व साठवले आहेत. याची जाणिव करून द्यावी. शेवटी गुरुदेवाचा त्रिवार जयघोष करावा. असे प्रार्थनेचे सुंदर तत्व अंगी बाणावे.

सामुदायिक प्रार्थना सादरीकरण क्रम लागणारा वेळ — २० ते २५ मिनिटे

१. २ ठोके देऊन प्रार्थनेबाबत सूचना देणे.
२. मौन प्रार्थना — १ मिनिट
३. प्रार्थनेच्या महत्वावर दोन भजने — ३ मिनिट
४. मंगल स्मरण
मंगल नाम तुम्हारा प्रभू
५. प्रार्थना अष्टक
६. है प्रार्थना गुरुदेवसे — ९ मिनिट
७. प्रार्थना गीत / अर्जी पद
सबके लिए खुला है मंदिर यह हमारा — २ मिनिट
८. नामधून
जयबोलो सत धर्मो की — १ मिनिट
९. नामजप —

- जय जय गुरू महाराज गुरू — १ मिनिट
10. सामुदायिक प्रार्थनेच्या महत्वावर भाषण — ३ मिनिट
11. शांतीपाठ — १ मिनिट
12. थोडा वेळ मौन आत्मचिंतन — २ मिनिट
13. गुढग्यावर बसून नमस्कार — १ मिनिट
14. जयघोष समाप्ती — १ मिनिट

सामुदायिक प्रार्थनेची आवश्यकता — सैनिकास का?

आमच्या सैनिकांची लढाई देश जिंकण्यासाठी नसून ती अन्यायावर आघात करणाऱ्यावर परकीयांच्या जुलमी सत्तेला हाणून पाडण्याकरिता आहे. सत्यन्यायासाठी लढाई आहे. सैनिक चारित्र्यवान होईल. तो उच्च ध्येयाने प्रेरित होईल. न्यायाचे, नीतीचे, ज्ञान सैनिकात भरल्याशिवाय ते त्यांच्या कृतीत कसे उतरेल? सुविचारी, सत्यनिष्ठ व सेवापरायण सैनिक निर्माण करून युद्धभूमीवर पाठविला तर ते खरे धर्मयुद्ध होईल. त्यातून जगात शांती व प्रगतिच नांदू शकेल. धर्मयुद्धाशिवाय जगाचे संकट टळत नाहीत. धर्मयुद्ध नैतिक युद्ध हे सर्वात मोठे विश्वहिताचे

युद्ध समजले जाते. युद्धासाठी समतोल बुद्धीचे व तारतम्य दृष्टीकोन प्राप्त झालेले सैनिक सामुदायिक प्रार्थनेतून तयार होईल. म्हणून सैनिकांना सामुदायिक प्रार्थनेची गरज आहे. विश्व मानव निर्मितीचे विद्यापीठ सामुदायिक प्रार्थना आज जगातील सर्व दुःखे मानव निर्मितच आहे. माणसातील विवके दीप प्रज्ज्वलित व्हावयास हवा. वैराग्य म्हणजे ज्ञानाची परिपक्व अवस्था होय. ही अवस्था जगातील सर्व कलह निर्मुलनाची दिव्यौषधी होय. जगाची अवस्था अत्यंत विस्फोटक आहे. कधी काय घडेल हेसांगता येत नाही. प्रत्येक राष्ट्र चिंताग्रस्त दिसून येते. जगातील विचारवंत आज घाबरलेल्या स्थितीत आहेत. युनो सारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थेद्वारा स्थितीवर नियंत्रण मिळविता येत नाही. ही भयानक स्थिती आहे. जगातील जीवन समस्या सोडविण्याकरिता मानवी मनाची अवस्था एका अत्युच्च पातळीपर्यंत उंचावणे जरूरीचे आहेत. मानवी जीवनाचा व्यापकसाक्षात्कार होवून जीवमात्राविषयी सहृदयता आत्मभाव निर्माण होईल.

सर्वांनी समन्वयाच्या भूमिकेत येणे गरजेचे आहे. सर्वांच्या शौरविचारांना मान देवून त्या सर्वांचे आदर्श आपल्या समोर ठेवण्याकरिता सर्वांनी एकत्र होणे गरजेचे आहे. प्रार्थनेच्या अधिष्ठानावर बसवून प्रार्थना करणे अगत्याचे आहे. प्रार्थनेत अनेक संप्रदायाचा समावेश त्यातील महापुरूषांच्या वचनाने करून घेतला आहे. लोकांना सामाजिक शांती कशी असते याचे ज्ञान होते. उपासना करतांना चार लोकात बसतांना व उपासना करतांना किती गंभीरतेची नि शिस्तीची आवश्यकता आहे. याचा सक्रियपाठ मिळतो आणि जीवनविकासाच्या दृष्टीने प्रत्येक मनुष्याचा प्रार्थनेशी कायसंबंध आहे हे अनुभवास येते. सामुदायिक वृत्ति, शिस्त, परस्पर प्रेम, शांतता, उत्साह आणि ज्ञानविकास या दृष्टीने सामुदायिक प्रार्थना हे सक्रिय शिक्षणाचे केंद्र आहेत.

सामुदायिक प्रार्थनेची उपयोगिता

या प्रार्थनेद्वारे सर्व गावाचे कल्याण होईल. म्हणून या उपासनेला सोडू नये. ही सामुदायिक प्रार्थनाच गावाचे मोठे धन आहेत. आपला समाजांना स्वर्ग मोक्षाची प्राप्ती यातून होते. आमचा खरा देव समाजातच असतो.

प्रार्थनेच्या उपासनेत तो व्यापून आहेत. यातूनच मुलतत्वाचा अनुभव येतो. ज्ञानगम्य विश्वात्मक देवाचे महत्व जाणवते. म्हणून या सामुदायिक प्रार्थनेत 'गुरूदेव' अधिष्ठानावर बसविला आहेत. यातूनच मानवतेचे मंदिर उघडले जाईल. गुरूदेवाची व्याप्ती विशाल आहे. दारिद्रता, व्यसनाधीनता, दंगे, मारामारी, अशांतता, दुःख, कष्ट समाजाला भोगावे लागतात. यावर उपाय म्हणून सामुदायिक प्रार्थनेतून सामुहिक लोकशक्तीला जागृत करून तिचा उपयोग ग्रामाच्या सर्वांगीण विकासात करावयाचा आहेत. जेव्हा लोकांची सामुहिक शक्ती जागृत होईल लोक एकत्रित मिळून राहतील. सामुदायिक प्रार्थनेच्या माध्यमातून गावाच्या हिताकरिता लोकमत तयार होईल. लोकमतातून ग्रामसभा समृद्ध होईल. लोकहिताचे निर्णय घेण्याचे अधिकार ७३ व्या घटनादुरुस्तीने गावाला दिले आहे. निर्णय करून एक मताने ठराव पास होईल व त्यातून ग्रामोद्धार होईल. सामुदायिक प्रार्थनेच्या उपासनेतून गावात नंदनवन फुलेल.

एकाची प्रार्थना अनेका मिळाय। अनेकांची प्रार्थना अनंत कळाय।

अनंत तत्त्वी एकत्व पावावया। प्रार्थना आहे ॥ ग्रामगीता
अध्याय २७ ओ. ८५

या प्रार्थनेतूनच सर्व प्राणी जन सुखी होईल. येशू ख्रिस्ताने
प्रार्थनेतून सर्वांसाठी शांती मांगितली. महंमदाने प्रार्थनेतून
विखुरला इस्लाम शहाणा केला. झर तुष्टाने प्रार्थनेतून
पावित्र्याचा धडा दिला. महाविराने प्रार्थनेतून संयमाचे
शिक्षण दिले. भगवान बुद्धाने प्रार्थनेतूनच अहिसक संघाची
निर्मिती केली. एवढेच नव्हे तर संतांचे नाम संकीर्तन हे
सामुदायिक प्रार्थनेचे रूप आहे. सर्व प्रकारचे मूल्य
शिक्षण, मानवतेचे शिक्षण सामुदायिक प्रार्थनेतून प्राप्त
होते. वं. राष्ट्रसंत म्हणतात,

शिस्त, शांती, गांधियादि गुण। उठण्या — बसण्या —
बोलण्याचे ज्ञान॥

लाभे मानव्याचे शिक्षण। प्रार्थनेमाजी ॥ ग्रामगीता अध्याय
२७ ओ.९५

प्रार्थना ही मानव्य शिक्षणाची शाळा आहे. प्रार्थना ही ग्राम
संस्कृतीचा मुख्य जिव्हाळा आहेत. सर्व विश्वात शांतता
निर्माण होऊ शकते. अशी हमी वं. राष्ट्रसंतानी दिली व
त्यांचे प्रात्यक्षिक भारतातील ४० हजार शाखांमधून केलेले
त्यांच्या कार्यातून दिसून येते.

विश्वी होऊ शकेल शांतता। तेथे गावाची कोण कथा?।
सामुदायिक प्रार्थनाचा करील एकता। नित्यासाठी तुकड्या
म्हणे॥

ग्रामगीता अध्याय २७ ओ. १००

समारोप —

विश्वशांतीची साधना अर्थात सामुदायिक प्रार्थना व
राष्ट्रसंतांनी सामुदायिक प्रार्थनेचा केलेला आविष्कार
म्हणजे विश्वशांतीचा अमर शाश्वत मार्ग होय. ही प्रार्थना
नच मरणी मुक्ती मागण्यास्तवशोधली, असे राष्ट्रसंत
म्हणतात, 'संसार स्वर्गसम करा प्रभू!' यासाठी त्यांनी
ईश्वराला दिलेली ही करुणेची हाक आहे. 'मानव्य धर्म
जागण्या उपकार सेवा साधण्या, निजधर्मतत्व शोधण्या,
निजकार्यशक्ती साधण्या, बलधर्म देशा रक्षणया', अशी
विविध व्यापक उदात्त विचारांची प्रार्थनेची ही आदर्शवत
सर्वधर्म समन्वयप्रणाली सुरू केली.

‘हे एक ईश्वरकार्या। यातुनि सर्व सुख पावे जना’

‘घेईश्वरी आदेश हा, कर सामुदायिक प्रार्थना’ आदेश
रचना श्लोक २७७

अशी चैतन्यदायी हाक राष्ट्रसंतांनी सर्वांना दिली. ‘आओ
सभी मिलेंगे समुदाय प्रार्थना में’ असे आवाहन केले
आहे. ‘सबके लिए खुला हेमंदिर यह हमारा’ ही
एकात्मता शिकविणारी सामुदायिक प्रार्थना मानव धर्माच्या
उत्थानासाठी आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- ✚ कडवे प्रा. (सं.), ३० एप्रिल, १९९२, संकलन
— रघुनाथ:विश्वशांतीचा साधना, अर्थात
सामुदायिक प्रार्थना, द्वितीय आवृत्ती, पृ.क्र.७,
१२, १८, २१, २५, २६, ३८, ४०.
- ✚ गायकवाड प्रदिप (सं.) डॉ बाबासाहेब आंबेडकर,
२०१८, भारतीय संविधान, अठठावीसावी,पृ.क्र.
१३३.
- ✚ थुटे भाऊसाहेब, राष्ट्रसंतांचा विश्वव्यापी देव व
सामुदायिक प्रार्थना, पहिली आवृत्ती, उज्वला
प्रकाशन, पृ.क्र.२३.
- ✚ राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, संस्कार साधना,
गुरुदेव प्रकाशन, अ.भा.श्रीगुरुदेव सेवा मंडळ,
गुरुकंज, पृ.क्र.३०,३१,३२.
- ✚ राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, १३ सप्टेंबर,
२०१८, विश्वशांती योग, चतुर्थ आवृत्ती,
गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज, पृ.क्र.६०,६१.
- ✚ राष्ट्रसंततुकडोजी महाराज: ११ जुलै
२००६,आदेश रचना, दहावी आवृत्ती, पृ.क्र.११,
२०, ८८.
- ✚ सुदामजी सावरकर (सं), २९ ऑक्टोबर
२०१८,राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विरचित :
ग्रामगीता, प्रकाशन बत्तीसावी आवृत्ती, अ.
भा. श्री गुरुदेव सेवा मंडळ, गुरुकुंज, पृ.क्र.
२४६, २४८, २४९, २५२, २५३, २५४.
- ✚ <https://opharocattle.com>
- ✚ <https://m.economicstimes.com>
- ✚ www.wordpress.com
- ✚ ikipedia.www.prahar.com
- ✚ <https://Maharashtra.rssing.com>
- ✚ <https://onwikipedia.org>

मराठेकालीन सामाजिक संस्था

प्रा. डॉ. अशोक गंगाराम अंभोरे

इतिहास विभाग प्रमुख

तोष्णीवाल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सेनगांव ता. सेनगांव जि. हिंगोली.

प्रस्तावना:

मराठेकाळात शिवकाळ व पेशवेकाळाचा समावेश होतो. मराठेकाळात जी सामाजिक परिस्थितीमध्ये जातीव्यवस्था अपृथक्ता, स्त्रियांची परिस्थिती होती तीच परिस्थिती पेशवेकाळातही अस्तीत्वात होती. कारण, धर्मशास्त्राच्या नियमानुसार सामाजिक रितीरिवाज पाळले जात असत. जातीव्यवस्था ही भारतीय समाजाचा स्थायीभाव आहे. दहाव्या भातकापासून सामाजिक विघटन जोरदारपणे झाल्याचे दिसून येते. ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य व शुद्र आणि अतीशुद्र ही व्यवस्था टिकून होती. प्रत्येक जातीमध्ये उपजातीच्या निर्मितीमुळे जातीजातीत श्रृष्ट व कनिष्ठ वाद निर्माण होऊन सामाजिक संतुलन बिघडून फुटीरतेला खतपाणी मिळाले. तसेच जातीजातीत विषमता निर्माण झाली त्याचप्रमाणे वतनदारी पध्दती, गुलामगिरी पध्दती, बलुतेदारी पध्दती, वेठबिगारी, सतीप्रथा व सणसमारंभ पध्दती, विवाह पध्दती मध्ये सुध्दा बदल होत गेले म्हणून मराठेकालीन सामाजिक संस्थांचा शोध घेण्याचा प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये प्रयत्न दिसून येतो.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये:

1. मराठेकालीन सामाजिक संस्थांचा अभ्यास करणे.
2. मराठेकालीन बदलत गेलेल्या सामाजिक स्थितींततराचा आढावा घेणे.
3. मराठेकालीन सामाजिक संस्थाना धार्मिक चालीरितीच्या संदर्भात महत्वाच्या स्थानाचा भोध घेणे.

तथ्य संकलन पध्दती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम संदर्भ साधनाचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

मराठेकालीन ग्रामसंस्था:

मराठेकाळात जातीव्यवस्था ही सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतीक घडामोडीचा केंद्रबिंदु म्हणजेच खेडे होय यालाच ग्राम असे म्हणतात. जुन्या खेडयाला बुदक तर नविन खेडयाला खुर्द म्हटले जाई, कसबा म्हणजे बाजाराचे गाव असे. खेडयाचे एक पांढरी म्हणजे वस्तीचा भाग आणि काळी म्हणजे लागवडीचा भाग असे दोन भाग पडत असे गावामध्ये चार सत्ता अस्तीत्वात होत्या 1) दिवाणसत्ता म्हणजे यात हवालदार व कारकून यांचा अंतर्भाव असे 2) गोत सत्ता याला गोतसत्ता किंवा ग्रामसत्ता असे म्हणत 3) सत्ता यात ज्ञानीसत्ता किंवा धर्मसत्ता याचा समावेश होत असे तर 4) व्यापारी सत्ता यामध्ये सर्व सत्ताचे व्यवहार समाजातील जातीव्यवस्थेशी निगडीत होते.

मराठेकालीन जातीव्यवस्था:

शिव काळात जातीव्यवस्था तपासताना तीचे स्वरूप ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य, भुद्र आणि अतिशुद्र असे होते. यामध्ये ब्राम्हणाचे स्थान सर्वाच्च मानले जाई, त्यानंतर क्षत्रीय, वैश्य आणि शुद्र तसेच सर्वात भोवटचे स्थान म्हणजे गावाबाहेर वस्तीत असलेले असे स्वरूप होते. या सर्व जातीत उपजाती

निर्माण झालेल्या दिसतात. तसेच जातीत उपजातीत श्रृष्ट व कनिष्ठ पणासुध्दा येतो. त्याच प्रमाणे पेशवे काळात सुध्दा समाजजीवनावर व जातिव्यवस्थेवर फारमोठा प्रभाव असल्याचे दिसते. शिवकालात कुठल्याही एकाजातीचे वर्चस्व नव्हते तर पेशवेकाळात ब्राम्हणाचे म्हणजेच चितपावण ब्राम्हणाचे वर्चस्व वाढलेले दिसून येते. म्हणजेच पेशवेकाळापेक्षा पेशवेकाळात जातीव्यवस्था जास्त ताठर झालेली दिसते.

मराठेकालीन अश्रृपथ्यता:

मराठेकाळात जाती व्यवस्थेमध्ये ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य व शुद्रा बरोबरच पाचवा वर्ण समाजव्यवस्थेमध्ये दिसतो तो म्हणजे अत्यंज, चांडाळाचा, अश्रृपथ्याचा किंवा अतिशुद्राचा शुद्राना वरील तीन वर्णांची सेवा करण्याचा शास्त्रानुमते अधिकार दिला होता. परंतु अतिशुद्रात महाराष्ट्रात त्यावेळी महार, मांग, चांभार यांचा समावेश होता हे बलुतेदारी संस्थेत खेडयाची सेवा करताना दिसतात पण पेशवेकाळात अप्रश्य जातीवर अनेक सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतीक बंधने लादण्यात आली होती. पेशवाईत महाराच्या गळ्यात मडके आणि कमरेला झाडु बांधण्यात आला होता. अश्रृपथ्याचा स्पर्श, सावली याचा उच्चवर्णीयांना विटाळ होत असे. त्यांना ठरावीक वेळेतच गावात प्रवेश मिळत असे. अतिशुद्राला फक्त उच्चवर्णीयाची सेवा करणे व हिन व्यवस्थेमध्ये राहणे भाग पाडल्याजात असे.

मराठेकालीन वतनदारी:

वतनदारी संस्था ही मुलतः सामाजिक आणि आर्थिकसंस्था आहे वतनदार असणे समाजात प्रतिष्ठेचे मानले जात असे. तसेच व्यक्तीच्या राजकिय, सामाजिक व आर्थिक प्रगतीचा वतन म्हणजे मापदंड समजला जात असे समाजातील दर्जा आणि प्रतिष्ठा वतनावरच ठरत असे यामुळे मराठा काळात वतन आणि वतनदाराला फारच महत्व प्राप्त झाले होते. वतनदाराचे परगणा वतनदार, गाव वतनदार, पेठेचे वतनदार व इतर वतनदार असे प्रकार पडलेले होते. शिवकाळात जे महत्व देशमुख वतनदाराला होते तेच महत्व पेशवेकाळात सुध्दा होते. थोडक्यात वतनदार म्हणजे ग्रामसंस्थेने पोसलेला ज्याला गावाच्या सेवेच्या बदल्यात मोबदला म्हणून रोख पैसे व वस्तुमिळत असत. त्याचबरोबर त्यांना परंपरेनुसार काही हक्क आणि मानपान मिळत असत.

मराठेकालीन बलुतेदारी:

मराठेकाळात बलुतेदारांना ग्रामसेवकही म्हणत असत. बलुते आणि वतने वंश परंपरेने चालत आलेली असत. बलुतेदाराच्या जोडीला आलुतेदारांचा सुध्दा वर्ग असे. गावामध्ये बारा बलुतेदार व अठरा आलुतेदार असत. त्यांना गावाची सेवा करावी लागत असे. हीच पध्दत पूढे पेशवेकाळातही फारसा बदल न करता अस्तीत्वात होती. थोडक्यात बलुतेदार हे न्यायदान व्यवस्थेत यांचे स्थान महत्वपूर्ण असे.

मराठेकालीन वेठबिगारी:

मराठे काळात वेठबिगारीची प्रथा अस्तीत्वात होती. मुस्लमानी काळ पासून ते पेशवाईच्या अस्ता पर्यंत ही प्रथा समाजात चालू होती. मराठेकाळात वेठबिगार करवून घेण्याचा अधिकार सरकार म्हणजे छत्रपती यांना होता. तसाच अधिकार

पेशवेकाळात सरदार, दरकदार, प्रशासकिय अधिकारी, वतनदार, ईनामदार, शेकासेदार, मोकादम, किंवा पाटील, देवस्थानचे प्रमुख, निरनिराळ्या पेठाचे अधिकारी, देशमुख, देशपांडे इत्यादींना होता. तसेच पेशवेकाळात वेठबिगारी सरकारतर्फे लादली जात असे गावगाड्यातील शुद्रजाती, अतिशुद्र जाती आणि तत्सम जातीवर वेठबिगारी लादली जात असे. संपुर्ण गावच्या पाटील व सरकारी अधिकारी यांना वेठबिगारीच्या संदर्भात आज्ञा पाळावी लागत असे.

मराठेकालीन गुलामगिरी:

प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात ही गुलामगिरीची प्रथा अस्तीत्वात आहे. मराठेकालीन संदर्भ साधनापेक्षा पेशवेकाळात संदर्भ साधने जास्त प्रमाणात उपलब्ध आहेत. गुलामामध्ये पुरुश, लहान मुले, तसेच स्त्रीयांमध्ये मुली, कुणबीनी बटिक, व वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रीयांचा समावेश होत असे. युध्दात पकडून आणलेले, कर्जबाजारी झालेले व दुष्काळात सापडलेले लोक गुलाम होत असत. त्याकाळी उपासमारीने मरण्यापेक्षा स्वतः मुलामुलीची विक्री होत असे. मराठेकाळात स्त्री गुलामीची संख्या ही सर्वात जास्त असायची. गुलामांना करावी लागणारी कामे ही त्यांच्या उपयोगीतेवर अवलंबून होती. घरकामासाठी, शेतीकामासाठी, श्रीमंत लोक लहान मुलांच्या संगोपणासाठी गुलाम ठेवीत असत. पेशवाईत बदअंमल किंवा बदकर्माल सापडलेल्या स्त्रीस गुलाम केले जात असे. स्त्री जर शुद्र जातीतील असेल तरच तीला गुलाम केले जात असे हे एक खास गुलामगिरीचे वैशिष्ट्ये असे.

मराठेकालीन अस्पृश्यता:

सर्व जातींनी बहिष्कृत केलेल्या जाती असत त्यांना अस्पृश्य जाती असे म्हणत असत. यांची वस्ती गावकुसाबाहेर असे त्यांच्या वर खूप बंधने लादलेली असत. हिंदू समाज रचनेची अप्रश्रयता ही संस्था त्याचीच तर्कशुद्ध स्वभावीक परिणीती आहे ही गोष्ट आज सिध्द होते. अस्पृश्यतेची संस्था ही हिंदू समाजात खोल मुरलेल्या बंधनतेचे लक्षण आहे. हिंदूधर्मशास्त्राप्रमाणे अस्पृश्य या शब्दाचा अर्थ स्पर्श करणे अयोग्य असा होतो. मनुस्मृतीत सुध्दा अस्पृश्यतेची तीव्र कठोर व भयंकर बंधने सांगितली आहेत. अशुद्ध तो नेहमीसाठी अशुद्ध हा नियम या पारंपारीक अस्पृश्यतेपाठीमागे आहे. असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात. छ.शिवाजीच्या काळात अस्पृश्यावर अधिक कठोर बंधने लादली गेली नाहीत म्हणजे शिवाजीने राज्यकर्ता या नात्याने काही भर घेतली नाही, परंतु पेशवाईत तसे नाही. पेशव्यांनी ही अष्पृष्यतेची व्यवस्था मजबुत केली. पेशवाईत अस्पृश्यतेच्या हालआपेष्टांना पारावार उरला नाही. अस्पृश्यताचे जीवन अधिक कष्टप्रद झालेले होते. पेशवेकालीन समाज आणि राज्यकर्ते हे अस्पृश्याच्या कट्टर विरोधात होते हे लक्षात घेतले पाहिजे. सर्वजातीच्या लोकांनी एक दिलाने राहुन संकल्प केला परंतु अस्पृश्यता किंवा जातीव्यवस्था या संबंदात पारंपारीक धोरणाचाच पुरस्कार केला. थोडक्यात शिवकाळापेक्षा अस्पृश्यावर पेशवेकाळात कठोर बंधने लादली गेली.

मराठेकालीन स्त्रीयांची परिस्थिती:

मराठेकाळात सामान्यतः एकत्र कुटुंब पध्दती समाजात रूढ होती. या कुटुंबात पुरुष, स्त्रीया, मुले, मुली, सासू, सासरे, दीर, जावा, नणंदा व इतर आप्तजन यांचा समावेश होत असे. एकाच घरात 70 ते 75 माणसं एकत्र राहत होती त्याकाळी एकत्र कुटुंब पध्दती फायद्याची ठरत असे पितृप्रधान एकत्र कुटुंब पध्दती हा समाजरचनेचा मुख्य गाभा होता. त्याकाळी बालविवाह हा रूढ होता. मराठे काळात विवाह ही एक

धार्मीक गोष्ट मानली जात असे. त्यावेळी बहुपत्नीची पध्दत देखील अस्तीत्वात होती. तसेच सतीप्रथेची पध्दत सुध्दा होती. या प्रथेला धर्मशास्त्राची संमती असे. पतीचा मृत्यू झाल्यानंतर पत्नीने त्याचा बरोबर सती जाणे ही महत्वाची घटना मानली जायची. विधवेच जीवन हे समाजात अशुभ मानले जायचे त्यांना जीवंतपणीच समाजात नरकयातना भोगाव्या लागत असत. त्या काळात बालविवाह पध्दती अस्तीत्वात होती.

मराठेकालीन धार्मीक चालीरिती:

तत्कालीन समाजावर धर्माचा जबरदस्त पगडा होता. शिवाजी महाराज हे धार्मीक बाबतीत सहिअस्पृश्यतणुवृत्तीचे होते. त्यांनी आयुष्यभर सर्व जाती धर्म समभाव जपला. शिवकाळात धर्म म्हणजे व्रतवैकल्ये, भजन, पूजन किंवा श्राध्दपक्ष एवढाच मर्यादीत नसून धर्म म्हणजे स्वराज्याचे रक्षण, सामाजीक वैभव, परंपराचे रक्षण होय. धर्माने अंधश्रद्धा निर्माण करण्यापेक्षा लोकांमध्ये आत्मविश्वास चैतन्य निर्माण केले पाहिजे शिवाजीने पारंपारीक धर्माची जोपासणा करीत असतानाच राजकारणाच्या संदर्भात धर्माला योग्यते स्थान आणि आशय प्राप्त करून दिला पाहिजे. परंतु पेशवेकाळात होम, हवन, यज्ञ, अनुष्ठाने, शातीकर्म, सूर्यग्रहण व चंद्रग्रहण, आजारीपणा, दैवी उपाय, मुहूर्त, भाकून, अपशकुन, पायगुण, भूतदया, चेटूक, देवरूपी, नवस, व्रते, ब्राम्हण पूजा आणि दक्षिणा, प्रायश्चित, लोकसमजती, सण व समारंभ यांनी समाजात खूप मोठे महत्त्व प्राप्त झाले होते.

समारोप:

मराठेकाळात जी ग्रामसंस्थेत संरचना होती तीच पेशवेकाळात सुध्दा होती. जाती व्यवस्था ही शिवकाळातील तेवढी कठोर नव्हती कारण छत्रपती शिवाजी राजे हे सर्वधर्म समभाव माणणारे होते याउलट पेशवेकाळात भासनकर्ते मात्र जातीव्यवस्था पाळण्यात धन्यता मानत असत. जातीव्यवस्था ही शिवकाळापेक्षा पेशवेकाळात कठोर होती. शिवकाळात वतनदार हा समाज प्रतिश्टेचा मानला जात होता. शिवकाळात वतनदारी पध्दत नष्ट केली नाही ती तशीच चालू ठेवली परंतु छत्रपती शिवाजी महाराजांनी प्रशासकीय व लष्करी कामासाठी कोणतेही नवीन वतने दिली नाहीत. गावगाडा चालविण्यासाठी बलुतेदारा बरोबर अलुतेदार सुध्दा होते. या वेळी बलुतेदारी ही जातीप्रधान व्यवस्था होती. उत्पादन वाटयावरील बलुतेदार व आलुतेदार आपला हक्क प्रस्थापीत करत होती. बलुतेदारावर जाचक बंधने होती. शिवकाळाशी वेठबिगारीची पध्दत होती तशी पध्दत पेशवे काळात देखील होती. वेठबिगारी सरकारतर्फेच लादली जात असे. शिवकाळात जशी गुलामगिरी होती त्याच प्रमाणे पेशवे काळात बदकर्म किंवा बदअंमल केलेल्या स्त्रीला गुलाम बनविण्यात येई शिवकाळात अस्पृश्यता तेवढी कठोर नव्हती. अस्पृश्यावर कडक बंधने ही होती. स्त्रीयाबाबत समाजात शिवकाळात मान सन्मानाचे स्थान देखील होते. सती प्रथेला शिवकाळात जसे स्थान होते तसेच पेशवेकाळात देखील होते परंतु काही अपवादापुरतेच होते. शिवकाळापेक्षा पेशवाईत धार्मीक चालीरीतीचे स्त्रोत जास्त प्रमाणात असलेले दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ:

- ✚ डॉ.पी.ए.गवळी मराठयाचा इतिहास (1630 ते 1818) कैलास पब्लीकेशन, औरंगाबाद जानेवारी 1994.
- ✚ खरे ग.ह. व कुलकर्णी अरा. (संपादीत) मराठयाचा इतिहास खंडा 1,2,3 कॉन्टीनेटल प्रकाशन पुणे
- ✚ डॉ. एस.एस. गाठळ, मराठयाचा इतिहास (इ.स. 1630 ते 1818) कैलास पब्लीकेशन, औरंगाबाद.

- ✚ प्राचार्य गायकवाड व थोरात – मराठे कालीन संस्था व विचार
- ✚ डॉ. देशमुख शारदा, शिवकालीन व पेशवेकालीन स्त्री जीवन

- ✚ डॉ. अ.रा.कूलकणी शिवकालीन महाराष्ट्र, राजहंस प्रकाशन पुणे, डिसेंबर 2004

जागतिकीकरण आणि विवाह संस्थेतील परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास

डॉ. रमेश धोंडीराम राठोड

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

वैद्यनाथ कॉलेज, परळी वैजनाथ, जि. बीड

सारांश

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून भारतातील सामाजिक संरचनेत होत असलेल्या परिवर्तनाचा आढावा घेण्यात आलेला आहे. त्यातही भारतातील वैवाहिक स्थिती आणि संरचनेत झालेले बदल अभ्यासण्यात आलेले आहे. अगदी अलीकडच्या काळातील विवाह संस्थेतील होत असलेल्या परिवर्तनाची चिकित्सा करण्यात आलेली आहे. जागतिकीकरणाच्या वातावरणात सर्वच क्षेत्रात अमुलाग्र बदल होत आहेत. सर्वच क्षेत्राच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत. कोणतेही क्षेत्र त्यापासून अलिप्त राहिलेले नाही. अशावेळी भारतातील सामाजिक संरचनेत बदल न होणे म्हणजे आश्चर्य म्हटले पाहिजे. या दृष्टीने वैवाहिक स्थिती, विवाहाची संकल्पना तसेच त्यात आलेले आधुनिक स्वरूप या अनुषंगाने अभ्यासण्यात आलेले आहे.

प्रस्तावना:

परिवर्तन हा संसाराचा नियम आहे. परिवर्तनाशिवाय कालचक्र गतिमान राहू शकत नाही. समाजही त्यापासून अलिप्त राहू शकत नाही. या दृष्टीकोनातून समाजाच्या निर्मितीपासून, आदिम समूहापासून ते आजच्या प्रगत अवस्थेपर्यंत समाजात सतत बदल सुरुच आहेत, स्थानपरत्वे, कालपरत्वे आणि विशिष्ट सामाजिक संदर्भांनुसार त्याची गती स्वरूपात बदल दिसतो. सामाजिक संरचना ही एका जैविक व्यवस्थेप्रमाणे असते. हर्बर्ट स्पेन्सरच्या जैविक समानतेच्या सिद्धान्तामध्येही या संरचनात्मक प्रकार्यवादी सिद्धान्ताचा पुरस्कार केल्याचे दिसुले त्यानुसार, संपूर्ण मानवी समाज एकमेकांशी संबधित, एकमेकांवर अवलंबून असतात. आणि हे घटक कायम कोणत्या ना कोणत्या परिवर्तनातून जात असतात. हे सामाजिक परिवर्तन आंतरक्रियात्मक प्रक्रिये-प्रक्रियाची साखळी असल्याने समाजातील कोणत्याही घटकात बदल झाल्यास त्याचा परिणाम इतर घटकांवरही होतो त्यामुळे संपूर्ण समाज आणि त्याची संस्कृती कायमच गतीशील आणि परिवर्तनशील राहिल्याचे दिसते. अलीकडच्या काळात तर

जागतिकीकरणाच्या वातावरणात सर्वच क्षेत्रात अमुलाग्र बदल होत आहेत. सर्वच क्षेत्राच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत. कोणतेही क्षेत्र त्यापासून अलिप्त राहिलेले नाही. अशावेळी भारतातील सामाजिक संरचनेत बदल न होणे म्हणजे आश्चर्य म्हटले पाहिजे. या दृष्टीने वैवाहिक स्थिती, विवाहाची संकल्पना तसेच त्यात आलेले आधुनिक स्वरूप या अनुषंगाने अभ्यासण्यात आलेले आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

1. जागतिकीकरणाच्या सामाजिक प्रभावाचा आढावा घेणे.
2. भारतातील अगदी अलीकडच्या काळातील विवाह संस्थेतील परिवर्तन आणि जागतिकीकरणाचा प्रभाव अभ्यासणे.
3. विवाह संस्थेसमोरील आव्हानांचे विश्लेषण करणे

संशोधन पद्धती:

कोणत्याही विषयाचे किंवा घटनेचे अध्ययन करित असताना ते वैज्ञानिक पद्धतीने होणे आवश्यक असते. या दृष्टीने प्रस्तुत विषयावर संशोधन करण्यात आला आहे. सामाजिक संशोधन पद्धतीत सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे तथ्य संकलन करणे होय. प्रस्तुत संशोधनासाठी जागतिकीकरण आणि विवाह संस्थेतील परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी हा विषय निश्चित करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधनात द्वितीयक स्रोतांद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. द्वितीयक तथ्य संकलनासोबतच विशेषतः प्राथमिक तथ्य संकलन आणि निरीक्षण पद्धतीवर अधिक भर देण्यात आला आहे. जागतिकीकरण आणि विवाह संस्थेतील परिवर्तनाचा चिकित्सक अभ्यास पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

मानवी संस्कृतीला आकार देणाऱ्या सामाजिक संस्थांमध्ये, विवाह आणि कुटुंब हे एक महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यातही बदल अपेक्षित असतात. विशेषत्वाने जागतिकीकरणाच्या अनुषंगाने त्यात परिवर्तन होणे तर स्वाभाविक आहे. या प्रभावातून विवाहांचे नवीन प्रकार पुढे येत आहेत. त्यात प्रामुख्याने प्रेमविवाह, करार

विवाह, गे-लेस्बियन विवाह, लिव्ह इन रिलेशनशिप, दुसरे विवाह आणि पुनर्विवाह, ट्रान्सजेंडर विवाह आणि ऑनलाइन विवाह असे प्रकार झाले आहेत. तसेच विवाह संस्थे समोर या अनुषंगाने निरनिराळ्या वैवाहिक समस्याही समोर येत आहेत. जसे की, लग्नाच्या विधीमध्ये बदल, लग्नाचे वाढते वय, लग्नाचे प्रमाण कमी होणे, विधवा पुनर्विवाह आणि घटस्फोट. अशा विविध परिघांचा अभ्यास पुढील प्रमाणे विवेचित करण्यात आलेला आहे.

जागतिकीकरण आणि विवाहाच्या पद्धतीत झालेले बदल:
भारतात प्राचीन काळापासून चालत आलेली अग्नीच्या साक्षीने विधीवत विवाह करण्याची पद्धत व त्यातील पावित्र्याच्या संकल्पनेत बदल झाल्याचे दिसते. एकीकडे नोंदणी विवाह, काही वैचारिक बदलांमुळे आलेले सत्यशोधक विवाह अशा पद्धतींचा स्वीकार होताना दिसतो. तर दुसरीकडे प्रसारमाध्यमे, भौतिकवादी जीवनशैलीमुळे विवाह पद्धतीत, मोठ्या सामाजिक समारंभात रूपांतर झाल्याचे दिसते. विवाहाच्या पारंपारिक धार्मिक, कौटुंबिक पद्धतीचे परिवर्तन घेऊन डेस्टिनेशन वेडिंग, प्रीवेडिंग, पोस्ट वेडिंग, संगीत अशा तीनचार दिवस चालणार्या मोठ्या समारंभ पद्धती समोर येत आहेत. शिवाय समारंभातील देखावे, ऊंची कपडे दागिने खाद्यपदार्थातील विविधता यावर केला जाणारा आवाढव्य खर्च, यामुळे विवाहपद्धतीत अमुलाग्र बदल दिसतो. विवाह ही सामाजिक प्रतिष्ठेचा भाग होताना दिसत आहे. जागतिकीकरणाने झालेल्या आर्थिक सुबत्तेचा विवाह पद्धतीवरही परिणाम झाल्याचे दिसते.

आधुनिक पिढीतील वैवाहिक उद्देशात बदल :-
जागतिकीकरणामुळे विवाह संस्थेत मोठे बदल होत आहेत. या बदलांमध्ये विवाह वयात कपात, घटस्फोटाचा प्रसार, विवाहाची ऐच्छिकता इत्यादींचा समावेश होतो. हिंदू विवाह हा केवळ लैंगिक संपर्क नाही, इतर समाजांप्रमाणे विवाहाचा एक नमुना आहे, तर तो प्रत्येक हिंदूसाठी आवश्यक असलेला धार्मिक संस्कार आहे. हिंदू विवाहाच्या संस्कारात्मक संकल्पनेनुसार, कुटुंबाचे तत्व सर्वोच्च आणि प्राथमिक आहे आणि त्याचे पालन केले पाहिजे तर व्यक्तीचे हित, गरजा आणि आनंद कुटुंब आणि संपूर्ण समुदायाच्या हितापेक्षा दुय्यम मानले जातात. इरावती कर्वे यांनी देखील हेच पाळले की "भारतात विवाह हा एक संस्कार आहे आणि कोणताही सामान्य पुरुष किंवा स्त्री हा संस्कार घेतल्याशिवाय

मरणार नाही" आणि "या कारणास्तव, हिंदू पालकांनी नेहमीच त्यांच्या मुलांच्या लग्नाला त्यांच्या सर्वात पवित्र कर्तव्यांपैकी एक मानले आहे". विवाहाबद्दलचा हा हिंदू दृष्टिकोन प्राचीन वैदिक काळापासून आहे. जेव्हा ते एक सामाजिक आणि धार्मिक कर्तव्य मानले जात असे आणि आजही ते एक संस्कार म्हणून पाहिले जाते. अशाप्रकारे, हिंदू विवाहाची व्याख्या एक धार्मिक संस्कार म्हणून करता येते, ज्यामध्ये धर्म, संतती आणि लैंगिक सुख या शारीरिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक हेतूसाठी पुरुष आणि स्त्री कायमस्वरूपी नात्यात बांधले जातात. परंतु जागतिकीकरणाच्या युगात विवाह हा आता केवळ पारंपारिक धार्मिक संस्कार न राहता तो एक करार झाला आहे. -पुरुष आर्थिक, सामाजिक, बौद्धिक समानतेकडे वाटचाल सुरु झाल्यामुळे विवाहाकडे एकत्रित सहवास. सहचारी, समान अधिकार, विवाहातील जोडीदाराचे स्वातंत्र्य, जबाबदारीची समान वाटणी इ. उद्देश ठेवून, विवाहाचा विचार केला जातो. त्यामुळे विवाह म्हणजे साताजन्माचे कायमस्वरूपी बंधन हे उद्दिष्ट न राहता विवाह विच्छेदाचा मार्गही मोकळा झाला आहे. त्यातही उत्तर वैवाहिक बंदीवासातून बाहेर पडण्याची संधी म्हणूनही घटस्फोट महत्त्वाचा ठरत आहे.

करार विवाह :

भारतातील महानगरांमध्ये, विशेषतः महानगरांमध्ये, वाढत्या प्रमाणात लोकप्रिय होत असलेल्या नात्यांचा आणखी एक प्रकार म्हणजे लिव्ह इन रिलेशनशिप. या नात्यांचा अर्थ एकत्र राहणे आणि लग्नाशिवाय लैंगिक संबंध प्रस्थापित करणे असा होतो. याला कायदेशीर मान्यता आहे, जरी व्यापक स्तरावर सामाजिक मान्यता नाही. आपल्या समाजात लिव्ह इन रिलेशनशिप नवीन नसली तरी, आता मोठ्या संख्येने लोक त्याबद्दल उघडपणे बोलत आहेत. प्राचीन भारतातील 'मैत्री करार' आणि 'गंधर्व विवाह' सारख्या प्रथा यासारख्याच मानल्या जाऊ शकतात.

लिव्ह इन रिलेशनशिप:

जागतिकीकरणाचा आणि पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रसाराचा प्रभाव शहरी क्षेत्रात प्रकर्षाने जाणवतो. विशेषतः शहरी भागातील तरुण लग्नाला पर्याय म्हणून लिव्ह-इन रिलेशनशिपला प्राधान्य देतात. सध्याच्या स्वरूपात लिव्ह इन रिलेशनशिप ही जागतिकीकरणानंतरची घटना आहे. जागतिकीकरणामुळे सर्व नातेसंबंधांवर ताण आला आहे. लग्नात पूर्वीच्या प्रबळ मूल्यांची जागा आता

सहवास, समानता, सुसंगतता यासारख्या मूल्यांनी घेतली आहे. बहुतेक आयटी व्यावसायिक लग्नापूर्वी लिव्ह-इन रिलेशनशिपमध्ये राहणे पसंत करतात. जास्त वेळ कामाचे तास, रात्रीच्या शिफ्ट, तणावपूर्ण कामाची ठिकाणे आणि सामाजिक जीवनाची कमतरता ही या ट्रेंडची काही कारणे आहेत. पूर्वी विवाहपूर्व आणि विवाहबाह्य संबंधांवर बंदी होती. प्रेमांमुळे मुलगा आणि मुलगी लग्न करत असत. लग्नानामागे प्रेम हे कारण नव्हते. किशोरवयीन मुलांना लग्नाचा उद्देश समजत नसावा. दुसरीकडे, लैंगिक रूढी आणि आदर्श लक्षणीयरीत्या विकसित झाले आहेत. पारंपारिक भारतीय समाजात निषिद्ध असलेले विवाहपूर्व लैंगिक संबंध उघडपणे येऊ लागले आहेत. डेटिंगपासून सहवासाकडे होणारे संक्रमण दिसून येते, जे लग्नाकडे नेऊ शकते किंवा नाही. पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे आणि लैंगिक वर्तनाचे कमकुवत नियमन यामुळे, विवाहित लोक जोडीदार नसलेल्या लैंगिक संबंधांमध्ये गुंतत आहेत. आता जोडप्यांना औपचारिक विवाहाबाहेर लैंगिक संबंध ठेवणे, स्वतःचे घर घेणे आणि मुले असणे सामाजिकदृष्ट्या स्वीकार्य आहे.

दुसरे विवाह आणि पुनर्विवाह:

भारतात प्राचीन काळापासून एकपत्नीत्व हा विवाहाचा प्रमुख प्रकार आहे. एकपत्नीत्वाच्या अंतर्गत, एक पुरुष एका वेळी एकाच स्त्रीशी लग्न करतो. भारतात जरी एकपत्नीत्वाचे वर्चस्व असले तरी, विवाहाचे इतर प्रकार समोर येत आहेत. जसे की बहुपत्नीत्व विवाह यातही प्रामुख्याने दुसरे विवाह आणि पुनर्विवाह हे देखील होत आहेत. जागतिकीकरणानंतर भारतात विवाह संस्थेच्या प्रत्येक पैलूमध्ये विविध बदल झाले आहेत आणि दुसरे विवाह आणि पुनर्विवाह सारखे नवीन ट्रेंड दिसून येत आहेत.

समारोप :

जागतिकीकरण ही संपूर्ण मानव समाजात आमूलाग्र बदल घडवून आणणारी प्रक्रिया आहे. जसजसा समाज प्रगत झाला आहे तसतसे विवाहात विविध बदल होत गेले आहेत. लग्नाना सामाजिक मान्यता असल्याने प्रेमालाही सामाजिक मान्यता असावी लागते. भारतातील

हिंदू विवाहांमधील बदलत्या ट्रेंडमध्ये अनेक घटकांचा हातभार लागला आहे. आधुनिकीकरण आणि शहरीकरणाचा परिणाम हे त्याचे एक प्रमुख कारण आहे. भारताचा आर्थिक विकास आणि शहरीकरणाचा विस्तार वेगाने होत असताना, अधिक समकालीन आणि सोप्या विवाह समारंभांकडे लक्षणीय बदल झाला आहे. तरुण पिढ्या पारंपारिक रीतिरिवाज आणि औपचारिकतांनी कमी बांधलेल्या लहान, अधिक जवळच्या विवाहांना प्राधान्य देत आहेत. शहरी भागातील तरुणांच्या बदलत्या जीवनशैली, मूल्ये आणि प्राधान्यांमुळे हे बदल घडले आहेत. जागतिकीकरणामुळे व्यक्ती विवाहाकडे कसे पाहतात आणि अनुभवतात यावरही परिणाम झाला आहे. लिंग भूमिका अस्पष्ट होत चालल्या आहेत आणि वैयक्तिक पूर्तता आणि सुसंगततेवर भर दिला जात आहे, त्यामुळे वैवाहिक नातेसंबंधांमध्ये सहवास, भावनिक जवळीक आणि परस्पर आदर यावर भर वाढत आहे. एकूणच जागतिकीकरणामुळे वैवाहिक संबंध आणि पालक-मुलाचे संबंध - विवाहित पुरुष आणि स्त्रिया त्यांच्या नोकरीमुळे वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळे राहत आहेत. समाजात एकटे पालक देखील आढळतात. केवळ वैवाहिक संबंधातच नाही तर पालक-मुलाच्या संबंधातही उल्लेखनीय बदल झाला आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- ✦ विद्युत भागवत (२०१३) : विवाहसंस्था नामशेष होणार काय? लेखन साहित्य अकादमी, नई दिल्ली.
- ✦ डॉ. (श्रीमती) मनजीत हुंडा - विवाहातील बदलते ट्रेंड
- ✦ ज्योती गगनगास सुधीर येवले, - 'सामाजिक संस्था आणि बदल' निराली प्रकाशन, पुणे
- ✦ आगलावे प्रदीप (२०११) : भारतीय समाज, संरचना आणि समस्या साईनाथ प्रकाशन, औरंगाबाद
- ✦ इप्सा स्वरा - भारतीय समाजातील विवाह: स्वरूप, प्रकार, नियम आणि बदलते नमुने.
- ✦ मोनाली, पी. गांधी, - हिंदू समाजातील बदलत्या विवाह पद्धती.
- ✦ Kumud Desai (1981): Indian Law of Marriage and Divorce

आदिवासी कुटुंबातील लोकसंस्कृतीचा अभ्यास : विशेष संदर्भ सातपुडा आदिवासी समाज

डॉ. राजू शेषराव पोपळघट

विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग

राजर्षी शाहू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पाथी ता. फुलंब्री जि. छत्रपती संभाजीनगर

सारांश :-

सातपुडा पर्वत रांगातील आदिवासी समाजाचा लोक संस्कृतीचा अभ्यास त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि पारंपारिक जीवनशैलीचा विश्लेषण करताना आदिवासी जमातीची सर्वांगीण जीवनशैली अभ्यासणे गरजेचे आहे. आदिवासी जमातीतील चालीरीती, रुढी, परंपरा, बोलीभाषा, कुटुंब व्यवस्था, राहणीमान, वेशभूषा, देव- देवता, विवाह पद्धती, संस्कृती वाद्य या संदर्भात सखोल अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

प्रस्तावना:-

पृथ्वीवर उत्क्रांतीने सजीव सृष्टी निर्माण झाली. आदिम मानव पृथ्वीवर भ्रमंती करून स्थिर होऊ लागला त्याने स्वतः उदर- निर्वाहाचे साधन शोधले. त्याच्या जीवनाला स्थैर्य प्राप्त होऊ लागले. स्व- संरक्षणासाठी आदीम मानवाने डोंगर, गुहा, कपारी, झाडांच्या मोठमोठ्या खोमणी, नद्यानाल्यांच्या काठी वस्ती केली. स्वतःच्या वन्य जीवनातील जगण्याच्या जीवन प्रणालीला आजही मानव चिटकून असून तो आजही वन्य प्राण्यांप्रमाणे जीवन जगत आहे. जगातील बहुसंख्य देशात आदिवासी जमाती आजही असून आशिया, आफ्रिका आणि अमेरिका खंडामध्ये आदिवासी जमात आहे भारतातही आदिवासींची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे भारतातील आदिवासी जमातीची संख्या 414 असल्याचा उल्लेख आदिवासी विश्व पुस्तकात डॉ. सोशलजा देवगावकर आणि डॉ. देवगावकर यांनी केला आहे.

भारत हा जगाच्या पाठीवर अति- प्राचीन देश माणला जातो. प्राचीन कालखंडापासून भारताला समृद्ध वारसा लाभलेला असून भारतात विविधतेत एकता दिसते. भारताची जगात वेगळी संस्कृती आहे. भारताच्या संस्कृतीत विविधता आहे. प्रांत, प्रदेश, लोक, भाषा, जाती, संप्रदाय, धर्म, सनवार, उत्सव, प्रतिवैकल्य, बोली इत्यादींनी भारताची वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती नटलेली आहे. सांस्कृतिक दृष्ट्या प्रगत असलेल्या भारतात विभिन्न जाती, धर्म,

पंथ, संप्रदाय व बोलीभाषांचे हजारो लोक अनेक वर्षांपासून एकत्र राहतात. भारतातील प्रत्येक धर्म, पंथ, जाती-जमातीचे वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृतीची परंपरा आहे. भारत हा खेड्यांचा देश मानला जात असल्याने भारताची लोकसंख्या शहरी, ग्रामीण आणि दर्याखोऱ्यातून, डोंगरात, पहाडात खेड्याच्या व वस्तीच्या माध्यमातून वसलेली आहे. त्यामुळे शहरी, ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील राहणीमान, खानपान व्यवस्था, वेशभूषा, संस्कृती, बोलीभाषा प्रथा, परंपरा ही वेगवेगळी असल्याने त्याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

1. आदिवासी कुटुंबसंस्थेच्या रचनेचा अभ्यास.
2. आदिवासी लोकांच्या सांस्कृतिक चालीरीती, सण-समारंभ आणि परंपरांचा अभ्यास.
3. आदिवासी भाषांची विविधता आणि साहित्यिक परंपरा.
4. आदिवासी कला आणि हस्तकला.

संशोधनाची गृहीतकृत्ये :-

1. सातपुडा आदिवासी कुटुंबाची सांस्कृतिक वारशाची जाणीव करून देणे.
2. आदिवासी कुटुंबातील लोकसंस्कृतीचे विविध पैलू अभ्यासणे.
3. सातपुडा आदिवासी कुटुंबातील लोकसंस्कृतीचे संरक्षण व संवर्धन करणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाकरिता वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतीय आदिवासी :-

जगभरात आदिवासी लोकांचा विचार केला असता आफ्रिका खंडात सर्वात अधिक आदिवासी लोक निवास करतात. त्या खालोखाल भारतात आदिवासींची वस्ती आहे इसवी सन 1881 च्या भारतातील आदिवासींची लोकसंख्या 4 कोटी 75 लाख 75 हजार इतकी आहे. भारताच्या एकूण लोकसंख्येची हे प्रमाण 7% इतके आहे.

आदिवासी जनगणनेनुसार लोकसंख्येने भारतातील एक लाख चौरस मैलालाचा भूप्रदेश व्यापलेला आहे. भारतातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या निम्म्या लोकसंख्या मध्य प्रदेश, ओरिसा व बिहार या तीन राज्यांमध्ये निवास करते. गुजरात, राजस्थान, आसाम, महाराष्ट्र, पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश या राज्यांमध्येही आदिवासी मोठ्या संख्येने राहतात. नागालँड, मेघालय, मिझोरम, अरुणाचल प्रदेश ही तर पूर्णतः आदिवासी राज्य आहेत. भारतात एकूण 400 आदिवासी जमातीची नोंद आहे गोंड, संधाळ व भिल्ल या भारतातील सर्वात मोठ्या आदिवासी जमाती होय. इसवीसन 1961 च्या जनगणनेनुसार या तिन्ही जमातीची लोकसंख्या प्रत्येकी 25 लाखाहून जास्त आहे. याच जनगणनेनुसार पाच ते दहा लाख लोकसंख्या असणाऱ्या नागा, खोंड, मुंडा या जमाती आहेत. भारतात वन्य जीवन जगणाऱ्या अति दुर्गम भागात पहाडी प्रदेशात राहणाऱ्या जमातीला आदिवासी म्हणून संबोधले जातात. मुख्यतः अति दुर्गम भागात राहणाऱ्या जमातीला वनवासी, आदिवासी, जंगलाचे राजे, धरतीची लेकरे, गिरीजन, आदिम समाज, आदिम जाती- जमाती म्हणूनही संबोधले जाते. थोडक्यात एका सामाजिक भूप्रदेशात राहणारा व एक बोलीभाषा सांस्कृतिक एकजन्सीपणा आणि एकात्मिक सामाजिक संघटन असलेला सामाजिक गट म्हणजे आदिवासी जमात होय.

महाराष्ट्रातील आदिवासी :-

महाराष्ट्रातील आदिवासी हे डोंगराळ भागात स्थाईक झालेले आहेत पश्चिम महाराष्ट्रातील सह्याद्रीच्या डोंगर परिसर उत्तरेकडील सातपुडा पर्वतरांगा मध्य प्रदेशातील बस्तर जिल्ह्यास लागून असलेल्या चांदा जिल्ह्याच्या जंगल विभाग व महाराष्ट्रातील अजिंठा लेण्याच्या आसपासच्या डोंगराळ भागात आदिवासी शतकानुशतके निवास करतात. हे आदिवासी शिक्षणापासून दूर आहेत त्यांची स्वतंत्र लिपी नसल्याने त्यांच्या सांस्कृतिक विकासाला साहित्यिक प्रकृतीलाही एक प्रकारची खीळ बसली. कला, ज्ञान, लोकसाहित्य, नृत्य, वाक्प्रचार यांच्या हस्तंतर एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे मौखिक माध्यमानेच होते. महाराष्ट्रात एकूण लोकसंख्येच्या 25 लाख आदिवासी निवास करतात त्यांची महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येचे प्रमाण 5.86% इतकी आहे महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्या प्रामुख्याने दहा -अकरा जिल्ह्यामध्ये विखुरलेली आहे .धुळे, नंदुरबार,ठाणे, नाशिक

आणि रायगड जिल्ह्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात आदिवासींची वस्ती आहे. या जिल्हा वितरित इतर जिल्ह्यातही तुरळक प्रमाणात आदिवासींची वस्ती आहे. महाराष्ट्रात एकूण 40 जमातींना अनुसूचित जमाती म्हणून सरकारने मान्यता दिली आहे. तसेच बिगर अनुसूचित प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासींची लोकसंख्या सुमारे दहा लाखापेक्षा जास्त आहे. महाराष्ट्राचा आदिवासी लोकसंख्येच्या दृष्टीने भारतात पाचवा क्रमांक लागतो.

महाराष्ट्रातील आदिवासी वर्गीकरण :-

1. सह्याद्री विभाग (वारली कोळी ठाकर भातकरी इत्यादी)
2. सातपुडा विभाग (भिल्ल गावित धनका आंध्र दुबळा)
3. गोंडवण विभाग (कारकू गोंड कोलाम परधाम माडिया)

आदिवासींची वस्ती व घरे :-

मानवाने आपले जीवन सुसहाय्य करण्यासाठी वस्ती करून राहू लागला व वस्तीच्या माध्यमातून आपल्या दैनंदिन गरजा पूर्ण होऊ लागल्याने त्याला स्थैर्य प्राप्त झाले. आदिवासी जमाती झोपड्या तयार करून डोंगर, पठार, नदी नाल्याच्या कडेला स्थिरावला जाऊ लागला. नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी वस्ती सातपुडा डोंगराच्या पर्वतरांगा, तापी, नर्मदा परिसरात दर्याखोऱ्यात पठारावर आहे. आदिवासी जमातीची वस्ती, वाड्या-पाड्यातून आहेत. त्यांच्या पाढ्यांना सोनपाडा, देवपाडा, केवडीपाडा, अशी पाड्यांचे, वस्तीची, गावांची नावे आहेत. आदिवासी जमातीची वस्ती चार दोन झोपड्यांच्या घरापासून ते 100 ते 200 घरांच्या झोपड्यांच्या वस्तीपर्यंत आहे. आदिवासी जमातीच्या खेड्यापाड्यात असलेली वस्ती पारंपारिक पद्धतीची असते वस्तीच्या मध्यभागी गाव चावडी म्हणजे सार्वजनिक झोपडी व सभागृह आहे. झोपड्यांची मांडणी ही पद्धतीशीर रांगेत रस्त्याच्या बाजूला असते. आजच्या त्यांच्या वस्तीस्थानात काळनुरूप वाढलेल्या लोकसंख्येनुसार उद्योग, व्यवसाय अशा विविध कारणांनी बदल झालेला आहे. तरीही पूर्वापार अवशेष वस्ती रचना जोपासलेली दिसते. वस्तीवर स्वच्छता पाळलेली दिसते, त्यांची घरे, झोपड्या, खोपटे, स्वच्छ असतात. सडा - सारवन, घराभोवती स्वच्छता, सांडपाण्याची व्यवस्था, झाडे- झुडपे, फुलझाडे, प्राणी- पक्षी, चारा, वैरण सर्व गोष्टीत आदिवासी स्वच्छतेची काळजी घेतात.

तसेच बहुतांश आदिवासींची घरेही छपराची असतात. त्यांची घरे म्हणजे झोपड्या ह्या निसर्गनिर्मित साधनांनी निर्माण केलेल्या असतात जंगलातून मिळणारे गवत, लाकूड यांची घरे तयार होतात. जंगलापासून पळस, मोहोळ, साग यांची मोठमोठली पाने, भाताचे गवत, बांबूच्या काड्या, बांबूच्या चिकट्यापासून तयार केलेले कुडे, यांच्या घरासाठी वापर केलेला असता. घराची कुडे म्हणजे भिंती होय. ती कुडे माती, सेनानी लिपलेली असतात. घरात खोल्या किंवा स्वयंपाक घराची वेगळी व्यवस्था नसते. उठणे- बसणे, खाणे -पिणे, झोपणे एकाच खोलीत होते. मोठ्या घरामध्ये कुडाची खोली काढली जाते. घरात स्वयंपाक करण्यासाठी दगडाची चूल असते, मातीचे पाळे किंवा लाकडी पाळ्यात वापर करतात. तीन पाची पितळीची अलीकडे स्टीलची डबी वापरले जातात. लोखंडी तवा, मातीचा तवा, लाकडी चाटू, उचटणे वापरतात इंधनासाठी तुराट्या- पराठ्या लाकडाचा वापर करतात. तसेच दर्याखोऱ्यात डोंगरात वीज पुरवठा नसल्याने चिमणी चा वापर करतात. घरात जमिनीवर आदिवासी एकत्र झोपतात. म्हातारी माणसे बाजीचा वापर करतात लाकडी खाटा वापरतात. आदिवासींचे जीवनच उघड्यावर असते त्यामुळे एक प्रकारे खाणे- पिणे, झोपणे हे उघड्यावरच असते पावसाळ्यात खरा घराचा आसरा असतो.

आदिवासींची कुटुंब :-

मानवाचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी कुटुंबाची आवश्यकता असते. कुटुंब संस्थेमुळे समाजातील सातत्य व स्थैर्य टिकून राहते. कुटुंब संस्थेला मानवी समाज जीवनात अनन्य साधारण महत्व आहे. आदिवासींच्या कुटुंबातील व्यक्तींची संख्या साधारणता सहा ते सात असते. पती-पत्नी त्यांची तीन-चार मुले, म्हातारे आई-वडीलही असतात दोन-तीन भाऊ त्यांच्या बायका मुलेही एकत्र राहतात. लहान झोपडी वजा घरे लवकर निर्माण करतात त्यामुळे विभक्त होण्यात अडचण येत नाही.

आदिवासींची वेशभूषा :-

आदिवासी समाजात पूर्वीपासून पुरुष मंडळी लंगोटी वापरत असतो. लंगोटी म्हणजे थोडेफार फडके असून शरीर अवयव झाकण्यासाठी त्याचा उपयोग करत असतात. आजकाल पेहराव बदललेला दिसतो. त्याचबरोबर आदिवासी लोक आदिवासी धोतर, कुडता, टोपी, किंवा डोक्यावर काढलेले केस, अंगात बंडी, किंवा बनियन वापरतात. बहुतांश आदिवासी बनियान, कमरेला

टावेल गुंडाळून फिरतात .कपड्यावर त्यांचा फारसा खर्च होत नाही मर्यादित आर्थिकता हेही त्यांचे कारण असू शकते. अंगात बनियान किंवा उघडेच राहतात. लहान मुले नागडी उघडी फिरतात पाच सात वर्षांची मुलं- मुली कपडे वापरतात. लहान मुले पाण्यात रेंगाळतात घराची स्वच्छता राखणार्या आदिवासी कपड्याविषयी उदासीन दिसतात. मळके कळकट,खुपट वास येणारे कमीत कमी दिले जाणारे कपडे वापरतात. आदिवासी जमातीतील मानवाचा स्तर उंचावलेला दिसतो. आदिवासी जमातीतील माणसांना दागिन्यांची आवड असून हातात खड्यांची, साधी तांब्यांची, क्वचित सोन्या- चांदीची अंगठी वापरतात. देवदेवतांच्या अंगठ्या बोटाने वापरतात. त्याचप्रमाणे तांबे किंवा स्टीलचे कडे क्वचित चांदीची कडे हातात दिसतात. भडक रंगाच्या कपड्याची आवड दिसते., पिवळा, लाल किंवा निळा हिरवा, जांभळ्या या रंगाचे भडक कपडे वापरण्याची मनोवृत्ती दिसते. यात्रा - जत्रा, बाजारहाट, सण ,उत्सव, प्रसंगी नवे कपडे परिधान करतात दैनंदिन पेहराव नेहमीचा असतो.

आदिवासींची खाण-पाण व्यवस्था :-

आदिवासी जमातीची लोक आपली खाण्यापिण्याची गरज मांसाहारातून मोठ्या प्रमाणात भागवत असतात. हरीण, घोरपड, तितुर, लावरी, ससे यांची शिकार करून आपल्या कुटुंबातील सदस्यांचे पोट भरण्यासाठी प्रयत्न करत असतात. त्याबरोबरच आपल्या सभोवताली असणारे मासे, कोंबड्या, नदी -नाल्यातील तलावातील खेकडे हा त्यांचा आहारा असतो. सणासुदीला कोंबड्या, बकरे, कोंबड्याची अंडी, बदकाचे अंडी खात असतात. सोबतच आदिवासी जमातीत मोहाची फुले खाण्याची पद्धत आहे. त्या फुलापासून तयार केलेली दारू मद्यपानासाठी सदैव प्राशन करत असतात. दारू आणि मांसहारात त्यांना कमालीचा आनंद मिळत असतो. झिंगे- बोंबील त्यांच्या आहारात नेहमी असतात. त्याचबरोबर ज्वारीच्या व बाजरीच्या भाकरी, मिरचीची तिखट पदार्थ, तांदूळ ,गहू, बटाटे वांगे त्यांच्या आहारामध्ये असतात. सकाळी सकाळी शिळी किंवा ताजी भाकरी चटणी सोबत ते न्याहारीला खातात कामासाठी बाहेर पडल्यानंतर दुपारचे जेवण सोबत बांधून घेतात. त्यांच्या कुटुंबातील महिला देखील त्यांच्याबरोबर कामासाठी बाहेर पडतात. सातपड्याच्या जंगलात मोहाची झाडे आढळत असल्याने त्यांचे आवडते पेय मोहाची दारू आहे तसेच कुटुंबातील वयोवृद्ध महिला बिड्या व दारू पितात.

आदिवासी जमातीतील गोंदण्याची पद्धत :-

आदिवासी जमातीमध्ये आपल्या शरीरावर वेगवेगळ्या ठिकाणी गोंदून घेण्याची पद्धत आहे. आदिवासी जमातीतील महिला आपले शरीर सुंदर दिसण्यासाठी त्या गोंदून घेत असतात. गोंदून घेणे हे सौभाग्याचे लक्षण असून शरीरावर गोंदून दिल्या चित्रकृतीमुळे शरीराचे सौंदर्यात भर पडते असा स्त्रियांचा मनोभाव आणि पारंपरिक प्रथा पद्धती आहे. कपाळावर कुंकू लावण्याचे ठिकाण नाकावर हातावर क्वचित अपवादात्मक पाठीवरी गोंदलेले असते. गोंदून घेणाऱ्यास देवीचा आजार होत नाही अशी समजूत असते. आदिवासी पुरुष त्यांच्या हातावर नाव गोंदून घेतात प्रामुख्याने त्यांचे स्वतःचे नाव असते.

आदिवासी जमातीतील वाद्य :-

आदिवासी जमातीचे मनोरंजनाचे साधन म्हणजे त्यांचे सण व उत्सव असतात त्या सर्व उत्सवामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारची वाद्य वाजावून नृत्य केले जातात. आदिवासी लोक आपल्या परिसरातील उपलब्ध होणाऱ्या वनस्पती व प्राणी यांच्या वस्तू पासून वेगवेगळी वाद्य तयार करत असतात. वैयक्तिक व समूह नृत्यात सगळ्यांना सहभागी होऊन आनंद लुटता यावा हा त्या पाठीमागचा मुख्य उद्देश असतो. या वाद्यामध्ये ढोल, ढोलक, बागही किंवा पायी, डफ, नगारा, तारपा, तुंतुने, किंगरी पिरीपाई, पायरी, टिपर्या, पावा अशी वेगवेगळी वाद्य वाजवली जातात. ही सर्व वाद्य पारंपरिक पद्धतीचे असून वाद्य आणि नृत्य ही त्यांची पारंपरिकता व संस्कृती जोपासण्याचं काम करतात. त्यांच्या जीवनात जो निखळ आनंद आहे तो केवळ नृत्य आणि वाद्यातून त्यांना मिळत असतो.

आदिवासी जीवन व विवाह पद्धती :-

आदिवासी जमातीमध्ये विवाह करण्यासाठी अनेक परीक्षेना सामोरे जावे लागते. जो ती परीक्षा पास करेल त्याला आवडणारी मुलगी मिळेल अशी प्रथा आहे. त्यांच्यामध्ये विवाह संस्थेला महत्त्वाचे स्थान असून स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक संबंधावर नियंत्रण घालण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य आदिवासी समाजातील विवाह संस्था करते. विवाह विषयक नियमाचे पालन अत्यंत काटेकोरपणे करण्याकडे त्यांचा कटाक्ष असतो. आदिवासी विवाहाची वैशिष्ट्ये विवाहाची अपरिहार्यता, दोन घरांमधील दुवा, विवाह करार, बालविवाहाचा अभाव, आंतरविवाहाचे बंधन, बहिर्विवाहाचे बंधन, आदी मान्य विवाहाचे बंधन, दीर भावजय विवाह,

मेव्हणा मेहुणे विवाह असे असून विवाह वेळी नियमने पाळली जातात. आदिवासी जमातीत सातपुड्यातील धडगाव, मोगली, काठी बरोबरच भोगवाडे, धनाजी, मांडवी, खुंटामुडी, सुरवाणी गावच्या निमगव्हाण, घाटली, काकवी, असली जमाना, जामली, सुरवाणी तसेच मध्य प्रदेशातील खेतिया येथे प्रामुख्याने भोगरा बाजार भरतात या बाजारात पूर्वी ज्या आदिवासी तरुणाला एखादी तरुणी पसंत पडली असेल तर तो तिला पानाचा विडा देत असे सदर तरुणीचा त्या तरुणाच्या प्रस्तावाला होकार असल्यास तो पानाचा वेढा खात असेल. त्यानंतर जे दोघेजण आसपासच्या गावात पळून जात हे पळून जाणे तसेच लुटपुटीचे असते. त्या दोघांचा दोन्ही कुटुंबातील ज्येष्ठ मंडळींच्या संमतीने विवाह केला जात असे. आजकाल ही प्रथा कालबाह्य झाले असून शहरी संस्कृतीचा प्रभाव त्यांच्यावर दिसून येतो.

आदिवासी जमातीत लग्न समारंभाच्या वेळी वेगवेगळ्या प्रकारची गीत गायली जातात. गीत गाऊन मुली एकमेकांना चिडवतात लग्नाच्या पूर्वतयारीच्या वेळी पूजा विधी कार्यक्रमाचे वेळी गाणे गातात त्यातील एक गीत हेगले पूजी मांगेरा माया I एगलो कुंजी नागेश भाया II उंबरे पाडी मांगेश भाया I वाटलो पूजी मंगेश भाया III याचाच अर्थ लग्न समारंभापूर्वी झाड, वनस्पती, प्राणी निसर्गाला फार महत्त्व दिले असून सुरुवातीला त्याची पूजा करतात त्यानंतर कार्यक्रमाला सुरुवात करतात.

आदिवासी समाजाची देव- देवता, धर्म, सन -उत्सव, **संस्कृती :-**

मानवाने स्वतःच्या प्रगतीसाठी पर्यावरणावर वर्चस्व मिळवण्यासाठी प्रयत्न केले. आजच्या विज्ञान युगात माणूस चंद्रावर पोहोचला. नैसर्गिक आणि सामाजिक पर्यावरणाशी समन्वय साधला. सर्व प्रयत्नांमुळे मानवी जीवन सुखा होण्यास मदत होऊ लागली. तरीही या प्रयत्नांनी मानवाचे प्रश्न अनुत्तरीत राहिले. अतिवृष्टी, महापूर, अवर्षण, रोगराई, वादळ, भूकंप यांची भीषण परिणाम मानवाला भोगावे लागतात. निसर्गावर वर्चस्व मिळवण्यासाठी जमातीने वेगवेगळ्या क्लुप्त्या शोधून काढल्या यामध्ये अंधश्रद्धा, कर्मकांड यालाही महत्त्व देण्यात आले. जमातीचा देवावर पक्का विश्वास आहे. देवाशिवाय देह नाही आणि दुनिया ही नाही अशी त्यांची समज आहे. आदिवासी जमातीचे देव देवतांची मंदिरे म्हणजे पाड्याला खेड्याला साधीशी छोटी बिन खर्चाचे कुडाची असतात. आदिवासी जमातीचे कुलदैवत यहा

मोगादेवी असून या देवीच्या वेगवेगळ्या कहाण्या, कथा, दंतकथा आहेत.

आदिवासी जमातीचे जीवन जंगलात दराखोर्यात पूर्णतः निसर्गाच्या सानिध्यात रचले आहे. वन्य प्राण्यांची त्यांचा नेहमी जंगलात भेटत असतात. वाघोबा बऱ्याच वेळा त्यांना भेटतो तो हिंस्र प्राणी आहेत. जनावरे पाळणे, वन्य प्राणी त्यांचे देवते म्हणून वाघ देव किंवा वाघाई त्यांची देवता आहे. सण उत्साहात आदिवासी वन्य प्राण्यांची मुकुटे धारण करतात. त्यामागे वन्य प्राण्यांविषयीची श्रद्धा भीती अशी भावना असते. तसेच नागदेव, भवानी माता, मसोबा, राणी काजल देवीची पूजा अशा वेगवेगळ्या देव देवतांची आदिवासी पूजा करतात.

सण- उत्सव :-

आदिवासी जमातीतील लोक विविध सण-उत्सव साजरे करतात सातपुड्यातील आदिवासी प्रमुख्याने होळी, दिवाळी, पोळा, दसरा, नागपंचमी, गुढीपाडवा, घटस्थापना, अक्षय तृतीया इत्यादी सण साजरे करतात. आदिवासी जमातीतील होळी, दिवाळी आणि इंदल हे सण वैशिष्ट्यपूर्ण असून पोळा, दसरा, कवळी, भाजी, बिजा, इत्यादी सण आनंदाने समुदायाने घरातील गावातील पाड्यावाड्यातील सामाजिक वातावरण आनंदी प्रसन्न राहावे जीवनातला आनंद उपभोग दुःखाचे कष्टाचे दारिद्र्याचे विस्मरण व्हावे सगळ्यांच्या आयुष्यात सुख समाधाने जावे म्हणून मोठ्या उत्साहाने साजरा करतात.

समारोह/थोडक्यात :-

आदिवासी कुटुंबातील धार्मिक कृत्ये, देवी-देवतांचे पूजन, आणि पारंपरिक संस्कार खूप महत्वाचे असतात.

शेतकाम आणि जंगल संसाधनांचा वापर त्यांच्या अर्थव्यवस्थेचा आधार आहे. त्यांच्या कुटुंबातील लोकगीतं, नृत्य, आणि हस्तकला त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. सातपुडा आदिवासी कुटुंबांची संरचना पारंपरिक आणि विस्तारित असते. या कुटुंबांमध्ये कुटुंब प्रमुखाची भूमिका महत्वाची आहे, आणि प्रत्येक सदस्याची विशिष्ट कार्ये असतात. कुटुंबात शहाणपण, वृद्धांचा आदर आणि परंपरेचे पालन केले जाते. आधुनिकतेचा प्रभाव असूनही, सातपुडा आदिवासी कुटुंबे परंपरेला महत्त्व देतात. त्यांच्यात परंपरेचे आणि बदलांचे मिश्रण दिसते, ज्यामुळे त्यांची लोकसंस्कृती अद्वितीय आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- ✦ श्री . डॉ. मांडवकर भाऊ, कोलाम, सेवा प्रकाशन, अमरावती, प्रथमावृत्ती, सन १९६६.
- ✦ श्री नाडगोंडे गुरुनाथ, भारती आदिवासी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
- ✦ डॉ . शैलजा देवगावकर, महाराष्ट्रातील आदिवासींचे लोक साहित्य, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, 1963
- ✦ डॉ. गारे गोविंद, आदिवासींची लोकनृत्य, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे प्रथम आवृत्ती
- ✦ श्री संगवे विलास, आदिवासींचे सामाजिक जीवन, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, 1978
- ✦ श्री वीरसिंग पाडवी, आदिवासी जीवन संघर्ष, लेख संग्रह.
- ✦ श्री लामखेडे मा.रा. आदिवासी ठाकर, पद्मगंगा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, सन 2003.

ग्रामीण समुदाय विकासात राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पाची भूमिका:- एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. डॉ. पाटील एस.व्ही.**

समाजशास्त्र विभाग

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय, वसमतनगर, जि. हिंगोली.
वसमतनगर, जि. हिंगोली

प्रा. डॉ. मुंडे रामकिशन हरिदास*

समाजशास्त्र विभागप्रमुख

एकता शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित, कला महाविद्यालय
बिडकीन

प्रस्तावना:-

व्यक्तीच्या कायमस्वरूपाच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या समाजातील यंत्रणेला सामाजिक संस्था असे म्हणतात. व्यक्तीच्या कायमस्वरूपी गरजा म्हणून अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य व शिक्षण यांसारख्या घटकांचा सर्वसाधारणपणे विचार होतो. म्हणून मूलभूत गरजा असेही म्हटले जाते. व्यक्तीच्या कायमस्वरूपाच्या गरजांची पूर्तता होणे हे व्यक्तीच्या अस्तित्वासाठी अत्यावश्यक जसे असते, तसे काही गरजा अशाही असतात की, ज्याच्या पूर्ततेवरच कोणत्याही समाजाचे अस्तित्त्व, स्थैर्यता, शांतता व आरोग्य अवलंबून असते. परिवर्तन हा एक निसर्गाचा नियम आहे. त्याप्रमाणे समाजातही परिवर्तन होत असते. सामाजिक व्यवस्था व सामाजिक संस्था यात सातत्याने परिवर्तन होत असलेले दिसून येते. सामाजिक संस्था पूर्वीचे स्वरूप हे अगदी सर्वसमावेशक आणि व्यक्तीच्या व व्यक्ती संस्थेच्या गरजांची परिपूर्तता व ताणतणावांचे नियंत्रण या या योजनेअंतर्गत होत होते. व्यक्तीची जबाबदारी ही समाजाची जबाबदारी समजली जायची. पण या व्यवस्थेत अनेक कारणांमुळे परिवर्तन घडून आले. त्यात जागतिकीकरण, उदारीकरण, खासगीकरणाने अधिकच भर घातलेली दिसून येते.

समाजातील कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था, धर्मसंस्था, शिक्षणसंस्था, राजकीय संस्था, शैक्षणिक संस्था या संस्था प्रमाणे अर्थसंस्था ही महत्त्वपूर्ण सामाजिक संस्था आहे. या संस्थेत ही स्थित्यंतरे घडून आली आहेत. ग्रामीण अर्थसंस्थेत मुख्यत्वे करून राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पमुळे कोणते परिवर्तन घडून आले याचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश:-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी खालील प्रमाणे उद्दिष्टे ठेवण्यात आली आहेत.

1. ग्रामीण समुदाय विकासात राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पाची भूमिका तपासणे.
2. ग्रामीण महिलांच्या विकासात राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पाचे महत्त्व जाणून घेणे.

शोधनिबंधाचे गृहितकृत्ये :-

1. ग्रामीण समुदाय विकासात राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.
2. राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पामुळे ग्रामीण महिलांच्या दर्जात सुधारणा झाली आहे.

संशोधन पध्दती:-

प्रस्तुत लेखनासाठी वर्णनात्मक, विक्षेपणात्मक व ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलनाचे स्रोत:-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संशोधन क्षेत्रातील दुय्यम स्रोतांचा आधार घेण्यात आला असून ज्यात प्रामुख्याने शोध निबंधक, मासिके, वर्तमानपत्रे, संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, वेबसाईट इत्यादींचा तथ्य संकलन साधनांचा आधार घेण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प (NRETP) हा ग्रामीण भारतातील महिलांना सक्षम बनवण्याच्या उद्देशाने एक महत्त्वाचा उपक्रम आहे. ग्रामीण विकास मंत्रालयाने 2019 मध्ये सुरु केलेल्या या प्रकल्पाला जागतिक बँक आणि भारत सरकार यांच्यातील 250 दशलक्ष डॉलर्सच्या कराराचे पाठबळ आहे. हे प्रकल्प 2011 मध्ये सुरु झालेल्या राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका प्रकल्प (NRLP) च्या पायावर उभारले गेले आहे. NRLP ने 13 राज्ये, 162 जिल्हे आणि 575 ब्लॉक्समधील 8.8 दशलक्षाहून अधिक ग्रामीण महिलांना 75000 स्वयंमदत गटांमध्ये यशस्वीरीत्या एकत्रित केले आहे. NRETP शेती आणि बिगर शेती क्षेत्रात महिलांच्या मालकीच्या आणि महिलांच्या नेतृत्वाखालील उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यावर

लक्ष केंद्रीत करते.हे महिलांना व्यवहार्य व्यवसाय विकसित करण्यास आणि वित्त , बाजारपेठ आणि नेटवर्क मध्ये प्रवेश करण्यास मदत करते. हा प्रकल्प एंटरप्राइस डेव्हलपमेंट प्रोग्राम आणि स्टार्टअप फायनान्सिंगव्दारे ग्रामीण महिला आणि तरुणांना समर्थन देतो. ते लहान उत्पादक समूहांना वाढविण्यासाठी आणि बाजारपेठेतील सहभाग वाढविण्यासाठी डिजिटल वित्तीय सेवांवर देखील भर देते.

एनआरईटीपीचा एक महत्वाचा घटक म्हणजे ग्रामीण तरुणांसाठी कौशल्य विकास, जो दीनदयाळ उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजनेशी सुसंगत आहे.एन आर एल पी अंतर्गत सिध्द धोरण , पीअर-टू- पीअर लर्निंग हे देखील या प्रकल्पाचा अविभाज्य भाग आहे. या व्यतिरिक्त एन आर एल पी भारताच्या व्यापक ग्रामीण विकास उद्दिष्टांशी आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे (एसडीजी) विशेषतः एसडीजी व (गरिबी निर्मूलन), एसडीजी 5 (लिंग समानता) आणि एसडीजी -8 (योग्य काम आणि आर्थिक वाढ) यांसारख्या जागतिक वचनबद्धतेशी सुसंगत आहे.

महत्वाची वैशिष्ट्ये

1. **महिला नेतृत्वाखालील उद्योगांना प्रोत्साहन:-** NRETP महिला मालकीच्या आणि महिला नेतृत्वाखालील शेती आणि बिगर शेती उद्योगांना मुख्य साखळीमध्ये पाठिंबा देण्यावर लक्ष केंद्रीत करणे.ज्यामुळे त्यांना वित्त, बाजारपेठ आणि नेटवर्क मध्ये प्रवेश सुलभ करणारे व्यवसाय तयार करण्यास सक्षम केले जाते.हा प्रकल्प स्टार्टअप उपक्रमांसाठी वित्त पुरवठा उपलब्ध करून देतो.आणि वैयक्तिक आणि सामूहिक व्यवसायांच्या विकासास सुलभ करतो.हे स्टार्टअप व्हिलेज एंटरप्रेन्यारशिप प्रोग्राम (SVEP) यांसारख्या यशस्वी कार्यक्रमांमधून आणि BRAC आणि व्हिलेज एंटरप्राइस मॉडेल यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय माडेलमधून धडे घेते.
2. **राज्य उपजीविका समर्थन:-** NRETP मुख्य साखळी विकास, उद्योग प्रोत्साहन आणि कौशल्य वाढ यांसारख्या आर्थिक क्रियाकलाप वाढवून ग्रामीण उपजीविका मजबूत करण्यावर लक्ष केंद्रीत करते.उत्पादक समूहांना एकत्रित आणि बळकट करून निवडक जिल्हांना पाठिंबा देण्यासाठी हा प्रकल्प राज्य ग्रामीण उपजीविका अभियान (SRLMs) सोबत सहयोग करतो.वर्गीकरण, प्रतवारी,

अन्न हाताळणी, स्वच्छता, साठवणूक आणि लघू प्रमाणात प्रक्रिया यासाठी पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक केली जाते.ज्यामुळे उत्पादकता सुधारते.

3. **कौशल्य विकास आणि प्रशिक्षण:-** NRETP चे उद्दिष्ट ग्रामीण मुख्य साखळी आणि उद्योगांमध्ये कुशल कामगारांची उपलब्धता वाढवणे आहे. हा प्रकल्प कौशल्य विकास उपक्रमांना उद्योग आणि मुख्य साखळी वाढीच्या उद्दिष्टांशी जोडतो.ग्रामीण गरीब महिलांसाठी नोकरीच्या संधी वाढवतो आणि स्वयंरोजगार कौशल्यांमध्ये सुधारणा करून त्यांचे उत्पन्न वाढवतो.ग्रामीण स्वयंरोजगार प्रशिक्षण संस्था (RSETIS) चा वापर सुनिश्चित करतो की प्रशिक्षण कार्यक्रम राष्ट्रीय मानकांशी सुसंगत आहेत.सहभागींना संबंधित, उद्योग -मान्यताप्राप्त कौशल्यांनी सुसज्ज करतात.
4. **एकात्मिक समर्थन धोरण:-** NRETP ग्रामीण उद्योजकता बळकट करण्यासाठी आर्थिक, तांत्रिक आणि सामाजिक सहाय्य एकत्रित करणारी एकात्मिक समर्थन धोरण वापरते.हा समग्र दृष्टीकोन सहभागींना व्यापक समर्थन मिळवण्याची खात्री देतो. ज्यामुळे बाजारपेठेत यशस्वी होण्याची त्यांची क्षमता वाढते.खाजगी क्षेत्रासोबत सहकार्य आणि राज्ये आणि समुदायांमधील समवयस्क शिक्षणाद्वारे हा प्रकल्प ज्ञान वाटपाचे वातावरण निर्माण करतो जे ग्रामीण उत्पादक आणि उद्योजकांना भरभराट करण्यास सक्षम करते.
5. **डिजिटल वित्तीय सेवा:-** NRETP च्या आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन देण्याच्या धोरणात डिजिटल वित्तीय सेवा महत्वाची भूमिका बजावतात. हा प्रकल्प लहान उत्पादक समूह आणि ग्रामीण उद्योगांसाठी तयार केलेली डिजिटल वित्तीय उत्पादने विकसित करतो.ज्यामुळे त्यांची बाजारपेठ उपलब्धता सुधारते .वाढ आणि आर्थिक संधी वाढविण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करून सुक्ष्म उद्योगांसाठी उच्च -स्तरीय वित्तपुरवठा देखील ते समर्थन देते.

कामगिरी

राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प (NRETP) ने ग्रामीण उपजीविकेत , विशेषतः महिला आणि तरुणांसाठी, मोठ्या प्रमाणात सुधारणा केली आहे.या प्रकल्पाने कौशल्ये , बाजारपेठ उपलब्धता आणि आर्थिक

सहाय्य प्रदान करून 25 लाखांहून अधिक महिला उद्योजकांना मदत केली आहे. मुख्य साखळी मजबूत करण्यासाठी आणि उच्च-मुल्य बाजारपेठांशी जोडण्यासाठी 1.5 लाखांहून अधिक उत्पादक समुहांना देखील पाठिंबा दिला आहे.

गेल्या दशकात ग्रामीण महिलांचा बिगर-शेती नोकऱ्यांमध्ये सहभाग वाढला आहे. ग्रामीण उद्योगांच्या विकासावर NRETP घ्या लक्ष केंद्रीतामुळे या वाढीला पाठिंबा मिळाला आहे. या प्रकल्पाने 10 लाखांहून अधिक महिलांना डिजिटल वित्तीय सेवा सुरू केल्या आहेत. यामुळे त्यांना चांगल्या आर्थिक उत्पादनांची उपलब्धता देऊन अनौपचारिक कर्जावरील त्यांचा अवलंबित्व कमी झाला आहे. यामुळे SHG सदस्यांचा क्रेडिट इतिहास देखील तयार झाला आहे. ज्यामुळे त्यांना मोठी कर्जे मिळविण्यात मदत झाली आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थांना पाठिंबा देण्यासाठी NRETP, BTDP, JOJAR आणि TNRTP सारख्या राज्यस्तरीय प्रकल्पांसोबत काम करते. त्यांनी शेती आणि बिगर शेती क्षेत्रांमध्ये हवामान लवचिक पध्दती आणि नवीन तंत्रज्ञान सादर केले आहे. या प्रकल्पाने दाखवून दिले आहे की शिक्षण आणि कौशल्ये जीवन बदलू शकतात. उदा. महिलांच्या शिक्षणात 10% वाढ उद्योजकतेत 18% वाढीशी जोडली गेली आहे. हे प्रयत्न ग्रामीण समुदायांवर NRETP चा कायमस्वरूपी परिणाम दर्शवतात.

प्रभाव

ग्रामीण उद्योग आणि उत्पादक समुहामध्ये महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन NRETP ने महिलांना सक्षम बनवले आहे. यामुळे महिलांचे कौशल्य वाढले आहे. आणि आर्थिक साक्षरता आणि स्वयं रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. 25 लाखांहून अधिक महिलांना पाठिंबा मिळाला आहे. ज्यामुळे त्यांचे आर्थिक स्वातंत्र्य सुधारले आहे आणि अनौपचारिक कर्ज प्रणालीवरील अवलंबित्व कमी झाले आहे. या प्रकल्पाने महिलांसाठी सामाजिक सुरक्षा जाळे आणि हक्कांसाठी वकिली करण्यासाठी व्यासपीठ देखील तयार केले आहे.

1. **पर्यावरण:-** या प्रकल्पाने उपजीविकेच्या उपक्रमांमध्ये पर्यावरणीयदृष्ट्या शाश्वत पध्दतींचा समावेश केला. पर्यावरणीय सुरक्षा उपायांनी नियमांचे पालन सुनिश्चित केले तर जागरूकता कार्यक्रमांनी चांगल्या संसाधन व्यवस्थापनाला प्रोत्साहन दिले. त्याच्या डिझाइनमध्ये शाश्वतता एकत्रित करून

NRETP ने नैसर्गिक संसाधनांवर प्रतिकूल परिणाम कमी करणाऱ्या पर्यावरणपूरक पध्दतींचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहन दिले.

2. **क्लायमेट:-** एनआरईटीपीने ग्रामीण उत्पादनात विविधता आणून आणि अनुकूली धोरणे एकत्रित करून हवामान धोक्यांना तोंड दिले. दुष्काळ , पुर आणि अति तापमानाचे परिणाम कमी करण्यासाठी उच्च मुल्य असलेली पिके, चांगले जमीन व्यवस्थापन आणि पशूधन आरोग्य पध्दतींना पाठिंबा दिला या उपाययोजनांनी ग्रामीण समुदायांमध्ये लवचिकता निर्माण करण्यास आणि हवामान धोक्यांवरील असुरक्षा कमी करण्यास मदत केली.
3. **तंत्रज्ञान :-** या प्रकल्पात आर्थिक समावेशन वाढविण्यासाठी आणि ग्रामीण उपजीविका सुधारण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात आला. डिजिटल पेमेंट सिस्टम आणि व्यवहार आधारीत क्रेडिट इतिहासामुळे महिलांना औपचारिक आर्थिक उत्पादनांमध्ये प्रवेश मिळाला. या नवकल्पनांमुळे ग्रामीण उद्योजकांना सक्षम बनवण्यात आले आणि अनौपचारिक कर्जावरील अवलंबित्व कमी झाले.

निष्कर्ष:-

प्रस्तुत शोधनिबंधावरून खालील प्रकारची निष्कर्ष मांडण्यात आली आहेत.

1. राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प (NRETP) हा ग्रामीण भारतातील महिलांना सक्षम बनवण्याच्या उद्देशाने एक महत्वाचा उपक्रम आहे.
2. राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पाने 13 राज्ये, 162 जिल्हे आणि 575 ब्लॉक्समधील 8.8 दशलक्षाहून अधिक ग्रामीण महिलांना 75000 स्वयंमदत गटांमध्ये यशस्वीरीत्या एकत्रित केले आहे.
3. NRETP शेती आणि बिगर शेती क्षेत्रात महिलांच्या मालकीच्या आणि महिलांच्या नेतृत्वाखालील उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यावर लक्ष केंद्रीत केले आहे
4. NRETP मुख्य साखळी विकास, उद्योग प्रोत्साहन आणि कौशल्य वाढ यांसारख्या आर्थिक क्रियाकलाप वाढवून ग्रामीण उपजीविका मजबूत करण्यावर लक्ष केंद्रीत केले आहे.

5. राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प कौशल्य विकास उपक्रमांना उद्योग आणि मुल्य साखळी वाढीच्या उद्दिष्टांशी जोडतो.
6. NRETP ग्रामीण उद्योजकता बळकट करण्यासाठी आर्थिक, तांत्रिक आणि सामाजिक सहाय्य एकत्रित करणारी एकात्मिक समर्थन धोरण वापरते.
7. NRETP च्या आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन देण्याच्या धोरणात डिजिटल वित्तीय सेवा महत्वाची भूमिका बजावतात.
8. राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प (NRETP) ने ग्रामीण उपजीविकेत, विशेषतः महिला आणि तरुणांसाठी, मोठ्या प्रमाणात सुधारणा केली आहे. या प्रकल्पाने कौशल्ये, बाजारपेठ उपलब्धता आणि आर्थिक सहाय्य प्रदान करून 25 लाखांहून अधिक महिला उद्योजकांना मदत केली आहे. मुल्य साखळी मजबूत करण्यासाठी आणि उच्च-मुल्य बाजारपेठांशी जोडण्यासाठी 1.5 लाखांहून अधिक उत्पादक समुहांना देखील पाठिंबा दिला आहे.
9. राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्पाने उपजीविकेच्या उपक्रमांमध्ये पर्यावरणीयदृष्ट्या शाश्वत पध्दतींचा समावेश केला.
10. एनआरईटीपीने ग्रामीण उत्पादनात विविधता आणून आणि अनुकूली धोरणे एकत्रित करून हवामान धोक्यांना तोंड दिले.

सारांश :-

विविध आर्थिक, सामाजिक आणि तांत्रिक हस्तक्षेपांद्वारे ग्रामीण अर्थव्यवस्थांमध्ये परिवर्तन आणि महिला सक्षमीकरणासाठी NRETP ने यशस्वीरित्या पाया रचला आहे. तथापि, दीर्घकालीन उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, रोजगार, डिजिटल समावेशन आणि पर्यावरणीय शाश्वततेतील उदयोन्मुख आव्हानांना तोंड देणे अत्यंत महत्वाचे आहे. शिकलेल्या धड्यांवर आणि समुदायाच्या अभिप्रायावर आधारित त्याच्या धोरणांमध्ये बदल आणि सुधारणा करत राहून, NRETP ग्रामीण भारतात लक्षणीय आणि कायमस्वरूपी सुधारणा घडवून आणू शकते.

संदर्भ ग्रंथसूची:-

- ✦ Harry Barnes 1942. 'Social Institutions' Prentice Hall Inc., New York.
- ✦ ठाकुर सुरेंद्र व कनकदंडे श्वेतांबरी .2019.सामाजिक संस्था.औरंगाबाद:विद्या बुक्स पब्लिशर्स
- ✦ घाटोळे, रा.ना. 2000. समाजशास्त्रीय संशोधन तत्त्वे व पध्दती.नागपूर: मंगेश प्रकाशन.
- ✦ <https://www.impriindia.com>
- ✦ जागतिक बँक. (२०१८). भारत - राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प (P१६६७४५): प्रकल्प मूल्यांकनदस्तऐवज <https://documents1.worldbank.org/curated/pt/4/23081524967216619/pdf/India-National-Economic-PAD2789-PP-04092018.pdf>
- ✦ ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार. (रा.) राष्ट्रीय ग्रामीण आर्थिक परिवर्तन प्रकल्प . दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान. <https://aajeevika.gov.in/what-we-do/national-rural-economic-transformation-project>.

भारतातील विवाहाचे बदलते स्वरूप आणि सद्यकालीन परीवर्तन: एक समाजशास्त्रीय चिकित्सा

भावसार तन्मय प्रभाकर*

संशोधक विद्यार्थी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर.

डॉ.कावळे बंडु नानाभाऊ**

प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभागप्रमुख

इंद्रराज कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय
ता.सिल्लोड, छत्रपती संभाजीनगर

गोषवारा :-

आपल्या देशामध्ये कुटुंब नियोजनाचा आग्रह, बदलती सामाजिक परिस्थिती आणि शिक्षणाचे वाढते प्रमाण यामुळे विवाह संस्थेवर खूप सखोल परिणाम झालेला आहे. विवाहाच्या संबंधात ग्रामीण भागातली परिस्थिती आणि शहरातील परिस्थिती यामध्ये अनेक प्रकारच्या विसंगती दिसायला लागल्या आहेत. विवाहासंबंधीच्या कल्पना आणि विवाहाच्या पध्दती यामध्ये सुध्दा अनेक बदल झालेले आहेत. ग्रामीण भागात अजूनही काही प्रमाणात बालविवाहाची प्रथा आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात या अनुषंगाने येणा-या सर्व मुद्द्यांचा चिकित्सकपणे अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

महत्वाचे शब्द :-

कुटुंब नियोजन, विवाह संस्था, बालविवाह, चिकित्सा.

प्रस्तावना:-

ढोबळमानाने व्यक्तीच्या कायमस्वरूपाच्या गरजा पूर्ण करणा-या यंत्रणेला 'सामाजिक संस्था' असे म्हणतात. भारतीय समाजव्यवस्थेत सात विश्वव्यापी सामाजिक संस्था आढळतात. जसे की, कुटुंब, अर्थ, राज्य, स्तरीकरण, शिक्षण, धर्म आणि विवाह संस्था होय. प्रत्येक सामाजिक संस्थेचा मुळ उद्देश्य, अवैध, गैर व अनैतिक मार्गाला आळा घालून समाज संमत मार्गाने मुलभूत व प्राथमिक गरजा पूर्ण करणे होय. विवाह संस्था इतर अनेक सामाजिक संस्थासारखीच व्यक्तीच्या प्राथमिक व मुलभूत गरजा पूर्ण करून व्यक्तीच्या स्वैर वर्तनावर नियंत्रण ठेवते. विशेषतः कामवासनेवर नियंत्रण ठेवून निरोगी शारीरिक संबंध ठेवण्यावर विवाह संस्था भर देते. कारण मर्यादित व सुदृढ शारीरिक संबंध ठेवणे हे समाजाच्या स्वास्थासाठी, सातत्यासाठी व कल्याणासाठी हितकारक ठरत असते. थोडक्यात समाजमान्य मार्गाने स्त्री पुरुषांच्या कामवासनांची पूर्ती करून त्यांना नियंत्रित करण्यासाठी व स्थिरत्व

देण्यासाठी अस्तित्वात असलेल्या नियमांचा समुच्चय म्हणजे 'विवाह संस्था' होय.' दुस-या महायुद्धानंतर आधुनिक युरोपीय व अमेरिकन समाजातील विवाहसंस्थे मध्ये क्रांतिकारी बदल घडून येऊ लागले.जगभराच्या पारंपारिक समाजातील विवाहसंस्था आधुनिकतेच्या दबावामुळे कोणत्या दिशेने जाण्याची शक्यता आहे ,याचे आकलन होण्याच्या दृष्टिने आधुनिक समाजातील विवाहसंस्थेचे आजचे स्वरूप समजावून घेणे अगत्याचे आहे.

एकोणीसाव्या शतकात औद्योगिक क्रांतीच्या परिणामी झपाट्याने घडून आलेले औद्योगिकरण, उदारमतवादी, व्यक्तिनिष्ठ व समतावादी सामाजिक विचारसरणी तसेच लोकशाहीवादी राजकीय विचार प्रणाली यांच्या प्रभावामुळे युरोपीय समाजव्यवस्थेला आधुनिक स्वरूप प्राप्त झाले. कारखाना उत्पादन व्यवस्था ,नागरीकरण,वाढती भौगालिक आणि सामाजिक चलनशीलता या सामाजिक पर्यावरणात सरंजामशाहीव्यवस्थेतील प्रस्थापित विस्तारित कुटुंबास तडे जाऊन त्या जागी पती पत्नी, पत्नी आणि फक्त अविवाहित मुले असा मर्यादित आकार असलेली प्रारंभिक वा केंद्रस्थ कुटुंबव्यवस्था अस्तित्वात आली व त्यास अनुकूल अशी विवाहसंस्था आकारास आली.²

संशोधन पध्दतीशास्त्र:-

उद्दिष्ट्य:-

1. विवाह या संकल्पनेचे अध्ययन करणे.
2. विवाह संस्थेमधील सद्यकालीन परिवर्तनाचे अध्ययन करणे.
3. विवाह संस्थेसमोरील आव्हानांची चिकित्सा करणे.

संशोधन साहित्याचा आढावा:-

प्रस्तुत साहित्य सर्वक्षणात ज्या काही अभ्यासकांनी या विषयावरील संशोधन वा ग्रंथ प्रकाशित केलेले आहेत.

त्या उपलब्ध साहित्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेण्यात आलेला आहे.

1. एम.एन.श्रीनिवास यांनी त्यांच्या 'Social Change in Modern India' या ग्रंथात विवाह पध्दती बदल "भारतीय सामाजिक मानसिकता बदलत चाललेली आहे". असा निष्कर्ष नोंदविला आहे. त्यामध्ये ते म्हणतात की, 'सामाजिक गतिशीलते अंतर्गत संस्कृती व विवाहाच्या पध्दतीत बदल होत आहेत.' त्यात त्यांनी आधुनिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञान इ उहापोह केलेला आहे.³ प्रस्तुत निष्कर्ष हे शोधनिबंधाच्या दृष्टिने व विषयाच्या अनुषंगाने उपयुक्त आहे. म्हणून संशोधकाने या साहित्याचा उपयोग केला आहे.
2. चित्रा बॅनर्जी देविकाराणी यांनी त्यांच्या "Arrange Marriage Stories" या ग्रंथात भारतीय समाजाची स्टीओरोटाईप मानसिकता स्पष्ट केलेली आहे.⁴ प्रस्तुत निष्कर्ष हे शोधनिबंधाच्या दृष्टिने व विषयाच्या अनुषंगाने उपयुक्त आहे. म्हणून संशोधकाने या साहित्याचा उपयोग केला आहे. भारतातील विवाह एक सामाजिक संस्था म्हणून विविध विद्वानांनी वेगवेगळ्या सैध्दांतिक चौकटीद्वारे अभ्यासला आहे. भारतात विवाहाबाबत जोडीदार निवड, वृत्तीचा अभ्यास लग्नाचे वय, घटस्फोटाची धारणा, आंतरजातीय, आंतरधार्मिक विवाह इत्यादी विषयांवर विविध अभ्यास केले गेले आहे. कन्नन (1975), कपाडिया (1972), केटी मर्चंट (1935) यांनी विवाहाच्या वयाशी संबंधित पैलूंचा अभ्यास केला आहे. कुमारी प्रतिमा, (1988), राव आणि राव (1982), रमनम्मा (1979) यांनी विवाहाच्या विविध पैलूंबद्दलच्या दृष्टिकोनाचा अभ्यास केला आहे. जे.एन.चौधरी (1977), वाय.बी.दामले (1964-65), फोन्सेका (1962) आणि इतरांनी विवाहाच्या घटस्फोटाशी संबंधित पैलूंचा अभ्यास केला आहे. शाह ए.एम. (1998), उषा बंबावाले (1982), अन्सारी आणि अंजुम (2014) यांनी आंतरजातीय, आंतरधार्मिक विवाहाच्या विषयांवर काही अभ्यास केले आहेत.⁵

जागतिकीकरणाच्या संदर्भात अलीकडे विवाहाच्या विविध पैलूंवर अभ्यास वाढत आहेत. जागतिकीकरणानंतर भारतात विवाहाच्या संस्थेच्या प्रत्येक पैलूमध्ये विविध बदल झाले आहेत आणि नवीन विचारप्रवाह दिसून येत आहेत. आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर आणि विवाह, सन्मान हत्या, विवाहाच्या संकल्पनांमध्ये बदल, जोडीदार निवड प्रक्रियेत बदल, बदलत्या संदर्भात नाते संबंधांना पाठिंबा आणि तंत्रज्ञानाची भूमिका हे विवाहाच्या समाजशास्त्रातील अभ्यासाचे काही आधुनिक विषय आहेत.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत शोधनिबंध हा पूर्णपणे द्वितीयक स्रोतांवर आधारित आहे. यामध्ये प्रामुख्याने प्रस्तुत विषयाशी संबंधित ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, शासकीय अहवाल, वर्तमानपत्रे, विविध संशोधन पेपर, यांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

संशोधन आराखडा :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याची निवड करण्यात आली आहे.⁶

संकल्पनात्मक मांडणी:-

एक सामाजिक संस्था म्हणून विवाह :-

विवाह ही एक अशी संस्था आहे ज्याचा इतिहास खूप जुना आहे. एडवर्ड वेस्टरमार्क सारख्या समाजशास्त्रज्ञाचे 'The History of Human Marriage' (1891) आणि व्ही.के. राजवाडे सारख्या इतिहासकारांचे 'द हिस्ट्री ऑफ मॅरेज इन इंडिया' (1976) हे ग्रंथ सामाजिक संस्था म्हणून विवाहाचा इतिहास नोंदवण्याचे काही प्रयत्न आहेत. भारतात विवाह हा व्यक्तीच्या जीवनात एक महत्त्वाचा संस्कार आहे.

विवाह संस्थेमधील सद्यकालीन परिवर्तन:-

1. करार विवाह आणि आंतरजातीय विवाह:- प्रत्येक समाजात विवाह संस्थेच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुषांच्या लैंगिक-वर्तनाचे निर्देशन, निर्धारण व नियमन होत आलेले आहे. पण प्रत्येक समाजाच्या रुढी, श्रद्धा, मूल्ये व नियमने सारखी असत नाहीत. कारण ती कालानुरूप काहीशी सातत्याने बदलत असल्याचे दिसते. परिणामी कालानुरूप समाजात असणारे विवाहाचे स्वरूप, जोडीदार निवडीचे निकष व विवाहाच्या पध्दती या बदलत असल्याचे जाणवते. त्याचाच एक परिणाम म्हणून प्राचीन काळी अस्तित्वात असलेल्या एकविवाह, बहुविवाह

पध्दतीमध्ये कमालीचे परिवर्तन झाल्याचे आढळते. वधू संपादन करण्याच्या पध्दती म्हणून क्रय विवाह पध्दती, सेवाविवाह, आणि विनिमय पध्दती या समाजात खोलवर रुजलेल्या होत्या पण काळानुरूप त्यांच्यातही सरंचनात्मक व प्रकार्यात्मक अशा दोन्हीही स्वरूपाचे बदल झाल्याचे जाणवते. म्हणून आज कंत्राट विवाह पध्दती व आंतरजातीय विवाह पध्दती अधिक प्रचलीत होत असल्याचे आढळते. सद्यकालीन समाजव्यवस्थेत अस्तित्वात असणारा व प्रचलित असणारा एकविवाह प्रकार म्हणजे कंत्राट विवाह पध्दती हा होय. 'कंत्राट' या शब्दाच्या उच्चारारुन एक बाब लक्षात येते की, या विवाहात 'काळ किंवा वेळ' ही निश्चित व महत्त्वपूर्ण मानून या विवाहाला पाहिले जाते. कंत्राट किंवा करार विवाहान्वये एक स्त्री आणि एक पुरुष विवाह बंधनात एकमेकांशी ठरावीक काळापर्यंत बांधला जाऊन संसार करित असल्याचे आढळते. हा विवाह प्रकारच मर्यादित प्रमाणात भारतीय समाजव्यवस्थेत रुजल्याचे व असल्याचे पाहावयास मिळते.

2. **आंतरजातीय विवाह:-** आंतरजातीय विवाह म्हणजे ज्या विवाह प्रकारात दोन वेगवेगळ्या जातीमधील स्त्री अगर पुरुष विवाह बंधनाने बांधले जातात तेव्हा त्यांच्या विवाहाला आंतरजातीय विवाह असे म्हणतात. भारतीय समाजव्यवस्थेत उच्चवर्णीय स्त्रीचे कनिष्ठ जातीतील पुरुषांशी विवाहबध्द होण्याचे प्रमाण हे अधिक असून, इतर प्रकार तुलनेने कमी असल्याचे आढळते. थोडक्यात करार विवाह असो अथवा आंतर जातीय विवाह असो या दोन्ही विवाह प्रकारात स्त्री आणि पुरुष हे दोघेही एकत्रित येऊन कोटुंबिक जबाबदारी सामोपचाराने सांभाळत जीवन निर्वाह करित असल्याचे आढळते. इ.स. 1872 मधील विशेष विवाह कायद्याने कोणत्याही स्त्री-पुरुषाला आपल्या जाती बाहेरील व्यक्तीशी विवाह करण्याचे पुरेसे सरंक्षण देण्यात आले, तर इ.स.1949 च्या हिंदु विवाह सुधारित कायद्यानवये कोणत्याही स्त्री व पुरुषाचे विवाह जात, धर्म व उपजातीच्या आधारे रद्दबादल वा अवैध ठरवता येणार नाही.⁸

3. **लिव्ह इन रिलेशनशिप :-** भारतातील महानगरांमध्ये वाढत्या प्रमाणात लोकप्रिय होत असलेल्या नात्यांचा आणखी एक प्रकार म्हणजे लिव्ह इन

रिलेशनशिप. या नात्यांचा अर्थ एकत्र राहणे आणि लग्नाशिवाय लैंगिक संबंध प्रस्थापित करणे असा होतो. याला व्यापक स्तरावर सामाजिक मान्यता नसली तरी आता मोठ्या संख्येने लोक त्याबबदल उघडपणे बोल आहेत. प्राचीन भारतातील "मैत्री करार" आणि 'गंधर्व विवाह' सारख्या प्रथा या सारख्याच मानल्या जाऊ शकतात. लग्नाला एक पर्याय म्हणून हा एक पर्याय मोठ्या प्रमाणावर पाहिला जातो. 2005 च्या घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे सरंक्षण कायदा "विवाहाच्या स्वरूपातील नातेसंबंध " ओळखतो आणि महिला जोडीदारांना घरगुती हिंसाचारापासून सरंक्षण देतो. असे भागीदार कायदांतर्गत आर्थिक आणि इतर सवलतींचा दावा करू शकतात. सर्वोच्च न्यायालयाने अलीकडेच एक निकाल दिला आहे, ज्यामध्ये जर एखादा पुरुष आणि स्त्री दिर्घकाळ पती-पत्नी सारखे राहिले आणि त्यांना मुले झाली तर न्यायपालिका असे गृहीत धरेल की ते दोघे विवाहीत आहेत. अशा नात्यातून जन्मलेली मुले कायदेशीर आहेत.⁹

4. **समलिंगी विवाह :-** भारतात समलिंगी विवाह कायदेशीर नाहीत, तरीही आपण पाहतो की अनेक समलिंगी पुरुष आणि स्त्रिया आता स्थिर संबंधामध्ये राहतात. असे संबंध परस्पर विश्वास आणि मैत्रीवर आधारित असतात.¹⁰
5. **इंटरनेट वेबसाईट द्वारे मॅचमेकींग :-** 'सर्फींग फॉर स्पाउसेस मॅरेज वेबसाईटस' अँड द न्यू इंडियन मॅरेज' या अभ्यासात, रविंदर कौर(2013) यांनी निरीक्षण केले आहे की, मॅच मेकिंगसाठी इंटरनेटचा वापर वाढत आहे. कारण ते वधू आणि वरांना शोधण्यासाठी 'क्षितीज' विस्तारते. ते असेही म्हणतात की, इंटरनेट 'आधुनिकतेचा' एक पैलू आहे, ही आधुनिकता जात, वर्ग, धर्म आणि प्रदेश या पारंपारिक निकषावर विवाह जोडीदार शोधण्याचा समावेश करत नाही.¹¹

विवाह संस्थे समोरील आव्हाने :-

- 1) **प्रजनन दरात घट:-** गेल्या 70 वर्षात जगाचा प्रजनन दर 50 टक्क्यांनी घसरला आहे. याचे कारण विवाहित जोडप्यांच्या संख्येत सातत्याने घट होत आहे. स्वातंत्र आणि आधुनिकतेच्या नावाखाली आलेल्या 'सहजीवन क्रांतीने' समाजव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम करून तरुण पिढीला जीवनभर समर्पण, त्याग, आणि जबाबदारी

या शब्दांपासून अपरिचित राहणा-या मार्गावर ढकलले आहे. सहजीवनातील आधुनिक सामाजिक क्रांती म्हणून मुखवटा घातलेली लैंगिक हुकूमशाहीची ही नवीन मोहीम विवाह आणि कुटुंब संस्थेचा अर्थच नष्ट करत आहे. 2018 मध्ये 'सहवास आणि बालकल्याण' या नावाने प्रकाशित झालेल्या संशोधनानुसार सहवासातून जन्माला आलेल्या मुलांना गरिबी, असंतोष, भिती आणि असुरक्षिततेचा त्रास होतो.

2) सरकारी नोकरी असलेल्या वरांना प्राधान्य :- भारतातील विवाह संस्थेसमोरील मोठे आव्हान म्हणजे सरकारी नोकरी असलेल्या वरांना प्राधान्य देणे. कुटुंबे अनेकदा सरकारी क्षेत्रात काम करणा-या संभाव्य वरांना प्राधान्य देतात. कारण त्यांच्याकडून मिळणारी आर्थिक सुरक्षितता आणि स्थिरता. या पसंतीमुळे सरकारी नोकरी नसलेल्यांसाठी आव्हाने निर्माण होऊ शकतात. ज्यामध्ये महाराष्ट्राच्या मराठवाडा प्रदेशात वधू शोधण्यासाठी संघर्ष करणारे शेतकरी यांचा समावेश आहे.

3) विवाहाचे वाढते वय:- कायद्याने 18 वर्षांच्या आतील मुलीचे लग्न करण्यास मनाई केलेली आहे. तरीही 14 ते 18 वयोगटातील मुलींचे आणि 21 वर्षे वयाची अट असतानाही 15 ते 20 वर्षे वयोगटातील मुलांचे विवाह महाराष्ट्रात सरसकट केले जातात. कायद्याच्या भाषेत हा बालविवाहच असतो. मात्र वधु-वरांच्या पालकांना तो योग्य वयातला विवाह वाटतो. ग्रामीण भागात हे चित्र असतांना शहरात मात्र त्याच्या नेमके उलटे चित्र आहे. शहरातील मुले आणि मुली यांच्या विवाहाचे वय फारच वाढलेले आहे. ते 25 ते 30 वर्षे झालेले आहे. शहरातील मध्यम वर्गीय तरुणांचा जीवनक्रम ठरलेला असतो. जमेल तेवढे शिक्षण पूर्ण करणे हा त्यांच्या जीवनातला पहिला टप्पा असतो. देशातील कुठलीही पदव्युत्तर पदवी मिळवावयाची म्हटली की दहावी नंतर कमीत कमी 7 वर्षे शिक्षण घ्यावेच लागते. ती 7 वर्षे संपल्यानंतर व्यवसायिक अभ्यासक्रम आणि नंतर नोकरी, ती नोकरी परमनंत होऊन निदान स्वतःचे भाड्याचे घर मिळवावयाचे म्हटले तरी वयाची 28 ते 30 वर्षे जातात. त्यामुळे आता सर्वसाधारणपणे लग्नाचे वय 30 च्या आसपास यायला लागले आहे. असाच क्रम मुलींच्या आयुष्यात घडतो. त्यामुळे त्यांच्याही लग्नाचे वय 25 वर्षांच्या आसपास यायला लागले आहे.

4) आर्थिक असुरक्षितता :- अनेक तरुणांनी लग्न न करण्यामागे आर्थिक असुरक्षितता हे एक महत्वाचे कारण

उदयास आलेले आहे. जवळजवळ 40 टक्के तरुणांनी आर्थिक अस्थिरतेमुळे लग्न करण्यास अनिच्छा व्यक्त केली.

5) महिला आता नोकरीच्या बाजार पेठेत वाढत्या प्रमाणात सहभागी होत आहेत. त्या देखील अनौपचारिक श्रमाचाच एक भाग आहे, तथापि महिला 'बाहेर' काम करत असल्या तरी घरातील त्यांच्या भूमिका आणि जबाबदा-यामध्ये कोणताही बदल होत नाही. परिणामी त्या 'डबल शिफ्ट' मध्ये म्हणजेच घराच्या आत आणि बाहेर दोन्ही ठिकाणी काम करतात. यामुळे विवाहातील तणाव वाढतो. कारण पुरुष घर कामात योगदान देत नाहीत.

6) संयुक्त कुटुंबाचे विभक्त कुटुंबात रूपांतर झाल्यामुळे जोडप्यांना दैनंदिन कामात इतर विशेष एजन्सीवर किंवा मित्र आणि विस्तारित कुटुंबावर अवलंबून राहावे लागते. सध्या मुलांसाठी आणि वृद्धांसाठी डे केअर सेंटर, अॅक्टिव्हिटी क्लासेस, कौन्सिलर्स यांसारख्या विशेष एजन्सी आहेत, जे जोडप्यांना दैनंदिन कामकाज सुरळीतपणे पार पाडण्यास मदत करतात. हे लक्षात घेतले पाहिजे की 24 तास सेवा देणा-या बेबी क्रेचेची संख्या वाढत आहे. ती कॉल सेंटर किंवा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये शिफ्ट मध्ये काम करणा-या महिलांना प्रतिसाद देते.

7) विवाह टिकवून ठेवण्यात वैवाहिक सल्लागारांची भूमिका वाढत आहे:- पूर्वीच्या पालक आणि नातेवाईक वैवाहिक संकटात महत्वाची भूमिका बजावत असत. परंतु गेल्या तीन दशकांमध्ये विवाहाचे स्वरूप इतके बदलले आहे की त्यांना आधुनिक विवाहाची गुंतागुंत समजत नाही. परिणामी एक विशेष सल्लागाराची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष:-

1. तरुण भारतीयांमधील विवाहांमध्ये घट होत आहे. याकडे लक्ष देण्याची आणि उपाय शोधण्यासाठी बहु आयामी दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे.
2. आंतरजातीय आणि आंतरराज्यीय विवाहांना प्रोत्साहन देणे.
3. लिंग गुणोत्तर सुधारणे.
4. महिलांसाठी लिंग समानता आणि आर्थिक सुरक्षिततेला प्रोत्साहन देणे.
5. पुरुषांच्या मानसिक आरोग्या भोवती चर्चाना प्राधान्य देणे.

6. खुल्या संवाद आणि सामुहिक प्रयत्नांद्वारेच भारतीय समाज विवाहाच्या क्षेत्रात अधिक समावेशक आणि संतुलित समतोलकडे प्रगती करू शकतो.
7. लग्न हा संस्कार आहे.त्यानुसार कायद्यात बसणा-या समाजमान्य पध्दतीने एक सज्जन स्त्री आणि एक सज्जन पुरुष यांच्यात जवळकीचे व लैंगिक नाते, विवाह संस्था संस्कृतीस अनुलक्षून केलेला कायदेशीर करार असतो. विवाह याचा अर्थ विशेष जबाबदारीची जाणीव यापुढे घेणे. हे एक प्रकारचे वचन व सामाजिक बंधन आहे.

समारोप:-

रस्त्यावरील अपघात टाळण्यासाठी जसे तज्ञ ड्रायव्हिंग प्रशिक्षण, व परवाना घेतला जातो. तसेच वैवाहिक जीवनातील अडथळ्यांवर मात करण्यासाठी योग्य संस्काराचे प्रशिक्षण व समुपदेशन घेणे बंधनकारक केले पाहिजे. केवळ वयात आले म्हणून बिघडलेल्या, नाकर्त्या, व्यसनी मुला-मुलींना सुधारण्यासाठी, शरीरसंबंधाची सोय म्हणून लग्न या संस्काराचा दुरुपयोग करू नये. विवाहबाह्य लैंगिक संबंध, हुंडा, एखाद्या विषयावर प्रतिस्पर्ध्यांसारखे भांडल्याने नात्यात नकारात्मकता निर्माण होऊ शकते. जी व्यक्ती प्रेमात धन,संपत्ती, पदाचा अभिमान, कधीच दाखवत नाही, आत्मसन्मान जपत सुरक्षित वाटेल असे वातावरण निर्माण करते. त्याचेच नाते दिर्घकाळ टिकते.

संदर्भसूची:-

- ✦ ठाकूर. सुरेंद्र., आणि कनकदंडे, श्वेतांबरी. (2019). सामाजिक संस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स. औरंगपुरा, औरंगाबाद. पृ.क्रं.14.
- ✦ मराठी विश्वकोष मधील वाळूजकर, त्रि.ना., यांचा विवाहसंस्था हा लेख. पृ.क्रं.22.
- ✦ श्रीनिवास, एम.एन., Social Change in Modern India.
- ✦ बॅनर्जी, चित्रा., Arrange Marriage Story.
- ✦ उंकुले,सुमती., यांचा ebooks:inlibnet.ac.in वरील सामाजिक संस्था म्हणून विवाह
- ✦ बदलते स्वरूप आणि उदयोन्मुख ट्रेंड हा लेख. पृ.क्रं.04.
- ✦ उंकुले, सुमती., यांचा ebooks: inlibnet.ac.inSocP4 /Chapter मधील Marriage as a Social Institution changing nature and emerging trends मधील समकालीन
- ✦ पाल, अहोना. यांचा भारतातील समलिंगी विवाहाचे प्रश्न आणि आव्हाने हा blog.ipleaders.in वरील दिनांक 9 मार्च 2017 चा लेख.
- ✦ कौर,रवींद्र. आणि पालखीवाला, रजनी (संपादित). 2013. दक्षिण आशियात विवाह:जागतिकीकरणाच्या जगात संकल्पना बदलणे,पध्दती बदलणे. ओरिएंट ब्लॅकस्वान, नवी दिल्ली.
- ✦ सारस्वत,ऋतू., समाजभान: विवाह आणि कुटुंब संस्थेला धोका, दिनांक 5 फेब्रुवारी,2023 रोजी, 8:53 A.M. वाजता पब्लिश झालेला, दै. पुढारी ई पेपर मधील लेख.प.क्रं.3,4.